HEINRICH EDUARD JACOB

SECHSTAUSEND JAHRE BROT

ROWOHLT VERLAG – HAMBURG, 1954.

PREVEO S NJEMAČKOG
DRAGUTIN PERKOVIĆ
STIHOVE PREPJEVAO
VLADIMIR KOVAČIĆ

KRUH I POLITIČKA REVOLUCIJA
Pohod pariških žena na Versailles 5. listopada 1789.

HEINRICH EDUARD JACOB

ŠEST HILJADA GODINA KRUHA

KULTURA — ZAGREB
1957

DORI

SVOJOJ LJUBLJENOJ ŽENI

ŠEST HILJADA GODINA KRUHA

Zbog kruha trži tržac dan i noć.
od praga pragu mora prosjak poć;
zbog kruha guta brodar slane kapi
za kruhom posvud naša čežnja vapi.

Zbog kruha pada ždral u zamku mreže,
zakona nema, koji gladne veže;
zbog kruha mre vojnik, vođ u boju,
zbog kruha kopa drugar rudu svoju.

Gdje ljudi traže, oni kruha traže,
jer dom bez kruha samo bijedu kaže;
gdje kruha, tu nam plaća je jednina,
gdje nije, otac ustaje na sina.

Žena, dijete, hram, pobožnost, smrti blagost:
od sviju stvari kruh je prva dragost.

IZ INDIJSKE POEZIJE

PROLOG

Na svijetu nema ni komadića kruha, pri čijem pečenju nije pomogla religija, politika i tehnika.
H. E. JACOB: Šest hiljada godina kruha

SJEĆAM SE KAO DA JE BILO DANAS.

Bilo mi je četiri ili pet godina, a živio sam u velikom gradu — onom istom, u kojem sam se rodio.

Sjedio sam u poslovnici svoga ujaka, na nekom visokom stolcu, posve sam. Moj je ujak bio trgovac žitom. Ali ja nisam znao, što je to.

Mislim, da su moji roditelji bili pošli da nešto kupe, a mene ostavili, da me kasnije opet povedu sa sobom. Sjedio sam sâm i spuznuo sa stolca, jer sam htio da dohvatim nešto žuto, što je ležalo posvuda na tlu. Sav je pod bio prekriven tim nečim suhim i šuštavim.

Nije bilo ugodno držati to u ruci! Vlati, još čas prije glatke kao svila, bile su odjednom na opip bodljive i hrapave. Ujedale su u dlan suhoćom i oštro su vonjale. Imale su dugu, meku kosu, koja je zrakasto izbijala iz tvrdih glavica.

Ali zar nisam to već više puta vidio na ulici? Zar to nije bilo ono isto, što se prosipalo iz konjskih zobnica, kad su oni jeli? Ali konjâ sam se ja bojao — i počeo sam plakati.

Moj se ujak vratio u poslovnicu, držeći u ruci neku kutiju. On se čudio.

»A zašto plačeš, budalo mala? Zar zaista ne znaš, što je to?«

On mi to privine uz obraz. Greblo je. Izmaknuo sam glavu.

»To je trava!« rekoh jogunasto.

»To su žitni uzorci!« odgovori ujak. »Zbog toga se ne plače.«

»A što su žitni uzorci?« upitah.

Ujak se nasmiješio: »Kad dođeš kući, ležat će to na stolu za večeru. Pogledaj dobro! I ti ćeš se radovati . . .«

Kada sam umoran stigao kući, nije na stolu ležalo ništa žuto. Moj otac, visok, vitak čovjek, prignuo se i rezao kruh. Krušna je kora bila sjajno smeđa kao očevi zalisci, a iznutra je kruh bio bijel kao tiho njegovo lice. U zrakama svjetiljke postade kruh još krotkiji. Iz bijelog je kruha i iz ruku mog oca izbijala velika sigurnost, mir, koji donosi san i ljepota.

Zaboravio sam, što sam htio pitati. Bila mi je besmislena i pomisao, da je ta tuđa, žuta stvar u nekoj vezi s domaćim kruhom na stolu. Čak

štoviše, to mi se nije učinilo ni besmislenim. Na ono drugo sam potpuno zaboravio: tako mi se kruh učinio nešto samo po sebi razumljivo.

*

Kad sam kasnije, 1920., pričao taj doživljaj iz mladosti čuvenom botaničaru Georgu Schweinfurthu, on se kratko nasmijao.

»Vi ste bili pametniji od svog ujaka i imali ste triput pravo!«

Još ga i sada vidim pred sobom, toga, u ono vrijeme, devedesetgodišnjeg čovjeka, suvremenika Livingstonova. Putovanja iz njegove muževne dobi osvijetlila su Crni kontinent. Iz srca Afrike donio je uzbudljivu vijest o novim patuljastim narodima i stare, dugo tražene biljke. Imao je sijedu kosu, ali mu je šija još uvijek bila napeta.

»Čovjek se *može* bojati žitne vlati. Čak i onda, ako njezina povijest nije poznata, zna se, da je ona, sa svojom perjanicom, zapravo junakinja, čudo od statike, sa svojim oklopom od kamena, od okamenjene žute kremične kiseline... Stoga žito tako i praska, kad vjetar po njemu prebire prstima... Divlji su se Germani i Slaveni nemalo uplašili, kad su stigli u Rimsko carstvo i prvi put čuli taj zvuk!«

»Čudno je to!« rekoh.

Učinio je rukom kretnju, koja je rečeno opet odbacila. (To je imalo da znači: »Nije to još ništa!«)

»A prije svega bili ste u pravu, kad niste mogli zamisliti, da je žito i kruh jedno te isto! A kako da to čovjek i zamisli? Bilo mu je potrebno deset hiljada godina, dok je naučio, da iz žitnih sorta, koje je pržio ili jeo kao kašu, pripremi današnji kruh.«

»Tko je otkrio kruh?«

»To ne znamo. Ali sigurno neki čovjek onog jedinstvenog naroda, koji je povezao seljačku strpljivost s radoznalošću kemičara. Bio je to zacijelo neki *Egipćanin.*«

»Vrlo čudno!« primetnuh. »I kruh je sve tamo od Egipćana neprestano ležao na našem stolu?«

»Ne, nažalost, vrlo rijetko!« reče on suho. »Često seljak nije mogao gajiti žito, jer su mu oteli alat ili ga satrli porezima. Žalosna je to priča. Ali o kruhu ima i lijepih priča. Najčudnija je možda ona, koja kaže, da taj mnogo tisuća godina stari kruh još uvijek nije dokraja ispečen. Odgajivač, seljak, mlinar i pekar još uvijek na njemu rade. Povijest kruha se nastavlja, socijalno i tehnički, religijski, politički i prirodoznanstveno...«

»I religijski?« začudih se ja.

»Dakako. Golem dio povijesti religije bavi se kruhom. Sve kulturne religije trude se da postanu religije kruha i bore se da to i ostanu...«

»Oh, vi znate tako mnogo!« rekoh. »Zašto to ne napišete. Povijest kruha unatrag deset hiljada godina!«

Njegovo lice postade mudro i vrlo staro. Bio je odjednom vrlo učtiv kao neki veliki učenjak ili državnik, koji podnosi ostavku: »Ne biste li

vi pokušali da to napišete? Treba samo dobro zaviriti u sve, što vam padne u šake iz povijesti čovječanstva, od kemije ratarstva do nauke o religiji, od botanike do tehnike, od folklora do medicine, od povijesti ekonomije do politike i pravosuđa, i onda to napisati. Kad već jednom budete dvadeset godina pravili svoje bilješke, moći ćete započeti s pisanjem!«

Još mi je pred dušom njegov smiješak. Bio je dobrostiv — a ipak ne bez svake ironije.

»Zašto«, pomislih, »da ja uzmem na sebe takav teret? Tko da iziđe na kraj s takvim sabiranjem?« A onda uzeh taj teret na svoja leđa. I sabirah — a da nisam dopro do kraja.

I sada, usred toga sabiranja, pričam.

PRVA KNJIGA

KRUH
I PRETHISTORIJSKI ČOVJEK

Povijest slavi bojna polja, na kojima nas zatječe smrt, ali ona ne govori o žitnim poljima, od kojih živimo; ona poznaje imena nezakonite kraljevske djece, ali nije kadra da nam priča o porijeklu pšenice. — Kakva li puta ljudske gluposti!

HENRI FABRE

MRAVLJA ZAGONETKA

1

14. TRAVNJA 1861. USTAO JE U LONDONU PRED LINNÉOVIM društvom veliki Charles Darwin. Imao je tada pedeset i dvije godine, i brada mu je još bila smeđa.

Držao je u ruci dva pisma. Nitko ga još nikad nije vidio uzbuđena, a nije bio uzbuđen ni toga dana kad je članovima društva rekao: »Dva pisma iz Amerike. U njima izjavljuje dr. Gideon Lincecum, liječnik iz Texasa, da je otkrio *tajnu početka obrađivanja zemlje.* Obrađivanje zemlje, rekao je, nije ljudski pronalazak. Ono se ubraja, kao i mnogošta drugo, u predljudske pronalaske. Prvi sijači i žeteoci žita bili su mravi.«

Dvije godine prije toga objavio je Darwin »Postanak vrsta«. Kao što je Linné bio »Otac biljaka«, tako je sada bio Darwin »Otac životinja«. Otkad je bog, po riječima Geneze, predveo pred Adama životinje, da ih ovaj upozna po imenu, nije živio čovjek, koji bi bio nalik na Darwina.

Darwin je čitao prvo pismo o teksaškim mravima:

»Okolo naokolo oko nasutog zemljanog humka čisti mrav tlo od svih zapreka i poravnava površinu do otprilike četiri stope od svoje gradske kapije. To izgleda kao utabana zemlja; i nije, da to samo tako izgleda. Ni jedna jedina zelena stvar ne smije da raste na tom zaravanku, izuzevši jednu jedinu species: jednu vrstu trave sjemenjače. Nakon što je insekt tu species okolo naokolo oko zemljanog humka zasijao, on njeguje biljku trajnom brižnošću, zatirući sve ostale trave, koje su se među onu ušuljale. Ta mravlja trava bujno šika i daje obilnu žetvu sitnih, bijelih, kameno tvrdih plodova. Insekt bdije nad njezinim zrenjem; zatim je pobire i nosi žetvu kući; nakon žetve se beskorisna slama izbacuje. Ta »mravlja riža« klija prvih dana mjeseca studenog. Ne postoji ni najmanja sumnja, da ta specijalna vrsta trave nije bila posijana s očiglednom namjerom.«

»Da saznam još više«, rekao je Darwin, »ja sam piscu pisma izjavio svoje oprezne sumnje.« A tada je od Lincecuma stiglo ovo drugo pismo. Teksašanin nimalo ne sumnja: »Ja sam kroz sva godišnja doba — i to za vrijeme ovih posljednjih dvanaest godina! — promatrao uvijek iste mravlje gradove.« Mravi su sijali svoje žito svijesno i kao jedinu kulturu:

»Ne trpi se nijedna sitna zelena vlat osim te jedne jedine plodonosne trave: Aristidae strictae ... Oni sabiru i plodove od drugih trava ili sje-

menje gdjekoje druge biljke — ali ih nikad ne siju. Species, jedinu koju gaje, jest dvogodišnja biljka. Nju siju velikom točnošću, da bi je oplodile jesenske kiše. Oko 1. studenog niče tada prekrasno iz zemlje prvi red širok otprilike 12 centimetara: krug s opsegom od gotovo 4 metra. U susjedstvu toga kružnog usjeva ne trpe ni jedan jedini dan ni najsitniju vlat kakve druge trave. Mravlja riža ostaje netaknuta, sve dok iduće godine ne dozrije: tada žanju zrele sjemenke i nose ih u svoja skladišta . . .«

Ti Lincecumovi podaci, ovako potanki, uzbudili su skupštinare. Sve je ustalo i raspričalo se unakrst. Zar je tu zaista riješena jedna od velikih zagonetki kulture i čovječanstva? U svima su se tim istraživačima prirode odjednom javile uspomene iz školskog vremena, teološke i klasične. Da ti mravi Juga, naročito oni iz sredozemnog svijeta, žive od prikupljenih zaliha, i to od sjemena divljih trava, bilo je poznato već tisuće godina. U Bibliji učila nas je Salomonova mudrost »Pođi k mravima, ljenivče!« A Horacije, rimski pjesnik, hvalio je predviđanje mravi, koje je *»haud ignota ac non incauta futuri«* (koje uzima u svoj račun *budućnost).* I Vergil je, reče jedan od gospode, čini se, negdje u Enejidi govorio o mravima. To je mjesto u četvrtoj knjizi. Potražiše u biblioteci i zaista nađoše Drydenov prijevod:

».....u pukovima sad se mravi roje,
zime se boje, bijede kuće svoje.
U žito idu, da ga puste plijenu,
pa žuto-bijelim plijenom kući krenu.«

»Nikako!« viknuše neki drugi. »To je nešto posve drugo! U svim tim svjedočanstvima piše samo, da mravi zrnje „pohranjuju", da bi ga trošili u nevolji. Ali prije Lincecuma nije nitko ustvrdio, da ga oni *siju!«*

»Zaista,« umiješa se Darwin, »od sabiranja je do sijanja otprilike isto tako daleko kao od Edinburgha do Pekinga. Razmislite malo!«

I oni razmisliše. Kad bi se mravi razumjeli u sijanje, bio bi to prodor u područje kauzalnog mišljenja, tako dalek, tako dubok, kao nijedan od mnogobrojnih svrhovitih postupaka, koje je ikad poduzela ili pokazala neka životinja. Nijedan? Kako? Ovi prirodoznanci, članovi »Linnean society«, imali su, dakako, vrlo visoko mišljenje o životinji. Pronalasci iz vremena prije čovjeka, koje je izvršio životinjski svijet, bili su vrlo mnogobrojni. Otkrića matematičke, arhitektonske i fizikalne vrste. Kakve li genijalne ideje u pčele da izgradi šestorokut, bez ikakva kutomjera — taj geometrijski najčistiji lik! Pronalazak laste o građenju pomoću žbuke, koje je čovjek morao samo promatrati, pa da gradi doksate i altane. Ili djelovanje dabrova, koje savladava i preoblikuje zemlju, djelovanje tih najsnažnijih glodavaca, koji su gradili milje dugačke nasipe, da bi regulirali neku rijeku. Kod dabrova se kao najveća zagonetka pridružio element vremena: građenje takvog nasipa moglo je trajati dvije stotine godina. Za koga su ga, dakle, oni gradili?

I sada da je mrav otkrio obrađivanje zemlje! A čovjek da je, prije stotinu hiljada godina, iz prikrajka promatrao, kako on to radi . . . krišom gledao nešto, što je zahtijevalo najveće razumijevanje i poznavanje veze između uzroka i učinka. A pritom je istraživanje primitivnih naroda saopćavalo, da oni uopće i nemaju razuma, ili da im je razum *drukčiji.* Nitko nije mogao uvjeriti stanovnike otoka Marquesas, da je rađanje djece povezano sa spolnim aktom, koji su devet mjeseci prije toga izvršili muškarac i žena. Njima se čak činilo nelogičnim što tako neznatan čin ima tako velike i dalekosežne posljedice. A sada da *mravima* pripisujemo, da su oni sijali, da bi zatim želi? Da su oni, kao neki čovjek-seljak, čekali osam mjeseci na dozrijevanje? A u to vrijeme da su u tančine pomno s polja plijevili korov? To je ipak odviše! To je bilo odviše ljudski, odviše »antropomorfno«. Ne, to se zaista činilo nemogućim — i, nakon uzbuđenog navlačenja tamo amo, upitao se gdjekoji učesnik skupa, nije li Lincecum možda neki šaljivac. Nisu li Darwin i Society nasjeli nekoj *šali.*

ČETRDESET GODINA nije više nitko ni mislio na tu mučnu historiju o mravima, koji obrađuju njivu, na tu ideju à la Mark Twain, sve dok je nije neki drugi Američanin iskopao i protiv nje poveo polemiku. »Lincecum je«, pisao je W. M. Wheeler, »odgovoran za mit, da postoji neka „mravlja riža", koju vrsta Pogonomyrmex svijesno sije i žanje. Ta tvrdnja, kojoj se danas smije svaki školarčić u Texasu, proširila se tako daleko svijetom stoga, što joj je čak i Darwin nasjeo.«

Wheelerova polemika je ipak bila prežestoka. U međuvremenu se naime pojavila posve nova nauka, »nauka o mravima« ili »myrmekologija«. Osnovali su je vrlo veliki istraživači, kao što su Švicarac liječnik Forel, Englezi Lubbock i Romanes i pater jezuit Wasmann. Svi se ti učenjaci nisu u početku prepirali o predmetu promatranja, koji je u velikom obilju kuljao iz mikroskopa, već naprotiv o tome, kakvo da mu dadu značenje. O motivima životinja, o sili, koja je stajala iza njih. Većina ih je pronašla, da su mravi na psihičkoj ljestvici najbliži ljudima, bliži od ljudi-majmuna; drugi neki istraživači nalazili su, da je to strašno. Pobožni Wasmann nije htio vjerovati, da »moć, kojom čovjek izvodi jedan poučak iz drugoga, pomoću koje on napreduje od premisa do zaključaka«, da *razum* može biti svojstven takvim životinjama, pa je sve to čudo prebacio na instinkt. Bethe je naprotiv mislio, da u mrava nema ni razuma ni instinkta, da su svi beskičmenjaci čiste *refleksne mašine.* Te raspre nisu sprečavale, da se u carstvu mravâ otvori beskrajan vidik. Još malo pa bi ga bili poznavali bolje od prethistorije čovječanstva.

Biološki i socijalno bilo je to carstvo vrlo značajno. Njegovi su građani, mravi, proizvodili neki »odeur de contact« — vonj raspoznavanja —, po kome su se jedni od drugih razlikovali. Imali su svoj posebni jezik, koji se sastojao iz mahanja ticalima, i u njemu razvili veliku moć sporazumijevanja. Oni su se, za volju svojih radova, odrekli seksualnosti: t. j., oni su puštali da njihovi mužjaci, odmah nakon svadbe, kao beskorisni ugibaju od gladi, a dobro su roda povjerili bespolnom radništvu. Vodili

su sa susjednim narodima ratove, koje bi odjednom prekinuli, da s neprijateljima, s kojima su se borili na život i smrt, napretac sklope mir: mir, koga su se i držali! — Francuski su istraživači zapazili njihovu vještinu u građenju cesta, Englezi njihove tunele i mostove. Američanin Mac Cook pažljivo je promatrao njihov san, njihovo buđenje, popraćeno zijevanjem, njihovu njegu tijela, njihovo pranje, gimnastiku, njihove zajedničke igre rvačkog sporta. Reverend W. Farren White dokazivao je postojanje njihova pogrebnog rituala, njihovu spremnost da pomažu bolesnicima, a sam je Darwin opisao njihove lovove na robove.

Darwinu je već prije palo u oči, da su svi ti mravlji narodi živjeli pod različitim uvjetima i da stoga imaju različite osobine. U Engleskoj su se mravi ponašali drukčije, nego mravlji narodi u Švicarskoj. Mnogi su poznavali gospodarski oblik uzgoja stoke: hranili su kukce, koje su gnječili, da im piju mlijeko. Njima nisu bili nepoznati čak ni počeci tehnike vrenja. Sjekli su lišće i žvakali ga u zrnatu masu: djelovanjem nekog encima pljuvačke (sličnog našem vlastitom) pretvarao se škrob u šećer. Tako priugotovljenu gljivičnu smjesu ostavljali su neko vrijeme da leži, prije nego što su je zajednički pojeli. Nisu li to bila čuda kulture? Nordijska mitologija kaže, da je prevrelo pivo nastalo od Kwazirove sline, od pljuvačke i žitnog zrnja, koje je taj junak pomiješao u kaci.

Što su mravi znali o Kwaziru? — O tome je tajanstvenom mravljem narodu rekao entomolog Mac Cook, da je jedno od njegovih gnijezda u Pensylvaniji, ako se ono usporedi sa svojim graditeljima, osamdeset i četiri puta veće od Keopsove piramide —: zar taj narod nije mogao otkriti *obrađivanje zemlje* baš tako kao i počela vrenja? Ali su Lincecumova »obrađena polja« nestala. Nitko nije znao, gdje su se ona nalazila — i čini se, da ni teksaški ni bilo kakvi drugi mravi nisu gajili žito.

Baš naprotiv! Što se više istraživalo, to se sigurnije razabiralo, da mravi nisu nikakvi prijatelji, već naprotiv *zakleti neprijatelji obrađivanja poljâ*. Bilo je to sasvim prirodno! Oni su poduzimali sve, što se može zamisliti, da zrnje, od koga su živjeli, *ne proklija*. Oni su ga škropili mravljom kiselinom ili su mu odgrizali klice, prije nego što su ga spremili u skladišta, ili su ga izlagali sunčanom svijetlu, samo da ostane naskroz suho i da izgubi klijavost.

Prema tome je Lincecum lagao ili sasvim pogrešno opažao? — Na kraju je, 1937., pronašao ključ tajne Ferdinand Goetsch. Da, Lincecumovi su mravi živjeli — ali su oni, kao što misli Goetsch, »zapravo sijali iz nepažnje«. Po njemu, koji je vršio dugotrajna opažanja u Evropi i Južnoj Americi, posjedovala je većina mravljih naroda dva suprotna nagona, a to su: nagon sabiranja i nagon građenja. Onaj ih prvi goni da zrnje, drvo i druge tvari unose u gnijezdo; drugi, da iz gnijezda sve opet iznose i upotrebe za građenje: među ostalim i sjemenke i žitno zrnje. Suša izaziva nagon za sabiranje, vlaga, naprotiv, nagon za građenje. Goetsch misli, da su Lincecumova polja nastala od takva zrnja, koje su, suprotno njegovoj svrsi (umjesto da se mravlji narod njime hrani), pri gradnji opet

izvlačili napolje. Tako da je ono nenamjerno dospjelo u vlažnu zemlju i proklijalo . . . To nije bila svijesna sjetva. Ali ako se ta »nepažnja« ponovila u narodu nekoliko milijuna puta i tako se usjekla u »mnemu«, u pamćenje skupine — zar nije to na kraju *ipak* moglo uroditi postankom sjetvenog instinkta? Možda ga je razvio Lincecumov narod. Možda taj liječnik nije bio nikakav fantast.

Jedno je sigurno: čovjek kamenog doba, koji je otkrio obrađivanje zemlje, otkrio ga je *također* bez sudjelovanja volje. On je, da bi imao zalihu lijepog travnog sjemena — kojim je ublaživao oštar okus životinjskih butova, to jest svoje hrane —, potražio neko suho mjestance u svojoj spilji. Ali se tu zemlja navlažila, i sjeme je počelo klijati. Ono mu nije prijalo za jelo; kleo je zbog toga i zatim ga konačno bacio, gorko oplakujući svoju sudbinu, što mora živjeti na toj nesretnoj zemlji. Neopisivo je bilo njegovo čuđenje, kad je, osam mjeseci kasnije, zrnje opet izišlo na vidjelo.

LEGENDA O PRONALASKU PLUGA

2

PRAČOVJEK NIJE IMAO MIKROSKOPA.

On, koji je tako rado oponašao — »kultura nastaje oponašanjem«, učio je Gustave Tarde —, nije mogao oponašati mrave, jer su mu bili odviše sitni. »Duši mrava s njegovom radinošću, s njegovim smislom za arhitekturu, red, vjernost i s njegovom srčanošću« — mogao se 1886. diviti E. Dubois-Reymond zahvaljujući svom mikroskopu; pračovjek to nije mogao.

Lijepa ptica . . . dakako . . . to bi bilo nešto drugo! Let ptica, njezini plesovi, njena mimika, njen govor: tako je nešto čovjek mogao oponašati i (kao što su to kasnije činili Indijanci) smatrati možda za samoga boga ili za svoga praroditelja. Ali baš te divne ptice nisu mogle ni sijati ni žeti.

To čovjek nije mogao vidjeti i usvojiti, promatrajući iz prikrajka neku životinju. To je već morao sam otkriti. Dakako, ne on — nego njegova žena.

Da muškarac nije imao žene, ne bi bilo obrađivanje zemlje nikad otkriveno. A kako se to zbilo, može se izmudriti velikom vjerojatnošću.

Međutim o tome se može govoriti samo u formi legende.

Nalazi najranijih oblika rala u močvarama i sojeničkim naseljima uče nas doduše, kako je izgledala stvarnost, ali se stvarnost, koja se odvijala u vremenskim razdobljima, što ih um više ne može sagledati, ne može zabilježiti kao prikaz činjeničnog stanja. Ni legenda ništa ne pronalazi. Legenda sabija. I legenda znači *uputu za čitanje:*

U pradavno vrijeme bijaše čovjek lovac.

Ako mu je lovačka sreća bila sklona, on je jeo. Ako se naprotiv idućeg dana pred njegovom kamenom kijačom nije pojavila divljač, morao je gladovati. Ali je uskoro naučio, da ne mora gladovati, ako preostatak mesa spremi i pronese kroz plamen. Što je plamen očistio, to se nije kvarilo. To se moglo jesti kroz više dana.

Pronalaskom prženja i pečenja bilo je pitanje zaliha riješeno. (Kuhanje je pronađeno mnogo kasnije, jer čovjek još nije imao posuđa, koje bi odoljelo izjedanju vatre.) Ali je nakon nekoliko dana glad opet vrebajući oblijetala lovce. Tada reče lovčev sin svom ocu: »Ta podignimo ogradu, da životinje ne ubijamo, već da ih hvatamo. Da mužjaka polegnemo pokraj ženke, pa će im se roditi djeca. A mi ćemo jesti i ne ćemo umrijeti.«

Tako sin lovčev postade pastir. I on vidje, da sve životinje, koje je timario, ne jedu meso, već da se mnoge hrane travom ili da otkidaju plodove s drveća. To, što su one radile, bilo je vjerojatno mudro. Pastir je vidio, da su se, i on sâm i njegovi, razboljevali od zagonetnih bolesti. Zubno im je meso trunulo u ustima, patili su od glavobolje i teškog disanja. I pastir je uzeo travno sjemenje i bacio ga na prženo meso, a jeo je i plodove s drveća. I njegove bolesti prestadoše.

Zatim je obitelj među se podijelila rad. Kad je lovac ostario, postao je *on* umjesto sina pastir. A krepki je sin lovio lov umjesto njega, ubijao životinje ili je najljepše i najbolje donosio u obor. Žena je čupala travu i plodove, o kojima tada nitko nije znao, kako su zapravo nastali, ali kako je ona bila mnogo sama, imala je vremena da o mnogočemu razmisli. Nije sve što raste bilo jednako. Bilo je isto onako raznoliko kao i ono, što se rađalo.

I žena postade moćnija od muškarca, jer je poznavala vrste biljaka. U biljkama su prebivale snage, koje su mogle izmijeniti mišljenje muškaraca. Takvih, koje su donosile san ili sreću. Muškarci su naime naginjali srdžbi ili sjeti, ako su im životinje zadavale brigu. Muškarci su se uvijek bojali i čudnih pojava na nebu. Što mjesec, na primjer, nije ostajao jednak, što se mijenjao od koluta pa sve do goveđeg roga ili je na neko vrijeme sasvim nestajao. Stoga su uzimali bijela goveda, čija se koža sjala poput mjesečeva srebra i koja su imala savijene rogove, a kadikad su ih i žrtvovali mjesecu, koji je tada opet bivao puniji. Sve se to zbivalo u plaču i strahu. Ali je žena posjedovala sredstvo, kojim će mužu uspavati strah. Ta ona je primijetila, kako su jednom kukci i leptiri visjeli na prevrelom sladoru, koji je, izmamljen sunčanim žarom, izbio iz kore drveća. Tako je naučila da vari opojne napitke.

A muževi su se digli, nakon što su prospavali mamurluk, i opet veseli pošli k stadima. Žene su ostajale mozgajući pri svojim biljkama, koje su muškarcu za njegovo dobro raspoloženje bile doduše potrebne, ali koje su oni ipak prezirali, jer nije bila nužna nikakva snaga mišića, da sputa njihovu volju. Kad se muškarac jednog dana vratio s paše, žena je bila osnovala bašču. I ona je njemu pričala, da zemlja nosi isto onako kao i njezino krilo, devet punih mjeseci, od časa, kad primi sjeme. On se smijao i nije htio vjerovati. Ali je kasnije ipak povjerovao. A žena je imala i jedno oruđe, s kojim je zemlji pomagala pri začeću: kopačicu. Ona je u zemlji izbušila rupe i u rupe stavila sjeme »oca prosa«. Djecu prosa je voljela više od ikojeg biljnog sjemena, jer su ona hranila njenu vlastitu djecu, da postanu snažni muškarci. Ali joj jednoga dana bude odviše teško da kopačicom kopa rupe. Zamolila je svoga muža, da žilavom travom u pravome kutu poveže dva komada, tako da su čvrsto ležali jedan na drugome. S tim je udarala odozgo prema dolje; težina njenog tijela prenosila se na udarac. Tada se zemljino krilo lakše otvaralo, i motika

je bila otkrivena. Žena je mnogo tisuća godina obrađivala bašču motikom i gajila svoje žbunje i povrće.

Ali jednoga dana dođe muž sa svojim prijateljem veseo kući, a s njim bijahu i njegova goveda. Bog sunca je napolju prekrio pašnjake bujnom, sočnom travom, i krave su bile odebljale. Htjeli su da bogu u čast upriliče svečanost i pili su prevrele napitke. Sjedili su pod drvećem bašče. U obijesti uze jedan od muškaraca motiku i zabije je tako duboko u bašteno tlo, da je nitko više nije mogao iščupati, pa čak ni onda, kad su je mnogi u isti čas zajedno vukli. Tada, dok su se svi smijali i vikali, uze domaćin bika i priveže ga neraskidljivim vlatima za upola iščezlu motiku. Bik upre i stade vući i potezati. Ali nije potezao odozdo prema gore. Vukao je motiku vodoravno preko tla bašče i izrovao brazdu. I odjednom je zabacio glavu prema suncu i riknu da su od rike zadrhtali krajevi neba. A ljudi su promatrali, kako se zemlja para kao neka haljina. I počeše se bojati, i bika i motike, koja je zemlju sjekla sve dalje; otrijeznili su se i smatrali to za grijeh, pa su odriješili bika od motike.

Idućeg dana htjedoše brazdu ponovo zasuti kao da se nije ništa dogodilo. Ali ih je žena u tome spriječila govoreći: »Dopustite da jednom polegnemo muško pokraj ženskog, muško sjeme mnogih trava u krilo matere zemlje.« I muškarci učiniše, što su žene već odavno činile. Ali im pritom nije bilo lako pri duši. Molili su zemlju, da im oprosti, što su je rasjekli, i darivali je kojekakvim darovima. Bojali su se, da će se zemlja rastvoriti i sve ih proždrijeti. Ali se dogodilo drukčije. Zemlja je blagoslovila one, koji su pomogli njenoj moći rađanja: sve je poraslo više, zelenije i bogatije. I oni su joj otada uvijek pomagali. A samu su izvučenu motiku cjelivali i posvetili je.

3

TAKO JE ČOVJEK OTKRIO PLUG. OD TOGA VREMENA NIJE otkrio ništa, što bi se moglo usporediti s plugom. Pronalazak elektriciteta, željeznica ili letenja nije bio takva eksplozivnog učinka i nije nikad silom, koja mijenja, pokrio tako mnogo zemljine površine kao oranje. Oranje, o kojemu ne ćemo nikad znati, gdje je prviput bilo otkriveno, seže od Irske do Sjeverne Afrike i od Zapadne Evrope do Indije i Kine. Onamo, kamo nikad nije prodrla neka druga tehnička preobrazba zemlje, prodro je plug: dalje od svega!

Ali bio plug otkriven i oponašanjem presađivan gdje i kamo mu drago, on je svakako otkriven u nekoj dolini rijeke, jer se samo uz dobro navodnjavanje moglo orati, sijati i žeti. Najstarija prava kultura uvijek je oazna kultura. Je li možda zemlja pronalaska oranja bila Mezopotamija, porječje između Eufrata i Tigrisa? To je ujedno bila i zemlja, u

kojoj se najviše obožavao bik, simbol sunca. Ili je plug možda nastao na Nilu? Mi to ne znamo. U Indiji, pokraj vodom obilna Gangesa? To mi ne znamo. Onda u Kini, na plodnom prapornom tlu Žute rijeke? Ondje nikako! Kineski je plug tako savršen, da bi prema njemu plugovi zapada, plugovi Asiraca i Egipćana, značili jadno nazadovanje. Kinezi su razabrali, da je vučena lopata bolja od vučene motike. Oni su izradili moderni plug sa svedenom i s lemešom spojenom željeznom odgrnjačom, koja zemlju ruje drukčije, nego stariji zapadnjački plug. Neki pronalazak može doduše propasti, ali kako se njegova temeljna misao nikad ne izvrće od boljega na lošije, ne može se porijeklo ljudskog oranja tražiti u Istočnoj Aziji.

Ali ma kamo plug prodirao, prema zapadu ili prema istoku Zemlje, taj je alat snažno raspaljivao spolnu fantaziju. Zar nije on sličan alatu, kojim muškarac nanosi ženi silu poput pluga, koji prevrće brazdu? »Ranjavanje je princip ljubavi« rekao je kasnije Grk Plutarh — a i tu se zbivao akt ljubavi. Zemlja je sasvim sigurno bila žena. Ona se, po svojim vrlinama i manama, po svojim ćudima, koje darivaju i uskraćuju, ponašala kao žena. Ona je bila žena Neba — i Grci su kasnije s pravom vjerovali, da je Zemlja jedna od Zeusovih žena. Zeus je, dakako, imao mnogo žena; i grčka se Zemlja osvetila, uzevši za ljubavnika prvog orača, Jasiona. Zeus se razgnjevio i ubio ga munjom.

Ali potomci Jasionovi nisu prestajali da na svoj način ljube Zemlju i da je obljubljuju »*aratronom*«, plugom. Pritom se pokazalo, da je svaki seljak svake godine parao jedan određeni komad zemlje —, a ne jedne godine ovaj, a druge onaj komad. On ga je zavolio i volio sve dotle, dok mu je davao prinos — a to je bio sasvim nov osjećaj: jer dok se još kao pastir kretao za stokom, bio je prema zemlji ravnodušan. Tek je s oranjem nastalo vlasništvo i slast posjedovanja zemlje. Ako je iz nje kasnije niknulo i koješta loše, u početku je ta slast posjedovanja bila nešto divno, osjećaj, bez kojega čovjek nikad ne bi bio orao. On je po prvi put bio gospodar zemlje. U biljnoj guštari bio je on samo gost, ali nikad gospodar. Oranje je *preobrazilo* komad zemlje i zemlja je tada postala vlasništvo orača i sijača.

Čovjek je davao zemlji određeno i odabrano sjeme. Novo je na tom rađanju bilo, što uzorani komad zemlje, što njiva nije više bila ostavljena vjetrovima na volju. Na tom je komadu zemlje prestalo divlje miješanje spolova: ondje, gdje bi pao čovječji plug, tu je njiva postajala monogamna. Ona se rastvarala samo pred jednom *jedinom* voljom — i svuda, po svoj Zemlji, postadoše stoga bogovi njiva u isti mah i bogovi braka. Kao što su vjetrovi postali bogovi preljuba i tatova, jer oni svakamo provaljuju i bez odgovornosti prave nered i razdor u onome, što je čovjeku najdraže.

Ali pravi orač postupa kao muž sa svojom ženom. Stoga se rimski monogamni brak i sklapao na plugu. Zato bi u Grka — kao što je zahtijevao Hesiod — morao seljak orač gaziti nag za plugom. Neka prisutnost nikakve haljine ne bude smetnja između njega i zemlje. A kad ljetina

bude požeta i zemlja opet od blagoslova ogoljena, tada neka on sa svojom družicom legne na golu grudu zemlje u sveti prileg. Jer zemlju treba podsjetiti, da mora ponovo rađati!

Tako je ratarstvo već u najranijim počecima čovječanstva prožeto i opkoljeno religioznim zapovijedima. Jer da je čovjeku to golemo čudo, što sa zemljom smije rađati, podarila najviša kozmička milost, o tome nije nitko sumnjao. To su čovjeku govorili i svećenici svakog dana.

Odakle su došli ti svećenici? Iskonski je svaki pošteni čovjek bio svoj vlastiti svećenik, koji je sve, što je radio, radio po nekom duhovnom redu. Ali se svećenici po zakonu o podjeli rada odvojiše od lovaca, pastira i ratara (kojih je dan bio posvema ispunjen). I uskoro ustvrdiše ti svećenici, da svi veliki pronalasci, koji su preobrazili ljudski život, potječu od njih: ponajprije vatra, zatim plug, ili kola, koja se kreću na točkovima, ili kastracija bika, kroćenje konja, tkanje i kovanje. Sve su to, rekoše, oni donijeli po zapovijedi određenih bogova. Stoga su i zahtijevali, da ih ljudi iz njihove okoline hrane.

Ali tu oni nisu govorili istinu. Jedva da je ikad izvršen neki pronalazak u čast bogova. Religija nikad nije bila stvaralačka u tehnici, a takvo joj častoljublje nije ni moglo biti svojstveno. Bilo je baš obrnuto: religija je došla tek nakon pronalazača i naknadno prisvojila njegove pronalaske. Vjera u boga je na svakoj tehničkoj novotariji odmah izgradila svoju tvrđavu. A zašto? Za ljudski je razvitak bilo vrlo blagotvorno što se tako dogodilo. Jer slabi razbor ranog čovjeka, njegov nejaki dar pamćenja, njegova neshvatljiva lakoumnost, njegovo trajno pijanstvo bili bi vjerojatno učinili, da izvršena otkrića odmah propadnu On bi ih bio onog časa zaboravio da mu ih nisu stavljale pred dušu svećeničke zapovijedi i neprestani bogoslužni čini.

Svaki se pronalazak rodio iz želje za tehničkim poboljšanjem života. Tek je *kasnije* došla religija i branila ih od zaborava tako, što je oruđa proglasila svetima. Kad se pokazalo praktičnim, da ralo više ne vuče jogunasti bik ili krava muzara, tada je čovjek otkrio vola, bespolnog radnika, tada je čovjek bika uškopio. Kad se novo biće pokazalo prikladnim, bilo je religijom zaštićeno. U nekih azijskih naroda nije ubijanje vola bio pred bogom zločin možda stoga, što je vol bio sveta životinja, već je naprotiv vol bio sveta životinja, jer ga nitko nije mogao pred plugom zamijeniti. Još je i nešto drugo poradilo na tome, da je vol poprimio izgled svetosti: bik je velikom kulturnom djelu oranja žrtvovao svoja muda ... On, kome su oteli mušku snagu, postade predmetom smjernog zazora, nekako onako kao i sam svećenik, koji se iz ljubavi prema duhovnim činima nije ženio ni rađao djecu.

Ali suverena tehnika nije nikad bila poslušna religiji. Ona se samo poslužila religijom (kao što se i religija poslužila tehnikom), da zaštiti svoje pronalaske. Čovjek gotovo pada u kušnju da kaže: kao što se pronalasci danas zaštićuju zakonima o patentima, tako su ih u rano doba čovječanstva, pa još i za vrijeme kasnije antike, zaštićivali zakonima religije.

BORBA ŽITNIH SORTA ZA PREVLAST

4

U TOME, ŠTO JE ČOVJEKU DANA MOĆ DA OPLOĐUJE ZEMLJU, da svojim djelovanjem *umnožava* bilinsko carstvo, bio je posve nov osjećaj slasti, neprispodobiv zanos zbog moći. Mnogi primitivni narodi još su i danas pod dojmom čarolije toga osjećaja sreće, koji kao da su upravo izvještili. Oni ne mogu zamisliti, da nešto nastaje drukčije, nego pomoću »sađenja«: kad je putnik Karl von den Steinen pokazao nekom brazilijanskom poglavici kutijicu šibica, da mu saopći velik napredak civilizacije, viknuo je poglavica kličući od radosti: »Tako bismo nešto morali kod nas saditi!«

A koju su travu ljudi najprije sijali? O tome se vodi prepirka već mnogo stoljeća; to se ne će moći nikad riješiti.

»Borba žitnih sorta za prevlast« jedno je od najzamamnijih poglavlja povijesti ljudske kulture. To poglavlje nije još nitko počeo pisati. Vršila su se doduše pojedinačna istraživanja i sastavljale statistike, koje pokazuju, kako je u 19. ili 20. vijeku tekla granica između kukuruza i pšenice, i kako se za to činila odgovornom vrsta tla i trgovina žitom. Zacijelo je oboje imalo na to jak upliv — ali time prava tajna gajenja (zbog čega su ljudi iz divljeg oblika razvili te vrste žitarica, a druge trave zanemarili) nije još nipošto otkrivena.

Sve su žitarice nekoć bile trave. Kad neki dječak držeći u ustima vlat trave u cvatu i sišući trči livadom, dok vlat ne izgubi sjemenke, on ne čini ništa drugo, nego muškarac, koji mlati žito. Sve su žitarice nekoć bile trave, čije je sjeme prijalo ranom čovjeku. Ali je čovjek imao osim insekata još jednog mnogo goreg suparnika, koji ga je prevarno zakidao za žetvu trave: tvorca travnog saga, *vjetar*. Vjetar je imao osobinu (za daljnji opstanak divljih trava bilo je to od najveće važnosti), da češka glavice cvjetnih trava, tako da su one već pri lakom dodiru odbacivale sjeme. Ali tako postade nemoguće da se požanje *dozrelo* zrnje — bio je, dakle, prvi cilj čovjeka, da barem svoju travu ljubimicu odvikne od te osobine. Njemu je to pošlo za rukom daljnjim tisućgodišnjim gajenjem primjeraka, koji su osobito dugo zadržavali zrnje u klasu, i tako je od divljih trava nastala naša kulturna pšenica, kulturna raž i svi oni drugi šljemom pokriveni junaci našega prehrambenog epa. U svih tih žitnih sorta drže se plodići tako čvrsto za cvatni stožer, da ih samo gaže-

njem, stresanjem i udaranjem — upravo onim, što nazivamo mlaćenje — možemo izljuštiti. Gumno: to je bojište, na kome se bije bitka između otpornosti vjerne vlati i čovječje gladi za brašnom.

Kako je prethistorijskim ljudima pošlo za rukom takvo čudo odgajivanja, to je zagonetka. Ta preobrazba, to zahvaćanje u sam vrutak života moguće je današnjoj botanici samo stoga, što je pronašla zakone nasljeđivanja Gregora Mendela. Kako su ipak mogli ljudi pradavnog doba nagomilati toliko blago znanja? Kako su ga mogli — važno je da se o tome porazmisli! — proglasiti *tajnom znanošću*? Možda je odgovor na to u tome, što je i Gregor Mendel bio svećenik. U pradavno su doba svećenici, koji, dabome, nisu morali raditi, bili dobri promatrači svega, što raste. Kao što je nemoguće, da bi neki svećenik mogao pronaći branu, plug ili kakvo drugo kovano oruđe, koje je izmijenilo ljudski život, isto je tako vjerojatno, da je njegova ruka izmijenila život biljaka.

Žitni epos traje, eto, usporedo s rukama ljudskim već gotovo petnaest hiljada godina. Čovjek je od divljeg žita načinio *domaću životinju* u pravom smislu te riječi. Ono ga ne slijedi posvuda samo stoga, što treba njegove izmetine, đubre ljudsko-životinjskog gospodarstva, fosfate i dušike — žito bi izumrlo, kad bi sutra izumro čovjek. Ono je o dobroti svoga gospodara ovisnije od psa. Stoga što ga vjetar ne može više dalje razmnažati, jer mu sjeme tako čvrsto sjedi, da ga ono samo ne može rasuti njegovo je razplođivanje moguće samo još pomoću *umjetne sjetve*, i nikako drukčije.

To je zapravo misao od goleme važnosti. Žito, od kojeg čovjek živi, živi i sâmo jedino od čovjeka! Tko tu misao domisli do kraja, ne može shvatiti, da je seljak i zašto je seljak bio u posljednjih nekoliko tisuća godina tako često pastorče povijesti čovječanstva.

5

SVE SU LJUDSKE SORTE ŽITA BRAĆA, OD KOJIH JE PONEKA sorta neograničeno vladala kroz hiljade godina. Katkad su vladale udvoje. Ako ostavimo po strani rižu — čija se povijest potpuno odvaja od povijesti te braće —, bilo je šest sorta žita, koje su od praiskona ponajviše hranile čovjeka: *proso, zob, ječam, pšenica*, zatim u kasnije Staro doba *raž* i, od Kolumbova otkrića Amerike, indijanski *kukuruz*. Od te šestoro braće živi svijet već gotovo deset hiljada godina.

Bit će, da je najstariji brat bio »*čiča proso*«, koji je davno prije pronalaska pluga hranio ljude i njihove bogove. Učtivi starac kašasta lica, koji, istina, nije volio hladnoću, ali je bio izdržljiv i strpljiv, i pratio je narode, koji su ga voljeli. Narodi, s kojima je živio »čiča proso« nisu nikad bili ni bogati ni ratnički narodi.

Mongolski i kirgiski nomadi Centralne Azije još su i danas ljubitelji prosa. U Kini smo naišli na gajenje prosa oko 2800. pr. n. e. U Indiju, gdje se u pradavno doba jelo možda najviše prosa, dođe jednoga dana arijska gospodstvena rasa i objavi zakon: ono, što jedu podjarmljeni, ne može biti dobro. Arijci doniješe svoje vlastito žito: *djavas*, to jest *ječam*. Tako dođe do rata ukusa, u kojem je za vojnike i snažne ljude bio pobjednik djavas, ječam.

Na egipatskom se jeziku ječam naziva *djot* — a to je jedna te ista riječ. Ondje gdje između orijentalnih carstava Egipta i Indije nisu prenosili vijesti ni jahač ni lađa, činilo je to jedno sjemeno zrno i jedno ime. Ta su dva carstva ležala na *jednoj* te istoj kugli zemaljskoj — a ječam je to dokazivao.

Ali ječam nije zbacio s njegova pastirskog prijestolja samo proso: on je suzio i carstvo *zobi*. Zob je bez sumnje imala svojstvo, koje se čovjeku već zarana moralo učiniti sumnjivim. Ona je bila nalik na loše pripitomljena psa, koji lako slijedi tuđa vabljenja. Putovala je zajedno sa svojom rođakom, s divljom zobi, i puštala, da joj sjeme napolju raznosi vjetar umjesto ljudske ruke. Dobila je opet jače osje, raspadljivo vreteno i sitnije zrno, s kojim se jedva išta moglo započeti. Ako se na nju nije pazilo, ponašala se kao pravi korov.

Ali to možda i ne bi uvelike smanjilo čovječju ljubav prema zobi. Njezina je nesreća, što je u isti mah davala i izvrsno stočno krmivo. U primitivno je doba čovjek volio životinje i divio im se. Kasnije ih prezire, kao sluge. Tko je taj, koji bi htio da se sa stola stvaralaštva hrani zajedno s nekom životinjom? Homerov Grk, koji je ječmeno zrnje pržio i sipao na volujsko meso, gledao je svisoka na Skićanina, koji se hranio zoblju kao i njegovi konji. Isto takvo gađenje osjećao je Rimljanin prema zobojeđi Germanu. Mudriji liječnici carskog doba, koji su znali, što je hranjivost, uzalud su pokušavali da učine nešto u prilog zobi. Jedan između njih plašljivo pita, ne bi li možda zob bila dobra za bolesnike? Zakon o maksimalnim cijenama cara Dioklecijana (301 po n. e.) spominje je među sredstvima za krmu, a Cato je već prije preporučio, da se istrijebi, govoreći: »Zob je korov«. »*Avena, bruta pascuntur animalia*« (zoblju se hrane samo glupe životinje), rekao je sveti Jeronim.

Iz Rimskog je carstva prezir prema zobi prešao u Srednji vijek: nijedan francuski ili engleski vitez ne bi ni dirnuo ono, što je jeo i njegov konj. Samo su Irci i Škoti, koji više nisu živjeli na tlu Rimskog carstva, stali u drukčiji odnos prema zobi. U 18. stoljeću dao je »Engleski rječnik« dra Johnsona ovu definiciju: Zob je u Škotskoj na glasu kao hrana za muževe, u Engleskoj za konje. Na to je Škot odgovorio, da je Engleska doduše glasovita po vrsnosti svojih konja, ali je zato Škotska glasovita po vrsnosti svojih muževa. Zobenu su kašu jeli škotski junaci — na primjer, postojani i stoični Gordon, kad ga je 1884. u Khartumu opsjedao Mahdi.

Jugoistočni prostor sredozemnog svijeta, pa Babilonija i Indija, nisu poznavali zob. Tu se dizala, smeđežuta i snažna, žitarica vojnika i seljaka: ječam. Kad je čovjek imao na jeziku to žitno zrno — koje obiljem oštrih konsonanata nazivaju Grci »krithe«, Latini »hordeum«, — znao je, što mu je na jeziku. Već prema tome, koje je teklo stoljeće, pokazivao je ječam raznoliku uniformnost. U području švicarskih sojenica mogao se vidjeti šestoredi ječam. U Egiptu (dakle kasnije) našao je Schweinfurth u grobnoj komori Sakkare četvororedi. Tek u trećem stoljeću pr. n. e. iskrsnuo je u Grčkoj i u Italiji dvoredi ječam: ali je rastao samo preko ljeta i nije ga se moglo učiniti ozimim.

Ječam nije u riječnim dolinama nikad bio samovladar. Najprije samo na boljim položajima, ali na kraju posvuda, pojavila se u krajini pšenica. Tako je, na primjer, bilo i u Egiptu. A možda bi takvo naporedno susjedstvo ostalo za sva vremena, da jednog dana nije izvršen najvažniji eksperiment u povijesti žitarica. *U Egiptu je pronađen kruh.* Ali za taj pronalazak nije bio najprikladniji ječam: on se loše pekao. Bio je izvanredno dobar samo za onaj stadij, koji je čovječanstvo poznavalo prije kruha, za doba, kad su se pekle lepinje. I jedva što je pronađen kruh, kadli se već poznati snobizam (bolje je neprijatelj dobroga) okomio na ječam. Već i *Biblija* pokatkad govori o njemu kao o nečem drugorazrednom.

S druge je strane baš ječam važio kao simbol narodne snage u Izraelu. I ječam se nigdje drugdje — pa ni u Homera — nije pojavio tako posvjedočen u svom svojem antičkom dostojanstvu kao u biblijskoj *»Knjizi sudaca«:* tu se narodu Medijanita usnilo, kako se golemi disk od ječmena brašna valja ispred vojske Gedeonove u dolinu, na neprijatelje Izraelove, i tamani sve, što je živo.

Kraljicom među krušaricama postade pšenica — a to je ona još i danas. Pšenica nije bila oborena s prijestola nikad, otkad se pojavila na svijetu. Mi ne znamo, kada se to zbilo; a znamo tek odnedavna s velikom vjerojatnošću, iz koga se kraja prvobitno pojavila: to jest, gdje se nalazila pradomaja tada još divlje pšenice, prije nego što je otkazala poslušnost vjetru i sklopila savez s čovječjom rukom. Schweinfurth i Legrain nađoše je u grobovima čučavcima mlađeg Kamenog doba, između 6. i 5. tisućljeća. Austrijanac Unger nađe klasno vreteno i zrnje pšenice u opekama dašurske piramide, sagrađene oko godine 3000. U Kineza je ona već oko godine 2700. uživala njegu i božansko poštovanje. Asirci i Babilonci spominju pšenicu oko godine 3000. pr. n. e. na kamenju razvalina Tella. Tko je donio pšenicu tima narodima? Tko je uzgojio iz njenog divljeg oblika pitomi? Jesu li postojala područja, u kojima se njeno sjeme trampilo — kao što je, na primjer, važna Sirija, zemlja trgovaca, mnogošta trampila između Egipta i Babilona? Na egipatskom se jeziku pšenica nazivala *botet* na babilonskom *bututu:* to je jedna te ista riječ. Ali tko će ikad moći objasniti njezin pohod u Kinu? Kako se pšenica mogla preverati preko samotnih brdskih pustinja zapadne kineske granice? Je li

onamo stigla u ono sumračno doba, kad je još između Prednje i Istočne Azije postojao neki most vegetacije? Je li stigla onamo u drobu ptica selica? To je niz zagonetaka.

6

TKO ISTRAŽUJE PRAHISTORIJU, NAĆI ĆE JOŠ UVIJEK I NEŠTO starije. Ali ga pritom nešto smućuje kao Ibsenova Peer Gynta:

Koliko bezbrojno je koža!
Zar ne će još ta jezgra svijetlu?
Prokletstvo neka! Sve do dna nutrinje
prepuno sve je ko lūk olupina,
svaka je tanja, tanja — šaljivo,
ta puna šale ta je priroda!

Jednu jedinu stvar znamo danas prilično sigurno, to jest, gdje je živjela najstarija pšenica. Na golemo naše čudo — u *Abesiniji.* I to ne možda u vrućoj dolini Nila, već kao biljka na visoravnima, odakle se tek kasnije spustila u nizinu. Naoko nerješivo pitanje riješio je posljednjih godina na genijalan način ruski učenjak Vavilov. On je pošao od ispravnog gledišta, da svaka stvar ima svoj »centar gena«. To znači: svaka je stvar nastala ondje, gdje je razvila najviše svojih varijeteta. Uzmimo, da danas padne s neba neko biće i da svuda naokolo na Zemlji traži, gdje je porijeklo engleskog jezika, koji se ipak posvuda govori jednako, on bi s pravom tražio to porijeklo u južnoj i srednjoj Engleskoj, jer tu raste *na najtješnjem prostoru najviše dijalekata.* To pravilo, koje uvjetno važi za jezike i životinje, važi još više za biljke, jer su one manje pokretne. Taj je temelj Vavilov povezao s nizom eksperimenata iz područja nasljedovanja, koje je otkrio Gregor Mendel, pa je tako pronašao kolijevku polubožanstva pšenice.

Ali pšenica, koja je rasla u Egiptu, nije u svemu bila ona pšenica, koja danas pokriva Ameriku, Kanadu i Rusiju. Bila je tu njezina rana forma, *emerska pšenica.* Tek su Rimljani iz te pšenice odgajili druge vrste pšenice (emerska pšenica je gotovo izumrla) i sijali ih u Egiptu. Rimljani su, čak i više nego Egipćani, učinili tu modernu pšenicu samodršcem u Sredozemlju. Od toga vremena počiva na njezinim vlatima svijetlo povijesti kao ljetno sunce, i mi danas poznajemo svu njenu historiju.

Jednom je (mi to još znamo gotovo u dan točno) buknuo onaj čudni ustanak robova, u kome se rodila *raž.* U Pontu, na obali Crnoga mora, u kraju, gdje je vrlo dobro uspijevala pšenica, trebalo je natovariti lađe žitarice, da se otisnu u južnu Rusiju. Nekoliko primjeraka korova, koje nitko nije uzimao ozbiljno, pomiješalo se u pošiljku.

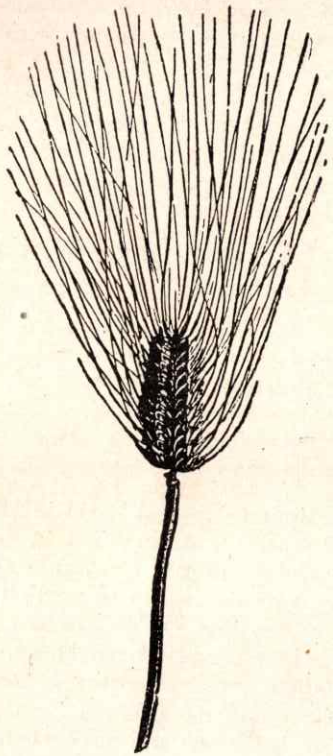

Sl. 1
Egipatska emerska pšenica

I gle! Kad je došlo vrijeme sjetve, bila je zemlja za pšenicu prespora — a korov je živahno uspijevao i ponudio se za odgajivanje u obliku raži. Mudrošću čovjeka, koji je shvatio priliku, dospio je taj korov tokom nekoliko stotina godina u mnoga tla, koja su se, međutim, čini se, zamorila pšenicom, i rodio osobito obilnim žetvama. Raž je u naglom pohodu, uz pomoć taštine zbog svoje čilosti i snage svoga mladog sjemena, osvojila tada i Francusku i Englesku, sve dok kasnije te dvije zemlje ne postadoše opet zemlje pšenice.

Na starom području Rimskog carstva, od Engleske do Egipta na jugu, a zatim opet gore na sjever, kroz Ukrajinu pa sve do Dunava i Rajne, raž nije imala bogzna kakvo značenje. Tek istočno od toga područja započinje golema germansko-ruska ravan raži, koja se prostire sve do Sibirije. Ali sibirski je seljak mudar. On poznaje staro neprijateljstvo između sjemena raži i pšenice. To je neprijateljstvo među rođacima; Sibirjak ne će da vjeruje, da je raž nešto drugo, i naziva je »crnom pšenicom«. Kad dođe vrijeme sjetve, miješa seljak crnu i bijelu u sjemenoj vreći (mješavina, koju nazivaju „sveza“) i baca je u zemlju. Ako je godina opora i hladna, sav se usjev pretvara u raž, a ako je tlo meko i toplo, biva pšenica. »Budale!« kaže na to seljak. »Ja sam ipak pametniji od njih obje!«

Ono što nazivamo »kruh«, ne može se pripremiti od prosa, zobi i ječma. Stoga povijest kruha počiva gotovo jedino na pšenici i raži. I to više na pšenici, nego na raži ... Kruh, u tehničkom smislu te riječi, kemijski je pronalazak. Velik pronalazak, koji je izvršio čovjek — pa kad albanska poslovica kaže »Kruh je stariji od čovjeka«, ona ne govori istinu. Kruh je u peći ispečeni proizvod, pripremljen od tijesta, koje je prorahlio i nadigao kvasac ili neko drugo sredstvo. Zarobljeni plinovi hoće da umaknu, ali mjehurići tijesta, koji ih čvrsto drže, postaju od žara sve tvrđi. U toj borbi nastaje kora, koja sa svih strana okružuje mekotu ... Samo tijesto od pšenice i raži ima sposobnost da zadrži plinove; to ovisi o specifičnim osobinama njihovih proteina.

Taj kruh, pečen s kvascem — pobjednik u svim pokušajima, da se žitna kaša ili lepinja pradavnih vremena stavi na njegovo mjesto — obilježava

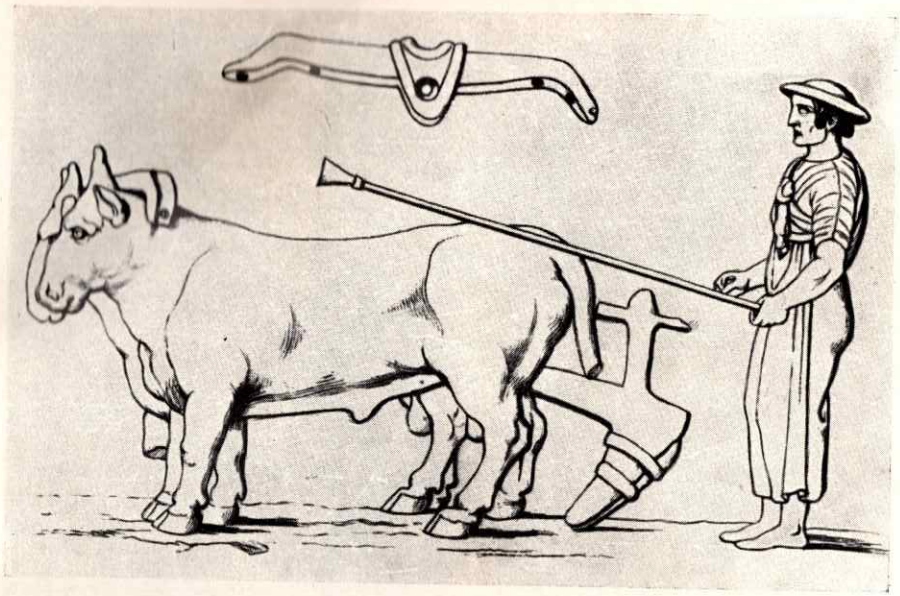

Iz etrurskog vremena: Stari italski plug

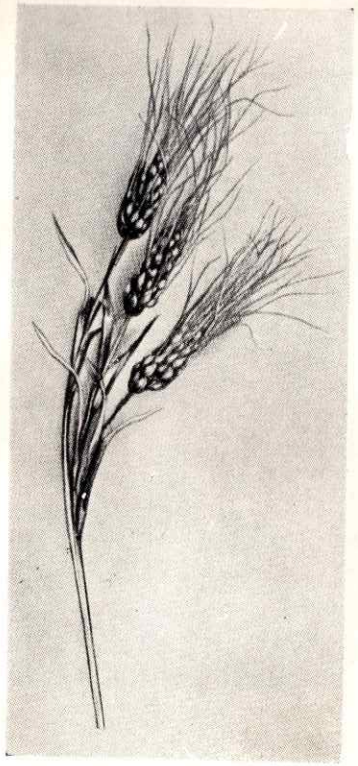

Prethistorijska patuljasta pšenica

RATARSTVO I RANA POVIJEST

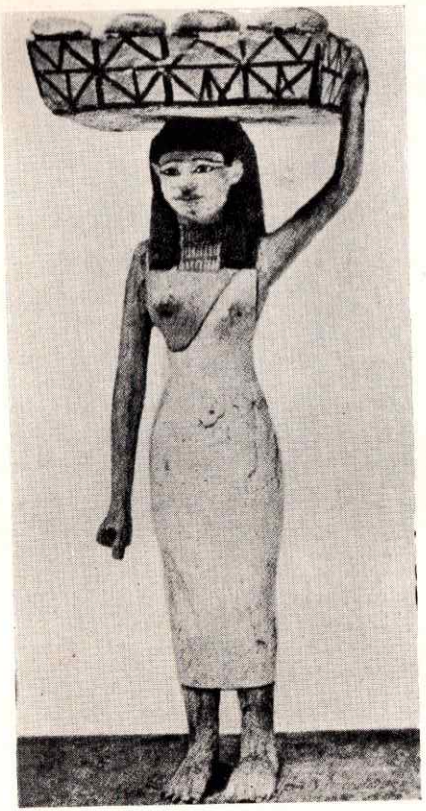

Egipćanka s krušnom košarom

Seoski nadglednik žitnih usjeva

Robinja s ručnim žrvnjem

EGIPAT I

unatrag 6 000 godina krug zapadne civilizacije. Kruh je, i kao materija i kao duh, ovladao antičkim svijetom više nego ijedan drugi predmet i prije i kasnije. Od Egipćana, koji su ga pronašli i na tom pronalasku izgradili sav svoj upravni sistem, pa sve do Židova, koji su kruh učinili vrelom svoga religioznog i socijalnog zakonodavstva. Tada dođoše Grci i stvoriše najdublje i najsvečanije legende za svoju eleuzijsku crkvu kruha. A Rimljani učiniše iz kruha politiku: oni su pomoću njega vladali; zbog njega su osvojili svijet i opet ga zbog njega izgubili. Dok jednoga dana, skupivši u jedno sve, što je o kruhu mišljeno, osjećano i činjeno, ne iskrsnu Isus Krist i ne reče: »Jedite! Ja sam kruh . . .«

On je izazvao pojavu Srednjega vijeka.

DRUGA KNJIGA

KRUH U ANTIČKOM SVIJETU

Pandaro: *Onaj, koji želi kolač od pšenice, mora pričekati na mljevenje.*
Trojilo: *Zar nisam čekao?*
Pandaro: *Da, na mljevenje; ali vi morate pričekati i na prosijavanje.*
Trojilo: *Pa i na to sam čekao?*
Pandaro: *Da, na prosijavanje. Ali vi morate pričekati na ukisnuće.*
Trojilo: *I na to sam također čekao.*
Pandaro: *Da, na ukisnuće. Ali zatim još treba mijesiti, dati kolaču oblik, pa ložiti peć i ispeći. Da, vi morate još pričekati da se ohladi ili da ispalite usnice.*

SHAKESPEARE: »*Trojilo i Kresida*«

EGIPAT: OTKRIĆE PEČENJA

7

PRADAVNI SU SE LJUDI SVIJU KULTURA UVIJEK MOLILI RIjekama. Velike su rijeke, podložne samo svojoj vlastitoj volji, tekle tokovima, koji su zaista nadmašili sve što je ljudsko. Čovjek ih je svakako htio povremeno nadmudriti jarcima i građenjem nasipa, kako je to nekoć naučio od pionira životinjskog carstva, od vodi vičnih dabrova. Pa ipak su rijeke ostale velike; gutale su ljude, kolibe i domaće životinje. Bilo je dobro rijekama prinašati žrtve umirivati ih darovima.

Tako se čovječanstvo zacijelo uvijek molilo i Rajni, Rhôni i Eufratu. Ali nijednoj drugoj s većim pravom, nego Nilu. Jer za ljude, koji su živjeli pokraj Nila, nije taj bog bio neko strašno biće, već naprotiv dobri otac. Nil u Egiptu bio je zdrav razbor kućedomaćina, koji hrani svojtu.

Na svom golemom toku iz Etiopije, dug do Sredozemnog mora 2 000 kilometara, ne prima Nil nikakvu pritoku. Ali toj rijeci, koja teče prema sjeveru, ne uskraćuje družice samo zemlja: uskraćuje ih i nebo. U Egiptu nema kiše. Sva je voda u toj zemlji nilska voda. Iz toga slijedi, da zemlja egipatska živi samo s obje strane nilskih obala: oaza, široka samo nekoliko milja.

Nigdje na kugli zemaljskoj nije bilo takvih odnosa: jedna rijeka, i duž te rijeke, u gustom lancu bez zaleđa, ljudi, sela bašče i gradovi. A sve to protegnuto samo u dužinu. Za političko shvaćanje Egipćanina postojale su samo dvije strane svijeta: sjever i jug. Na zapadu i istoku odsjekla ga je već nakon kratkog jahanja na devi od vanjskog svijeta pustinja. Ono, što je ležalo iza obje pustinje, postade za njega metafizički pojam: na istoku je izlazilo sunce, a na zapadu prebivahu mrtvi. A Nil je za žive Egipćane tekao s juga na sjever. S njim je dolazio kruh, s njim je dolazio život!

Bog Nil bio je razborito biće. Svake je godine, još od pradavnih vremena, puštao da u lipnju bujaju njegove vode, isprva polako, a zatim, u drugoj polovici srpnja, jače. U kolovozu prelio se preko svojih obala i u rujnu tvorio jezera, koja su kroz listopad stajala, da se u prvim danima studenog počnu povlačiti istim korakom. Već u siječnju ležao je sav bog Nil u svom starom koritu, ali je i u tom stanju njegov vodostaj opadao sve do lipnja, da zatim opet počne rasti. Tako je bog Nil radio za Egipćane kroz svu godinu takvom preciznošću, kakvu ljudi nisu nikad poznavali.

Ali bog nije u godišnjim mijenama visokog i niskog vodostaja donosio samo vodu. On je prije svega sobom nosio zemlju, mulj abesinske visoravni, izlokani granit i škriljevac, barijev karbonat, gnajs i vrlo mnogo željeznog oksida. Svake je godine bog i desno i lijevo od svojih obala taložio tu »crnu zemlju«. Što je Nil više rastao, to se više od njegova mulja širila površina, na kojoj se moglo sijati i žeti. Narod, koji je kroz tisućljeća doživljavao dobrotu te rijeke, nije mogao sumnjati, da Nil sve to ne čini svijesnom razboritošću. Drukčije je bilo s očima skepse, s Grcima. Hekataios Miletski, Teopomp, Herodot i Tales bavili su se pitanjem, *odakle* dolazi ta poplava Nila. Herodot je naslutio istinu: da su uzroci poplava ekvatorijalne kiše, koje uvijek u isto vrijeme pljušte u Abesiniji, u blizini izvora Nila, između ožujka i rujna. Egipćani bi bili zaprepašteni, kad bi morali za nešto natprirodno prihvatiti neko prirodno objašnjenje. Ima li Nil uopće neki izvor? Njima bi se učinilo nepriličnim da tragaju za tim izvorom, za kolijevkom jednoga boga ... Bog je davao porast Nila. Noć, koje je počinjala nilska poplava, slavi se još nakon dvadeset stoljeća kao »noć kapi«. Još i danas, baš kao i onomad, najavljuje vodomjer Nila kod Elephantine, na otoku blizu prve katarakte, radosnu vijest: »On raste!«

Tome su sretnom trenutku u antičkom Egiptu polazili u susret muževi i žene pjevajući:

Obožavam Te, o Nile!
Tebe, o Prikriveni, jer unosiš tamu u svjetlost!
Tebe, koji polja, stvorena od boga Sunca,
prevlačiš podom!
Hranitelju sviju životinja i ljudi,
Tvoj put je onaj, što posvud natapa zemlju:
Glasniče Nebeski, pri dolasku Tvome
obožavam Te!

Egipćani su sami sebe nazivali »Chemet«, sinovima »Chemi«, crne zemlje. Postanak svoga vlastitog naroda i imena izvodili su, dakle, od božanskog trenutka, koji im je donosio masnu sjetvenu zemlju. I tako oni postadoše sa žitom najprisnije povezani narod.

Oni su se oborili na tu zemlju istom onom proračunanom promišljenošću, kojom je bog tu zemlju razastro pred njihovim nogama, s namjerom da je iskoriste tako revno, da nijedna stopa ne ostane neplodna. Mreža kanalskih građevina brinula se, da i za niže nilske poplave bude natopljeno upravo toliko zemlje, koliko i za visoke. Egipćani postadoše pokraj dabrova najbolji graditelji nasipa. Nilskim kanalima u Donjem Egiptu odgovarala su zagaćena jezera u Gornjem Egiptu, kojima je bila svrha da štede i raspodjeljuju vodu. Što se nije moglo natopiti pomoću basena i nilskih kanala, to su oplođivali crpni uređaji seljakâ. Najrasprostranjeniji bio je, a još je i sada, »šaduf«. On je nalik na đeram, a sastoji se od motke, koja se pokreće između dva nepokretna stupa. Jedan kraj nosi sud za crpenje, a na drugoj strani, kao protuuteg, djeluje pozamašni grumen ilovače. Uz pomoć toga skromnog oruđa može se još i danas dragocjena nilska voda dići za tri metra i raspodijeliti na strmije njive.

Već je Gay-Lussacu palo u oči, da nilski mulj ne sadrži fosfate, naše glavno gnojivo. Ali djelovanje nilske vode nije samo u organskim supstancama, već i u kemijskim i fizikalnim procesima, koji dolaze poslije poplave. Pod djelovanjem sunca raspucava se vlažno ilovasto tlo: sunce već i samo djeluje kao plug — u raspucanu zemlju prodire zrak. Kad se zatim ponovo vrati poplava, ona nailazi, do u dubinu, na tako prijemljivu zemlju, kao što je inače samo preorano tlo.

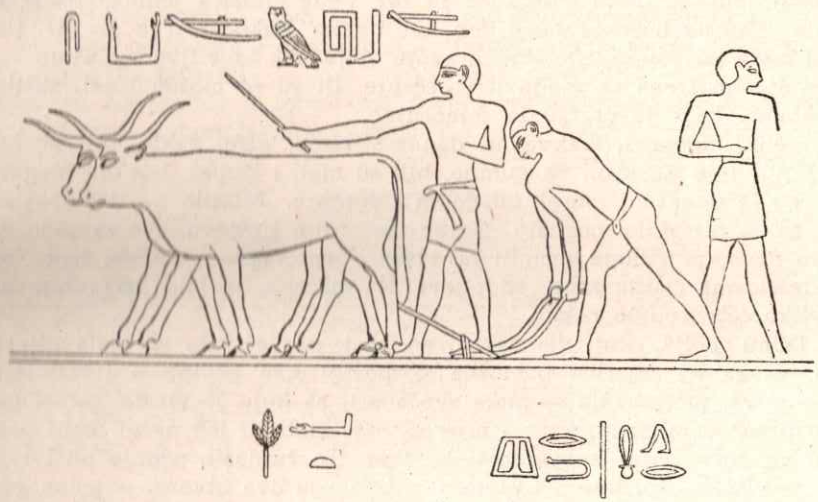

Sl. 2
Egipatsko oranje (grobna slikarija)

Na egipatskim slikama, koje prikazuju obrađivanje zemlje, uvijek nam pada u oči crta lakoće. Čini se kao da tu prevladava priroda i plodnost, a rad ljudskih ruku djeluje kao pratilački motiv. Ali je to varka, kojoj je uzrok čisto estetski. Naprezanje prikazati kao naprezanje, bilo je egipatskoj umjetnosti *zabranjeno*. Umjetnost treba da je »svladavanje«. Zbilja je bila drukčija: kad je poplava prošla, i kad su na površinu izronila polja, oranje u muljevitu tlu nije bilo lako.

Egipatski se plug sviju vremena sastojao od dugačkog drvenog raonika, u koji su straga usađene dvije lako savijene ručice; dugačko rudo nosi sprijeda poprečnu gredu, koja počiva ispred rogova bikova orača. Tu su oni potezali. Jer snaga bika prebiva u mišićima glave i vrata.

Plug su morala posluživati dva muškarca. Jedan je pri koračanju svom težinom nalegao na plužne ručice, drugi je gonio volove. Oni su

se nakon svake brazde izmjenjivali u svom poslu. Grude su bile masne i zapekle su se jedna u drugu. Stoga je bilo potrebno, da se motikom još dobro usitne.

Zatim je došlo vrijeme sjetve. Žitni pisar, koji je, kao i svi pisari u birokratskoj državi, u kojoj je valjalo sve zapisati, bio važan čovjek, on je pazio na usjev i o njemu vodio popis. Tada su preko oranja pognali ovce, ovnove pa i svinje, koje su snagom svojih papaka morale utabati bačeno zrnje. Kad je zatim žito proklasalo, bili su klasovi kratkim srpom požeti visoko iznad tla. Egipćani su, za razliku od nas, odsijecali zapravo samo »žitne plodove«, a ne čitavu biljku. Nije bilo logično, što su tako činili, jer su sve vrste žitarica jednogodišnje raslinje. Ako su usprkos tome želi žito onako, kako se trga grožđe, time su, možda po osjećaju, očitovali svoju želju, da od biljke ne uzmu više, nego što im treba za meljavu i pečenje. Ili su se možda htjeli zaštititi od slame, koja je otežavala mlaćenje?

Veliki snopovi, kakve mi danas vežemo, nisu, dakle, bili poznati. Snopovi, koje su nosili na gumno, bili su mali i ljupki. Isti oni magarci, koji su ih donašali, morali su da ih i razgaze. Mlatilo — taj spoj sila polugâ — nije bilo poznato. Zatim su zrnje i pljevu, sve zajedno, velikim drvenim vilama zgrnuli na visoku hrpu. Potom dođoše žene, koje su daščicama čistile zrnje od pljeve. Za čišćenje je bilo upotrebljavano i veliko četvorouglo rešeto.

Duhu poljâ, koji je zaštićivao kraj, posvećivala se mala mjerica žita, druga se mjerica prinosila gospoštiji kao prvina, a u čast Mina, boga njivâ, priređivala se mala svečanost, za koju je vlastelinstvo darivalo pivo. Hambarski pisar i mjerač žita imali su još nešto malo posla, dok se žetva nije spremila u hambar. To čunjasto zdanje od ilovače bilo je visoko otprilike pet metara, a imalo je dva otvora — jedan gore, kroz koji su radnici, stojeći na ljestvama, ispražnjivali vreće; drugi dolje, kroz koji se moglo uzimati žito. Zbog miševa i štakora bio je donji prozor uvijek zatvoren.

Tako je izgledala seljakova godina. Njemu je od svega pripadalo malo, i često se čulo, kako jadikuje:

Zar nikad ne ćemo imati mira
pri nošenju žita i bijele pljeve?
Hambari su toliko već puni,
gomile žita odozgor se prelijevaju
i toliko već brodovi uranjaju
da popucat će i potonuti...

TKO JE BIO VRHOVNI GOSPODAR ŽITA? ON, KOME JE PRIPADAO najveći dio zemlje, i u čijoj je osobi bila utjelovljena država. Po običaju Stare države, kakvu je oko 3200. pr. n. e. izgradio kralj Mena, iskazivao je sav narod, od najvišeg činovnika pa dolje do posljednjeg seljaka, faraonu bezuvjetnu poslušnost: tlakom i daćama.

Riječ »oporezivanje« nije bila poznata; umjesto toga se uvijek reklo »brojanje«, jer je poreznu osnovu sačinjavala količina žetvenog prinosa u smislu riječi »broj snopova«. Visina toga žetvenog prinosa utvrđivala se na temelju poplave, po »nilskim vodomjerima«, koji su bili razmješteni duž čitave zemlje. Bila je dakle oporezovana »ostvarena žetva«, a ne zemljišni posjed — a drukčije se nije moglo, jer je veći dio zemlje ionako pripadao faraonu.

Žito se uplaćivalo u faraonovu riznicu, otuda su tekle činovničke plaće i sredstva za održavanje dvora.

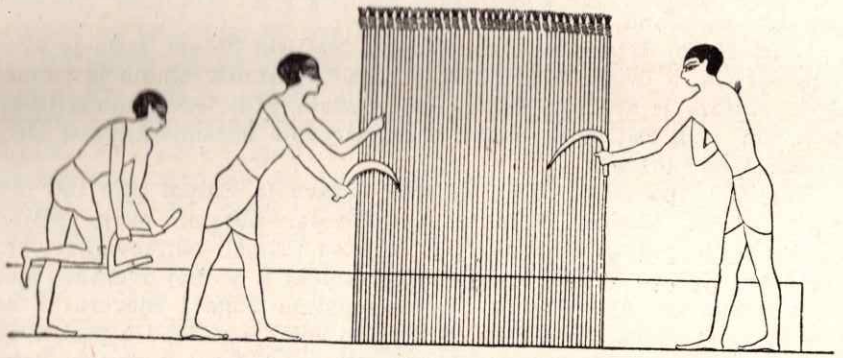

Sl. 3
Egipatska žetva (grobna slikarija)

Budući da je svekolika zemlja egipatska bila faraonov domanijalni posjed, i budući da je faraon putem »posjedovanja kanala« osiguravao i navodnjavanje, mogao je organizirati službu daća nadasve strogo. Stari nam je Egipat pred očima kao poljoprivredni velepogon, kao najveće »plemićko dobro povijesti«: sav je narod kao cjelina punio hambar jednog velikog privatnog gospodarstva, a isti se taj hambar opet praznio u korist svekolikog naroda. Dakako, s najvećim razlikama: kod »pritjecanja žita« davali su najsiromašniji, sluge-orači, najveći dio zlatnog blagoslova; za »otjecanja žita« zapeo je znatan dio kod »veličina zemlje«, kod namjesnika provincija i ostalih prijatelja faraonovih.

Tako je svaki Egipćanin živio od kralja, koji je zapravo svakome tek »dopuštao do živi«. Ta je činjenica bila tako očigledna, da pojam

tlake nije nikoga moralno tištio. *Lična sloboda nije još bila otkrivena.* Osobno je ropstvo svakoga pojedinca oslobađalo od prehrambenih briga.

Tako su se i egipatski bogataši mogli u najboljem slučaju nazivati »upraviteljima«. Da bi se ti upravitelji držali u stezi, da bi neprestano osjećali, da je država »kuća faraonova«, bili su faraonu potrebni činovnici. Činovnički je stalež u starom Egiptu bio po broju i moći nerazmjerno velik. Svaka birokracija, koju je svijet od toga vremena vidio, seže zapravo unatrag do egipatske birokracije. Taj je činovnički aparat mogao postati i opasan: velika su se upravna okružja pretvarala u samostalne vladarske kuće, dok na kraju nije Sesostris III. Veliki (1860 pr. n. e.), dokinuvši nasljedne okružne uprave, opet uspostavio državnu moć i namjestio *nove* činovnike. U Novoj su državi zemljišni posjedi do posljednjeg kopita i vlati prešli u ruke krune. Egipat je tada u svemu pružao sliku, koja je pisca Geneze, 47. poglavlja, tako začudila, te je ovaj mislio, da je biblijski Josip *stvorio* ovo agrarno uređenje: faraonu pripada sva zemlja, izuzevši oranice hramova. Zemlja se daje seljacima u zakup; seljaci moraju petinu prinosa predavati kruni; ostatak smiju upotrebiti za hranu i sjeme.

U toj Novoj državi, koju su upoznali *biblijski Židovi* sjala je kruna novim sjajem, a ovisno o kruni, kao planeti o suncu, sinulo je i činovništvo. »Pisar« je sve više dolazio do izražaja. »On jedini upravlja svijetom, on vodi rad sviju ljudi«: u dokaz svoje nezamjenljivosti bio je oprošten i od poreza.

Čovjek bi pomislio, da će agrarna država (a Egipat nije bio ništa drugo) svima častima, koje je podjeljivala, obasuti svoje seljake. Umjesto njih bili su činovnici oni, koji su primali odlikovanja i znakove časti. Kad je »Veliki nadglednik oranica« u jednoj svečanoj audijenciji predavao Amenhotepu »žetvenu listinu Juga i Sjevera« i kad ga je smjerno mogao izvijestiti: »Nil je bio veći, nego ikad u posljednjih trideset godina«, zapovjedio je faraon, da se službeni donosilac listine pred njegovim očima pomaže uljem i ukrasi ogrlicama.

Sve se osnivalo na seljačkoj godini. Na radu seljaka osnovan je i kalendar. Dvanaest egipatskih mjeseci bilo je podijeljeno u tri godišnja doba po 120 dana; nije postojalo proljeće ljeto, jesen i zima, već »poplava«, »klijanje usjeva« i »žetva žita«. Početak poplave, prava Nova godina, poklapala se s danom, kad se ilinštak pojavio na jutarnjem nebu.

Nil, međutim, nije svojim sinovima pomogao samo u tome, da stvore kalendar, već ih je naučio i vještini izmjere zemlje. »Egipatske provincije«, piše Strabon, koji je 25. pr. n. e. putovao Afrikom, »bile su podijeljene u podokružja, a ova opet u mjesna okružja; najmanje dionice tih dijelova bile su njive. Tu je bila potrebna točna, do sitnica provedena podjela: jer rijeka Nil svake godine odnosi i naplavljuje zemlju; on neprestano mijenja tlo, a briše i sve znakove, po kojima se razabire, koje je čije vlasništvo. Otuda treba u Egiptu uvijek iznova vršiti

mjerenja. Od toga je, kažu, nastala vještina izmjere zemlje, i to nikako drukčije, nego kako je zbog trgovine nastala nauka o brojevima u Feničana.

Tako je Nil upravljao mišljenjem ljudi. Egipat je bio »poklon Nila«. Nil je dao tlo, od kojega je nastalo sve; iz kojega su se rodile vještine i umjetnosti. Tako je Nil jednoga dana dao ljudima i *vještinu pečenja kruha,* koja je već vrlo rano izdizala Egipćane iznad naroda kaše i lepinja.

9

NA KOJI JE NAČIN ČOVJEK ŠVICARSKIH SOJENICA TROŠIO svoje žito poslije Ledenog doba? Tako, što je zrnje pržio na vrućem kamenju i pomoću vode pravio od njega kašu. Kad mu se prohtjelo, pošao je i dalje. On je tu kašu istresao u pepeo ognjišta ili je valjao na vrućem kamenju, dok nije bila žilava i tvrda kao staklo. Tada je doduše bio zaštićen od truljenja, ali mu zato kaša nije više bila prijatna okusa.

Na kaši i lepinji, lepinji i kaši nije se zadržao samo prethistorijski čovjek. Pri njoj su začudo dugo ostali čak i kulturni narodi Staroga svijeta; oni bez egipatskog primjera ne bi *nikad upoznali* pravi kruh. *»Pulte, non pane«,* stoji u Plinija, *»vixisse longo tempore Romanos manifestum«.* (Poznato je, da su Rimljani dugo živjeli od kaše, a ne od kruha.) Grci su, kako pokazuju slike na vazama 6. stoljeća, jeli svoj kruh (koji i nije bio kruh) u obliku lepinja, koje su pekli nad vatrom od drvena ugljena i, smotane kao trake, stavljali u ostavu. Germani, u vrijeme, kad su se sukobili s Rimljanima nisu poznavali ništa drugo do zobene prekrupe, Slaveni još mnogo kasnije samo svoju »kašu«. Pa čak su i Asirci, crnobradi suvremenici starih Egipćana, jeli svoj doručak u obliku sirupa od datulja, i usto vruće ploštice ječmene lepinje — a još nikako pravi kruh.

Ali narod, o kome *Herodot* priča, da »čini sve drukčije od ostalih smrtnika«, stekao je vrlo velike zasluge time, što je sa svojim brašnom postupao drukčije. Dok su inače svi ljudi osjećali strah od truljenja jelâ, pripremali su baš Egipćani svoje tijesto tako, da je *moralo* truliti, i oni su sa zadovoljstvom promatrali proces, koji se zatim odvijao. Bio je to, kratko rečeno, proces vrenja.

Tek je novija kemija utvrdila, što je to vrenje. Zrak sadrži nebrojeno mnogo klica, koje samo čekaju na neko hranjivo tlo ... Bile su to spore, kvaščeve gljivice, koje se obaraju na ostatke šećera, što ih sadrži mješavina nilske vode i brašna: one su ih rastvarale u ugljičnu kiselinu i alkohol. Iz žilave mase nisu mogli umaći mjehurići kiseline, oni su nadimali tijesto i rahlili ga. Kod pečenja su potom zaista umakli ugljična kiselina i alkohol: ovaj posljednji, tako važna tvar za pripre-

manje piva, nestao je posvema — ugljična kiselina je kao trag za sobom ostavila poroznost kruha.

Tada se još, dakako, nisu imenovale i poznavale kemijske pojedinosti. To i nije nitko mogao, dok još Leeuwenhoek u 17. stoljeću u Holandiji nije vidio kvaščeve gljivice kroz svoj mikroskop. Egipćani su vidjeli samo posljedice; to jest, da se, kad se takvo neko ukiseljeno tijesto peklo, pojavila neka stvar, posve različita od one, koju su poznavali već tisuće godina. Uostalom, takvo se nešto *nije moglo ispeći u pepelu ognjišta.* Za to su pronašli peći od opeka nilskog mulja, cilindrične građevine, koje su se na vrhu sužavale u tupi stožac. Unutra se prostor jednom pločom dijelio nadvoje. Donji je dio dobio rupu za paljenje vatre, a gornji jedan veći otvor za hljebove, koje treba ispeći, i za odvođenje plinova, nastalih od izgaranja.

Kad su, dakle, Egipćani htjeli peći kruh, uzeli su iz zdjele kvasno tijesto, osolili ga i još ga jednom dobro promijesili. Najprije su posuli mekinje, da izoliraju tanjir od krušnog tijesta, zatim su tijesto u vrenju raskomadali pekarskom mistrijom, gurnuli sve u peć i opet je zatvorili.

Obitelj i prijatelji stajali su naokolo čudeći se. Tu je raslo nešto, na čemu su doduše sudjelovali radom stvaralačkih ruku, ali su to zatim ipak povjerili nekoj »višoj sili«: time se nije više moglo po volji upravljati. Stoga je domaćin i posjednik peći i opominjao, da se krušna peć ne otvara. Nitko za to nije mario, neprestano su otvarali čudotvornu peć i zavirivali, da vide, je li kruh već pečen. Dolazili su prijatelji sa savjetima. Jedan je branio misao, da se kvasac više ne čeka iz zraka. Treba sačuvati jedan komad jučerašnjeg kvasnog tijesta, da se »usadi« u današnji. Tako će tijesto postati kvasno brže i temeljitije. Taj je čovjek imao pravo — i od toga se dana u egipatskim kućama »kvasno tijesto«, koje raste, čuvalo tako brižno kao u drugih naroda vatra. Dragocjena pratvar za pečenje, ona, koja je »dizala« kruh, nije im smjela ponestati.

Što su još sve povrh toga pronašli — tko da to kaže, tko da to nabroji? Mogli su, na primjer, u tijesto umijesiti mak, sezam i kamfor, i uskoro je bilo pedeset različitih vrsta peciva. Ali su mogli biti ponosni i na samu jednu jedinu. To što su vadili iz peći, nije nimalo podsjećalo na ono, što su u nju metnuli. Dogodila se neka »prijetvorba tvari«. Brašno, voda, sô i kvasac bili su nakon kôla, uz koje je zaigrala vatra, skroz naskroz pomiješani. Kad se kolo zaustavilo, konačni oblik, kruh, nije bio nalik ni na koju od tih tvari. Što je u narasloj, rahlo nabubreloj mekoti ili tamnoj, mirišljivoj kori bilo zajedničko s vodom ili brašnom? . . . Tu su djelovale ruke duhova; prava magija, kakvu su Egipćani voljeli.

»Mudri svećenici Egipćanâ«, piše Plutarh u svom spisu o Izidi i Ozirisu, »nazivaju crnu zemlju „chemia“.« Baš kao što su se u crnoj zemlji, koju je donio Nil, miješale nepoznate tvari i prouzrokovale najveću plodnost, tako se u krušnoj peći poznato udruživalo po nekom

nepoznatom zakonu. Krušna je peć postala prva »pokusna kemijska peć« na svijetu — za Egipćane je ona u isti mah bila i prva čarobna peć. Čudno: dok je ostalim narodima čaranje bilo od bogova zabranjeno kao »grešno kršenje zakona kauzalnosti«, bilo je ono Egipćanima izrijekom dopušteno. Thot, njihov bog majmunske glave, i sam je napisao knjigu čaranja, koja je bila u šest škrinja pohranjena na nekom zabačenom otoku, i za kojom su neprestano tragali. Ali oni su imali dovoljno recepata.

Svijet je kroz mnogo hiljada godina drhtao od čarobnjačkih praktika Egipćanâ. Još je u 10. stoljeću po n. e. pričao bizantski leksikograf Suidas, da je car Dioklecijan godine 296., nakon jednog ugušenog ustanka, kaznio Egipćane tako, što je zapovjedio, da im se oduzmu i spale kemijske knjige. Time ih je, čini se, najosjetljivije pogodio i razorio im vrelo moći! U istom, 10. stoljeću, napisao je arapski pisac Aln-Eddin, da su »piramide bile kemijski laboratoriji, a hijeroglifi alkemijski tekstovi« — dok njegov zemljak Kvalkvašandi strepi još u 15. stoljeću pred egipćanskim vještinama miješanja!

Sve je to proizišlo iz bezazlene krušne peći — a ova, budući da je izgledala upravo kao bremenito tijelo matera, možda i nije bila baš tako bezazlena. Iz nje je izišao kruh: nju već tisuće godina uspoređuju s čovjekom. »Pećnica će uskoro splasnuti!« kaže narod o ženi, koja je tik pred porodom. »Taj bi se morao dati prepeći!« govori narod o bogalju. — Ne, krušna peć nije bila bezazlena. I nju i kruh je pronašao narod, koji također nije bio bezazlen, narod, u koga su mudri povazdan miješali, lijevali, računali, varili, i čiji su svećenici oduvijek bili kemičari.

10

KAKO TO, DA SMO MI O EGIPATSKOJ SVAKIDAŠNJICI TAKO dobro obaviješteni? O tehnologiji pečenja na kasnijim engleskim kraljevskim dvorovima znamo mnogo manje. A dnevni je život na Nilu pred nama u tisuću pojedinosti.

To znanje zahvaljujemo isključivo egipatskim grobovima i njihovim zidnim slikarijama. Povjesničar Diodor priča, da su Egipćani, budući da im se život činio kratak, a smrt duga, gradili kuće ljudi kao lake ljetne gostionice, a grobove kao trajna prebivališta. Udarajući o lukobran tih grobova, šikao je život, prije no što se rasplinuo, još jednom uvis i lomio se u duginim bojama.

Dok se današnji čovjek brine za svoje pokojne rođake samo na dan Sviju svetih, posvećivao je Egipćanin brigu mrtvima svakoga dana; jer nije samo živi provodio svoj svakidašnji život, već i mrtvi. Gdje je on i kako provodio taj život, o tome su u narodnom vjerovanju posto-

jale protuslovne predodžbe. Vjerojatno je mrtvi preselio među slabo svijetleće zvijezde s onu stranu Kumovske slame; a možda se i nije tako zbilo, već je možda, dok su se prinosile žrtve, sjedio u liku bezazlene ptice na grobu i promatrao taj čin. Nije se moglo znati, da li se poput zmije zavukao u neku rupu u zemlji ili je možda uz boga sunca zauzeo mjesto njegova sina i vlada nebom zajedno s njim.

Ali sve je to bilo samo prelazno stanje. Mrtvome je svakako bio cilj, da opet bude živ: stoga je trebalo njegove smrtne ostatke, njegovo

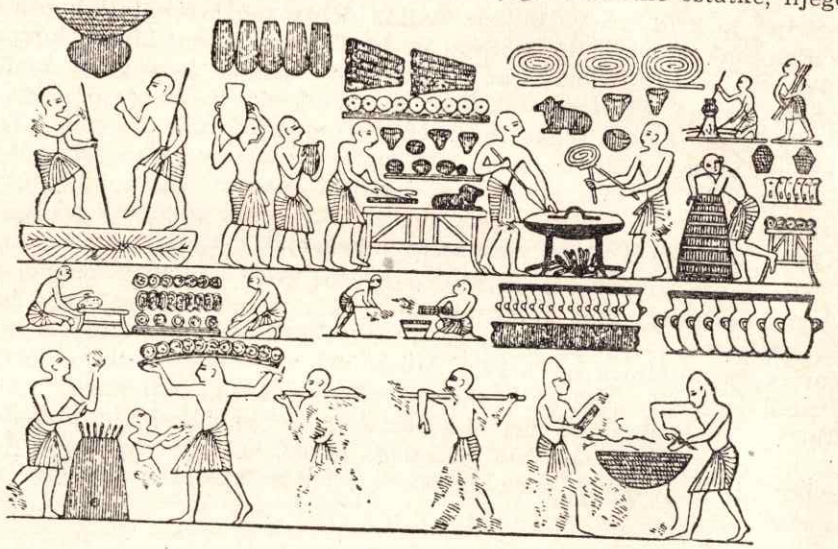

Sl. 4
Dvorska pekarnica kralja Ramzesa (grobna slikarija)

tijelo, sačuvati od raspadanja. Preparirali su ga stoga natronom, katranom i drvenom smolom, omatali sva njegova uda platnom; na njegovo lice stavljali su sadrenu masku, kojoj je bila svrha da mu sačuva izraz. Zatim su tu »mumiju« polegli na lijevi bok — kao da su htjeli zaštititi srce — i zatvorili je u škrinju, na kojoj su morala biti naslikana vrata! To je bio smisao balzamiranja: kad Kâ, princip života, koji je pokojnika napustio, zaželi da se vrati, morao je zateći tijelo u takvu stanju, da je ono bilo posvema prikladno za prebivanje. Egipćanin, pun pijeteta, morao je dakle njegovati dva bića: tijelo pokojnika i njegov Kâ. Iz toga slijedi, da se duhu života (da ne kažemo duši), ako ne želimo da usahne, mora zapravo posvetiti ista njega, kao i živu čovjeku. Kâ-u je prije svega potrebna hrana: njemu je trebalo pružiti veliki novi pronalazak, kruh; ako su ljudi bili imućni, tada i vino i meso.

Egipćani su živjeli u vječnom strahu, da će im mrtvi »izgladnjeti«. Jedan od tamnih otoka neba nazivali su »poljem hrane« i zamišljali,

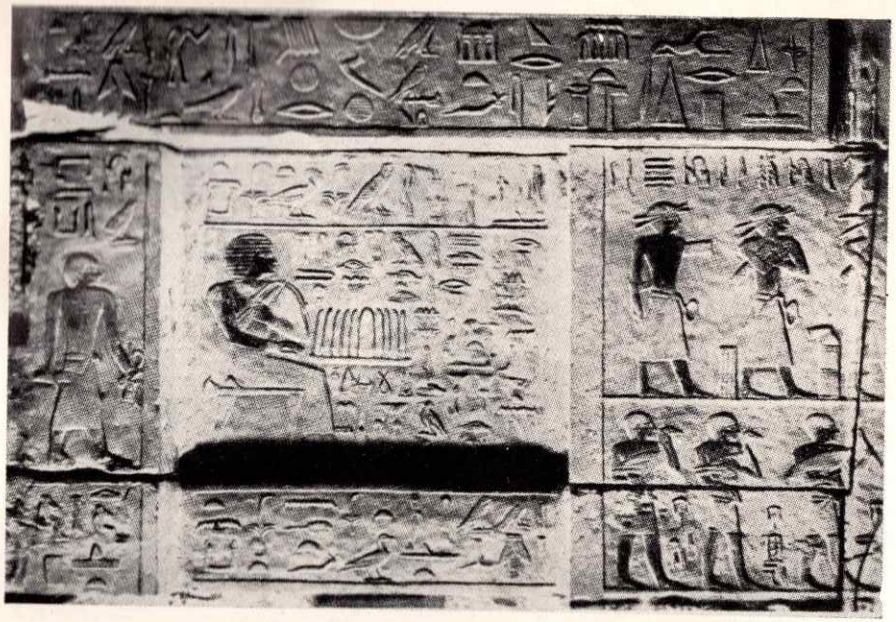

Faraon za svojim krušnim stolom

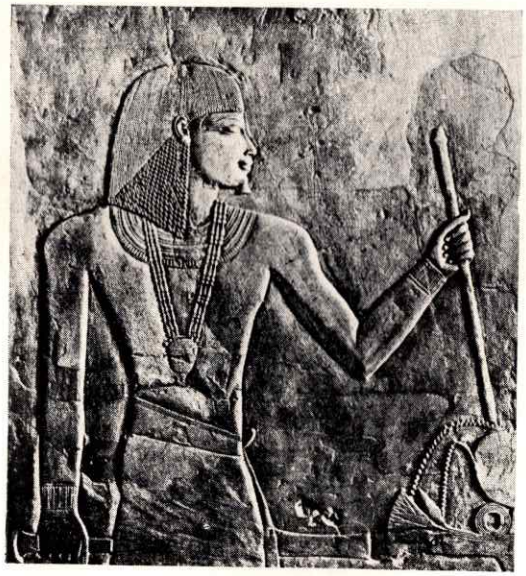

Ha-em-het, nadglednik hambara za Amenofisa III

EGIPAT II

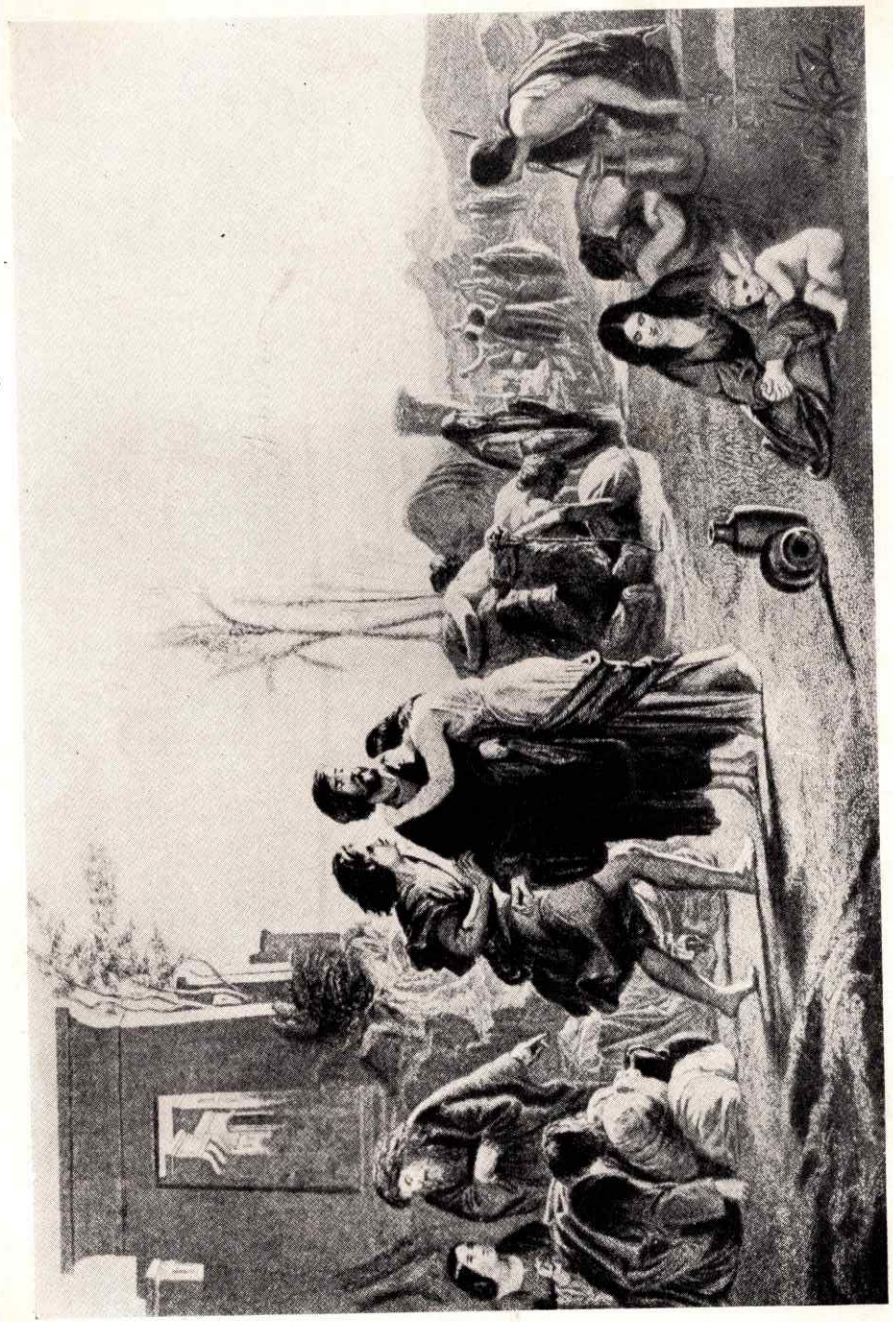

IZRAEL. JUBILARNA GODINA. Prema slici Le Jeuna

da na njemu ima vodotoka, koji se za vrijeme poplave otvaraju kao nilski kanali. Tu da raste »žito mrtvih«, koje se, kao i pšenica živih, žanje, mlati, melje... Ali to nije bilo posve sigurno. A što, ako mrtvi *ne nađe* to polje? Bit će bolje, da ga se opskrbi živežom. Ta vreva raznih mogućnosti, taj strah, da se nešto ne propusti učiniti, nije živima dopuštao da odahnu — i upravo tome strahu zahvaljujemo poznavanje najneznatnijih stvari.

Čini se, da su prizori o radu zanatlija, koje su slikali na zidovima grobova, u početku svakako služili mrtvima za razonodu. Oni su bili slikovnica Kâ-a i kratili mu vrijeme. Ali većina onoga, što rade ljudi, ima polilogične razloge. Oko jedne jedine prave radnje stječu se mnogi uzroci. Da se nesumnjivo znalo, gdje se nalazi kraljevstvo mrtvih i kako mrtvi provode dane, bio bi kult mrtvih lakši... Ali to se nije znalo — pa se o mrtvima brinula briga na polilogičan način. Umijeće kista na svodovlju grobova služilo je, istina, i za razonodu — ali je ono možda još više služilo kao čini za otklanjanje opasnosti. Moglo se nažalost dogoditi, da mrtvi (koji je svakoga dana polazio na daleka putovanja) padne pod vlast zlih duhova, da bude zapleten u zemaljske ratove, opsade, zarobljeništva, da bude raskomadan. Od posljedica takvih stanja treba da ga zaštiti »pasoš« — isprava o tome, tko je on bio. A taj mu je pasoš, zaista čudno, pružala grobna slikarija, jer mu je krijepila pamćenje. »Ja sam užar taj i taj. Ja znam vrlo dobro, kako se pravi užad; ja mogu o tim i takvim pojedinostima dati podatke. Ja bih mogao pričati bajke i pošurice o tome, kako su se moje kalfe mlatile posljednjeg dana u mjesecu... Ja mogu zahtijevati, da se sa mnom onkraj groba postupa kao s užarom.«

Egipatske su grobne slikarije prema tome (uz mnogošta drugo) bile i djelotvorne čini, koje su same sobom posvjedočavale identičnost pokojnika. Slikarije u kraljevskom grobu bile su u isti mah i svjedočanstvo o najvećem kapitalizmu, jer su one nabrajale, što je kralj posjedovao, sa čim je u kraljevstvu mrtvih mogao računati i od čega ga ono prolazno stanje — ono u grobu provedeno vrijeme — nije moglo trajno odijeliti. Stoga su mu, na primjer, slikali na grobne zidove *dvorsku pekariju.*

Najprije vidimo, kako dvojica marnih ljudi uz pomoć motaka gaze tijesto. Čini se kao da plešu; vjerojatno su radili u ritmu, a motke su upotrebljavali u jednu ruku za to, da se na tijestu ne okliznu, a u drugu, da bi bolje mogli skakati. (Mnogo stoljeća kasnije slatko se smijao Grk Herodot narodu, »koji tijesto míjesi nogama, a ilovaču rukama«.) Zatim donose vodonoše amfore k stolu, na kojem neki drugi pomoćnik počinje rukama valjati tijesto. Jedna se tava grije odozdo, i na nju se pomoću velikih kliješta stavlja pogača. U idućem će trenutku drug onoga pomoćnika lopatastim alatom poravnati u tavu stavljenu pogaču ili će je okrenuti. U blizini trpaju u veliku peć novo gorivo. Ona služi za sitnije pecivo, od kojega se sa svakim pojedinim

komadom ne mora postupati tako brižno kao s velikim komadima. Sitno pecivo prave, kako pokazuje slijedeća slika, odjednom u velikim količinama, tako da ono bude lijepo smeđe ispečeno.

Tako mi zahvaljujemo jednom mrtvom kralju podatke o tome, kako je izgledao život onih najmanjih. Ako je umrli bio otmjen, morao je, dabome, i na putovanjima voditi otmjen život: dvorska je pekarija putovala zajedno s njim. Što je faraon dobivao kruh (možda i tisuću hljebova dnevno, kao što pokazuje jedna vradžbina u brojkama), to je njega vezivalo s najsiromašnijima iz puka, kojima su davali u najmanju ruku kruh, vodu i žrtveni ječam. Ali nikad nije u Egipćanâ, koji su prinosili žrtve, prestajao strah, da bi zairu mrtvih mogli ukrasti ili čaranjem uništiti duhovi. A što, ako, na primjer, kruh, čim ga dirnu usta pokojnika, počne zbog nečije pakosti gorjeti? Za taj je slučaj bilo dobro, da se mrtvome dadu u grob čarobni stihovi. Ili ako mu neki neprijatelj pokuša osporiti pravo uživanja kruha, mora on (kako nam govori jedna izreka čuvene »mrtvačke knjige«) odgovoriti:

Čovjek sam, čiji je kruh u Heliopolu,
kruh moj je na nebu, kod boga Sunca,
kruh moj je na zemlji, kod Keba.
Večernje i jutarnje barke
donose mi kruh za jelo
iz kuće boga Sunca.

Ako se hoće da se mrtvi tako vlada, treba mu staviti u grob i kruh.

11

EGIPĆANE SU U STARO DOBA NAZIVALI »KRUHOŽDERIMA«. Tu nam riječ prvi priopćuje Hekataios Miletski oko 500. pr. n. e. U takvu se nazivu miješa i čuđenje i sprdnja. On svakako sadrži karakteristiku *snebivanja:* jer kruh, kao što nam priča Ludwig Borchardt, nije bio neko sporedno, već naprotiv glavno jelo sviju Egipćana. Priprostiji su egipatski slojevi živjeli zapravo samo od njega. Još i danas vidimo njihove potomke, kako nožem razrezuju okrugli hljeb i kako u šupljinu trpaju prismok — varivo, kosano meso ili ribu —, da jelo pojedu kao neku vrst punjene pastete.

Ali kruh, taj umjetni produkt, nije bio samo glavno jelo sviju, već i neka jedinica kulture, jedinica mjere, pomoću koje se brojalo. »Broj hljebova« značio je bogatstvo, a krušne su peći posvuda u zemlji bile takoreći kovnice novca. Brašno ispečeno u obliku hljeba zauzelo je na kraju mjesto plaćevnog sredstva. Kroz mnoga se stoljeća nadnica odbrajala isključivo u hljebovima: seljak je naime ponajčešće primao po tri hljeba i po dva vrča piva dnevno. Samo junak bajke Dedi prima 500 hljebova i 100 vrčeva piva na dan. »Ne jedi kruh, ako netko stoji

pokraj tebe, a da ne pružiš ruku, da i njemu ponudiš komadić!« kaže pravilo pristojnosti za školsku djecu. Prosjaku uskratiti kruh, važilo je kao najveći grijeh. »Ja sam u svoje vrijeme svakome davala kruha!« rekla je duša u kraljevstvu mrtvih, kad je njeno srce bilo stavljeno na tezulju.

Ali budući da je hljeb tada igrao ulogu novca, bila je svakako već tada otkrivena netočnost u plaćanju hljebovima. Priličan broj sačuvanih pisama optužuje veliku gospodu ili čak i svećenstvo, da su oni (»premda nam je bilo rečeno, da ćemo primiti kruh«), davali kruh kasno ili ga uopće nisu dali. Jedan upravo novelistički događaj, u kome je veselu ulogu odigrala netočna isplata nadnica i štrajk, saopćuju nam iz vremena Ramzesa IX. Jedna na selo odaslana skupina radnika, koja je primila maslo i pivo, nije primila kruh. Nato počeše radnici da »ležu u nastambi«, to jest, oni su uskratili rad. Kad mjesec dana kasnije opet nije bilo kruha, »legoše oni ponovo« i odaslaše delegaciju s pritužbama u Tebu. Štrajkaši su u glavnom gradu pokrajine uspjeli: namjesnik im dade kruh, koji im je privatni poduzetnik oba puta uskratio. Predvodnik »radničke delegacije« unio je u platnu knjigu skupine karakterističnu bilješku: »Danas nam konačno dadoše kruh; ali smo od toga dvije pune škrinje morali dati nosiocu mahaljke.« Nosilac mahaljke bio je vjerojatno podređeni namjesnikov činovnik, koji je tražio svoje mito.

O plaćama svećenika obaviješteni smo vrlo točno. Jedan je hramski službenik primao na godinu dana 360 vrčeva piva, 900 finih pšeničnih hljebova i konačno 36 000 u pepelu prženih lepinja. Što se hljebova tiče, kleo je zbog odviše male količine. Za vrijeme Ramzesa III., koji je kao faraon vladao trideset godina, otpremljeno je s kraljeve strane hramovima gotovo 6 milijuna vreća žita i 7 milijuna hljebova kruha. Ovo davanje nadmašuje sva druga davanja, premda je i količina isporučenih gusaka, riba, volova i sočivica bila također velika.

I tako se nama sav taj Egipat čini kao jedna protegnuta pekarnica, kojoj je bio zadatak da i žive i mrtve opskrbljuje hranom. (A pivara je bila odmah tu u blizini: jer kvasac je — kaže poslovica — babica piva *i* kruha.) »Kruh je velikodušni dar prirode, hrana, koja se ne može nikakvom drugom hranom zamijeniti. Kad smo bolesni, gubimo želju za kruhom tek nakon što smo je izgubili za svim ostalim; kad nam se opet ta želja vrati, to je već znak ozdravljenja. Kruh pristaje uz svako doba dana, uz svaku dob života i uz svaku vrstu variva: on poboljšava svaku drugu hranu, on je otac i lošeg i dobrog varenja. Kad se jede s mesom ili s drugom kakvom hranom, ne gubi ništa od svoje slasti. On je tako prisan čovječjoj naravi, da mu mi, tek što smo se rodili, poklanjamo svu svoju ljubav, i da ga se do smrtnog časa ne možemo zasititi.« Te se divne riječi čine, kao da su prepisane iz nekog liječničkog papirusa staroga Egipta. Ali nije tako; one su istekle iz pera Francuza Parmentiera, u Parizu 1772. Da kruh nisu oko 4000. pr. n. e.

pronašli Egipćani, bili bi to sigurno u novije vrijeme učinili Francuzi. Ta su dva naroda u svojoj radosti zbog kruha i u svom obožavanju kruha tako slični kao i u svojoj darovitosti za eksperimentalnu kuhinjsku kemiju. Uostalom, baš Francuzi iz pratnje Napoleonove bili su oni, koji su Egipat ponovo otkrili. Englezi su došli tek nešto kasnije.

Već su Egipćani, jednako kao i Francuzi, htjeli, da im kruh bude i hrana za oči. Oni nisu na grobnim zidovima s oduševljenjem slikali samo tehnologiju pečenja, već i oblike svojih hljebova. Čovjek, kao da

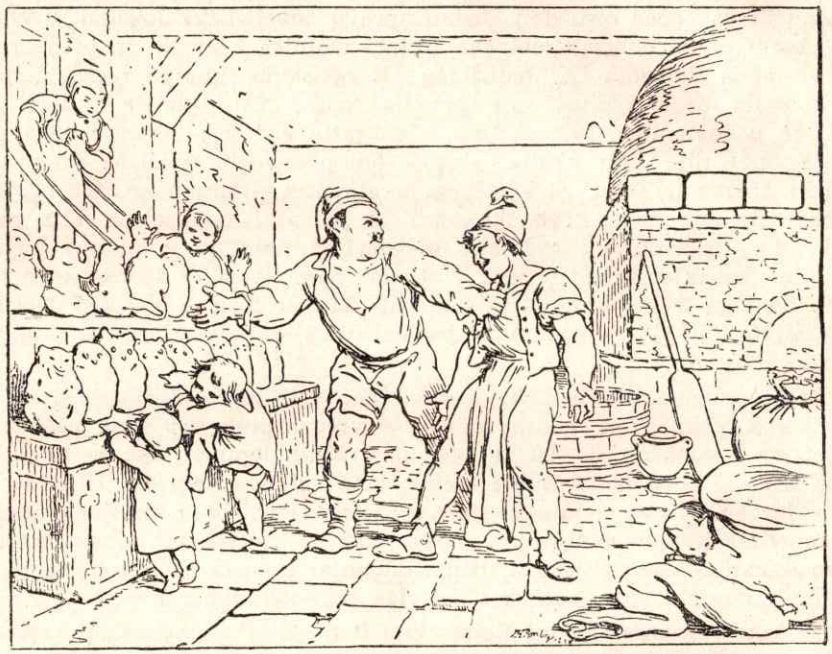

Sl. 5
Djeca dovode roditelje: Eulenspiegel peče u Braunschweigu hljebove u obliku sova i mačaka (morskih mačaka)

osjeća draškavi miris, koji odiše vrućinom i snagom. Po kojem su zakonu, ili po kojoj ćudi izrasli ti oblici? Mi vidimo okrugli hljeb nalik na kutiju; hljebove, koji su slični malim kovčezima; visoke čunjaste hljebove, koji izgledaju kao pleteni slamni šeširi meksikanskih seljaka; hljebove nalik na ženske zavjete od kose; hljebove ptičjeg i ribljeg oblika i hljebove u obliku piramida, koji kao da još jednom ponavljaju tajne kraljevskih grobova.

Ali možda tu i nije bilo tajne? Možda Egipćani s tim oblicima hljebova nisu povezivali toliko nečega mračnog, koliko ljudi — ustrašeni dubinom metafizičkih predočaba — gledanjem unose u sve, što je

egipatsko. A što, ako je zapravo samo težnja za igrom ono, zbog čega su hljebovima davali tako raznolike oblike? Kao što su egipatskom djetetu, oponašajući oblike zgrada i životinja, dočaravali gospodstvo nad svijetom, baš su se tako možda i jelci radovali posjedovanju svijeta, kad su u mnogim oblicima jeli temelj svijeta, kruh. Kao što su Kinezi u agalmatolitu i gorkom kamenu opcnašali ono, što su vidjeli — a da pritom nisu provodili simboliku — tako su možda i stari Egipćani izvodili arhitekturu u pečenju kruha.

Ovakva bi djetinjarija odgovarala stilu rokokoa i težnji za kićenošću, kakva se u mnogih nacija bujno razvija pod utjecajem kulture dugotrajnog mirnog razdoblja. Pa ako i među oblicima peciva, na stolu za miješenje kruha, ugledamo lik plodonosne nebeske krave božice Hator, to možda ne će značiti ništa drugo, nego ono, kad draguljar u Parizu stavi u svoj izlog maketu Eiffelova tornja.

Zamislimo slučaj, da naša kultura izumre kao što je izumrla egipatska, i da se jednoga dana nađu ostaci oblikâ ili slike, koje prikazuju proizvode naših pekarnica, na primjer žemičke u obliku puževe kućice. Kako bi to tajanstveno djelovalo! Krivulje puževe kućice neshvatljive su i u samoj prirodi! Čemu pužu zapravo i služi tako nasumce ishitrena krivulja, kakva je Arhimedova spirala? U brodogradnji i u gibanju ima ta spirala svoj smisao, jer ona kao nekim lopatama svladava otpor. Ali zašto najpolaganija životinja, puž, posjeduje zavojnice, to je posve neobjašnjivo. Zar su u naše vrijeme čak i pecivo pekli u obliku puža? Što smo mi time htjeli simbolički prikazati? Zar našu sklonost prema sporosti? Našu ljubav prema brzini? Zar je možda spirala bila naš bog? Mi nismo htjeli ništa simbolizirati. Mi smo samo postajali djeca, čim smo počeli jesti. Ono ugodno u sladoru i brašnu učinilo je nas odrasle djecom . . .

»Mi moramo«, rekao mi je jednom neki pekar, »vrlo pažljivo računati s našom djecom. Djeca nam dovode roditelje. Djeca uvijek nanjuše, kad pravimo nešto novo. Pa bila to i samo dva zrna grožđica, što ih kao neke oči utiskujemo u lice žemičke . . .«

IZRAEL: U ZNOJU LICA SVOGA

Ostajem pri tome, da su Židovi pridonijeli civilizaciji više, nego ikoji drugi narod.

JOHN ADAMS, *predsjednik Sjedinjenih Država Amerike (1797—1801)*

12

NAROD JE IZRAELSKI UPOZNAO MODERNI — EGIPATSKI — kruh u saobraćaju s Egipćanima. Bilo tako, što je, povjerujemo li Bibliji, jedan dio židovskog naroda dugo živio usred egipatske države (Biblija kaže: 450 godina), bilo pak, što mislimo — zbog posvemašnjeg nedostatka ikakvih drugih vijesti — samo na njihov kulturni dodir izvan Egipta.

Kako je bilo, kad su oni po prvi put stali okom u oko jedan prema drugome, ti pastiri i ratari, Hebreji i Egipćani: to je Biblija sačuvala na jednom mjestu od najveće uvjerljivosti. Hebrejin Josip, veliki vezir egipatskog faraona, poziva svoju nomadsku porodicu i daje joj upute, kako da se ponaša. Ako ih faraon bude pitao, čime se zapravo hrane, neka oprezno odgovore, da su pastiri i trgovci blagom — ali da su to već od mladosti i da gotovo ništa drugo i nisu naučili. Jer pastir je, kako dalje objašnjava Josip, Egipćanima *prava strahota.*

Josip se još možda bojao, da bi srodstvo s pastirima moglo baciti sjenu i na njega: Zarathustrinim je Perzijancima još dugo poslije toga svaki nomad bio kradljivac. A Josip se bez sumnje brinuo i za to, da mu otac ili braća ne dođu u pretijesni dodir s kruhojeđama Egipćanima: naselio ih je u Gesenu — pokrajini s mnogo pašnjaka.

Kako su se samo morali snebivati Hebreji, »prigodni ratari«, kad su vidjeli narod, koji povazdan brine brigu o pripremanju kruha. Kruh, koji su tada i sami naučili peći, nije bio njihov pronalazak. Oni ga ne bi bili ni preuzeli, da su *ostali* pastiri. S kruhom je vezano stalno prebivanje na jednom mjestu i velika strpljivost. Abraham i njegova čeljad imali su doduše brašna — jer se s neprestanom seobom može podnijeti i neznatno ratarstvo — ali nisu imali krušne peći. Krušna peć Egipćanâ bila je od ilovače i pripadala je stalnoj kući. Bilo je, istina, i drugih krušnih peći, prenosivih, koje nisu bile u kuću ugrađene (Židovi su ih nazivali *tannurim,* a Grci kasnije *klibanoi),* ali su i one bile neobično

teške; bili su to tri stope visoki lonci od kamena ili pače od metala. Ne može se zamisliti, da bi pastirski narod, koji je živio u šatorima i lakim kolibama, takve peći prenosio zemljom. Židovi nisu pekli kruh sve dotle, dok nisu počeli živjeti na vlastitoj grudi.

Kako su oni prije toga trošili svoje žito, može se još danas vidjeti u pustinjskih Beduina. Oni su pržili svoje zrnje bilo kao žeteoci u Knjizi o Ruti, ili su između slojeva devine balege, koja polako gori, pekli lepinje, kao što priča već Knjiga Ezdrina. Kad su imali kakvo ognjište, pekli su, dakako, svoju kašu u pepelu ognjišta, a i tako nastaje lepinja, a ne kruh. I *»panis subcinerarius«,* pod pepelom pečeni kruh rimskih legija na maršu, nije bio kruh. Vojska prilikom brzog kretanja nije imala vremena da čeka, dok se tijesto ukiseli.

Tako su se vladali i Židovi, dok su još bili pastiri. Kasnije su najvećom lakoćom koraknuli korakom, koji je vodio do modernog pečenja. Njihov je najbolji kruh bio pripremljen od pšenice, od koje je naročito prosijano brašno *(»kemahsoleth«,* »brašneni izvadak«) služio za žrtvu Jehovi, ali i kao kruh bogatih. Jedan se drugi, vrlo dobar kruh, pravio od pire. Ječam su, naprotiv, upotrebljavali samo siromašniji, a služio je i kao konjska hrana. Prema ječmu su se Židovi ponašali — ne uvijek, ali pokatkad — isto tako ponosno, kao i Rimljani prema zobi: Rimljani nisu mogli razumjeti, da Germani jedu nešto, od čega zapravo žive konji. Da bi ječmeno brašno postalo ukusno, morala mu se dodati samljevena leća, grah i proso.

U ranijoj dobi naroda bavila se, kako priča Geneza, oko peći žena sama, ili joj je u tome pomagala jedna od kćeri. Ali već »Knjiga sudaca« zna, da su velika kućanstva zapošljavala i služavke. Međutim, uvijek su žene bile one, koje su rukovodile pekarskim poslom. Svaka je porodica u Izraelu posjedovala vlastitu krušnu peć, samo su u vrijeme gladi po dvije porodice pekle u jednoj peći. Što su više Židovi postajali stanovnici gradova, to su sve više preuzimali posao pečenja muškarci. Na temelju prirodne podjele rada nastalo je novo zvanje: pekari. Već su im tada gledali na prste: barem je prorok Ozej u paraboli karao one pekare, »koji liježu, da prospavaju svu noć«, koji puštaju, da kruh u peći zagori i tako varaju svijet. Za vrijeme Isusa Krista bilo je pekarsko zvanje silno rasprostranjeno. Kao što priča Flavije, svaki je grad u Palestini imao svoje pekare. Danas se nama čini Isusovo poznavanje tehnologije pečenja začudo veliko, ali ustvari nije tako, jer su se na Orijentu svi zanati obavljali uz samu cestu, a on je — baš kao i Sokrat — rado promatrao zanatlije i učio se njihovoj točnosti. Velegrad Jeruzalem posjedovao je, što mali pokrajinski gradovi nisu imali, posebnu pekarsku ulicu, gdje su bili na okupu svi majstori toga zanata jedne četvrti grada. Međutim, ti su majstori bili bez sumnje na tome mjestu više kao prodavači nego kao tvorničari, jer prorok Nehemija priča o nekoj »kuli pekarskih peći«. U Jeruzalemu je, dakle, morala postojati »tvornica kruha«, vele-

pogon, u koji su majstori pekari slali svoje brašno, da se tu preradi te kasnije u zemlji rasproda.

Hljebovi su im bili okrugli; izgledali su kao plosnati kamenovi, koji su se prema sredini izdizali, ali su bili jedva kao prst debeli. Budući da su hljebovi bili tako mali, to su jednom čovjeku za ručak bila potrebna najmanje tri hljeba. Za gozbu kojom je Abigail ugostila Davida i njegovu svojtu, spominje se uz dva vrča vina uvijek po dvije stotine hljebova. To dokazuje, da su hljebovi bili mali. Hljeb Židova nalikovao je po veličini više nekoj modernoj žemički. Ali se moramo neprestano prisjećati, da je bio vrlo plosnat, jer ćemo po tome razumjeti, zašto Židovi nisu svoj kruh rezali, već *lomili*. Što oni kruhu nisu prilazili s oštricom noža, imalo je samo tehničko značenje, a ne religiozno. Židovi su bili daleko od toga, da kruh smatraju za neko organsko, neko živo ili nadzemaljsko biće. U tome je tek kršćansko misaono blago izvelo historijsku promjenu. Kruh je Hebrejima bio hrana, jedna od mnogih hrana, ma da omiljela. A da se pokatkad mora preživjeti i bez kruha, to im je izrijekom utuvila »legenda o mani«. Bog u opskrbljivanju svoga naroda nije bio ovisan o sjetvi i žetvi; kad mu se prohtjelo, hranio je narod u pustinji četrdeset godina hranom koja nije bila ni nalik na kruh. Ali su Židovi tada ustvari toliko čeznuli za kruhom, da su se ponovo htjeli vratiti u »kuću sužanjstva«, u Egipat. To dokazuje, kako im je kruh već bio postao neophodan.

Ali tada u Kanaanu nije kruh bio samo njihova vlastita hrana, već je on — i to jedna određena vrsta kruha! — bio i hrana njihova boga Jehove. I tu, dakako, počinje niz vrlo, vrlo čudnih pojava.

13

KAO ŠTO PRIČA BIBLIJSKA POVIJEST, IZLAZAK DJECE

Izraelove iz Egipta bi izveden takvom žurbom, da ona nisu imala vremena svoj kruh — na egipatsku pečeni, to jest za krušnu peć pristavljeni kruh — dokraja pripremiti:

I narod uze tijesto svoje, još neukislo, umotavši ga u haljine svoje, na ramena svoja.

I tako se najvećom žurbom udaljiše iz zemlje.

I od tijesta, koje izniješe iz Egipta, ispekoše pogače prijesne, jer ono ne bješe uskislo, kako ih potjeraše Egipćani, te ne mogaše oklijevati i ne spremiše sebi za put brašnjenice.

Tada Mojsije reče narodu:

Sjetite se ovoga dana, u koji iziđoste iz Egipta, iz kuće ropstva, da vas rukom krepkom Gospod izvede odanle; neka se dakle ne jede ništa s kvascem.

Taj dan treba slaviti svake godine u tjednu pashe:

Sedam dana jedi kruh nekvasan, a sedmi dan neka je praznik Gospodnji.

Kruh nekvasni jedi stoga sedam dana, i da se u tebe ne vidi ništa kvasno, niti da se u tebe nađe ikakav kvasac u svemu kraju tvom.

I reći ćeš sinu svojemu u taj dan: Ovo je za ono, što mi učini Gospod, kad sam izlazio iz Egipta.

I neka ti bude kao znak na ruci tvojoj i kao spomen pred očima tvojima, da zakon Gospodnji uvijek bude u ustima tvojim; jer te rukom krepkom izvede Gospod iz Egipta.

Zato vrši naredbu ovu od godine do godine u vrijeme određeno.

Zabrana, da se jede kvasni kruh, nije, čini se, ništa drugo, nego »poluga sjećanja«. Svake se godine moraju upriličiti okolnosti, koje nalikuju na noć izlaska iz Egipta. Čini se, kao da je to sasvim jasno — a ipak je krivo. Krivo je s obzirom na tu isključivost.

»Pojam čina podsjećanja«, kaže filozof religije Oskar Goldberg, »potpuno je tuđ Pentateuhu«. Ali je, prije svega, običaj da se jede mazzoth, bio stariji od Mojsija: kad su anđeli posjetili Lota, ponudi im ovaj — a on je stanovao u čvrstoj kući i imao je vremena da do kraja ispeče svoj kruh — *nekvasni kruh*, koji je bio samo propržen u pepelu ognjišta. Zašto je on to učinio? Ta Lot je živio mnogo stoljeća prije Izlaska, pa ga stoga nije mogao slaviti.

To sedmodnevno uživanje mazzoth — jela, koje su Židovima zapovjedili bog i Mojsije, nije dakle moglo biti neko sjećanje na bijeg iz Egipta. Ono je bilo samo »naslanjanje« (asmahta) na nj. A na što bi ono inače podsjećalo? Postupak Lotov prvi je ključ: profani kruh, ispečen sa dodatkom kvasca u krušnoj peći Egipćanâ, mogao se, dabome, jesti kroz svu godinu i u svim prilikama — ali u prisutnosti božjoj ili u prisutnosti od njega poslanog glasnika morao se jesti sakralni kruh, lepinja, koja *nije* bila pripremljena od kvasnog tijesta.

Sam bog nije jeo neki drugi kruh! Kad je Jehova u zavjetnom šatoru primao žrtvu Svojih, smjeli su na oltaru (na »misbeahu«) biti postavljeni samo nekvasni hljebovi. Ta se zabrana neprestano ponavljala. S mnogo poruge izvikuje prorok Amos: ako narod teži za prekršajima, neka samo prinese na žrtvenik kvasno tijesto. A zašto se bog toga držao? Zar je i on htio da se nečega sjeti?

Možda se rješenje može nazreti u tome, što su Jehovu, boga židovskog, slavili u *šatoru*. Što za taj šator nije bilo odmorišta. Što baš stoga bog pastirskog i putujućeg naroda nije jeo kruh sjedilačkih seljaka, pečen po cio dan, već naprotiv, kao što se i pristoji, na brzu ruku u pepelu propržene lepinje Beduinâ i ratnikâ. Ta bog je bio posve nenavikao na život u nekoj čvrstoj kući, u hramu izgrađenu od cedrova. Kad mu David htjede izgraditi takvu kuću, pozva Gospod proroka Natana i po njemu posla kralju poruku:

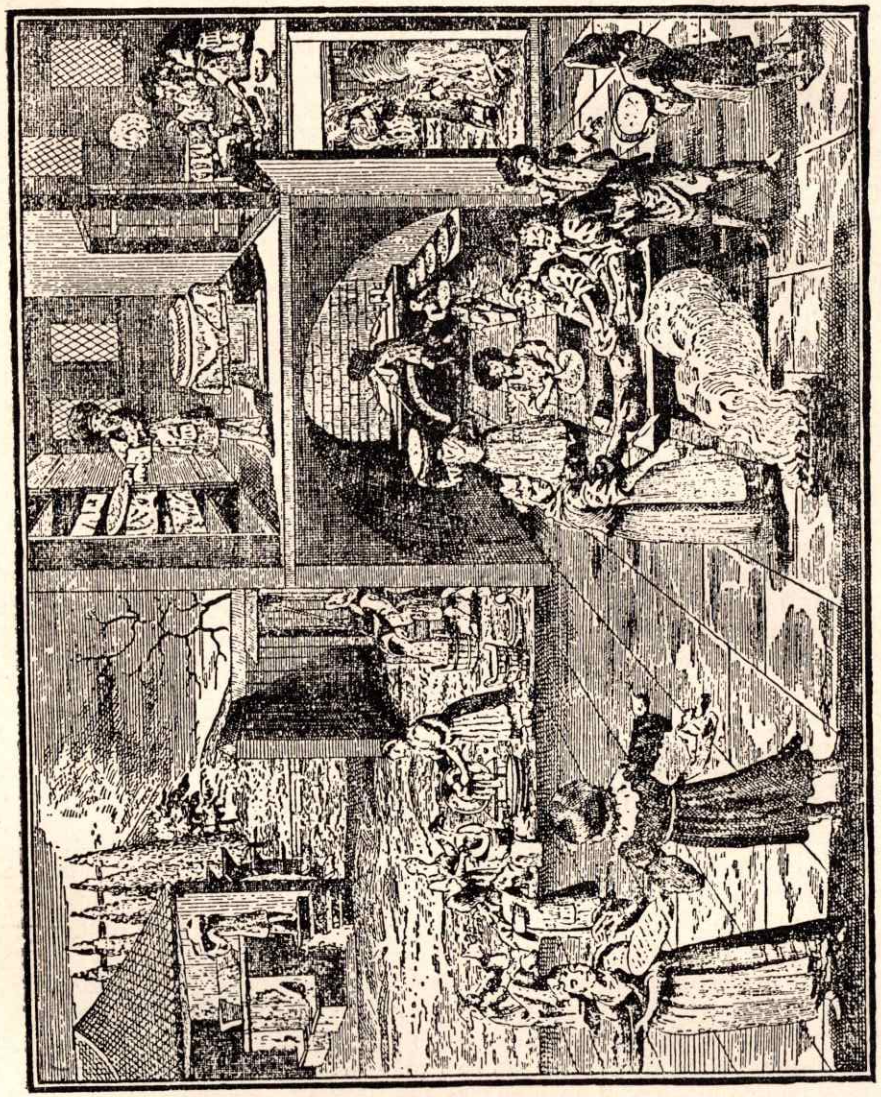

Sl. 6
Židovi pripremaju obredni kruh bez kvasa

Ovako govori Gospod: Ti hoćeš da mi gradiš kuću, da u njoj stanujem? A ja nisam stanovao u kući od onoga dana, kad izvedoh sinove Izraelove iz Egipta, sve do današnjeg dana, već sam putovao zajedno s njima u šatoru zavjetnom.

Jesam li, dok sam sa svom djecom Izraelovom naokolo putovao, ikada razgovarao s kojim od mudraca i plemena i rekao: Zašto mi ne gradite kuću od cedara?

Tek će jednom mnogo kasnije, rekao je bog, kad on bude narod izraelski »ustalio na jednome mjestu«, htjeti za sebe hram, čvrstu kuću, da u njoj stanuje. I tako ima nešto zamamljivo u tome, što državni i gradski bog Židova hoće da pomoću žrtve nekvasnog kruha zauvijek utvrdi, da je on bog siromašnih pastira. Onako, kao što se bogat čovjek s ponosom sjeća svoga neznatnog porijekla.

Ali i to je krivo! Poredbena nauka o vjeri uči nas naime, da je i u Rimu bilo zabranjeno flamen dialisu, Jupitrovu vrhovnom svećeniku, da dotakne *farinam fermento imbutam* (kvasnim tijestom umiješeno brašno)! Što to znači? Ta Rimljani nisu bili pastiri lutalice, već naprotiv uvijek stanovnici gradova i građani na grudi. Njihov vrhovni bog nije imao razloga da u hrani, koja se njemu prinosila, sačuva nomadske običaje. Odjeljivanje boga od kvasnog tijesta moralo je, dakle, kako u Hebreja, tako i u Rimljana, imati neke druge razloge.

14

ZABRANA, DA SE U BOŽJU BLIZINU DONOSI KVASNO TIjesto, jest takozvana *tabu-zabrana* iz predodžbenog kruga primitivnih naroda. Stvar, koja je »tabu«, ne smije se dirnuti — inače će se dogoditi nesreća. I ona se događa automatski. »Osobe ili stvari, koje su tabu«, piše antropolog Northcote W. Thomas u Encyclopaediji britannici, »mogu se usporediti s električno nabijenim predmetima; one su sjedište strahovite sile, koja se očituje na dodir i koja se oslobađa uz kobne učinke, ako je organizam, koji izazove ispražnjenje, preslab da joj odoli.« Takvo je ispražnjenje izazivao čovjek, koji je u blizinu boga donio kvasno tijesto.

Bog se naime gnušao kvasnog tijesta! On ga je odbacivao od sebe kao i neke određene životinje ili njihove dijelove u žrtvenom ritualu. A kad pročitamo, da Jehova traži za one Židove, koji u sedmici pashe jedu kruh ili pristavljaju kvasno tijesto, čak *i smrtnu kaznu,* onda zacijelo ne ćemo pomisliti, da bi tu moglo biti govora »o čuvanju jednog običaja« ili o »čuvanju neke uspomene«. Istrebljenje pojedinca zbog kršenja nekog običaja bilo bi strašno. Uživanjem kvasnog kruha u neposrednoj blizini božjoj (prostorno u zavjetnom šatoru, a vremenski u sedmici pashe) nije bio možda »iznevjeren neki običaj«, već povrijeđen princip, koji

još uvijek traje, jedan vjerski prirodni zakon, kojega je prekršaj nanosio štetu svekolikom narodu.

Ali zar to nije bila neka obmana? I. G. Frazer, koji je u svom djelu »Tabu i opasnosti za dušu« pratio te stvari sve do korijena, daje na to pitanje klasični odgovor: »Opasnost ne postaje manje zbiljska stoga, što je ona *umišljena*. Umišljanje ne djeluje na čovjeka slabije nego sila teža; ono bi ga moglo ubiti isto tako sigurno kao neka određena količina cijanove kiseline.« Na području vjerovanja i postoji samo djelotvornost i nedjelotvornost; vjera je kadra da proizvede promjene u fizičkom svijetu.

Zakonima vjere svojstvena je velika sličnost sa zakonima fizike. Kao što ne poznajemo etiologiju sile teže ili elektriciteta, ali upoznajemo njihove učinke (i s njima moramo računati, jer ćemo inače slomiti vrat ili će nas ubiti struja), tako više ne poznajemo racionalni razlog mnogih tabu-zabrana. Ali one ipak djeluju na ljude, koji u njih vjeruju.

U kemiji je zagonetno, zašto dvije tvari bježe jedna od druge. Mi vidimo i čujemo eksploziju, ali ne možemo dokučiti uzroke raspršavanja i međusobnog odbijanja. Tako mnogi tabu ostaju zagonetke. Ali okolnost, da Hebrejin, čim se približava svome bogu sklanja s puta kvasno tijesto, koje nekažnjeno jede kroz čitavu godinu — taj tabu možemo objasniti.

Služba prinošenja žrtve služila je hranjenju boga. Za meso, koje se donosilo bogu, važilo je, da je prikladno za uživanje samo kroz dva dana; trećega dana moralo se ono spaliti. Taj se zakon protezao i na vegetabilija. Ali kvas i truljenje bilo je jedno te isto! Kako se moglo bogu ponuditi nešto, što je bilo u stanju truljenja, vrenja, kemijskog rastvaranja? Da je poistovećivanje truljenja mesa i vrenja tijesta bilo kemijski neispravno, na to Hebrejin nije pazio. Promjena uslijed djelovanja bakterija (ako je znao, što je to) nije mu se mogla učiniti nečim lijepim, a prije svega nije mu se nikad mogla pričiniti »životom«. Egipćanin je, mi to znamo, bio drukčiji; on je obožavao »beskrajnu promjenu«, metamorfozu sviju stvari. Prema tome i promjenu kvasnog tijesta. Židovskom smislu za čistoću protivilo se »da svom bogu ponudi nešto, što trune«. Stoga mu Židov, kao što priča Robertson Smith, i nije nikad prinosio mlijeko, koje su drugi semitski narodi, kao Kartažani i Arapi, bez oklijevanja žrtvovali svojim bogovima. Alah je volio kvasni bacil, jer on (moderniji od Jehove) nije u njemu gledao nekog uništavatelja života, već njegova stvaratelja: Muhamedovci na Kavkazu diče se, što im je Muhamed stavio u mlijeko kefirovo zrnje i što tako, već više od hiljadu godina, osigurava vrenje njihovu glavnom napitku. A Hebrejin je izbjegavao kiselinu, tajanstvenu pratilicu i vidni princip rastvaranja. Umjesto nje poštovao je *sol*, princip, koji podržava život. Sve su se žrtve posipale solju, jer je ona liječila i čistila. Čak su tada i novorođenu djecu trljali solju.

Na svemu tome bilo je čudno, što je Hebrejin kroz čitavu godinu jeo bez ikakve štete onaj kruh, koji nije htio ponuditi bogu, što se s najvećom lakoćom kretao na dvjema ravninama. Postojao je *sakralni i profani kruh*. Opstojanje jednoga pokraj drugoga izazivalo je oštrenje moći mišljenja i raspoloženje za razlikovanje.

15

HEBREJIN JE NAPROTIV O KRUHU, KOJI JE SAM JEO, SUDIO posve trijezno. On se, dakako sjetio boga, kad ga je vidio, i svakoga je dana, kad ga je lomio, izgovarao nad njim »*barahu*«, blagoslov kruha: »Blagoslovljen da si, o bože Gospode naš, koji daješ da kruh raste iz zemlje . . .« Protestantski teolog Friedrich Heiler, povjesničar molitve, primjećuje, da je baš ta molitva zahvalnica znatno izdizala narod izraelski iznad ostalih kultura, »u kojima je čovjek zaista vjerovao, da je žrtvenim činima *prisilio* boga da mu ispuni želje, i da stoga i nije potrebno da mu i nadalje bude zahvalan«.

Dakako, Židov je, istina, zahvaljivao za kruh, ali njemu su bila tuđa osjećanja kršćanskih naroda Srednjega vijeka, koji su uvijek govorili o »dragom kruhu« ili čak o »svetom kruhu«. Isto tako nije iz židovskih knjiga do nas doprla ni jedna jedina riječ, koja bi se odnosila na »obožavanje krušne peći« Egipćana. Njemu je tuđa izreka »krušna peć je majka«, koja je s Orijenta stigla u Bizant, a iz Bizanta do Rusa, koji je još i danas marljivo upotrebljavaju. Njemu se moralo činiti smiješnim, što su čak i Rimljani imali božicu krušne peći, *Fornax*, koja je pripadala krugu »deae matres«, »božanskih majki«. On je zacijelo omalovažavao i tvrdnju Grka, da su ljudi prije pronalaska obrađivanja zemlje živjeli kao divlje životinje. Kako su se daleko od toga udaljili, pokazali su zorno Grci, dopuštajući, da se pri eleuzijskoj svečanosti u čast božice Demetre pojavljuju bića u životinjskim kožama, koja su se međusobno nabacivala kamenjem.

I Hebrejin je, razumije se, imao svoje žetvene svečanosti zahvalnice. A čemu takvo poštovanje poljskih plodina? Židov, koji je težio za istinom, mogao se samo tužno osmjehnuti, kad je vidio, kako narodi, koji oko njega žive, precjenjuju ratarstvo. Nije li on zbilja bio u to bolje upućen? U I. knjizi Mojsijevoj jasno piše, da je ratarstvo bilo *prokletstvo!* Kako su divno živjeli Adam i Eva u svom raju, kako su samo širili ruke u igri i primali hranu od dobrostivog drveća. (Stoga je još i danas čovjeku milo pri duši, kad vidi drveće; ono ga podsjeća na njegov raj.) Ali je tada čovjek zgriješio — i on je izrijekom proklet da se bavi obrađivanjem zemlje!

Nijedna druga mitologija nije tako realistična. Nijedna se nije odvažila reći, da je prisila rada prokletstvo. Svaka se druga religija toga čuvala, jer je posljedica toga moralo biti najveće socijalno očajanje.

Zar oranje i sijanje kazna? Zarathustra-Serdušt, koji je Perzijancima dao vjeru, učio je posve suprotno. On priča o Masyeu, prvom čovjeku:

Stvoritelj ga je učio sijati žito govoreći: To je tvoje, o Masye: vol je tvoj, tvoj je usjev, tvoja su ostala ratila. Treba da ih ubuduće poštuješ! I nato zapovjedi prvom čovjeku, da hrani anđela Hadiša, koji će ga ubuduće zaštićivati.

Bog Perzijanaca, Ahuramazda, prešutio je, dakle, svom prvom čovjeku muku, koja je spavala u njivi. Samo je židovska vjera bila toliko smiona — vjerujući u ljudsku hrabrost, izdržljivost i duboku razboritost — da na usta Jehove kaže Adamu:

»Neka je prokleta njiva zbog tebe, s mukom se na njoj hrani za svega svoga života. Neka ti na njoj raste trnje i čkalj, i jest ćeš travu na polju.

U znoju lica svoga jest ćeš kruh svoj, dok se opet ne pretvoriš u zemlju, od koje si potekao. Jer si prah i u prah ćeš se pretvoriti.«

Nije li to zaista bilo nešto, što poražava? Zar nije ta spoznaja morala odvojiti ruku svakog čovjeka od pluga i odvesti ga do nijekanja života? A postojala je i vjera, koja je o sudbini čovječjoj mislila još pesimističnije: bila je to *budistička* vjera. U tome, što kruh, koji jedemo, treba i stvoriti, vidjela je ona vrhunac patnje.

Kineski životopis Budhe »Fo-Sho-Hing-Tsan-King« od Darmarashe (oko 420 pr. n. e.) uči nas:

Kad iziđe iz grada, napolje među bašče, stiže na jedan ugodan put; drveće bijaše široko, u cvatu i s divnim plodovima: kraljevićevo je srce bilo puno radosti.

Ali gle, usput vidje orače, kako rade u brazdi i među crvima zemlje: tada mu ponovo samilost obuze srce, a jad potrese dušu njegovu.

Vidjeti te radnike pri njihovu radu, koji bijaše pun bola, njihova mukotrpno povijena tijela, raspuštenu kosu, znojem obliveno lice, tijela njihova, kako trunu poput vruće gline —

I volove, koji oru, prignute pod jarmom, natekle jezike, razjapljene gubice: dušu je kraljevićevu, koja ljubi u patnji, ispunio nepodnošljiv bol.

On prostenja glasno od teške muke. Napusti ugažen put, sjede na golu zemlju i stade, jadikujući nad stazama života i smrti, promatrati prizor patnje.

»Ah!« plakao je. »Jadna li svijeta! Kako je mračan i neuk! Kako je lišen svakog razumijevanja!« Zatim zamoli učenike svoje da otpočinu. Gdje god je koji upravo stajao, tu neka sjedne i osluškuje.

A zatim sâm on potraži sjenu gambova drveta i utonu u najdublju potragu za spoznajom. Rođenje i smrt bijahu miljokazi. A ono što ležaše među njima, bijaše razaranje, raspadanje i nepostojanost!

Kad bi ovo čovjek preo do kraja, tada bi, dakako, prestala svaka kultura — kultura u smislu one riječi, koja ne znači ništa drugo nego »graditi«. Ako je obrađivanje zemlje vodilo do takvih neizbježivih patnja, moralo bi ljudstvo da ga *napusti*, ono bi opet moralo postati pustinjak i hraniti se s ono malo jagoda, koje se mogu ubrati bez muke. Eto, upravo to je učio budhizam.

Židovstvo se naprotiv vladalo drukčije. Ono nije iznevjerilo kulturu. Ono je preuzelo patnju za volju kulture, nije pred patnjom pobjeglo i hrabro se s patnjom pomirilo.

Ali ona se nije mogla ukloniti prešućivanjem! Što su morali misliti Hebreji, kad su na egipatskim slikama vidjeli orače i žeteoce, kako promiču u plesnom koraku? Zar je bog ljubio ratare? Kad su mu sinovi Adamovi prinosili žrtvu — Abel je uze iz svojih stada, a Kain naprotiv od plodova zemlje —, tada Gospod milostivo uze prvinu od Abelovih životinja, a prezre žrtvu Kainovu. Zašto? Zbog čega? Mi to ne znamo. Čini se, da židovski bog tada nije ljubio ratare. On im se smilovao tek kasnije, kad je nakon općeg potopa s Noom i potomcima njegovim sklopio savez:

»Nikada više ne ću prokleti zemlje poradi ljudi. I makar je mišljenje srca čovječjega zlo od njegove mladosti, ne ću ipak više nikad uništiti sva živa bića, kao što učinih.

Odsele, pa dok bude zemlje, ne će više prestajati sjetva i žetva, studen i vrućina, ljeto i zima i dan i noć.«

Ali se usprkos tome svečanom zavjetu u ljudsko srce usjeklo, što je čovjek »proklet na obrađivanje zemlje«. Rad nije bio sladak, bio je gorak. Znoj s lica kapao je na kruh, kad ga je čovjek orao, sijao, žeo, mlatio, mljeo i jeo. Neka je čovjek od svoga boga odmicao kis: sam je on znojem kiselio svoj kruh.

Ali kad je već bilo tako, izgradio je Hebrejin golem nasip protiv »patnje rada«, od koga golemiji čovjek nije nikad izmislio. Bili su to »Mojsijevi zakoni o obrađivanju zemlje«. Ako je već rad na zemlji bio takvo božje prokletstvo, onda neka — to je smisao zakonâ — rad barem ne bude još i ljudsko prokletstvo. Bila je to zabrana lihvarenja sa zemljom, koju je 900 godina prije Solona i 1300 godina prije Tiberija i Gaja Grakha izrekao vođ židovski.

16

MOJSIJE, VELIKI LIK PRIČÂ, BIO JE ODGOJEN NA EGIPATskom dvoru. On je poznavao duboku moralnu slabost faraonskog zemljišnog reda. Zemlja nije pripadala narodu, već jednom jedinom čovjeku, a trećinu je zemlje držala crkva. Posljedica toga bilo je vječno ropstvo. Egipćani su mogli biti zadovoljni s tim ropstvom, koje je jamčilo za rad i kruh. Ali nisu bili zadovoljni Hebreji. Oni su bili narod pastira selaca, koji je manje volio obrađivanje zemlje od svoje slobode kretanja. Ako se već ovoga posljednjeg odreknu, oni ne žele da svoju njivu obrađuju kao kraljeve sluge ili sluge svećenstva, već kao vlasnici zemlje.

Ali to nipošto nije bilo jednostavno. Kad se Mojsije ogledao po svijetu, dobro je vidio, kako je to teško. Kao obrazovan čovjek, on je zacijelo poznavao poredak orijentalnih velikih država svuda naokolo. Da li je taj poredak po bilo čemu bio bolji od onoga u Egiptu? Kako je, na primjer, bilo u Babilonu, u kome je već od 1914. pr. n. e. vladao Hammurabijev zakon? Zemlja je pripadala kralju, crkvi ili vrlo bogatim privatnim bankarima, kojih je novčana politika težila za tim, da seljaku ne priušti mir: zatvor zbog duga bio je nešto sasvim obično! Istina, kodeks Hammurabijev je, po svome slovu, proglašen zato, »da jaki ne nanosi štetu slabome i da udovice i siročad nađu utjehu« — ali je to stajalo samo u uvodu: na onom dioritnom kamenu, koji je Morgan prije pedeset godina otkrio i u Louvru odgonenuo. Taj je zakon ustvari bio okrutan prema slabima: od 280 odlomaka govori njih 60 o pravu zemljoposjednika.

Tako nešto nije bio nikakav uzor za osnivanje države i prava Hebreja. Mojsijevsko uređenje bilo je mudrije. Da je ono svakome Židovu u Kanaanu prepustilo po jednaki komad zemlje na slobodno raspolaganje (s pravom kupnje i prodaje), bio bi kapitalizam stadâ bogatih posjednika stoke vrlo brzo trgnuo u svoje ruke zemlju siromašnijih. Stoga je Mojsijev zakon odredio: »Vi ne možete zemlju trajno otuđiti — jer je njen vlasnik bog Gospod. Vi ste samo *zakupnici*, a možete, dakako, zemlju i uzimati i davati u podzakup. Jer vi ste Jehovini vazali.«

Nije dakle postojalo vlasništvo nad zemljom; ni vlasništvo nekolicine, ni vlasništvo mnoštva. Samo onaj koji je zemlju mogao obrađivati — svećenici nisu smjeli posjedovati zemlju — dobivao je po komad zemlje u »božji zakup«. Sve su njive bile jednake. Među njima su bili postavljeni kameni međaši. Onoga, tko bi ih pomicao na svoju korist, pogađao je božji gnjev svom svojom težinom: »Neka bude proklet, tko pomakne kamen međaš svoga susjeda — a sav narod neka kaže: „Amen!“«

»Ne pomiči pradavnu među«, opominju izreke Salomonove (23, 10) »i ne zahvaćaj u njive siročadi. Jer njihov je otkupitelj moćan — on će njihovu stvar voditi protiv tebe.« To zvuči kao jedanaesta zapovijed.

Socijalne odredbe mojsijevskog zakona vrijede naime isto onoliko, koliko i religiozne. U korist socijalne religije dižu svoj glas nasljednici

Mojsijevi, proroci: »Jao onima, koji gomilaju kuću do kuće, polje do polja, tako da pokraj njih ne bude više slobodna prostora: oni će biti sami usred zemlje!«

O lihvi sa zemljom govori i Horacije (bila je to omiljela tema u rimskoj književnosti), kad se u svojim odama podruguje: kakva ima smisla gomilati polje do polja, koja moramo — ah! — tako skoro napustiti. Ali ta tužna spoznaja govori samo o naravnoj smrti i o nesmislu življenja zbog nasljednika. Židovski pravni osjećaj ide mnogo dalje. Lihva sa zemljom nije glupost, već najteži socijalni grijeh. A kletva proroka Amosa

Zato, što nogama gazite siromaha i podižete od njega daće žita, možete graditi kuće od tesana kamena, ali ne ćete nikada stanovati u njima; možete sebi saditi krasne vinograde, ali ne ćete nikada piti vina iz njih!

od sasvim je drugog metala, nego što su riječi Horacijeve.

Najveličanstveniji dokaz, da je zemlja zaista pripadala bogu pružala je zakonska odredba: U pedesetoj godini utrnjuju svi dugovi, koji terete zemlju! Ta godina trublje ili jubilarna godina (početak te godine najavljivao je svojim zvukovima ovnujski rog) oslobađala je sve podzakupce i dužnike njihovih obaveza:

I pedeseta godina neka vam je sveta i da objavite godinu oproštenja svima u zemlji, koji u njoj stanuju; jer to je vaša jubilarna godina; tada neka svaki opet dođe do svoje imovine i do svoje obitelji.

Ali već i prije pedesete godine pristajalo je dužniku pravo *nazadkupnje:*

Ako brat tvoj osiromaši i proda svoju imovinu, a njegov najbliži rođak dođe da je iskupi, neka iskupi ono, što je njegov brat prodao. Ali ako netko nema iskupitelja, a svojom rukom stekne toliko, da može otkupiti, neka računa od one godine, kada je prodao, i vrati kupcu, što preteče, i neka tako opet dođe do svoje imovine.

Ako mu ruka ne može steći toliko, da mu vrati, neka ono, što je prodao, ostane u rukama kupčevim sve do jubilarne godine; u njoj neka to postane slobodno i on neka opet stekne svoju imovinu.

»I tako«, rekao je Frederick Verinder, »Hebrejin nije posjedovao zemlju. On je bio samo korisnik zemlje i ako je bilo što prodavao, mogao je prodati samo to pravo korištenja. Ali pravo korištenja svojih potomaka nije mogao prodati. Jer ta je zemlja kanaanska bila ono, što je bila: porodicama Izraela *u zakup dana zemlja.*«

Tom odredbom bila je isključena spekulacija s ratarskom zemljom. Svaka prodaja zemlje bila je samo prividna: ona je u svojoj biti bila samo prodaja žetvenog prinosa do iduće jubilarne godine. Visina cijene ravnala se prema udaljenosti od te godine. »Ako bude više godina, imaš prema tome više platiti, i ako bude manje godina, platit ćeš prema tome manje« stoji u 3. knjizi Mojsijevoj (25, 16, 15). »Nego prema broju godina neka

ti on prodaje.« Ako je dakle do jubilarne godine bilo još četrdeset godina, bila je cijena za komad zemlje četiri puta viša nego što bi bila, kad bi do toga roka nedostajalo još samo deset godina. Svaka je prodaja bila samo zakup, pri čemu je zakupnina odjednom bila namirena u kupovnoj cijeni — objašnjavaju zemljišni reformatori škole Henry Georgea. Agrar-socijalisti 19. vijeka složili su se s Mojsijevim zakonom.

Ali jesu li to činili sami Židovi? Cilj mojsijevskih zemljišnih zakona bio je, da sve pripadnike židovskog naroda zaštite od bijede za sva vremena. Svakome je građaninu naroda i njegovim potomcima trebao biti osiguran neotuđivi udio u korištenju zemlje. Nitko nije smio svome susjedu »umnožiti znoj lica«, puštajući ga da ore za nekoga drugoga, a ne u svoju korist, ili tako, što mu je čak oduzeo zemlju i survao ga u glad. Ali su bogati uvijek novim lukavštinama sprečavali odredbe o provedbi jubilarne godine. Oni nisu oslobađali svoje robove dužnike, puštali su da im zemlja leže novac — kao da ona nije pripadala Gospodu! — i zaposjeli je po miloj volji njivama, pašnjacima i zgradama.

Pa ipak: to što je taj zakon *postojao i važio* (premda je život Židovâ bio niz kršenja njegovih odredaba), bilo je moćan pokretač savjesti. Iz toga je zakona zračilo svijetlo, kakvo u zaparnoj ljubičastoj noći antičkog Orijenta nije svijetlilo nijednom drugom narodu. To je zakon, na koji su se, sve do Krista, mogli pozivati svi proroci. Ali ono, što u Rimu nije nikad postalo zakon, a što je državu raskidalo u stoljetnim borbama između plebejaca i aristokrata, to je narod izraelski ipak posjedovao: *zakon o jednakim zemljišnim udjelima.*

Mrzili su ga i sabotirali. Ali je to ipak bio zakon. I budući da nikad nije bio dokinut, on je morao važiti. On je isto tako vječan kao i četvorougla slova: »U znoju lica svoga . . .«

HELADA: PATNJE SJEMENOG ZRNA

Čovjek će dijeliti surove udarce stvari, koja mu daje da živi: — Čovjek će žito mlatiti!

LEONARDO DA VINCI: *Proročanstva*

17

KAD BI SE MOGLO POVJEROVATI PJESNICIMA I POVJESNIčarima helenskim, onda ne bi bilo naroda, koji bi za obrađivanje zemlje bio darovitiji od Grkâ. Tako, međutim, nije nipošto bilo; zanosna je sklonost izražavala više *želju*, suhoparne su brojke državnih dobara govorile posve drugim jezikom. Grad Atena, na primjer, koji se nazivao *»metropolis ton karpon«*, »majčinski grad poljskih plodina«, morao je za vrijeme svoga cvjetanja, za svojih pola milijuna stanovnika uvoziti godišnje iz stranih zemalja milijun medimna žita. Trećinu svoje sveukupne potrebe.

Kako to? Oni nisu bili Egipćani, jer njihova zemlja nije bila Egipat. Kolikogod je grčka sredozemna klima bila povoljna za obrađivanje zemlje, toliko je bilo loše grčko tlo. Vapnenac, koji je bio pokriven posve tankim slojem glinom oskudna humusa. Odviše tanak da zadrži atmosfersku vodu, i tako mršav, da se u zakupnim ugovorima stavljala opaska, da se od te »dragocjene zemlje« ne smije ništa odvesti. Na njemu je raslo žito samo narijetko. Bio je to uglavnom ječam, oporiji i s malim zadovoljni usjev; vrlo rijetko pšenica, koju su morali dobavljati ponajviše preko mora, iz Sicilije. Iz sretnije Sicilije. Dakako, bilo je u majci zemlji boljeg i lošijeg tla: ono peloponesko, na primjer, bilo je bolje od atenskog, a oko Korinta raslo je više, nego u Sparti. U tome su bili najgori stjenoviti otoci arhipelaga. Oni su, kažu, proizvodili kruha jedva nešto više od norveških školjeva.

Gradovi s većim brojem stanovnika bili su, dakle, upućeni na uvoz žita iz stranih zemalja. Žita se moglo uvijek kupiti u Egiptu. A što se nije moglo dovesti iz Sicilije, dovozilo se s obala Istoka, pa i sa sjeverne obale Crnoga mora. Kad Rusi otkopaju grčke gradove istočno od Krima, znat ćemo ono, što samo naslućujemo: Priča o pohodu Argonauta bila je poput romana iskićena žitna ekspedicija Grkâ. Jazon i njegovi junaci bili su oboružani žitni trgovci, koji htjedoše gladujućoj majci zemlji do-

nijeti »zlatno runo«. »Zlatno runo«: pšenični simbol blistavim žitom ustalasane ravnice — a Jazon, koji je »imao samo jednu cipelu« (stari simbol iz priča za ljude, koji nisu smjeli prekinuti vezu s golom zemljom), nije mogao biti nitko drugi nego ljubavnik majke Zemlje, Jasion, koga poznajemo kao *prvog orača.*

A jesu li se Grci trudili da poboljšaju svoje tlo? Platon, istina, govori u svojim »Zakonima« o kanalizaciji tla i o pravilnoj raspodjeli kišnice i riječne vode. Ali su Grci, koji nisu posjedovali ni teoretski um Egipćanâ ni praktični Rimljanâ, jedva bili narod, koji bi bio kadar izraditi i provesti velike osnove. Imali su znamenite pronalazače, ali su njihovi pronalasci ponajviše ostali zabačeni u radionicama i oni se nisu pretvarali u nešto vidljivo, u civilizatorsko djelo. U agrarnoj tehnici nisu Grci stvorili gotovo ništa; oni su *uljepšali* ratila, ali ih nisu poboljšali. Ralo su predali dalje onakvo, kakvo su primili od drugih — željezni lemeš, koji su Hebreji poznavali već u jedanaestom stoljeću, u vrijeme Saulovo, nisu Grci posjedovali još ni u sedmom stoljeću, kad je njihov pjesnik Hesiod pisao svoju knjigu »Djela i dani« i u njoj govorio o ralu.

Uostalom, Grci nisu obrađivali zemlju racionalno već stoga, što nisu ništa znali o prednosti plodoreda. Svako se tlo umara, ako se na njemu sije uvijek isti usjev. Da bi suzbili umor, uspavanost sila, koje rađaju, bili bi morali, da su bili razboriti, zemlji prinijeti neko drugo sjeme: umjesto toga ostavljali su tlo svake druge godine na ugaru. Time su sebe unaprijed zakinuli za polovicu sviju prinosa. A i to, da se nevoljkost zemlje može gnojivom liječiti, saznali su kasno. Homer, doduše, već poznaje običaj gnojenja; pokraj kapije dvorišnog zida, koji vodi do Odisejeve palače, leži nagomilan gnoj govedâ i mulâ. Ali su već grčki ratari pohomerskog doba tako zaboravili gnojenje, da ih zbog toga Ksenofont izrijekom prekorava. Danas znamo, da sorte žita trče za čovjekom stoga, što ih je on snabdijevao životinjskim izmetinama sa svoga gospodarstva — Rimljani Cato i Columella, genijalni opažači, slutili su to —, ali su Grci o tome znali tako malo, da su kao remek-djelo svoga poluboga Herakla slavili, što je on kroz staje kralja Augije proveo rijeku. Oni se naime nisu sjetili, da bi se goveđa balega mogla upotrebiti za nešto bolje, a ne da je uništе-otplavljivanjem.

Kad su Grci oko godine 2000. naselili svoju zemlju, bili su pastiri i ratnici. Pa i onda, kad su već odavna napustili nomadski način života, još su uvijek ostali vjerni pojmovima vrijednosti i časti nomadâ. Kad Homer pjeva o bogatstvu kraljeva, on nema namjeru da govori o veličini njihove zemlje pod pšenicom i ječmom. Ne, njemu su mjerilo stada i lijepo blago. Odisej je najveći odgajivač svinja Staroga svijeta, Nestor klasični konjogojac. Svi ti junaci i njihovi gosti jeli su i kruh — gotovo uvijek lepinje —, nikad se ne zaboravlja da se kruh spomene kao pratilac uživanja mesa. Junaci jesu doduše posjednici zemlje, ali ih Homer nije nikada zamišljao kao seljake, koji je obrađuju.

Tome se pridružilo prijateljstvo već i najstarijih Grka prema moru. Voda, prema Pindaru »najbolja od svih stvari«, nije dopuštala, da ljudi-primorci ikada zaista gladuju. Ona u ljudska srca baca odraz onog nemira, koji je neprijatelj ratarstva. More koje mami na otimačinu i rat, a kasnije na trgovačko djelovanje, zahtijevalo je drukčiji duhovni stav, nego što ga je zahtijevalo sporo i sumornije obrađivanje zemlje. Da su se Homeru nautičke sprave činile naravnijima, odaje on na jednom mjestu, gdje priča o neukim ljudima, koji su bili tako okorjeli »suhozemci«, da su, lude, u veslu vidjeli ratilo!

18

KAKAV JE POLITIČKI I DRUŠTVENI PREOKRET BIO POTREban, da ljude, kakvi su Grci, pretvori u pravi ratarski narod! Taj je preokret započeo u 7. vijeku, a dosegao je svoj vrhunac u zakonodavstvu Atenjanina Solona (639—559 pr. n. e.). Taj Grk, koji je prvi socijalno osjećao, koji je posjedovao sjaj govorništva i smionost misli pjesnika, nepoštedno je plemićkim veleposjednicima spočitavao njihove grijehe. Oni su svoje veleposjede najprije davali u zakup malim ljudima, a kasnije su svoje seljake, kad ovi više nisu mogli plaćati zakupninu, jednostavno prodavali u ropstvo. Kad je Solon stupio na čelo države, proveo je neku vrst »jubilarne godine«, *seisahteju,* oslobođenje od dugova. Ne samo da seljak nije više morao plaćati hipotekarne dugove, nego su čak i oni, koji su zbog svojih dugova već bili prodani u ropstvo, bili opet iskupljeni novcem svojih protivnika! Ali je Solonov zakon prije svega zabranio daljnje rastenje zemljoposjeda pojedinaca i izvlastio sve, što je nadilazilo određenu granicu posjeda. Tako je Solon kao oslobodilej atenskih seljaka stvorio novu stranku »sitnih zemljoposjednika«, kojima je tada pala u dio politička moć u državi. Pasivno izborno pravo za najviše službe bilo je vezano uz određenu mjeru zemljišne proizvodnje. Sada više nisu bili najbrojnija stranka i nisu više vladali Atenom prijašnji veleposjednici, koji su svoju zemlju većim dijelom izgubili (oni su je uglavnom iskorištavali kao pašnjake), već srednji seljaci, koji su »proizvodili najmanje 500 medimna ječma«.

Možda bi se Solonov ustav, koji je Atenu pretvorio u seljačku državu, održao i čitavo stoljeće, da taj ustav nije podbacio u pogledu jednog staleža, koji je zaista predstavljao genij grčkoga naroda. Neprijateljstvo plemstva moglo bi se podnijeti, ali se nije moglo podnijeti neprijateljstvo *obrtnika.* Zanatstvo, od kiparstva do lončarstva, koje nije moglo isporučivati agrarne proizvode, i koje je stoga bilo isključeno iz vladavine — zanatstvo se bunilo i iznudilo izmjenu ustava. Pošto su kroz neko razdoblje upravljali državom isključivo seljaci, bila su uskoro poslije Solona izabrana ponovo petorica veleposjednika, trojica seljaka i dvojica obrtnika.

To se dogodilo u Ateni! Pa ipak je Solonov preokret urodio za svu Grčku posvemašnjom promjenom u ocjenjivanju vrijednosti seljačkoga rada. Naustuk samome tlu, geografskoj razvedenosti, pa čak i naustuk njegovim idealima, budi se na prijelazu iz 6. u 5. stoljeće kulturni instinkt grčkoga naroda. Bez pomoći nekog Nila i bez zapovijedi nekog faraona postadoše sada Grci ratari. Iz spoznaje nužnosti, koju su mudro zaodjeli ogrtačem religije. To, što je Grk postao nešto, što on iskonski nije htio biti, što se latio rada, koji je u slobodi rođeni mrzio, jer je bio vezan uz vonj znoja i zemlje — to je djelo Demetrina kulta, koji je pod svoje okrilje uzeo čitavo ratarstvo od oranja do meljave i pečenja. Svaki je Grk, koji je imao posla sa sjetvom i kruhom, obavljao neku vrst svećeničke službe. On je bio »religiozni pomoćnik matere Zemlje«. To ga je izdiglo u plemstvo unutar kulturne zajednice, u kojoj je kroz mnoga stoljeća važio kao sramota svaki »pogureni i znojavi rad«.

19

DA JE RATARSKA RELIGIJA BILA ONA, KOJE SU BLAGODATI zajamčile pobjedu nad vanjskim neprijateljima, dokazuju dvije legende iz vremena perzijskih ratova. A kako su ono, prema historiografima, bile dobivene bitke kod Maratona (490 pr. n. e.) i kod Salamine (480 pr. n. e.)?

Bitka kod Maratona, priča pisac Pauzanija, bila bi izgubljena, da se odjednom, usred bitke, nije pojavio neki neoboružani čovjek u bijednom haljetku, seljak po izgledu. On je s ralom u rukama, razmahujući se i poskakujući kao kosač, nasrnuo na premoćne Perzijance i odmah nakon bitke nestao. Kad su Grci upitali delfijsko proročište, tko je bio taj čovjek, bude im odgovoreno, da »iskažu čast polubogu Ehetliosu, izaslaniku boginje Demetre«.

Još je ljepše opjevao taj potresni događaj veliki engleski pjesnik, koji je živio dvije hiljade godina kasnije: Robert Browning. Evo njegovih stihova, koji kose i poigravaju:

Vas mi pozdravlja srce, neuvelu ubraste granu!
Vas, o Grci, koji Perzijancima oteste plijen!
Barbare rastjeraste. I djelo ne će vam proći.

Oružje: malena šuma; skoro je sruši oluja.
Koliko svako se drvo branilo udar na udar.
Muževnost je blistala tako! A dan se Maraton zvao!

Golema bijaše premoć. I, kao što ispred pasa
Morskih držću delfini, bijeda bijaše u Grka.
I mrtav vrh svojih mrtvaca je ležao vođa Kalimah.

Falanga bješe sve rjeđa. Crveno se blistao pijesak.
A jedan tamo bijaše, što stajao nije u boju,
Koračao oruči dalje, a plug mu vodila ruka.

Bez šljema je bio, bez štita; u kožu kozju obučen
I digao pogled sa grude, trgnuo plug je iz zemlje,
Zavitlo gvožđem vrh glave, pa pobio niz neprijatelja.

Zatim, bitka kad svrši, bijes minu stranoga kralja,
Ondje, gdje ležali mrtvi, u svojoj smireni krvi:
Pogledaj! Spasilac gdje je? Zar livada, timor i more

Ne ječe njegovim glasom? Zar nije pogledu visok
Orač taj i borac, što razbi perzijsku raskoš?
Onaj, što vlačio brazde s rukama tamnim u diva?

Ničega! Ali proroštvo javlja: »Nigdje ne traži
Bezimena orača — vaše što raskida ropstvo
Ničim do raonikom! Otkloni vama sramotu.

Što vrijede kipovi, slike? — O jao, Miltijade, Tebi!
I smrti Tvojoj u Paru! I jao, Temistokle, Tebi!
I jao imenu, časti... Pomogao je seljak.

Nisu civilizaciju spasili od poplave barbarâ u čelik okovani junaci sa svojim lepršavim perjanicama na šljemovima, već »duh nepoznata oračа«. A upravo je tako bilo i deset godina kasnije, kad se druga ketrljava bujica Perzijanaca morala zaustaviti kod Salamine. Tada je opasnost bila još i veća, srce svijeta Atena, zauzeta, svi stanovnici izbjegli. Jedva da je ikoji Grk još mogao vjerovati u pobjedu. Flota Helenâ skupila se ustrašena kod Salamine. Tu stajahu, uoči bitke, dvojica muževa grčkih u perzijskom taboru i gledahu niz dolinu. Jedan bijaše Demaratos, negdašnji kralj Spartanaca, koji je zbog političkih razmirica bio prognan iz svoje domovine, a sad je služio perzijskim gospodarima svijeta. Drugi je bio Dikaios, Atenjanin, prognan zbog sličnih razloga. Jednom, kad su tmurna raspoloženja uporno gledali u polje, obasjano večernjim suncem, vidjeli su, kako se sa strane Eleusisa približava oblak prašine, silan tmast oblak; vrtlog prašine bio je tako golem, kao da ga nogama uzvitlava trideset hiljada ljudi. Iz sredine oblaka odjekivala je *»iakhos mystikos«*, mistična vika. Tad čovjek Atenjanin stade drhtati i progovori Spartancu: »O Demaratos, strašna će nesreća zadesiti vojsku Moćnoga kralja! Jer danas je 20. rujan, a toga su dana inače Grci sakupljeni u Eleusisu, da slave boginju žetve. Kad se u pustoj zemlji pojavi takav urnebesni oblak, to znači, da boginja želi svoju slavu i da će se strašno osvetiti onima, koji su je pokvarili!« Tada problijedi i Demaratos i prihvati ruku Atenjanina: »Šuti, Dikaios, ne reci to nikome — da nam perzijski kralj ne skine s ramena glavu!« Dok su još tako govorili, surva se vrtlog golema oblaka na salaminski zaljev. I kod toga se otoka potopi dva dana kasnije perzijska pomorska sila za vijeke vjekova!

Tako piše Herodot.

A TKO JE BILA SVEMOĆNA BOGINJA, KOJA NIJE BILA BOGINja rata, ta Demetra, koja je Helene spasila od najstrašnijih nevolja? Usprkos svome grčkom imenu (jer Demeter znači demo-meter, »majka, koja daje da narod raste«, ili također ge-meter, »mati Zemlje«), ona nije bila Grkinja, već *tuđinka,* koja se pojavila u pradavno doba. Ona je najprije došla iz Azije, rođakinja s Istoka, tetka egipatske Izide i feničke Kybele. Njezin je kult bio blag, ali tuđ. Ona nije zahtijevala da vidi krv.

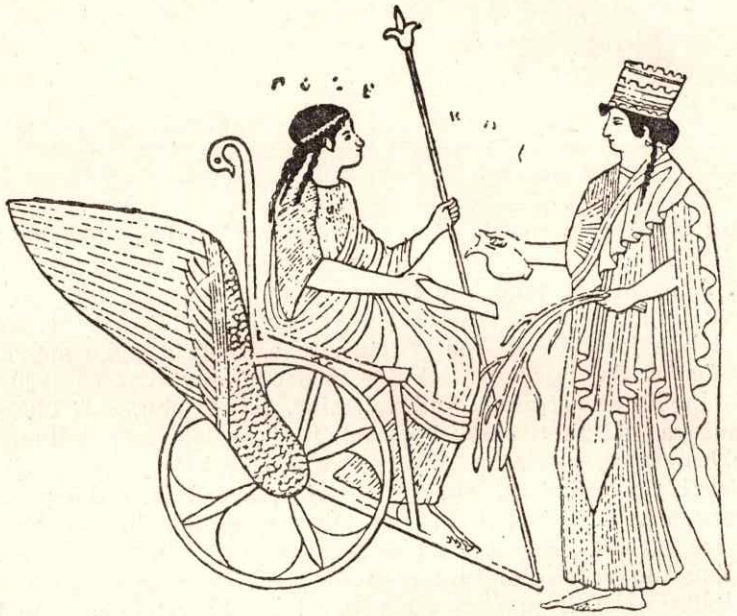

Sl. 7
Demetra s krunom u obliku kule na glavi posjeda Triptolema u krilata kola

Već se gdjekoji bog pojavio s Istoka. Ali je obožavanje Demetre imalo više tuđi ukus negoli obožavanje mnogih drugih bogova-tuđinaca. Već to, što je ona bila žena, a ne muškarac, koji će poučavati u obrađivanju zemlje, bilo je nešto neobično. Jer u grčkoj je kulturi sasvim nesumnjivo zapovijedao muškarac. Ali ta boginja nije bila gospodarica samo nad plodovima tla, već i nad svim ratilima i nad svom djelatnošću, koja se ticala tih plodova. Ona je imala svitu pomoćnika i nevidljivih junaka, koje je slala na sve strane kao misionare: »Trojakog orača« Triptolema, koga je slala, da u zmijskim kolima leti iznad

Zemlje, da sve ljude svega svijeta uči umijeću obrađivanja zemlje... Ako je Zemlja, kao što je posve prirodno, i bila ženskog roda i roditeljka sviju plodova, bilo je ipak nešto posve novo, što se ženi pripisuje takva kraljevska vlast nad teškim tjelesnim radom muževa. U tome je bila orijentalna crta. Ali je Demetra došla i iz nekog starijeg, negrčkog sloja, iz epohe »mudroga mira«, gdje nije o narodnoj povijesti odlučivao ratnički muškarac, već majka-roditeljka. Bila je to ona bajoslovna epoha »matrijarhata«, koja, međutim, nije posvema mitska: njeni su historijski ostaci pronađeni na Kreti, u Maloj Aziji, u Etruriji. Ma koliko se Grcima činilo smiješno, da bi u državnim poslovima mogle vladati žene nad muškarcima, oni su, kad se radilo o religiji, razumjeli, zašto je Demetra, boginja obrađivanja zemlje, bila žena.

Gdje god je Demetra sišla na zemlju, svuda je osvajala ljudska srca. Bio je to težak kulturni proces, kome je Schiller dao oblik lakih stihova:

I uze koplja blijesak
iz lovca ljute ruke,
s kopljištem ubojne struke
laki zaore pijesak.

I s vrha vijenca svoga
jezgru, prepunu snage,
spusti u zasjeke blage
rastu klijanja toga.

S vlaću se zelenom kiti
odmah zemljina gruda
i s okom gdjegod ćeš biti
šuma je zlatna posvuda.

Zaista, težak kulturni proces! Što jedno zrno sjemena rađa deset drugih, kao što čovjek ima desetoro djece, još bi se moglo shvatiti. Ali taj skok u brojkama, koji leži *u biti plodnosti:* stotinu klasova iz jedne vlati i deset hiljada vlati iz stotinu klasova — od toga je čuda progresije grčku dušu hvatala jeza. A bilo je još i nešto drugo, pred čim se duša u snebivanju prigibala: promjena lica Zemlje, koja je nastupila ljudskim prijelazom u sjedilački način života. Prije Demetrina dolaska bili su ljudi, tako su vjerovali Grci, lutajući lovci i nomadi, koji timare stoku. Tek se po njoj učvrstio dotada nestabilni pojam porodice i nepokretnog vlasništva. Gdje bijahu njive, tu se, umjesto šatora, koji vijore na vjetru, pojaviše čvrsti ljudski gradovi, a od gradova nastadoše države. Platon na jednom mjestu divno uspoređuje rastenje gradskih bedema iz tla s rastenjem žita. Tako se boginja kruha i žita pretvorila u »Thesmophore«, zakonodavku i vladaricu-zaštitnicu sjedilačkog života.

Posvuda na kopnu i na grčkom otočnom svijetu niknuše sada Demetrina svetišta. Ona je kao gradska boginja mnogobrojnih gradova imala bezbroj naslova i imena. U Beotiji je nazivahu »Megalar-

tios«, gospodaricom velikih hljebova, i »Megalomazos«, prsatom: nije to rijetko ime, ako se pročita, kako je još 2000 godina kasnije belgijski pjesnik Verhaeren majčinsko, meko krušno tijesto uspoređivao sa ženskim grudima. U Syrakuzi je Demetra bila obožavana kao »Himalis« (pekarica). Cicero kaže, kako je otkrio, »da uopće sva Sicilija pripada božici Demetri«. Ona je, kao što smo vidjeli, zaštićivala svoj seljački narod u obrambenom ratu — ali atmosfera biblijske riječi, da će se mačevi prekovati u lemeše, treperila je i svuda ondje, gdje god se zazivalo Demetrino ime.

21

SJETVA I ŽETVA BIO JE MUŠKI POSAO. VRŠENJE, GAŽENJE, obavljali su papci volova. Ali kad je trebalo da se zrnje pretvori u brašno, prešlo je ono u djelokrug žene, u sferu ženskog kućnog posla. Mlinarâ isprva nije bilo u grčkoj antici, bilo je samo mlinaricâ. Tako su na otocima Egejskog mora, u svijetloj, nizinskoj Siciliji, u duboko usječenim zaljevima Peloponeza, u gradovima Male Azije — posvuda, gdje se govorilo grčki — sjedile i okretale ručni žrvanj djevojke.

Sl. 8
Škotski žrvanj. Kako prije 4000 godina, tako i danas

Bio je to težak, vrlo težak posao! U drevno se doba sastojao žrvanj od jednog čvrsto usađenog kamenog bloka, koji je ozgo bio malo izdubljen: na njemu je počivao drugi kamen, koji je čovjek u radu gurao naprijed i natrag. Kasnije su bar gornji kamen izbrusili i pomoću ručica okretali u krugu. Tjelesna snaga, koja se u to pretakala, bila je velika. Taj je alat bio jogunast — a koliko je bio jogunast, čujemo još i iz one mlinarske pjesmice, koju nam je ostavio Plutarh:

Alei, myla, alei,
kai gar Pittakos alei,
megalas Mytilanas basileuon

Melji, mline, melji!
Nekad je mljeo i Pitak,
Mitilêne velike vladar.

Naglasak ovih stihova miče se tamo amo, zapinje i škripi, dok radna ruka ne svlada zapreku.

Još s većom jasnoćom znamo iz Homera, da je gnječenje krušnog zrnja bio neomiljeli posao. To je ono mjesto Odiseje, gdje kralj-junak dolazi svojoj kući presvučen u prosjaka i s najgorčim osjećajima promatra rabotu prosaca. Umoran je i sumnja, hoće li svoju namjeru moći provesti u djelo. On moli božicu, da njegovoj sve slabijoj hrabrosti pošalje znamenje. I tada — nešto prije zore — zagrmi Zeus Odiseju i odmah zatim učini, da Odisej čuje riječi ropkinje meljarice, koja u blizini njegova prosjačkog ležaja radi:

... gdje su žrvnji pastira narodnog bili;
Oko žrvânjâ tih se okrétalo dvanaest žena
Pšenično, ječmeno brašno pripremajuć okrepu ljudsku;
Samljevši pšenicu drûgê već spavahu žene, a ona
Slabija od svih njih još nije prestala radit,
I kad ustavi žrvanj progovori (znàmênje kralju):
»Oče, o Zeuse, vlàdâru tî nad bozima, ljudma,
Al' si zagrmio glasno sa zvjezdanog svojega neba!
Nigdje oblaka nema, pokazuješ znamenje nekom;
Daj izvrši i meni siroti, što ću ti reći:
Zadnjom i posljednjom danas u domu Odiseja divnog
Ljubljenu gozbu nek prosci imadu, koji su meni
Pobili koljena moja srdòbôlnôm mukom i trudom,
*Kòliko meljem im brašno, al' posljednjom ručali danas!«**

Ovi stihovi — koji, zajedno s još nekim drugim dokazima, sokole 1897. Samuela Butlera na čudnu konjekturu, kao da je Odisèju možda mogla napisati neka žena — od ogromnog su značenja. Prema tome, socijalno suosjećanje nije Antici bilo tako tuđe, kao što se kasnije mislilo! Grčka je kultura, to je sigurno, smjerala na trijumf. Da slavi pobjedu nacije ili individuuma, nekog boga ili praroditelja — takvoj

* Homer, Odiseja, XX., str. 106—119. Prijevod Tome Maretića, izdanje Matice Hrvatske, Zagreb, 1950.

je svrsi služila grčka umjetnost. Pa ipak: ovi su slavitelji poznavali podzemna strujanja, iz kojih su odjekivali drukčiji glasovi. Čak i u kulturi, za koju je ropstvo bilo gospodarska pretpostavka — u kojoj je samo lijep i snažan čovjek bio vrijedan naslova čovjeka —, čak je i u takvoj kulturi bio moguć izraz nekog osjećanja, koje je tako bilo nalik na kršćansko milosrđe.

Milosrđe je milosrđe. U suštini nema ni kršćanske ni neke poganske varijante milosrđa — raznoliko je samo mjesto, koje ono zauzima u vrijednosnoj skali kulturâ. Da je Grka milosrđe smetalo u njegovu životnom osjećanju, to je sigurno. Ali je isto tako sigurno, da je ono pokatkad preplavilo sve nasipe — da je s tim bilo nekako drukčije, ne bi bio Aristotel (384 do 322 pr. n. e.) izrijekom imenovao tragediju regulatorom sućuti. Ljudi idu u kazalište — kaže njegova estetika —, »da srce *očiste* od sućuti«. Aristotel je sućut i strah medicinski smatrao za »upale«, koje su *štetne* prirodnom karakteru, grčkoj ravnodušnosti. Pritom je filozof poznavao laku upaljivost Grka za *svaki* osjećaj. Njegova je veličina bila u tome, što se može u sve uživiti. Čak i u patnje drugih bića.

Ne tako trajno i ne tako duboko kao budhist, židov, kršćanin. Budhist, koji sa samim sobom uspoređuje mrtvog slona u džungli (»*Tat tvan asi!*« = to si *ti*), ili učitelji Hillel i Krist, koji »Ljubi bližnjega kao samoga sebe« objavljuju kao dogmu — oni bi se Grku iz doba cvjetanja sasvim sigurno učinili besmislenima. Ali je on ipak vrlo snažno osjećao samo dostojanstvo života, nepovratnost bivstva. Budući da je u svoje zlatno doba bio umjetnik više od svega ostaloga, on je vjerovao u sposobnost umjetnosti, da »mrtvome« dade život. Njemu je sve živjelo: veslo, vrč, stjenovita spilja, vršak stabla. A živjelo je, jer je *on i sam* živio, jer njegova ruka, njegova mašta nije htjela pokraj sebe trpjeti ništa mrtvo. Ta suradost i sućut, ponavljam, nema ništa zajedničko s moralnim preokretom, koji je Krist kasnije ubacio u tijelo ostalog čovječanstva, kao zastupnik njegove patnje. U procesu grčkog sveosjećanja nema ništa žarko, ono odgovara krajnjoj objektivaciji. U njemu je nešto hladno i vedro — i »likovna stvaralačka snaga« Grkâ bila je i I. I. Wagneru neugodna, kad je 1806. počeo da istražuje vezu helenskih mitova s Orijentom.

Razlozi »duševnosti«, koju su Grci svemu pripisivali, bili su manje religiozni, nego umjetnički. Ona je izrasla iz likovnog stvaralaštva toga naroda. Što Grci nisu nikad doprli do neke religiozne sistematike kao Egipćani, Židovi i kršćani, dolazi otuda, što je baš u njihovo zlatno doba svaki umjetnik imao pravo da mitove preoblikuje prema svojoj potrebi — samo ako je bio razborit čovjek i takav, koji poštuje mjeru i red. Istina nije bila sadržana u objavi božanskog nauka i u jasnom shvaćanju svijeta, ne, ona je bila sadržana u *formi* objave (koja je prema tome, dabome, bila nešto drugo, nego što se u današnje naše besformno doba označuje kao »forma«). Forma je bila najviši izljev

božanske milosti — i jedva da postoji riječ antičkija od riječi, koju dvadeset stoljeća kasnije izvikuje jedna drama Bernarda Shawa: »Cezare! Ono što ti kažeš mora biti istinito — jer zvuči olimpijski!«

Ukratko, Grku je bilo istinito sve, što je imalo olimpijski zvuk. Kad je on nešto objektivirao, rukama dubao i pritom slušao olimpijski zvuk, onda je to bilo »istinito«: onda je to živjelo, patilo i radovalo se pred njim. To doduše nije bilo »on sam« — ali je ipak bilo život kao i on sam.

S tom je čudnom sposobnošću, kakvu kasnije narodi nisu nikad postigli, bilo povezano, što se Grk nije mogao prenijeti samo u dušu neke »ropkinje žrvnjarice«, koja je zapravo bila vrlo daleko od njegova tipa pobjede i ljepote. Ne, njegova je objektivacija i njegovo vizuelno osjećanje pošlo dalje. Grk je protegnuo svoje »symphilein« — svoje suosjećanje za igru nekog prijaznog odnosa — čak i na sjemeno zrno. On je vidio, da ne pati samo ropkinja, koja radi na žrvnju, ne, nego da pati i žitno zrno.

22

ONO JE BILO GNJEČENO, STAVLJANO NA MUČILA! ZAŠTO SE to događalo! To je pšenično zrno na kraju ipak bilo »srž muškaraca«, bilo je prijatelj ljudskog roda. Pa ipak je bilo tako zlostavljano — ne drukčije, nego grozd, prije nego što je dao vino. Da, desila se čudna protuzakonitost: da je žitno zrno moglo postati čovjeku kruh jedino onda, ako ga je prije toga isti taj čovjek stavio na muke i ubio. Mi sebi možemo prvog Grka, koji je tu misao »gledao«, jedva zamisliti dovoljno hladnim i likovno stvaralačkim... Ali je on u isti čas, kad je to mislio, prodro na područje religije, u kome nije bilo ništa hladno, u kome je sve gorjelo. Bilo je to područje »nečiste savjesti«.

Čovjek, da bi živio, da bi održao život svekolike kulture, neprestano ubija. I onda, kad kao vegetarijanac, kao budhist, pošteđuje životinje, i onda on ipak neprestano ubija biljke. Uostalom, što čovjek prije nastupa, to on manje pravi razliku između obaju bića. Zar su drveće i trava manje svijesni od teladi i goveda? Nijedan Grk ne bi razumio takvo pitanje. Psihička je profinjenost osjećanja — ne religija! — pripisivala svemu jednaku duševnost. Žito je patilo, kad su ga mljeli u žrvnju, lan je patio, kad su ga trli, a grožđe je krvarilo kao neka životinja, kad je vino curilo iz tijeska. Ali su ljudi trebali kruha, trebali su odjeće i vina. Čovjek je morao mučiti i ubijati — ali se zatim morao brinuti (i onda, ako je bio neznatno religiozan), da dušu stvari »udobrovolji«. Trebalo je poštovati živu dušu ubijenih bića. Iskazivali su joj čast u hvalospjevima i kipovima.

Historičar religije Robert Eisler sastavio je, prošavši sve narode uzduž i poprijeko, oglede, koji dokazuju, da »nečista savjest« prati čo-

vjeka posvuda, gdje god on »ubija zbog hrane i odjeće«. Nečista savjest narodâ stvara od njihovih ubijenih sustanovnika iz životinjskog ili bilinskog carstva bogove, polubogove ili heroje. To se zbiva već prema njihovoj obdarenosti. Religiozno slabo obdareni narodi kao Grci ili stari Germani — koji su, međutim, bili genijalni umjetnici — stvorili su mitove pokajanja, u kojima se motiv kajanja još jedva može nazreti, ali u kojima je čulni sjaj prikazivanja besmrtan. Kao što biva zdrobljen grozd, tako u besmrtnim stihovima biva razgažen i raskidan Bakho, bog grožđa. Motiv molitve za oproštenje obilazi, i jak i slab, sav svijet. »Oprosti nam, lane!« moli litvanska djevojka. »*Rugens Pine*« (Muka raži) motiv je iz bajke Skandinavaca:

U jamu su me prvo bacili
i u vlat tada uzrastoh, postadoh klasom,
a onda me požnješe, samlješe,
u peći pekoše
i jedoše zatim ko kruh.

Gotovo istim riječima govori sredovječni pjesnik, Johann von Krolewitz, o Kristu, koji je »bio posijan, koji je niknuo, cvjetao, rastao, bio pokošen, vezan kao snop, odvezen na gumno, mlaćen, metlom pometen, samljeven, ubačen u peć, tri dana ostavljen u njoj i izvađen, i koga su na kraju ljudi jeli kao kruh«. *Patnje Kristove u obliku muke kruha!* Slutimo li, kakvu je tajnu egipatski pronalazak pečenja predao dalje Srednjemu vijeku?

Ali je i bez konačnog oblika »vatrene peći« bila ratarska muka sjetvenog zrna dovoljno mučenička. Ako je svaka stvar imala »dušu«, tada je i »naživo pokapanje« sjetvenog zrna u zemlju zločin, za koji se moralo moliti oproštenje. To su osjećali čak i biblijski Židovi — premda je njima njihov bog Jehova izrijekom dopustio da se hrane životinjskom i biljnom hranom. Oni su osjećali ubistvo, počinjano na vegetaciji. Tako, na primjer, u biblijskom Josipu naziremo crte na mukama ispaćena žitnog boga, kad ga zla braća bacaju u jamu, prodaju u Egipat i kad on zatim uskrsava u sjaju. Ime Josip znači »On umnožava«. Njegovu biću genija kruha pristaje, da on, kako kaže Biblija, »nagomilava žito kao pijesak pokraj mora u tako golema brda, da se mora odustati od njegova mjerenja«. I ojadiše toga hranitelja, njega, koji je darovao radost ljudskome rodu! Kajanje i kazna stiže braću.

Da, mora se ubijati, da bi se živjelo! Jezovito je i veselo opisao Robert Burns — Škot, koji nije ništa znao o Grcima, a ipak je živio poput njih — »Patnje žitnog zrna«. Na riječnom dnu pjesme *Hans Gerstenkorna* vidimo vrlo jasno svjetlucanje mučila ratarstva i postanka kruha:

Oruđe bješe dugo i ljuto,
kod koljena ga presiječe;
a onda na kola ga svezaše kruto
k'o lopova, da ne uteče!

ELEUZIJSKA
CRKVA
KRUHA

Demetra mnidska
(Britski muzej)

Ropkinje koje peku kruh,
sa sviračem u frulu
(Terakota, Louvre)

HELADA

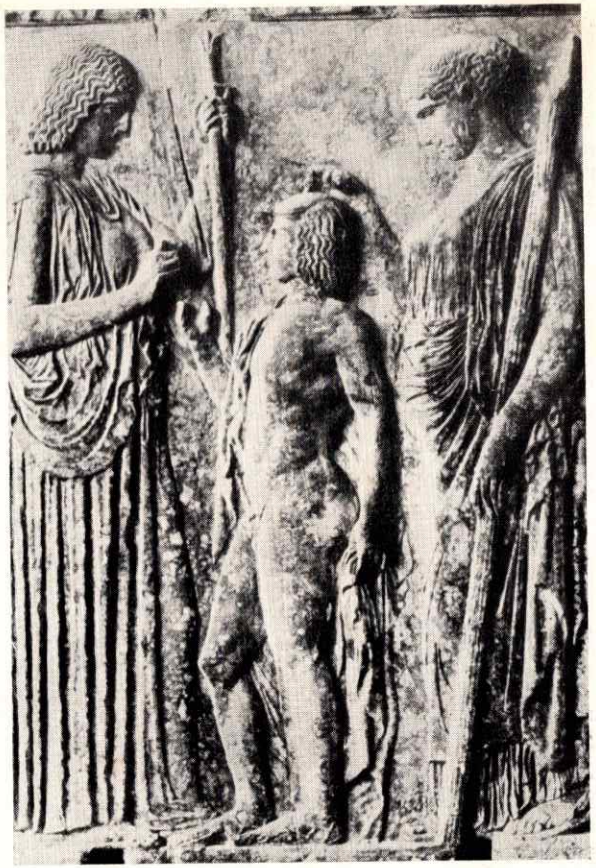

Demetra, Perzefona, Triptolem (Eleuzijski basreljef)

Otmica Perzefone
Prema slici L. Giordana

Na leđa su ga bacili oni,
pretukli do smrti,
objesili da vjetar ga goni
i da se uokrug vrti.

Napunili crnu su lokvicu
do ruba — istina živa —
i u nju gurnuli Ivicu Pšenicu,
da potone ili da pliva.

I napolje ga bacili nanovo.
Zar nije još lešina mrtva?
Da živi, kada vidješe ponovo,
veća mu postade žrtva.

Pržiše ga na vatri polako,
da u kost ga plamen je jeo,
a najgore ipak ga mlinar je tako
i među dva kamena mljeo.

Ali je bijes neprijateljâ uzaludan! Hans Gerstenkorna se nije moglo ubiti. Pojeden, popijen, ostaje on besmrtan i pomaže ljudima da dalje žive.

Kanibalsko veselje i para whiskyja izbijaju iz te genijalne pjesme. Tko zna da je čita, taj razumije i Bakhove svečanosti starih Helena, koje su zapravo započinjale oplakivanjem zgnječenog boga vina, da odmah zatim prijeđu u nezgrapno podcikivanje u slavu njegova uskrsnuća.

Nije bilo drukčije ni sa slavom darovateljke žita, Demetre, i njezine izgubljene i opet pronađene kćeri: u toj se slavi isprepleće najdublja tuga s najvećim veseljem. U trenutku, kad je Grk jadikovao, što mora, ako hoće da žanje poljske plodine, živo pšenično zrno ugaziti u zemlju, u tom je trenutku pjevala njegova duša mit o Perzefoni, o sjemenu, koje mora četiri mjeseca u godini proboraviti u podzemnom svijetu, oplakivano od svoje božanske majke. Čudno: uskoro se sva Grčka i sama pretvorila u tu majku.

HELADA: ELEUZIJSKA CRKVA KRUHA

Here is a story, shall stir you!
Stand up, Greeks, dead and gone.

Evo pripovijesti, uzbudit će vas!
Ustajte, o Grci, mrtvi i nestali.

ROBERT BROWNING

23

JEDNA HIMNA 7. STOLJEĆA PRIČA GRCIMA, KAKO SE SVE zbilo:

Perzefona, lijepa kći, koju je Demetra začela sa Zeusom, bere cvijeće na ljetnoj livadi. Odjednom iskoči iz svoje kočije neki strani bog i uhvati Perzefonu. Ona doziva svog oca. Zeus, kome sve pripada, uputio se nekud daleko k nekoj žrtvi i ne priskače joj u pomoć. Perzefona se izvija iz ruku otmičara. Dok bog još juri sa svojom žrtvom po gornjem svijetu, viče ona, da od vike odjekuju brda i mora. Brani se noktima i zubima — ali je stranac na kraju odvuče u podzemni svijet.

Demetra je čula krikove. Oblači žalobnu odjeću, užiže na Etni baklju i lutajući prolazi zemljama svijeta. Božica mraka, Hekata, koja je susreće, nije vidjela ni otmičara ni žrtvu. Ali onaj, koji sve vidi, bog sunca, Helios, vidio je oboje... Od njega, koji uvijek govori istinu, saznaje Demetra: Da, to je *bog mrtvih*, koji je ugrabio njezino dijete. On je Perzefonu oženio i s njom zajedno sjedi na prijestolu podzemnoga svijeta. Taj je brak nerazrešiv. A Demetra (tako joj savjetuje Helios) neka obuzda svoj gnjev: jer »nikad ne će dobiti zeta boljeg od besmrtnog vladara Hada...«

Te riječi samo pojačavaju Demetrinu srdžbu. Ona se zaklinje, da ne će više koraknuti na Olimp, gdje živi nebrižno sukrivi Zeus. Prerušena u pogrbljenu staricu, putuje ona tugujući kroz zemlje svijeta, dok blizu Eleusisa ne stigne do nekog bunara i ne sjede. Kćeri kralja Keleosa nađoše umornu staricu, pa je pitaju, koje su je snašle nevolje. Božica odgovara oprezno izbjegavajući istinu; ali se ponudi, da u kući preuzme posao služavke. Metaneira, kraljica, pristade i povjeri joj njegovanje najmlađeg sinčića, Demofona-Triptolema. Ali nijema

dostojanstvenost strankinje i nešto golemo, što kadikad izbija iz neznatna tijela, pobuđuje u kraljice sumnju i strah. Deo — tako sebe naziva služavka tuđinka — sjedi povazdan kraj ognjišta ništa ne govoreći i ništa ne jedući, dok je drska služavka, Jambe-Boubo, surovim šalama ne nagna u smijeh... Kad joj pružaju vino, ona ga ne pije: prerušena zahtijeva i dobiva neko piće, smiješano od brašna i vode... Demofon-Triptolem, dijete, dobro napreduje u rukama nove dadilje. Ona ga pomazuje ambrozijom, a čini se da je i inače vješta mnogim čarolijama. Jednom noću ustade Metaneira, da uvreba, što radi dadilja: i vidje, kako Deo drži malo dijete nago u plamenu. Kad je majka kričeći pritrčala, da spasi sina, odgovori joj tuđinka: »Činila sam to, da ga učinim besmrtnim!« Svijetloplavi sjaj okružuje joj glavu, staračke bore ustuknuše, ljepota se vraća njenim ramenima. Ona pušta, da je kuća prepozna i nagovješta kraljevskom rodu velike časti. Za sebe samu traži hram, sagrađen povrh bunara, gdje je susretoše kćeri Keleosove.

Eleuzijski hram bi izgrađen. U nj useli Demetra. Daleko od olimpijskih bogova, ali daleko i od života ostalih ljudi, zatvara se ona ondje zajedno s kraljevskom porodicom kao u neku grobnicu i čini svoje strahovite osvetničke čini. Ona učini sve njive neplodnima i ne daje da iz zemlje više niče usjev. Nastupa najveća opasnost za život ljudi i životinja, ali i za život bogova. Jer kao što bez rastenja bilja ne mogu živjeti ljudi i životinje, tako ne mogu živjeti ni bogovi bez prvine, koja se njima pruža od svega. Da otkloni smrt od uništenja svega živoga, šalje Zeus na zemlju božansku glasnicu Iridu i zahtijeva, da se Demetra vrati na Olimp: on hoće da s njom govori — ali uzalud. Nato se, predvođeni Heliosom, pojavljuju pred majkom svi nebesnici i nude joj najskupocjenije darove. Ali ni oni ne ublažuju njezinu tugu i njezinu srdžbu. Ne, zaklinje se ona ponovo:

prin g'epibesesthai, prin gaies karpon anhesein,
prin idoi ophthalmoisin heen euopida kouren

ne poći nikad na Olimp i ne dići kletvu sa žita,
dok opet očima svojim ne ugleda kćerkino lice.

Tada Zeus mora ustuknuti pred prijetnjom, ako ne će, da sve što je stvoreno ne utone u beživotni prah. I on šalje »pratioca dušâ« Hermesa kao glasnika u podzemni svijet. Hermes sebi priveže pod tabane krilate sandale, poleti dolje i moli boga carstva sjenâ, da opet oslobodi Perzefonu. Jer majka, reče, »pridržava sjeme u krilu zemlje« — *sperm' hypo ges kryptousa, kataphthinythousi de timai athanaton* — i bogovima ponestaju žrtve!« Suprotno svakom očekivanju, vladar podzemnog svijeta pristaje na to. Smiješeći se diže on strahovite obrve:

»Erheo, Persephone, para metera kyanopeplon —
Pođi, Perzefono, sad u crno odjevenoj majci!«

Ta on joj je potajno dao da jede od »mogranjeva ploda zaborava«, i ona se mora vratiti njemu.

Kći se opet, u pratnji Hermesa, vraća na gornji svijet. Demetra upravo izviruje iz svoga hrama. Kad prepozna pristiglu, krikne kao Menada u planinskoj šumi. Zanosne li radosti ponovna viđenja! Usred plača i smijeha obuze je novi strah: ona pita Perzefonu, nije li u podzemlju štogod jela... Djevojka potvrđuje. Demetra se prepade. Zatim se sabere: ona dobro zna, da onaj, koji jede s Hadova stola, mora za trećinu godine natrag u podzemlje. Ali što su četiri mjeseca? Godina ima dvanaest mjeseci — a osam mjeseci može spaseno sjeme ostati kod majke i kod ljudi. Iznova plače suze radosnice. Kad Zeus opet posla glasnicu, da majku i kćer povede na Olimp, ona se pomirena odaziva dragom pozivu. Ali prije toga svečano skida *kletvu neplodnosti sa Zemlje* i poučava eleuzijske kraljeve, kako će svake godine izvesti otmicu i povratak sjemenog zrna. Ona uči ljude presvetom ritusu:

Semna, ta t'oupos esti parexemenai oute pythesthai
Tajne načine, koje povrijedit, pitat se ne smije.

I blaženstvo — sretni nastavak života onkraj groba — bude obećano svima onima, koji se ovdje pobožno mole majci i kćeri.

24

OD KOGA POTJEČE TA HIMNA? STARI VJEROVAHU OD HOmera. Ona ne potječe od Homera. Ali zacijelo od nekog Homerida, jednog od bezimenih pjesnika, koji su preuzeli svijet njegovih predočaba: psihološki stav prema suparništvu među bogovima, prema njihovim povlasticama i prema borbama između njihovih rodova.

Djelo toga bezimenog pjesnika zadobilo je, eto, *kanonsku vlast* nad dušom naroda. Zbivanja demeterske himne počela su u vjerskom životu Grka zauzimati ono mjesto, koje su zauzele patnje Marije u životu kršćana. Iako je za Grka vjerska dogmatika općenito bila strašna — njemu ništa nije bilo postojano: njegovi su bogovi bili divno pokretno oblačno nebo, koje se neprestano mijenjalo —, Perzefonina je kob činila u tome značajnu iznimku. Ona je njemu značila toliko, da je za svu Grčku postala centralna crkvena činjenica.

Karakteristično je, što patnje Perzefonine — sužanjstvo pšeničnog zrna — nisu nipošto bile glavni događaj, na koji se odnosila sućut slušača. Mlada djevojka, koja biva ugrabljena i silovana, možda ipak nije učinila da pobuna grčke duše tako suosjećajno zatreperi, kao što je to učinila žalost patničke majke. Tek su patnje Demetrine, njezino stanje,

koje graniči s ludilom, i njeno oslobođenje od te patnje, stopili dušu Grka i dušu mita u jedno.

U tome mitu nije Demetra toliko božica (ona to svakako u himni 7. stoljeća više nije), koliko personifikacija neke snage, koja djeluje i izbija iz zemlje. Demetra je božica *rastenja*. »Ona se«, kaže Francuz Foucart u svojoj knjizi »Eleuzijske misterije«, »uopće jedva može i ubrajati među telurijska božanstva; njezin stan nije bio u utrobi Zemlje, već na Olimpu; kao što je zemljin, tako je doduše i njezin atribut plodnost, ali plodnost pravilna. Ona je snaga. koja daje da korisno sjeme klija, a nekorisno da se sasuši«.

Zemlja je slijepa — to je Grcima bilo jasno. Ona bez odabiranja pušta da raste i vene. A božica ratarstva *bira*. Ona donosi ljudima spas — ali ljudi moraju, i to u nekom gotovo starozavjetnom smislu, u isti mah nastupati i kao njezini *saveznici*. Njezino božanstvo ne može svoje darivajuće djelo nikako izvršiti bez pomoći svojih ljudi, koji oru, siju i pripremaju kruh.

Velika važnost, što je pjesnik himne pripisuje gostoprimstvu, kojim lutajuću božicu susreće kraljevski par, vrlo je opravdana. A taj kralj Keleos, čiji potomci kasnije nasljedno drže čast vrhovnog svećenika (koji prema tome u eleuzijskoj crkvi zauzima istu onu ulogu, koju zauzima Petar u kršćanskoj), stekao je tim pružanjem utočišta veliku zaslugu. Ona ima duboko religiozni korijen. U tome, kako neku tuđu, staru ženu uzimaju sa ceste, da obavlja dužnosti dadilje, za koje se traži najveće povjerenje, vidi se dubok religiozni korijen. I Odisèja preporučuje, da ljudi budu dobri prema prosjacima, jer se među njima mogu kriti bogovi, koji ljude stavljaju na kušnju — a sveti Pavao obuhvaća sav taj antički moralni postulat u obaveznoj pouci: »Budite dobri prema strancima — jer bi oni mogli biti prerušeni anđeli!«

A i nešto drugo, što se javlja u Demetrinu zajedničkom životu s kraljevskom porodicom, ima u suštini religiozni smisao. Što ona, na primjer, drži malog dječaka u vatri, da ga učini besmrtnim, objašnjava se time, što je Triptolem važio Grcima kao misionar rala, i što je željezo lemeša doista bilo u vatri nerazorivo. Potomci toga djeteta Triptolema, vrhovni svećenici Eleusisa, postigli su u 7. stoljeću nad politički razjedinjenim i međusobno razdaleko nastanjenim Grcima takvu moć, kakvu nije postiglo svećenstvo nijednoga drugog boga. Kult Demetrin i njezine igre svojom su aureolom zasjenili obožavanje ostalih bogova — izuzevši možda obožavanje Zeusa i Apolona. Kako je to bilo moguće? Samo tako, što je Demetra uz svoje svojstvo darivateljke kruha i božice ratarstva, osnivateljke zakona, porodice i države, primila još i jedno treće — najvažnije svojstvo. Ona je imala moć nad carstvom mrtvih: u njezinim je rukama bilo uskrsnuće ili uništenje duša.

Da se njoj udijeli ta moć, bila je zaista najgenijalnija zamisao eleuzijskog svećenstva. A osjećajni je proces bio u tome tako jednostavan: Zemlja, u koju se pri sjetvi spušta naoko mrtvo sjeme — zar nije to bila

ista ona zemlja, u koju se spuštaju tijela mrtvih? Zar volja, da sjeme opet poraste ili da se sasuši, nije ona ista sila, koja oslobađa dušu iz podzemnog svijeta ili je naprotiv udara prokletstvom, da zauvijek ondje ostane? Za Grke je to bila jedna te ista moć. Već je u egipatskoj »mrtvačkoj knjizi«, koja je eleuzijskim svećenicima bila poznata, oslobođena duša onkraj groba radosno klicala: »Bogovi žive kao i ja — a ja živim kao što žive bogovi. Ja živim kao sjemeno zrno, ja rastem kao zrno sjemena. *Ja sam ječam . . .*«

»Ja jesam«, a ne možda »ja nalikujem na sjemeno zrno«. Neobično je teško današnjim ljudima objasniti pojam eksplozivne sile toga vjerovanja. Jer će baš moderan čovjek u tome osjetiti u najboljem slučaju usporedbu, takozvanu *analogiju:* da moć, koja vlada biljkama, nalikuje na moć, koja vlada dušama. Antički čovjek, nesposoban zamisliti, »da nešto može na nešto nalikovati«, antički čovjek nije nigdje vidio neke *usporedbe,* već posvuda *stvarnosti.* Ili je neka stvar postojala, ili nije postojala. Identičnost onih dviju moći — moći uskrsnuća sjemenog zrna i ljudske duše — za njega je postojala stvarno: Kad su mu svećenici Demetrini pokazali, da je učiteljica ratarstva, osnovateljica kulture i izbaviteljica iz carstva mrtvih jedno te isto božanstvo, onda on u tom trojstvu osobina nije vidio nikakav jaz. U tome je bilo nešto naskroz shvatljivo i u najvišem smislu razborito. Nije bilo Grka, koji nije u to vjerovao.

25

LJUDI SU O GRCIMA DUGO IMALI KRIVU PREDODŽBU, DA SU se oni brinuli samo za zemaljski život. Još je nedavno ustvrdio Farnell, da grčki Stari vijek, za razliku od kršćanskog Srednjeg vijeka, nije poznavao *pakla.* Ali bezdan prokletstva, u koji su survavani grešnici, uopće i nije kršćanskog porijekla. Pakao je bio otkriven mnogo prije: slikar Polignot u Delfima izradio je veliku zidnu sliku »Pakao i njegove kazne«. Mrtvima se u mrtvački sanduk stavljala pločica, na kojoj se, takoreći, nalazila zemljopisna karta Podzemlja. Postojala je uputa, da se pri ulazu ima krenuti udesno, a ne ulijevo, jer da je raj desno. Platonovi dijalozi dokazuju, koliko su se ljudi njegova razdoblja zdušno brinuli o nastavljanju života u blaženstvu, a orfijski je tajni savez sastavio za svoje pristalice čak i mali udžbenik, koji se nazivao »Katabasis eis Haidon« (Silaženje u podzemni svijet). Grci naime, koji su se po dužnosti smijali Egipćanima, što imaju bogove s ptičjom glavom, bili su u pitanjima zagrobnog života njihovi nadasve pedantni učenici.

A što je zapravo eleuzijskim misterijama pribavljalo kroz hiljadu godina tu silnu privlačnu moć? Zar to, što je u njima bio na pozornici prikazivan silazak sjemena i njegov ponovni uspon na gornji svijet? Ne, već to, što je posvećenima (kršćanstvo bi reklo: *krštenima)* bilo obećano

ponovno uskrsnuće njihove vlastite duše! Jer o tome se i radilo! I o tome su govorili grčki pjesnici, o tom blaženstvu nakon smrti — tako je govorila »himna Demetri«, kad je završila riječima:

Sretan, tko ugleda ovo od stanovnika zemaljskih!
Tko nije uz časove svete i onaj, tko ih se kloni,
maglenoj u dubini bit ne će iste sudbine.

To je, iako uvijeno, kletva: i bit će proklet onaj, tko *nije* posvećen! A još mnogo jasnije kaže Sofoklo, veliki dramatičar Atenjana (496 — 406 pr. n. e.):

O, neka triput su blaženi smrtnici
uz žrtve što bjehu, dok dolje su slazili!
Život je za njih samo u Podzemlju,
a drugih tašta muka i bijeda.

Veliki pjesnik himnâ Pindar (522 — 448 pr. n. e.) tvrdi, da samo onaj, tko je posvećen u Eleusisu »poznaje kraj života, a i od boga dani početak« — čime je i opet posvjedočena identičnost uvijek nanovo u mrtvački kovčeg položenog i uvijek iznova uskrslog žitnog zrna s ljudskom dušom. To vjerovanje eleuzijske crkve — da je boginja darivateljka kruha ujedno i zagovornica u carstvu mrtvih — navuklo je kasnije na eleuzinije strašnu mržnju kršćanstva. Još prije nego što je ta religija postala u Rimu državna vjeroispovijest, bjesnjeli su kršćanski pisci kao: veliki Klement Aleksandrijski (oko 200 n. e.), Asterius i Julius Firmicus Maternus (oko 347 n. e.) u opisivanjima, punim mržnje, protiv »eleuzijskih užasa«. Jer je posrednik vječnog blaženstva mogao, naravno, biti samo Krist! Od ostalih grčkih kultova, kao što je Apolonov, Zeusov ili Afroditin, nije kršćanstvu prijetila nikakva opasnost. Samo od vjere u Demetru: Ona je davala blaženstvo produženja života nakon smrti jedino onima, koji su posvećeni u Eleusisu, i nikome drugome. Stoga je Demetrina crkva i bila jedini pravi takmac kršćanstva.

26

KAD JE POBOŽNI ISAAC CASAUBON (1559—1614), NAJČUVENIJI ženevski skolar i najveći poznavalac vjere svoga vremena, prvi put otkrio, da postoji čudna sličnost između uskrsnuća Kristova i povratka Demetrina pšeničnog zrna, sav se okamenio. Zatim je digao ruku: »Bog je zacijelo znao, zašto je dopustio, da ti pogani naslute našu najdublju tajnu!«

Oni su, to jest suvremenici Casaubonovi, sebi mogli samo s teškoćom predstaviti, da su divlja radost vjernika ruske pravoslavne crkve i njihov uskršnji poklik »Krist je uskrsnuo!« imali isti sveti korijen kao

i Demetrina radost zbog ponovo nađenog djeteta, kao i to, da su rimska crkva, njezine pape, svećenici i žrtveni ritusi imali prethodnike u poganskom vremenu, u onoj eleuzijskoj crkvi kruha!

Nikada nije neka sveta zajednica imala zanimljiviju sudbinu. Eleuzijsko svećeničko kraljevstvo pretvoriše unutrašnje borbe već rano u svećeničku republiku, kojom je naizmjence vladalo šest plemićkih porodica. Iz njih su potekla četvorica doživotno biranih najviših činovnika. Glavni je bio hijerofant, koji je posvećenima pokazivao i tumačio svetinje; drugi dadulos, lučonoša. Treći i četvrti bijahu keryks i epibomios, glasnik i oltarski svećenik; oni su pozivali na pobožnosti, glasno molili i ministrirali pri žrtvama. Oni su sudjelovali i kao glumci u svetoj predstavi, u kojoj se simbolički prikazivala smrt i uskrsnuće sjemenog zrna. Ta su četiri čovjeka uživala u cijeloj Grčkoj čast, kakva se danas iskazuje možda samo papi i kardinalima. Čak su i njihove sluge, koji su prali kipove bogova, bile osobe, koje zavređuju zavist, a u kazalištu su imali počasna sjedala.

Samo je po sebi razumljivo, da je bilo i Demetrinih i Perzefoninih vrhovnih svećenica, koje su se uzimale iz plemićkih porodica. Ali je njihov krug djelovanja bio ograničen. Nije bilo u skladu s grčkim ukusom, da žene djeluju u javnosti. One su djelovale više interno. Osim svećeničke hijerarhije postojalo je u Eleusisu i mnoštvo polusvjetovnih činovnika: vrhovnih komornika, koji su upravljali hramskim područjem i konačištima za strance, a prije svega čuvara hramske riznice. Blago se sastojalo od žitnih hambara, koje je dragovoljno punila sva Grčka; nadalje od novca, koji je pritjecao od utrška za prodano žito; treće od prijamnih pristojba u misterije posvećenih i četvrto od dobrovoljnih, iz svega svijeta poslanih dragocjenih zlatnih i srebrnih poklona. Financijski zbor od deset ljudi, sastavljen od iskusnih žitnih trgovaca, prodavao je poklonjeno žito u korist hramske riznice i podmirivao iz utrška izdatke za veliku svečanost. Na čelu sviju tih duhovnih i svjetovnih činovnika stolovao je troglavi savezni direktorij, koji je u svojim rukama držao policiju i pravosuđe u Eleusisu i koji je mogao kažnjavati tjelesnim kaznama i smrću svakoga Grka, koji bi se svojim djelovanjem ogriješio, koji bi remetio mir boginja.

Ta je eleuzijska svećenička država bila, dakle, politički potpuno samostalna. Na području ne većem od Brooklyna (danas zamočvarena ravnica s bijednim selima Albanaca) živjelo je tada nekih 10 000 ljudi u sjajnom hramskom gradu, pod svećeničkim vrhovništvom — i ta je, politički tako mala tvorevina posjedovala moć, kakvu je do 1870. imala *Crkvena država,* u kojoj je bila spojena prava svjetovna suverenost s duhovnom.

Nakon što su kroz stoljeća pokloni svekolike Grčke Demetri i njenim eleuzijskim svećenicima bili vrlo obilni, postadoše navala mnoštva i prihodi poslije perzijskih ratova slabiji. Tada svećenstvu sine u glavi misao, da sudbinu misterijâ poveže sa sudbinom Atene. I tako je svećenstvo ponudilo toj svjetovnoj gradskoj državi vrhovni nadzor nad Eleusisom i jednim dijelom prihoda. Bliska je Atena neko vrijeme pokušavala da se s Eleusisom takmiči. Htjedoše da tamošnju gradsku božicu Atenu učine božicom ratarstva, a jednoga od njenih junaka, Erehteja, misionarom rala i seljačkim učiteljem — ali im to, iz nekih razloga, koji nama više nisu jasni, nije pošlo za rukom. Možda Atena kao božica »duhovnih i ručnih zanata«, nije bila žena, koja bi se mogla dovesti u vezu s materinskom naravi zemlje i potmulim rastenjem. Premda je ona donijela maslinovo drvo — božica plodnosti ona ipak nije bila: tome se protivilo njezino djevičanstvo. Demetra je bila jedna od Zeusovih žena, a osim njega imala je još nekoliko zemaljskih ljubavnika, kao na primjer onog Jasiona, koga je Zeus usmrtio munjom, »jer«, kao što kaže jedan kretski mit, »tko s božicama spava, mora umrijeti«.

Kad su se gradovi Atena i Eleusis politički ujedinili, prestale su sitne surevnjivosti između Atene i Demetre. Kult boginje kruha Demetre postade tada atenskom državnom religijom — i država je atenska sada bila ta, koja je svoj veliki svjetovni sjaj i propagandni aparat stavila u službu eleuzijske svečanosti.

27

VELIKA JE SVEČANOST ZAPOČINJALA SVAKE GODINE NEgdje oko 20. rujna: dakle u vrijeme, kada se žitno sjeme opet vraćalo u podzemni svijet. Svečanost je trajala devet dana; upravo toliko, koliko je Demetra lutala u svom traženju. U toj je svečanosti mogao, bez obzira na stalež, sudjelovati svaki čovjek, koji je govorio grčki — dakle i robovi, žene i djeca —, dakako, samo u onim njezinim dijelovima, koji su bili javni i koji se nisu održavali samo za »posvećene« u unutrašnjosti hrama. Svečanost nije započinjala u Eleusisu, u duhovnom središtu, već u političkom, u Ateni, kamo su prethodno donijeli božanske kipove Demetre i njezine kćeri. Već četiri tjedna prije početka svečanosti putovali su glasnici plemići u sve grčke gradove, da objave svečanost za idući uštap i da proglase mir božji. Sva se Grčka odazivala njihovu pozivu; učesnici svečanog pohoda skupljali su se u atenskim gostionicama. Prvoga dana proglasio je vrhovni službenik Atenjanâ, da su od svečane povorke isključeni svi ljudi okaljani krvavim zločinom. Nakon njega govorio je hijerofant eleuzijski, koji je došao u Atenu, i završio čuvenim poklikom: »*Halade mystai* — Oni, koji su za posvećenje, na more!« Odmah su svi, koji su te godine imali primiti posvećenje, potrčali trkom i bacili se u slanu vodu, koja čisti od grijeha. Drugoga se dana obavljala u Ateni prva službena žrtva, koja se trećega dana još jednom ponavljala za one pripadnike grčkog svijeta, koji su prekasno stigli. Sutradan je pošla proce-

sija u Eleusis. Na čelu hiljada i hiljada nosili su kipove natrag u svećenički grad. Narod je, pjevajući himne, krenuo za njima. A uz majku i kćer bio je još jedan treći kip, kip Bakha-Jakha (»vinskog boga, koji glasno kliče«); jer se svećenici ovoga posljednjeg nisu dali odvratiti od toga, da u jesen, u vrijeme berbe grožđa, svoju službu božju ne stope sa svečanošću ratarskih božanstava. To je bila izvrsna zamisao. I ne samo stoga — a to znamo iz kasnijeg sakramenta pričesti —, što kruh ide uvijek zajedno s vinom: bez prisutnosti boga vina jesenski bi pohod u Eleusis nalikovao na žalobnu povorku. Ta započinjala su ona četiri mjeseca, kad je Perzefona ponovo provodila dane u naručju boga mrtvih, Hada! Vinski je bog već od prvog trenutka razastirao nad povorkom mnogih hiljada atmosferu lakog pijanstva. Među prvima je, na primjer, bio jedan muškarac, preobučen u žensko, koga su nazivali »Bakhovom dadiljom«, i koji je na jastuku nosio igračke iz djetinjstva vinskoga boga: kocku, loptu, bič i zvrk. Za njim je koračao »kistophoros« (nosilac škrinje), koji je nosio svetu škrinju Demetrinu, u kojoj su ležali predmeti njezina kulta, izrađeni u obliku peciva: od pšenice i meda ispečeno ralo i drugi lijepi likovi od krušnog tijesta. Zatim je slijedio sveti nosač korita, noseći nešto, što je nalikovalo na žitnu vijaču: u takvoj je vijači od košaračkog pletera ležao Bakho kao dijete; taj je predmet igrao ulogu nalik na onu jasala u kršćanstvu. To je korito bilo prekriveno lišćem, i nitko nije znao, što je u njemu; možda je ono otjelovljavalo misao, da se čovjek u misterijama čisti od grijeha, kao što vijača odjeljuje zrno od pljeve. Kao četvrti išao je nosač košare, koji je u rukama držao »kalathos«, sabirnu košaru, u koju se simbolički preuzimala prvina od poljskih plodina. Tek tada iđahu eleuzijski svećenici, članovi atenske državne vlade u punom broju, pa oni »koji će primiti posvetu«, i narod.

Povorku je pratilo redarstvo, a uz rubni kamen svečanosne ceste stajala je s obje strane svrstana muška mladež. Ali ta je zaštita bila suvišna: tisuću godina nije nitko napao povorku; nijedna razbojnička družba ne bi se odvažila na takav nečuveni zločin. Hodočasnici su bili skromno odjeveni. Budući da su u povorci sudjelovali i siromašni i robovi, običaj je zabranjivao, da se pokazuje bilo kakvo raskošje. Oni, koji bogovima nisu donijeli neki poklon, nosili su barem rukovet klasja, kakvo ratilo ili goruću baklju. Svi su išli pješke; pod prijetnjom visokih novčanih kazni bilo je zabranjeno, da se netko vozi — izuzevši bolesnika —, jer i Demetra je išla pješke, kad je s gorućom bakljom tražila svoju kćer. Cesta od Atene do Eleusisa bila je dugačka svega četiri sata, ali su hodočasnici za taj put trebali devet sati, jer su posvuda zastajali, da obave sitne običaje kulta. Na jednom su mjestu, na primjer, »posvećenici« vezali sebi oko ruke i noge grimiznu nit — kako su običavali činiti Židovi pri molitvi —, a na nekom drugom mjestu, pri prijelazu preko potoka, održao se veseli razgovor u čast služavke Jambe-Baubo, koja je nekoć, za eleuzijskim ognjištem, tugujućoj Demetri izmamila smiješak. Nakon mnogih odmaranja, moljenja i krike stigoše konačno, zaprašeni i

obliveni znojem, pri punoj mjesečini i u svijetlu bakalja u Eleusis, gdje se uputiše na počinak u gostionicama hramskog hatara.

Idući je dan prošao u prinošenju žrtava. I nije se obilno žrtvovalo samo božicama ratarstva, već, da se odvrati svaka zavist, i ostalim nebesnicima. Šestoga je dana započela Bakhova plesna svečanost za narod, konjske utrke, utakmice, sajam sa čatrnjama — a unutra, u svetištu, bila je pred »onima, koji će primiti posvećenje«, izvedena pasionska igra o smrti i ponovnom rođenju sjemenog zrna. Ovaj je dio svečanosti bio tako tajan, da su jednom dvojica mladića iz pokrajine Akarnanije, koji su zbijajući šalu, onamo prodrli, bili uhvaćeni i smaknuti.

Što se uistinu događalo u hramu, možemo zapravo samo naslućivati. Milijuni ljudi, koji su se između 7. stoljeća pr. n. e. i 4. stoljeća n. e. dali posvetiti u Eleusisu, doista su šutjeli kao zaliveni. Čak i književnik, kakav je bio Pauzanija, koji je točno opisao svaki kamen u Grčkoj, kaže o najunutrašnjijem dijelu hrama i o misterijama, »da mora šutjeti, jer ga je opomenuo jedan san, da o tome ništa ne saopći«. Samo bezumnoj mržnji, koju su prema kultu Demetre kao boginje kruha i besmrtnosti osjećali stariji kršćanski pisci, zahvaljujemo, što su oni, koji su se možda dali posvetiti zbog špijunaže, raskinuli tu tajnu i objavili niz pojedinosti.

Kako kod slobodnih zidara, tako su isto i u eleuzinijama postojala tri stupnja: »šegrt«, »kalfa« i »majstor«. Šegrti su bili pola godine prije eleuzijske svečanosti pozvani u jedan atenski hram; tu su morali odložiti gornju odjeću i cipele i skinuti svaki metalni ukras. Zatim im dadoše mrčine vijence i zastrše lica, da mogu bolje slušati. U takvu su ih stanju poučavali o sudbini Perzefoninoj. Potom su im skinuli poveze, a svećenik im je saopćio formulu prepoznavanja, po kojoj su do iduće svečanosti mogli jedan drugoga identificirati. Mi danas poznajemo tu formulu »u misterij uvedenih« (»mystes«), koja je bila stroga tajna. Ona glasi: *»Jesi li jeo kruha?«* Na to se moralo odgovoriti: *»Ja sam postio, pio iz vrča za miješanje pića, vodu i brašno; uzeo sam kruh iz škrinje, kušao, stavio ga u košaru, a iz košare opet u škrinju.«* Teško razumljiva formula — koja se može razumjeti samo onda, ako se shvati kao tjelesno ponavljanje iz Demetrina života, kao postupak s dvora kralja Keleosa, koji je zabilježen točnošću usporene kamere.

»Kandidati misterija« morali su dva puta hodočastiti u Eleusis. Oni su tek druge godine primili posvećenje. Kad su »u misterij uvedeni« stupali u hramsko dvorište, prskali su se posvećenom vodom; pri ulazu u svetu kuću postajali su »epopti« (oni, koji vide). Najprije su im povezali oči, a onda se neki mehanizam zajedno s njima spustio u pećinaste podrumske prostorije. Dok su išli rukom o ruku sa svećenicima, koji su ih navodno vodili preko bujica, pokraj divljih životinja, koje su škljocale zubima, preko urvina i kroz strašnu tutnjavu, proživjela je mašta »novaka« sve strahote podzemnoga svijeta. Ovdje je prijetila prskava kaljuža vrućeg gliba, ondje Empuza, mljaskava, ljudožderska avet: nakon tapkanja, koje je trajalo sate i sate, stigoše obliveni znojem straha

do odmorišta na mističnim posteljama. Odjednom je provalila silna svjetlost. S očiju im padoše povezi. Jedna se vrata naglo otvoriše: obasjana sjajnim bakljama, ugledala je iznemogla gomila »novakâ« jato starije »braće«, koja su im klicala u susret: »Dobro došao u svetištu, zaručniče!« Tada oni posjedaše na stolice i budu ponuđeni mješavinom, kakvu je nekoć kraljica Metaneira ponudila Demetri kao osvježujući napitak nakon dugotrajnog lutanja. Svi su nosili bijelu odjeću; a kad su podigli pogled,

Sl. 9
Demofon-Triptolem s Demetrom i Perzefonom

vidjeli su, kako na Demetrinu žrtveniku stoji mala, nasmiješena djevojčica: bilo je to dijete, koje je obavljalo svećeničke dužnosti! Iza njega stajao je hijerofant i vodio mu nevješte ruke. Zatim je i to utonulo, i otpoče predstava, o kojoj nama poznijima nije prenijet nijedan prizor ni ijedan redak. Znamo samo, kako se ona završila: na kraju je pozornicu preplavilo svijetlo, unutra je provalilo jarko podnevno i žetveno sunce; jedna je pomična dekoracija predvela zelene livade, posvuda se proširio sladak miris. Nebeski je mir ulazio u duše onih »koji vide«. Znali su, bili su u »raju«. Demetra, koja je ishodila uskrsnuće svoje kćeri, sjemenog zrna, iz Hada, spasila je i duše vjernika od strahota vječnog prokletstva.

NAMA DANAŠNJIMA SVE JE RAZUMLJIVO U KULTU ELEUZIJske boginje kruha. Pobuđivanje uzvišenih osjećaja nalik na šekspirsko uokvirivanje tragedije lakrdijaškim šalama. Samo nam je jedno nerazumljivo: zašto je od najvažnijeg dijela svečanosti učinjena tajna? Ako je Demetra bila boginja kruha, i ako je njezin gojenac Triptolem, »trojaki orač«, bio u krilatim kolima izaslan u sve pokrajine, »da ljude uči ratarstvu« —, zašto je taj nauk u isti mah bio tajna? S jedne se strane htjelo propagirati Demetrino djelo po svoj Zemlji — a s druge je strane svakoga Grka gotovo već pri spomenu njezina imena obuzimao praznovjerni strah kao od nekog vjerskog zločina. Zar nije to bilo posve nespojivo?

Tako ne osjeća samo današnji čovjek. Već je i u Starom vijeku bilo duhova, koji su s nekim negodovanjem gledali na Eleusis i misterije. Epaminonda, veliki tebanski vojskovođa (418—362 pr. n. e.), ustručavao se da primi eleuzijsko posvećenje. »Zašto da se dadem posvetiti?« pitao je filozof Demonaks. »Kako da odobrim šutnju? Ako uzmem, da je ono, što ću tamo naučiti, korisno, onda ću smatrati za svoju dužnost, da to razglasim — a ako bi se to meni učinilo štetnim, ja ću svakoga od toga odvraćati!« To je stav etičara. Ali je moć Eleusisa bila tako velika, da se malo ljudi odvažilo na takvu izjavu. Naprotiv: nakon što je Grčka izgubila svoju samostalnost i srozala se na rimsku provinciju Aheju, značenje je misterija još i poraslo. Obrazovani su Rimljani, grčkom jeziku vješti činovnici, oficiri i filozofi svjetskoga carstva, tek sada u velikom broju hrlili u Eleusis, da se dadu posvetiti u misterije. Oni su, dijelom iz prave pobožnosti, dijelom iz snobizma, revno bdjeli nad odredbama tajnoga saveza. Svi su rimski carevi od Augusta do Marka Aurelija bili »dionici tajne« boginje kruha. Premda u rimskom carstvu eleuzijski kult nije ni izdaleka bio državna religija kac u atenskoj republici, ipak su Rimljani poistovećivali domaću boginju poljodjelstva Cereru s grčkom Demetrom. Ali su pritom svi smatrali za svoju matičnu crkvu svetište u Eleusisu — i namjera je cara Klaudija (41—54 n. e.) da eleuzijsku svečanost prenese u Rim, izazvala posvuda takvo zaprepaštenje, da bi se ona mogla usporediti samo sa zahtjevom, da papa, umjesto u Rimu, prebiva u New Yorku. Jer Eleusis je bilo mjesto, gdje se lutajuća boginja prvi put pojavila u ljudskom liku! Car Klaudije je, dakako, morao odustati od svoje nakane.

Ali su već i mnogo neznatnije stvari značile grijeh protiv boga. Jedne je vesele noći mladi Alkibijad, Sokratov obijesni prijatelj, obukao u nekoj privatnoj kući u Ateni svećeničku odjeću, neki talar bijelih rukava, i stavio na glavu vrpcama ukrašenu tijaru. Zatim je pred nasmijanim prijateljima vršio ritualne čine »kao eleuzijski vrhovni svećenik«. Kad se to pročulo, bili su uhapšeni svi slušatelji, a sam Alkibijad, koji se kao vojskovođa Atenjana borio u Siciliji, svrgnut s položaja zapovjednika i na jednoj državnoj galiji poveden natrag u Atenu. Pošlo mu je za rukom da

umakne putem. Postupak, koji je poveden protiv njega — dakako, u njegovoj odsutnosti — svršio je tako, da on nije osuđen možda na tamnicu, nego *na smrt*. Spasilo ga je samo to, što nije bio tu. Budući da su u parnicama zbog zločina protiv boga morali svi »neposvećeni« suci napustiti dvoranu, bila je parnica zapravo tajna, tako da je osuda okrivljenih bila gotovo posve sigurna.

U tome, što religija, koja za sebe jedinu želi najveće rasprostranjenje, nastupa u isti mah kao tajna nauka, ima nešto zagonetno, što bismo mi možda mogli razumjeti tek onda, kad bismo ostavili religiju i utekli se nauci o društvu. Kakvu ulogu igra tajna u socijalnom životu već hiljade godina?

Kad su Demetrini svećenici stvorili »eleuzijsku tajnu«, oni su vrlo dobro znali, što čine. Ljudska je radoznalost, pokraj gladi i ljubavi, možda najstrašnija društvena sila — oni su tu radoznalost upregli u svoja kola. Ljudsko je društvo općenito takve prirode, da svojim članovima radije prepušta milijune u zlatu, negoli posjedovanje neke tajne. Društvo baš tako nerado trpi »praznine«, o kojima ništa ne zna, kao priroda »vakuum«. Strahovitom silom radoznalosti, koju ispoljava društvo, razara ono tajnu pojedinaca ili zajednica. To je neki pritisak sa svih strana — kao pritisak vode na ronilačku kuglu: društvo postupa bilo tako, da sebi iznuđuje pristup k tajni, bilo da se osvećuje njezinim nosiocima i zajedno s tajnom socijalno uništava one, koji je drže. Jer — »nešto, što se preda mnom skriva, nečisto je« glasi reakcija, koja se javlja nakon isključenja od tajne.

Svećenici su, dakle, znali, što su učinili, kad su stvorili tajnu. Oni su iskoristili podjarenu radoznalost antičkog svijeta, ali su se ujedno pobrinuli, da od pritiska na tajnu, ne bude štetne navale na Eleusis. Svatko, tko je platio pristupninu, mogao se ušuljati u tajnu. Svatko, tko baš nije bio ubojica ili nepismenjak, mogao je postati punovažni član eleuzijske crkve kruha i tako zajedno s drugima sudjelovati u tajni, a u isti mah i u opravdanim nadama u nastavak života nakon smrti.

Ali bi se prevario svatko, tko bi u držanju svećenikâ htio razabrati samo materijalni korijen ljudske gramžljivosti. Kao u mnogim ljudskim stvarima, tako je i u navali na tajnu pomiješan najviši idealistički motiv sa sebičnim motivom. O moći tajne, koja se sama o sebi pojačava, reče jednoga dana Goethe Eckermannu:

»Ako se čovjeku bez oklijevanja i stalno govori, u čemu je bit svake stvari, mislit će, da se iza toga ništa ne krije. Nekim tajnama, pa makar one bile i javne tajne, treba iskazivati poštovanje prikrivanjem i šutnjom, jer to djeluje na stid i dobre običaje . . .«

A još je važnije ono, što Macoy u svojoj »Povijesti Slobodnog zidarstva«, a u poglavlju »Tajna«, želi da kaže:

»Moćno djelovanje, koje zemlju odijeva plodovima i cvijećem, prekriveno je mrakom misterija. Grudi su prirode ogroman laboratorij, u kojemu se odvija tajanstveno djelo prijetvorbe tvari. U svemiru nema nijedne točke, koja ne graniči s noću i tajnom. I sam je bog okružen sjenom i mrakom. Oblaci stoje pred njegovim prijestolom. Ali mi kroz njih osjećamo njegovu dobrotu; kroz njih prodire duh njegove ljubavi.«

Ono, što je sveto, ima, dakle, pravo na svoju tajnu! Ali iz toga ne slijedi, da je sve, što je tajanstveno, već samo po sebi sveto. Naprotiv: čovječanstvo se osvetilo gotovo svima tajnama stoga, što su one htjele ostati tajne. Ma da su toliki milijuni ljudi između 7. stoljeća pr. n. e. i 4. stoljeća n. e. bili u Eleusisu »posvećeni« —, broj milijuna, koji to *nisu* bili, bio je inkomenzurabilno veći. Iz njih je zračio afekt radoznalosti, koji se morao pretvoriti u mržnju. Nezadovoljena radoznalost mora prijeći u mržnju. Gdje god su tajna društva (templari, Rosenkreuzeri, slobodni zidari) htjela sačuvati svoju tajnu, izbili su strahoviti progoni sa ciljem da unište njezine nosioce.

Danas leži uništen i Eleusis. Mržnja i kleveta upravljale su rukama, koje su srušile njegove zidove. Stariji kršćanski pisci, kao Julius Firmicus Maternus, nabajali su o svečanostima misterija najstrašnije grozote. On je po načelu »Što se preda mnom skriva, to je svakako nečisto«, ustvrdio, da se na eleuzijskoj pozornici gledaocima prikazivao blud između hijerofanta i svećenice i prileg Demetre s dječakom Triptolemom... To u početku još nije bilo opasno. Ta je mržnja postala dinamična tek onda, kad je događaj velike siline, potaknut iz Carigrada, zadesio Istočno rimsko carstvo, to jest *provala Gota* (394. n. e.).

29

GOTI, GERMANSKO PLEME, ZAPRAVO I NISU DOŠLI KAO neprijatelji. Bio je to rimski pomoćni narod u službi cara Arkadija, koji je međutim, nakon što je već jednom u Grčkoj stupio na tlo carstva, na svoju ruku otpočeo pljačkom. Pod izlikom, da su njegove ljude napali sjevernogrčki brđani, upriličio je kralj Alarih osvetnički pohod na jug.

Taj je barbarin nosio odijelo od crvena krzna, ali, za razliku od kose njegovih dugokosih ratnika, bila je njegova plava kosa kratko ostrižena. U njemu se miješalo gotsko s kasnijim rimskim. On nije dopuštao, da ga nazivaju njegovim pravim imenom Ala-reiks, već je službeno tražio romanizirano ime »Alaricus«. Kao i mnogi rimski oficiri germanskog porijekla, tako je i on govorio izvrsno latinski, a povrh toga je naučio i grčki i divio se filozofima.

Oni, kralj i vojska, pođoše na jug. Pratila ih je sva sila kolâ. Ime je njihova vojskovođe ulijevalo više straha od požara, koji su obasjavali

noć. Magistrat grada Atene oboružavao se za obranu. Ali kako da se brani? Tu nije bilo rimskih državnih jedinica vojske. Građanstvo je uzdišući izvlačilo svoje anahroničko oružje, prastare hoplitske šljemove i cizelirane nazuvke. Već bi i sam topot gotskih konja bio dovoljan da raspr̀si skupinu oboružanih trgovaca, profesora i studenata... Tada stiže poruka Alarihova, koja nije mogla glasiti čudnije: ako plate otkupninu (koja i nije bila naročito velika), poštedjet će grad — nijedan Got ne će ući u grad, on će pače svu vojsku provesti pokraj Atene i utaboriti je blizu luke Pirej. S tim je povezao *samo jedan* uvjet: da njemu kao privatniku dopuste da na svoj način provede jedan dan u Ateni. Jer je, reče, neizmjerno njegovo poštovanje prema toj kolijevci umjetnosti i čovječanstva.

Uzbuđeni Atenjani pristadoše. Na njihovo veliko čudo približavao se idućeg dana cestom neki osamljeni, u bijelo odjeveni čovjek. Nosio je odjeću nekog davnog doba, koje je uminulo prije gotovo hiljadu godina. Bilo je to Periklovo doba — a taj čovjek bio je Alarih. On pozdravi zablenute ljude grčkim pozdravom »haire« (raduj se!), a oni su imali i zašto da se raduju. Stražari na bedemima, koji su držali svoje lukove napete, spustiše strelice, a gradski načelnik uvede čudnog gosta u otvoren grad. Izvrsnim grčkim jezikom izrazi tada Alarih svoju radost, što Atena nije, kao mnogi drugi gradovi, godine 375. bila razorena potresom, što vjerojatno treba zahvaliti protekciji božice Atene — riječi, koje su u njegovim ustima, u ustima jednog kršćanina, čudno zvučile, ali su bile mišljene filozofski.

Bilo je lijepo jesensko jutro. Najprije zaište Alarih, da ga povedu na Akropolu, gdje je razgledao svetinje. Zatim se uputi na banket u Pritanej, gdje su ga razveseljavali frulaši i pjevači. Potom započe jedan čitač recitirati Platonov »Timaios«, a na kraju Alarih zatraži, da mu u teatru izvedu Eshilove »Perzijance«. Počela se spuštati noć. Obliven suzama slušao je besmrtne stihove, koji su slavili pobjedu grčkog duha nad barbarstvom. Iz obrazina glumaca dopirali su do njega nadzemaljski glasovi, koji su pričali o vječnosti antike i njezina svijeta. Domaćini su se nadali, da će stranca kralja zamoriti gluma. Ali se on nije zasitio; nakon svršetka predstave zahtijevao je daljnje recitatore, koji će čitati Homera, pjesme iz Ilijade i Odiseje... Nasmrt umorni članovi magistrata, koji u te stvari već odavna nisu vjerovali, redom su zaspali. A on se u prvoj jutarnjoj svježini digao čio sa svoga sjedala i pošao iz grada k svojoj vojsci.

Vojska je dočekala putnika, koji se vratio u bijeloj hlamidi i ovjenčana čela, tihom podrugljivošću, pa čak i glasnim smijehom. On se razgnjevio. Što je učinio? Povukao se u svoj šator, i dobro je znao, da u Grčkoj nije više bilo mnogo gradova, koje će smjeti poštedjeti.

To je bila propast Eleusisa. Nenavidna se gotska horda jedva odvojila od Pireja, kadli je već iza ceste i šume ugledala blagom krcate hramove. Rimska je državna religija bila već kršćanska religija, nijedan

se Grk ne bi više usudio da otvoreno prinese žrtvu Demetri, ali je ipak između novog i starog doba bila sklopljena neka vrst kulturnog mira, tako da su Demetrine svećenike ostavili u samostanskom miru, iako se već odavna nisu smjele prirđivati žrtve i igre.

Alarih je stao kao ukopan, kad je ugledao grad u večernjem rumenilu. Ali su njegovi konjanici uz divlje krike projurili pokraj njega. Sjahali su, provalili kapiju i prodrli u tajne komore hrama. Zlatni zavjetni pokloni Grka, srebrni kondiri i brončani stolovi uskoro su dupkom ispunili kovčege razbojnika i konjske zobnice. Sve što se nije moglo ponijeti, razbijeno je, popločani podovi strašno ukaljani, a posvećeno posuđe oskvrnuto. Usred toga razaranja iziđe im u susret posljednji vrhovni svećenik. On već odavna nije vršio službu: bio je to prastari Nestorius, profinjeni neoplatoničar. Ukorio ih je zbog pljačke ne kao svećenik, već kao filozof. Pokušao je da urlajućoj gomili kaže, tko je bila Demetra, zaštitnica ratarstva, prijateljica ljudi — ali uzalud. Iza Gota, koji su još okljevali, bijesno su nasrnuli kršćanski fratri. Pobješnjeli na prizor polunagih kipova, podjarivali su barbare, da sve smrskaju u sitne komade. Stari je Nestorius klonuo pod udarcima mačeva. Očima, koje su se gasile, vidio je, kako gotski svećenici prikupljaju svoje halje i nadiru u unutrašnjost hrama. Čuo je njihove krikove »Christus panis! Christus panis!« (Krist je kruh!) — i umrije, znajući, da je došao bog kruha, moćniji od matere Demetre.

RIM: KRUH U POLITICI

Cedes coemptis saltibus et domo
villaque, flavus quam Tiberis lavit.
Cedes — et exstructis in altum
divitiis potietur heres.

Klonit ćeš se kupljenih pašnjaka,
Domova, koje plavi zapljuskuje Tibar,
Kloniti — do neba gomilano
Bogatstvo imat će baštinik.

HORACIJE

30

KAD JE GODINE 79. N. E. GRAD POMPEJI BIO ZASUT OBLAkom vezuvskog pepela, ostadoše svećenici Izidini dulje od ostalih u njezinom svetištu. Oni su božici još prinosili žrtvu, a propast se već spuštala. Tek tada je jedan od svećenikâ dohvatio sjekiru, da se probije napolje. Ali ga uguši pepeo.

Religija je Izidina, kao i ona Demetrina, bila u prisnoj vezi sa zemljom. Možda su svećenici očekivali, da će ih spasiti srodstvo božice plodnosti s gnjevnim podzemnim svijetom, ali uzalud. Oblak užarenog kamenja postade još gušći i pokopa hramove, kuće i trgove. Ali ih je i konzervirao. Nakon smrti od osamnaest stoljeća, lopata je sve iznijela na vidjelo, baš kao da je tek jučer usnulo.

— Studeni 1923. Šetao sam kroz Pompeji s belgijskim tvorničarima, mladim bračnim parom. Oni su iskoristili bračno putovanje kao pohod zabavnog učenja. Gospođa je možda bila ponešto razočarana. Ona, koja je izgledala vrlo pariski, vjerojatno je mislila, da će u Pompejima biti baš onako, kao u napuljskom muzeju. Prstenje, tanjiri i bočice za pomasti, mali mozaik života, koji je u Pompejima nađen i odnesen u Napulj: njoj je to nedostajalo baš danas i baš ovdje.

Muž je prošao bolje. Opipavao je temelje i zidove. Pohvalio je kućne kapije. Kupatila. Kanalizaciju. Činilo se kao da traži i strojeve. Raspitao se za kuću tkalaca. Njega je zanimala industrija.

Zaustavili smo se ispred jednog napola razorenog dvorišta. Vidjela se velika peć. Sa strane, pokraj peći, vidjesmo nekoliko kamenih kula, dva metra visokih, u obliku pješčanog sata. Ozgo i ozdo prošireni, ali po sredini uski.

»To su žrvnjevi!« reče odmah Belgijanac.

»Otkud to znate?« A tada vidjeh na svom planu: bila je to Casa di Salustio... i tu je zaista bila pekarnica.

»To su, dakle, bili mehanički žrvnjevi! U predrimsko doba dobivalo se brašno iz ručnih žrvnjeva... Bio je to težak posao — a kako je tek moralo biti loše samljeveno brašno u Grka! Velik postotak kamenih krhotina!«

Obišao je velike kamene kule, koje sada više nisu nalikovale na pješčane satove, već na ženske lutke, s dugim kazakom povrh široke suknje. On im, najprije plašljivo, a zatim intimno, stavi ruku na bokove. Tu sam doživio čitanje nevidljivog pisma jedne iščezle kulture.

»Bogami, elegantni strojevi! Ovdje su morala raditi tri čovjeka — a nadamo se, da su mazge bile te, koje su stavljale u pokret ove mlinove. I gledajte, kako je to genijalno zamišljeno: ova kamena kula s uskim strukom ne sastoji se od jednog, već od dva komada. Donji je komad stabilni mlinski kamen. Na ovaj je nasađen drugi, šuplji stožac, koji se može okretati... Vidite li ručke? Tu su životinje potezale motke. Čim su one pokrenule kameni plašt oko donjeg postojanog kamena, stalo se drobiti zrnje, koje su odozgo nasuli. Eto brašna; ono je odozdo svuda naokolo curilo ispod kamenog »haljetka«. Vidite li? To čak i nije moralo biti teško... To je pršinac, vulkanski kamen, koji su životinje mogle okretati posve lako!«

Priđoh bliže: »Posve lako? Kako? — Ja se sjećam, da sam u grčkoj antologiji čitao »Jadikovku starog konja«:

Ja vučem teški mlinski kamen
iz Nisira uokrug...

On me pogleda; to ga se neugodno dojmilo. »Ali kruh se uvijek traži za jelo, zar ne? Onda treba i mljeti! — Što se mene tiču vaši konji? Strojevi su bili dobri — a to je glavno!« On pokuca ponešto nervozno kažiprstom po kamenu: »To, što je donji stožac tako tijesno priudešen uz gornji, i stalno okretanje, zar ne, to je davalo drukčije brašno, drukčiji fini rad, nego što je onaj diletantskih Grka... Rimljani!« kriknuo je odjednom. »Američani Staroga vijeka!«

Sada je i gospođa tiho uzviknula. Opazila je krušnu peć, lijepu, modernu krušnu peć, koju su ljudi ovdje vješto izgradili prije dvije hiljade godina! Jer u to se ona ponešto razumjela u svom francuskom srcu, koje je voljelo bijele hljebove i kolače. Kakvom su brižnošću rimski majstori ogradili unutrašnjost presvođene peći četvorouglim pretprostorom, koji je zadržavao usijani zrak! Odvod dima, spremnicu za pepeo, korito za

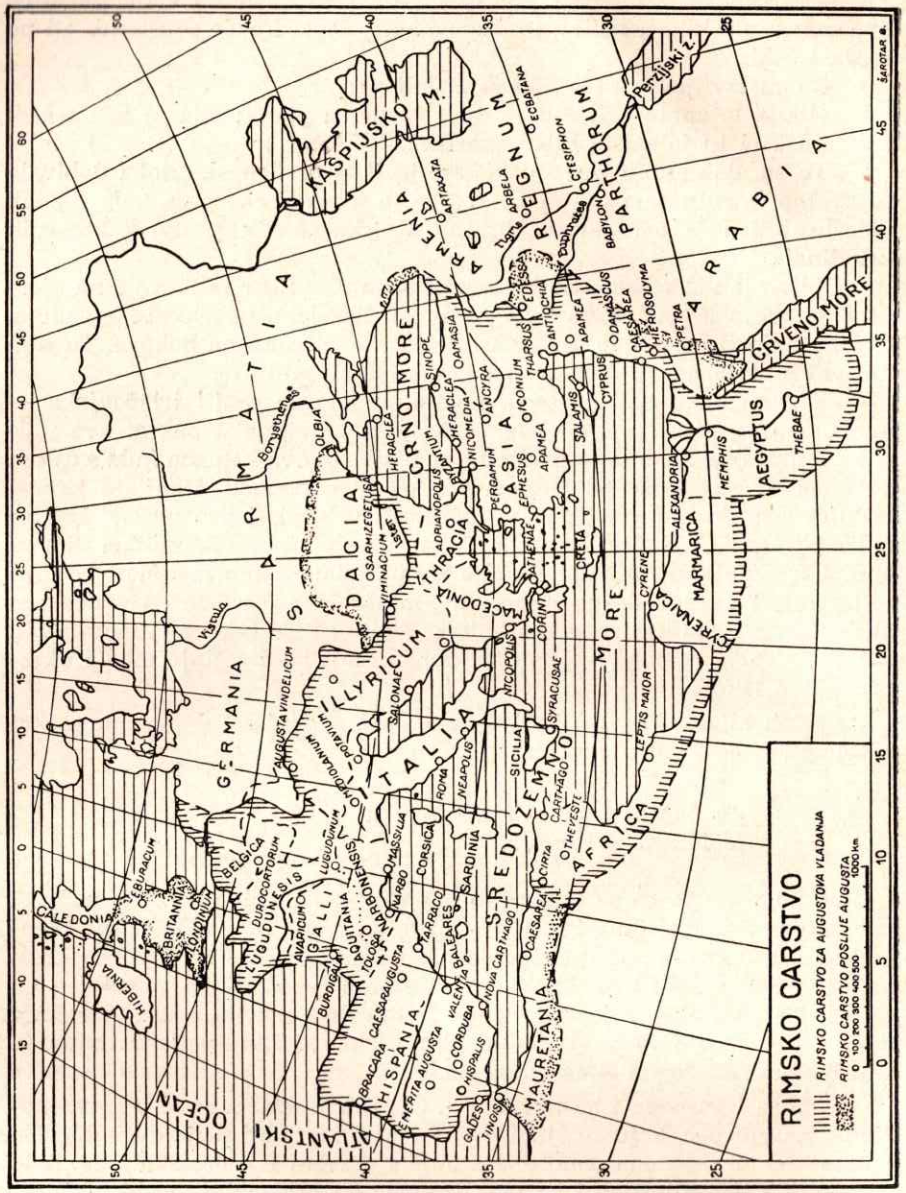

Sl. 10

vodu, iz kojega se mogla ovlažiti kora napola pečena kruha, da postane sjajnija. U blizini dvije sobe za pekare s kamenim stolovima za oblikovanje tijesta... To joj se svidjelo! A onda, odozgo, sa zida, gledao je lik božice peći, Fornax. Istina, nije to bila neka velika božica, više poslužna božanska pomoćna sila. Pa ipak je ta Fornax imala u Rimu svoju svečanost, fornakalije, za vrijeme kojih su se ispočetka nad vatrom pržili žitni klasovi. Tu je svečanost utemeljio pradavni kralj Numa Pompilije. A kad se kasnije pojavila egipatska krušna peć, bila je to u isti mah i narodna i državna svečanost. Jer se i praktičnim, trijeznim Rimljanima — Američanima Staroga vijeka — činilo rastenje i nastajanje kruha u krušnoj peći nečim mističnim, kao rastenje djeteta u materinu tijelu.

31

PRAKTIČNI RIMLJANI! IZ NJIHOVIH MLINOVA — OKRETALI ih kažnjenici, životinje ili, pri tekućoj vodi, prirodni element — sipilo je nečujno brašno. Brašno, koje je bilo žbuka života; koje je državu držalo na okupu, jer je zadovoljavalo želudac; koje su jeli i najbogatiji i najsiromašniji; koje su rimski vojnici, kad su osvajali svijet, nosili u vrećicama na svojim kopljima.

Rimljani po svojoj prirodi zapravo nisu bili sladokusci — i dugo je potrajalo, dok su naučili, da je kruh bolji od prženog žitnog zrnja ili kaše. Ali su to onda naučili temeljito. Tamo, gdje nas slike i kipovi ostavljaju na cjedilu, ispunjavaju rupe pisci. Athenaeus priča, da su neki pekari zahtijevali od svojih pomoćnika da rade u rukavicama i s maskama od gaze, da ne bi znoj i nečist dah pokvario tijesto. Kad je tijesto dokraja bilo umiješeno, sladokusci su imali mnogo želja: bilo je tu uz normalni kruh, koji je imao oblik bombe, još i *panis artopticius*, koji su okretali na ražnju. *Panis testuatius* pekao se u zemljanoj vazi. Poslastica je bio partski kruh; puštali su ga da dugo bubri u vodi, pa ga tek onda pekli. Morao je biti tako lagan, da je — za razliku od normalnog kruha — plivao na površini vode.

Oblici hljebova bili su još i umjetničkiji i mušičaviji nego u Egiptu. Bogataši su željeli uvijek nešto novo: kad bi ih posjetio neki pjesnik, naručivali bi kruh u obliku lire, a pri svadbenim gozbama bilo je krušne plastike u obliku prstenova, koji se isprepleću. Osim pekarâ kruha imali su posla još slastičari, pekari mliječnog peciva i pekari pasteta. Cato i Pollux mnogo nam pričaju, čega je sve bilo u njihovim kolačima. Meda, koji je bio uvezen iz Grčke i Male Azije, jer se činilo, da je bolji od italskoga; ulja iz Sjeverne Afrike, riže, mlijeka, sira, zrnja od sezama, oraha, bajama, papra, anisa i lovorova lišća. Što se tiče broja raznih pridodataka, čini se, da je kemija pekarâ kolačâ u Rimu nadmašivala današnju kemiju.

U početku nije postojao neki rimski pekarski stalež. Kruh, kao osnovu ostale hrane, pripremala je, dakako, domaćica; od »siliga«, one pšenične vrste, o kojoj su već Galenus i Celsus znali, da je najhranjivija. Ali tada postade Rimljanka dama. Ona, koja je dugo bila seljakinja i žena ratnika, koja je ovaj kućni posao obavljala s ponosom, saznaje s Istoka, da je dobro, ako sebe za vrućih časova štedi. Ogledalo i štapić šminke čuvaju mladost, kisanje tijesta i pečenje čine starom. Dame na Orijentu znaju to — a sada, kad su muževi Rimljanki počeli osvajati

Sl. 11
Starorimski žitni mlin

Orijent, znaju to odmah i rimske dame. Prije godine 168., to jest prije osvojenja Makedonije po Aemiliusu Paullusu, ne nailazimo u Rimu na pekare obrtnike, koji bi rasteretili kućanstvo i prodavali pekarsku robu u dućanima. Ti su pekari u isti mah bili i mlinari.

Njihov se rad smatrao za *fin zanat*. U narodnom osjećanju nisu oni stajali ondje, gdje danas stoje, već možda tamo, gdje se danas svrstavaju krojači. Zanatlijsko je stvaranje dobilo neki šiljak u individualno: govori se o *ars pistorica*, o pekarskoj umjetnosti. Posjednici pekarnica bili su ponajviše oslobođeni robovi, uostalom, vrlo poštovani muževi, koji su mogli dotjerati do bogatstva kao onaj Vergilius Eurysaces, kojega je grobnica sačuvana u Rimu. Njega jasno prikazuje jedna slika, kako zapovijeda svojim pomoćnicima za miješenja tijesta, mladim ljudima pa-

metna lica. Kao kalfe cijenili su naročito Sirijce i Feničane: znalo se, da Orijent ima prokušaniji okus i finije ruke za pekarski zanat.

Samosvijest pekarskih majstora rano je ojačala. Oni su se povezali u kolegije, kojih je prava jamčila država. Unutar kolegija ustanovili su cehovska prava, odnos prema robovima ili prema slobodnim pomoćnicima. U vjerskom životu nisu ti kolegiji imali neznatnu riječ. Dan svečanosti boginje krušne peći bio je utvrđen za 9. lipanj. Krušnu su peć ukrasili vijencima, pekarski alat cvijećem, jelo se i pilo. *Corpus pistorum* bilo je društvo, s kojim su italski gradovi morali računati pri općinskim izborima. Kad se o nekom pekaru reklo »bonum panem fert« (isporučuje dobar kruh), bila je to podloga, da ga se bira za neku municipalnu službu, i Paquius Proculus, koji je pripadao pekarskom cehu, bio je zaista drugi gradonačelnik Pompeja.

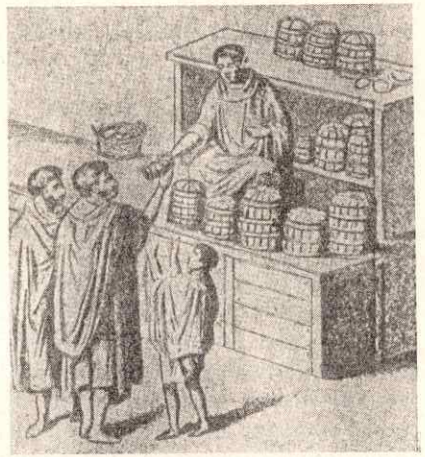

Sl. 12
Prodavaonica kruha u Pompejima

Carevi su potvrdili ta prava i podijelili pekarima kao »za državu važnim ljudima« posve naročite povlastice — dok se jednoga dana nije zbilo ono, na što je smjerao sav razvoj: pekari postadoše *državni službenici*. Bio je to loš razvoj, nepovoljan za pekare, nepovoljan za Rim. Razvoj, koji nam pokazuje, da Rimljani — samo naoko praktični ljudi — nisu poznavali svoje prave probleme ili ih nisu mogli svladati. Rimsko carstvo postalo je veliko pomoću kruha, ali je i propalo zbog kruha.

32

DUGAČKI EPOS RIMSKOG PROPADANJA ZAPOČINJE RIJEČIMA Plinija *»latifundia perdidere Italiam«* (Veleposjedi su upropastili Italiju). Preko njihova nastavka: » — *jam vero et provincias«* (a sada upropaštavaju i provincije) nije prešao nitko, tko je opisivao propast Rima. Nije prešao Englez Gibbon, Nijemac Mommsen, ni Talijan Ferrero, Francuz Glotz, Rus Rostovcev. Provale barbara Alarihova soja ne bi same upropastile carstvo, pa ni federalizam cara Dioklecijana, da gospodari Rimskog carstva nisu vodili najgoru agrarnu politiku sviju vremena. Samo da nije Rim od kruha, koji je jeo, pravio politikum!

Rimljani su u najstarije doba svoga grada imali dobre zakone, koji su štitili ratarstvo. Sva je osvojena zemlja pripadala državi: najprije kralju, a kasnije rimskoj republici. Tako u početku nije postojalo vlasništvo nad zemljom. Država je, dakako, imala pravo da zemlju dijeli na poklon siromašnima. Činila je to ovako: kad su se zaslužni vojnici vratili kući iz rata, učinila je od njih seljake, koji su obrađivali zemlju i tako postajali njeni posjednici. Ostala je zemlja raspodijeljena drukčije. Davana je u zakup — dakako bogatašima — jer je rimska država trebala novca. Bogatstvo bogataša nije se tada sastojalo od zemlje, već od stada goveda i od robova.

A kako je zapravo došlo do toga, da siromah nije imao sreće sa svojom zemljom? On nije imao ništa osim svoje dvije ruke, svoga rala, svojih volova, svoje žene i svoga nedoraslog sina. A bogataš je imao sve, da bi mogao agrarne produkte proizvoditi i bolje i jeftinije: ruke robova, bolja rala, nebrojenu životinjsku snagu. Kad je sitni italski seljak polazio sa svoje njive na sajam da tamo ponudi na prodaju svoje žito — pa, ako je imao, i perad i mlijeko —, naišao je u pokrajinskom gradiću već na trgovačku organizaciju posjednika latifundija. Veleposjednik, milijunar, proizvodio je sve jeftinije, pa je stoga diktirao i povoljnije cijene. Seljak mu nije mogao konkurirati, on nije imao gotovo nikakva prihoda i morao je očajavati. Vraćao se kući s tako malo novca, da zapravo nije više mogao nastaviti s obrađivanjem tla. Tada je došao bogataš sa svojom lažnom sućuti i kupio zemlju ispod rala uz smiješnu cijenu. Seljak je selio u grad, postao »plebejac«, lunjao naokolo po trgovima i tavernama i pun mržnje promatrao državu, koja ga je opljačkala. Zašto je Rim od vojnikâ pravio seljake, ako svoje nove seljake nije mogao gospodarski zaštititi?

Bilo je, dakako, i takvih državnika, koji su u pravi čas razabrali tu opasnost, pa su objavljeni i zakoni. Plutarh priča:

> *»Kad bi bogataš ponudio mnogo novca i od siromaha otkupio njivu, činilo se to po zakonu, da nitko, bio on tko mu drago, ne smije posjedovati više od 500 hektara. To je neko vrijeme obuzdavalo bogataško lihvarenje sa zemljom i koristilo siromašnom puku, koji je pokatkad još uvijek imao zemlje. Ali je gramžljivac ipak nastojao da je stekne. I polazilo mu je za rukom da je se dočepa: kupovao je od siromahâ zemlju pod lažnim imenom. Siromasima je novac uskoro okopnio: oni tada nisu imali seljačkih gospodarstava, na kojima su se mogli prehranjivati i od čijih su plodina mogli podići svoju djecu. Njihova je bijeda još i porasla, kad je uskoro u Italiju dopremljeno mnoštvo radnih robova. Bogataš je radije iskorištavao robove nego slobodnjake za obrađivanje tla, s kojega je protjerao građane.«*

Tako su se izigravali zakoni — a seljačka se bijeda povećavala. Strujanje ljudstva u gradove bivalo je sve veće. Ali je uvijek bilo ljudi,

koji su domovinu vidjeli u opasnosti. Štoviše, i članovi su najstarijih rimskih plemićkih porodica smatrali te prilike za nepodnošljive. Unuci najvećeg rimskog vojskovođe, unuci Scipija Afričkog mlađeg, koji je pobijedio Kartažane, osnovali su reformistički pokret, koji je htio pomoći seljacima. Bili su to Tiberije i Gaj Grakho.

Jednoga je dana Tiberije Grakho ustao i u nekoj skupštini izrekao riječi, kakve dotada nije čulo nijedno latinsko uho. »Eto, divlje životinje Italije: svaka od njih ima svoje duplje i gnijezdo. A ljudi, koji su se borili za Italiju, koji su bili spremni da kao vojnici poginu, u najboljem su slučaju dionici zraka i svijetla, ali nemaju ni kuće ni kućišta. Oni moraju lutati sa svojim ženama i svojom djecom od nemila do nedraga. *Kyrioi tes oikoumenes einai legomenoi:* te borce nazivaju gospodarima svijeta — ali na tome svijetu nema ni stope zemlje, koja pripada njima!«

U našim ušima zvuče te riječi još strašnije, nego u ušima Rimljana. Jer govor Tiberija Grakha počinje upravo onako kao i konstatacija Kristova: »Zvijeri imaju svoja duplja i lisice svoje jame. A sin čovječji nema gdje da položi svoju glavu.« Odakle je znao Tiberije Grakho, što će 150 godina kasnije reći Nazarenac — ili odakle je ovaj (koji ipak kao neuk čovjek nije ništa znao o rimskoj povijesti) poznavao govor pučkog tribuna Grakha? — Ista situacija, iste riječi.

Tada započeše govorničke bitke za obnavljanje jedne stare zakonske odredbe — za ograničenje posjedovanja obradive zemlje na pet stotina jugera. Grakho je pobijedio i dao svakom bogataškom sinu još po dvije stotine prida. Ali su veleposjednici unajmili skitnice, koji su Tiberija umlatili na pragu jedne pučke skupštine. Čudno: premda je Tiberije Grakho bio svjetovni čovjek — Rim je odmah osjetio zločin protiv religije. *»Cererem vetustissimam placari opportet«,* reklo se: treba udobrovoljiti prastaru boginju ratarstva. Držalo se, naime, da agrarni reformator pripada Demetri, kao što joj je u mitsko doba pripadao pronalazač kulture rala, Triptolem.

Sibilinske knjige su nakon velike suše od godine 496. Rimljanima izrijekom preporučile kult grčke Demetre.

Dadoše joj ime Ceres — što znači stvoriteljka — i ona se (kao što je činila i u Grčkoj) uvijek borila na strani pučke stranke. Obožavatelji Cerere u Italiji pripadali su uglavnom staležu plebejaca. Važno je, da čovjek sebi predoči, da je baš iste one godine, kad je rimski puk gradio temelje Cererina hrama na jednom od rimskih brežuljaka, Demetra za grčkog seljaka izvojštila pobjedu na Maratonu. Nije ona to učinila možda zato, što su Perzijanci prezirali obrađivanje zemlje. Naprotiv, u to su se Perzijanci možda razumjeli bolje od Grka. »Njihova je zemlja tako izvrsna«, pisao je Herodot ne bez zavisti, »da ona gotovo uvijek rodi dvjestotinestruko. U povoljnim godinama čak tristotinestruko, a pšenični je klas krupan kao prst . . .« A ipak su Perzijanci bili neslobodni ljudi, robovi kralja-despota, a ne slobodni zemljo-

posjednici. To je bio razlog, zašto je Demetra kod Maratona i Salamine otjerala barbare iz Grčke.

Mrtvi je Grakho, dakle, bio od svekolike pučke stranke oplakivan kao »Cererin misionar« — i njegova je pogrebna povorka bila tako golema, da je senat morao potvrditi važnost zemljišnih zakona: 80 000 novih seljaka povedeno je na zemlju, koju je Grakho iščupao iz ruku bogataša. Njegov je mlađi brat Gaj nastavio tradiciju starijeg brata. Ali je i on bio ubijen ili barem prisiljen na samoubistvo. Osveta veleposjednika je zajedno s djelom Grakha otplavila sve stare tradicije o »državi kao posjednici zemlje«. Svekolika je italska zemlja sada bila u rukama nekoliko stotina porodica, koje su besposleno sjedile u svojim ladanjskim vilama i nagonile na rad svoje robove. Toj nepodopštini nisu mogli stati na kraj ni Marije ni Cezar, koji su također pripadali pučkoj stranci. Država je svoje seljake ostavila na cjedilu i sa smiješkom podlegla bogatašima.

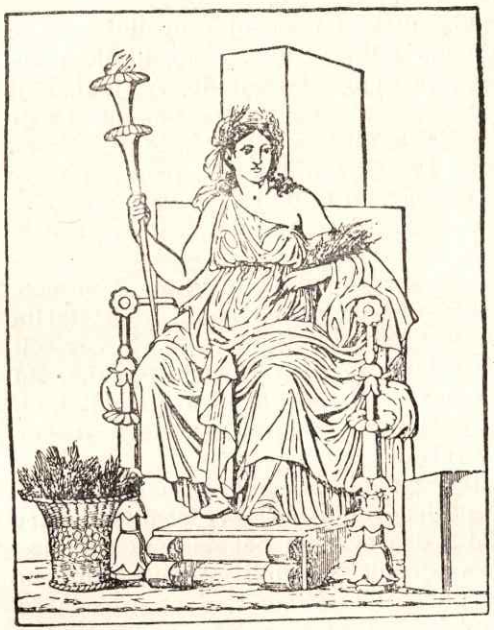

Sl. 13
Ceres na prijestolu (prema pompejskoj slici)

Prva posljedica toga bila je, da je italski zemljoposjed malo po malo prestajao gajiti žito. Smatrao je za lukrativnije da iskorištava zemlju kao veliki pašnjak, jer su goveda i ovce odbacivali mnogo i mnogo veći prihod, nego žito. Bogataš je prodavao i žito. Ali ono nije raslo u Italiji. Njemu su ga uz vrlo niske prijevozne pristojbe dovozile lađe iz rimskih prekomorskih posjeda.

33

KAD JE POLITICI POŠLO ZA RUKOM DA UNIŠTI ITALIJU KAO zemlju kruha, pokazalo se nužnim, da se žito nabavlja iz prekomorskih zemalja. To je u početku bilo lako: ta sve su prekomorske zemlje pripadale Rimu.

Carstvo je po nekom sretnom instinktu bilo izgrađeno u tom smislu. Po Euklidovu poučku: »Periferija kruga leži jednako daleko od njegova središta«, ležao je grad Rim kao zakonodavno i vojničko središte u sredini državnog tkiva. Nije to bio razbor, bio je to instinkt — geometrijski instinkt, kakav odiskona ima pauk. Ta životinja — *Arahne diademata* — tkala je svoju mrežu za hvatanje iz soka svoga vlastitog tijela, koji se potom na zraku skrutio. Ona je, zahvaljujući točnom proračunu snage vjetra i vlastite težine, razapela elastično napetu mrežu između grana i čekala. A gdje je čekao pauk? On je još davno prije Euklida, nosio u svom tijelu: *»Put je jednak vremenu«*, i čekao u središtu. Ako se neka muha, desno ili lijevo od njega, zaletjela u mrežu, i ako se nije predavala, već stala iskaljivati svoj bijes na hvatački ljepak, morao se pauk u najkraće vrijeme, koje se uvijek poklapalo s najkraćim putom, baciti na nju i omamiti je. Inače bi se pokidala mreža — i on bi je morao krpiti. Stoga je i sjedio u središtu.

Rim je postupao prema paukovom poučku. Rimska je svjetska mreža bila otkana tako, da je *potestas, impetus, ictus* (moć, nasrtaj, udarac) došao uvijek iz njezine sredine. Iz geometrijske sredine. Rimsko se svjetsko carstvo čuvalo pogreške Aleksandra Makedonskog, koji je htio izgraditi svjetsko carstvo polazeći s krajnjega ruba, koji je svu zemlju od Makedonije do Indije htio sabiti u jednu državu, a da oblikujući udarac nije izveo organski iz sredine. Ta se građevna pogreška nije mogla trajno premazivati firnisom pomoću makedonske vojske i grčkog nazora na svijet. Zbog toga je ta svjetska država vrlo brzo propala.

Ali zemljovid Rimskog carstva pokazuje, da je njegovo rastenje još od pradavnih vremena bilo uvijek *koncentrično*. Vojnički ideal — udariti ne časeći časa, da bi se, ako zaprijeti opasnost, svuda stiglo jednako brzo — nije trpio nikakvo drukčije rastenje. Gotovo u isto vrijeme kad i Španija, bila je osvojena i Makedonija — jer one leže jednako daleko od Rima —, a odmah za Dalmacijom slijedi južna Francuska. Cezar nije osvojio samo Englesku, već, za volju koncentričnosti, šest godina nakon toga i Egipat. Vojnički je instinkt zabranjivao da se granice predaleko prošire. Veličajna samonametnuta skromnost, kojom je na sjeveru bilo Rimsko carstvo bedemima i rijekama zakračunato prema Germanima i Sarmatima, poklapala se s opsežnim odustajanjem od osvajanja zemlje na krajnjem jugu i na istoku. Upravo onako, kako su govorili Kinezi: »Mora da postoji Izvan zida, kao što postoji Unutar zida«, upravo su tako postupali carevi od Cezara do Dioklecijana.

Uvoz žita bio je osiguran još i nakon propasti Italije kao žitorodne zemlje, kroz nekoliko stoljeća. A koje su tada bile glavne prekomorske zemlje, iz kojih se snabdijevao Rim? Egipat? To se razumije samo po sebi. Ali današnji čovjek čita s najvećim čuđenjem ostala imena: Španija i Sjeverna Afrika; k tome, ali sve manje i manje, opustošena Sicilija, i na kraju čak Engleska.

Rim je iz strateških razloga morao posjedovati španjolski poluotok sve dotle, dok je živjela država Kartažana. Španija je naime bila polazno područje Afričana za pohod protiv Italije. Bogatstvo Španije bilo je u rudarstvu. A onda se odjednom, za vrijeme careva, prestala kopati rudača. Žito je postalo važnije, jer poljodjelstvo Italije nije više moglo prehraniti rimski želudac. Premda je Španija imala malo humusa, ipak je u riječnim dolinama iznudila bogatu kulturu pšenice. Cartagena i Tarragona bijahu jaki utovarni gradovi, a najbogatiji izvozni trgovci u Cadixu; zemljopisac Strabon priča, da je tu živjelo najviše milijunara rimskog imperija! Ali je već za Neronova doba zaprijetila opasnost tom trgovačkom blagostanju; prijevoz žita u Rim bio je prekinut. Divlja su plemena Sahare preskočila preko morskog tjesnaca: htjela su umaći svojoj pustinji, htjela su da stanuju na zelenim područjima bašča i na žitorodnim obalama Španije.

Rimski je glavni grad mogao, dakako, živjeti bez španjolskog žita. Za vrijeme Augusta podmirivala je Španija zajedno sa Sardinijom i Sicilijom samo jednu trećinu njegovih krušnih potreba. Drugu je trećinu slala provincija, koju su tada nazivali Afrika, Alžir i Tunis: te su zemlje u ono vrijeme izgledale posve drukčije, nego što smo ih navikli gledati danas. Rimljani su doduše ispočetka mrzili Tunis i Alžir naročito kao kolijevku kartagenske moći, htijući, da se ta zemlja, nakon što su je osvojili, nikad više ne pridigne. Ali je Julije Cezar bio dalekovidniji. Po njegovim su zamislima bili u Sjevernoj Africi osnovani gradovi, a zemlja je bila vrlo intenzivno kultivirana. Nisu samo rimski doseljenici, već su i sami prastanovnici opet ubrzo postigli blagostanje i sreću.

Nakon dvanaest stotina godina islama možemo jedva i zamisliti, da je u 2. stoljeću naše ere bila Afrika od Tunisa do Tangera jedno jedino talasavo rimsko pšenično polje. Velebno djelo Rimljana nije se sastojalo samo u uvođenju njihova prava i rimske policije — njima je pošlo za rukom da od stotina hiljadâ nomada naprave seljake. Oni su Berbere prisilili da sjašu s konjâ i dali im u ruke sjetvenu vreću i ručicu pluga.

Plemena, ne tako opljačkana kao egipatski felahi, pristala su rado uz Rimsko carstvo i hrabro ga branila protiv vlastite pustinjske braće. U vrijeme, kad su već Maročani posegnuli prijeko u Španiju i prekinuli pomorsku trgovinu s Rimom, rimska je Afrika još uvijek cvjetala. Razvaline ladanjskih zamkova, u kojima su stanovali vlastelini i zakupnici, mnoštvo malih rimskih selišta, pa imena mjesta, sve nam to dokazuje, da je sva Sjeverna Afrika bila tada naseljena rimskim življem. Ali su Rimljani znali, kako će ondje, gdje je danas pustoš i stepa, stogodišnjim radom dočarati plodove i kruh. Nisu kopali bunare, za koje danas više i ne znamo; oni su taj posao obavili pomoću akvedukata, a prije svega gradnjom cisterna. Provodili su štednju s vodom, koja je padala s neba. Na mjestima, gdje su otkopana na-

selja, nalazimo pokraj svake kuće ugrađeno »korito za vodu«. Prikupljanje i čuvanje vode bila je vjerojatno građanska obaveza. Toj se pripomoći fizike imalo zahvaliti za veliku gustoću stanovništva. Na šest stotina kvadratnih kilometara raslo je šest gradova; jedan poznavalac te zemlje misli, da su tada u Sjevernoj Africi ležali gradovi tako nagusto kao danas sela oko Pariza.

Ta krušna zemlja, stečena na klasičan način, na klasičan je način i propala. Provincija, koja je sve svoje zahvaljivala svom seljačkom staležu, koja je Rimskom carstvu plaćala žito kao porez u naravi, dopustila je sebi, baš kao i Italija, da prezire vlastiti seljački stalež. Vrlo brzo nakon zaposjedanja proglasila je država osvojenu zemlju za *ager publicus*, velikim je dijelom dala u zakup, a velikim dijelom i poklanjala zaslužnim veteranima i građanima. Već nakon kratkog vremena počeli su bogataši kupovati zemlju od siromaha, započelo je veliko »potiskivanje seljaka«. Preuzelo je mah uobičajeno latifundijsko gospodarstvo. Oko 50. godine pr. n. e. bilo je već pola Sjeverne Afrike u rukama šest bogatih rimskih porodica, a seljakâ, koji su sjedili na vlastitoj zemlji, bilo je još svega dvije hiljade. (Cicero saopćuje o tome u svojoj knjizi »O dužnostima«. Uopće čista je zabluda, da antički pisci nisu vidjeli te nedaće. Ali su još manje nego danas imali moći da te neprilike suzbiju.) Na kraju su seljaci živjeli na svojim vlastitim selištima još samo kao zakupnici. Veliki su zakupnici tlačili male zakupnike, a nad velikim je zakupnicima sjedio u Rimu rimski senator ili kapitalistički glavar države, milijarder, car.

Položaj malih rimskih seljaka u Africi postade nepodnošljiv, i oni su sanjali o ustanku. Da bi buknuo rat, bio je potreban samo neki posebni povod. Dao ga je jedan vanjski neprijatelj: Vandali. Germansko pleme, koje je brzinom rakete stiglo od Ugarske do Španije, preskočilo morski tjesnac (429 n. e.) i zauzelo Afriku. Vandali se udružiše s Crncima, »neukrotivim ljudima juga«, drugim zakletim dušmanima rimske civilizacije, koji su snovali osvetu za mnoge upade u svoju zemlju i trgovinu robljem. Kao zakleti mrzitelji obrađivanja zemlje, germanski su jahači i crni skitnički nomadi pobili ne možda samo zakupnike i bogataše, nego u isti mah i male seljake, koji su htjeli dići ustanak. To je kraj pšenične zemlje i kulture u Sjevernoj Africi. One nisu nikad više bile izgrađene.

U euklidskoj je mreži rimskog svjetskog carstva značilo zlu kob, što su žitorodne zemlje ležale na periferiji i što su kao prve bile izgubljene. A zašto je zapravo Italija živjela od žetava iz prekomorskih krajeva, a ne od *evropskog* žita? Današnji se čovjek u čudu pita, gdje je tada bila *Francuska*, klasična pšenična zemlja Evrope. Ali ona Galija, koju je zauzeo Cezar, nije uopće ni bila žitorodna zemlja, a nije to postala ni kasnije. Samo je na jugu bilo smokava i grožđa; u sredini i na sjeveru bila je Francuska zemlja šuma i pašnjaka. Bogatstvo se Gala sastojalo u stoci, a aristokracija se kroz stoljeća zanimala samo

za konje, lov i ribolov. Krušno brašno, koje je na kraju ipak bilo potrebno, dobivalo se većim dijelom od žira, dakle od gorkog materijala. (Teško shvatljivo za onoga, tko poznaje Francuze.)

Ali u Francuskoj je bilo mnoštvo rimskih vojnika; od čega su oni pekli svoj kruh? Odgovor na to još je čudniji od svega ostaloga. On naglavce izvrće agrarno-geografsku sliku, koju imamo danas o Evropi. Sve je žito Rimljana u Francuskoj, Holandiji, Belgiji i Donjoj Rajnskoj dolazilo iz *Engleske*. Dovozile su ga lađe žitarice iz Sussexa i Kenta. »Jer su se Galija i rajnski gradovi«, priča Ammianus Marcellinus (330—400 n. e.) »potpuno oslanjali na englesko žito.« Samo je nesreća Rimskog carstva bila u tome, što je engleska žitnica i tu ležala tako periferno, da se lako mogla odrezati.

Ali dok je *Egipat* stajao čvrsto, bilo je u Rimu dovoljno kruha. Borba za Egipat bila je uvijek borba za najveću zemlju kruha. Razboriti Rimljani nisu na Nilu tražili ništa drugo, nego žito. Aleksandar se u Egiptu još dao pomazati za boga-kralja i proglasiti za »sina sunca«. Ali Cezar i Antonije nisu osjećali tu težnju, kad su se kretali uz tok Nila. Oni nisu htjeli ništa drugo, nego žito. A isto je to htio i August. Od toga, što August poslije smrti Kleopatrine (30 pr. n. e.) nije nikad više sjeo na egipatski prijesto, već ga naprotiv dokinuo, bit će još najtežih posljedica. On je egipatsko kraljevstvo uzeo pod svoju ličnu upravu. Ono postade — kako mi to danas kažemo — njegov lični domanijalni posjed. I baš na posjedu te najbogatije domene osnivalo se tada gospodstvo rimskih careva nad Rimom. A budući da Egipat, suprotno od državno-pravnog položaja sviju ostalih provincija, nije uopće pripadao državi, pripadali su produkti iz Egipta *caru*. On je bio taj, koji ih je prema svom nahođenju smio prodati, zamijeniti, poklanjati. Odnos između milijardera, najvećeg veleposjednika svjetskog carstva, i *rimskih nezaposlenih*, internacionalne gomile proletarijata glavnoga grada, bio je udešen tako, da je odbacivao profit. Egipat je bio čarobni štapić, koji je povezivao prolete sa carem, cara s proletima. Jedan je davao kruh, drugi su davali ruke.

Već je car August najljubomornije čuvao carski karakter svoga samovlađa na Nilu. Bilo je zabranjeno *da rimski vitezovi i senatori putuju zemljom kruha!* Taj je oprez bio potreban stoga, što je Egipat u pretendentskim ratovima, koje je August vodio s Antonijem, stajao uvijek na strani onoga drugoga. To se u budućnosti moralo izbjeći — i zbog toga su prvi carevi davali Egipat pod upravu i pasku i privatnim činovnicima. Jer kad je neka rimska protivnička stranka dobila tu zemlju kruha u svoje ruke, onda je svaki car bio izgubljen: tada on nije mogao prehranjivati ni proletarijat ni legije svoje tjelesne garde.

Uprava nije bila loša. Još uvijek je, kao i prije četiri hiljade godina, Egipat bio »chemi«, zemlja crnica i dar boga Nila. Budući da je sve staro bilo izvrsno, ostalo je sve pri izvrsnom starom. Uklanjanjem domaćeg dvoranstva pojeftinila je i uprava. Zlatni pehar, koji je u

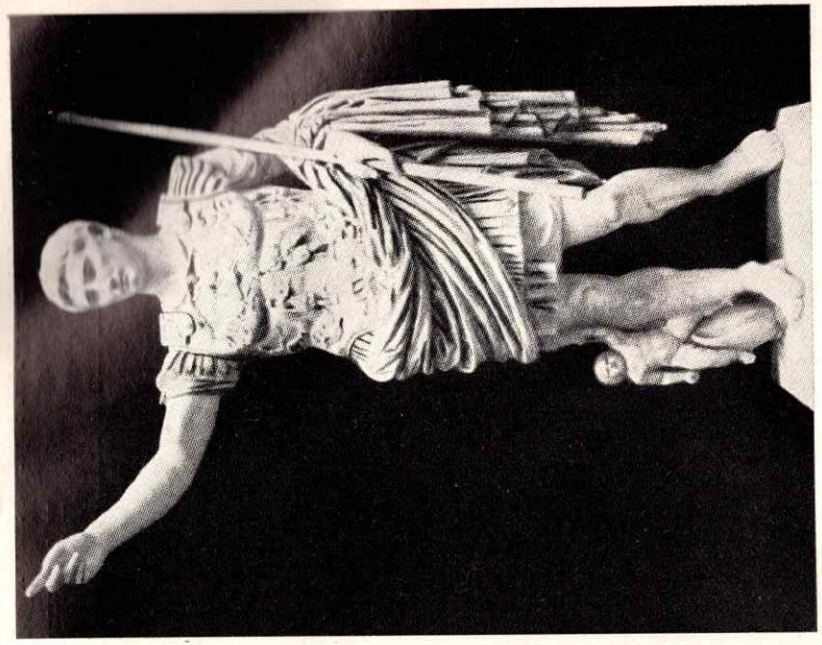

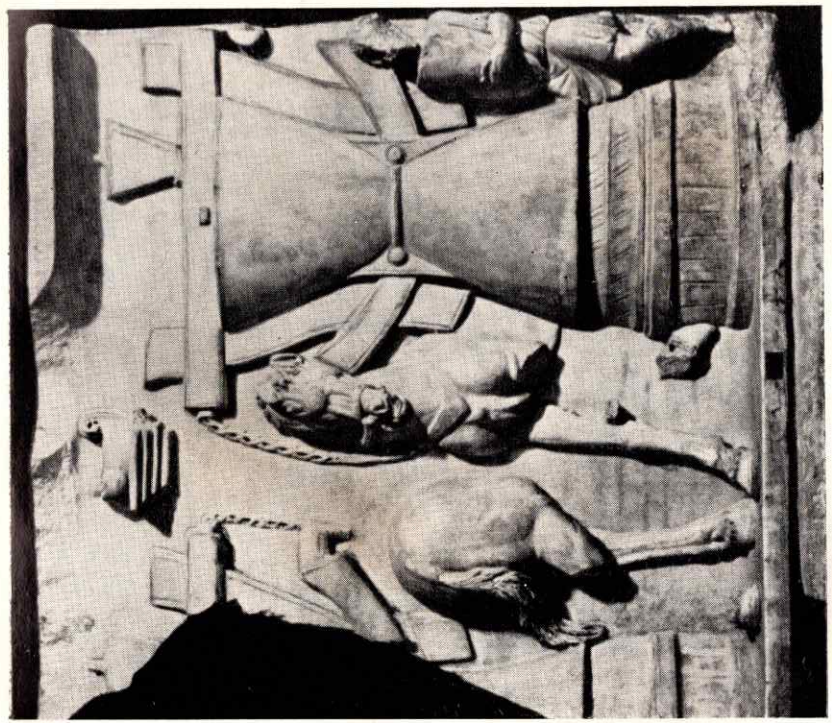

KRUH U RIMSKOM IMPERIJU I

Car August, koji je moć svoje kuće osnivao na egipatskoj pšenici

Pompejski žrvanj, koji okreće konj

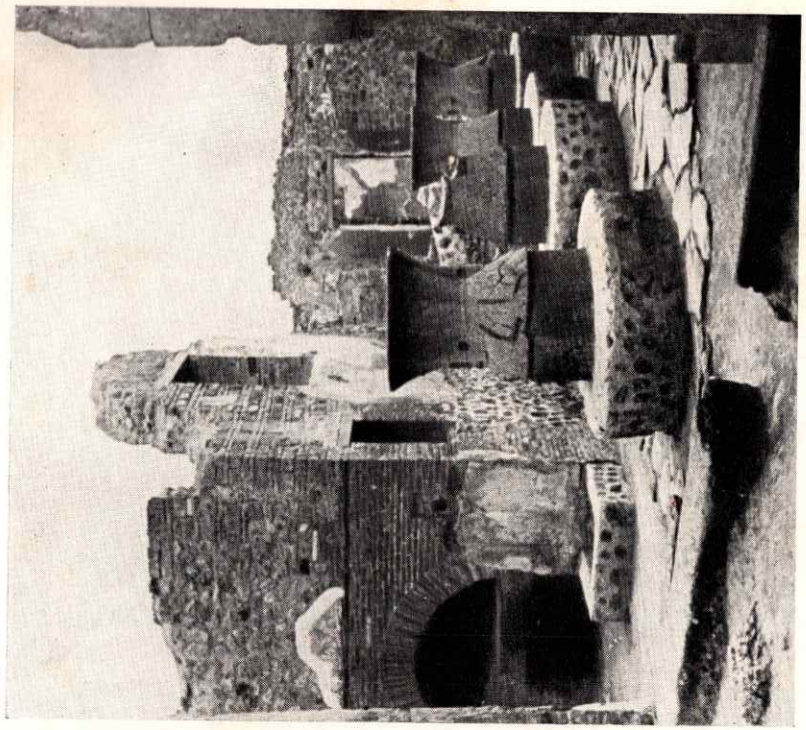

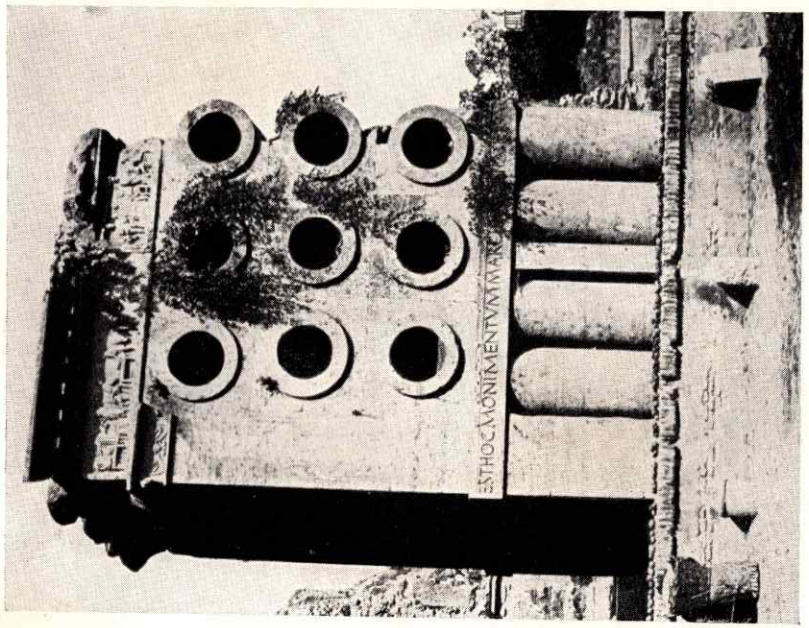

KRUH U RIMSKOM IMPERIJU II

Kameni žrnjevi i krušne peći u Pompeima

Grobnica pekara Virgiliusa Eurysacesa u Rimu

lipnju, prilikom najveće svečanosti Egipćana, faraon bacao u nabujali Nil, bacao je sada rimski potkralj, i on »ljubljeh od Ptaha i Izide«. Iz te neiscrpljive nilske doline potjecala je jedna trećina zaliha kruha za opskrbu Rima i Italije uopće — i ta je pšenica bila tako jeftina, da se zbilja mogla poklanjati.

Egipat je značio kruh. Tko je imao kruh, taj je na kraju krajeva mogao biti i car. Iz toga praktičnog rasuđivanja niknula je u Egiptu većina pobuna Srednjega carskog doba. Tako, na primjer, i ona Vespazijanova (69 n. e.). Klasične su bile pri takvom pothvatu misli ovoga posljednjega. One su upravo tipične za nerazrešivo *trojstvo carstva, proletarijata i kruha.* On je htio zadržati žitnu flotu, čija je redovita služba opskrbljivala žitom glavni grad Rim: neka Rimljani gladuju tako dugo, dok ne priznaju njegovu carsku vlast! Na taj vrlo jasan način domogla se vlasti porodica Flavijevaca.

34

BILA JE TO FLAVIJEVA CARSKA KUĆA, KOJA JE PEKARE učinila državnim činovnicima. I oni tada pomalo prestadoše biti slobodni zanatlijski stalež. Doduše, sačuvali su svoja cehovska prava — pekarom nije mogao postati nitko, koga nije potvrdio ceh — ali sada su bili podređeni ministru prehrane (praefectus annonae). 258 dućana, koje su u Rimu držali pekari, nisu više bili privatni posjed. Oni doduše nisu bili izrijekom izvlašteni, ali su postali »državni lokali«, u kojima su ostali pekari sa svojim pomoćnicima kao državni službenici. Nitko nije smio prodati svoj dućan, nitko otuđiti svoju licenciju, svaki je pekarski sin morao postati pekar; privatna zarada, koju su pekari dotada ostvarivali, tekla je u blagajnu korporacije.

Država je, dakako, isplaćivala plaće svojih »pekarskih službenika« iz *fiscusa frumentariusa* (iz fonda žitnog ministarstva). Ali su mnogi od njih teško podnosili novi poredak. Mnogi su nekad bili vrlo bogati, imali su velika poduzeća kao ono dvoje braće Latina, koji su dnevno mogli samljeti i ispeći dvije stotine hektolitara.

A sve se to dogodilo pekarskim majstorima u državi, koja je bila sve prije nego socijalistička. Ali čini se, da se drukčije nije moglo. Jedna nam slika u katakombama pokazuje rimskog pekara, koji, stojeći uza svoj stol, ima slijeva simbol ceha, *modius,* mjeru zaimaču. Ali na desnu stranu pruža on jedan hljeb u košari *plebsu frumentariu:* ljudima, koji nisu kupci, već državni primaoci milostinje.

Ta *»plebs frumentaria«,* vojska gradskih nezaposlenih, bila je strah i trepet državnih financija. Bezobzirnost vanjskih veleposjednika, koji su prorijedili stanovništvo Italije, neprestano je nagonila u grad nove armije nezaposlenih. Godine 72. pr. n. e. iznosio je broj besplatnih primalaca žita već 40 000 osoba. Ali je taj broj rastao. Uskoro je Salustije

govorio o *»largitiones, quae rem publicam lacerant«* — o darivanjima, koja su rastočila državu. Julije Cezar sudario se s golemom cifrom od 200 000 primalaca žita. August je pokušao da smanji broj proletaraca tako, što je najprije htio da otjera »lažnu sirotinju«. Ali je uskoro odustao od toga pokušaja. Ako je zaista htio vladati, morao je provesti troje. Ponajprije »plebem frumentariam«, takvu, kakva je bila, snabdijevati žitom. Zatim, osim toga proletarijata, prehranjivati svoju tjelesnu gardu. I treće, morao je biti spreman da u pravi čas baca na tržište velike količine žita, da privatna trgovina žitom ne može tjerati u vis cijene kruhu.

Rim naime nije bio socijalistička država, i trgovina žitom je postojala. Samo u Egiptu, u carskoj domeni, nije trgovina imala što da traži. U svima su drugim provincijama mogli trgovci nakupovati žita i s robom spekulirati. Suetonije (70—140 n. e.) izričito je hvalio Augusta, što je znao pomiriti »interese puka glavnog grada s interesima trgovaca žitom« — što mu zacijelo nije bilo lako. Trgovci su žitom naime jadikovali zbog svoga rizika. Oni ne mogu sniziti cijene: prijevozni troškovi... gusari... potapanje lađa... loše žetve. Mislim, da je to svakome poznato. Kad je jednom kasnije u Africi bilo ubijeno nekoliko trgovaca, nije se policija mnogo brinula o progonu ubojica.

Glavno je bilo, da u Rimu ostane sve mirno i tiho. Za to su se brinuli već spomenuti »ministar distribucije godišnje žetve«, *praefectus annonae,* i njegovi pekari. Da bi sve teklo kako treba, uvedena je za proletarijat *tessera frumentaria,* žitna kontrolna marka. Bila je od bronze, a nosila je sliku cara, koji je upravo vladao, to jest sliku darivatelja. Tko je mogao pokazati taj dokument, mogao je podizati poklon vlade isprva svakog mjeseca; kasnije svakoga tjedna, a za to se morala pokazati olovna marka. Pod carem Aurelijanom (270—275. n. e.) uvedena je, umjesto raspodjele žita, raspodjela kruha. Oko 300 000 ljudi guralo se ispred pekarskih dućana u uskim ulicama Rima, koje nisu za to bile prikladne, i tako zakrčivalo promet. Pod tim je carem »tessera« proglašena *nasljednom.* To je sokolilo nezaposlene na rađanje sinova i kćeri. Kao što država uzdržava njega, tako će dovijeka uzdržavati i njegove potomke! — Da bi država mogla hraniti stotine hiljada neproduktivnih ljudi, morala je povrh toga u uvoznim lukama i u najudaljenijim provincijama plaćati svu silu činovnika.

Dobru je boginju, koja je sve to mogla — isprva to i nije bila boginja, već gospodarska mjera —, narod uskoro obožavao. Gdje god se na kovanom novcu pojavio lik *Annone,* uvijek je to mlada žena iz kruga Demetre i Cerere, koja u lijevoj ruci drži rog obilja, u desnoj snopić žita. Pokatkad joj pridaju simbole lađâ, da nagovijeste, da njezino žito nije raslo u Italiji...

Nije, zacijelo nije. Daleko od Italije jedva da se poštovala »Annona«. *Provinciae frumentariae,* pokrajine kruha, same su sebe ogolile, predavajući pretežnu količinu svoje hrane Italiji. U perifernim je provincijama Rimskoga carstva gladovalo vrlo mnogo ljudi.

RIM: BOG KRUHA, ISUS KRIST

35

U TAJ SVIJET RIMSKOG IMPERIJA UŠAO JE ISUS KRIST. BIO je to, kao što smo vidjeli, svijet stvarnih nevolja, fizičke gladi, svijet, u kome su žitni lihvari zadržavali žito, a država, car, zloupotrebljavao kruh u političke svrhe, hraneći samo one, koji su obožavali njegovu moć. U takvu se svijetu pojavio Krist. I o sebi rekao, da je sin božji.

Ali je to bio i svijet metafizičke gladi. Mnogi i mnogi su osjećali, da to nije pravi svijet. Vladalački genij Rimljana trošio se u upravljanju, a duši nije pružao ništa. Gdje god su se Rimljani pojavili, bilo je sve organizirano — ali su se u isti mah na vidan način sve stvari činile kao da su uginule. Životne su vrijednosti padale. Protuumjetnička je i protureligiozna bila ta kultura, koju je svjetsko carstvo izdisalo. Rim se čak i na području religije ponašao kao činovnik stručnjak. Tako je, na primjer, flamen cerealis, vrhovni svećenik ratarstva, zazivao pri velikoj žrtvi njivâ ove »bogove«:

Vervactora (boga oranja ledine)
Redaratora (boga drugog oranja)
Imporcitora (duha, koji povlači prvu brazdu)
Insitora (duha zasijavanja)
Obaratora (genija preoravanja)
Sarritora (genija okopavanja)
Subruncinatora (genija plijevljenja)
Messora (božanskog pomagača kod žetve)
Convectora (božanskog vezača žita)
Conditora (boga, koji vozi u hambar)
Promitora (koji na kraju žito izdaje).

Tako priča Fabius Pictor u svom *Jus pontificium,* svom »Zakoniku žrtvenog prava«, tako je izgledala rimska religija, o kojoj su njezini svećenici i laici znali, da to i nije religija. Jer ono, što je zazivao flamen ratarstva, to, dakako, nisu bili bogovi, već vrijedne djelatnosti, koje su juristićkim putem religiozno zaodjeli, da ih poljodjelac ne bi zaboravio.

Paragrafska je vladavina Rima ustvari svu zemlju lišila duše. Bez obzira na lokalne religije (na primjer *židovsku),* koje Rim nije nadvladao, bilo je u golemom carstvu još uvijek postojećih velikih spiritualnih snaga. Bila je tu *grčka obrazovanost,* umjetnička baština Atene, učenje Epikura i Stoe: ona su bila utjeha boljih ljudi. Ali zaista samo boljih ljudi. Najplemenitije, što su Grci dali, bila je umjetnička skepsa. Ali narod nije nalazio radosti u sumnji, narod je tražio nešto pozitivno.

Stoga je bio mnogo moćniji egipatski svećenik-čarobnjak. Sljepari iz Aleksandrije, koji su krstarili čitavim Rimskim carstvom i prikazivali transsupstancijacije, koji su pretvarali vodu u vino, bili su narodu mnogo preči od blijede duhovne obrazovanosti salonâ, koji su oponašali sve što je grčko. Tu je barem bilo nešto čvrsto, što se dalo opipati! U Egipćana se moglo naučiti čaranje, i to na naučnoj osnovi! Tu su se prodavali papirusi i formule, koje su vlastitoj volji davale veći domašaj. Tu se mogla savladati sudbina, činima i magijom djelovati na protivnika. Tako nešto prodrlo je čak i u salone. Što je, na primjer, bio Ovidije, modni pjesnik, nego opisivač »magičnih prijetvorbi«, koji je u divnim stihovima slikao, kako se neki čovjek pretvorio u oblak, nimfa u stablo, žena u kamen. Djelovati na materiju: to je bilo »životno olakšanje«, koje je tražila većina ljudi.

Ali je uz to postojalo i nešto moćnije od egipatskog čarobnjaka. Bilo je to nešto upravo suprotno od čarobnjaka, *asirski astrolog.* Premda su države Asiraca, Babilonaca i Perzijanaca, koje su se spustile iz Irana, bile do temelja razorene, ipak je u narodu i nadalje živjela njihova državna religija, *vjerovanje u zviježđe.* Isti oni ljudi, koji su još čas prije vjerovali, da ljudska želja može sve, samo ako je pojačana čaranjem, vjerovali su čas kasnije, da su igračka kozmičkih sila. Svaki je pojedini individuum bio ugrožen i stegnut trenutačnom konstelacijom sunca i zvijezda. Čak se i životi velikih junaka nisu zbivali drukčije, nego u suglasnosti i s blagoslovom noćnoga neba. Dvanaest je djela Heraklovih simbolički prikazivalo borbu i napredovanje Sunca kroz zodijakalna nebeska znamenja. Kad je Isus Krist umro, tada je Marko, evanđelist, koji je i sam možda bio astrolog, poređao događaje njegova života tako, da su se oni poklapali sa sunčanom godinom i s »pustolovinama sunca«. Njihov sklad s Isusovim životom bio je izmudren do najmanjih pojedinosti. Što je taj život zapravo započeo s Ivanom Krstiteljem, objašnjeno je Aquariusom, zviježđem Vodenjaka, koji se u vrijeme zimskog sunčeva solsticija pomalja upravo iznad horizonta. Obje Ribe u zodijaku odgovarale su ribarima Simonu i Andriji, koje Isus prima za svoje učenike. Kad je Sunce ušlo u zviježđe Klasa, čupali su učenici njegovi u dan subotnji klasje, da bi učitelju prokrčili put kroz žitno polje. Spasenje iz oluje na moru nastupilo je, kad se Kumovska Slama otklonila od Sunca. Za vrijeme čuda hranjenja pet hiljada ljudi »s pet hljebova i dvije ribe« nalazilo se Sunce u zviježđu Ribâ, dok je njima nasuprot sinula »Djevica s klasom«. Mnogi ljudi ne bi nikad

vjerovali, da je Krist bio zemaljski Spasitelj, da nije njegov život bio odraz kozmičkog zbivanja. Njegovi su udesi nalikovali na udese Sunca: na izlaz, uspon, kulminaciju, spuštanje i zalaz.

Pa čak i onda, kad se sve to odbaci, kad se čovjek potrudi da život Isusov oslobodi ispod grčkih, egipatskih, babilonskih predodžbenih slojeva i kad razabere, kakav je on zaista bio: kad ga vidi kao život velikog proroka, koji se zgraža nad Židovima, narodom svojih otaca: — čak i onda ostaje u tom životu mnogošta irealno. Moglo bi se povjerovati, da su evanđelisti, koji su njegov život zabilježili, bili »agrozofi« — sekta, koje nikad nije ni bilo; a koje bismo, da je ona i postojala, morali nazvati »ratarskim mudracima«. Oni ga stopu u stopu povezuju s vegetacijskom godinom, ma da od njega »ne prave sunce«. Razmislimo, što to znači, što se taj sin Josipa i Marije rodio u *Bethlehemu.* »Beth-lehem« znači naime »kuća kruha«; a da se ne bi pomislilo, da je Krist bio možda posjednik kruha kao car August, rodio se on u nekoj staji, kao siromah, koga svojim dahom griju životinje za oranje, magarac i vol. Njegova zipka su jasle. (I boga vegetacije Bakha polagali su u vijaču.) Pa i sam je brežuljak *Gethsemani* jedna agrarna postaja muke: on znači naime »tijesak za ulje« ... Sve je to već vrlo čudno. Ali je još mnogo čudnije, što Isus tokom vegetacijske godine, od jedne do druge Sunčeve obratnice, kad se ispunjava njegov udes, većinu svojih etičkih učenja zaodijeva u niz *parabola iz područja obrađivanja polja i bašča.* To je čudno zbog toga, što on sam nije zemljodjelac, već sin tesara; a uz malo iznimaka — kakva je, na primjer, parabola o gredi i iverju — govore njegove propovijedi u parabolama ne možda o pokrivanju krovova i o stolariji pokućtva, već naprotiv vrlo pomno o oranju, sjetvi i žetvi, o stajskom gospodarstvu, o životu pastira, čuvara ovaca, o obrezivanju vinove loze i o pečenju kruha. I tako je shvatljivo, zašto je mnogim ljudima bilo mnogo stalo do toga, da ga potisnu i ograniče na agrarno područje. A to znači, da su oni voljni usvojiti njegovu etiku, da su voljni prihvatiti njegovo proročanstvo o zagrobnom životu samo onda, ako uspostavi *zemaljsko kraljevstvo obilja,* kraljevstvo žita.

To, što je Isus u jednu ruku smatrao te interese za opravdane, a što se u drugu njima opirao, to pripada junačkoj epopeji njegova života. Ne smijemo naime zaboraviti: Glavni je problem toga vremena bila *glad!* Bio je to, takoreći, jedan nov problem, kojim su se rimski pisci vrlo rijetko bavili, jer ga vladajuća kasta još nije vidjela. Pekarski sin Vergil, na primjer, govori o gladi još posvema teoretski kao o nekom mitološkom čudovištu, koje živi negdje u podzemnom svijetu pokraj »studeni« ili pokraj »straha«. Masovna glad čini se nečim irealnim. Bila je još odviše svježa, a da bude zamijećena. Jer je prije organizacije svijeta od strane Rimskog carstva postojala samo *lokalna* i vremenski ograničena glad, ako je neki grad bio opsjedan, ili je neka pošast prije vremena pomela kosce. Takve su sitne nesreće u idućoj žetvi bile uklonjene. Tako je 430. pr. n. e. održao atenski govornik Lizija govor protiv nakupaca

žita. Kakve li trice, hoće li i koliko će Atena dobiti žita sa Crnoga mora u jednoj sezoni! Trideset milja daleko nisu ljudi o tome ništa znali.

Sirijci su u svom gradu Smirni za svaki slučaj posvetili božici gladi, Bubrostis, jedan hram. Ali on gotovo nikad nije bio otvoren! Velik problem iscrpljenja njiva nije naime u starije doba ni postojao — a ni politizacija kruha, to jest, da država siše neke provincije, kako bi nahranila ostale. Budući da je većina pokrajina sama sebe prehranjivala, nije bilo ni transportnih kriza. Sve se to nekako preko noći promijenilo. Glad je prolazila provincijama Rimskog carstva, i to prirodna glad, a pokraj nje i umjetna glad kao mjera rimske uprave. Nije bilo nikakvo čudo, što se čovjek, koji je htio ostale ljude »spasiti« od gladi, najprije sudario s pitanjem: »A što nam nosiš za *zemaljski život?*«

36

U PRIJAŠNJA JE VREMENA ELEUSIS DIVNO POVEZAO DVA rješenja. U misterijama je ljudima bio obećan zagrobni život, ali je u isti mah iskazivana ratarskom staležu velika čast i na ovome svijetu. Ali to je izdizanje grčkog seljačkog staleža već odavna uminulo; za njim nije slijedio svjetski seljački stalež. Naprotiv: Rim je bio neprijateljski raspoložen prema seljacima; umorstvom Tiberija Grakha »bila je boginja ratarstva uvrijeđena«. U vrhovnom su kolegiju eleuzijske svjetske crkve doduše sjedili rimski činovnici, car, prokonzuli i senatori, ali su ljudi primali eleuzijsku posvetu samo još za volju zagrobnog života. Svečanosti rala, klasa i žetve već su se odavna ukočile u simboliku. Prije pola tisućljeća bilo je sve to još posve drukčije. Sada je eleuzijsko bratstvo tažilo još samo metafizičku glad.

Kad je godine 1890. Demetrios Philios vodio nekoliko posjetnika kroz iskopine Eleusisa, upita ga neki Američanin: »A gdje je ovdje zapravo bio poljoprivredni seminar?« Ovo je pitanje bilo posve shvatljivo. Taj, koji je pitao, bio je učenik Seamana A. Knappa, koji je na razorenom Jugu Sjedinjenih Država Amerike nakon građanskoga rata ponovo uveo ratarstvo. Tako je taj Američanin mislio, da u junaku mita Triptolemu razabire »*teachera*« — ali mu je direktor iskopina morao reći, da je u Eleusisu jedva i postojala neka »poljoprivredna škola«. A to i nije bilo potrebno. U vrijeme osnivanja Eleusisa nije problem ratarstva bio težak. Vjersko je podsjećanje bilo dovoljno, da polja budu obrađena. U rimsko bi vrijeme, dabome, bilo potrebno više prakse. Iscrpenost italskog tla *(exhaustio soli)* i s njim usporedo nadošlo sistematsko pljačkanje provincija zahtijevalo bi praktički zahvat eleuzijske crkve — i to bilo agrarnotehnički bilo socijalni zahvat. Ali, dakako, Eleusis nije zahvatio.

Odanle masama nije bilo pomoći. Misterije su doduše draškale radoznalost mnogih ljudi i prije i kasnije, ali ma koliko je stjecanje blaženstva pojedince umirivalo, to ipak nije bilo učinjeno pomoću *»nebeskog kruha«;* morao je u isti mah biti tu i zemaljski — i ljudi su tada svakoga novog proroka osmotrili ovako: Brine li se on i za cijene kruha? Nosi li on njima štogod za jelo? Došao je dan, kad je provincija Judeja morala za rimsku državnu riznicu odvojiti *»ton tetarton tu situ«* (četvrtinu svoga žita).

37

KAKVO ČUDO, ŠTO SE ISUS KRIST, ČIM JE ZAPOČEO SVOJOM proročkom djelatnošću, sudario s kruhom! Đavo je bio taj, koji je pomislio: ako je Krist zaista sin božji, neka ukloni nevolju, koja je njegove suvremenike najviše tištila: Neka *ukloni glad!* I đavo, kako to pričaju Matija i Ivan, odabra trenutak, koji je psihološki bio za tu kušnju najprikladniji. Isus je pošao u pustinju, daleko od ljudi, da pripremi svoju misiju spasenja. »I on«, stoji napisano, »budući da je postio četrdeset dana i četrdeset noći, osjeti glad. I priđe mu napasnik i reče: »Ako si sin božji, reci, da se ovo kamenje pretvori u kruh«. A on odgovori i reče: »Pisano je: čovjek ne živi samo od kruha, već od svake pojedine riječi, koja izlazi na usta božja.« Time se on pozvao na Mojsiju, koji je objavio čudo mane.

Engleski je pjesnik John Milton napisao u svom epu *»Ponovo stečeni raj«* veličanstvenu egzegezu toga prizora. Tu prilazi đavo Isusu kao radoznali putnik. On je o njemu već mnogo čuo; i mora da je zaista strašno, ovako lutati pustinjom:

> Daleko od svih ljudskih putova,
> gdje karavane idu. Putnik osamljen
> nikad se ne vraća. Ruši se lešina,
> mučena glađu i suha od žeđi.

Zar ne bi bilo bolje, da potraži neki grad ili kakvo seoce (dakako, i najbliže bi još uvijek bilo vrlo daleko!), gdje bi Isus mogao poučavati i gdje bi njega drugi mogli slušati?

Na to odgovara Krist zaista suho:

> ...Tko me amo dovede, taj će me
> odvesti natrag. Drugog ne trebam vođu.

Ali to bi se, upada lukavo đavo, moglo u najboljem slučaju dogoditi samo nekim *čudom:*

> Ne vidim drugog puta — kad i mogli bi
> kadikad od suha korijena živjeti —
> Žeđ nas jače muči neg deve,
> koje bez pića daleko putuju. Mi smo
> vikli na teže, istina — ali...

Velikom psihološkom profinjenošću skreće Miltonov đavo razgovor onamo, kamo želi. On elegantno pušta, da situacija sama progovori Isusu Kristu:

Ali, ako ti si božji sin, naloži,
da te se stijene u kruh pretvore,
da ti se spasiš i da ne umreš! . . .

Tek sada se Krist lecnuo. On razabire, tko je pred njim, pogleda ga i baci mu u lice pregršt teške istine. »Thinkst thou such force in bread?« započinje on gnjevno.

O kruhu zar misliš tako visoko? Ništ' nije pisano!
Dobro te poznam. Drugi, no izgledaš,
ti si. Zapamti: Čovjek ne živi
samo o kruhu. Riječ svaka, što izlazi
iz usta božjih, hrani ga. Tko je
nahranio očeve s manom. Četrdeset
dana je Mojsije bio u gori, ni jeo ni pio,
i četrdeset dana bez jela i pića
Elij je išao pustinjom.
U moje srce što siješ ti kušnju,
a ipak znaš, tko *ti* si i tko *ja?*

Isus je razabrao opasnost. Da je sada riješio glavni problem rimskog zemaljskog svijeta, da je uklonio *glad,* da je mrtve predmete, s kojima se slučajno susreo, pretvorio u hranjivi kruh, postao bi kralj zemaljski. Ovo sitno, okruglo kamenje, koje je naokolo ležalo u pustinji, bilo je tako nalik na židovski kruh, da bi mašta onoga, koji je dugo postio, lako poželjela, da se ono i pretvori u kruh. Ali da se Krist po njoj ravnao, upropastio bi duhovni i nebeski dio svoga poslanja. To je baš i htio Miltonov đavo, kad ga je tako milo i s toliko prirodne prijaznosti iskušavao . . . *Thinkst thou such force in bread?* Kruh je zacijelo imao toliku moć u vrijeme, kad ga nije bilo. I — a tako je to vidio i Dostojevski — da je Isus zaista stavio ruku na tu polugu, mogao bi podići zemaljski svijet iz njegovih baglama. Kao car-suparnik i pobjednik nad Augustom.

Ali, po vjerovanju evanđelista, on to nije htio, premda je ljude ljubio i zemaljskom ljubavlju, i premda bi ih rado vidio oslobođene od gladi. Njegova je sjajna crta, što je *realnu vrijednost kruha* kao ljudske hrane ocijenio posve ispravno. Ako vas neko dijete zamoli za komad kruha, vi mu ne možete umjesto kruha pružiti kamen, kaže on — to je naličje iskušenja u pustinji. Želja za kruhom je važnija i od udobnosti bližnjega: pa ako je on već i usnuo o ponoći, i ako se i ljuti, mi ćemo ga ipak kucanjem izmamiti, čim i nas posjeti neki prijatelj, te moramo uzajmiti tri hljeba kruha, da ugostimo toga došljaka (Luka 11, 5—8). Kruh je važniji i od *zakona:* — kao što je David, kad je ogladnio, uzeo od hramskog kruha, tako i učenici u dan subotnji čupaju klasove. Sirijskoj Feničanki, koja Gospoda moli, da joj izliječi opsjednutu kćer, odgovara on — čim je bacio jedan pogled u njezinu kuću — sa začuđenim protupitanjem, kakav je to način, u sobi davati kruh psima, a djeci, kako se čini, ne davati.

A ona odgovori i reče: »Da, Gospodine! Ali psići jedu ispod stola od dječjih mrvica.«

Isus je hvali zbog tih riječi i kaže, da je njezino shvaćanje ispravno: Ta zapravo se nijednom božjem stvorenju ne može uskratiti uživanje kruha. — Ali prije svega moli on, kad je učenike svoje učio moliti, u *Očenašu* za *»kruh svakidašnji«.* On, dakle, moli za ono, zbog čega inače opominje svoje sljedbenike, da tome ne posvećuju pretjeranu brigu. On zna, da briga za kruh ljude zaglupljuje. Tko se brine, pita on, za ljiljane i gavrane? A njih dobrota božja ipak hrani! Psihički ljekovite riječi su to, što on govori ljudima. Ali kad razgovara sa svojim ocem, otkriva on, o čemu se u kruhu radi. Jer kruh je jedina zemaljska stvar, za koju moli skroz duhovni Isus. On ne moli za kruh općenito. Ne, on moli za *kruh svakidašnji!* On se ne žaca da, poput rimskih siromaha, moli za *panem quotidianum,* kakav dijeli rimski car. Samo što on moli za kruh nekoga, tko je mnogo veći od rimskog cara. Ta je molitva tako potresna, da ona ovlažuje oči ljudima, koji inače ne plaču zbog pobožnih stvari. To je, — a to treba imati na umu! — pravi kruh i svakidašnji kruh, za koji Isus moli. Stoga je sveti Ciprijan (252 n. e.) na posve krivom putu, kad kaže: »Isusu nije bilo potrebno da svoga oca moli za *pravi* kruh. Kruh ima preneseni smisao i znači nebesku mudrost. Isus je bio čovjek pravednik. Pravednik ne može nikada trpjeti oskudicu, nikad gladovati. On posjeduje sve!« To je iskrivljivanje, koje ne priznaje osjećaj zajednice, što je Isusa povezivao sa *svima* ljudima. On i nije htio biti samo bog pravednika, već i bog grešnika.

38

KAD JE ISUS KRIST TVRDIO, DA JE SIN BOŽJI, DA MU JE stan nebo i da je na zemlji samo gost, djelovalo je to na ljude tadašnjice sasvim drukčije, nego što bi takva tvrdnja djelovala na ljude današnjice. O stanovištu, da li »nešto odgovara istini«, odlučuje u svakom danom slučaju suma spoznaje, stečena na temelju opažanja i mišljenja. Dok današnja suma spoznaje upravo zabranjuje, da neki čovjek, »koga mi očima vidimo, može biti u isti mah i sin božji«, mislio je antički čovjek, pa čak i onaj obrazovani, posve drukčije. Što je, na primjer, mislio Seneca (4 pr. n. e. do 65 n. e.) o »dvostrukoj naravi pojava«?

»Kao što sunčane zrake doduše dodiruju zemlju, ali su kod kuće ondje, odakle zrače, tako je i s velikim i svetim duhom, koji je poslan u tijelo nekih određenih ljudi, da bismo bolje upoznali božansko: On, istina, saobraća s nama, ali je vezan za svoje ishodište. On ovisi o tom ishodištu, u nj gleda i k njemu teži; kod nas on boravi kao neki bolji gost.«

Seneca nije poznavao Krista; ali on bi možda, kao i mnogi drugi njegovi suvremenici, vjerovao u dvostruku moralno-fizičku narav boga i čovjeka, da je Isusa poznavao.

Ako već obrazovani ljudi nisu suvremeni zemaljski boravak božji u liku čovječjem načelno smatrali za nemoguć, koliko ga je tek manje smatrao za nemoguć narod! Narod Prednjeg Istoka nije možda vjerovao, kao što su to Židovi uporno i revno zahtijevali, u nekog posve određenog boga, strogo zamišljenog kao nevidljivo biće — već u niz bogova, koji su bili postavljeni jedan nad drugim, ali se nikada nisu međusobno potpuno prigušivali. Prednji je Istok politički dugo vremena pripadao Egiptu, zatim kroz stoljeća Perzijancima i Grcima; kasnije su rimski vojnici, koji su potjecali iz svih dijelova svijeta, naplavili u taj kraj svoje vjerske predodžbe. Narod ih je rado pio. Dvanaestak se živih religija miješalo Malom Azijom kao u nekom peharu za miješanje pića. Duhovno tlo Palestine, koje je gazio Židov Isus, nije niukoliko bilo samo židovsko tlo. Da su sitni rukotvorci i seljaci, kojima je on tumačio svoj nauk, bili zaista pobožni Židovi, ljudi vješti pismu i zakonu, bio bi on brže likvidiran. Jedva bi imao vremena, da čitavu godinu dana obilazi zemljom.

Vjerovala gomila što mu drago, u jednom su svi bili složni: Ako se pojavio neki novi bog, morao je donijeti *»olakšanje života«*. To je on mogao na mnogo načina. Mogao je dići revoluciju, povesti nacionalni rat i poduzeti pravednu novu raspodjelu sviju dobara. U »paraboli o poreznom denaru« (da caru treba dati, što je carevo) otklonio je Isus taj put. Ali je postojao jedan drugi: politički poredak ostaviti kakav je, ali naravni red probiti pomoću *čuda*. Ljudi su tražili taj drugi put. Oni su trčali za njim, dosađivali mu, htjeli su »individualno oslobođenje od materijalnih tegoba«; zahtijevali su dijelom ozdravljivanje bolesnih, dijelom poboljšanje svoje hrane. Tražili su čudo *stvaranja kruha* — dakle upravo ono isto, što je Isus pred đavlom u iskušenju u pustinji uskratio.

A zašto je on njima činio po volji? Činio je to iz najplemenitijeg razloga, i četiri evanđelista kažu i neprestano pokazuju: Činio je to, jer se »nad njima ražalio«. Lakše je odoljeti đavlu nego sućuti. Ti su ljudi patili od strašnih bolesti, prerano su umirali, bili su bespomoćni i gladni. I tako je on iz ljubavi prema čovjeku činio nešto, što možda s njegove strane nije bilo učinjeno u prilog čistoće njegova učenja: On ih je iscjeljivao i davao im kruha. Ta zar on nije smio činiti ono, što je činio čak poput leda hladni nadriliječnik Apollonius iz Tyane, koji je krstario Italijom i Španijom i o sebi na sve strane proturio glas, da uskrsava mrtve. Teško je zaista vjerovati, da je Apollonius to činio iz sažaljenja prema preživjelima, već vjerojatno iz nadutosti zbog svoje tobožnje moći. A Krist je tako duboko uronio u patnje drugih, te mu se činilo nepodnošljivim da im ne pomogne. Posljedica je toga bila, da su ljudi u njega vjerovali. On je doduše težio za *tom* posljedicom, ali je pogrešno odabrao sredstvo. On, koji je zacijelo došao da pripremi savršeniju zajednicu za carstvo nebesko, sve se dublje zapletao u *čudo*. Ako je on bio bog u liku

čovječjem, morao je činiti bilo što, da sama sebe pred njima posvjedoči. On je zaboravio, da su posljedice za njega, darivatelja, bile teže nego za darivane. Oni su ga slušali samo onda, kad im je stvarao čuda. Oni, koji u njega nisu vjerovali drukčije, zahtijevali su *boga kruha Isusa Krista*. Sve dotle, dok nije uočio tu opasnost, pristajao je na kompromis.

Sl. 14
Isus dijeli hljebove (Julius Schnorr von Carolsfeld)

Evanđelisti su najvećom psihološkom vjernošću opisivali Isusovu bezazlenost u vršenju čudâ i njegovo razabiranje opasnosti. Prijetvorbe materije započinju, kao što priča Ivan, prilikom svadbe u Kani, gdje je svečarima ponestalo vina, i gdje Isus pretvara vodu u vino. On se tu ponaša kao grčki bog, kao *Bakho*, kao neki darivatelj radosti, koji svojim darovima podržava svečanost. A zatim se dogodi, da je nahranio pet hiljada ljudi. On se sa svojim učenicima povukao u pustinju (to je morao učiniti, jer su upravo odsjekli glavu Ivanu Krstitelju, pa je Isus morao misliti na opasnost), a mnogi potrčaše za njim, da čuju propovijed, i oni uskoro osjetiše glad.

A Isus im reče: Koliko hljebova imate? Oni odgovoriše: Sedam i nekoliko ribica.

I tada zapovjedi, da narod posjeda po zemlji.

Onda uze onih sedam hljebova i ribe, izrekne hvalu, prelomi ih i dade učenicima svojim, a učenici ih dadoše narodu.

I svi su jeli i nasitili se; i pokupiše, što je preostalo komada, punih sedam košara.

A onih, koji su jeli, bilo je četiri hiljade muževa, osim žena i djece.

Ne smijemo zaboraviti, da je jedan od najstarijih zadataka židovske proročke djelatnosti bio prehrana naroda. Tako je prorok Elizej, koji je u tome bio Isusov preteča, jednom prilikom, kad je iznenada zavladala glad, nahranio mnoštvo ljudi s nekom posve neznatnom ponudom. Pa ipak bijahu svi siti:

Ali dođe netko iz Baal-Salise i donese čovjeku božjem prvinu, to jest dvanaest ječmenih hljebova i nešto neovršena žita. I Elizej reče: Podaj ljudima da jedu!

A sluga njegov odgovori: Kako da s tim nahranim stotinu ljudi? Tada Elizej ponovo reče: Podaj narodu, da se nasiti! Jer tako govori Gospod: Oni će jesti i još će preteći.

I on im to postavi, da jedu; i još preteče po riječi Gospodnjoj.

Ako tu priču iz »4. Knjige o kraljevima« pažljivo čitamo, razabrat ćemo, da se iza nje nužno ne krije neko čudo. Kruh uopće i nije morao biti umnogostručen. Ali je mnoštvo bilo sito, jer je na to bilo duševno spremno. Ovi ljudi, koji nisu primili samo kruh, već u isti mah i *riječ božju,* mogli su biti siti od malenkosti. Tako isto ni Isus nije morao pri »čudu s kruhom« *uvećati* količinu hljebova; možda je on svojom usrdnošću stvorio »onu duševnu spremnost«, koja je bila pretpostavka sitosti.

Takva bi interpretacija prebacila čudo »u unutrašnjost« i ujedno uvećala njegov sjaj. Ali je upravo to ono, što mnogi nisu htjeli. Oni su tražili najprostiji oblik čuda: umnogostručenje neke materije. Oni nisu shvatili, da su se mogli nasititi stoga, što je prije svega bila riječ božja ono, što im je bilo pruženo zajedno s pet hljebova i s dvije ribe — oni su samo vidjeli, *da su* postali siti.

Uskoro su se pojavile nepoželjne posljedice. Jer nije samo prosti puk, već su i učenici Isusovi bili nesposobni da shvate, što se dogodilo. Oni ne vide, da se stvaranje kruha zbilo »u suglasnosti s voljom božjom, koju je Isus proveo pomoću molitve«. Oni u tom događaju vide samo probijanje prirodnog zakona i strašno se boje Isusa. Oni se boje i onda, kad on noću ide površinom vode k njima u lađu. Kako on to zapravo može činiti? »Jer«, dodaje evanđelist Marko, »oni zbog kruha nisu postali ni u čemu pametniji.« Prvo je, dakle, čudo s kruhom djelovalo na Isusovu okolinu gotovo negativno, jer su ljudi u njemu vidjeli samo čarobiju.

To bi moralo Isusa opomenuti. Što se *nije* po tome ravnao, to je njegova gotovo intelektualna krivnja. Ali on je — a tako je teško povjerovati, da su, što je karakteristično, apostoli Luka i Ivan ovu priču izostavili — on je malo zatim ponovio čudo hranjenja četiri hiljade muževa, koji su upravo na isti način tri dana slušali njegove propovijedi i nisu

više imali što da jedu. Ovajput je tu sedam hljebova, od kojih on stvara kruha za četiri hiljade ljudi. Pa ipak je Marko možda u pravu, kad priča tu priču. »Predodžbe o kraljevstvu obilja«, koje će nastati, čim samo bog nastupi svoju pravu vladavinu, bile su za obična čovjeka uvijek povezane s jelom i pilom — i čuda s kruhom bila su prave generalne probe za kraljevstvo obilja. Možda je historijski Isus još i češće govorio o kruhu, o radostima jela s onu stranu života, nego što biblijski tekst dopušta da se nasluti. Papias, crkveni otac (oko 140 n. e.), zabilježio je ove apokrifne riječi Isusa Krista:

»Doći će dan, i bit će vino, koje će teći iz deset hiljada čokota. Svaki će čokot imati deset hiljada mladica, a svaka mladica deset hiljada vinjaga. Svaka će vinjaga nositi deset hiljada boba, a svaka će boba, kad bude zgnječena, dati dvadeset i pet mjerica vina. I kad ma koji svetac uzme jedan grozd, njegov će susjedni grozd viknuti: »Uzmi mene i moje! Mene je Gospod još više blagoslovio!« Isto će tako zrno pšenično niknuti u deset hiljada klasova, svaki klas u deset hiljada zrna, a svako će zrno dati iz sebe deset funti najbjeljeg brašna. A drukčije se ne će dogoditi ni s bilo kojim drugim sjemenom i biljkom. Pa i životinje, koje, eto, jedu od plodova božjeg obilja, živjet će u miru i prijateljstvu, podložne nikome drugome, osim čovjeku.«

Slične je stvari Isus vjerojatno obećao u ekstatičnom govoru — i sada su, nakon *drugog čuda s kruhom,* eto, nesporazumu otvorena sva vrata. Prosti puk ne sumnja, da je čovjek, koji ima moć da ni iz čega stvara mnogo hiljada hljebova, novi »bog kruha«, za kojim svi ljudi žarko žude. I to ne stoga, što bi zemlja bila neplodna — to ona nipošto nije: u Palestini raste dovoljno žita i ječma —, već stoga, što na kruhu leži kletva, za koju bi ljudi već jednom htjeli, da je poništena. Kletva: »U znoju lica svoga«. Čudesni je krug zaista bio hrana, koja nije bila ni posijana ni požeta. To je na tome bilo veličajno. Tko je pribavio ispunjenje želje: *Jesti bez rada* — taj je svakako bio novi bog.

Tragično zapletenje u čudo! Čak i njegovi neprijatelji, Farizeji, koji se više nisu mogli oteti silnom dojmu, traže čudo, jedno njegovo znamenje. On im ga, dakako, uskraćuje. Sve, što je dosada stvorio, dobio je tako, što je za to molio boga. Kako bi se u njihovoj prisutnosti mogla putem molitve uspostaviti harmonija između njega i boga? U to uzbuđeno i tužno raspoloženje ulazi sada još i molba njegovih učenika, koji zajedno s njim plove u lađi, da im *ponovo* pribavi kruha, »jer su tobože svoj kruh zaboravili«. To je Isusu odviše. On se žesti: »Što se zabrinjavate zbog toga, što nemate kruha? Zar još uvijek ne shvaćate i zar se još uvijek niste opametili?« Kad je razlomio pet hljebova na pet hiljada ljudi, zar nisu tada sakupili dvanaest košara komadića kruha? A kad ih je onomad izlomio sedam na četiri hiljade, zar nije tada preostalo punih sedam košara? A oni *još uvijek* traže ponavljanje toga djela?

Tako opisuje Marko, evanđelist, Isusovo ogorčenje, koje je bivalo to žešće, što je postajao svjesniji opasnosti. Ali evanđelist Ivan jače zbija tu priču, briše i nadopunjuje, i sve na kraju vodi do silnog klimaksa. Po njemu je Isus samo *jedamput* nahranio pet hiljada. Ali odmah zatim dolazi do takvih scena, da se i sam Isus skriva pred ljudima. On primjećuje, »da bi oni došli i učinili ga kraljem«. Tada se on sklanja na neko brdo — jer je kraljevska kruna kao tvorac kruha najstrašniji nesporazum, koji bi ga mogao zadesiti. Ta kralj kruha je car u Rimu, šef pekarskih kolegija, koji izdaje »tesseram frumentariam«, krušnu marku za siromahe. Zar to da učine od Isusa? Kralja i boga kruha protiv njegove volje! Već ljudi obilaze zemljom, da ga posvuda traže, već se voze čamcem po moru. A na kraju ga i nalaze, prepričuju mu put i okružuju ga u kafarnaumskom hramu. Tada se Isus okreće prema njima; kao divljač, koja više ne može uteći, baca im istinu u lice:

Vi mene ne tražite duha radi — »već zbog toga, što jedoste kruh i što se nasitiste«. Neka se staraju za jelo, koje nije prolazno, već duhovno, i neka surađuju na djelu božjem. Kad ga pitaju, kako se to čini, on im odgovara: »Ovo je djelo božje, da vjerujete u onoga, koga je on poslao.« Oni mu vičući odgovoriše, ako u njega vjeruju, da vjeruju za volju čuda s kruhom; baš onako, kako su vjerovali u Mojsiju, kad im je u pustinji dao da jedu manu. To nije bio pravi kruh, odgovara Isus — on donosi pravi: »Kruh božji, koji dolazi s neba i daje život svijetu«. Tada oni naćuliše uši: Hoće li im opet dočarati kruh ni iz čega? Gomila se umiljavajući zbija oko njega: »Gospodine, daj nam budkako taj kruh!« Ali ovajput ostade on neumoljiv: »Ja sam glavom kruh života. Tko dolazi k meni, ne će biti gladan, i tko vjeruje u mene, ne će nikad žeđati«. Gomila ne sluša rado te riječi. Dakako, da ih je smlavio nekim od svojih čudesa, oni bi odmah pred njim pali ničice. Ali se on povlači od čuda — on govori o duhovnim dobrima i darovima — tada još tješnje i drskije navaljuju, bulje mu u iscrpeno lice i rogobore, što o sebi govori: »Ja sam kruh, koji siđe s neba.« Ta oni dobro znaju, da je on sin Josipa, tesara. Kako je dakle mogao sići s neba?

39

KRIST JE OPĆENITO TUMAČIO, DA NJEGOVE RIJEČI I NAUK treba shvatiti kao usporedbe. On se služio, i to vrlo izdašno, opisnim parabolama, koje je uzeo iz ladanjskog života i kućanstva. Ako ljudi te razumljive parabole nisu odmah razumjeli, pravio je dobre egzegeze i sjajna objašnjenja: jer njemu je bilo stalo do toga, da ga razumiju.

A što je zapravo parabola? To je ime i sâmo poredbeno. Ono potječe iz geometrije Apolloniusa od Perge (oko 200 pr. n. e.) i označuje jedan

od presjeka stošca. Ta crta osim toga igra ulogu i pri pucanju i bacanju: »Parabola je«, kaže Apollonius od Perge, »krivulja, koju opisuje metak, što se u prostoru bez otpora kreće pod utjecajem sile teže.«

U retorici je parabola bila jedan oblik pričanja, koji nakon dugog leta zaokreće i vraća se svojoj ishodišnoj ravnini, razumijevanju slušatelja. Istok je, a i grčki svijet, znao s najvećim umijećem pričati takve parabole. Paraboličnе su, na primjer, bile služba i svečane igre u Eleusisu: patnje, smrt i uskrsnuće sjemenog zrna. Paraboličari su bili i objavljivači Staroga zavjeta, a Isus njihov nasljednik i brat.

Ali je Isus — isti onaj Isus, koji je znao, da se ono sasvim posljednje zapravo ĭ ne može reći, i koji je to zbog toga i skrivao u usporedbi — imao, eto, jednu vrlo sudbonosnu osobinu. On, koji je učenicima svojim priznao, da su jedino oni shvatili njegovu tajnu (»Ta onima se napolju sve objašnjava samo pomoću usporedaba«), lako je zapadao u srdžbu kao i većina proroka židovskoga naroda. Kad je u gomili, koja napeto sluša, osjetio neiskorenljivi otpor, pakosno nerazumijevanje, tada je znao planuti gnjevom. Tada više nije govorio u parabolama, već u *hiperbolama.*

A što je hiperbola? Hiperbola je presjek stošca sastavljen od dva otvorena kraka, koji smjeraju u beskonačnost. To, prevedeno u retoriku, znači govorničku figuru, koja je samu sebe pretekla i svojoj se ishodišnoj točki *više ne vraća.* Mjesto u Ivanovu evanđelju, gdje Krist kaže: »Ja sam kruh živi, koji siđoh s neba. Tko bude jeo od toga kruha, živjet će dovijeka« još je mišljeno posve paraboličnо i zasićeno je zbiljom usporedbe. (Ta usporedba je nešto zbiljsko.) Ali odmah zatim čujemo, da Židovi nisu razumjeli tu usporedbu, da su se među sobom prepirali i govorili: *»Kako nam ovaj može dati svoje tijelo za jelo?«* Međutim, Isus sve do ovog trenutka uopće i nije govorio o tijelu kao jelu — ali sada kao da ga vidimo pred sobom, kako su mu se oči zacrvenjele od gnjeva. Uz liticu ovoga nerazumijevanja šiknule su njegove riječi uvis. On napušta zbilju paraboličnog načina govora i iskaljuje svoj gnjev u hiperbolama. On kaže slušateljima stvari, koje iskonski nije mogao ni misliti, i koje uz poredbeno značenje onoga, što hoće da kaže, više i ne pristaju. On uzvikuje s pretjeranim naglaskom: »Zaista, zaista vam kažem: Ako ne budete jeli tijelo sina čovječjeg i pili njegovu krv, ne ćete imati života u sebi. Tko jede tijelo moje i pije krv moju, taj ima život vječni, i ja ću ga uskrisiti u dan posljednji. Jer moje je tijelo pravo jelo, i krv moja pravo pilo. Tko jede tijelo moje i pije krv moju, ostaje u meni, i ja u njemu.«

To su bile riječi gnjeva — odapete u sredinu, koja nije razumjela jednostavnu parabolu, da on kao kruh nebeski jamči za život vječni kao što kruh zemaljski jamči za život zemaljski! Ma kako to jednostavno i shvatljivo bilo — nesretni ljudi nisu to shvatili. Kako su se ponašali ti ljudi, kad se Krist ljutio u hiperbolama, kad ih je šibao riječima, u kojima uopće nije bilo više ni zere »zbilje«? Na to odgovara Evanđelje.

Ono kaže: »Mnogi od učenika njegovih, koji su to čuli, rekoše: „To je tvrd govor; tko ga može slušati“«. A Isus — da li je on obuzdao provalu svoga gnjeva i vratio se jasnoći parabole? Ne, on je bio samo još oštriji. »Zar vas ovo sablažnjava?« nastavlja on, »a kad budete vidjeli sina čovječjeg, kako uzlazi onamo gore, gdje je bio prije?« Tako je on na staru hiperbolu nasadio novu, koju nitko nije mogao razumjeti, i od sebe gurnuo ljude, koji bi u njemu rado vidjeli učitelja čudoređa, opsjenara, čudotvorca ili nešto slično. Njemu oni nisu bili potrebni. I evanđelist saopćuje: »Otada se mnogi od učenika njegovih odvojiše i ne iđahu više s njim.«

40

DA JE POSTOJAO »KRUH ŽIVOTA«, KOJI JE DAVAO BEsmrtnost, takvo je vjerovanje već odavna bilo živo na Istoku. Grci su taj kruh nazivali »ambrozija«; Židovi su ga poznavali iz Babilona. Za vrijeme pedesetgodišnjeg babilonskog sužanjstva (586—536 pr. n. e.) saznali su Židovi za taj »kruh života« s pločica, ispisanih klinovim pismom, i upoznali legendu velikog junaka Gilgameša, koji je težio za besmrtnošću. Utnapištim, skelar bogova, peče za Gilgameša sedam nebeskih hljebova — oni će ga održati budnim za vrijeme »kušnje«:

Za prvi kruh je tijesto spravljeno,
za drugi već je izmiješeno,
za treći već je vlaženo,
četvrti brašnom posuh, u peć dadoh,
peti kruh se već i zarumenio,
šesti... Ah, Gilgamešu! Pa ti spavaš!

Kad je Gilgameš zaspao (san je jedna stepenica prije smrti!), propao je na ispitu besmrtnosti.

Tako za gomilu nije bilo ništa tuđe, kad je Isus govorio o kruhu, čije uživanje daje besmrtnost. Ono, što se činilo da je tako čudovišno, bilo je samo to, što je u najodrešitijem obliku sam sebe označio kao taj kruh. Tim je riječima Krist izgubio ne stotine, ne hiljade, već većinu svojih slušatelja. Treba se samo sjetiti, što je on rekao! On je strašnom jasnoćom pozvao one, koji su stajali oko njega, da jedu njegovo tijelo, da piju krv njegovu. Glas o tome puče poput munje židovskom zemljom. Je li on bio lud? U svakom je slučaju bio grešnik. Jer, iako većina njegovih slušatelja nisu bili neki pobožni Židovi, već ljudi izvrgnuti raznolikim uplivima okolnog poganskog svijeta, ipak su se u *jednom* slagali: u gnušanju od ljudske krvi. Židovski su zakoni o jelu mahom zabranjivali uživanje krvi. »I čovjek«, kaže 3. Knjiga Mojsijeva, »bio on iz kuće Izraelove ili je stranac među vama, koji jede bilo kakvu krv, na njega ću se ja oboriti i istrijebiti ga iz njegova naroda.« A na drugom mjestu

stoji: »Isto tako ne smijete uživati krvi ni od ptica ni od životinja, ma gdje prebivali. Ako bi neka duša uživala bilo kakvu krv, ima se istrijebiti.« Jer i sama je duša u krvi — duša i krv su božji. Bog je krv odredio za sredstvo pomirenja; i tako ona ne smije poslužiti za druge svrhe.

Pentateuh se, dakako, bavi samo zabranom životinjske krvi. A zašto? Jer se pijenje ljudske krvi smatralo za nešto posve nemoguće! Kao što je poznato, u Rimu nije postojao zakon protiv ocoubistva. Jer: — tko će ubiti svoga oca? Bilo je posvema nepotrebno, da zakon sprečava takav užas — jer ga je isključivao najdublji životni osjećaj. I sada dolazi taj tesarski sin i za vječno blaženstvo zahtijeva takvu jezovitu carinu. Da se jede ljudsko meso! Pije krv! Ako je htio da ih se riješi, onda nije bilo djelotvornijeg sredstva: Kao što su došli u gomili, tako su sada u gomili pobjegli.

Ali Krist nije izgubio samo Židove, izgubio je i najbolje među neznabošcima. Između gradski obrazovanih, između filozofa razbora i samoga sebe podigao je bedem. Njega bi se i Seneca, koji je, kao što smo vidjeli, boga-čovjeka smatrao mogućim, gnušao na zahtjev, »da se jede tijelo božje«. Pa i najfinija, najmjerodavnija glava svoga vremena, Marko Tulije Cicero, napisao je ove riječi, koje osvjetljuju jedan spor u Eleusisu, a koje se istom žestinom okomljuju i na Kristovu krvnu mistiku. On je rekao: »Kad naše žito nazivamo Ceres, a vino Bacchus, mi upotrebljavamo uobičajenu govorničku figuru. Jer može li netko biti tako lud, te svom ozbiljnošću vjerovati, da je nešto, što on jede, *bog*?«

On to piše u svojoj čuvenoj knjizi »*De natura deorum*« (O naravi bogova). Snaga Ciceronovih riječi pridobila je za njegova života zacijelo više ljudi nego što su ih pridobile propovijedi Isusove: svi su mu obrazovani vjerovali. U nekom naprednom Rimljaninu mogla je »jestivost bogova« izazvati samo krik, kojim se traži liječnik za luđake... Pritom bi razum Ciceronov postupao mnogo razboritije, kad bi uvidio, da je trajna obnovna moć u pšeničnom zrnu i u čokotu bila božanski misterij. To moderna znanost zna. Jedan od historičara kruha, Adam Maurizio, kaže: »Ne smijemo zaboraviti, da onaj, koji nam dariva život, i sam živi«. Od zemljina krila do mlina — pa čak i dalje od toga — krušno je zrno živo biće.

Neka je Krist izgubio svoje suvremenike, neka se, kao što kaže Pavao, njegov nauk »čini Židovima sablazan, a Grcima ludost«: njegov mu je mračni i divlji govor pribavio bezbroj još nerođenih, koji nisu dopuštali, da im zakoni o hrani i razum zabrane u potresenoj duši obožavati nešto, što nisu razumjeli.

I KAD SE ISPUNI VRIJEME, HTJEDE ISUS DA SA SVOJIM učenicima jede vazmeno janje. On je poznavao svoju sudbinu. Znao je, da je to bila posljednja gozba u njihovoj sredini. Bio je žalostan i uzbuđen — i kad sada vidje vino na stolu, izgovori riječi, da on, dok još boravi na zemlji, »ne će više piti od toga roda trsova«. Ali nije rekao samo to. Prije toga se, kao što priča evanđelist Matej, dogodilo još nešto:

Dok su blagovali, uze Isus kruh, blagoslovi ga, prelomi i dade ga učenicima svojim govoreći: »Uzmite i jedite, ovo je tijelo moje.«

Tada uze kalež, zahvali i pruži ga učenicima i reče: »Pijte svi iz njega;

Ovo je krv moja Novoga zavjeta koja se prolijeva za mnoge na oproštenje grijeha.«

Opet ona strašna hiperbola! Kao da je to neka stijena, na koju je Krist zalutao i ne može više sići... Ali nije; on je često sišao, otkad je u kafarnaumskoj sinagogi rekao svima, neka u kruhu uživaju njegovo tijelo. On je otada često s najvećim realizmom raspravljao o ljudskim stvarima. A zašto ga danas opet nagoni u tako strašno uzbuđenje, što se pred njegovim bolnim duhom kruh i vino pretvaraju u nešto, što oni za druge ljude *nisu*? No, mi znamo, da oni, koji su osuđeni na smrt, imaju za svoje tijelo neki drugi osjećaj, jedno čulo više, nego ostali ljudi. Oni već vide, kako su to tijelo, te tetive i to meso, spremni na punu transgresiju, raspodijeljeni na neživu prirodu. Sada je Krist gledao vino i kruh i vidio, kako se jedno bijeli, a drugo rumeni. Bili su nalik na ljudsku kožu i krv; mislio je: Oni će i nadalje živjeti, a ja se moram ugasiti. I ta ga je muka nagnala da poželi — možda — da ne bude čovjek, već kruh i vino... Možda je tako bilo. Ili je vidio hljebove gozbenog stola, i kako uza nj sjedi jedanaest učenika. Budući da je Juda izišao, bilo ih je jedanaest, a on sam bio je dvanaesti. U židovskom šatoru zavjetnom bilo je dvanaest hljebova. Bili su to hljebovi za gledanje, koje su nazivali i dubokoumnom riječju »kruh obličja« ili »lehem panim«, to jest, *kruh nazočnosti* — jer je Jehova bio nazočan, čim je pred njim na stolu ležalo dvanaest hljebova, narodna snaga plemenâ. — Nazočnost! Možda je Isus mislio: Kao što je moj otac nazočan u hramu židovskom, tako ću i ja uvijek, kad god bude kruh ležao na stolu, biti nazočan kod tih učenika, koje ljubim... Možda je Isus tako mislio. *Znati* ne ćemo to nikad.

Mi uopće vrlo malo znamo o najvećem misteriju, koji se ikad zbio među ljudima. Začudo, Ivan prešućuje čitav prizor posljednje večere, koja bi ipak morala biti njegova omiljela tema, nakon što je s velikim ushićenjem opisao veliku sablazan, koju je propovijed Isusova o tijelu i krvi izazvala kod ljudi u kafarnaumskoj sinagogi. Ali, što je još čudnije: ostala trojica evanđelista pričaju doduše o posljednjoj večeri, ali ništa o učinku, koji su izazvale Kristove riječi. A što! Zar se učenici *ne*

zgražaju, kad Krist od njih ponovo očekuje, da čine ono isto, što je u gnjevu preporučivao kafarnaumskoj gomili puka: da jedu njegovo tijelo i piju krv njegovu? Oni se *ne* zgražaju — a Luka, evanđelist, otkriva, zašto. Luka, liječnik, prirodoslovac, priča, da je Isus svojim riječima dodao još polurečenicu: *»To činite meni na spomen!«* A to je, čini se, zaista rješenje zagonetke, zašto su učenici ostali mirni. Gospodin je zahtijevao nešto dirljivo-značajno, bolno-lijepo — naprosto jedan čin sjećanja! a ne nešto strašno.

Najstariji su se kršćani bez sumnje čuvali, da te riječi shvate drukčije. Tako stoji u »Didahé« — onom crkvenom obredniku grčkih kršćana, koji je prije nekoliko desetljeća pronađen u Carigradu — da je svećenik prilikom pričesti, kad je crkvenoj općini pružao kalež, izgovorio:

»Zahvaljujemo ti, Oče, za sveto vino sluge tvojega Davida, koga si nam dopustio upoznati po Isusu, tvom pomazanom sinu.«

A kad je lomio hljeb, rekao je:

»Kao što je ovaj prelomljeni kruh bio po bregovima razasut i opet skupljen, tako neka i crkva tvoja, o Gospode, bude skupljena iz svih krajeva svijeta i unesena u kraljevstvo tvoje!«

To su simbolički mišljene riječi, u kojima nema ni spomena o tijelu i krvi. I najstariji kršćani u strahu izbjegavaju da pobude neke druge predodžbe. Oni su morali biti oprezni, dok je još državna vjera bila poganska. Jer, kao što znamo od njihova prijatelja, pisca Minuciusa Felixa, njihovim su skupovima spočitavali *»tiestejske gozbe«*, uživanje mesa i krvi umorenih ljudi, a naročito umorstva djece. (Ovakve su lažne optužbe cijena, koju moraju od vremena do vremena plaćati sve misterijske religije. Nešto slično vidimo u Eleusisu.)

Ako je, dakle, mišljenje Luke (koje je Pavao u prvoj poslanici Korinćanima na najjasniji način podupro) bilo točno, onda je Krist, kad je dijelio kruh i vino, upotrebio samo jednu gotovo bezazlenu usporedbu: neka oni, kad vide kruh i vino, uvijek misle na zajedničku gozbu, na posljednju večeru s njim. I da misle, da je on bio lomljen kao što ljudi lome hljeb; i da je njegova krv bila prolivena, kao što ljudi prolijevaju crveno vino. Ali ako Matej i Marko, izostavljajući polurečenicu: »To činite meni na spomen!«, objavljuju istinu — što je s onim gore nespojivo — onda je Krist uistinu rekao i mislio: »Kruh, koji jedete, *jest* tijelo moje, vino, koje pijete, *jest* moja krv«. Jer samo je *jedna* istina moguća.

Čovječanstvo se kroz dvije hiljade godina bacalo na tumačenje ovih riječi s neizmjernom žeđu. Milijarde ljudi jatilo se i komešalo oko one scene. *Kako* se Isus oprostio od svojih, i *što* su njegove riječi doista značile, ne će se nikad moći razotkriti. Činjenica, da se to ne može otkriti, navukla je neizrecivu bijedu na ljude, a naročito na kršćanstvo. Vojske poginulih u ratu klonule su s riječima: »Ovo je tijelo moje!« Jest, i samo se kršćanstvo — to ćemo vidjeti! — rasprsnulo od te misterije kruha na

pragu Novoga vijeka u tri ili četiri nova kršćanstva: englesko kršćanstvo odijelilo se od rimskog kršćanstva papâ, a kršćanstvo Švicaraca od onoga Nijemaca. Tako je golemo bilo vrenje, koje je riječ Isusova unijela u svijet: riječ o *kruhu, koje je tijelo njegovo.*

42

ALI UOPĆE I NIJE BILA JASNOĆA I LAKOĆA SHVAĆANJA njegova nauka — to se danas može razabrati! — ono, što je Krista poslije njegove smrti na križu, učinilo osvojiteljem svijeta. Naprotiv: to je proizvela neshvatljivost svega toga, moć tajne, misterij. Nije jasnoća njegovih parabola, već je naprotiv gorostasna i neprotumačiva hiperbola njegova života osvojila svijet. Krist je Srednji vijek. Ali čini se, kao da on usisava sav antički Orijent, da ga — uvećana svojom vlastitom osobom — ubaci u Srednji vijek. U širokim naborima svoga nauka Krist zapravo zgrće, a da to i ne želi, sve ono, što su ljudi vjerovali *prije* njega. S predodžbama Babilonaca objavljuje on, da kozmički pripada nebu. On je Oziris sviju Egipćana: umoren, raskomadan, on se ipak diže i zavladava svijetom kao proljeće. On sam je vazmeno jagnje Židova i od proroka obećani Mesija. On je gospodar sviju usjeva, iskupitelj mrtvih, on je kruh zemaljskog i zagrobnog svijeta. On je čokot, on je Bakho, uz drvo privezana, u vinskom tijesku ispaćena i u vinu nanovo uskrsla loza, koja u božanskom trijumfalnom pohodu polazi u Perziju i Indiju. On je povratak Adonisa, mladića, koga je oboriv vepar, koji svoju krv prosipa i koga oplakuju sirijske žene. On je Tammuz, bog proljeća Sumeranâ, koga traži majka njegova Ishtar:

Njegova majka počne u plaču za njim da tuži.
Okolo ide, a teret od suza
lije sve po njoj. Pritište srce
rukama — veliki njeni su jadi!

Kao što je Ishtar oplakivala Tammuza, a Demetra tražila Perzefonu, tako se Mater Dolorosa približila pećinskom grobu Isusa Krista: ali on je već bio uskrsnuo — i sav Orijent, koji je klicao od radosti zbog uskrslog Ozirisa, Bakha i Tammuza, kliče sada s Marijom zbog uskrslog Krista.

On je »gospodar svega raslinja«, ali je u istom dahu i »žrtva, žitno sjeme«. Iz najudaljenije Perzije i Indije usisava Krist tu predodžbu. U Perziji je *homa,* u Indiji *soma* bilo ime jedne poviješe, koja je bila nalik na bršljan. »Homa je jedan od tri dara, koji je Ahuramazda posadio pokraj vrela života. Tko pije sok te biljke, taj ne može umrijeti. Njegovi su darovi zdravlje, nastavak života poslije smrti, uskrsnuće...« Isprva samo napitak, postaje soma *bog,* koji svoje ljubljene ispunjava i proživima. Pričest s napitkom some za Indijca Vedâ je isto ono, što je za kršća-

nina nazočnost njegova boga u kruhu i vinu. Sve te predodžbe prenosi Krist s granica nastavanog svijeta — sjetimo se toga! — u Srednji vijek i među pobjedonosne narode Sjevera. Da, čak i svoga posljednjeg i možda najmoćnijeg neprijatelja, Mitru, koji je došao iz Perzije, boga vojnikâ, obara Krist na tlo — nakon što je taj bog sunca dugo vremena svojim sjajem nadmašivao sve druge bogove. Mitra je oborio bika plodnosti, u čijem je tijelu tajanstveno spavala snaga sviju biljaka i životinja. Vojnici su Mitru nazivali »posrednikom između čovjeka i vječnosti« i molili mu se u pećinama, u koje nije smjela zaviriti nijedna žena: oni su ženu smatrali, kao i sveti Pavao, za manje vrijedno stvorenje, koja pred bogom ima da šuti... A gdje je sada taj Mitra? Već u najranijem Srednjem vijeku nitko se više ne sjeća njega i njegova svemoćnog kulta. On je bio samo jedan nabor ogrtača in Christo.

Jer za narode Srednjega vijeka bijaše Krist *bog sviju bogova* i *kralj sviju kraljeva.* Narodi, koji ga nisu nikad vidjeli, skaču sa svojih sjedala, kad čuju o njegovoj smrti, i potežu mačeve, da ga osvete. Germani godine 830. slušaju kako jedan pjevač recitira evanđelje: to je starosaski »Heliand«. I kad su čuli, da je sveti Petar nasrnuo na stražare i udario jednoga od slugu u prvom redu,

»da mu je od oružja krvavo prsnuo obraz i uho u kostima i da je iz rane kuljajući navalila krv«,

tada i oni hoće da udare, da spase Krista, kome su vazali. Jest, oni su njegovi vazali! Jer rastava vjere od države, koja obilježava rimsko carstvo, rastava, koju je preporučio sam Krist: Dajte bogu božje, a caru carevo — ne postoji više u Srednjem vijeku. Krist je samovladar svijeta: papa, koji zapovijeda u Rimu, i car, koji prebiva u Njemačkoj, u najboljem su slučaju njegova desna i lijeva ruka, a čovječanstvo Srednjega vijeka ništa do klupčica za njegove noge.

TREĆA KNJIGA

KRUH U SREDNJEM VIJEKU

Thinkst Thou such force in bread?

MILTON

Nijedna stvar nije pozitivnija od kruha.

DOSTOJEVSKI

NOVI NARODI NA STAROM TLU

43

KAKO JE PROPALO RIMSKO SVJETSKO CARSTVO — TO ČUDO najsavršenije organizacije?

Helmholtz priča jednom prilikom, kako su sauri pradavnog doba prestali rasti, kad je priroda razabrala, da više nije praktično upravljati tako velikom živom masom iz jednog centralnog organa. Živčani vod prema ekstremitetima zahtijevao je, kaže on odviše vremena i otežavao cjelokupnom tijelu da se prilagođava zadacima života.

Nimalo drukčije nije umrlo svjetsko Rimsko carstvo. Godine 300. n. e. postadoše zadaci života mnogo teži, nego što su bili za vrijeme cara Augusta. Zato što se svijet oko golema tijela posve izmijenio. Ono je, istina, još uvijek imalo stari opseg, ali je tada Imperium Romanum stajao u nekom drugom prostoru, u nekoj drugoj »klimi naroda«, čije su oluje postale surovije. Germani i Sarmati, sjeverni Gali i Škoti, Armenci i Perzijanci, koji su živjeli u doba Dioklecijanovo, bili su posve drugi ljudi, nego što su bili tri stotine godina ranije, za vrijeme Augusta. Ali je to samo pola istine. Druga je njena polovica, da su i sami Rimljani postali drugi ljudi.

Zamor carstva! U ono je vrijeme počeo najbolje ljude obuzimati neki nepoznati osjećaj. »Ako se zaista na svim granicama u isti mah vode borbe protiv barbara, ako snabdijevanje provincija, koje moraju pomagati ostalim provincijama, postaje sve skuplje i teže, zašto se onda svaka pokrajina sama ne opskrbljuje kruhom i vojnicima? Zar je praktično, da se Španija zaštićuje armenskim plaćenicima, a da u Španiji rođeni vojnici nastupaju nilskom dolinom? Zar zaista treba rusko žito otpremati s Krima i njime darivati Rim, da na ušću Dnjepra možda izbije glad i ustanak?« Upravo u času, kad su najbolji tako mislili, bio je rimski imperij zreo za federalizam.

Kao čovjek, koji je svijesno oblikovao ovu spoznaju, ističe se car Dioklecijan (284—305). Razlozi njegova fanatičnog otpora prema položaju glavnoga grada Rima nisu doduše bili samo spoznajne naravi. Taj je otpor vjerojatno proistekao iz sjećanja na duševne uplive, kojima su od vremena Augusta bili izloženi carevi sa strane rimskog senata. Dioklecijan je možda mislio: »Kad više ne bude Rima, ne će biti ni senata!« Osim toga sam on bio je Dalmatinac i kao takav silno ponosan na svoju

užu domovinu. Ali ti psihički razlozi ne bi bili dovoljni, da se Rimu skine glava. Rim je za njega značio upravu, koja siše krv i koja je usto nepraktična. Kakve li besmislene povlastice, da sav ostali svijet hrani i zaštićuje Rim! Tako je Dioklecijan, premjestivši carsku stolicu (umjesto cara vladao je tada u Rimu prefekt policije), zamijenio centralizam, koji je trajao mnogo stoljeća, novim federalizmom. Umjesto glavnog grada odabrao je car »putujući dvor« s kojim je stolovao sad u Dalmaciji, sad u Maloj Aziji. On je za sebe zadržao istok svijeta, da njime vlada i da ga brani, a nad zapadom je postavio svoga prijatelja i učenika Maksimijana.

Federalizam je trebao da u isti mah jača životni osjećaj i samosvijest rimskih provincija: kad se budu branile od barbara, neka to više ne čine zbog Rima nego zbog »kulture«, koju su preuzele od Rima. Ali je već bilo prekasno, da se kušaju blagodati federalizma. Svjetsko se carstvo raspadalo.

Podjela, kad je već jednom bila izrečena, nastavljala se odmah dalje. Pod Konstantinom Velikim (324—337) povijest ne vidi više samo dva, već četiri rimska carstva. Zapadu i Istoku pridružuje se jedan upravni blok na sjeveru i jedan u Africi. Glavni razlozi te diobe nisu bile — kao što bi se moglo pomisliti — pretendentske želje, već naprotiv strah od *gladi*, koja je uvijek dovodila do strašnih provincijalnih ustanaka. Čim su se provincije osamostalile, nisu više morale izvoziti žito. Čim više nisu izvozile žito, mogle su se same prehranjivati. Borba Rima za zemlje krušarice završila se tako, da je Rim morao dati tim zemljama slobodu! Dakako, u mnogim slučajevima prekasno, jer su te, nekad cvatuće provincije, bile od barbara, koji su nadirali, već tako udešene, da nisu više mogle hraniti ni sebe, a kamoli imperij.

Najpotresnije u propasti Rimskog svjetskog carstva nije to, što su se provincije odvojile, da bi u borbi protiv barbara, ili čak uz njihovu pomoć obrazovale samostalne države. Današnji čovjek osjeća mnogo dublje raspadanje toga carstva, kad čita, kako tada Engleska nije htjela da se od njega odvoji, kako je moljakala rimskog cara za pomoć protiv Saksonaca. U času, kad je car Honorije (395—423) Britancima odgovorio na njihovo pismo: »Pomozite sami sebi — ja vam više ne mogu pomoći!« — u tom je času, s tom je rečenicom propalo svjetsko Rimsko carstvo.

44

NA KOJEM SU STUPNJU KULTURE STAJALI NARODI KOJI

su razbili Rimsko carstvo? Cezar kaže o Germanima: »*Agriculturae non student*« (oni se ne bave obrađivanjem zemlje). i još dodaje zašto. Plemena bi se uslijed obrađivanja zemlje raznježila. ona bi se navikla na posjedovanje nekog određenog kraja. Ona bi gradila čvrste kuće i prestala bi biti ratoborna. A rat je Germanima svrha života. Toliko Cezar.

Sasvim sličnu izjavu daje zemljopisac cara Augusta, Grk Strabon. On o Langobardima i Suevima priča: »Svima je tim narodima zajedničko, što vrlo lako sele, jer se ne bave obrađivanjem zemlje i ne skupljaju zalihe, već stanuju u bijednim kolibama i žive iz dana u dan; njihova hrana potječe većim dijelom od stoke, tako da oni svoje neznatno pokućtvo mogu lako natovariti na kola i stada pognati, kamo god hoće.«

Prije nekoliko desetljeća počelo se sumnjati u izvješća Cezara i drugih Rimljana o Germanima. Naročito je, kažu, obrađivanje zemlje u Nijemaca starije, nego što su Rimljani augustovskog razdoblja pokušali prikazati svijetu. U naroda sjevera nađena su nedavno oruđa, rani oblici pluga, pa čak i peći — koje potječu iz vremena, kad Rimljani *još nisu* bili dirnuli u te narode.

A iz kojih bi razloga Cezar saopćio nešto »lažno«? Možda iz političkih? Tako nešto vjerovati, znači zaista podcjenjivati mirnoću — pa čak, ako hoćemo, i uznositost —, koja ispunjava pisca njegova kova. On bi zacijelo bio »poznavanje obrađivanja tla« priznao i Nerimljanima, kad bi u prigodičnom zasijavanju nekog polja zoblju vidio nešto, što bi bar samo izdaleka nalikovalo na ono, što je poznavao iz riječnih dolina Španije, sa Sicilije, iz Afrike, a najbolje iz Egipta, to jest, beskrajna talasasta pšenična polja i narode, koji su *doista* živjeli od kruha.

Ali nije bilo tako tri stotine godina kasnije, za vrijeme Seobe naroda. Divlja su plemena, koja su živjela na granicama Rimskoga carstva, već poznavala prednosti skromnog ratarstva. Kad su ona mijenjala svoja prebivališta, činila su to uvijek za godinu dana: ona su pokraj svojih pašnjaka određivala poneku malu površinu za gajenje zobi, čiju su žetvu sačekala, prije nego što su krenula dalje. Zobena je kaša poprimila za njih nacionalno značenje. Ona je Nijemcima pokazivala put. Ako su nekoć vjerovali da im obrađivanje polja slabi udarnu snagu, onda je istina bila baš na suprotnoj strani. Samo su narodi s posve malim brojem duša mogli živjeti od svojih stada. Za narode, koji su htjeli da se umnože, bilo je gospodarstvo, osnovano na pašnjacima, nerentabilno.

Prema saopćenjima ruskih istraživača potrebno je porodici centralno-azijskih nomada od šest glava, »ako želi donekle udobno živjeti, tri stotine grla stoke«. Putnik Leopold von Buch napisao je godine 1810., da na svom putovanju po Laponiji nije vidio stado sjevernih jelena manje od tri stotine komada. S tom količinom, rekao je, živi obitelj u *umjerenom* blagostanju. Od toga ona može izraditi odjeću i obuću i još trgovcima prodati kože i rogovlje za brašno, rakiju i vunene tkanine. A sa samo stotinu životinja, ista bi ta obitelj vjerojatno jadno propala. — Tako bi horde barbara, koji su provaljivali u Rimsko carstvo, uz neprestani porast svoga brojčanog stanja, trebale milijarde komada stoke (a da pritom ne bi naišle na dovoljno zemlje za pašnjake),

kad ne bi htjele da usred svoje pobjede skapaju od gladi. Bilo je logično, što su izmijenile oblik gospodarstva i od stočara postale ratari.

Ali one nisu to učinile nekažnjeno: hiljadu godina bunio se instinkt Germana, Kelta i Slavena protiv te nužde. Lutanje, spavanje pod vedrim nebom, ponosno podnošenje tegoba, činili su se njima kao izgubljeni raj. Germanski kralj i vojskovođa Ariovist rekao je jednom prilikom Cezaru: »Ti ćeš već vidjeti, što mogu ratnici, od kojih nije nijedan u četrnaest godina spavao pod krovom...« Evropska povijest Srednjega vijeka, pa i ona Novoga vijeka, sa svojom vječnom borbom instinkata ratnika protiv ratara, stočara protiv stanovnika gradova, bit će po tim riječima svakome razumljiva.

45

KAD SU SE NARODI SJEVERA, POSVE PROTIVNO SVOM ukusu, morali odlučiti da život ratničkih pastira zamijene za život ratara, zbilo se to tako, što su rimsku pograničnu zemlju uzeli pod zajedničku plemensku upravu. Bila je to neka vrst agrarnog komunizma, koji je, dabome, bio ublažen već tim, što je udio vojničkih zapovjednika u zemljišnom plijenu bio veći od onog ostalih ratnika. U početku nije zacijelo zemlju posjedovao nitko; svake se godine samo vršila raspodjela zemljišnih udjela već prema brojnosti porodica; sada su se njive obrađivale, a zatim se opet sveukupni prinos žita stavljao na raspolaganje pojedincima prema broju glava. Zajedno s obradivom zemljom povezivala su se, dakako i koristovna prava na pašnjake, vodu i šumu.

O tome nemamo nikakvih isprava: ali je tako nekako moglo biti. U neosporni se posjed pojedinca ubrajala možda samo njegova koliba, njegovo oružje i njegov štit, nadalje vjerojatno i ratarski alat. Ali mržnja prema ratarskoj djelatnosti, pa nejednaka vrijednost i promjenljiva izdašnost pojedinih rudina dovodila je samo do posve nejednakog radnog učinka. Pleme je uskoro razabralo, da urod kruha, koji je jedan ratnik-seljak prinosio zajednici, nije jednak drugome. Prva je posljedica toga bila možda, da je do zapovijedi pojačan zahtjev: neka se svatko hrani sam, što znači, da je zemlja prešla u vlasništvo čovjeka, koji je zemlju orao. Onaj, tko je dobro obradio zemlju, imao je što da jede. Naprotiv, onaj, koji je pio, koji je ljenčario, tome vlasništvo nad zemljom nije bilo ni od kakve koristi. Taj je uskoro upao u glad, pa je prodao vrednijemu najprije alat, a zatim i svoju zemlju; a na kraju je — možda to nije bio baš on, već njegov unuk — prodao svome susjedu, usprkos svoj mržnji na poljodjelstvo, snagu svojih mišica. On se doduše odrekao svoje slobode, ali je za slobodu kupio pravo na prehranu, mogućnost da bude zaštićen protiv nesigurnosti gospodarskog življenja.

Ali je to bio samo *jedan* uzrok postanka ropstva na ladanju, i to ne možda onaj važniji; Goti i Vandali, prije nego što su zaposjeli veliku površinu rimske zemlje, jedva su i poznavali ropski sistem. Oni su radije poubijali ratne sužnjeve, prije nego što će im na čuvanje povjeriti svoja stada, a to možda i ne bi bilo praktično. Na rimskoj je njivi, međutim, već mnogo stoljeća vladao gospodarski oblik ropstva. Radnik je bio »sputan za grudu«. Pri nesklonosti sjevernjačkih naroda prema »pogurenom i znojavom radu« uskoro se samo po sebi riješilo pitanje, tko treba da u prvom redu obrađuje njivu: naravno, unuci

Sl. 15
Oranje na nekom staroengleskom dobru

i praunuci u roblje pretvorenih rimskih kolona. A kakav je stav zauzelo kršćanstvo prema pitanju prisilnog rada? Njemu bi, kao »religiji potlačenih«, bila dužnost da zabranjuje svaki prinudni rad. Ali kad je pod Konstantinom Velikim kršćanstvo postalo državna vjera (323. n. e.), nije više moglo razbiti rimski oblik gospodarstva i bilo je sklono da prokletstvo rada shvati kao plaću za Adamov grijeh. Ali je kršćanstvo u isti mah činilo i nešto drugo, što je, djelujući polako kroz stoljeća ipak postalo opasno za ropstvo: ono je pojam ropstva *oplemenilo*. Kad u Poslanici Galaćanima 1, 10 i u I. poslanici Petrovoj 2, 16 piše: »Svi su kršćani sluge božje«, i kad Poslanica Filipljanima 2, 7 uči, da je Krist kao čovjek uzeo obličje sluge i postao slugom božjim kao nekoć Izrael u Egiptu — onda je iz toga slijedilo, da i sluga ima svoju sta-

lešku čast. To nije bila samo utjeha; to je u sebi skrivalo jednu važnu realnost; rimski je rob bio stvar, a neslobodnjak Srednjega vijeka, ma koliko pravno nezaštićen, *osoba*.

Vlasnici zemlje, koji su imali i sudačku vlast, nisu u početku postupali s neslobodnim ljudima nimalo loše. Da bi čovjek dobro radio, morao je biti dobro hranjen. Čovjek, kome je pripadala zemlja, bio je prema engleskom shvaćanju tada *»hlaford«*, to jest »čovjek, koji daje kruh«. Od toga je skraćivanjem postalo *»lord«*. A njegova je žena bila *»hlaefdigge«*, žena, koja je u naćvama rukama gnjela kruh, *»lady«*. Već se iz povijesti ljudskog govora razabire da vlastelin nije možda pripadao »tipu tvorničarâ«, koji su uzimali plaćene radnike, da za njih rade na moderan način, a inače se za njih nisu brinuli: oni su i sami bili predradnici, a njihovi kmetovi neka vrst obitelji, nad kojom su vršili očinsku vlast. Lord sviju lordova bio je potom kralj.

U toj je gospodarskoj formi dolazila do punog izražaja misao uzajamnosti. Ona je u sebi imala mnogošta primamljivo. Riječ o »pravnoj zaštiti« nije bila fraza; još su se uvijek mnogi seljaci dragovoljno utjecali »zaštiti gospode«. Engleski je kralj Alfred Veliki (871—901) to čak i zahtijevao: svaki je seljak morao imati pokrovitelja, koji mu je jamčio za kruh i pravdu; čovjek, koji nije bio podložan nekom lordu, smatrao se za *»outlaw«*. »Sloboda za sigurnost« nije se u početku činila lošom zamjenom, ako se pomisli, kako je skup i opasan bio život slobodnjaka. On je bio obveznik vazalske vojničke službe, u čemu je bila sadržana dužnost da se stavi na raspolaganje s konjem i oružjem. Tko se odrekao slobode, mogao je uštedjeti te troškove, a osim toga, nije se izlagao ni životnoj opasnosti.

Kad su se gospodari vratili iz rata, gdje su u pljačkanju dali oduška svom rogobatnom divljaštvu, onda su njihovi kmetovi neko vrijeme zacijelo osjećali pobjedničke manire. Ali je još uvijek uz grubost i silu važilo u saobraćaju među pojedincima običajno pravo i pogodba. Gruba je prisnost i jednostavnost patrijarhalnih gospodarskih oblika još uvijek donekle sprečavala preoštro iskorištavanje poslužne klase — sudbina seljaka se pogoršala tek oko godine 1000., kad su mlade germanske države neprestanim osvajanjima nabrekle do jačine rimskih velepogona, i kad su zbog toga neslobodnjaci postali mnogobrojniji.

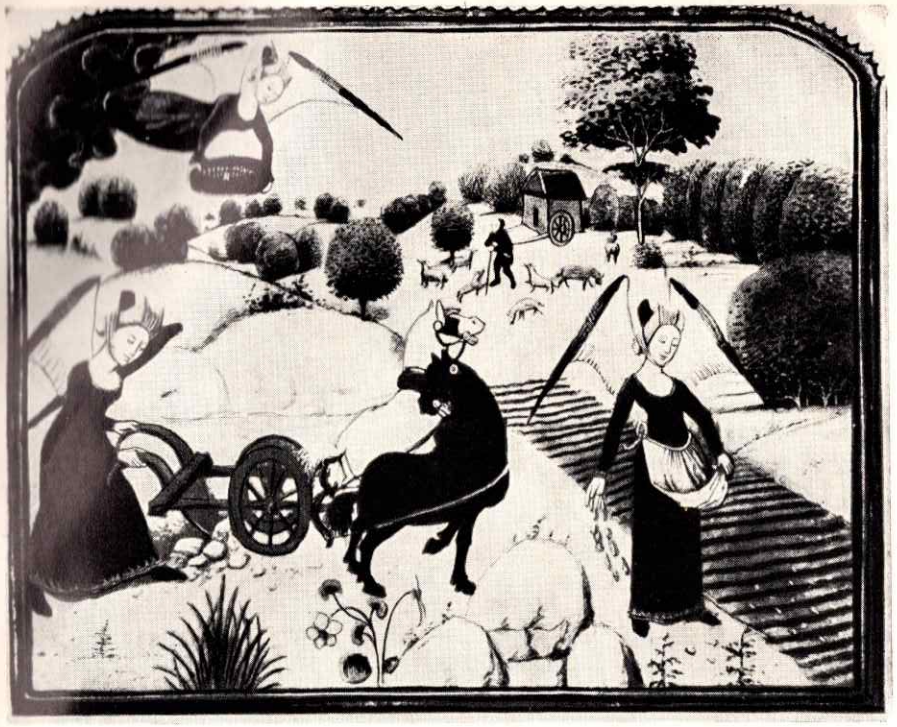

KAD SU JOŠ ANĐELI POMAGALI PRI ORANJU
Sredovječna minijatura iz Francuske

IZMEĐU CERERE I MARIJE
Tip žitne božice pretvara se u Majku Božju

FRATRI, SELJACI I DEMONI

46

ŠTO JE KRŠĆANSKIM SVEĆENICIMA POŠLO ZA RUKOM DA od sjevernjačkih naroda učine ratare, — kakav li je to bio uspjeh! Nijemci su zacijelo smatrali za luđake te svećenike, koji su posvuda krčili šume, koji su se i sami prihvaćali posla, da pašnjake pretvore u sjetvenu zemlju, i koji su sa zadignutim ženskim haljama gazili pokraj volova-orača. Zašto su se oni toliko naprezali kad je ionako trebalo krenuti dalje?

Ali, eto, nije se krenulo dalje. U tome je bila stvar!

A možda su se i fratri pitali, da li se zapravo isplaćuje pokazati takvim ljudima, kako se ore. Ta i nisu oni to izumili — koliko bi radije sjedili u samostanima pokraj svojih knjiga, a da se ratarstvom bave samo teoretski. Tako je, na primjer, na njihovu stolu ležao plemeniti Cato (234—149 pr. n. e.), koji je sasvim jasno propisivao, kako treba osnovati farmu, da ona može prosperirati, kako je u raznim prilikama s tlom, vodom, klimom i pomoćnom radnom snagom. A zatim, imali su još i jednu mudriju knjigu. Potjecala je od nekog *Terencija Varra,* koji je živio od 116. do 28. godine pr. n. e. Taj je Varro napisao šest stotina knjiga; a knjigu o ratarstvu napisao je u svojoj osamdesetoj godini. On je potomstvo poučavao o tome, što je ratarstvo, i što ono nije te kako na nj djeluje vrsta tla — a pri svoj svojoj učenosti bio je toliko praktičan, da ni sami fratri nisu knjigu razumjeli. Kako da oni samo i jedan djelić toga učine razumljivim novim narodima, s kojima se nisu mogli sporazumijevati.

Tu nije možda postojao uobičajeni jaz između »obrazovanih« i »neobrazovanih«. Novi su narodi ranog Srednjeg vijeka imali drukčija tijela i čula, nego rimsko-grčka mješavina, koja je napučivala okolinu Sredozemnog mora. Taj je rimsko-grčki sloj u sebe usisao i u sebi sjedinio i nešto egipatsko i perzijsko i feničko i španjolsko. I između dalmatinskog činovnika i sjevernoafričkog seljaka je također postojala razlika. Ali novi ljudi, koji su stigli, stigli su s neke posve druge zvijezde. S njima nije bilo sporazumijevanja.

Germani su bili ljudi, *koji vjeruju u vjetar.* Njihov vrhovni bog bio je bog vjetra Odin, koji je jahao na konju s osam nogu; oko njega su letjeli gavranovi. Samo su ljudi, kojih pradjedovi još nikad nisu

vidjeli kuće, mogli vjerovati, da je svijet stvorio bog vjetra. I Rimljani i Grci su nekoć, u staro doba, obožavali vjetar — a Hermes i Merkur su u njihovu Panteonu igrali podređenu ulogu. Svijet oko Sredozemnog mora nije poznavao vihore sjevernoevropske snage. Samo su Nijemci poznavali buru kao stvoriteljicu i preobraziteljicu svijeta. Oni bi mogli, na civilizirano tumačenje onog Grka Hipokrata (460—377 pr. n. e.): »*Anemos rheuma kai sheuma aeros*« (vjetar je točenje i lijevanje zraka), samo klimati glavom. Zar je snaga, što je lomila šume i stijene, sila, koja je obuzdavala valove Sjevernoga mora, mogla zaista biti samo »zrak«?

Oni su to znali bolje. Narodi Sredozemlja živjeli su u svom malom isječku — u »kulturi« — kao da ne postoji ništa drugo. Kuću, vatru ognjišta i njivu smatrali su za središte svijeta. Oni više nisu čuli glas Kaosa, u kome je vladao olujni bog Odin, bog gromovnik Thor i boginja oblakâ Freyja. U novih naroda prelazi u redoslijedu čula predност od oka na uho. Žestok ili blag vjetar, šuštanje ili urlanje zraka potkrepljuju Nijemca u njegovim odlukama. Druge vrste glasova i intervale čuju nova plemena bolje od starih. Još je podrug tisućljeća kasnije Richard Wagner u »Ukletom Holanđaninu« uhvatio mahnitanje vjetra u bezbroju nikad čuvenih kombinacija. Nijedan majstor tona romanskog svijeta ne bi to ni htio ni mogao.

I te je narode zatekla neumoljiva nužda da se za hiljade godina nasele na jednom mjestu i da obrađuju zemlju! Oni su se tome oduprali iz sve duše. Bila je stvar njihova najdubljeg vjerovanja, da su slobodna nesavladiva priroda, život vjetrova, oblaci i rijeke nešto više od smrtna čovjeka, i da je grijeh prirodu iz osnova mijenjati. A zar ratarstvo u velikom stilu, oranje i sijanje — zar to nije bilo najveće nasilje, koje se moglo nanijeti Zemlji?! Karakteristika je nordijskih religija bila, što su se one uvijek zalagale za prava prirode protiv prava čovjeka. Mi znamo iz bezbrojnih ostataka sagâ, da su barbari shvaćali ratarstvo kao »krađu«, i da su demoni Zemlje zimi »dolazili« u skladišta ljudi i ponovo iz hambara krali ukradeno žito ili brašno.

Kad su novi narodi obrađivali njivu, činili su to, dakle, nečiste savjesti; i tisuću je običaja, kojima su okružili oranje, sijanje i žetvu, bilo obrambeno čaranje protiv osvete uvriježđenih duhova Zemlje. Ali su se oni bojali i Neba. I baš su zbog toga i posvetili agrikulturu neprijatelju Neba, bogu vjetra Odinu, bogu-gromovniku Thoru i božici oblakâ Freyi. Thoru je, na primjer, bio svet Donnerstag (četvrtak). Stoga su Germani sve ratarske radove, od sjetve do žetve, ako su ikako mogli, započinjali u četvrtak.

Njiva im je bila živo biće, koje su prije početka obrađivanja obilazili izgovarajući čini. Neka su plemena uzimala konje i na njima bijesno objahala njivu uz kriku i praskanje bičeva. Svrha je toga obreda bila da se oponaša vihor i da se njiva stavi pod Odinovu zaštitu. Budući da je konj bio posvećen bogu vjetra, postavljali su i konjske lu-

banje na četiri ugla njive. U njivu su također zakapali veprove zube i čekinje, jer je svinja, kao životinja, koja ruje zemlju, imala starije pravo na njivu od uzurpatora čovjeka. I samo je oranje ispunjavalo strahom Kelte, Germane i Slavene. Litavci su, na primjer, vjerovali, da je munja usijani lemeš, s kojim je bog oluje Laukpatis oplođivao božicu Zemlje Laukmaat. Ali jesu li to smjeli činiti i ljudi? Da bi odvratili srdžbu Zemlje, oni su se pravili, kao da plug nije rukom izrađeni stroj, već neko biće iz životinjskog carstva. Kao neka životinja s vlastitom voljom. Stoga su Anglosasi nazivali plug »pigs nose«, Letonci »Bär«, Rajnlanđani »Wolf« — okrivljujući životinju, da je ona izrovala zemlju. Nikad strah nije prestajao. Drvo pluga, koje je spalila

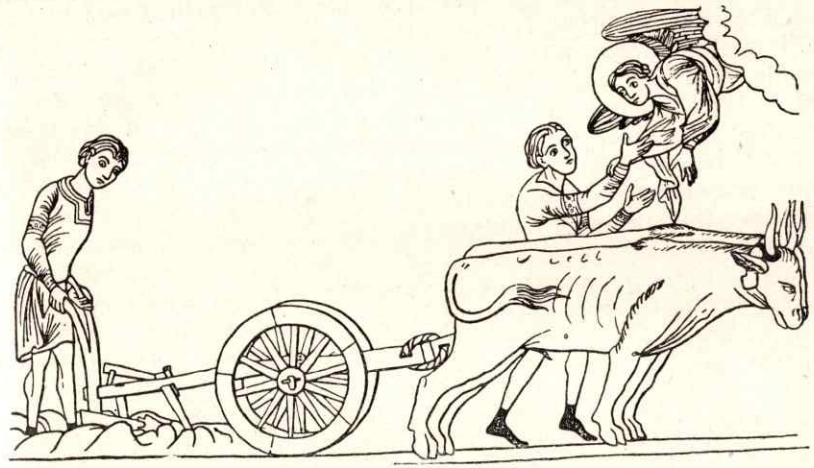

Sl. 16
Anđeo, samostanske sluge i plug

munja nije se smjelo upotrebiti za novi plug, jer bi to gnjev Thora-Donara svratilo na taj drugi plug. Bilo je dobro volu oraču osmuditi nekoliko dlaka, onda ga ne će udariti grom. Pri prvom oranju stavljalo se pred plug jaje: ako se ono zdrobilo, onda je njiva primila žrtvu. Onome, tko je pri oranju zaboravio izorati jednu brazdu, umrijet će bliski ukućanin. Sni o plugu značili su smrt, jer plugom izrovana zemlja nije bila ništa drugo, nego zemlja groblja, koju je izbacila lopata.

Nakon oranja došlo je sijanje. Starome neprijatelju usjeva valjalo je pri tome prići činima i udobrovoljavanjem. Biblija je izričito zabranila da se pri sjetvi pazi na vjetar. Čovjek, na kome je počivala milost božja, bio je jači od elementarne sile. Nijemac je to osjećao obrnuto; njemu je vjetar bio jači. Kad je zatim počeo mladi usjev nicati, bilo je potrebno novo čaranje, da se u pomoć privuku sunce i kiša. Bile su određene zabrane, da bi se snaga zemlje održala u zdravlju. Porodilje

i grudobolni nisu se smjeli približiti polju. Kad su se iznosili leševi umrlih, nije se smjelo prijeći preko zasijanih polja. Kad je zatim žito poraslo do vlati, dođoše velike ljetne brige, koje su prethodile žetvi. Moralo se paziti na šare, koje je u žitu izazvao vjetar. Duhovi vegetacije, razljućeni predosjećajem svoje propasti, snovali su nedaće.

Žuto žitno polje — današnjem čovjeku simbol mira — skrivalo je tada u sebi strahote. U ljuljanju klasja, u tihom šuštanju vlati prebivali su uvriježeni duhovi. Pazilo se na to kako se žito ponaša: ono se »talasalo, mrštilo, mreškalo, valjalo«. Ili se »lelujalo, treslo, dimilo, pušilo, drmusalo i vijalo«. Po njemu je obilazila neka sila, koja je čovjeku bila nedokučiva. Sjevernjački su narodi čuli »kako žitom jure jahači« ili »kako se u njemu vrti vještica«. Ali prije svega bile su to životinje, što su u žitu stanovale, životinje u plaštevima, koji su ih činili nevidljivima: njih nitko nije vidio, ali se osjećalo njihovo djelovanje. U prvom redu bile su to goleme svinje: u to se nije moglo sumnjati, kad se vidjelo poleglo klasje ili ležaj, koji su one izrovale. Druge su se staze vjetra u žitnom polju činile kao tragovi lisica. Kad je vjetar učinio nagli zaokret, znalo se, »tu su protrčali zečevi«, vjetar nemirnih udaraca zvao se »jarac«, a kad je klasje, čopor za čoporom, sa žutim stražnjicama i slabinama prileglo uz zemlju, reklo se, »sada trče vukovi«.

Ali je više od gibanja žita plašila tadašnjega čovjeka mrtva tišina podnevnog časa: »tetka raži«, »podnevna sablast«. Kad je iznad mirnog klasja zrak treperio kao u krušnoj peći, tada ga je obuzimao silan strah od neke nepoznate prirodne pojave. Ta su žitna polja došla iz Azije i Afrike. Još prije četvrt tisućljeća stajala je tu sveta »šuma«, obilna vodom i prohladna. Riječi su grana bile prijazne, a ne neprijatne kao ponašanje klasja. Šuma je uvijek bila prijateljica Germanâ. Samo je bila mračna Rimljanima, kad su ih klali Nijemci u Teutoburškoj šumi. A ono opet, što je Germanima žarkim dahom palilo srce, bila je podnevna svjetlost na njivama, majka žita.

Ali je usprkos »zloj žitnoj majci« i »nevidljivim životinjama« na kraju ipak svake godine dolazio dan kad je praznovjerni poganin počeo brusiti srp i kad je napadao zemlju. S krikom je pojurio u žito i sjekao i klao klasje. Pritom nije imao osjećaj, da obavlja neki miroljubivi posao, ne, on je imao osjećaj, da ratuje, kad su vlati raži padale pod zamasima oštrice. Redovi su neprijatelja postajali sve rjeđi, i na kraju je snaga polja umakla u »posljednji snop«. Oko posljednjeg snopa bilo je mnogo ritualnih običaja koji su bili pola strah, pola trijumf. U mnogih naroda nije on bio požet, već »zarobljen«, na kolima odvezen; obukoše mu haljine, oko njega su plesale i izrugivale mu se žene. U drugih mu je iskazivana čast: bio je unijet u štagalj, ali ne i mlaćen kao ostali snopovi; njega je smio i morao odnijeti neki putnik tuđinac, koga nisu poznavali. Možda je taj putnik bio Odin? U nekih se naroda snop mlatio, ali se od njega dobiveno zrnje opet rasulo po njivi, da se udo-

brovolji zemlja. Tek su sada, kad je žito bilo u kući, zapravo započeli pomirbeni obredi. Što su žešće puhali jesenski vjetrovi, to su ljudi više drhtali pred pakošću Odina-Wodana. Silnim vrtlozima prašine obznanjivao je, da on zapravo želi brašno.

Sad imaš, vjetre!
Kuhaj kašu za dijete!

govorili su ljudi i istresli s krova jednu otvorenu vreću brašna u njegov bijes. »Vjetre ili vjetrino!« govorila je jedna vračarica, »ovime tebi dajem tvoje, ali ti meni ostavi moje!« Kad bi za posljednjih noći prosinca vihor urlao odviše strašno, stavljalo se pred prag brašno i sol. Ako bi vjetar žrtvu ponio sobom, ili ako je sasušio ječmenu kašu, onda je uslišio molitvu.

Ovoj periodičnoj izmjeni iznuđivanja i mićenja demona Zemlje, svemu tom strahu, koji kida živce, strahu, što su ga Kelti, Germani i Slaveni osjećali pred posljedicama ratarstva, suprotstavili su se kršćanski svećenici. Oni su u početku obrazlagali, da u djelovanju, na čijem kraju stoji »*Christus paniformis*«, »krušno-božanski lik Gospodnji«, ne može biti ništa zla. Kad pogani nisu to razumjeli, učili su ih svećenici zaobilaznim putem starozavjetnom shvaćanju, da je zemlja robinja čovječja, a čovjek namjesnik božji. Neka oni samo mirno oru, siju i žanju. Oni time zemlji ništa ne oduzimaju. Jedan dio demona njiva, koji su se odviše loše ponašali, pretvorili su svećenici u đavole i jednostavno ih istjerali kadom. Od drugih, koji su bili odviše moćni, stvoriše kršćanske svece, *svece ratarstva*, koje su krstili i nadjeli im imena, i koji su tada narodu služili kao pomoćnici. Kao što su nekad grčka polubožanstva Triptolem i Ehetlios pomagala Demetri, tako se sada sveti Martin iz Toursa (rođ. oko 316. n. e. u Ugarskoj) zauzimao za ratare koji su toliko patili pod olujnim Wodanom.

Taj je sveti Martin bio oficir, a služio je u Sjevernoj Italiji i Galiji. Kad je na gradskim dverima Amiensa naišao na ozebla prosjaka, rasparao je svoj jahački ogrtač nadvoje i dao polovicu prosjaku: tako on postade siromašnom puku zaštitnik protiv vjetra i nevremena. Sve što je u prirodi silovito, krotio je on pomoću križa. On je umirivao i divlje životinje: tako je glavu neke krave, koja se prepala vatre, pritiskao na svoje srce sve dotle, dok nije demon ustuknuo. U polju se zauzimao za proganjane i hajkane životinje. On je iz zraka protjerao »Wodana lovca« i tako zaštitio seljakovu njivu.

Pritom se nije moglo izbjeći, da Martin uzme na sebe i lik boga vjetra, samo da bi se sastao s Wodanom. On ne samo da je uvijek jahao na konju (što seljaku nije baš bilo po volji), već je čak dao da mu se u studenom, u mjesecu osobito jakih jesenskih bura, posveti jedan dan. Ali je on sada bio kršćanski heroj, koji je bure držao na uzdi. Toga se dana jela guska, Martinova ptica, pravi simbol kućevne civi-

Sl. 17
Samostanski sluga mlati snopove

lizacije, s kojom je Odin, hranitelj gavranova, u daleko lošijem odnosu. Ali su kršćani toga dana jeli prije svega Martinov kruh. Kad su nato začuđeni svećenici pitali, zašto komade toga kruha čuvaju kroz čitavu godinu, odgovoriše im seljaci: »Da bog gromovnik ne udari u kuću!« I tako je novi nauk bio samo politura — a od poganstvo-kršćanskoga svijeta nastade neki međusvijet, u kome su i sigurnost i strah došli do svoga prava.

Ali svećenici su ponajprije dokinuli božicu oblakâ Freyju i u ratarskom je poslu zamijenili majkom Kristovom, Marijom. Ona, »koja prolazi kroz klasje«, koju su prikazivali u plavoj nebesnoj haljini s utkanim poljskim plodinama, postade kršćanskim simbolom, koji je pokazivao, kako je nježna i velikodušna bila Zemlja. Dan Marijina uzašašća u nebo padao je usred žetve, na dan 15. kolovoza, kao da je ona, prava »majka žita«, sada ljudskome rodu dala sve, pa može mirno napustiti Zemlju. Posvuda je sada u Rimskom carstvu majka Kristova zamijenila kult Demetre-Cerere. Dakako, često tako naglo, da su veliki komadi staroga obreda bili sačuvani u udomaćenoj Marijanskoj godini, te je blaženi Izidor Peluzijski (oko 440 n. e.) mogao uzdahnuti: »Ipak bi morala postojati veća razlika između Magnae matris pogana i naše Magnae matris Mariae«. Ali se svećenicima žurilo da kult nove vjere nakaleme na postojeći kult. Kao što su u Siciliji jednostavnom posvetom preobratili Cererin hram, tako su u sjevernoj Evropi preobratili ratarsku godinu. U dan navještenja Marijina, 25. ožujka, povlačio je seljak prvu brazdu: neka se krilo zemlje otvori za primanje sjemenog zrna, baš kao što je majka božja Marija primila »nebesko pšenično zrno Krista«. A osmog rujna, na dan Marijina rođenja, počinjala je ozima sjetva, nakon što je bilo blagoslovljeno žitno zrnje. Otprilike u to vrijeme započinjale su i svečanosti u grčkom Eleusisu: povratak Perzefone u podzemlje.

Sl. 18
Raženom snijeti zaražena raž

I tako se od oranja do žetve vodila između poganstva i kršćanstva trajna duhovna borba za njivu. Germani i Slaveni su htjeli prepustiti prevlast u svemiru nerazumnoj prirodi. Svećenici to nisu dopustili. Neka čovjek, kao slika i prilika božja, upravlja silama stvaranja. Nema riječi, koja bi bila dovoljno snažna, da dostojno proslavi velebno djelo svećenikâ. Bez njih bi zajedno s ostacima Rimskog carstva za sva vremena propala i kultura.

Pa ipak je ta duhovna borba bila štetna. Ta stoljetna bitka, koju je bog kruha Isus Krist vodio u duši praznovjernih naroda protiv bogova vjetra i vode za njivu i njezino obrađivanje, u prah je srušila svu rimsku tehnologiju. Nijedan Langobard ili Aleman nije na kraju ni htio ni mogao razumjeti knjigu Columelle (70 n. e.), velikog rimskog učitelja ratarstva. Engleski je historičar Hallam s pravom rekao, da je barbarstvo Srednjega vijeka započelo, kad su ljudi prestali govoriti latinski — kad je latinština spala na *stručni jezik obrazovanih*, i kad narod nije više mogao biti dionik iskustvenog blaga antike.

Time je bilo uvjetovano silno kulturno nazadovanje Srednjega vijeka. Kultura je naime tradicija, »sjećanje na navikle rukohvate«. Samo se jedan dio rukohvata nasljeđuje pismenim putem; sjećanje *bez ijednog* slova ne vrijedi ništa. U ono je vrijeme znanje vrlo brzo tonulo u glib. U dogmatskoj borbi između vjere i praznovjerja obrađivalo se tlo sve slabije i slabije. Jer ljudi nisu više bili zabavljeni tom stvari. Dakako, rat demona — hoće li Isus ili stari bogovi voditi plug — nije bio nepotreban: jer bi bogovi barbarâ, Odin i njegova vjetrena bratija, dabome, pustili da plug propadne od rđe. Ali je borba slabila razum narodâ, koji su je u sebi proživljavali. Oni su u tehničkim stvarima toliko oglupavjeli, da uopće nisu znali kako da predusretnu nove strašne higijenske opasnosti, koje obilježavaju nastupanje Srednjega vijeka. Jednoga se dana pokazalo, da je zaista đavo bio taj, koji je odnio kruh. Ali ne teološki, već neki sasvim drugi đavo.

47

U DOBA FRANAČKE DRŽAVE ŠULJALE SU SE GRADOM Limogesom svakojake glasine. Viđali su o podne u poljima »žitnu vješticu« razbarušene kose i od mesa ogoljelih ruku. Njezine su grudi bile posve crne (Ovo se crno provlačilo kroz sve vijesti.) Ona je u polje mamila djecu i davala im kruh, premazan paklinom. Kad djeca nisu htjela da ga jedu, pritisnula ih je željeznim rukama na svoje grudi, i ona su se ugušila. Ta su djeca umrla od straha.

Limoges je bio grad u Galiji. »Lem« je bila keltska riječ, a značila je jelen. Limožani su živjeli poput jelena u svojim slobodnim šumama i jeli svoje brašno od žira, dok nisu došli Cezar i Rimljani. Tada su se krčile šume, osnivali gradovi, trgovi, amfiteatri, hramovi božice žita Cerere i Vestina ognjišta, i Limožani pretvarali u Rimljane. Kad je jednoga dana sveti Marcijal u teatru propovijedao kršćanstvo, postadoše Limožani kršćani. U granitne su pustinje, onamo, gdje je zemlja bila *»rude et facheux et tout hérissé d'épines«* (surova i zla, izderana trnjem) prodirali fratri s križem i plugom. Jedva što se sva zemlja pretvorila u kulturno tlo kadli već dođoše divlji njemački narodi, koji su bježali pred Hunima, i potjeraše zakonite stanovnike pod zemlju, u spilje. Stoljećima nije bilo mira. Usred svih tih paleža i ustanaka slabo se sijalo i slabo želo. U Francuskoj više nije bilo važno, što je »žitna vještica« pocrnila ili zgnječila nekoliko djece.

Ali u ranu jesen one nesretne godine (943 n. e.) pojavilo se nešto još gore. Kričeći, jadikujući i grčeći se padali su ljudi na cesti. Mnogi su ustajali od stola i vrtjeli se poput točkova sobom; drugi su se opet rušili i pjenili u epileptičkim grčevima; a neki su povraćali i pokazivali znakove iznenadna ludila. Mnogi su od njih vikali: *»Oganj! — Izgorjet ću!«*

Tako je i bilo. Onaj, koji nije odmah ozdravio, taj kao da je izgarao. Bio je to *»invisibilis ignis, carnem ab ossibus separans et consumens«*, piše kroničar (nevidljiv oganj, koji je s kostiju skidao i proždirao meso). *»Cum intolerabili cruciatu«* (u nepodnošljivim mukama) ginuli su muževi, žene i djeca. U gradu Limogesu svaka je soba naličila na lomaču, na kojoj su dan i noć gorjele žrtve. Čuli su se krikovi, vidjela uda onih, koji su se pretvarali u ugljen — ali se oganj nije vidio! Najprije su im pocrnjeli nožni prsti, zatim se raspucali prsti ruku i grčile se i otpadale ruke i noge. *»Tamen desiderantibus mortem tantum remedium denegabatur«* (pa ipak je željnima smrti bilo uskraćeno to dobročinstvo), *»donec celer ignis invadet membra vitalia«* (sve dok nagli oganj nije prodro u glavne životne organe). *»Mirum est«*, piše kroničar Hugo Farsitus, *»ignis hic tanto frigore glaciali perfundit miserabiles, ut nullis remediis possint calefieri«* (čudno je, što taj oganj prožima jadnike takvom ledenom hladnoćom, da nema sredstava, kojim bi se mogli ugrijati). *»Horrendissimus ululatus«*, užasan urlik bola čuo se na milje daleko, a neopisiv je smrad tjedne i tjedne pritiskao ulice.

Prirodni je red bio razoren. Činilo se kao da je iz utrobe zemlje provalio pakao, ljudi su izgarali u nekom ognju, koji se nije mogao vidjeti, a čija je narav nalikovala na narav leda. Ljudi su poznavali zarazne pošasti, ali ovu ne. Grobari, koji su u jamu bacali hiljade i hiljade istrunulih i zgnječenih, ostadoše zdravi. A u selima, u kojima nije ležao još nijedan mrtvac, poumirali su svi ljudi u jednom danu. U isto se vrijeme na stolovima Limožana kruh preobrazio. Kad bi ga načeli, bio je mokar, i iz njega je curila crna mekota.

Očajni je narod padao pred oltare. Zazivao je Mariju i Krista. A također — budući da nitko nije sumnjao, da pošast dolazi s poljâ — i mnoge žitne svece, koje su poštovali kao nebeske zagovornike. Tu je bila Genoveva Pariska, sveta zaštitnica žita. Ona je umrla tek prije nekoliko stoljeća, i još su pradjedovi pađenikâ svojim očima gledali sveticu kako ona, visoka, plavokosa i na pomoć spremna, poput neke nordijske Walküre opsjednutim Parižanima Seinom dovozi lađe sa žitom. Otada su francuski seljaci poštovali Genovevu kao sveticu-zaštitnicu od proloma oblaka i gladi. Ali se »nevidljivi oganj« nije stišavao, kad su je zazivali u pomoć... Ovajput nije pomogla ni sveta Gertruda Nivelska, čuvena mi-

šja svetica, koja je toliko puta privoljela poljske glodavce, da ne odgrizaju korijenje raži. Tek kad su biskupi izložili kosti svetoga *Marcijala, »pestis ipsa cessavit«* (stišala se kuga sama od sebe). Ali je u godinu dana poumiralo 40 000 ljudi.

Sl. 19
Sveti Antun kao zaštitnik od žitne snijeti

Mi danas znamo, što je to bilo. Nesretni ljudi Srednjega vijeka jeli su *glavnicu:* crno zrnje, koje je imalo sladak okus. Oni su je isprva, ništa zla ne sluteći, uzimali u usta, a kasnije mljeli u svoje brašno ... Glavnica, opasan otrov, trajno je stanje gljivice *Claviceps purpurea* u raženom klasu. Ustvari kombinacija dvaju otrova, od kojih jedan, u živčanom sustavu ljudi i životinja, izaziva grčenje uda *(ergotismus convulsivus)* a od drugoga uda trunu *(ergotismus gangraenosus).* U prvim počecima pošasti nastupala su oba simptoma zajedno.

Budući da je glavnica bila slatka, insekti su rado tražili »kapljicu meda«, koja je izbijala iz oboljela klasa. Tako su se gljivične spore brzo širile, a ostalo je učinila kiša. Ali crno, voštano zrnje moglo se vidjeti prostim okom: u Rimskom carstvu ne bi bio nijedan seljak takvo žito ovršio, nijedan ga mlinar ne bi uzeo na meljavu, nijedan pekar od njega ispekao kruh. Rimljani su od svog pisca Columelle, genijalnog stručnjaka ratarstva, znali sasvim točno, kako i zašto se suzbija korov. Rimljani su znali, bez solne kiseline i bez jodoforma, i bez kloralhidrata i mikroskopa — što današnji kemičar posjeduje, da bi mogao ustanoviti i izlučiti glavnicu iz brašna — da je *čistoća* nedjeljivo vezana s pripremanjem kruha. Samo za vrijeme najvećih elementarnih nevolja, kad je Cezar opsjedao Marseille, bilo je pokatkad slučajeva ergotizma. Ali nikad masovnih katastrofa, kakve su se provlačile Srednjim vijekom.

Novi su narodi izgubili savjesnost u obrađivanju tla. Njihov je smisao za tehniku bio uništen. Medicina i prirodne nauke mogle su podići glavu samo toliko, koliko je crkva popustila uzde. Crkva je, dovoljno darežljiva, gradila protiv pošasti bolnice, koje su odmah stavili pod za-

štitu svetoga Antuna, zbog čega su ih i nazivali *»Antunov oganj«*. Ali je ona u isti mah medicinsko istraživanje ozloglasila kao vradžbinu. Tek su za vrijeme pune Renesanse otkrili botaničari i liječnici — Lonicer 1582. i Kaspar Schwenckfeld 1600. — pravu narav te strahovite bolesti i započeli protiv nje borbu.

MLINAR JE BIO ZAO ČOVJEK

48

NORDIJSKI SU NARODI PREMA TOME S OMALOVAŽAVANJEM i nepovjerenjem promatrali kulturnu i tehničku baštinu, koju su morali tako nenadano preuzeti. Među najvažnije stvari, na koje su barbari naišli u Rimskom carstvu, ubrajaju se, na primjer, *vodenice*. Svuda, gdje je bilo potoka, u Alpama ili u Španiji, u Grčkoj ili u Maloj Aziji, radili su ti žustri i vrlo kompliciran strojevi. Oni su svi bili izgrađeni po *istom* sistemu, koji je opisao Vitruvije. I taj je sistem bio tako izvrstan, da se njegova osnovna tehnika jedva mijenjala do današnjeg dana.

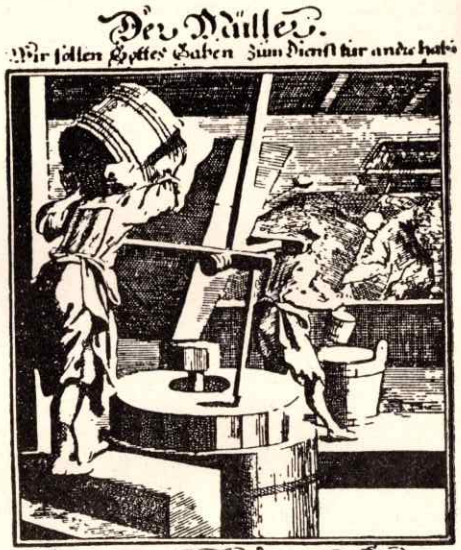

Sl. 20
Mlinar (oko 1500)

»Vodenice«, pisao je Vitruvije, »tjera jedno podljevno kolo na lopate, koje je na jednom kraju osovine spojeno sa zupčanikom. Taj je zupčanik postavljen okomito i vrti se istodobno i u istom smjeru kao i kolo na lopate. U prvi zupčanik zahvaća vodoravno drugi, manji zupčanik, a ovaj okreće osovinu, koja na svom gornjem kraju ima željezni dvostruki lastavičji rep, klinom zaglavljen u mlinski kamen. Tako prvi zupčanik tjera na vrtnju drugi, a taj drugi vrti mlinski kamen. Žlijeb, koji visi nad strojem, privodi mlinskim kamenovima žito. Pomoću toga okretanja melje se brašno.«

Stranci nisu htjeli shvatiti ovu genijalnu konstrukciju, koju su izmislili i u desecima hiljada primjeraka izgradili rimski inženjeri. Oni su tako nešto mrzili. Kako se može duh vodotoka i bujica prisiliti da radi kao *mlinarski rob*? Vjerski se osjećaj tih pogana odmah stavio na stranu uvrijeđenih vodenih božanstava. Ljudi su puštali mlinove da zarđaju i propadnu; gdje to nisu činili, gdje su kolesa i nadalje kloparala, ondje su pokušavali da žrtvama udobrovolje prirodnu silu. Na kraju je čovjeku bilo drago, što ne mora sam okretati mlinski kamen ili goniti životinje da to rade. Sada su bacali u rijeku u najmanju ruku brašno ili hljebove za uvrijeđeno božanstvo.

Kako su nekoć Egipćanina, tako su sada rimskog mlinara smatrali za čarobnjaka, a mlinovi, u kojima se mučila voda, gdje se voda sputavala na kolo, postadoše nečista mjesta. Onaj, tko je stanovao u mlinu, trebao se bojati zlostavljanog elementa. »Vodenjak« mu je razbio kolo; ili se u komori pojavio vilenjak, koji je u ruci nosio lonac s ribama, da ih isprži na mlinarovoj vatri. Strašno je bilo, što su vodeni dusi bili u savezu s vatrom, pa je mlin često eksplodirao. Ljudi tada nisu znali što danas zna svaki priručnik mlinarstva: čim se više od dvadeset grama brašna rasprši u kubičnom metru zraka, javlja se opasnost od eksplozije, koja može u času nastati zbog vrućine od trenja mljevenja. Isisavanje zraka, u kome ima prašine, bilo je u Srednjem vijeku posve nepoznato. Lako je moguće, da su ga Rimljani poznavali — ali je slabljenje svakog tehničkog znanja u doba Seobe narodâ uspavalo svaki oprez. Kako bilo da bilo, u 5. su stoljeću stalni požari mlinova izazivali praznovjernu stravu. U tome su ljudi vidjeli pravednu kaznu za zločin, što su vodu upregli pod ljudski jaram i još su dvanaest stotina godina kasnije (1671) dobrovoljno spalili jednu vodenicu, »zato što je uvrijedila potok i što je bila kriva zbog suše, koja je trajala nekoliko godina«!

Tako je bilo s vodenicom, u koju su iz divljine pridošli ulazili vrlo nerado. A s druge su strane baš ti rimski strojevi bili miljokazi kulture. Tuda je prolazio put napretka: umjesto ropskog rada, rad mašina! Umjesto ljudske snage, elementarna sila. I opet je svećenstvo zahvatilo da pouči plašljivu gomilu: puštati element da radi, nije grijeh, već naprotiv *dika!* To nije uspijevalo tako brzo: rad mlina gledao se čas kroz pogansku koprenu, čas kroz kršćanske predodžbe. Od toga nesigurnog kolebanja nastade mitologija mlina, značajna mitologija nordijskih naroda, koja se održala do danas.

Kršćanstvo je pobjeđivalo polako. Mlin — tako su fratri tumačili ljudima — stvara vaš kruh, a *kruh je Krist*. Zato su Rusi dugo vjerovali, da iver od mlinskog kola može liječiti dječje bolesti. Drugi jedan slavenski narod, Srbi, mislili su, da se mlinskom vodom, ako se ona zahvati, kad prsne s kola, mogu liječiti bolesti, koje »naglo buknu« (čirevi, zarazna crljenica). Svećenici su se borili protiv toga, ali su se na kraju morali pomiriti s tim, da priznaju te običaje. Mlin, čiji je krajnji proizvod bilo brašno, imao je konačno veze s Kristom, pa su tako i njegovi

dijelovi bili sveti. Najteže je bilo s mlinskim kamenom. Sjeverno-germanske Sase, nije, na primjer, nitko mogao razuvjeriti, da u mlinskom kamenu nema čarobnih moći, jer je on svojom strašnom tutnjavom podsjećao na boga oluje Donara. Svećenici su to oprezno suzbijali, stvorivši sveticu mlinarskog zanata, na koje se zapovijed najteže kamenje kretalo lako i pitomo poput jaganjaca. Ta žena bila je sveta Verena. Ona je porijeklom iz alemanske zemlje. Preci su današnjih Švicaraca u svojim potočnim mlinovima postavljali male idole, kojima su prinosili žrtve. Ali je Verena posjetila te brdske mlinove i srušila te idole u rijeku. Legenda priča, da se đavo na nju nabacio golemim mlinskim kamenom, ali je nije mogao pogoditi. Kad je htjela otići iz negostoljubive šumovite doline, gdje joj se to dogodilo, nije našla ni čamca ni kola. Tada je svetica uzela mlinski kamen, stavila ga na površinu vode i tako lako izmakla iz doline. Zbog toga je Vreneli postala i zaštitnica lađara. Između Züricha i Strassburga nailazimo još danas na njezin lik, koji u ruci drži mlinski kamen... Tako su kršćanski svećenici poduzimali sve, da stara poganska strahovanja pretvore u kršćanski poredak.

Jedno jedino praznovjerje nisu mogli dugo uništiti. Bila je to neugodna činjenica, što je mlinsko kolo moglo *govoriti!* Ono je zaista govorilo! Tko je ikad nekoliko sati slušao vodenicu, taj zna, da ona ne daje neki mehanički štropot bez duše, već da sama od sebe mijenja tempo i boju zvuka. Nijemci, »narod, koji osluškuje«, bili su opet u opasnosti, da čuju proročanstva, poganske proročanske izreke —

Što rekoh ja o šumu,
kad nije ni šum to!
Pjevaju to vile
i idu u kolo!

pjevao je Franz Schubert u 19. stoljeću, kad te stvari više nisu bile religija, već naprotiv samo još »osjećaj« ... U doba Seobe narodâ bilo je, međutim, teško razabrati, da li mlinovi, koji su mljeli kruh, pripadaju Kristu ili đavlu. Notker Balbulus (umro godine 912), znameniti fratar samostana Sankt Gallen, rekao je ljudima: »Jest, mlinsko kolo može zaista govoriti! Ali ja sam jasno čuo, kako je ono danas govorilo: *„Sanctus spiritus assit nobis!"* (Sveti je duh među nama)«, i na to je komponirao sekvencu, koju je samostan pjevao.

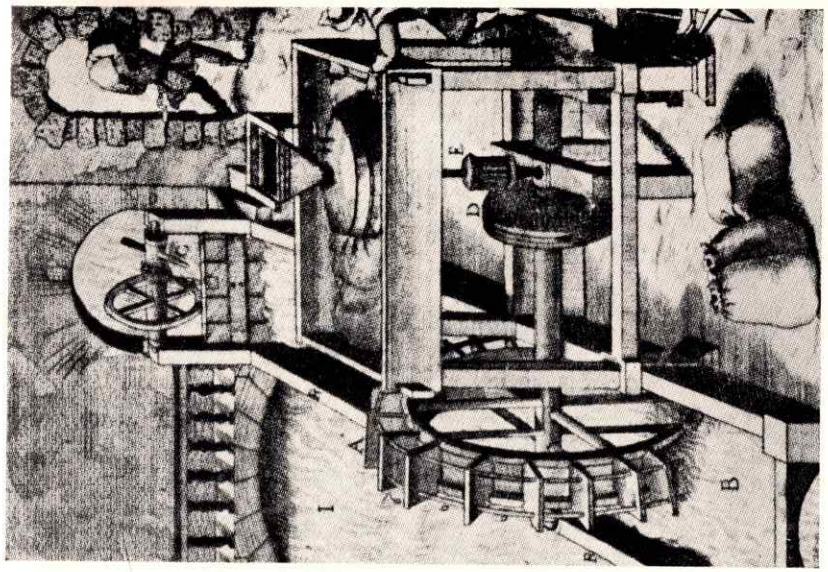

Vodenica s podljevnim kolom

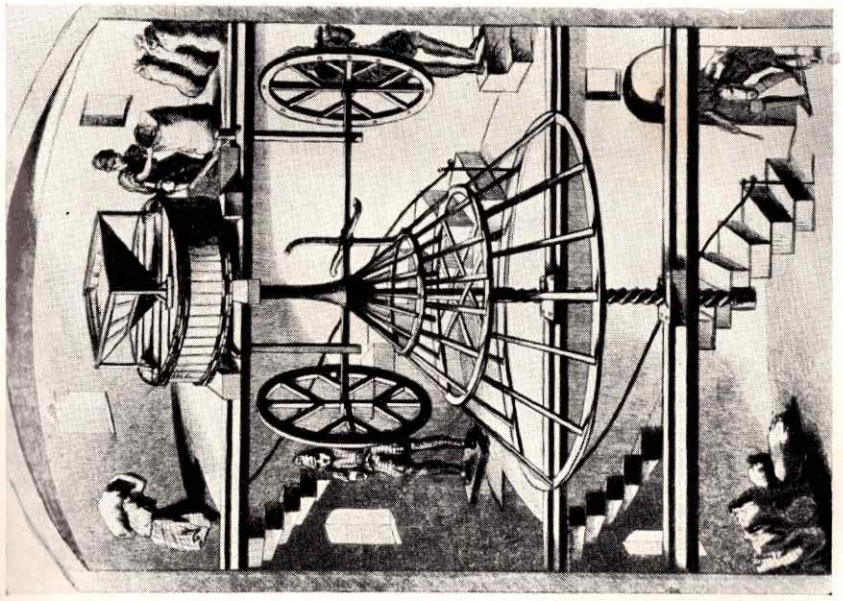

KRUH U SREDNJEM VIJEKU

Unutrašnjost mlina na ručni pogon

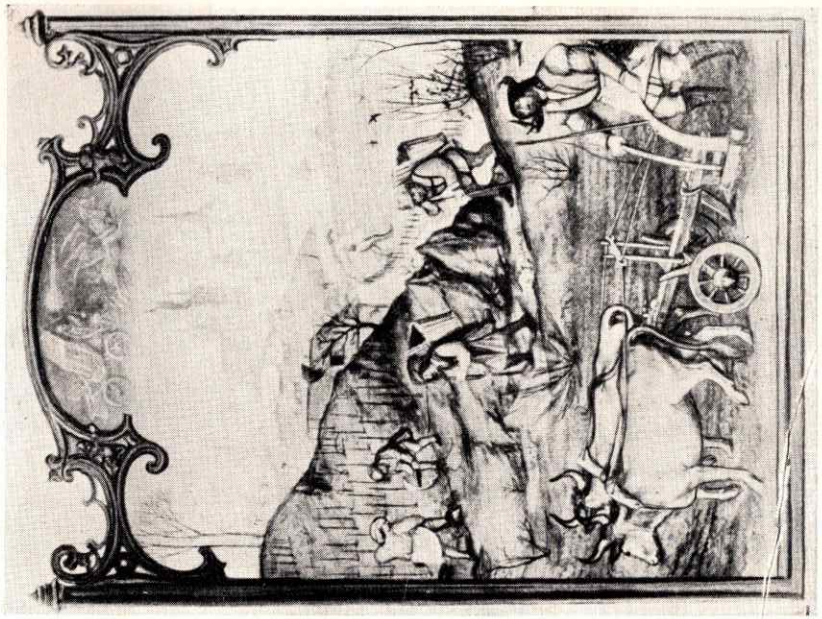

Oranje

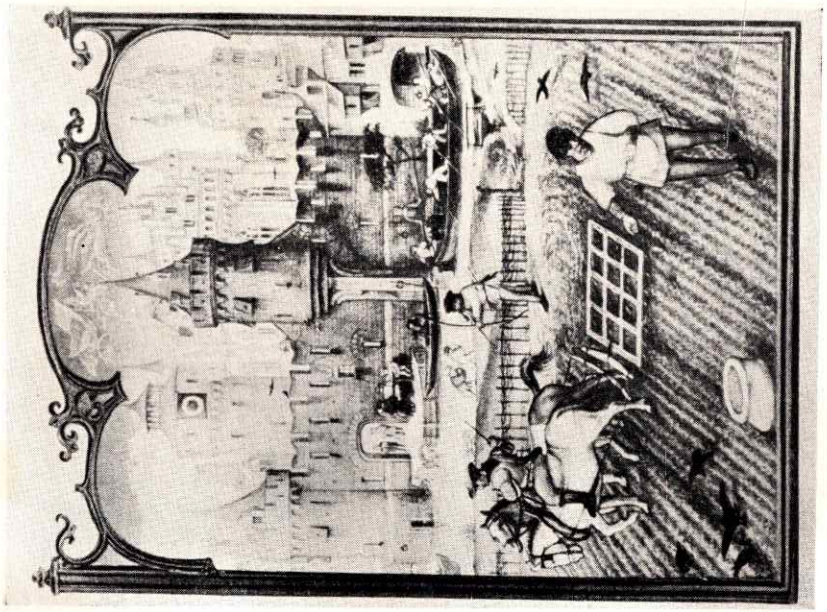

Brananje

RATARSTVO OKO 1500

(Flamanske minijature iz »Breviarium Grimani« oko 1500.)

»TOME SILOVITOM ELEMENTU, VODI, POVJERITI POKRETanje mlinova, čiji je rad bio tako savršen, bila je nemala smionost«, pisao je John Beckmann, učenjak 18. stoljeća, u svojoj *»Povijesti pronalazaka i otkrića«*. »Ali je još veća vratolomija bila, u tu stvar upregnuti posve nepouzdani vjetar! Premda je samo po sebi nemoguće mijenjati jačinu i smjer vjetra, ipak su ljudi pronašli sredstva, da se neka konstrukcija okreće tako, da prima baš toliko vjetra, koliko je u danom času potrebno — pirio vjetar odakle mu drago.«

Jedna anglosaska isprava stavlja prvu vjetrenjaču, o kojoj je ovdje riječ, u godinu 833. Učinit će se čudnim, što i tu mašinu nisu pronašli Rimljani — jer: što je vjetrenjača, nego sprava, koju pokreće princip zupčanika, ali koju ne tjera voda, nego vjetar. Premda su Rimljani, majstori plovidbe, vrlo dobro znali kako se jedra razapinju i »uvijek okreću prema vjetru«, oni su ipak ono veliko otkriće prepustili kasnijim jalovim stoljećima.

Dugo se vjerovalo, da su križari donijeli poznavanje motora na vjetar s Orijenta. To nije točno. Ponajprije, u Siriji i Palestini (starom rimskom području mlinarstva sa životinjskim i vodenim pogonom) nije uopće bilo vjetrenjača. Druga spomenuta isprava (ako je autentična) potvrđuje postojanje jedne engleske vjetrenjače davno prije prve križarske vojne. Vjerojatno je bilo tako, da su tek križarske vojne od jednog naroda do drugog proširile vijest o postojanju takvih vjetrenjača. Ta križarski su pohodi bili »putovanje«, koje je narod zapadnih zemalja, što je u svojim gradovima i zamkovima sve više glupavio, po prvi put povelo u slobodu. Sada je francuski vitez upoznavao engleskog, a ovaj njemačkog viteza: na dugom zajedničkom hodočašću saznavalo je kršćanstvo, kakva mu praktična znanja posjeduje susjed. Tako se saznalo i za vjetrenjaču.

Sl. 21
Seljak donosi svoje žito u mlin

Za proizvodnju kruha u zemljama, čije su padine bile neznatne, nije bilo novotarije, koja bi se mogla nazvati važnijom od ove. To je, dakle, važilo za sav sjeverozapad i zapad Evrope, a prije svega za Englesku. A i bez toga nije bilo nikad

posve lako da se tu izgrade mlinovi na vodu. Trebalo je za mlinove iskopati vodena korita, pomoću dovoda vode stvoriti umjetne vodopade, a mlinove smjestiti duboko, da im voda nadolazi odozgo. Te su teškoće sada otpale. Ako se vjetrenjače grade na povišenim mjestima, ima u vjetrovitim zemljama sjeverne Evrope uvijek dovoljno vjetra.

Sl. 22
Martin Schongauer: Mlinarov magarac

Usprkos tome počela je gradnja vjetrenjača u Srednjem vijeku vrlo sporo. Kao godina prve vjetrenjače u Francuskoj spominje se 1105., u Veneciji (i to je grad, koji nije imao vode tekućice) godina 1332. U njemačkom gradu Speyeru gradila se prva vjetrenjača 1393., ali se moralo nekoga poslati u *Holandiju,* da se pribavi jedan stručnjak. Ova je zabilješka karakteristična: Holandija, zemlja u kojoj voda gmiže, prva je uvidjela nacionalno značenje, koje bi mogla imati vjetrenjača, pa je stoga privukla inženjere, koji su posjedovali nenadmašivo znanje u gradnji tih novih mašina. Holanđani su, na primjer, razvili umijeće u konstrukciji pokretne glave mlina, uslijed čega su krila, pričvršćena na toj glavi, mogla hvatati svaki dašak vjetra. Nijemci su to razabrali prekasno, pa su gradili »nepokretne mlinove, koji nisu mogli manevrirati«. Tako Holandija vrlo brzo postade središte evropske gradnje mlinova, a vjetrenjača grb zemlje, po kome se na svakoj slici odmah prepoznaje holandeska krajina.

S gradnjom vjetrenjača povezani su čudni juristički sporovi. Kad su fratri samostana augustinaca u Overysselu htjeli godine 1391. graditi vjetrenjaču, zabranio im je to grof, koji je s njima graničio, jer vjetar

piri preko njegova područja. (Vjerojatno je posjednik grofovije smatrao vjetar za nasljednika njegova potoka.) Ali je biskup utrehtski, silno razljućen, dokazao, da je sva provincija samo pod njegovim vjetrom, i tako su klerici gradili svoje mlinove. Pa ipak: grof od Frieslanda ubirao je od svojih mlinara *godišnju daću za iskorištavanje vjetra.* — A jedan je nirnberški pravnik Kaspar Klock, zabilježio još 1651. ukratko: »Pravo prodaje vjetra mlinarima pripada vlasti«.

Na malo je stvari ono vrijeme bilo tako ponosno kao na pronalazak mlinova. Jedan učenjak Srednjega vijeka kliče: »Ja ne mogu šutnjom prijeći preko nečega, u što nisam htio vjerovati, dok to nisam vidio rođenim očima. O tome su već mnogi govorili, ali se to meni učinilo nemogućim. No, moja je žudnja za znanjem prevladala moju plahost, i ja sam se o tome uvjerio: u mnogim krajevima Italije, pa čak i ovdje u Francuskoj, postoje mlinovi, *koje okreće vjetar!*«

Svijet, u kome je tako nešto postojalo, bio je bez sumnje dobrano kristijaniziran. Stari bi se Gali i Nijemci dobro čuvali da kozmičnobožanskog genija, to jest vjetar, zloupotrebe za tjeranje mlinova. Mlinovi su, međutim, i među kršćanima sačuvali ono nešto strašno — i mlinovi na vjetar nisu u tome nimalo zaostajali za mlinovima na vodu. Pjesnici, veliki majstori, koji nesvijesnome daju oblik, već su se pobrinuli, da tako nešto ne izumre u srcu naroda. Kad je Dante u XXXIV. pjevanju Pakla ušao u najdonji krug — onamo, gdje vijore ledene magle, vidio je u sumraku krila vjetrenjače, koja se okreću. Mlin je izgledao kao neka prijeteća ptica:

. . . . . dva ogromna krila,
kakva pristòjê ptici njegva kova;
ne vidjeh jedra, da bi takva bila.

Bez perja bjehu kao šišmišova,
a maše njima tolikom žestinom
*da dvostruk vjetar stvara uvijek snova**

Ali to i nije mlin, već sam đavo glavom, koji se pretvorio u mlin i melje duše grešnikâ. One su privezane uz mlinska krila, a on ih sebi baca u ralje. Na takvu strašnu viziju (i Orcagna je slika u »Posljednjem sudu«) Dante ne bi naišao, da i sam nije slučajno doživio poznatu stravu, koja nas obuzima, kad u novembarskoj magli odjednom ugledamo mlin, koji okreće svoja golema netopirska krila i pritom jadikuje. Ali taj lelek mlina nije prikazala latinska jezična porodica, već nordijska. U švedskom i norveškom jeziku, kad oni oponašaju glasove meljave, nikad mlin ne glasi »mill«, nego »qvärn«. U toj riječi plače materija, koju na muke razapinju aveti. Nešto je slično pronašao i Cervantes. Taj vedri i kritički čovjek, koji je živio na prekretnici Srednjega vijeka i Rene-

* Dante »Pakao« XXXIV., st. 46—51, prijevod Mihovila Kombola, Matica Hrvatska, Zagreb, 1948. (op. prev.)

sanse, nije, dakako, ništa htio reći o jezi, koju je u njemu izazvala vjetrenjača. On odraz te jeze stavlja u mozak ludog Don Quijota: Vitez vidi još u krilima vjetrenjače ruke divovskih bića, na koje treba nasrnuti kršćanskim kopljem. Ali nije samo njemu đavo sjedio u mlinu.

50

SVI SU NARODI SREDNJEGA VIJEKA ISPUNJENI ZAGONETNOM mržnjom prema mlinarskom zanatu. Englezi, Nijemci, Španjolci, Francuzi: svaki narod govori o mlinaru samo loše. Što su mlinovi bili neugodna mjesta, samo je pola razloga. Mlinaru nije bilo mjesta u *gradu*. To je zacijelo bio jedan od razloga, da ga preziru kao i seljaka, koji također nije pristajao gradu. Ali su se ljudi mlinara bojali i gnušali kao da je on sam đavo. Njega je okruživala neka tajna ekonomske vrste. A što je on zapravo radio?

Kad su rimski mlinovi na vodu prešli u germanske ruke, oni su, dakako, u početku ostali u privatnom posjedu. Ali se uskoro uvidjelo, da su te velebne mašine odviše važno oruđe, a da bi služile samo jednoj jedinoj obitelji. Zbog njih su se i u njihovoj blizini osnivala čitava sela. Već Salijski zakonik zna za mlinove, u koje se donosilo tuđe žito na meljavu. Bavarsko narodno pravo nabraja mlinove kao javne zgrade; zakon ih je naročito štitio. Oštećivanje mlina bilo je kažnjivo: čovjek, koji je ukrao željeznu ručicu, kojom se mlin stavlja u pogon, kažnjavao se kaznom trostruko većom od kazne za običnu krađu. Građenje mlina bilo je prilično skupo; članovi seoske zajednice skupno su podmirivali troškove za uređenje nasipa i ustave te za nabavu željeznih dijelova. Trajno uzdržavanje pogona stajalo je novca, koji sam mlinar nije posjedovao. Tako se vrlo često, zajedno s porastom vrijednosti mlina, pogoršavalo vlasničko pravo mlinara na mlin. Na kraju je on postao općinski zakupac.

Ali je mlinar zapravo izgubio posjedovno pravo na mlin, kad je područje germanskih zemalja kasnije preuzelo rimsko pravo. Jer: »*Cujus terra, ejus molina*« (čija je zemlja, onoga je i mlin). S prijelazom zemlje u ruke aristokracije postade nekad samostalni mlinar namještenik gospoštije. Da bi štitio sebe i zakupca, određivao je sada posjednik zemlje »Mühlenbann« i »Mahlzwang«. Mühlenbann je bila zabrana građenja drugog mlina u krugu, u kojem je jedan mlin već bio u pogonu, a Mahlzwang prinuda, prema kojoj se unutar toga kruga žito moralo slati na meljavu uvijek samo u gospoštijski mlin. Naročito je taj drugi propis, koji je isključivao svaku konkurenciju, strahovito tištio seosko stanovništvo i kroz stoljeća bio uzročnik mnogobrojnih lokalnih buna — osobito onda, kad bi vlasnici zemlje provaljivali u kolibe seljaka, da konfisciraju sprave za meljavu.

Mlin je, dakle, — od potočne vode pa sve do posljednje mlinarske torbe — pripadao sada nekom posjedniku zemlje, nekom grofu ili vojvodi: a mlinar, koji je u njemu stanovao, postade službenik, koga je plaćao zemljoposjednik, ili je, u većini slučajeva, bio zakupac, koji je morao plaćati zakupninu, da bi smio zadržati mlin. A ako je htio pribaviti novac za zakupninu, morao se pobrinuti za neku dopunsku zaradu. Odakle da je smogne? Tu je korijen mržnje.

Ako je mlinar htio živjeti, on je zapravo *morao* žito krasti. Narodi Srednjega vijeka bili su uvjereni, da svaki mlinar krade. Svaki — bez iznimke! A i nije imalo mnogo smisla, što su se izdavali propisi, da se mlinaru onemogući krađa. Grad München je silio mlinare, da svojim pomeljarima dopuste, da prije meljave još jednom izmjere žito, a zatim da mogu vlastitom rukom preuzimati brašno iz mlinskog žlijeba: ali mlinari 13. vijeka nisu za to nimalo marili, već su seljacima i pekarima ispred nosa zalupili vratima mlina. »Pokraj svakog mlina stoji brdo pijeska«, uzdisala je njemačka poslovica. Težina žita, koje se pri meljavi pretvaralo u mekinje i brašno, nije smjela izazvati neku sumnju: ali je mlinar ipak iza zatvorenih vrata uzeo svoj dio i stavio u brašno finog pijeska. »Nijedan mlinar ne će doći u nebo«, govorilo se u Normandiji. A Španjolci pričaju priču, kako je Petar izbacio iz raja drskog mlinara, koji je »ondje tražio samo svoju kapu, što mu je onamo zanio vjetar«. On je kapu tražio nekoliko mjeseci, dok mu nebeski vratar nije rekao: tko je na zemlji bio mlinar, taj ni kasnije ne zna ništa, nego lagati.

Wer Korn vnd Weiß zu malen hat/
Der bring mirs in die Můl herab/
Denn ſchůtt ichs zwiſchen den Můlſtein
Vnd mal es ſauber rein vnd klein/
Die Kleyen gib ich treuwlich zu/
Hirſch/Erbeiß/ich auch neuwen thu/
Dergleich thu ich auch Stockfiſch bleuwn/
Würtz ſtoß ich auch mit gantzn treuwen.

Sl. 23
Mlinar (sa stihovima Hans Sachsa)

Ali već ni na zemlji nije bilo lako osloboditi se mlinara. Upravljanje mlinom tako, da on ne postane neuporabiv, bilo je naime prilično teško umijeće. U »Pravnim starinama« Jakoba Grimma čitamo, kako je bilo teško nadgledati mlin. Sredina vanjskog kola sastojala se od jake hrastove grede, na koju su u dva reda bile pričvršćene žbice i savijeni dijelovi, koji su, učvršćeni željeznim skobama i upornjacima, sačinjavali dvostruko kolo. Između oba vanjska obruča bio je ugrađen red koritastih lopata, koje su hvatale vodu. Kad se na vanjskoj apara-

turi nešto pokvarilo, možda se kvar još mogao popraviti. Ali što, ako se slomio unutrašnji zupčanik ili okomita osovina, koja je bila pokretna duša mlina? Na toj je metalnoj osovini ležala sva težina gornjeg mlinskog kamena, a neprestano je trenje značilo za mjedeni stožer, na kome je ona počivala, tešku opasnost od glodanja.

Za onako tehnički nedarovita čovjeka Srednjega vijeka bio je, dakle, mlinar u isti mah i inženjer. Velika je bila njegova odgovornost — i to ne baš najmanja prema samome sebi. Yarrel piše:

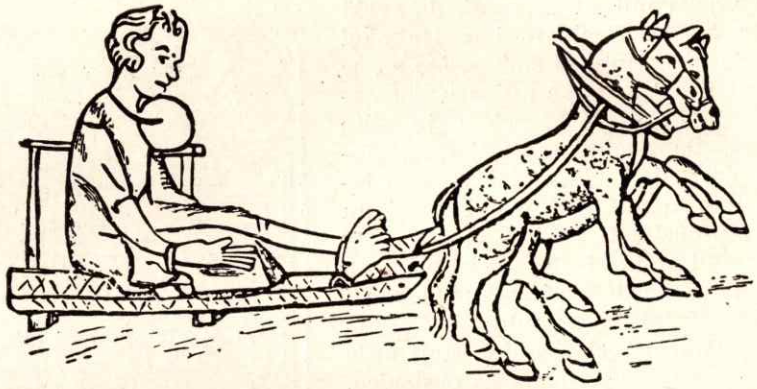

Sl. 24
Mlinara vuku na sramotni stup

»Njegova korist ili njegov gubitak, sav njegov imetak, pa čak i njegova propast, ovisi o pravilnom radu sviju dijelova stroja. Mlinarovo uho dan i noć prati šum mlinskog kamena, koji se okreće u svom ležaju. Potpuno poklapanje kamena i podloge — on ga čuje po određenom zvuku! — za mlinara je stvar od najveće važnosti! Osim toga njegova je ruka neprestano na izlaznom mjestu, da bi već samim opipom razabrao karakter i kakvoću izrađenog brašna. Karakterističnim pokretom rastire palac uzorak brašna preko kažiprsta — palac je ustvari ispitivač kakvoće proizvoda; a otuda potječe i uzrečica „Vrijedan kao mlinarov palac".«

Ali pokraj stručne tiranije vršio je mlinar prije svega još i policijsku: on je bio oblasni špijun za »Mahlzwang« svoga kraja. On se šuljao naokolo i gledao kroz pukotine, ne melju li gdjegod sitni seljaci svoje žito ručnim mlinom. Ne, oni su morali poći k mlinaru, koji im je kao špan svoga gospodara oduzimao ne samo trećinu njihova mliva — to je bila njegova zakonita plaća — već im je potajno krao i više. Bio je to jedan od uzroka, što su vodili do seljačkih ratova.

MRŽNJA NA MLINARE JEDVA DA JE BILA IGDJE VEĆA, NEGO u Engleskoj. Bristolska je kronika odobravala, što je kralj Eduard I. nemilosrdno postupao s mlinarima. Ali njihovu je najoštriju osudu napisao veliki pjesnik Geoffrey Chaucer u svojim »Canterbury Tales«, gruboj kulturnoj slici vremena:

U Trompingtonu, blizu Cambridga, postojao je mlin, čiji je vlasnik običavao »krasti brašno zlatnim palcem«. Nazivali su ga drski Simon. Oženio je župnikovu kćer, koja je bila ohola kao i on:

Vidjelo ih se dobro odavde.
Nedjeljom ide Simon ispred nje
crvenih hlača, s baršun-kapom na glavi,
a crvena suknja i vrpca za njim se javi.
Jao, tko njima pozdrav ne izreče,
a njoj ni nešto kao »dama« reče...

Nesimpatični je par imao lijepu, odraslu kćer i jedno malo dijete u zipci. Među povlasticama, koje je uživao mlin, bila je i »Mahlzwang« prema sveučilištu u Cambridgu: visoka je škola bila obvezana, da svoje žito melje u Trompingtonu. Jednoga je dana upravitelj sveučilišta tako obolio, da se više nije mogao brinuti za žito i brašno:

Zbog čeg' na posao Simon se dao
sto puta više brašna, žita krao.
Uzeo što bi dosad s nešto srama,
bestidnost dalje zgrtala je sama.
Opazi rektor lica mrgodnog,
al' mlinar ne da ništa preko tog:
više i kune: laž da to je sve! —
Studenta dva tu zatim dođoše...

Jedan se zvao Allan, a drugi John. Oni se okladiše, da im ni unca ne će biti ukradena, ako vlastitim rukama odnesu nekoliko vreća žita u mlin. Rektor je držao, da je to nemoguće ali je na kraju ipak odobrio taj pokus, i posudio im za prijenos konja. Tako stigoše do mlina. »Ja ću vam to odmah samljeti!« reče Simon. »A kako ćete međutim utući vrijeme?«

»Kod lijevka ja ću lijepo stajati!«
odvrati John. »Čuo sam pričati,
a ne vidjeh nikad kamo žito curi.
Veselo to je, kad se remen žuri!«
»Kad ti si gore, nemir me ne peče,
dolje ću gledat', kud nam brašno teče«,
na to će Allan...

Ali je mlinar ipak lukaviji od njih. Kad je započela meljava, odriješio je napolju konja. Konj je pobjegao, a mlinarica, koja se dogovorila sa svojim mužem doviknula im je tu novost u mlin. Kukajući potrčaše studenti za dragocjenom životinjom: brašno je bilo zaboravljeno! Kad su kasno uvečer — bio je već odavna mrak — opet uhvatili svoga konja i vratili se posrćući u mlin, bio je već, dabome, priličan dio brašna njihova rek-

tora ukraden i upotrebljen za pečenje kolača. Ali oni nisu mogli ništa dokazati i još su učtivo morali moliti mlinara za noćište. Lupež, koga je učevna glupost studenata prilično zabavljala, odgovori:

»Kuća mi tijesna — budite poučeni!
S dokazima, što su veoma čuveni
možete pravo (zar to šala laka?)
prevaliť milju s dvadeset koraka.
Kvadratnu milju! Ne bude li tako
na tu tjesnoću sviknite polako!«

Ali se dogodilo drukčije. Allan i John — koji dršču od žudnje za osvetom, ali još ne znaju, kako da je zadovolje — daju mu novca i mole ga da ih posluži dobrom večerom. Pilo se toliko piva, da je mlinar klonuo pijan u postelju. Svi, pa i gosti, leže u istoj sobi; svijetlo je bilo ugašeno. Silno hrkanje odzvanja kućom i miješa se sa štropotom mlina. Allan leži budan. Bijes zbog ukradena brašna i izgubljene oklade izvrnuo se u drukčije osjećaje: nasrnuo je na postelju kćeri:

Dok ne bje tako blizu njenom krilu,
da zov za pomoć ne će spasti vilu!

Uskoro zatim privuče lukavi John, kome Allanova sreća ne da da spava, zipku s mlinarovim sinčićem tik do svoje postelje. Majka, koja hoće da nadoji dijete, ne opaža promjenu u sobi, pa se snena uvuče, umjesto k mlinaru, u studentovu postelju. Prije svitanja probudi se domaćin i vidje, što se dogodilo sa ženom i kćerkom; razmahala se silna tučnjava, u kojoj sudjeluje i mlinarova žena. Ona pomaže svome mužu, ali iz nepažnje udari drškom metle, umjesto jednog studenta, svoga muža po ćeli. On se bez svijesti stropošta na zemlju: njih dvojica pohitaše s brašnom i konjem natrag u Cambridge i u trijumfu uzeše sa sobom još i kolač, što su ga mlinar i mlinarica ispekli od ukradena brašna. Tako su dobili svoju okladu.

Zbog ove lakrdije smijala se Engleska — smijala se nekoliko stoljeća. Smijalo se u gradovima i zamkovima, na trgovima i u samostanima. I u budoarima dama smijalo se, i u Shakespearovim tavernama, i gdje god je Ben Jonson pio ale, pilo se Chauceru u spomen. Ljudi su tu historiju rado priuštili mlinarima — i od nje ostade neko treperenje na mlinovima. Mlinovi bijahu skrovita mjesta, koja su obećavala klizave pustolovine. Davno prije nego što je živio Chaucer, škakljali su oni sjećanje muškosti na zabranjene stvari. I sam je šesnaestgodišnji Goethe, kako to pokazuje njegov niz pjesama »Annette«, znao nešto o »mlinaricama«. Drmanje mlina, koje je potresalo sve komore kao u nekom zagrljaju, kuljanje brašna, topla para: mlinovi su bili utočište seksusa. Stoga je i Ethelbertov zakonik iz 6. stoljeća propisivao: *»If anyone molest a maid servant of the king he shall pay 50 shillings amends. But if she be the maid who grinds at the mill, he shall pay 25 shillings«.* (Ako netko napastuje kraljevu služavku, platit će 50 šilinga globe. Ali ako radi u mlinu, platit će samo 25 šilinga . . .)

I PEKAR JE PUŠTAO DA SKAPAVAMO

52

MOŽDA NIJE NITKO PROTIV MLINARA VIKAO VIŠE OD NJIhovih nekadašnjih blizanaca. *Pekari* su bili visoko iznad mlinara. Već i stoga, što su bili stanovnici gradova. *»Gradski zrak čini slobodnim«:* Tko je sjedio u tijesnom prostoru tadašnjih gradskih kaveza, taj nije bio podložan nikakvom posjedniku zemlje. Ta pekarnice su u gradu pripadale zaista pekarima, što većina mlinara nije nikako mogla reći o svojim mlinovima.

Na što su ljudi Srednjega vijeka bili u svojim gradovima tako ponosni? Neki Rimljanin, koji je umro oko 200. n. e., ne bi prepoznao Zemlju, da mu se duh na nju vratio oko 1000. godine. Dok je kulminacija antike u najmanju ruku godila oku — sa svojim širokim trgovima, otvorenim gradovima, dobro njegovanim cestama —, bila je zemlja u Srednjem vijeku posijana kamenim utvrdama, bodljasto opasanim gradovima, koji su se sve do godine 1400. množili kao čičci rugobe. Među njima su ležala neobrađena ilovasta polja seljaštva.

Nijedan način građenja nije bio ružniji od onoga u gradovima Srednjega vijeka. Taj je način računao sa životinjskom naravi ljudi. Njihov je temeljni doživljaj bio *strah:* prosti, skutreni strah od napadaja bližnjega. U gradovima i kućama nije bilo ni jednog mjestanca bezbrižnosti, slobodna prostora. Sve je služilo »obrani«. Svaka je stambena kuća bila oklopljena protiv kamenih i željeznih kugala i škiljila je u svijet kroz pukotine; prozori su bili samo uspravne rupe, iz kojih se moglo strijeljati, ali su oni i branili od strelica i požara. Iz istih utvrdno-tehničkih razloga bile su i kućne kapije posve niske i uske. Mogao ih je braniti *jedan* čovjek.

To je bila logika spiljskog građenja! Premda su stanovali iznad zemlje, ljudi Srednjega vijeka živjeli su ipak tako, kao da vegetiraju poput svojih predaka u dupljima. Na to ih je sililo strašno iskustvo. Sigurnost rimskog mira u zemlji bila je odavna razbijena. Onaj, tko nije živio u sjeni gradskog ili zamačkog zida, nije više bio siguran za svoj život. Na cestama su bili napadani trgovci, na njivama seljaci. Kroz stoljeća su samo gradovi i zamkovi jamčili za produženje života.

Kako se živjelo u nekom zamku, o tome ne treba čitati Walter Scotta ili druge romantične pjesnike. Treba pročitati jednog suvremenika, koji je živio već početkom Novoga doba, Ulrich von Huttena:

»Bio zamak na nekom brijegu ili u dolini, on nije bio građen za udobnost, već uvijek za obranu. Opasan jarcima i bedemima; u unutrašnjosti tjeskobno tijesan; u njemu nagruvane staje za stoku i mračne komore s ratnim oruđem. Posvuda zaudara smola i sumpor, a vonj pasa i njihove nečisti nije, mislim, ništa omiljeliji... A kakva graja! Tu bleje ovce i riču goveda, tu laju psi — a mi, koji stanujemo u kućama blizu šuma, čujemo čak i zavijanje vukova. Svakoga dana brinemo brigu za idući dan, uvijek smo u pokretu, uvijek nemirni... Ako je žetva jedne godine slaba, kao što se to kod nas prečesto događa, vlada strahovita nevolja i bijeda. Tada nema ništa, što čovjeka u svakom času ne plaši, ne smlavljuje i ne izjeda...«

A gradovi nisu bili ništa drugo, nego »građanima nastanjeni zamkovi«. Duševne i sanitarne posljedice toga stanja bile su teške. Sa zgražanjem govorimo o židovskom getu. Ustvari, svaki je grad Srednjega vijeka bio »geto za kršćane«. Oni ga nisu mogli tako lako napustiti. Na kapiji je sjedio vratar pisar, koji je vodio knjigu o onima, koji izlaze, a pogotovu nije dopuštao da netko uđe. Pet stotina metara daleko od grada počinjala je već neshvatljiva tuđina. Ondje više nije vrijedio vlastiti novac, jer je svaki veći grad kovao svoj. Bilo je posve besmisleno, što je to činio; to je bila smrt svakog trgovačkog saobraćaja. Ali želja za učahurivanjem bila je jača od želje za korišću.

Tako su ljudi kroz stoljeća osjećali svoj stan kao »tamnicu«, pa ipak su *dragovoljno* ostajali u njemu! A bili su to potomci onih naroda, koji, kao Saksonci u Tacita, nisu u gradovima gledali ništa do »zaklone ropstva i grobove slobode«. Oni su mnogo radije živjeli na svojim otvorenim poljima! — »A gdje da se kupamo?« pitali su užasnuti Kvadi cara Marka Aurelija (161—180 n. e.), kad je ovaj njihovo pleme stjerao u gradove, da ih može nadzirati. A pritom rimski grad još uvijek nije bio sredovječni grad.

U tih se ljudi, koje su neprirodno držali u »zatvorenoj gradskoj ekonomiji« i unutar zidova, javlja čudni lokalni ponos, gradski patriotizam Srednjega vijeka sa svojim čudnim cvijećem. U staro je doba ljudima bilo svejedno, jesu li se rodili na Crnom moru, u Odesi ili su porijeklom iz Cadixa u Španiji, samo ako su bili rimski građani! U Srednjem su vijeku postojale razlike kao između dva svijeta u tome, da li je netko svoja građanska prava posjedovao u Veroni ili u Padovi. Histerični je lokalni patriotizam, dabome, opet vodio do častohleplja i cvjetanja umjetnosti, kao što je uopće problem tjesnoće u kulturi i u životu ambivalentan. Iz odozdo pritisnute tube sredovječnog grada izbila je konačno i gotska katedrala. A sistemi skolastike izrasli su u tjesnoći samostanâ. Goethe, koji je, kao nijedan drugi duh, osjećao bijedu i sjaj Srednjega vijeka, odvratnu tjesnoću gradova i mistični doživljaj ljubavi takve odvojenosti, pušta jednom prilikom svoga Fausta da uzvikne:

Zatvor još me muči tupo?
Prokleta, pljesniva rupo!

ali na drugom mjestu priznaje:

U ćeliji, što nas mori,
kad svjetiljka blago sja,
tad u grudi svijetlo zori,
u srcu, što sebe zna.

53

RASPADANJU SKUPNOG ŽIVOTA U NAJMANJE ĆELIJE ODGOvarao je nedostatak nacionalnog osjećaja prema vani. U svakom je engleskom gradu tada vladao, kao što priopćuje Lipson u svojoj *Economic History of England*, duh »otuđenja i zavisti. Gradska gospodarska politika bila je sebična do gluposti. Bilo je svejedno, da li je neki stranac bio Englez i građanin nekog susjednog grada, ili je došao izvana, a domovina mu je bila s onu stranu mora. Njega su na svakom koraku mučili pakosnim propisima i sitničavim odredbama, koje su odavna već iščezle...«

Gradovi su mislili, da će bezobzirnošću, kojom su nastupali prema vani, u najmanju ruku moći prema unutra zajamčiti svojima sreću. Ali baš to nisu mogli. Ljudi su se i zvanja u »kršćanskom getu« tadašnjih gradova međusobno gložili do krvi. Zavidnjaci i doušnici kinjili su susjede. Rijetko se tko mogao baviti onim, za što je imao volju i dar, jer je broj članova u zvanjima bio strogo ograničen. Da bi ubuduće svaki proizvođač mogao naći svoga potrošača, propisano je mnoštvo zabrana: tako, na primjer, »crnoljevač« nije mogao u isti mah biti i »žutoljevač« — to znači: tko je proizvodio željeznu robu, nije se smio baviti mjeđu. Car Sigismund (1410—1437) zabranio je pod prijetnjom kazne od deset zlatnih guldena, da se neki zanatlija u sporednom zanimanju možda bavi još nekim zanatom, pa makar taj bio onome sasvim srodan: »Tko štavi kožu, ne smije praviti cipele, i obrnuto«. Kako je ponekad taj princip krajnje podjele rada bio nezgodan, pokazuje upravo krivi poučak: »Gdje stoji pivarnica, ne može stajati pekarnica«. Ispravno je bilo baš suprotno od toga. Prema gospodarskom historičaru Inama-Sterneggu mogli su baš pekari i pivari korisno upotrebljavati jedne te iste pogonske naprave — ta oba su ova zvanja radila sa žitom i kvascem. U starom su Egiptu (to nam dokazuju slikarije) pekari i pivari uvijek i radili u prostorijama, koje su bile jedna pokraj druge.

Prisilna podjela rada je najteže pogodila obrt pripremanja kruha. *Ona je prva odijelila pekare od mlinarâ.* U čitavom je Starom vijeku čovjek, koji je pekao brašno, prije toga dao da mu brašno samelju njegovi robovi, životinje ili vodena snaga. Još je u kasnoj antici (godine

364 n. e.) propisivao jedan zakon careva Valentinijana i Valencija, da pekar, koji napušta službu, mora uređaj pekarnice (officinae), životinje, robove i *mlin* predati svome nasljedniku. Odjeljivanje mlinarskog od pekarskog zanata učinilo bi se svakom rimskom gospodarskom misliocu nepraktičnim. Zašto da se dragocjeno brašno prenašanjem od mlina do pekarnice izlaže opasnostima? Neka se žito bez stramputica pretvara u kruh!

Sl. 25
Pekar (sa stihovima Hans Sachsa)

Srednji je vijek, naprotiv, mlin prognao iz grada. Nije preostajalo ništa, nego da se žito samelje vodenom snagom ili na brežuljcima. Gradski je zid tekao sredinom između ta dva zanata i sabio pekare »*intra muros*«, a mlinara i njegovu tvornicu, koja je ležala na tekućoj vodi, izbacio napolje. U malo je gradova bilo vode tekućice — a što se tiče vjetra, prestajao je i on unutar gradskih bedema.

Tako je mlinar ispao iz središta kulturnog života. Odijeliše ga od potrošača, ako su ti potrošači bili građani. Iz toga je nužno nastala mržnja između pekarâ i mlinarâ. Svaki je od njih kudio vještinu drugoga.

Od svih je gradskih cehova pekarski ceh u većini slučajeva bio najstariji. A posljedica je toga bila velika samosvijest. Kao što se zna, udruživanje pojedinih zanatlija u bratovštine nije bilo izmišljeno u Srednjem vijeku, nego u doba rimskih careva. Zatim se, za vrijeme Seobe naroda, ta tečevina opet izgubila, dok je kasniji Srednji vijek nije ponovo otkrio i izgradio. Jedno sjećanje na važnost, koju su pekari kao činovnici imali u Rimskom carstvu, pojavljuje se u »Sachsenspiegelu«, starom germanskom narodnom zakoniku, po kome se umorstvo, izvršeno nad pekarom — kao čovjekom od važnosti za zajednicu — kažnjavalo novčanom kaznom, trostruko većom od one za ubistvo nekog drugog čovjeka. A Ljudevit XI. Francuski (1461—1483) odredio je, da »nijedan pekar nije obvezan na stražarsku službu«, samo da se ne bi izgovarao, da su ga smetali pri pečenju kruha. A u drugim su se zemljama pekari, naprotiv, jagmili za ratnu službu. Prednost, koju su minhenski pekari uživali pored drugih zanatlija, potjecala je otuda, što je njihova regimenta u bici kod Mühldorfa (1322) Ljudevitu Bavarcu spasila život i prijestolje.

Kako je živio čovjek, koji je u podrumskoj prostoriji »pripremao žbuku života«? Oko njega je bio još uvijek isti onakav alat, kakav je postojao u vrijeme Egipćana i Rimljana. Ništa se u tehnici nije izmijenilo. Korito je bilo starog oblika; i stol, na kome se mijesilo tijesto; peć je dahtala svoj žar u prostoriju i obasjavala vreću s brašnom i kutlaču. Pekar je brisao ruke o pregaču, s crvena lica curio mu je znoj. Inače je bio slobodan čovjek: u gradovima, u kojima je demos imao prednost pred plemićkim kućama, mogao je postati senator i svojim pekarskim rukama pripomagati u oblikovanju političkog zbivanja.

Biti pekar, nije nipošto bilo lako. Šegrt, koji je odabrao to zvanje, morao se roditi u zakonitom braku. Nakon nekog kraćeg pokusnog roka, potpisao je ugovor o najamnom odnosu. Vrijeme naukovanja trajalo je dvije do tri godine; majstor je morao osobito paziti na njegov redoviti polazak u crkvu.

Naukovno vrijeme slijedila je isprava o naukovanju, i šegrt postade kalfa. Kao kalfa polazio je pekar na putovanje, ponajviše na tri, a često i na pet godina, da upozna druge zemlje i nove oblike pekarske vještine. Tako je govorilo pismeno — pravi je razlog bio sasvim drugi. Putovanje je bilo gospodarska mjera, kojom su gradski pekarski majstori opteretili svoje nasljednike: tako je naime bila isključena konkurencija štogod se moglo dulje. Pritom je zacijelo sudjelovala i želja, da se gdjekoji pekarski putujući kalfa u tuđini iznevjeri zanatu. A to se prilično često i događalo — iako o tome ne znamo toliko, kao o onom Claude Lorrainu, koji je kao lotrinški pekarski kalfa pošao u Rim, ondje napustio pekarske naćve i postao znamenit slikar.

Ali većina ih se vratila kući. Ako su mogli pokazati svjedodžbu i mjesta zaposlenja u putničkoj knjižici, oni su, dakako, još uvijek morali čekati, dok negdje ne bude prazna neka kuća, koja je posjedovala *ovlaštenje za vođenje pekarskog zanata*. A morala je, naravno, nastupiti i vakancija, to jest, morao je umrijeti neki pekar. Novajlija je morao za sebe odabrati jedno od specijalnih zanimanja, već prema tome, da li je bio potreban pekar bijelog peciva ili crnog kruha, poslastičar ili pekar kvasnog kruha. Nakon gozbe, na koju je mladi majstor pozvao svu bratovštinu, polagana je u gradskoj vijećnici »prisega na gradski krušni statut«. Svečan i ozbiljan čin, u kome se pekar morao zakleti *»da će uvijek peći dovoljno«* (to je, dabome, u vrijeme, kad nije bilo slobodne konkurencije, bilo neobično važno) i da će jako strogo paziti na kakvoću i težinu robe.

U nekim je gradovima pekar morao davati kruh i na zalog — vrlo neugodna odredba, jer je uzajimač na zalog bio posvuda omražen. Narod nije htio shvatiti, da i zalozi mogu propasti.

Ako su gradovi štitili proizvođače od nepoštene konkurencije, oni su se u drugu ruku opet trudili, da zaštite i prava potrošača.

Ocjenjivači i majstori nadglednici kruha, koji su bili birani između članova ceha, nadgledali su po odredbi grada težinu i upotrebljivost robe. Prema hamburškom pekarskom statutu od 1373. mogli su ocjenjivači pecivo, koje je bilo loše ili je imalo manju težinu, odmah zaplijeniti, a pekara skraćenim postupkom predvesti pred gradsko vijeće, gdje je još istoga prijepodneva morao platiti novčanu kaznu. Augsburški je statut izrijekom stavljao u dužnost gradskom županu brigu, »da se siromahu odmah vrate njegovi fenigi«, ako mu je pekar prodao nedovoljno pečenu robu. Ako su se sporovi s nekim pekarom ponavljali, onda ga je grad predavao na milost i nemilost gomili, koja ga je uz srditu viku i grohotni smijeh objesila na pekarska vješala: iznad neke kaljuže dignuta je uvis velika košara, u kojoj je sjedio pekar; narod ga nije sam opet spustio, već je on na kraju morao odozgo skočiti i sav blatan trčati kući. U Zürichu je pekar Wackerbold, kome se to dogodilo, potpalio 1280. iz osvete pola grada. Bježeći u rano jutro, susreo je neku ženu. »Ja, Wackerbold, ja sam podmetnuo požar!« viknuo je, smijući se pakosnim smijehom. »Recite samo ljudima u Zürichu, da sam morao sušiti svoju odjeću, koja je bila još mokra od kaljuže . . .«

Sl. 26
Wilhelm von Kaulbach: Pekar i mala prosjakinja

Pekarski zanat nije bio lak. On je stavljao velike zahtjeve na zdravlje onih, koji su se njime bavili. Brašno, istina, nije tako teško kao rudača — ali se kroz sav Srednji vijek neprestano čuje zanatlijska jadikovka, kako se pekari brzo razbolijevaju. Tu je ponajprije dugo stajanje ispred žara pekarske peći; zatim noćni rad — taj je u Srednjem vijeku bio zabranjen, ali ne za pekarski zanat, koji je morao građane u rano jutro snabdjeti kruhom i žemičkama. Kad je građanin zijevajući ustajao u jantarsko-žutoj jutarnjoj magli, tada je pekar baš gasio svoju svjetiljku. Jedan majstor nije imao mnogo pomoćnika, a četrnaest do osamnaest sati rada nije bilo ništa neobično. (Još je 1894. umro od srčane kapi neki engleski pekar nakon dvadesetjednosatnog rada.) Posljedica toga je bila, da su pekari često obavljali svoj rad u polusnu. Oni su bili umorni i ponajviše malokrvni, jeli su premalo i neuredno. I spavali su u prostorijama pekarnice — značajka Srednjega vijeka bila je posvuda tjesnoća — pa su i u snu udisali brašnenu prašinu. Otuda pekarska astma ili barem bronhijalni katar, koji se nikad više nisu dali odagnati. »*Geindres*«

(stenjači) nazivali su u Francuskoj pekare: »*Les gémissements qu'ils poussent à chaque effort pendant le démêlage de la pâte, ont pour but d'empêcher la farine de pénétrer dans les voies respiratoires*« (uzdasi, koje su huktali pri svakom pokretu kod miješenja tijesta, trebali su spriječiti brašno da disanjem ne prodre u pluća).

Daleko je gora bila kožna bolest, pekarski ekcem, koji je napadao samo pekare, i čije se djelovanje kroz stoljeća nije moglo objasniti, dok ga 1817. po prvi put nije naučno opisao liječnik Willam. Uzrok te bolesti, koja je ponajviše napadala prsa i nadlaktice, bio je začepljenje lojnica brašnenom prašinom ili bacilima kvasca (ili su to možda bile i kemikalije, koje je mlinar krijumčario u brašno, da bi izgledalo bjelje). Ali još više brašneni parazit, bakterija *acarus*, koju je otkrio McCormick u Liverpoolu. Ali ako je pekarski majstor pomoću zračenja i čistoće (koje u Srednjem vijeku nije bilo) i izbjegao toj bolesti, dobio je još nakon nekoliko desetaka godina, uslijed mnogog stajanja, »pekarska koljena«, iznakaženje i ukočenje nogu. Mnogo je pekara, kojima je zbog dugog stajanja bila skraćena noga, hramalo prilikom procesija: veterani rada iz bitke, koju su gradovi vodili protiv gladi.

Zahvalnosti za to ne nalazimo nigdje u kronikama. Mnogo prije mržnju na pekare, iako ova nije dostigla žestinu mržnje protiv mlinara. »Kad siromah plače, pekar se smije«, govorila je tada jedna španjolska poslovica. Engleske kronike ne saopćuju ništa o mnogim valjanim pekarima, koji su bili sluge svojih sugrađana. Ipak je »jedan pekar vješto izbušio rupu u stolu, koji je pripadao njegovim pekarskim utenzilijama«, priča Riley u svojim »Memorials of London«. »Kad su zatim došli njegovi susjedi i drugi, koji su bili navikli da svoj kruh peku u njegovoj peći, te donijeli svoje tijesto, znao je on udesiti tako, da je tijesto bilo stavljeno na taj stol, i da su se hljebovi na njemu mijesili. Za to vrijeme je jedan od njegovih domara ležao na zemlji ispod rupe i oprezno je otvorio polakim guranjem, i ne previše; spretnim je prstima tada odozdo izvlačio komade tijesta, tako da su susjedi trpjeli velike štete . . . na veliki kar i sramotu grada.« Kao što je svaki mlinar krao brašno i žito, tako je građanin Srednjega vijeka bio uvjeren, da je i svaki pekar davao krivu mjeru, a prije svega tražio za svoj kruh previsoku cijenu. »Jedva se može utvrditi«, piše jedan engleski gospodarski historičar, »koliko je istine bilo u tim optužbama, i koliko je strogost propisa nagonila te ljude, da pribjegnu njihovom zaobilaženju i izravnoj prijevari. Sigurno je, da su propisi vrlo rijetko uzimali u obzir stvarni položaj na tržištu. Potrošač nije bio sposoban — a možda i nije htio — da povuče pravu granicu između umjetne i prirodne nestašice robe.

Svijet nije nikad mogao shvatiti, zašto uopće cijena kruha koleba. A ona je morala kolebati, jer cijena žita nije uvijek ostajala ista. Edikt, koji je kralj Johann (1199—1216) proglasio zbog održavanja cijene kruha na visini, koja je odgovarala cijeni žita, bio je najstariji engleski propis o normiranju cijena. Godine 1266. zamijenila ga je »*assisa panis*« Hen-

rika III., koja je ostala na snazi više od pola tisućljeća. Po njoj je čista dobit pekarova od kruha iznosila 13 postotaka. To nije bilo mnogo —, i on se morao boriti, da uopće i postigne tu dobit.

Sl. 27
Priča o pekaru i đavlu

U Londonu je narod rado stavljao »nesavjesne pekare« uz stup sramote, ili su mu prelagani kruh objesili oko vrata i tako ga vukli ulicama. Mogli su izgubiti i svoje majstorsko pravo. Ali su londonski pekari pomagali sebi tako, što su podmićivali oblasti, da zažmire na jedno oko,

ako su pekli hljeb, koji je bio za jednu četvrtinu ili trećinu lakši. Inače su se prekršaji protiv propisa o cijenama ubrajali u svakodnevne krivice.

Nenaklonost Srednjega vijeka prema pekaru još se i produbila, kad je on počeo zauzimati gradske službe, budući da je, pokriven svojom službom, mogao sada, lakše nego ikad, kršiti odredbe, koje je sam propisivao. Da bi pekara, koji je postigao javnu službu i čast, u tome spriječili, određivao je statut grada Yorka u godini 1318., da se nijedan činovnik, kome je bila dužnost da bde nad održavanjem cijena kruha, ne smije za vrijeme svoje službe baviti svojim pekarskim zanatom. Jedna je danska uzrečica glasila:

Gdje načelnik je pekar, gazda,
malen krušac tu je vazda —

a njemačka poslovica:

Gdje vijeće čine pekari,
tu trpe bijedu svi.

Ali i nije bilo potrebno, da pekari sjede u gradskom vijeću, da bi ih prosti puk mrzio. Za vrijeme gladi jurišalo se najprije na njihove dućane, a gdjekoji je bio i ubijen, jer je za tadašnje mase (čak sve do Francuske revolucije) važila izreka: mlinari i pekari stvaraju glad.

STOLJEĆA GLADI

*A kad ćeš plakat, ako ne ćeš sada?**

DANTE

54

GLAD? — TOGA JE UVIJEK BILO.

Kako od starosti i bolesti, tako su ljudi umirali i od nestašice hrane, kad je bilo gdje istrunulo žito ili kad zemlja nije bila obrađena zbog nekog rata. Ali su nevolje gladi bile uvijek vremenski i prostorno ograničene. U Srednjem vijeku bilo je to drukčije. Tada se prvi put pojavila glad kao trajna i posvudašnja pojava. Ona je pokazivala svoje iznakaženo lice čas u Engleskoj, čas istodobno u Njemačkoj i Francuskoj. Istočna je Evropa gladovala gotovo uvijek. Ako bi se učinilo, da će gladi bilo gdje nestati, pojavila bi se ona u nekom susjednom području, da se zatim, podjarena kao pakleni oganj, opet vrati u zemlju.

U Njemačkoj je bilo u 12. stoljeću pet dugotrajnih, teških gladi — a godine između njih nisu bile takve, da bi se zemlja mogla oporaviti. Za iduće stoljeće zabilježio je Cornelius Walford u Engleskoj petnaest nevolja gladi. To je stogodišnji rat, u kome se gube stanke mira. Kao tijelo čovjeka, koje se kanda naoko oporavlja od strašnih napadaja bolesti, takav je tada bio život u Evropi. Demetra je ostvarila svoje prijetnje, »da ne će više ispod zemlje slati zemaljske plodine« — i čovjek jedva može shvatiti, kako je Evropa uopće i mogla preživjeti ta stoljeća.

Da je za takve katastrofe bilo krivo nekoliko bijednih nevaljalaca, kakvi su mlinar i pekar, u to jedva da je itko mogao ozbiljno vjerovati — iako ni loša tehnika tih zanata nije u tome bila nedužna. Mlinari su u Srednjem vijeku zaboravili vještinu *presijavanja* brašna — i tako je došlo do toga, da su tada (prema jednom računu, koji je postavilo 17. stoljeće) stanovnici gradova morali zajedno s pravim brašnom pojesti četiri funte *kamenog brašna* po glavi. To su za jelo neprikladno tijesto (kao što je opominjući govorio s propovijedaonice Berthold Regensburški) pekari s pomoću kvasca još i tako naduli, »da se umjesto kruha jeo zrak«. Srednji vijek nije slutio, da je tehnički problem gladi započinjao već s oranjem — pet centimetara dublje oranje bilo bi izmijenilo sudbinu čovječanstva — premda je to već Cato znao. Isto tako nije slutio, da je njiva imala svoj vlastiti biokemički život, na koji se moglo djelovati. Columella je to znao — ali je to znanje za nas obnovio tek *Justus von Liebig* godine 1840.

* Dante »Pakao« XXXIII., st. 42, prijevod Mihovila Kombola, — Matica Hrvatska, Zagreb, 1948. (op. prev.).

Za ljude Srednjega vijeka nije glad imala tehničke, nego nadnaravne uzroke. Oni su ponajviše bili unaprijed opomenuti, da bi mogli činiti pokoru. Uvod u svaku nevolju gladi bile su strašne pojave na nebu, mnoge pomrčine sunca i mjeseca, a prije svega kometi. U kronikama se to često naziva »*stella cometis*«, a malo dalje »*fames acerrima*« (Zvijezda repatica — najstrašnija glad). Bio je to bič, koji je bog zataknuo na nebu, da opomene ljude.

Za tim znamenjem na nebu slijedila je kazna na zemlji. Izbijale su poplave, bilo je loših žetava zbog tuče, marvene su pošasti seljaštvu poharale životinjsku radnu snagu; dugotrajni ratovi — kao na primjer onaj između Engleske i Francuske — prouzročili su, da je Zapadna Evropa zaboravila obrađivanje njiva. U mnogim se godinama bacala odgovornost za tu nevolju na starog neprijatelja, vjetar. Čak je i čovjek, kakav je bio Gottfried Viterbski, dovodio veliku glad od godine 1224. u vezu s jednom olujom, koja je »istresla zrnje iz klasja« po svoj Zemlji. Kršćani nisu prestali vjerovati u olujnog boga Wodana!

Gospodarstvo Srednjega vijeka bilo je vrlo osjetljivo za sve smetnje elementarne prirode. Ljudi su živjeli gotovo samo od onoga, što su gajili na vlastitom polju. Seljak je plaćao svoju daću, a osim toga se morao brinuti, da ima nešto, od čega će živjeti. Pretička nije nikad postizao; a da ga je i imao, ne bi znao, kako da ga pretvori u novac. Znatno su bolje i sigurnije stajale velike gospoštije, naročito samostani — ali ni njihov opstanak nije počivao na posjedovanju novca, već na agrarnoj osnovici. Zar nije sama po sebi razumljiva konstatacija, da su siromasi u Srednjem vijeku gladovali znatno više, nego bogataši! Pa ipak nije bilo tako; nisu *samo* niži staleži trpjeli od gladi. I ako kronika Gemblouxa uspoređuje glad s »ovnom«, opsadnim strojem starih Rimljana: »Kao što ovan uz tutnjavu udara o zidine gradova, tako i glad pogađa kuće bogataša i siromaha« — onda to nije lažno naslikana slika.

A gdje je bila država? Mi sa čuđenjem gledamo, kako je ona gotovo potpuno zatajila. U Srednjem vijeku bili su vrlo rijetki ljudi široka pogleda, koji su poput rimskih vladara uzimali stanje u svoje ruke, domišljali se politici za ublaženje teškog stanja, pa je čak i provodili u djelo. Jedan od prvih bio je Karlo Veliki. On je zapovjedio nešto samo po sebi razumljivo: da se svekoliko žito zadrži u zemlji. (Kad se vidi, kako su kasnije, u jeku Srednjega vijeka, engleski kraljevi bez stida pomagali izvoz žita, jer su i sami na njemu zarađivali, onda to nije tako samo po sebi razumljivo.) On je nadalje zabranio, da itko

prodaje žito *»nimis care«*, odviše skupo, i ujedno propisao tarifu maksimalnih cijena. Po njoj je bila određena cijena jednog vagana zobi s 1 denar, ječmu s 2, raži s 3 i pšenici sa 4 denara. U isti je mah car zapovjedio, da njegova dobra prodaju zob uz pola cijene, raž uz dvije trećine i pšenicu uz tri četvrtine cijene. Nosiocima kraljevskih službi odredio je, »da se strogo brinu o tome, da njihovi ljudi ne umiru od gladi«. »Siromahe«, govori druga jedna zapovijed, »koji su, mučeni glađu, napustili svoje kuće, treba ponovo skupiti. Oni neka uživaju istu kraljevsku zaštitu kao i poslanici tuđih naroda; nitko se o njih ne smije ogriješiti ili ih učiniti robovima; treba ih odvesti onamo, gdje će uživati carevu zaštitu«. Prema tome je, dakle, vladar osnovao stalne opskrbne postaje. Karlo je propisao porez za suzbijanje gladi: svaki opat i svaki grof mora dati po jednu funtu kao milodar za one, koji trpe od gladi. Premda je taj iznos bio vrlo malen — moralni je učinak ipak bio znatan, jer se Srednji vijek, koji je (ako se nije radilo o spasenju duše) mislio posve individualistički, čudio zbog poreza, koji je koristio tijelima siromaha.

Uostalom, svećenstvu nije vladar morao izdavati nikakve propise. Naročito je niži kler išao do granica mogućnosti. Samostani nisu davali samo ono, što su imali: oni su prodavali svoje dragocjenosti u strane zemlje, samo da nahrane ljude, koji su gladovali. U nekim se francuskim samostanima — kako su pričali zahvalni ljudi — obnovilo *Kristovo čudo kruha:* od pet hljebova postade ih tri stotine. Godine i godine su ležali »gosti« samostana svuda naokolo u refektorijima, da ih tri puta na dan nahrane. Kršćanstvo je upotrebilo samostane kao bolnice — i što je ono to smjelo činiti, služi crkvi na najveću čast. Na Rajni i u Belgiji bilo je stanje tako teško, da su se fratri u mnogim samostanima bunili protiv priora i iznudili njegovo skidanje s dužnosti, jer su se bojali, da će i sami pomrijeti od gladi, ako se navrijeme ne uplati propisana milostinja.

55*

»PREDODŽBA O GLADNOM SVIJETU TAKO SE RAZLIKUJE OD one druge, koju poznajemo iz Lukulovih gozbi, iz Trimalhionova banketa i Senekinih opisa čašćenja, da se moramo nečega sjetiti: nestašica nikad istom oštrinom ne tišti sve članove jednoga društva . . . Svijet ne zna ni za kakvu pravednu podjelu radosti i boli«, piše Ezra Parmelee Prentice u svojoj knjizi o utjecaju gladi na povijest čovječanstva. Ni u kojem, naime, razdoblju, pa ni u onom najbjednijem, ne prestaje luksus pojedinaca. Luksus je mnogo više nego navika: on je *ideja,* kojoj se

* U njemačkom je originalu ovo poglavlje pogrešno označeno brojem 56, a iduća brojevima 57, 58, 59 i 60, umjesto brojevima 55, 56, 57, 58 i 59. Daljnja poglavlja nose ispravne redne brojeve (op. prev.).

prinose žrtve. Dakako, žrtve drugih; i tako vidimo, kako u Srednjem vijeku svijetle osobito jarke žrtve paljenice. Ondje, gdje bi svatko morao trpjeti oskudicu, žive ipak neki u preobilju.

Takve su oaze preobilja francuski kraljevski dvorovi. Na njima vlada naivna ideja, da blizina od boga pomazanog monarha daje ne samo pravo, nego i dužnost razvijanja najvećeg sjaja. Slikama ukrašeni

Sl. 28
Peć za pečenje pasteta na točkovima

rukopisi pokazuju nam — u vrijeme, kad 95 postotaka naroda ima samo jedan jedini par hlača i jedan platneni haljetak — gospodu i dame u najskupocjenijim odorama i najbezumniju rastrošnost tkanina. Tu visi svila, ondje se kočoperi krzno, cipele na šiljak i safijan ukrašeni su dragim kamenjem i zlatnim lancima. Nošnje se odrazuju u ogledalima dvorane za blagovanje: paunovi više ne silaze sa stola. To su jestvine lijepe za oko, arhitekture i vrtovi od mesa. Često umjetničke izložbe, na kojima su bili zaposleni ne samo kuhari, nego i skulptori jestvina. Tako, na primjer, kad su za vrijeme velikog rata s Engleskom prikazali zimsku opsadu nekog utvrđenog grada, sa zaleđenim opsadnim jarcima od kolača, sa opsadnim strojevima od šećera i ribnjacima od hladetine. Za takve stolove sjedaju vitezovi sa svojim prijateljicama sa čvrstom odlukom, da ne pokazuju smilovanja prema gradu koji treba pojesti. A to im je i polazilo za rukom.

Kruh, na kome je narod oskudijevao, ležao je tu nagomilan u košarama. Du Cange priča u svom »*Glossaire de la Basse Latinité*« o ništa manje nego dvadeset vrsta kruha 12. i 13. stoljeća. Bio je tu »*pain de cour*«, »*pain de pape*«, »*pain de chevalier*«, »*pain d'ecuyer*«, »*pain de paire*«, koji su se jeli za dvorskim stolom, zatim »*pain de valet*«, lakajski kruh, koji se jeo samo u sobi za čeljad, a koji je još ipak bio mnogo bolji od kruha ostaloga naroda. Jer ako je narod uopće imao kruha, onda je jeo »*pain de boulanger*«, kruh, koji je, kao i u starom Rimu, imao oblik kugle. »Boule« znači na francuskom kugla, a odatle riječ »boulanger« (pekar).

Nepregledne gomile prosjaka tiskale su se pred vratima dvora. Oni su čekali na podjelu stolnjakâ, koji su bili napravljeni od krušnog tijesta. To je jedan od najneshvatljivijih običaja, kakvih je bilo u Srednjem vijeku: s tim u vezi govorilo se čak o cinizmu — o hotimičnom ponižavanju hrane, koja je bila kršćanstvu sveta; ali je to posve krivo. To samo još jednom pokazuje, kako je teško razumjeti prošla vremena. Stolnjaci od tijesta povezani su s nedostatkom platnenih stolnjaka. Na stolnjacima od tijesta rezalo se meso; uzvanici su ih, onako polivene mašću i vinom, pojeli na kraju gozbe — ako ih nisu (što je ipak bilo kršćanskije) pred vratima razdijelili siromasima. Budući da se na tim stolnjacima rezalo, nazivali su ih u dvorskom redu »*tranchoirs*«, i 1336. je dauphin Humbert II. naručio »*outre les pains blancs de bouche quatre petits pains pour servir de tranchoirs*« (osim pšeničnog kruha za jelo još i četiri kruha, koji će poslužiti kao stolnjaci). Ali ti stolnjaci od tijesta nisu bili baš tako mali: bili su »*demi-pied d'ample et quatre doigts de haut*« (pola stope široki i četiri prsta debeli), kako to saopćuje Froissart.

Taj luksus dvorova bio je trajan. Ali je i u drugim staležima, koji nipošto nisu dobro živjeli, bilo luđačkih ekscesa. Tako je jednom godine 1493. u gradu Augsburgu neka zanatlijska obitelj, koja je sretno spekulirala ili je na neki drugi način stekla bogatstvo, prilikom jednog pira pojela čitav jedan imetak. Kronika priča, da je Veit Gundlinger, kad je udavao kćer, pozvao 720 gostiju. Oni su u tjedan dana pojeli 20 volova, 49 koza, 500 kokoši, 30 jelenova, 15 tetrebova, 46 tovljenih telića, 900 kobasica, 95 tovljenih svinja, 1006 gusaka i 15 000 riba i školjaka, i k tome raznih salata. »I tako je«, bilježi gradski pisar, »bračni par bio sjedinjen. Neka im bog sve to blagoslovi!« Ali ono što nije zabilježio, bilo je, da su se pri toj terevenci morali zbivati prizori kao oni pri antičkoj »Gozbi Trimalhionovoj«, koju opisuje Petronije Arbiter, to jest, da su ljudi povraćali i na tlu se napola ugušeni valjali, prije nego što su mogli dalje jesti. O tome se govorilo više stoljeća. To je bila jarkoplamena razuzdanost pred crnom pozadinom vremena.

TAJ KRUH, ŠTO GA ČOVJEK SREDNJEGA VIJEKA NIJE VIDIO

po nekoliko mjeseci, za kojim su seljaci i građani jadikovali u dugotrajnim razdobljima gladi, oko kojega su se međusobno čupali staleži, bio je, kad ga je na kraju bilo, nešto najsvetije od najsvetijega. U svojim »Njemačkim pričama« zabilježila su braća Grimm ovo:

Nekoj je građanki umrlo dijete, koje joj je bilo drago kao zjenica oka, i ona nije znala, kako da mu još ugodi, prije nego što pođe pod ledinu, da ga nikad više ne vidi. Ali ma kako ga ona u kovčegu lijepo ukrasila i odjenula, ipak joj se činilo, da mu cipelice nisu dovoljno lijepe i dobre, pa je uzela brašna, najboljeg, što ga je imala, zamijesila tijesto i ispekla djetetu cipelice od kruha. U tim cipelama pokopaše dijete, ali ono majci nije dalo mira i pokoja, već joj se u snu javljalo zaplakano, sve dok njegov kovčeg nije ponovo bio iskopan, i dok mu cipele od kruha nisu bile skinute s nogu i obuvene prave. Tada se ono smirilo.

Sl. 29
Siromašni seljak s ratarskim oruđem

Braća Grimm su to smatrala za priču. Ali je to bio historijski proces, kakav se svakako mogao zbivati u 14. stoljeću. Od kruha nije bilo veće dragocjenosti, koja bi se mogla pokloniti mrtvome. S druge strane bio je »zločin protiv kruha« stavljati ga ispod tabana, jer je mrtvi morao po njemu gaziti s onu stranu groba.

O zločinu protiv kruha govore vrlo mnoge priče. U Tirolu se neka gospođa Hitt, koja je haljine svoga djeteta otirala kruhom, pretvorila u kamen. U Istočnom je moru potonuo grad Vineta, jer su njegovi bezbožni stanovnici kruhom začepljivali rupe u zidu. U Augsburgu je pred crkvenim vratima siromašna sestra uzalud od bogate prosjačila kruha:

Kad bogata u kuću dođe,
kruh htjede nasjeći prvi —
kruh bio je kao kamen,
a nož sav crven od krvi.

Shakespeare (Hamlet, IV. čin) govori o pekarovoj kćeri, koja je Spasitelju uskratila kruh; pretvorila se u sovu. U baltičkim će se pokra-

jinama svaki pekar još i danas čuvati, da se prema pekarskoj peći okrene leđima, jer je već i to svetogrđe. A kad u Rumunjskoj kruh nekome padne na zemlju, taj će ga poljubiti, nakon što ga je digao.

Zašto sve to? Nekome bi se moglo učiniti, da je ekonomski razlog, to jest rijetkost kruha, stvorila moralne fabule. Ali je to krivo. Kruh nije bio svet zbog svoje rijetkosti, već stoga, što ga je Krist u Očenašu izmolio od svoga oca; i što je na posljednjoj večeri rekao: Jedite! Ovo je tijelo moje. Biblija je, doduše, napisana latinskim jezikom, i mnogo je toga narodu ostalo nepoznato, ali ove su stvari bile poznate. Svaki ih je seoski svećenik praktički primjenjivao, kad je u misi pretvarao kruh u tijelo Kristovo.

U svakom tijestu, koje se pripremalo, već je potencijalno prebivalo tijelo Gospodnje. Svako se krušno tijesto moglo pretvoriti u hostiju. Stoga su, čak i onda, ako se od tijesta na kraju pravio kruh za ljude, u njegov hrbat upekli tri križa, i zabranjivali, da se kruh polegne poleđice. On se nije stavljao ni na goli stol, već je onaj, tko je to mogao, razastro stolnjak, »da prijatelj ljudi ne leži tvrdo«. Jer, kao što se tada pjevalo u Švicarskoj:

Tri stvari dođoše s neba,
prvo je Sunce, drugo Mjesec,
treće je sveti kruh:
on sve bolesti pokosi.

Ali gdje je bio taj prijatelj ljudi? Zašto je on tako rijetko ležao na stolu? Gotovo se činilo, kao da se taj mili i dragi vratio na nebo.

57

DA JE SIROMAŠTVO KORISNO ZA LJUDE, MIŠLJENJE JE, KOJE danas propovijedaju samo još sumnjivi pučki odgojitelji. Kultura se može razvijati samo ondje, gdje postoji neko obilje. Stalna neimaština slabi mozgove. Čuvena rečenica iz Persiusovih satira »*Magister artis ingeniique largitor venter*« (trbuh je učitelj umjetnosti i darivatelj oštroumnosti) ne smije se shvatiti, kao da je prazan želudac onaj, koji dariva umjetnosti i domišljate ideje. Kad bi stalna glad lêgla ideje, onda bi se ljudi Srednjega vijeka morali dosjetiti, kako da se povećaju obradive površine ili poboljša plug. Umjesto toga oni su našli način, kako se kruh pogoršava. Oni ustvari već odavna nisu jeli kruh, kad su još umišljali, da ga jedu.

To se može lako shvatiti. U vrijeme gladi pita se čovjek: »Zašto moj kruh mora biti od pšenice ili raži? Ja sam na to navikao svoj želudac, — sada ovisi o mojoj slobodnoj volji da ga od toga odviknem . . .« On zaboravlja, da je svoj izbor izvršio nakon pokusa, koji su trajali

više hiljada godina, jer je sadržina glijadina u pšenici i raži bila veća nego u svim ostalim krušaricama, a prikladnost za pečenje njihova brašna bolja od prikladnosti ostalih vrsta brašna. I tisućgodišnje je privikavanje želuca na neku određenu hranu biološki faktor.

Pa čak da je čovjeku Srednjega vijeka i pošlo za rukom da nađe nešto, što bi po hranjivosti zamijenilo dosadašnje žito, njegov bi prehrambeni položaj još uvijek bio problematičan. Ali to mu nije pošlo za rukom! Krumpir — koji je, uostalom, daleko od toga, da bude puna zamjena za žito — rastao je na drugom kraju Zemlje, koji tada još uopće nije bio otkriven . . . Kad su zaredale gladi, ljudi su se, dakako, u Francuskoj sjetili onog prastarog ugovora, koji je čovjek sklopio sa žirom. Prije nego što su ljudi poznavali žito, živjeli su od drveća (o tome priča i Biblija!) —, i ploda od drveća, boljeg od hrastova ploda i nije bilo. On je bio zdrav, jer inače Gali ne bi od njega tako dugo živjeli. »Možda je«, kaže Russell Smith, misleći na primitivne narode, »ljudski rod dosada pojeo mnogo više žira, nego pšenice«. Jest, ali su primitivni narodi, s obzirom na svoj stupanj razvoja, posjedovali izvrsno tehničko znanje, kako se žirovu brašnu može *oduzeti gorčina*. Tako su, na primjer, Indijanci Sjeverne Amerike vrlo pažljivo rastvorili svako pojedino zrno žira, da bi ga osušili na suncu. Zatim su proradili mužar, pleteni tanjir, pekarsko sito i četka. Za proceduru oduzimanja gorčine odabrali su pjeskovitu jamu, čije su kose stijene obložili žirovim brašnom. Preko toga su stavili cedrove grančice, kroz čiji su pleter puštali da više dana kaplje vruća voda.

Ali se strpljivost, kojom su primitivni narodi pravili takvo tijesto od žirova brašna — strpljivost, koja je bila dio tehnike —, kasnije izgubila. I stoga nije gladnim Francuzima bilo nipošto tako jednostavno da se nakane na pečenje svoga kruha od žira. Njima ta hrana nije prijala, niti im je njezin učinak bio tako dobar, kakav je bio njihovim galskim praroditeljima, pa je stoga nadbiskup Le Mansa, René du Bellay, postupio sasvim dobro, kad se pred Franjom I. (1546) ogorčeno potužio, što ljudi u njegovoj dijecezi moraju živjeti od takve hrane. Hiljade godina nisu baš bile neka trica. Ako je nadbiskup bio humanist, mogao se pozvati na Vergila kao svjedoka, da je čovjek zavrijedio bolju sudbinu:

Kada dodonski hrast plod šume više ne dade,
nauči Cerera ljude sijati žito po zemlji
i dade željezo plugu . . .

Tako je pisao Vergil u svom epu »Georgika« i ujedno upozorio na činjenicu, da hrastovih šuma ima sve manje. Ali i bez obzira na to, smatrao se žir već odavna svinjskom hranom, i za čovjeka je bilo poniženje, da živi kao svinja.

Ipak je žirov kruh bio daleko bolji nego kruh, koji su Nijemci dobivali od trava, što su žitu bile tako slične kao, recimo, majmuni ljudima. Tu je bila, na primjer, u Sjevernoj Evropi primorska raž i zob

(psamma maritima Linné i *elymus arenarius Linné)*. Ljudi su mljeli sjemenke i korijenje i vjerovali su, da u njima ima hranjivosti. Prerađivali su i trstiku i rogoz i pošli s tim, a da nisu ni znali, za hiljade godina natrag, na stupanj pračovjeka, koji je sabirao ono, na što je baš naišao. Da klip trstike i metlica rogoza nisu bili posve isto, što i kruna pšenične vlati, učio je grčki mit, koji je pričao o natjecanju između Kalamosa i Karposa, između nekultivirane trave i od čovjeka odnjegovane plodonosne žitne stabljike. Ali su ljudi Srednjega vijeka morali živjeti kao da o toj činjenici nisu nikad čuli.

Najbolje, što su još mogli učiniti, bilo je, da su sjemenke povrća vrlo obilno miješali i pekli u svom kruhu. U tome su se mogli pozvati na Bibliju. Bog je učio Ezekijela, kako u doba gladi treba stvoriti više kruha: »Uzmi pšenice, graha, ječma, leće, prosa i grahorice — šest stvari — i sve to izmiješaj u *jednoj* bačvi. Od toga pravi sebi kruh!« Takav kruh, po svom hranjivom sastavu, nije, dabome, bio loš. Zlo je bilo, čim je čovjek, da bi prevario oči i zube, u kruhu pekao tvari, koje želucu nisu davale baš ništa. Najstrašniji hljebovi kruha, koji su ikad u doba gladi bili ispečeni, potječu iz Švedske; oni se još danas čuvaju u muzejima. To su hljebovi, koji se u devedeset postotaka sastoje od smrekove kore i slame. Umjereni dodatak smrekove kore smatrao se još u normalno vrijeme, u žitaricama nerodnim zemljama Sjevera, za posve zdrav. (Čaj od smrekovih iglica služio je Laponcima kao sredstvo protiv skorbuta.)

Gladujuće mase u Evropi posezale su za svim biljnim tvarima. Sve, što je samo bilo slično žitu, bilo im je u nevolji dobrodošlo. U Ugarskoj, Thüringiji i Danskoj čupali su seljaci slamu s krovova i gurali je u krušnu peć. Drugi, natjerani glađu, nisu mogli čekati; trčali su na livade. *»Sicut boves«*, priča Johannes od Beke, *»gramina pratorum incocte ederunt«* (jeli su nekuhane trave kao volovi) i ugibali od srdobolje.

U Francuskoj su ljudi godine 843. miješali zemlju s nešto brašna i jeli je zatim u obliku kruha. Zar nije žito dolazilo iz zemlje, i zar zemlja nije bila majka sviju? Historičar Martin iz Opave tvrdi, da su u Ugarskoj ljudi jeli zemlju s nekog brda — neku finu glinu — i da su od toga dugo živjeli.

Ali je ljudski instinkt tražio bolje stvari, da održi kruh hranjivim; tako je on obnovio običaj pradavnog vremena, da zajedno s brašnom peče sasušenu životinjsku krv. U sjevernoj Švedskoj uzimali su krv sobova, pomiješali je s nešto malo ječma i mnogo vode i tu kašu pržili na kamenoj ploči, dok se nije stvrdnula. Lepinje su rezali u krugove, u sredinu utisnuli rupu, a zatim su ih osušene spremali. U Estoniji su pravili sličan kruh od ovsika i svinjske krvi. Te su lepinje ostale kroz desetke godina »jestive«. U svoj su Njemačkoj jeli »krvno pecivo« i tako se srozali na stupanj, koji je u staro doba bio Židovima i Grcima mrzak.

ALI ČOVJEK NIJE BILJOŽDER. PO OBLIKU NJEGOVA ZUBALA zna se, da je stvoren tako, da se hrani i biljem *i* životinjama. Ali godine velike nestašice žita bile su često i godine ugibanja stoke. Ta prva je posljedica gladi bila, da su ljudi klali sve, samo da bi živjeli nekoliko mjeseci. Postojao je neobičan zakon: Ako je hambar prazan, bit će uskoro prazna i staja. I obrnuto: Plug svetkuje, kad marvena pošast potamani volove.

Ali glad, koju već Homer naziva »poniziteljem ljudi«, šapnula im je: »Gdje piše, da je hranjivo samo meso goveda, svinja, koza i kokoši? To je vjerovanje posljedica navike — dalje s tim!« I tako su — u onim nevoljama gladi između 8. i 14. vijeka — ljudi poput vukova jeli sve, što im je bilo nadomak: od konja pa sve do štakora. A oni su i mislili kao vuci. Nikad, otkad povijest pamti — usprkos križarskim vojnama, viteškom epu, gotskoj građevnoj umjetnosti i trubadurštini — nije bio moral masa tako nizak kao u kršćanskom Srednjem vijeku.

Nije čudo, što je *ljudožderstvo* postalo mnogostruko utvrđeni porok. Primitivni su narodi imali (a imaju i danas) za ljudožderstvo religiozno opravdanje: oni vjeruju, da se, kad pojedu neprijatelja, njihova vlastita snaga podvostručava. I čudovište Polifem, koji jede Grke Odisèje, pun je naivnog zadovoljstva. Ali su narodi Srednjega vijeka bili kršćani, i stoga svijesni smrtnog grijeha. Zbog toga u mraku njihove nečiste savjesti pričaju narodne bajke tako često o vukodlacima i ljudožderima. Posvuda se čuje rskanje, mljaskanje i srkanje odvratno-slatkih gozbi ljudskog mesa. A bajke i priče ne lažu: narod u njih unosi samo *doživljeno* — užas ili radost.

Kroničar Rodulfus Glaber potvrđuje ljudožderstvo u Francuskoj i Njemačkoj po prvi put za godinu 793. Zatim se taj protuprirodni način taženja gladi sve više umnožavao, dok nije prestao oko godine 1000. Tehnika grozote bila je zacijelo takva, da je neka družba ubojica napadala na cestama trgovce, koji su putovali sami, ili na putujuće kalfe u šumi. Pokatkad su ubijali obitelji komedijaša, koje su putovale od grada do grada, i njihovu djecu, zaklali ih, skuhali i zatim njihovo meso prodavali na prvom sajmu. Rjeđe su se odvažili da napadnu seljake, koje je svatko u okolici poznavao, i kojih bi nestanak izazvao veliku graju njihovih rođaka. Uostalom, u tim su vremenima gladi putovali i seljaci. Nasumce su bježali iz svojih koliba, da bilo gdje traže hranu. Snagom očajanja poduzimali su marševe gladi, koji su trajali po više tjedana, dok nisu polumrtvi ostali ležati. Poput jata jastrebova pratili su »lovci na ljude« te povorke. Mnogim zaostalim ubojice su razbijale lubanje i prodavale dragocjeno meso u najbližem mjestu ljudima, koji nisu ništa ni slutili.

Poslije godine 1032. opada ljudožderska pošast u zapadnoj i srednjoj Evropi. Ali se zato ta pojava snažno javlja na Istoku. Otto von Freising (1114—1158) gleda »barbarstvo Slavena« u tome, što oni jedu starce i djecu. U Češkoj, Šleskoj, Poljskoj i Letoniji ne prestaje ljudožderstvo

sve do kraja Srednjega vijeka. A što da na kraju kažemo o tome, što je 1314. u Engleskoj bilo ljudi, »koji su zbog gladi krišom jeli meso svoje vlastite djece, i što je bilo kradljivaca, koji su sjedili u tamnicama i koji su druge, tek dovedene kradljivce raskidali i žderali meso svojih drugova, što se još pušilo«? Kako se to zapravo moglo dogoditi — zašto se prije svega oni, koji su jeli ljudsko meso, nisu poslije od stida ubijali —, to ni danas ne možemo shvatiti. Dante, veliki tumač običaja, razumije to. U 33. pjevanju *Inferna* opisuje on patnje grofa Ugolina.

Ugolina i njegovo troje male djece bacio je njegov politički protivnik u neku kulu. Njima prijeti glad. Duša grofova priča Danteu:

»Tad čuh gdje dolje zabijaju vrata
na strašnoj kuli; sav se od tog snebih:
bez riječi gledah ona lica znata.
Ne plakah, jer se skamenih u sebi;
plakahu oni. Anselmuccio lanu:
»»Ti tako zuriš, oče, što je tebi?««
Ne rekoh ništa, nit mi suza kanu
sav dan i svu noć, što bješe na redu,
dok novo sunce svijetu opet granu.
Kad pade tračak svjetlosti u bijedu
tamnice ružne, i kad vidjeh jadan
na četiri lica svoju sliku blijedu,
Stah ruke gristi, sav od bola svladan;
al' oni odmah svi na noge skoče,
misleći da to činim, što sam gladan:
»»Mnogo bi manje boljelo nas, oče,
da jedeš od nas; ne žacaj se svući
tu bijednu put, što s tebe živjet poče.««
Smirih se, da im jad ne bude ljući;
taj dan i drugi sav u muku minu.
Ah tvrda zemljo, što ne htjede pući?
Kad i danak četvrti nam sinu,
pred nogama se Gaddo pruži mojim
veleći: »»Oče, pomozi svom sinu!««
I umre; i ko ti mene gdje stojim,
do šestog dana vidjeh kako pada
još troje redom. Slijep već tad nad svojim
teturat stadoh porodom, i ma da
već mrtvi bjehu, dva dni sam ih zvao.
*Što bol ne smože, post učini tada«.**

Što učini Ugolinov post? — To, što se Dante u isti mah zgraža i oprašta, što *ne* opisuje završni prizor i što tek samo nagovještava, »kako je glad ubila bol«... to odgovara vječnom ljudskom dostojanstvu. Ali se još nakon 600 godina postavlja pjesnikovo pitanje: *»E se non piangi di che pianger suoli?* — A kad ćeš plakat, ako ne ćeš sada?« Te su riječi stavljene kao moto iznad poniženja ljudske rase u Srednjem vijeku!

* Prijevod Mihovila Kombola, Matica Hrvatska, Zagreb, 1948.
Autor spominje troje Ugolinove djece, ali ih je zapravo četvoro, i to dva njegova sina Gaddo i Uguccione i dva nećaka Brigata i Anselmuccio. (Op. prev.)

NAKON OPADANJA BLAGOSTANJA I NARODNOG ZDRAVLJA, koje je trajalo nekoliko stoljeća, palo je čovječanstvo oko 1300. godine u krizu, od koje se, kao što se činilo, ne će više nikad oporaviti vlastitom snagom. Bića, koja su obrađivala zemlju, nisu više znala (ili nisu još znala) na njoj racionalno gospodariti — a država nije poduzimala ništa, da ono malo pravedno raspodijeli. Što je još moglo doći, da Evropu potpuno umrtvi? Došlo je nešto strašno... nešto, što danas nitko ne može zamisliti u punom razmjeru. Nešto, što je bilo gore od gladi — a što je u isti mah poput vladara svijeta djelovalo kao njen rođeni brat. Pojavila se *kuga.*

Pojavila se kao nešto posve nepoznato. Gdjekoji je humanist doduše znao, da se takvo nešto zbivalo u staro doba. U nekom opsjednutom gradu, na primjer, ili nakon nerodne godine, umirali su stanovnici gradova i seljaci od neke zagonetne zarazne bolesti. Ali su uvijek — baš kao i za vrijeme gladi — bile te pošasti ograničene na lokalna žarišta i uskoro se opet brzo gasile.

Sada je to bilo drukčije. U dalekoj Indiji otvorila se kutija nesreće i slala svoj otrovni dah u zapadni svijet. Pošast se iskrcala na Siciliji i odmah izvršila prepad na Sjevernu Italiju, južnu Francusku, Španiju i Englesku a zatim dođoše na red Njemačka i Rusija. Prvi je val trajao četiri godine. Nakon kratke stanke slijedili su novi udarci: kuga je zapadno čovječanstvo stvarno potresla snagom potresa.

Američki bakteriolog Hans Zinsser postavlja u svojoj uzbudljivoj knjizi »Štakori, uši i historija« tezu, da bi povijest čovječanstva bila tada pošla drugim pravcem, da je poznavala pravog neprijatelja. Bili su to *štakori.* Nepregledne vojske štakora putovale su tada prema zapadu. Nevidljivo kao i danas: jer i danas dolazi na svaki milijun stanovnika velegradova, kao neki podzemni kontrapunkt, milijun štakora, koji žive od ljudskih otpadaka.

Ti su štakori, glođući i stanujući u temeljima i izljevnim kanalima Srednjega vijeka, bili nosioci kuge. Uostalom, ljudi su u ono vrijeme znali, da kuga dolazi *iz zemlje.* Samo što su u zabludi vjerovali, da se radi o otrovanju samoga tla. Velike su ratarske religije (Izida, Demetra, Cerera, Krist) povele ljudski rod do spoznaje, da njihova zdrava egzistencija ovisi o zdravlju zemlje. Iz toga su izveli najpogrešniji zaključak, tražeći zarazu, koja je prelazila najprije od životinje na čovjeka, a zatim od čovjeka na čovjeka, u nekom »maglenom otrovu«, koji je sukljao iz zemlje.

Liječnici i učenjaci bili su složni u tome, da je zarazna klica — prije nego što je napala čovjeka — trovala najprije zemlju, zatim vodu i na kraju zrak. Čovjek je, dakle, bio beznadno opkoljen, i svaka je obrana bila uzaludna. On je sebi možda lokalno mogao pomoći, ubijajući one zlotvore, koji su posjedovali otrovnu tvar i s njom zaražavali bunare (na primjer Židove), što se najprije dogodilo u Avignonu, a zatim u ci-

jeloj Evropi. Nadalje tako, što su pokretali masovne pohode trapljenika i pokajnika, koji su zapomažući krstarili kontinentom, da otklone nebeski gnjev. Nijedno od tih sredstava nije pomoglo. Pošast je prodirala i onamo, gdje su spalili Židove i gdje su trapljenici prolijevali vlastitu krv.

I ostala je postojana u svom bijesu! Čovječanstvo Srednjega vijeka imalo je veliko iskustvo u patnji. Bila je tu ona vatra Svetoga Antuna: strašno trovanje glavnicom, koje je u zemljama gajiteljicama raži pokosilo stotine hiljada ljudi. Tu je bila guba, strašna lepra, koja nije bila, kao danas, tropska bolest, već neiskorjenljivi pratilac evropskog života. U sjevernoj je Evropi tada bilo dvadeset hiljada leprom zaraženih kuća — otoka prokletnika, koje je svatko izbjegavao i koji su morali zvoncem

Sl. 30
Seljački radovi

objavljivati svoju nazočnost — golem broj, ako se usporedi s malim ukupnim brojem stanovnika. Tifus i dizenterija, difterija, malarija i milijarna groznica bile su tada mnogo žešće nego danas. One su opustošile Evropu. Ali po snazi i užasu ništa nije bilo nalik na kugu, zbog koje su često u nekoliko sati izumrle čitave gradske četvrti. Ljude nisu moralno uništavali samo vanjski fenomeni — košenje bolešću napadnutih, pogled na pocrnjele leševe, nemogućnost ublaživanja patnji. S istim se takvim užasom slušalo i o kidanju sviju ljudskih odnosa, kad Francuz de Mussis saopćuje: »Bolesnik je ležao osamljen u svojoj nastambi. Nijedan rođak se nije usudio da mu se približi, nijedan liječnik da uđe u njegov stan; čak mu je i svećenik samo izdaleka s užasom pružao sakrament. Djeca su vapajima, koji su razdirali srce, zazivala svoje roditelje, očevi i majke

sinove i kćeri, žena muža. Uzalud! Ni leševe svojih dragih nije htio nitko dirati, ako se nije našao netko, tko bi za nagradu obavio tu posljednju dužnost . . .« Bio je to nestanak onog pijeteta, ono kidanje sviju ljudskih veza, koje bilježi ruski pisac 14. stoljeća, kad govori o gladi u Novgorodu: »Bili smo lišeni svakog osjećanja. Brat je počinjao zločin nad bratom; otac se nije smilovao na sina, kćer na majku. Susjedu nije nitko pružao mrvicu kruha. Nigdje više nije bilo ljubavi; vladao je samo mrak, okrutnost srca, očajanje. Oh, kakva li užasna prizora, gledati zaplakanu djecu kako prosjače kruha i bez pomoći ginu kao muhe . . .« Rus ne govori o kugi, već o gladi. Ali su to dvoje bila braća, koja su vladala svijetom.

Gubitak ljudstva, koji je prouzročila kuga, ocjenjuje se raznoliko. Čini se, da je u mnogim gradovima sjeverne Evrope, na primjer u Lübecku, tada pomrlo 90 postotaka ljudi. Hecker, povjesničar 19. vijeka, računa, da je kuga u Srednjem vijeku ubila od stotine milijuna Evropejaca dvadeset i pet milijuna, dakle jednu četvrtinu. U Engleskoj su, kažu, tada, oko 1350. godine, pokošena cijela četiri milijuna od osam milijuna stanovnika. Dakle polovica! Upravo to je bilo od začudnog upliva na gospodarsku povijest. Socijalni položaj Engleske — položaj preživjelih! — mijenja se kao preko noći. Prema jednoj zabilješci Heinricha iz Herforda »nije se mogao naći nijedan pastir pri svom stadu, ni ijedan kosač u vrijeme žetve«. Najniži narodni slojevi izumirali su brže i u većem broju, nego oni otmjeniji. Sada je feudalni svijet — svijet, u kojemu je bog kanda dao zemljišnoj vlasteli sve, a siromašnima baš ništa — odjednom bio prisiljen, da ljudski ručni rad cijeni sasvim drukčije. Ponuda rada, nekad velika, spala je na minimum. Na nekim dobrila velike gospode poumirali su zaista svi seljaci. Sela su zbog smrti i bijega opustjela. Ako plemstvo hoće da nađe radnika, mora ih platiti, i to skuplje, nego dosada. Na razvalinama razorena svijeta ukazuje se sada vizija nade. Dostojanstvo rada i radne nadnice rastu. Vremena se mijenjaju.

ČOVJEK S MOTIKOM

60

SUŠTINA SREDNJEGA VIJEKA BIO JE STRAH — UŽASAN strah od stvari, kojih se danas jedva još boje divljaci. Pa ipak je Srednjim vijekom vladala *oholost*. Nepojmljiva staleška oholost, koja se zavaravala, da zatomljuje strah.

Kuga od 1350. imperativno je zahtijevala novi poredak u gospodarskim odnosima. Ali se feudalna država samo oklijevajući nakanjivala da iz toga povuče konsekvence. Katastrofalno smanjenje ljudstva moralo je ponajprije pognati cijene u vis. Ali je iz toga »boljeg vrednovanja« rada izvukao neimućni građanin veću korist od neimućnog seoskog stanovnika. U gradovima je nadnica muškaraca porasla za 50, a nadnica žena čak za 100 postotaka. Ali se na selu nije plaćalo u novcu, nego u naturi. I tako se dogodilo, da je, usprkos svemu, seljak dobio baš samo ono najnužnije. Premda se njegov rad nakon kuge tražio kao nikad prije, Srednji vijek je ipak sebi dopuštao, da taj rad prezire.

Mržnja i prezir prema seljaku bili su kroz mnogo stoljeća značajka zapadnjačkog mišljenja. Ma koliko su pojedinačni oblici javnog života u Engleza, Francuza, Talijana, Nijemaca ili Poljaka bili raznoliki, posve zagonetan prezir prema staležu, koji proizvodi kruh, bio je posvuda stacionaran. Pomicanja je bilo samo na vrhovima. Čas bi pošlo za rukom »lordu lordova« da oduzme dobra pripadnicima plemstva, i da ih iznova po miloj volji *nadijeli lenima* (ideja francuske feudalne države), čas opet posjednicima zemlje da pravno stegnu kralja, tako da je on vladao samo nominalno (Engleska); čas je plemstvo, prikraćeno vladarovom moći, pokrivalo svoju štetu na račun sitnog seljaka (Njemačka), a čas zatim val se vraćao, u slavenskim se zemljama agrarni komunizam javlja, cvate i nakon nekog vremena propada uslijed susjedske gramžljivosti ili zbog nesposobnosti ljudi, koji mrze ratarstvo i koji, čini se, nemaju volje da se njime bave, ako ih na to ne natjera privredno-pravna prisila.

Prisila. — Prema pesimističkom shvaćanju Richarda Hildebrandta nitko se ratarstva ne laća dobrovoljno, već naprotiv zbog gospodarske nevolje ili vojničke prinude: ni narodi ni pojedinci nikad ne postaju seljaci dobrom voljom. Čovjek je, prema istraživanju Karl Büchera, izmislio ritmičku muziku, da rad učini podnošljivim. Grčke terakotne skupine pokazuju, da se čak ni miješenje tijesta, što ga žene obavljaju u društvu,

ne odvija kako treba bez svirke u frulu. Svaki se rad obavljao po taktu; inače uopće ne bi bio obavljen. Napasanje blaga nije se smatralo za rad, baš kao ni rat. Ratarstvo je, međutim, bilo rad, i to oblik rada, kome je čovjek opet nastojao da izbjegne, bilo silom bilo lukavštinom. Viteški ideal, kakav je kroz pola tisućljeća protkivao kulturu Srednjega vijeka, bio je *bijeg pred seljačkim načinom života*.

Njemački satiričar Seifrid Helbling nije u 13. vijeku vjerovao, da ima vitezova, koji su na svojim dobrima brinuli brigu o krušaricama — pa čak i takvih »koji su vojvodu molili, da im dade dopust, jer hoće da obrade svoju njivu«. Svako realno zanimanje, koje je prelazilo ideal prvog i drugog staleža, smatralo se tada za smiješno. Pridonositi materijalnom poboljšanju života, boljim je ljudima ispod časti. Zbog toga se povijest tehničkih pronalazaka u aleksandrinsko staro doba prekida, da bi tek 1600 godina kasnije iznova započela s prvim modernim čovjekom, Leonardom da Vinci.

Američki ili ruski seljak našega stoljeća jedva će razumjeti, kako je neki učenjak mogao tvrditi, »da je netko ikada mogao dragovoljno postati seljak«. Ali se ne smije zaboraviti, da mi danas živimo onkraj najveće »revolucije alatâ« sviju vremena, koja je povezana s imenom Mc Cormicka: onkraj *mehanizacije ratarstva*. Biblijsko je prokletstvo zaustavljeno. »Znoj lica« više ne kaplje. Izgonu iz raja ne odgovara više »mržnja na rad«. U Srednjem je vijeku bilo to drukčije: s tegobom i nesigurnošću agrarnog života povezivala se za »bolje ljude« želja, da budu od njega što god mogu dalje i da drugima puste neka proizvode.

61

ODAKLE TAJ ZAGONETNI PREZIR STALEŽÂ PREMA SELJAKU?

Seljak pri radu gleda u zemlju. Ono što on tada vidi, je *»gleba«*, gruda; plugom u obliku vala prorahljeni, izvrnuti i slijepljeni grumen zemlje. Oštra vonja, mastan, pun sitnih živih bića. Pravo materinsko krilo zemlje, u koje seljak, sijući i prebirući spušta očinsko sjeme žita. Teško je zamisliti, da je ikad postojao neki seljak — pa bio on i najtuplji — koji ne bi bio svijestan dostojanstva takva rada. On čak i nije morao biti kršćanin niti je morao poznavati Kristove usporedbe. Morao je samo znati, da zaista nikakvo žito ne raste samo po sebi. Ako čovjek žitu ne pomaže, ono mora izumrijeti —, a uskoro poslije njega umro bi i čovjek.

Latinska riječ *»gleba«* jedna je od prastarih ljudskih riječi. Ona je nastala »taktilskim putem«, i ona označava osjet pipanja: u redoslijedu suglasnika glb sadržan je osjet nečega ljepljivog, nečega, što se drži na okupu po vlažno-masnoj osobini tvari, koje sačinjavaju grudu. Od »gle-

ba« nastala je kasnije riječ »globus«: ne samo kao općenita oznaka za kuglu, nego baš kao oznaka za kuglu od gruda zemlje. U ljepljivu zemlju, koju je rukama izmijesio, bog je, prema židovskoj povijesti stvaranja, dahnuo svoj dah. Tako je postao čovjek. Pa i prema grčkoj je povijesti stvaranja Kadmo posijao ljudski rod među grumenje zemlje.

Kako plodnošću bremeniti konzonanti, nježni konzonanti riječi »gleba«, stoje na početku ratarskog procesa, tako oni stoje i na njegovu kraju. Tajanstvena riječ *»hlaf«*, koju je Staro-Englez sastavio za pojam kruha, nije više jezična povijesna zagonetka, čim je samo malo oštrije promotrimo: glb je u prijetvorbi glasova upravo ono isto, što i hlf. Riječ *»bread«* je vrlo kasnog porijekla; ona se ne pojavljuje prije 11. vijeka, a znači nešto, što je vareno. U njoj izbija na površinu staro susjedstvo pečenja kruha s varenjem piva. Možda ona ima vezu sa »brechen« (lomiti). Brot (kruh) je također »nešto, što se lomi«.

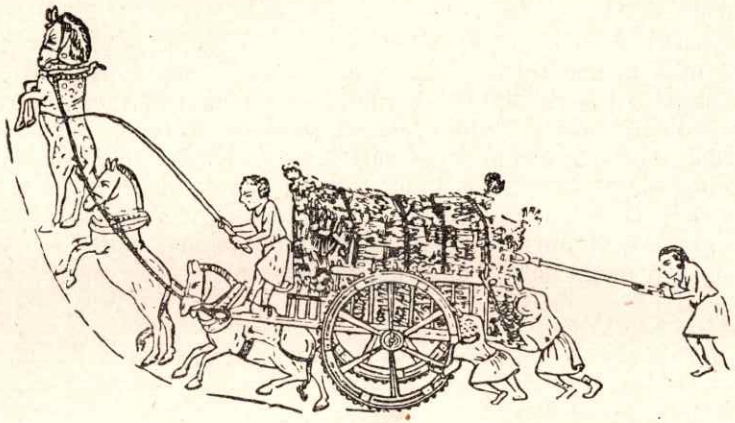

Sl. 31
Prijevoz snopova u staroj Engleskoj

Starija riječ za »bread« je »hlaf«. Ta veza kruha s tamnom, masnom materom grudom još je i danas Rusima jasna: oni za kruh i nemaju druge riječi, osim *»hljeb«;* tu nema nikakva sjećanja na nešto »vareno« ili »lomljeno«. Kruh je »hljeb«. Pa i drugi slavenski narodi, koji su susjedi Rusa: Bugari, Hrvati i Srbi, Poljaci i Česi, kad njihov jezik govori o kruhu, drže se čvrsto »glebae«, grude.

Nijemci su nekoć, prije nego što su imali riječ »Brot«, imali onu drugu, koja je glasila »Laib«. Jakobu Grimmu, najopreznijem od svih umjetnika, koji su ikad razmišljali o jeziku, bila je ta riječ tako nerazumljiva, te je mislio, da dolazi od »Leib«, i da ona kod kruha označuje oblik ljudskog tijela. Njemu nije palo na pamet taktilično porijeklo te riječi; nije mu palo na pamet, da Laib prije svega znači »ljepljiva masa« (kad se u Alpama zgruša mlijeko, naziva narod nastalu masu »Lab«), i

tako nije znao, da kraj, »breadloaf«, dolazi dosljedno od početka: od »glebae«, grude, potječe sve.

Tako povijest govora pokazuje, da je kruh dijete grude. Zar ne bi ljudski soj, koji je grudu tek učinio sposobnom da ima dijete, morao uživati više prava, nego ikoji drugi soj? Zar seljak nije imao na kruh više prava, nego — da spomenemo samo dvojicu njegovih neprijatelja —, nego građanin ili plemić?

62

PRI TOM NEPRIJATELJSTVU NIJE BILO VAŽNO, DA LI SE, KAD se govori o seljaku, radi o slobodnom ili o neslobodnom seljaku. Broj slobodnih i neslobodnih seljaka bio je neko vrijeme u cijeloj Evropi podjednak. »Proganjanje seljakâ« započelo je tek onda, kad su svjetovni vlasnici zemlje — kojima se pridružila crkva kao najveća zemljoposjednica — razabrali, kakvo je dobro vrelo prihoda bilo omraženo ratarstvo. Tada je svim raspoloživim sredstvima započelo izvlašćivanje slobodnih seljaka. Sam se po sebi nadao isti razvoj kao nekoć u rimskoj republici: veleposjedi su radili praktičnije od seljačkih njiva. Sitni je seljak vodio takozvano tropoljno gospodarstvo. On je podijelio njivu na tri poteza. Na jednom je sijao ozimi usjev, na drugom jaro žito, a treći je ostavio na ugaru. Taj je redoslijed bio doduše agrarno-tehnički ispravan — ali nije bio gospodarski lukrativan: jer tim uskim plodoredom nije seljak mogao proizvesti više, nego što je sam trošio. Velepogon latifundija mogao je, međutim, proizvesti neki višak i dobrom ga organizacijom prodati gradskim tržištima. (Tek su mnogo kasnije dobra postala neproduktivna zbog svoga prevelikog opsega.) Kad su veleposjednici opazili, da zemlja u njihovim rukama daje više, nego u rukama sitnih posjednika, bila je sudbina sitnih posjednika zapečaćena. Nad ovima je postavljen naročito sposoban seljak — bio je to španski, latinski »major« —, koji postade u

Sl. 32
Pravo drvarije

neku ruku ladanjski plemić, i koji je sada iz seljaka istisnuo i posljednje u korist gospoštije.

Tako su slobodnog seljaka protjerali izvrtanjem zakona i silom, krivotvorenim pismenima i oružjem. To je tisućljetna vojna, u kojoj je plemstvo izvojštilo pobjedu; plemstvo, koje je već odavna izgubilo svaku

Sl. 33
Seljak predaje plemićevoj ženi desetinu

vezu sa svojim »štićenicima«; koje nije više živjelo u njihovoj sredini, već u burgovima i na kneževskim dvorovima.

Premda su stare pravne knjige seoskih općina jamčile za posjed šume, vode i paše — za almende, bez čijeg korištenja ne može ratar živjeti —, vlasnik zemlje sada ipak na njih stavlja svoju ruku. Sa svojim skupnim vlasništvom nad šumom izgubili su seoski stanovnici ponajprije pravo lova; u isto vrijeme propalo im je i pravo drvarenja — što je bilo vrlo zlo, jer seljak mora ložiti vatru od listopada do travnja. (U nekim krajevima i dulje.) Sada je morao od gospodara kupovati ogrevno drvo iz šume, koja je od pamtivijeka bila u njegovu posjedu. Ali to još nije bilo najgore. Gospoštija, koja je mnogo puste zemlje privela kulturi, što je bilo pohvalno, izmislila je dužnost seljaka-slobodnjaka, da povrh svoje vlastite zemlje obrađuje i novu gospoštijsku zemlju, to jest, da seljak bez i najmanje naplate troši vrijeme i radnu snagu za nešto tuđe. Da ne bi ponestalo radnih ruku, pronašao je posjednik ženidbenu prinudu: svaki je naime seljak morao uzeti ženu iz hatara istoga zemljišnog posjeda. On se nije smio udaljiti i priženiti u neki drugi kraj: na taj su način djeca baštinila dužnost služenja istome gospodaru.

Zahtjevu viteštva na besplatnu tlaku nije nedostajala samo čovječnost, već i svaka gospodarska razboritost. Seljak je morao zemljoposjedniku davati desetinu svoga žita. Ali kako je izgledala ta desetina? Tlakom preispaćeni seljak nije više mogao obraditi svoje vlastito polje. Još i više, ta se zemlja povrh toga uslijed potrice od lova sistematski pretvarala u pustoš. U Srednjem vijeku nije lov bio ono, što je danas, zanimanje, koje je zadovoljavalo jednu potrebu, već sport, tjelovježba. Da se zaštite od štete, koju je počinjala divljač, ograđivali su seljaci u staro doba svoja polja plotovima i jarcima. Sada im je to bilo zabranjeno — pa čak je i onako pravedan čovjek, kao što je bio car Maksimilijan I. (1493—1519), imao udjela u takvim zabranama —, samo da se osigura slobodan prostor za gađanje. Sjetvenim su poljem vijali jelene, veprove, konje i pse.

»Pogoditi krvava vuka i vepra,
što lakomo rije zeleni usjev,
kneževska radost *i muški je zahtjev«*

pjeva lovački zbor u »Strijelcu vilenjaku«. Da je lov bio i pravo nužne obrane, to su privilegirani previdjeli. Ako bi pokatkad seljak pribjegao samoobrani, navukao je na sebe teške kazne. Neman Ulrich Virtemberški (1503—1550) dao je seljacima, zatečenim u lovu, bez okolišenja iskopati oči.

Ali je seljački stalež propadao i bez zvjerstava. Arogirana prava stavila su mu konopljano uže oko vrata. Tu je, na primjer, bilo »pravo na ošasninu«, kuriozna odredba, po kojoj nakon smrti seljaka bez djece pripada njegovo pokretno dobro gospoštiji. Usred svijeta, dakle, koji je u svemu počivao na nasljednom pravu, bio je seljak načelno lišen svakoga posjeda i za sav svoj život ostao samo »nadaren«. Taj je »porez na smrt« već odavna izazivao zgražanje mnogih pravičnih ljudi. Kad je vitez Hugh of Lincoln vidio, kako njegove sluge, nakon smrti nekog njegovog seljaka, uplakanoj udovici oduzimaju »u ime ošasnine« kravu, zabranio je to i rekao im: »Ta je žena imala samo dva druga u radu. Smrt joj je otela boljega. Zar da joj ugrabimo i drugoga? Bože sačuvaj!« — našto se

jedan od njegovih slugu drznuo da odgovori: »Sire, tako ne ćete sačuvati ni svoje pravo ni svoj posjed!«

Možda je zaista bilo bolje umrijeti nego živjeti seljačkim životom? S ono malo žita, što ga je proizvodio, nije seljak mogao, kao što se sjećamo, ni raspolagati po svojoj volji. Vlasnik zemlje bio je i vlasnik mlina i pekarske peći. »Kad je seljak došao u mlin«, tako priča H. S. Bennett u svom »Life on the English Manor«, »on je našao mlinara ponajviše preopterećena poslom, pokvaren mlin, a možda i presahli potok ili nestalni vjetar. Čak ako je mlinar bio na uslugu i najspremniji, moralo je seljakovo žito po nekoliko dana čekati, da bude samljeveno. Ali obitelj, nažalost, nije mogla čekati na kruh...« A kad je seljak dobio svoje brašno, iskrslo je pred njim pitanje pečenja kruha. U njegovoj bi potleušici, slijepljenoj od ilovače i slame, prisutnost peći za pečenje kruha značila smrt od požara za sve. Ali vlastelin nije na svom području izgradio vlastelinsku pekarsku peć samo zbog sigurnosti: tu se seljački kruh pekao uz platež jedne nove daće (jedva što su platili mlinaru!) — a pekao ga je gospoštijski pekar, koga su seljaci mrzili baš kao i mlinara. U svom opisivanju prilika u francuskoj feudalnoj državi govori Champion uvjerljivo:

»Ono, što je sve te monopole činilo tako nečovječnima, nije bila možda tarifa, koju je seljak morao platiti; pa ni zabrana da melje ručnim mlinom, ili između dva kamena, ili da kod kuće nešto ispeče: prava se nečovječnost sastojala u tome, što su seljaka silili, da dalekim i bijednim putovima vuče žito do gospoštijskog mlina, da bi, često nakon višednevnog čekanja, dobio loše samljeveno brašno, koje je još povrh toga bilo pomiješano s pijeskom. To je brašno mogao zatim na povratku ponijeti osornim gospoštijskim pekarima, koji su mu potom, uz naplatu, izdali polupečeni ili spaljeni kruh... Jedna šikanacija za drugom!«

Ali od šikanacija se ne umire! Zaglavni kamen u propadanju slobodnog seljačkog staleža stavila je *katastrofa alata*. Od tehničke su nedostatnosti trpjeli svi staleži, ali je od nje najviše trpio siromašni stalež. Srednji vijek obuhvaća doduše »stoljeća vješte ruke«, ali se to ticalo samo gradova. Pa i tu se zapostavljalo sve, što se ne ubraja u tehniku oružja, u obrt draguljarstva i odijevanja. Na ladanju žive uopće samo tehnički analfabeti. Održavati mlin postaje teško rješiv problem, i na kraju propadanje nužno zahvaća i *željezne dijelove pluga*. Upada u oči, kako čovjek na sredovječnim minijaturama, u slikama ukrašenim rukopisima, koji prikazuju seljački život, rijetko kad nalazi sliku pluga. Susreću se gotovo samo primitivna oruđa. Zar se plug počeo zaboravljati? Zar su samo još bogata gospoda, koja su mogla platiti kovača i kupiti željezo, držala plugove — a sami seljaci ne? Zar su oni obrađivali svoje vlastito polje motikom kao u kameno doba?

Godine 1840. naslikao je veliki slikar Millet jednu u tadašnjem Parizu s velikom bukom primljenu sliku, koju je on nazvao »Čovjek s motikom«. Slikar, koji je nosio tajanstveno ime »Otac prosa«, najstarije ime

povijesti ratarstva, podigao je tu jednu nijemu optužbu: on prikazuje čovjeka neodređene dobi i u neodređenoj odjeći, koji se u očajnoj bezutješnosti sprema na rad s motikom. Zar je možda Millet, seljački sin, htio reći, da je to ratar sviju vremena? Taj je »Čovjek s motikom« bio prije svega u kameno doba vraćeni tvorac kruha Srednjega vijeka, čovjek, u kome se međusobno uvjetovalo siromaštvo i propadanje alata.

KRUH, KOJI KRVARI

Zabludo, skini povez s očiju!

GOETHE

63

OČAJANJE! — PATNIČKO SE DOBA MOGLO OPORAVITI, DA JE čovjek bio kadar pitanje kruha riješiti bilo socijalno bilo tehnički. Umjesto toga duhovi se iscrpljivahu u skupoj prepirci o jednoj teološkoj dogmi, o svetoj naravi kruha.

Svjetovnim brigama, koje je kruh donio tome anarhičkom razdoblju, pridružile su se, eto, još i duhovne brige. One su u Srednjem vijeku bile vrlo teške i tjeskobom su i mukom ispunjavale kler.

Crkva je morala čovječanstvo umiriti o tome, što je Krist *mislio*, kad je rekao: »Ja sam kruh!«, i to umirivanje nije bilo lako. Da li je on, kad je učenicima svojim lomio kruh, izvršio simbolički čin, ili je zaista učio, da je u kruhu, koji su oni jeli, *realno* sadržano njegovo tijelo? To se pitanje nije možda postavljalo kao neka dokona igra — ono je bilo od goleme važnosti; u njemu je bila stvarnost duha i tijela, koju čovjek iz doba tehnike više i ne može sebi predočiti. Na kraju je crkva *lateranskim diktatom* riješila pitanje, koje je neriješeno tinjalo hiljadu godina. Dogodilo se to godine 1215. — jedne od sudbonosnih godina čovječanstva.

Kako je došlo do toga diktata, koji je duhove pojedinaca htio spriječiti u tome, da donesu svoju vlastitu odluku? Najveći među crkvenim ocima: Tertulijan, Augustin i Origen, zastupali su simboličko shvaćanje pričesti. Tertulijan kaže, da kruh tijelo Kristovo »reprezentira«, a ne, da kruh *jest* tijelo Kristovo. Reprezentacija je ostvarena jednim mentalnim aktom, »dozivanjem u pamet«. I Augustin kaže, da je Krist na posljednjoj večeri preporučio svojim učenicima *oblik* svoga tijela i krvi u kruhu i vinu; da je on, dakle, govorio figurativno, parabolično, poredbeno.

Nije moguće, rekoše, da je Krist, dok je govorio, mislio, da se kruh pretvorio u njegovo tijelo. On to nije mogao misliti već i stoga, što na drugom mjestu kaže: *»Caro non prodest quicquam«* (tijelo nije ni od kakve koristi)! Kako bi prema tome mogao pozivati učenike, da u kruhu jedu njegovo, Spasiteljevo pretvoreno tijelo!

Velika je većina crkvenih otaca — nosilaca teološkog i filozofskog obrazovanja svoga vremena — zastupala shvaćanje, da se na posljednjoj

»Pognut pod teretom stoljeća
na svoj se naslanja budak i šuti.
Praznina dobi na praznome licu
a breme svijeta na leđima . . .«

JEAN FRANÇOIS MILLET: ČOVJEK S MOTIKOM

SELJAK SE DIŽE
Veliki rat oko 1525.

večeri nije dogodila *nikakva* »transsupstancijacija« (prijetvorba supstancija): naprotiv, tu je, vele, Krist poznijem svijetu preporučio samo jedan čin podsjećanja. Oni su to dokazivali i time, što se posljednja večera Krista i njegovih učenika odvijala posred biblijskih običaja, ispred starozavjetne pozadine. »Ja sam od srca čeznuo za tim, da s vama zajedno jedem vazmeno janje.« Možda je Krist janje? Zacijelo nije — jer bi onda jeo samoga sebe. Ali je stvorio napetu i sudbonosnu atmosferu, u kojoj je on, posve prirodno, morao biti uspoređen s janjetom: neka se ljudi, dok je vijeka, sjećaju njega, kad ugledaju tu nedužnu životinju. Tako je on na posljednjoj večeri išao od simbola do simbola. Kao što je lomio kruh i svima ga podijelio, tako će i on (jer je on poznavao svoju sudbinu) uskoro biti izlomljen, i njegov nauk raspodijeljen svemu svijetu. To je vjerovala većina crkvenih otaca prvoga stoljeća — i kruh je njima bio svet, jer mu je Krist udijelio čast da služi kao *simbol* vlastite njegove sudbine.

Manji je dio crkvenih otaca gledao drukčije, vjerujući, da za to ima najbolje razloge. Ponajprije, samo u Lukinom evanđelju ima mjesto, gdje Krist nudi kruh i vino i dodaje: »Činite to meni na spomen!« Većina evanđelista, Matej, Marko, pa čak i Ivan, *ne* znaju za taj zahtjev. A zatim, crkveni su učitelji instinktivno posve ispravno shvatili, da se Isus na kraju svoga života jedva mogao osjećati kao rabi, i da ga se nije više moglo povezivati sa židovskim predodžbama kao što je pasha ili vazmeno janje. I treće (pretpostavljajući, da je priopćenje liječnika Luke »Činite to meni na spomen!« bio samo proizvoljni dodatak), kruh, koji je Krist jeo, pretvarao se, u trenutku, kad ga je jeo, zaista realno *u njegovo tijelo.* »Kad gledamo kruh«, kaže Gregor Nisanski (331—394), »mi u neku ruku smijemo u njemu vidjeti ljudsko tijelo, jer kruh, kad uđe u to tijelo, postaje i sam ljudsko tijelo: baš tako se i kruh, koji je Krist jeo, kasnije s njim ujedinio«. Ali svet nije nepojedeni kruh, koji je ležao na stolu, i nije sveto nepopijeno vino — već te dvije supstancije treba, dakako, obožavati, tek od časa, kad ih Gospod, jedući ih i pijući, ujedini sa svojim tijelom... Tako je to obrazlagao Gregor Nisanski —, i ako čovjek kondenzira sve one hiljade stranica, koje su u ranom Srednjem vijeku napisane o transsupstancijaciji, otkrit će, da su se svi oni, koji su riječi Kristove shvatili *doslovce,* osjećali *realistima.* On je, jedući i pijući, zaista realno pretvarao kruh i vino u svoje meso i krv. Može li se to zanijekati? Kako su se nakon toga činili mršavima i apstraktnima svi simbolici! Ove su riječi doslovno shvaćene naročito na Orijentu. Sveti je Hrizostom, da bi dokazao potpunu identičnost kruha s Kristom, strašnom neposrednošću napisao najnezgrapnije tvrdnje: »On nam je dao svoje čavlima probodeno tijelo, da ga držimo svojim rukama i da ga jedemo, kao dokaz njegove ljubavi; jer one, koje jako volimo, često običavamo gristi«. Ne treba se gnušati jedenja ljudskog tijela i pijenja ljudske krvi. »Jer«, nastavlja Hrizostom, »Isus je, da se učenici njegovi ne bi užasavali, prvi pio svoju vlastitu krv i tako ih bez prepasti i straha uveo u

zajednicu svojih misterija...« Tu je najvažnija riječ »misterije«. Za Hrizostoma i mnoge druge Krist nije bio mnogo više od Mitre, glava jedne od istočnjačkih misterijskih religija. Istok svijeta, koji je bio ispunjen azijatskim predodžbama, »da se bogovi i ljudi uzajamno jedu i jedni drugima daju svoju supstanciju radi očuvanja snage«, nije nalazio baš ništa neobično u zahtjevu Kristovu, da se uživa vlastito njegovo tijelo i krv.

Ako pak pričest kršćana, kao što hoće »realisti«, *nije* bila čin podsjećanja, onda se time postavilo jedno vrlo teško pitanje. Krist je bio žrtvovan samo *jedamput*. Ta je žrtva spasila svijet. Kako onda bilo koji čovjek, pa bio to i zaređeni svećenik, dolazi do toga, da tu žrtvu ponavlja? Zar se crkvena općina sastajala pri gozbi ljubavi, kad god se njoj prohtjelo, da iznova u kruhu i vinu žrtvuje tijelo i krv Kristovu? To je bilo nemoguće! Onda je ipak evanđelist Luka imao pravo, kad je u Kristova usta stavio riječi objašnjenja: »Činite to meni na spomen!« Većina je kršćana osjećala, da Krist u sakramentu kruha nije nazočan zbiljski-tjelesno, već zbiljski-duhovno, silom *vjere* onoga, koji je jeo od toga kruha.

I tako su ovdje jedna pokraj druge šumjele dvije rijeke misli i vjerovanja, a da se u prvi mah nisu međusobno pobijale. I simbolici i realisti imali su najopravdanijih razloga da vjeruju u ono, u što su vjerovali. U njihovoj se parbi nije mogla donijeti odluka —: i tako se ta parba nije smjela uopće ni zapodijevati. Jedan nas pogled na Eleusis uči, da su prvi vjernici bili potpuno uvjereni u identičnost pšeničnog zrna i Perzefone. Kad je zatim skeptični Rimljanin Cicero protiv toga mrmljao i rekao, da »u kruhu i vinu, koji ljudi uzimaju, sigurno nisu nazočni bogovi«, nijedna oblast nije pomišljala, da ga stavi pod optužbu i da mu zaprijeti smrću u ognju. A to je bez sumnje bilo mudro. Pa kako bi onda katolička crkva mogla kvariti tu opreznu slogu, koja je niknula između simbolika i realista — time, što bi dopustila samo *jedno* mišljenje, a drugo zabacila? Četvrti *lateranski koncil* (1215) opredijelio se za *najoštriji oblik transsupstancijacije:* Krist je na posljednjoj večeri pozvao svoje učenike da jedu njegovo tijelo i piju njegovu krv — i na svećeniku je, da tu prijetvorbu izvrši. U *svetoj misnoj žrtvi* — svakiput, kad se ona vrši! — Krist je zaista nazočan. Svaka je druga vjera hereza, smrtni grijeh, i ona opterećuje svoga sljedbenika kaznom vječnoga prokletstva.

TAJ JE LATERANSKI DIKTAT USTVARI STVORIO SAMO PRIvidni mir. On je protivnike stjerao u podzemlje; ali je dogma transsupstancijacije postala paklena mašina, koja će tri stotine godina kasnije eksplodirati pod crkvom i veći dio nordijskih zemalja te Englesku i Ameriku iščupati iz papine kuće.

Ali se to dogodilo tek tri stotine godina kasnije. Transsupstancijacija je 13. stoljeću donijela druge brige. Povećana vrijednost, koju je kruhu pribavilo dekretirano vjerovanje, stavilo je ponajprije kler pred jedva rješivo tehničko pitanje: kakvo da se zapravo krušno tijesto uzme za hostiju u stoljećima gladi? O tome se do 1200. nije nitko mnogo brinuo — ali je Toma Akvinski oko 1250. zahtijevao, da se u ma kakvim prilikama hostija mora praviti od *pšenice:* jer da se u Bibliji, u propovijedi o pšeničnom zrnu, koje se sije u zemlju i koje iz nje niče, Spasitelj sam uspoređivao sa pšenicom. Ali to nije točno. Budući da su u Palestini jeli samo bogati ljudi pšenicu, a siromašni ječam, jedva se može povjerovati, da je Krist često jeo pšenicu. Čudo o nahranjenih pet hiljada dogodilo se zacijelo pomoću ječmene tvari. Ali Toma Akvinski, koji je bio porijeklom iz okolice Napulja, gdje se pšenični kruh nadasve cijenio, smatrao je, čini se, za svetogrđe pomisao, da je Krist jeo nešto drugo, a ne kruh »velike gospode«. No Toma Akvinski ipak čini ustupak nevolji toga vremena, kad odmah zatim oklijevajući dodaje: »Umjerena primjesa drugih vrsta brašna ne mijenja osobinu hostije, jer neznatnu količinu takvog brašna pšenica odmah asimilira — ali omjer mješavine ne bi smio biti možda pola i pola.« Jasno je, da je sve to bilo samo na papiru; kako da se, na primjer, izradi sveta hostija u zemljama, *koje gaje raž?* Španjolski jezuit Suarez (1548—1617) odlučno je nijekao tu mogućnost i tako dao maha sumnji, da li se u nordijskim zemljama kroz stoljeća podjeljivalo tijelo Gospodnje. Pritom bi mu bilo bliže, da se ogledao po osiromašenoj Španiji, gdje bi otkrio, da su seoski svećenici već odavna pekli hostiju od surogata.

U prvim stoljećima poslije Krista bili su crkveni pričesni hljebovi neobično veliki, kružnog oblika, s rupom u sredini. Vjerojatno se velik dio općine hranio *jednim* hljebom. Zatim je došlo vrijeme, kad su se u 11. stoljeću pekli mali plosnati hljebovi, koji nisu bili veći od talira. To je bilo historijski vjernije, jer ni hljebovi Židova nisu bili veći od naših žemičaka. Ali najvažnija novost počevši od 1000. godine bila je u tome, što su se smjeli dijeliti samo *nekvasni* hljebovi kruha. O toj se crkvenoj dogmi podigla nikad nestišana prepirka između rimskih i grčkih kršćana. Grčka se ortodoksija čvrsto držala odredbe, da kruh mora biti *kvasan* (da se, dakle, ne smije ni po čemu razlikovati od »ljudskog svakidašnjeg kruha«), ali je rimski papa primijetio — i to, naravno, s punim pravom! — da je Krist u Velikom tjednu zacijelo jeo *nekvasni* kruh. U Židova je pod prijetnjom smrtne kazne bilo zabranjeno kiseliti

kruh u vrijeme pashe: kako bi on, dakle, mogao jesti neki drugi kruh? Oko toga se pitanja prosulo neizmjerno mnogo crnila i žuči — pa ako kroz stoljeća nije između Rima i Moskve nikad došlo do stišavanja toga spora, onda je za to velika krivnja bila na neriješenom sporu o tome, kakav je kruh Gospod lomio učenicima svojim na posljednoj večeri.

Prema rimokatoličkom propisu hostija se, posve razumljivo, nije smjela peći u pekarskoj peći — gdje bi se ona bila zacijelo našla u susjedstvu s kvasnim tijestom —, već u željeznom kalupu (*ferramentum characteratum*). To je pečenje mogao obaviti svaki svećenik, ali se to često radilo u ženskom samostanu. U male, okrugle oblate ucrtavala su se zatim tri križa ili lik poklekla janjeta, a i slova alfa i omega, čime se htjelo pokazati, da je Krist početak i kraj svega ljudskog znanja. Te su se oblate zatim spremale u tabernakul: ako je hram božji bio bogat, u kućicu, koja se sjala od srebra ili zlata.

Oblata još uvijek nije bila sveta. Nju je tek svećenik morao posvetiti, da bi postala hostija. Ali budući da je u njoj već prebivalo buduće tijelo Gospodnje, važila je ona već kao »srednji stupanj između brašna i sakramenta«. Nikakvo čudo, što su tu malu hostiju svećenici brižno čuvali. Pa ipak je poneka nestajala — naročito na selu.

Procesi, koji u Srednjem vijeku zbog *zločina protiv hostije* nisu nikad prestajali, otkrili su, da su ponajviše seljaci bili ti, koji su uzeli hostiju, da bi je podijelili svome blagu u hrani. Oni su to činili puni naivnosti; jednako iz ljubavi prema hostiji kao i iz ljubavi prema svojim životinjama. Sjetimo se samo, da se tvrdnja Biblije, »da je čovjek stvoren, kako bi vladao nad svima životinjama«, pojavila u svijetu relativno vrlo kasno. Iskonsko je ljudsko društvo, kao što to danas znamo po primitivnim narodima, bilo miješano društvo ljudi i životinja, u kome se čovjek, dabome, osjećao kao »pater familias«, kao neka vrst »razumnog brata«. Inače se on divio životinjama, koje su zajedno s njim živjele u spilji, i od kojih su neke mogle više od njega: letenje, penjanje, nošenje jaja, bile su zaista čudne stvari. Takvo shvaćanje nije posve izumrlo ni u kojem seljačkom krugu. Kad se rodio Krist, prišli su vol i magarac tik do jasala, u kojima je on ležao, da ga stručnjački onjuše. Nije, dakle, bilo tako veliko zastranjivanje, što su seljaci u svojoj naivnosti potajno uzimali hostiju i miješali je teladi u hranu ili je (a to su činili još radije) stavljali na dno svojih košnica; od toga će med zacijelo biti vrlo sladak.

Što su to činili neuki seljaci, moglo se još lako oprostiti. Ali sa svetim su se kruhom kroz stoljeća zbivale mnogo žalosnije stvari. Za hostiju su se počeli zanimati čarobnjaci i vještice, zloupotrebljavajući u svoje svrhe veliku koncentraciju moći, koja je prebivala u hostiji. No ljudima kršćanima bilo je čarobnjaštvo strogo zabranjeno. Mijenjanje djelovanja prirodnih zakona smatralo se — baš kao i u Židova — za smrću kažnjivi zločin. Ali su stotine hiljada ljudi čeznule za tim, da to čine — a kršćanstvo u tome nije bilo nedužno. Ta katolicizam je Srednjega vijeka uveo u Kristovu religiju *»svakodnevno čudo«*. Svakoga su se dana

čitale mise za žive i mrtve, i svećenik je u svakoj toj misi s papinim dopuštenjem pretvarao profanu materiju kruha i vina u tijelo Kristovo. Pa zar da takva *»alloiosis«*, kako je nazva teologija, takva »prijetvorba tvari« polazi za rukom samo *posvećenima?* Odraz religije, koja je sva počivala na »svakodnevnom čudu«, nužno je morala biti želja laikâ, da se bave magijom. Osvajanje moći, dočaravanje blaga, letenje kroz zrak, neranjivost: lako se danas ismijavati vremenu, u kojem su milijuni u to vjerovali. Ali bi krivo činili oni, koji bi se tome smijali. Religija, koja je s najstrožim dogmama službeno nastupala kao čudotvorna religija, morala je kao svoj negativ stvoriti vjerovanje u čaranje i u čarobnjake. I egipatska je religija propovijedala vjeru u čuda: ona, posve logično, *nije* proganjala čarobnjake, već je svakom Egipćaninu stavila na volju, da čara, »koliko god može«. Kršćani i Židovi mislili su drukčije.

U Schillerovoj baladi »Grof od Habsburga« poklanja junak balade svoga najboljeg konja, jer ga je dan prije posudio nekom svećeniku, koji je umirućem nosio sakrament. Na začuđeno svećenikovo pitanje, zašto ne će da ga uzme natrag, odgovara Schiller stihovima:

»To ne će Bog«, skrušeno sad
grof reče, »da u lov i boj
ja jašem toga konja odsad,
a na njemu Tvorac bje moj!
I ne ćeš li ga u svoj dobitak,
službi božjoj nek' bude probitak!
Jer ja sam Onom dao njega,
što dade čast i dobro cijelo
meni u leno, krv i tijelo,
dušu i dah života svega!«

I eto! Ako je hostija imala tako golemu vrijednost za pobožna čovjeka, onda je i đavlu moralo biti mnogo stalo do toga, da je dobije. A o tome se i radilo, kad su vještice i čarobnjaci krali hostije, koje su se tada u crnim misama prinosile »gospodaru pakla«, a on je za uzvrat ostvarivao želje: bogatašu se nije trošio novac, kradljivcu su uspijevale provale, lovac nije promašivao nijedan hitac. Lovac čarobnjak Kaspar, kojega snažni muzički lik nalazimo u Weberovoj operi »Strijelac vilenjak«, odlijeva, na primjer, od jedne ukradene hostije i drugih dodataka olovne čarobne kugle, pomoću kojih obara sve, što leti. Ali cilj pogađa samo šest kugala, sedam je sveti broj i on uništava čarobnjačkog aspiranta.

Ali se katkad hostija opirala tome da bude ukradena. Ona je stajala u tabernakulu tako čvrsto, da je kradljivac kradući polomio prste. Negdje drugdje je ona utekla iz džepa razbojnikova ogrtača i odletjela natrag u crkvu: obeščašćena hostija — ili hostija, koju je netko pokušao obeščastiti — posjedovala je nepogrešivo sredstvo, da to otkrije svima ljudima. *Ona je krvarila!* Takvu su »krv hostije« vidjele hiljade ljudi — crveno i smeđe skorenu krv —, i ma gdje se to zbilo, po svoj Evropi, ljude je obuzimao užasan strah. Takva se strahota pojavljivala u Njemačkoj, Francuskoj, Španiji i Italiji. Svjetovne su i duhovne vlasti svuda bile pozvane da pronađu krivce.

Ein grawsamlich geschicht Geschehen zu passaw Von den Juden als hernach volgt.

Hye stylt Cristoff acht partickel des sacramēt auß der kirchē. legt das in sein taschē. hat dy darinnē drei tag behaltē

Hye schuet er die sacrament den juden auff den tisch die vnuermayligt gewessen sein. darumb sy im ein guldē gaben

Hye teylten sy auß dye sacramēt schicken zwen partickel gen Prag. zwē gen saltzpurg. zwen yn die Newenstat

Hye verprenten sy die sacramēt versuchen ob vnser glaub gerecht wer floge auß dem offen zwen engel. vñ. ij. taubē

Hye zereyst man den pfeyl vnd vettel die das sacramēt behyltē. dz darnach gestochen vnd verprant haben.

Hye verprent man sy mit sampt dē juden. die yn yrem glauben blyben. vnd vmb das sacrament gewyst haben.

Hye tragen die iudē vñ schulklopffer. die sacrament yn ir synagog. vnd vber antwurtden dye den Juden.

Hye stycht pfeyl Jud das sacrament auff irem altar. ist plut darauß gangen das er vñ ander iuden gesehen haben.

Hye vecht man all Juden zu Passaw die dy sacramēt gekaufft verschickt gestolen vnd verprant haben.

Hye furt mā sy fur gericht. verurtayst die vier getaufft. fackel mand. kolman vnd walich. sein gekopft worden.

Hye wirt der Cristoff des sacramentz verkauffer. auff einem wagē zeryssen mit gluenden zangen.

Hye hebt man an zw pawen. vnserm herren zu lob eyn gotzhauß. Auß der juden synagog ꝛc.

65

OD SVIH BIĆA SREDNJEGA VIJEKA BILI SU ZACIJELO ŽIDOVI najmanje sumnjivi zbog čarobnjaštva, jer uopće i nije bilo religije, koja bi »oponašanje boga« osuđivala oštrije od izraelske. Ali je tu bilo nešto drugo, što je Židove činilo sumnjivima. Oni su mrzili Krista. Oni su ga morali mrziti — jer su ga na križ razapeli — i oni su, prema naravi svoje duše, njega morali uvijek iznova na križ razapinjati. A jedina inkarnacija božja, kojoj su se drznuli da priđu, bila je sveta hostija. Po toj strašnoj logici, koja se bezbroju ljudi činila uvjerljiva, pala je sumnja, kad je hostija krvarila, u prvom redu na Židove. Budući da oni sami nisu smjeli ulaziti u kršćanske hramove, unajmljivali su kradljivce, koji su na mučilima ubrzo sve priznavali. A što sve čovjek ne bi priznao na mučilima?

Ali tu se ipak pojavljuje pitanje: Zašto zapravo Židovi nisu corpus delicti uklonili? Zašto nisu hostiju uništili tako, da i nije mogla krvariti? Na to se odgovaralo, da je hostija doduše ranjiva, ali nije *uništiva*. Ako bi, na primjer, Židovi pokušali da je na neki način raskomadaju, tada su se još njeni komadi razletjeli u obliku leptira, sjedali na oči nekog slijepca, i učinili, da on progleda. Iz jedne peći, gdje su pokušali da hostiju spale, uzletjeli su anđeli i golubovi. Na nekim se mjestima čulo, kako hostije plaču poput male djece.

Svijet je zahvatila strašna duhovna epidemija. U gradiću Beelitzu pokraj Berlina bila je 1253. spaljena čitava židovska zajednica, 1290. slijedio je Pariz, osam godina kasnije Kornneuburg pokraj Beča. Zatim su u požaru slijedili Regensburg, Passau, Güstrow, Deggendorf, Poznań i Prag. Godine 1410. stigao je taj užas u Segoviju, 1453. u Wroclaw, stotinu godina kasnije u Poljsku, premda je njezin vladar Kazimir, srdito se nasmijavši, izjavio, da ne vjeruje ni u kakvo »krvarenje hostije« ... Ništa nije koristilo. Kler i narod iznudili su mučila i lomaču. Okrutnost, kojom se postupalo, bila je samo korelat straha. Ljudi, kojih je svjedočanstvo isključivalo svaku sumnju u laž, vidjeli su kako se hostija znoji krvavim znojem. I što još — a to je osobito strašno, — mrlje nisu ostajale na jednom mjestu, već su se od dana u dan širile. Neposredna posljedica čudne pojave bio je čudovišni zločin. Ako svijet ne će da propadne, morali su začetnici toga zločina biti iz njega istrijebljeni.

Godine 1370. umorila je u Enghienu neka banda bogatog židovskog bankara. Njegova žena i sin preselili su u susjedni Bruxelles. Ubojice, koji se nisu više osjećali sigurnima, proširili su odmah zatim glas, da je u crkvi svete Gudule iz hostije tekla krv. Nato je narod napao Židove: neka priznaju, da su noću na tajnim sastancima bodežima izboli hostije, a zatim ih odnijeli natrag u crkvu. Usprkos mučilima oni nisu priznali ništa. I tako je 22. svibnja bilo spaljeno njih nekoliko stotina, a ostali su bili prognani. U crkvi svete Gudule bilo je izloženo osamnaest slika,

koje u strašnim pojedinostima prikazuju probadanje hostija i kažnjavanje počinitelja.

Točno pet stotina godina kasnije spremio se belgijski kler da proslavi jubileum toga čuda. Bilo je to u svibnju 1870., kad je ulicama Bruxellesa trebala proći povorka, da narodu pokaže dvanaest zlatom i dragim kamenjem ukrašenih hostija, kadli u posljednji trenutak stiže belgijskom nadbiskupu brzojavka Pija IX., kojom se zabranjuje to prikazivanje i svečana povorka. Ljudi su se čudili papi i pričali, da je u arhivu otkriveno krivotvorenje neke isprave. Kroničar krivotvoritelj je, kažu, umjesto riječi »*pro sacramentis punice et furtive captis*« (zbog kažnjivo ukradene hostije) napisao »*pro sacramento puncto*«: zbog izbodene hostije. Hostija da nije bila izbodena, pa prema tome nije iz nje mogla teći krv, i to čudo nije uopće bilo čudo. — Ne, iz nje zacijelo nije tekla krv. Ali svečana povorka nije bila zabranjena zbog krivotvorenja neke isprave — već stoga, što su dvojica modernih istraživača, Ehrenberg i Ferdinand Cohn, međutim dokazali, da iz hostija nije *nikad* tekla krv!

66

PROFESORU CHRISTIANU GOTTFRIEDU EHRENBERGU (1759—1876) nije nitko uz zipku pjevao, da će razjasniti jednu od najmračnijih zagonetki iz povijesti čovječanstva. On je bio jedan od onih tihih učenjaka, koje su ljudi uvijek vidjeli pokraj mikroskopa: prignuta nad zemljom brandenburške marke ili nad berlinskom vodom, u lovu na sitne koturnjake, infuzorije i slična bića. Pritom on još uopće nije znao, što su to bacili, premda je s njima imao već mnogo posla. U njega je bilo najvažnije, što je kao Goetheov i Humboldtov učenik znao, da sve treba povezati, i da pojedinačna istraživanja služe samo tome, da se objasni kulturna cjelina.

Taj je Christian Ehrenberg ušao 26. listopada 1848. u Akademiju nauka u Berlinu i iznio ovo:

Njemu je otprilike prije šest tjedana tajni savjetnik Kuntzmann donio komad krumpirove ljuske, prevučene nekom plijesni, koja nije bila siva, već crvenkasta. Kuntzmann je pretpostavio, da će to zanimati Ehrenberga, jer je ovaj još 1818., kao mladić od dvadeset i tri godine, napisao doktorsku dizertaciju o gljivicama plijesni. Ehrenberg je ispitao ljusku i otkrio, da je ona zaista pljesniva; ali je ona pokazivala još i neku drugu pojavu: crvenu obojenost. Crvena plijesan nije postojala. Dok je Ehrenberg još o tome razmišljao, sjetio se, da je u svojoj mladosti čitao doživljaj nekog liječnika u Padovi, nekog Vincenza Settea:

Godine 1819. je seljak Pittarello u susjednom Legnanu otkrio u zdjeli žute palente neke crvene mrlje, koje su se naglo širile, i on je

zagađenu kašu s gađenjem bacio. Ali su se idućeg dana mrlje pojavile na nekoj drugoj kukuruznoj kaši. Štoviše, u zatvorenoj škrinji za jelo prevuklo se pola pileta nekom tankom hladetinom krvave boje. Tada se Legnano uznemirio. Seoski se župnik u propovijedi oborio na seljaka, koji je, kažu, škrti varalica naroda i koji je za vrijeme gladi 1817. uskraćivao ljudima žito. A seljak je zamolio za pomoć padovansko sveučilište. Fakultet je izaslao liječnika Vincenza Settea. On se s policijskom komisijom pojavio u uzbuđenom Legnanu i zapečatio živežne namirnice. Pojavu je objasnio kao djelovanje neke neopasne boje. Ta je boja biljne vrste i ona zavređuje, da se njome pozabave vlasti. Tako bi se nešto — rekao je ponešto podrugljivo — moralo ipak iskoristiti. Te su izjave slobodnog mislioca izazvale u župnika silan bijes: samo u kući bezbožnika, bjesnio je ovaj, mogu *jela krvariti*. Nato je Vincenzo Sette zamolio jednog policajca, da u svećenikovu kuću kradom unese tanjir naoko nedužna kukuruza. Idućeg je dana i taj kukuruz bio crven — i hajka je odmah prestala.

Toj se pričici Ehrenberg kao student mnogo smijao. Ona mu je opet pala na pamet sada, kad je zamišljen držao u ruci komad krumpira, na kome se sasušila krv. Iduće večeri je zajedno sa svojim sinčićem slučajno čitao klasika Kornelija Nepota. Tu je pročitao mjesto, kome dosada nije nitko posvetio dužnu pažnju, kako se Aleksandar Veliki prilikom opsade Tyra (331 pr. n. e.) strašno prepao, kad su se u kruhu njegovih vojnika pojavile krvave mrlje. Vojska htjede upravo da odstupi, ali je Aristandar, Demetrin svećenik, ohrabrio vojnike: budući da je krv *u* kruhu, prokletstvo se, reče, ne tiče njih, već opsjednutih Tyraca. I tako je Tyr mogao biti osvojen.

»Zar su krumpirova ljuska u mojoj ruci, anegdota iz Padove i mjesto u Nepotu u nekoj vezi — zar je moguće, da se tu rješava jedna od najstrašnijih zagonetki, krvarenje hostije u Srednjem vijeku?« — pitao se Ehrenberg. Učenjak je svladao svoje uzbuđenje i dao se na posao. Pošlo mu je za rukom da presađivanjem mrvice krumpira stvori i na svježim krumpirima kolonije crvene tvari. Otkrio je, da nisu bile gljivice ono, što se tu nizalo u lancima, već najsitnija bića (bakterije), koja su se, međutim, tri stotine puta povećana, mogla vidjeti pojedinačno. Pri hiljadustrukom povećanju je vidio, da se ona živo kreću. Budući da više nije mogao sumnjati, što se to zapravo pred njim nalazi, nazvao je otkriveno biće *»monas prodigiosa«* — tihom ironijom prirodoznanca: *čudotvornom monadom*.

»Bila je dakle monada«, kliknuo je on akademicima, »čega se Aleksandar prepao, kad je opsjedao Tyr, i samo je svećenikova dijalektika oduševila vojnike za juriš... Dijalektika je bila i ono, što je 1510. u našem očinskom gradu Berlinu spalilo 38 Židova. Ti su ljudi bili spaljeni u prah i pepeo — kako je stajalo u osudi —, jer su nekoliko posvećenih hostija mučili tako dugo, dok se nije pojavila krv...« Pri tim je riječima Ehrenberg odigao sa stola komad platna. Otkrio je

tri bijela hljeba: na sva tri hljeba bili su krvavi znakovi one »monadis prodigiosae« — koju je sam on u njih presadio.

To je odmah proizvelo silan učinak. Na toj je plenarnoj sjednici akademije bilo prisutno sve, što nosi neko ime. Jakob Grimm, veliki poznavalac Srednjega vijeka, bio je vidno potresen. Kemičar Eilhard Mitscherlich, filozof Trendelenburg, matematičar Jacobi, i Enke, veliki astronom, pružiše Ehrenbergu ruku. A u Berlinu, koji se inače tako malo brinuo o akademiji — gdje su se, 1848. upravo još vodile uličnе borbe između kralja i naroda, — pronio se glas o tom otkriću poput prerijskog požara.

Pred tom je, dakle, pojavom ljudstvo strepilo nekoliko stoljeća! Jedno se neshvatljivo sitno biće narugalo svekolikom čovječanstvu! Sada je trebalo ispitati uvjete, pod kojima je taj bezopasni micrococcus (tko je naime jeo »kruh, koji krvari«, svario ga je isto tako lako kao i svaki drugi kruh) vršio svoj štetni upliv na lakovjernost ljudi. Ferdinand Julius Cohn iz Wroclawa (1828—1898) otkrio je, da bacil, koji se sada u udžbenicima po njemu naziva *Bacillus prodigiosus Cohn*, izlučuje svoju crvenu boju samo pri određenoj vlazi zraka i pri vrlo toploj temperaturi. Zar nije ljudima moralo pasti u oči, da zimi nije nikad bilo toga krvavog čuda? Naglo širenje boje, »krvarenje«, koje je zaprepaštavalo ljude, objasnilo se Cohnu brzinom razmnažanja, koje je svojstveno tome bacilu: jedan kubični centimetar vode, u kome je pri prvom ispitivanju bilo isprva 47 bilijuna bakterija, sadržavao je nakon kratkog vremena već 884 bilijuna. I, dakako, taj se bacil, kako je to već Sette naslućivao, čak i nije najčešće pojavljivao u brašnu! Ljudi Srednjega vijeka mogli su, da su imali oči u glavi, vidjeti njegovo djelovanje na zgrušanom kokošjem bjelancu, na površini mlijeka, a pokatkad čak i na bijelom telećem mesu. Ali ljubitelji apstraktnoga nisu bili promatrači, kakvi su bili veliki učenjaci Plinijeva vremena. Kraj stoljećâ bez očiju bio je osamnaesti i devetnaesti vijek.

„LE PAIN SE LEVE“ — SELJAK SE DIŽE

67

ŠTO U ONO STRAHOM POTRESANO VRIJEME NIJE BILO RUKE spremne, da pomogne, kad bi neki čarobnjak, neka vještica ili čak neki »nevjernik« bio predan lomači, to je strašno, ali još uvijek razumljivo. Sasvim je nerazumljivo, što nijedan državnik, nijedan kancelar nije priskočio u pomoć seljačkom staležu. Bijeda seljaka, od čijeg su rada ipak živjeli ostali staleži, do neba je vapila za pomoć. Ali taj je vapaj umuknuo gotovo nečuven — i to pod teškom sukrivnjom svećenikâ, mislilaca i pjesnikâ. Pjesništvo Srednjega vijeka, daleko od toga, da mu priskoči u pomoć, zgrće još i *porugu* na toga nesretnog seljaka.

Za to postoji jedan gotovo sublimni razlog. Upravo stoga, što bolji čovjek naginje pravednosti, ne će on da prizna istinu, da netko tako posve nepravedno pati. Mora da je bijedan položaj seljaka zaslužena posljedica seljačkih osobina: zar bi ga inače bog dopustio?

Literaturu Srednjega vijeka pisali su u njegovu prvom razdoblju fratri, a kasnije vitezovi i stanovnici gradova. U spisima fratara jedva da ima ijedan napadaj na seljake. Njihovo se siromaštvo fratrima činilo »kršćanskim«. Iako se crkva nije nimalo povodila za riječima svoga osnivatelja i ma da nije svu svoju imovinu raspodijelila, svećenik je ipak oko »bijednog čovjeka« vidio neku aureolu. Sasvim je drukčije bilo s vitezom, koga je s obzirom na seljake jako mučila nečista savjest. Koješta je tu moralo pomoći, da se ta savjest uljulja u san. Čak je i najnepobožnija plemićka bena bila najdublje uvjerena, da na seljačkom staležu leži kletva, da u znoju svoga lica žanje svoj kruh. Seljak mora, dakle, da ispašta Adamov grijeh u raju zemaljskom — ostali staleži, čini se, ne! Ali je u svom preziru prema seljaku bila najluđa oholost gradskih stanovnika. Budući da većina gradskih stanovnika nije kroz stoljeća gotovo nikad izlazila izvan svojih zidina, nisu oni ama baš ništa znali o seljaku, i zamišljali su njegov lik kao nakazno biće duge kose, oboružano kijačom, koje stanuje u prljavoj potleušici od slame i koje jedva vlada ljudskim govorom. (Mitološki zidni sagovi prikazuju seljaka kao »divljeg čovjeka«.) Drugi su pak građani, sasvim suprotno od onih prvih, vjerovali, da mnogi seljaci skrivaju veliko blago, da žive u neizmjernom raskošju i razvratu i da žito zadržavaju u svojim rukama tako dugo, dok gradovi ne plate za nj pretjeranu

cijenu. U literaturi se seljak pojavljivao ili smrdljiv od gladi i od boga proklet na siromaštvo, ili kao narodni neprijatelj i »veliki previjanac«. Tako su se staleži međusobno slabo poznavali! Da su se mudre zanatlije u gradovima udostojali da otklone veliku katastrofu alata nizinskih predjela, ne bi gladovali ni gradovi. U starom se Rimu jedna ulica zvala »*Inter falcarios*«. Tu je živjelo mnogo stotina »kovača srpova«, koji su radili za seoske mušterije — u Srednjem vijeku toga nije bilo. Nijedan gradski kolar, ni ijedan kovač ili drugi kakav stručnjak za alate nije nikad ni nosom zavirio u selo: stoga je seljak uskoro i radio golim rukama.

Istina, seljak nije znao čitati. Ali njemu, da bi osjetio sveopći prezir, nisu bila ni potrebna slova. Kad ga je vitez na cesti u luku obišao, da ga ne zaprlja dah iz seljačkih ustâ; kad je čuo, kako ga građanin na otvorenom trgu stavlja u pokladnom igrokazu između đavla i budale, seljak je znao, što to znači. Baš poljodjelski rad, kojim se on bavio, važio je, kako to Coulton na klasičnim stranicama svoga »Sela u Srednjem vijeku« prikazuje, kao »nedostojan časna i svoje vrijednosti svijesna čovjeka«. Laičku etiku Srednjega vijeka oblikovali su galski viteški epos i romani o Artusu. Njihov je ideal bio mlad čovjek na konju, vješt u upotrebi ostrùga, koji je preživio pustolovine s neprijateljima ili nemanima. Biće, koje je živjelo duboko ispod njega, bio je »villanus«, »čovjek sela«, od koga je u kasnijem francuskom jeziku nastao naprosto »prostak« (le vilain). U nekim predjelima nije »vilanus« uopće smio ući u grad; za to je njemu, kao i Židovu, bio potreban posrednik. Kad je Parzival htio da odjaše na Artusov dvor, neki mu seljak pokazuje put sve do grada Nantesa. Ali je vodič morao tu okrenuti. Jer, kako pjesnik Wolfram von Eschenbach (1165—1220), koji to smatra za posve opravdano, primjećuje:

»Iza zidova
primjerna radost vlada, lijepo vladanje — posve
a da im se približi seljak,
bilo bi pošlo po zlu.«

— Ali je, eto, seljak ipak bio biće od krvi i mesa. On je žiteljima iza bedema mržnju uzvraćao pojačanom mržnjom — mržnjom, koja je bila to strašnija, što je isprva tinjala samo u dušama. Seljak nije imao usta. Budući da nije znao ni čitati ni pisati, ostao je posve nijem. On nije imao zastupnika, koji bi nekom tužbom mogao izići pred

Sl. 35
Sredovječni sijač

kralja ili stalešku skupštinu. U ono vrijeme nije zabilježena ni jedna seljačka misao. Ako bi to neki pisac viteškog porijekla, kakav je bio Neidhart von Reuental (1210—1245), ipak učinio s prividnom naklonošću, onda to nikad nije bilo za seljaka dobro: čak ih još i njihovi prijatelji prikazuju u nesumnjivo podrugljivom svijetlu. Kad seljak jednom polazi na ples, čuje se tu mnogo viteškog smijeha: on tada svakako cipelom svuče partnerici haljinu s tijela, ili oboje padaju na zemlju.

Sl. 36
Hans Behaim: Seljak polazi na ples

Osobina je seljaka tadašnjeg vremena bila naime osobina sviju proganjanih i potlačenih: oni su pokušavali da se služe mimikrijom i pravili se kao da oni i nisu seljaci. Osobitom ih je mržnjom ispunjavala odredba o odijevanju, koju su propisivali njemački carevi. Seljak je u Srednjem vijeku smio biti odjeven samo u crnosivo ili tamnoplavo: dovoljan razlog za svakog seoskog stanovnika, koji je još posjedovao samostalno sitno gospodarstvo, da lihvom pribavi novac i da ne miruje sve dotle, dok nije imao crvenu odjeću od flandrijskog sukna i baret od baršuna. U tome je sjeo ispred seoske krčme i žderao i lokao, kao da je neki gospodin; nakon toga je povratio, a psi su žderali od nenavikla obilja povraćena jela. Albrecht Dürer, Schongauer, Behaim i drugi građanski slikari prikazali su takve scene. U gradskih su obrtnika, koji su u svom dragovoljno odabranom getu često puta gladovali po više mjeseci, te seoske terevenke izazivale samo novu zavist i mržnju na seljake. Za njih je Sebastijan Brant spjevao:

Seljaci, a bila je navika svijeta,
bili su priprosti prošlih još ljeta.
A sada seljak građane uči,
kako još jače zloba da muči.
Bezazlenosti vremena ta nemaju,
seljaci za se novac sav spremaju,
vino i žito samo gomilaju
i drugo, ali trgovati ne daju;
da sve je skuplje baš čine to,
dok ne stigne ih groma zlo
i ambar bude pepeo.

68

A GDJE JE OSTAO — PITAT ĆE ZAPREPAŠTENI LJUDI — PRI tom ocjenjivanju seljaka Kristov nauk? Ta Srednji se vijek smatrao za *»klupčicu ispod njegovih nogu«*, a svakidašnji se događaji nisu zbivali bez obaziranja na Bibliju. Čovječanstvo je sebe zamišljalo kao feudalnu državu, u kojoj je svatko dobio svoju službu i imovinu u lično leno: car carstvo — a ostali staleži, vitezovi, građani i seljaci, ono, što pripada njima. Prema svetom Augustinu bila su štoviše staleška zanimanja odabrana *dobrovoljno*. *»Cum divina providentia unus elegit officium, ut agriculturam, alius aliud* (po nebeskoj providnosti netko je odabrao jednu službu, na primjer ratarstvo, a drugi opet neku drugu).« Iz toga je jasno proizlazilo, da ratarstvo nije moglo biti nikakva sramota.

Što je Krist mislio o obrađivanju zemlje, to je on mnogo puta rekao. U paraboli o sijaču (Matej 13), seljak je onaj čovjek, koji upravo božanskom mudrošću baca sjeme ondje, gdje će ono niknuti. U Ivanu 15, 1 naziva Isus svoga oca vinogradarom, a kršćanstvo se mora upravljati prema riječima propovjednika: »Ne preziri obrađivanje polja, koje činiš po odredbi boga, svoga Gospoda!« Socijalnu pravdu za seljaka hoće Pavao u 2. poslanici Timoteju (2, 6): »Poljodjelac, koji obrađuje njivu, neka prvi uživa plodove«. Da je postojalo »božansko pravo« seljaka, znali su, dakle, duhovni pjesnici i crkveni govornici vrlo dobro. Prema Bertholdu Regensburškom (oko 1250) bio je onaj, tko služi, isto tako plemenit kao i onaj, kome služi. Mistik Johannes Tauler pošao je još dalje, kad je rekao: »Onaj, tko u znoju lica svoga proizvodi kruh, čini isto tako dobro kao i onaj, tko sluša misu«.

Kad veliki engleski pjesnik William Langland (1330—1400) u svom dubokoumnom epu *»Piers Plowmann«* (Orač Petar) smatra seljaka čak za temeljni tip čovjeka, koji djeluje i misli, i kad se veliki češko-njemački pjesnik Johannes Saaski (1360—1414) u svom *»Poljodjelcu iz Češke«* u tome za njim povodi, zaista se čini, kao da je njihova zajednica uistinu znala, da se seljaku ustvari nanosila strašna nepravda. Da je seljaštvo bilo »pravi kršćanski stalež«, to oni, koji su o tome raz-

mislili, nisu uopće nijekali. Ali je sam seljak bio, nažalost, »uglavnom podli nevaljalac«. Zašto — to nije nitko istraživao. Ta većina je ljudi vjerovala u neprijateljsku poslovicu za seljake: »*Rustica gens optima flens, pessima gaudens*« (Seljački je soj najbolji, kad plače, najgori, kad se raduje). Baš su kršćanski pjesnici prijekim okom gledali, što seljak teži za tim, da se odvoji od svoga staleža. U čuvenom njemačkom epu, za koji se krivo misli, da je nesklon seljacima — u »*Gazdi Helmbrechtu*« od Wernher Gartenära (oko 1250) — postaje junak toga epa, seoska ništarija, na kraju razbojnik, i pogiba. To bi se toj lijenštini svakako i inače dogodilo — pa i onda, da je isprva bio vitez, student, trgovac ili fratar. Što Helmbrecht »hoće da napusti seljački stalež«, to je strogo moralnom pjesniku — samostanskom namješteniku — bio zločin iz kojega nastaju svi ostali zločini. Bilo seljaku kako mu drago, on *mora* ostati na grudi. Još prije nego što ga je skolastičko pravo 15. stoljeća proglasilo »*dijelom grude*«, seljaku je, prema osjećanju sviju, mjesto na selu. I moralno, a ne možda samo juristički: u toj točki pokazuju kršćanski pjesnici baš takvo nerazumijevanje kao i svi ostali.

Sl. 37
Ratar i smrt

Među ove posljednje ubraja se i Shakespeare. On je u svom *Jack Cade* — »this man seems to have been sadly seandered by Shakespeare«, primjećuje *Chambers Encyclopaedia 1923.* — skupio sve što je mislio o buntovnom seljaku. Cade, zanatlijski sin, predvodio je 1450. ustanak kentskih seljaka protiv plemićke klike. Vojnički neobično nadarenom Cadeu uspjelo je da zauzme London i da grad drži u svojim rukama nekoliko dana. U drugom dijelu »*Henrika VI.*« prikazuje Shakespeare gledaocima njega i njegov program kruha ovako:

»Odsada će se u Engleskoj prodavati hljebovi od sedam pfeniga po jedan pfenig, a vrč od mjerice piva ima da sadrži deset mjerica. Tko pije tanko pivo, progonit će se sudbeno! Sva će imovina biti zajednička imovina, a moj će vlastiti konjić pâsti u Chapsidu... Svaki se novac dokida, a i svaka razlika u odijevanju. Svatko jede i pije na moj trošak, i ja ću sav narod Engleske strpati u istu livreju, da se svi međusobno ljube kao braća, a mene da poštuju kao svoga gospodara!«

Shakespearova je stranačka strast ušutjela, tek kad je Jack Cade umirao. Seljaci su se rastrkali, da slijede kraljevu fanfaru milosti: Jack Cade luta naokolo kao skitnica, ulazi u neki vrt da ubere nekoliko listova salate. On vidi kako dolazi vlasnik, izaziva ga na dvoboj i pada. Usta umirućeg ponosno govore, da ga je ubila samo *glad*. Jer da su mu samo namaknuli njegovih deset nepojedenih ručkova, on bi uskoro svršio s tako sitnim zemljoposjednikom.

Sl. 38
Martin Schongauer: Polazak na sajam

Shakespeare je tu govorio istinu. U seljačkom će ratu pobijediti ne samo bolje oboružani, već i bolje ishranjeni. U tome je pjesnik imao iskustva. Jer je Shakespeare bez sumnje znao za veliki njemački seljački rat, koji je završio tek prije 75 godina. Čini se, da je mnogošta u njegovu komadu poteklo prije iz novijih njemačkih vijesti, nego iz engleskih izvora. Kad seljački vođa zapovijeda svojima, da ljudima treba pogledati na cipele:

Milosti nema za lorda i plemića!
Tko samo u prnja, vezanih cipela
uđe, taj je štovani prijatelj,

onda to pokazuje, da je Shakespeare znao za »Bijednog Kunza« i za ustanak »opanka«.

69

JEST, JEST: ONO, ČEGA SU SE LJUDI KROZ STOLJEĆA BOJALI, to se i dogodilo. Digao se »čovjek s motikom«. Već u drugoj polovici 13. stoljeća, ondje, gdje su »živjeli najmirniji ljudi Evrope«, u Holandiji. Taj je seljački ustanak bio začudo samo preventivna mjera. Ondje uopće i nije vladao feudalni sistem; ali su seljaci računali, da će plemstvo pod francuskim uplivom zaplijeniti svu slobodnu zemlju. Posljedica toga bio je rat, koji je trajao nekoliko desetljeća. U samoj Francuskoj, gdje su kralj i baroni dobili od Engleza po glavi, osvetilo se plemstvo pljačkom i paležom sela. Protiv tih umorstava i haračenja izbila je u proljeće godine 1358. seljačka buna *»jacquerie«* (Jacques je bilo porugljivo ime za seljaka). Iako je seljake poduprlo građanstvo Pariza, gdje su i trgovci osjećali tlačenje feudalne države, oni su ipak podlegli, kad im je vođa izdajom bio uhvaćen. Englezima, koji su sa zadovoljstvom promatrali francuske teškoće, prisjeo je smijeh, kad je nedugo zatim u Francuskoj buknuli požar zahvatio njihov vlastiti otok.

»Le pain se lève«, tim su se pozdravom pozdravljali francuski seljaci. »The bread will raise!« čulo se u Engleskoj, kad se engleski seljak, umoran od četvorostrukog tlačenja sa strane lordova, biskupa, kralja i staleža, koji su »kao đavolje brane parali njegovo srce«, digao, »da sam za sebe mijesi tijesto«. Njegov je vođa, kako priča Froisard, bio Walther Opekar, koga su suvremenici nazivali Wat Tyler, nekoć vojnik u Francuskoj. Stoga je i bio vješt ratničkom zanatu. Seljaci su 10. lipnja 1381. zaposjeli Canterbury; nadbiskupa su zarobili i odveli, a 13. su bili u Londonu. Otvorili su tamnice, opljačkali kancelara riznice Halea, koji im je bio omrznuo, jer je nedavno raspisao glavarinu, a njega samog zatvorili u Tower, zajedno s nadbiskupom Simonom od Canterburyja. Kralj Rikard II., tada četrnaestgodišnji dječak, izjahao je pred njih u predgrađe i upitao Wat Tylera, što hoće. Ovaj je tražio, da se odmah dokine kmetstvo i zahtijevao pravo mlinarenja, pekarenja i varenja piva za sve seljake, a, dabome, amnestiju za buntovnike. Kralj je to morao obećati. Ali kad je Wat Tyler tražio sudbeno kažnjavanje narodnih tlačitelja, prije svega omrznutog lorda Halea, kralj je prekinuo pregovore. Seljaci su tada mislili, da je nad njima izvršeno izdajstvo. Počeli su ponovo pljačkati London, neki su prodrli u kraljev zamak, potrčali u njegovu spavaonicu i ondje razbacali postelju, da

vide, »ne skriva li se u njoj koji izdajica«. Nekolicina pustahija, koji su zaudarali po đubretu, uznemirili su kraljicu majku, koju su potom njeni paževi odveli. Sve se to zbivalo još u pola šale. Gore je bilo u Toweru, gdje su seljaci objasnili nadbiskupu Simonu, da mora umrijeti. On ih još zamoli, da može odslužiti misu. Gomila je pri riječima *»omnes sancti orate pro nobis!«* nasrnula i odvukla i njega i rizničara. Rizničar Hale umro je odmah; neki je nespretni krvnik osam puta zasjekao nadbiskupov vrat prije nego što mu se glava odijelila od trupa.

Sl. 39
Pljačkanje sela

London se već noću trgnuo iz sna od prepasti; obrazovala se građanska garda. Seljaci su idućeg dana ponovo zahtijevali da govore s kraljem. Rikard im je, praćen velikom pratnjom, izjahao u susret na nekom polju. Tyler zapovjedi svojima da čekaju i krene sam prema kralju. Prihvatio je kraljevu ruku i potresao je tako prijateljski, da su to mogle vidjeti obje strane. Zatim je stavio zahtjev, da se dokinu crkvena i krunska dobra i da se proglasi sveopća socijalna jednakost. Nitko ne smije posjedovati više od drugoga. Kralj-dječak reče, da će o svemu razmisliti, ali da krunska dobra ne će dijeliti. Tyler je s tim bio vrlo nezadovoljan. Počeo je vikati, da mu je vruće i da želi vrč piva. Kad mu doniješe pivo, prinese ga odmah ustima i pijući zabaci glavu. U tom trenutku vikne neki baron, koji je bio u kraljevoj pratnji: »Ja ga prepoznajem! To je razbojnik, koji je bio osuđen kod moga susjeda!« Wat Tyler odbaci pehar, trgne mač i smjesta navali na uvreditelja. Tada krikne načelnik grada Londona, sir William Walworth:

»Spasite kralja!« i potjera svoga konja pred konja monarhova. Tyler skrene i zamahne prema gradonačelnikovu trbuhu, ali je ovaj bio zaštićen oklopom. Sada sir William Walworth i još jedan vitez probodoše napadača. Umirući i padajući s konja stiže Wat Tyler do redova svojih. Kiša strelica odgovori na taj čin, ali su kraljevi vitezovi već bili odmakli. Već idućih dana bili su obezglavljeni buntovnici raspršeni, i red je bio ponovo uspostavljen.

Preostao je još jedan pravi vođa: na riječi moćni svećenik John Ball. On je već nekoliko desetljeća napadao engleske biskupe zbog njihove sklonosti prema sjaju i njihova nekršćanskog života. Seljak treba da gospoduje na zemlji, a smije i propovijedati, jer Krist nije nijedan stalež cijenio i blagoslovio kao njegov. »Mi smo kršćani ljudskoga lika, a oni s nama postupaju kao sa životinjama!« Ballu je nadbiskup canterberijski zabranio propovijedati i bacio ga u tamnicu. Tu, u Maidstonu, skinuli su seljaci propovjedniku okove, i on je tu na otvorenom polju govorio pred šezdeset hiljada ljudi. Pritom je u gomilu ubacio ova dva stiha, koji su preživjeli njegovu uspomenu:

When Adam dalf and Eve span
Who was thanne a gentilman?

Kad Adam i Eva su kopali, preli —
gdje ste onda plemića sreli?

Ali je propovjedniku John Ballu bilo suđeno da živi još samo četiri tjedna. 15. srpnja bio je obješen i raščetvoren.

Ma da seljaci kontinenta nisu držali poslanike u Engleskoj, bila su sveučilišta, na kojima se diskutiralo o vjeri i politici, ipak međusobno tijesno povezana. Što je engleski ciglar držao kraljevu ruku u svojoj ruci, i što je mali buntovnički svećenik zagrmio biskupima: »U svetom Mateju stoji pisano: „Neka u vas ne bude zlata i srebra!“« — to bijahu nečuvene činjenice, koje su mogle izazvati prevrat stoljeća. Glas o tome proširio se ponajprije u srcu Evrope, u Pragu. Nemirni i mistični Prag, na pola puta između Londona i Moskve, nije nikad raskrstio sa slavenskom sklonošću prema seljaštvu. Ruska je poljoprivreda bila komunistička: »hleb«, kruh, pripadao je »miru«, seoskoj zajednici. Sam seljak bio je praktično slobodan. (Tek je 1597. car Boris Godunov dokinuo slobodu kretanja seljaka i tako osnovao kmetstvo.) Njemačko i talijansko shvaćanje o vlasti i vlasništvu nad zemljom nije se nikad po duhu slagalo sa češkim shvaćanjem. Sada se Praško sveučilište ispunilo učenjem Engleza Wiclefa, koje se zbog neprijateljskog stava prema papi nije više trpjelo u Oxfordu. Wiclef je, ma da je bio vrlo daleko od John Balla, ipak velikom ozbiljnošću tražio *»evangelical poverti«* (evanđeosko siromaštvo). To je uzbuđivalo češka srca. Čak se i viši češki kler počeo zauzimati za seljake. Praški je nadbiskup Jentzenstein opominjao, »da su prema kršćanskom shvaćanju crkvena dobra ipak dobra siromaha; biskupi su fungirali u najboljem

slučaju kao njihovi upravitelji«, a kanonik Kuneš Trebovelski slao je Rimu gromka pisma protiv »crkve, koja sve proždire«: »Nisu seljaci robovi ili uživaoci svoga vlasništva — ne, oni su pravi vlasnici! *Illi rustici benedicti*, — oni, blagoslovljeni seljaci, od znoja kojih svi mi živimo!« Papa je bio posve drugog mišljenja; suprotnosti su se zaoštravale, dok nije Wiclefov glasoviti i tragični učenik, seljački sin Jan iz Husinca (1369—1415), koji se nazivao Jan Hus, doveo stanje do eksplozije. Nakon svojih propovijedi protiv pape morao je bježati iz Praga. Pozvan od njemačkih i talijanskih neprijatelja na koncil u Konstanzi, pojavio se s popratnim carevim pismom u džepu. Od njega se zahtijevalo, da se pod zakletvom odrekne svog vlastitog učenja i učenja Wiclefova. On se opirao; bio je uz prekršaj zadane riječi izručen i hrabro se popeo na lomaču. Na Husovoj lomači zapaljen, započeo je gotovo neposredno rat. Češki se narod poput usijane lave valjao iz svoje četvorougle brdske tvrđave Češke. Na sve strane dizala se seljačka vojska, kojoj u početku nije nitko mogao odoljeti. Seljaci su tražili slobodu zemlje i propovijedanja. Šesnaest godina trajalo je klanje, dok nisu podlegli. Ali kao da su se zveket njihova oružja i huka propovijedi dalje širili zrakom. Već je nemir zahvatio Ugarsku, već je talas liznuo prijeko u Njemačku.

70

U NJEMAČKOJ SE DO KRAJA ODIGRALO ONO, ŠTO JE DRUgdje bila samo predigra. Krava, koju su prije više stoljeća oteli engleskoj seljačkoj udovici, i ova posljednja krv češkog naroda; francuski sudski ovrhovoditelj; mlinar španjolskih barona i talijanski zakupnik: za nepravdu feudalnog društva ispostavljen je sada račun i *u Njemačkoj* stavljen na stol.

Usred Evrope. Zbog čega?

Njemački seljak bio je praktički isto tako bespravan kao i svaki drugi; ali teoretski njegova pretfeudalna prava po slovu zakona nisu bila dokinuta. On se još uvijek mogao nadati, da će se jednoga dana ispoljiti kao velika *nepravda* sve, što ga je tištilo. Ta mu je nada bila oteta sada, kad je caru i njegovim savjetnicima potkraj 15. stoljeća pala na pamet nesretna misao, da uvedu *staro rimsko pravo*. Ta to se pravo, koje je bilo kodificirano prije 1200 godina, osnivalo na robovskom gospodarstvu antike, u koje kršćanski Srednji vijek službeno nije smio više vjerovati, ma da se ono u praksi još primjenjivalo. A sada je seljak i *po slovu zakona* morao postati rob, *»glebae adscriptus«* kao u Rimljana, »uz grudu vezano biće«, ne više subjekt, već oruđe gospodarskog poretka, *stvar*. Zaista strašno — jer se ovdje nije više radilo o vla-

Sl. 40
Napad plaćenika na seljake

sništvu, časti, o tome, da li je netko bogat ili siromašan i o pravednoj nadnici, već o pretpostavci: da li je netko ljudsko biće ili nije? Tek kad je kruhotvornom staležu bila oteta ta sigurnost, tada je počeo njemački seljački rat.

Pa ipak se seljaci ne bi digli, da kao svoga saveznika nisu osjetili vjetar Reformacije. »On je porijeklom bio blizak malom čovjeku«, kaže Ernest Bloch o Martinu Lutheru. Njemački prijevod Biblije bio je djelo, čije se djelovanje nije moglo obuhvatiti »knjigom« ili »književnošću«. Ono, što su seljaci htjeli učiniti s rimskim pravom, to je već Luther u Wittenbergu bio učinio s rimskom crkvom: on je tu crkvu razbio i osno-

vao njemačko kršćanstvo. Bio je prirodni saveznik seljakâ, koje je zaista s pravom smatrao za prethodnicu Reformacije. On je seljake podjario na juriš, kad je i svjetovnim gospodarima, još oštrije, nego duhovnima, predbacio grijehe i zloupotrebe, govoreći: »To običan čovjek više ne može trpjeti. Već vam se mač dotiče grkljana. A vi se u sedlu osjećate tako sigurni, da ne želite biti s njega strgnuti. Ali će vama tolika bestidna oholost sigurno skrhati vrat!« Knezovi i vitezovi, nastavio je Luther, morali bi se izmijeniti i živjeti u strahu od riječi božje. Ako to ne bi činili dobrovoljno, morat će ih sila na to prisiliti. A ako to ne uzmognu seljaci, doći će drugi, da to obave: »Pa ako ih sve pokoljete, poslat će vam bog nove protivnike!«

Sl. 41
Seljaci donose daću

Seljaštvo je, naprotiv, vrlo ozbiljno shvaćalo biblijsku pravičnost svojih zahtjeva. Ono je htjelo, da se Mojsijevi zemljišni zakoni i ljubav Kristova prema seljaku ponovo usidre u zemaljskom pravu. Bilo je, doduše, i među seljacima nevaljalih sljepara i varalica, kakav je bio onaj »vođa«, koji je svoje drugove poveo do Neckara, bacio u rijeku utege i rekao: »Ako budu plivali na površini, onda su u pravu knezovi i gospoda; ako potonu, običan čovjek«. Ali je većina seljačkih vođa bila poštena. Kad je Thomas Münzer svojima doviknuo, neka samo pođu u

boj: on će kugle njihovih neprijatelja hvatati svojim rukavom, on je to u svom zanosu mislio ozbiljno. On je vjerovao, da moć božja lebdi nad njim.

Thomas Münzer je iz Lutherova prijevoda Biblije poznavao tužaljku proroka Jeremije: »Djeca su tražila kruha, ali nije bilo nikoga, tko bi im ga lomio.« Sada kruh mora doći — zaključio je uzbuđeno. Kruh u materijalnom smislu i kruh u duhovnom smislu zahtijeva DVANAEST SELJAČKIH TOČAKA. Na toj osnovi one traže:

1. Slobodni izbor župnika po seljačkoj zajednici.
2. Da se desetina u žitu više ne plaća vlasniku zemlje, već župniku.
3. Kmetstvo treba dokinuti — ali to, međutim, ne znači isto, što i dokidanje vlasti, kojoj se po božjoj zapovijedi treba pokoravati.
4. Povrat prava na lov i ribolov.
5. Podjelu prava drvarenja između gospodara i seljaka.
6. Da onaj, tko to dobrovoljno želi, može i dalje služiti gospodaru — ali:
7. Samo uz primjerenu naplatu.
8. Da se na njivu smije odmjeriti porez samo prema prinosu.
9. Da se parnica može voditi samo po starom pučkom, a ne po novom pravu.
10. Općinske pašnjake, koji su u prvo vrijeme bili seosko vlasništvo, treba uspostaviti.
11. Porez na »ošasninu« treba dokinuti: Da nijedan seljak ubuduće ne mora plaćati za svoju vlastitu smrt.

Ali je 12. točka propisivala, da ostalih jedanaest važi *samo* onda, ako se njihova opravdanost ne može osporiti na temelju Biblije! Evanđeoski manifest... Taj program, koji su sastavili Balthasar Hubmaier i Sebastian Lotzer, dijelio se najprije miroljubivo oblastima u državi. Ali kad nitko od knezova, gradova, biskupa i vijećnika nije za njim posegnuo, počeo je rat.

Brojčana nadmoć — knezovi i gradovi imali su isprva samo male profesionalne vojske plaćenika — koristila je seljacima, dakako, samo nekoliko mjeseci. Ali se spretnost protivničke strane sastojala u diplomatskoj vještini, da se seljaci prividnim primirjima i pregovorima drže podalje tako dugo, dok nije bilo na okupu dovoljno boraca. Jednoga dana imali su knezovi artiljerijsku premoć nad seljačkom vojskom, koja je uopće bila oboružana samo za borbu izbliza. Ona je, doduše, bila žilavija i hrabrija od plaćenika, koji su svoj posao obavljali ipak samo za novac, ali se sada osvećivalo, što su se seljaci posve odvikli od oružja. Oni su se već prije nekoliko stoljeća odrekli prava na držanje oružja i radije su plaćali »otkupninu za ratnu službu«, nego da ih njihovi plemenski knezovi odvlače u tuđe zemlje. To se sada okrenulo protiv njih... Ali seljaci prije svega nisu uopće bili dorasli strateškim problemima velikog rata. Trebalo je sastaviti jedinstven plan, misliti na opsadu utvrda, koja

traje po nekoliko mjeseci. To oni nisu bili kadri — i tako im pade na pamet, da svoga smrtnog neprijatelja, niži viteški stalež, povežu sa svojom stvari. Vitezovi nisu voljeli knezove, a još manje gradove, čiji su ih bankari pljačkali pomoću lihve. Tako su seljaci mogli jedan dio plemstva prisiliti da uđe pod njihov šator: ljudi, koji su se kroz stoljeća okušali kao vitezovi razbojnici, neka sada vojnički predvode seljačke vojske. S nekima od tih potlačenih imali su neobičnu sreću. Pao je vitez Florian Geyer, koji je od srca bio privržen seljačkoj strani. »Kroz njegovo je srce teklo plameno pravdoljublje«, kao što je o njemu rekao Gerhart Hauptmann. Drugi, kao na primjer, Götz von Berlichingen, pripomogli su dvoličnošću i izdajom propasti seljačke stvari.

Kako su oni gubili bitke, kako su srljali u zasjede, koje bi svatko drugi bio vidio, o tome se već često pričalo. Pričali su o tome veliki, pravdoljubivi pjesnici, Goethe i Gerhart Hauptmann. Ponajprije su do temelja spalili samostane i zamkove, na koje su naišli; ali umjesto da pođu dalje, ležali su naokolo u mjestima i opijali se do besvijesti. Sa sužnjima su ispočetka postupali surovo kao na nekom proštenju, ali im nisu ugrožavali život. Drukčije je bilo, kad su seljaci krenuli na grad Weinsberg, kojim je zapovijedao grof Helfenstein, zet njemačkog cara Maksimilijana, pobožan i umjeren čovjek. To mu nije pomoglo: usred pregovora, koje je vodio sa seljacima, prasnuli su hici s prsobrana zamka — bez njegove krivice —, seljaci su provalili u grad i sve poklali. Grofa Helfensteina natjerali su da protrči kroz šumu kopalja; careva je kći morala to gledati. Bacila se pred noge seljačkom kapetanu, podigla svoje dvogodišnje dijete, moleći za očev život. Umjesto odgovora zamahne neka seljakinja prema djetetu i rani ga u vrat. Carevu kćer ukrcaše napola golu na taljige za đubre i povezoše uz grohotni smijeh u Heilbronn, koji se poput drugih švapskih gradova predao seljačkoj vojsci. Ali su nakon pobjede knezova pronašli sve seljake koji su skrivili weinsberšku krvavu kupelj. Jednoga od njih, Nonnenmachera — muzičara, koji je grofu često svirao u frulu pri stolu, a kasnije pri smaknuću —, privezaše pobješnjeli pobjednici poduljim užetom za drvo, a zatim oko drveta zapališe vatru: jadnik je pola sata trčao u krugu kao neka životinja i pritom se »lijepo polako ispekao«. »Crvenu stravu« revolucije nadmašila je »bijela strava«. Vojskovođa pobjednika, Georg Truchsess, do temelja je spaljivao svaku seljačku kuću i utapljao krivnju otaca u krvi žena, djece i unučadi. Doline u Švapskoj i Francuskoj dimile su se, u Bavarskoj i Austriji dovlačili su seljake na krvnički panj, u Elzasu i Schwarzwaldu odsijecali im ruke, koje su se zaklele na seljačke paragrafe, ili su ih usijanim željezom osljepljivali, a samilosnima zabranili da im na cesti pomognu ili da ih sklone u kuće. Rijeke Majna i Neckar, Dunav i Rajna, tekle su nekoliko tjedana krvlju. Nikad, otkad postoji kršćanstvo, nije neki narod tako bjesnio protiv sama sebe. U Ugarskoj su prije 15 godina neprijatelji uhvatili seljačkog vođu György Dosza i posadili ga na usijanu stolicu; niže su vođe prisilili, da jedu s njega još živa napola prženo

Sl. 42
Prizor iz njemačkog seljačkog rata

meso. Ali to se dogodilo u Ugarskoj, na rubu kršćanske kulture »gdje su malne još živjeli Turci«. Sada, 1525., događalo se to u srcu Evrope, u Njemačkoj, o kojoj je još prije nekoliko godina jedan posjetilac, humanist Piccolomini, kasnije papa Pio II., dabome, ništa ne sluteći, napisao: »U Nijemaca je sve vedro i veselo, sve ugodno. Nikome se ne otima njegovo dobro, svatko je siguran za svoju baštinu. Njemačke oblasti postupaju samo protiv onih, koji čine štetu; tu ne bjesne ni stranačke borbe, kao u talijanskim gradovima . . .«

Ali jedva da je manje strašno od topa, koji je seljake tukao u bici, djelovalo Lutherovo držanje. Oni su pošli u rat, vjerujući u njegovu pomoć. Zar nije uz njih morao biti čovjek, koji je ponovo vratio čistoću iskonskoj riječi božjoj? Ali kada su seljaci počeli plijeniti zemlju, tada je Luther mislio, da bi crkvena dobra — ako ih već izvlašćuju — trebala pripasti svjetovnim knezovima. On je seljake napao s leđa, a učinio je to u takvom obliku, koji je zaprepastio čak i njegove najprisnije prijatelje. Možda je u njemu rovao mračni strah, da će ga učiniti odgovornim za krvoprolića; osim toga je žestoko mrzio mnogo »malih Luthera«, Tomu Münzera, Andreas Karlstadta i druge propovjednike, koji su se pridružili pohodu seljaka i, čini se, oponašali njegove riječi. On je svoje životno djelo vidio u opasnosti i bojao se za Reformaciju. I tako je iz njega provalio strašni spis »Protiv krvničkih i razbojničkih seljaka«. Ovajput je kriknuo *knezovima,* da iskorijene seljačke bande: Sada je vrijeme maču i srdžbi, a ne samilosti. Vlasti neka nastupe čiste savjesti i neka ubijaju sve, što diše. A tko padne na strani vlasti, bit će mučenik, jer je čista savjest pred bogom u onoga, koji sve čini po riječi božjoj i u pokornosti. Ali tko pogine na strani seljaštva, tome je sigurno prokletstvo, jer je svoj mač podigao protiv riječi božje i pokornosti. Nastala su takva vremena, da će svaki knez sada lakše steći kraljevstvo nebesko prolijevanjem krvi, nego inače molitvom. »Bodite, ubijajte, davite! Ako pritom izgubite svoj život, umrijet ćete svetom smrću — jer ste poslušali riječ božju i podvrgli se službi ljubavi, koja zapovijeda, da svoga bližnjega spasite od pakla i od zamki vječnoga neprijatelja!«

Tako je bjesnio Luther, rudarski sin, koji je poznavao život najsiromašnijih, ne pomišljajući da baš seljaci žele osloboditi i rudare. A pritom seljaci u početku nisu htjeli ništa drugo, nego njegovo Evanđelje i kruh, koji je Krist obećao ljudima. Strašno nam iz onih vremena odjekuju riječi, što ih je viknuo neki mladi seljak — o tome nam priča »Historičar istine« Wilhelm Zimmermann —, kad je na trgu u Stuttgartu stajao pred krvničkim mačem: »Jao! Moram umrijeti, a još se u svom životu ni dva puta nisam dosita najeo kruha!«

BIJESU POBJEDNIKA UČINILO JE KRAJ SAMO SIROMAŠTVO pobijeđenih. Kad su kasnije bile propisane globe, koje su trebali platiti preživjeli, pokazalo se, »da se seljačka kuća u Švapskoj pretvorila u staju«. Stanovnici nisu imali ni pokućtva ni pokrivača ni najjednostavnijih ležaja. Spavali su na golom glinenom podu. Dvije stotine i pedeset godina, sve do Francuske revolucije, tištio je evropskog seljaka poraz, duševna rana, kakvoj nema ravne. Godine 1525. rodilo se u svoj Evropi ono, što nazivamo »seljačkim karakterom«: ono nešto mračno-zaplotnjačko, zatvoreno, i radosti neprijateljsko — a i gramžljivost, neiskrenost, nagluhost, potomci starih samoobrambenih instinkata. Čak su se i veliki pravdoljubivi pjesnici kao Balzac, Maupassant i Zola plašili seljaka i sumnjali, hoće li mu duša ikad više moći zaboraviti.

— Čudne kobi imaju svoje slike. Jean François Millet (1814—1875) je sav svoj život slikao sumornosti svoje mladosti. Nikad nije vjerovao, da bi ih netko mogao voljeti. Kome da se svidi »Čovjek s motikom«, iz kojega je govorila tupa i bijedna težina normandske krajine? A bile su tu i druge slike seljačkog sina, koje nisu bile ništa vedrije: »Rastresač đubra«, »Sijač«, »Kosač na počinku«. Ali nije dugo potrajalo, i te slike ovladaše tržištem umjetninama. Slikar, koji je poput svojih predaka bio ogrezao u siromaštini i dugovima, koji je za 1800 franaka prodao svoj glasoviti »Angellus« — platno, koje je nakon nekoliko desetljeća vrijedilo dobrih 800 000 franaka —, obogatio je svojom umjetnošću dražbene poslovnice. I Amerika je odmah posegnula. Gradovi, muzeji i milijunari, koji nisu ništa znali o bijedi minulih vremena, uhvaćenoj u Milletovim slikama, vješali su ih, okružene mramorom, zdravljem i svjetlošću, u skupocjenim okvirima na svojim najljepšim zidovima.

Tako je pjesnik Edwin Markham, najdugovječniji poeta Amerike (1852—1940), kad je jednom šetao kroz San Francisco, naišao u muzeju na »Čovjeka s motikom«. Brojala se 1899., razdobljem su strujale ideje Henry Georgesa, Tolstoja i agrarsocijalista. Markham, sin sretnije strane svijeta, teško da je proživio tisućgodišnji čemer, koji se dizao iz Milletove slike: ali je s motike u pjesnikovo srce sijevnula plahovita munja. On je napisao stihove, koje je smjerno nazvao »Ilustracijom jedne slike«. Nakon nekoliko godina postadoše ti stihovi, otisnuti u stotine hiljada primjeraka, najčuveniji stihovi Amerike:

Pognut pod teretom stoljeća
na svoj se naslanja budak i šuti.
Praznina dobi na praznome licu,
a breme svijeta na leđima.

Tko ubi njemu radost i očajanje:
toj grudi zemlje, ne jadi se, ne nada —
jak je, krut i jedva brat od stoke?
Tko dubio je, spustio te vilice?

I čija ruka ukosi te obrve?
Tko udunu svijetlo toga mozga?
Zar to je biće, koje Gospod načini,
da ima vlast nad zemljom i nad morem,
da shvati zvijezde, mjeri snagu vlastitu
na vasioni — to zar božji čovjek,
od vječnosti bolan?
Zar to je san Gospodina, kad suncima
odmjeri put kroz bezmjerne dubljine?

Koliki ponor dijeli ga od anđela!
Rob je od tlake otupio: što će mu
Platon, oblačići Vlašića, putovi
ljudskoga pjeva, pjesma preslatka
jutra i ranog ružina blistanja?
Iz oblika mu zuri kruta bol,
vremena tragedija, prevareno čovječanstvo
zuri: pognuto, pljačkano, bez baštine —
prosvjed grmi moćnima u svijetu.
Bez glasa — taj je prosvjed proročanstvo.

O meštri, gospodari i kraljevi svijeta!
Zar to je djelo, što vam Gospod vraća,
taj monstrum, suh od žeđi, mrtve duše?
Kako ćete oblik mu obnoviti
i pomazati ljepotom i vječnošću?
I usprav an mu opet dati hod,
pogled u svijetlo, jezik, san i muziku —
liječeći nelječivo: infamiju
gomilâ nepravde i gomilâ bola?

O meštri, gospodari i kraljevi svijeta!
Koliko budućnost bit će za tog čovjeka;
odgovoriti mu, kada jednom upita —
u času, kad oluja ustanka
bjesneći bude šibala obale? — Što bit će onda
s kraljevima, bogatašima? Što bit će s onima,
koji iz njega to su učinili,
što on je sada — kad digne se ova grozota
suditi sudom i vašem svijetu?

SPOR OKO PRIČESTI

Ne smućuju ljude stvari,
nego mišljenja o stvarima.

EPIKTET

72

STALEŽI, KOJI SU POČETKOM NOVOGA DOBA UMORILI seljaka, nisu bili sretni zbog svoje pobjede. Svi su oni bili seljakovi dužnici — ali su to prikazivali, kao da seljak duguje *njima*. Oni su, kao i uvijek, zaboravili riječi, koje je učio Talmud: »Ako ste od nekog čovjeka uzeli u zalog plug ili jastuk, vratite mu plug ujutro, a jastuk za noć.« Umjesto toga oni su opljačkanoga umlatili; uskoro su i sami zbog toga još više gladovali.

Knezovi, gradovi i baroni osjećali su još nekoliko stoljeća, što znači njihova pobjeda nad »Oračem Adamom«: pooštrenu glad. Posebna kazna stigla je crkvu. Ona je ratara i njegov kruh, koji joj je Krist stavio na srce, izdala silnicima svijeta, a sada je kruh, taj isti sveti kruh, zadavao crkvi osvetničku duhovnu muku. Što se od nje odvratilo seljaštvo — ta slabotinja —, jer mu crkva nije više bila nalik na crkvu Kristovu, to je njoj doduše nanijelo neznatnu štetu, baš kao i borba, koju je ona neprestano vodila protiv zločina s kruhom, što su ga počinjale vještice, čarobnjaci i Židovi. Ali sada su se digle njene sluge, da se s njom prepiru o »naravi i svrsi svete pričesti«. Ono što je trebalo značiti jedinstvo, postalo je simbolom razdora. Od doktrine o kruhu eksplodirala je i sama crkva u dvije, a uskoro i u četiri nove crkve.

Ukrašen prstenom i palicom, proglasio je papa Inocent III. lateransku osudu, protiv koje nije bilo priziva: Sve teze, koje su zabacivale transsupstancijaciju, lažne su! Nazočnost Kristovu u kruhu, čim ga svećenik dotakne! Blaženstvo za vjernike, a more plamena za poricatelje!

Posljedice toga dekretiranog vjerovanja bile su za crkvu u početku povoljne. Širim narodnim slojevima bila je ta dogma simpatična: ona je pogodovala *vjerovanju u čudesa*. Narod, koji je još za života Kristova zahtijevao čuda i ljutio se, ako su čuda izostala, sa zadovoljstvom je sada u misi osjećao neki magični proces. Bog, koji je već hiljadu godina bio mrtav — to nije bilo ništa za veliku gomilu. Bog, koji se svakoga dana iznova stvarao od kruha i vina u žrtvi svećenikovoj, bilo je nešto više. I u kakvom se to obliku zbivalo! Činilo se, kao da je pomoću papina

ISUS LOMI HLJEB
Kopija gozbe Isusove iz Simonove kuće pokraj Kloster Neulanda (Šleska)

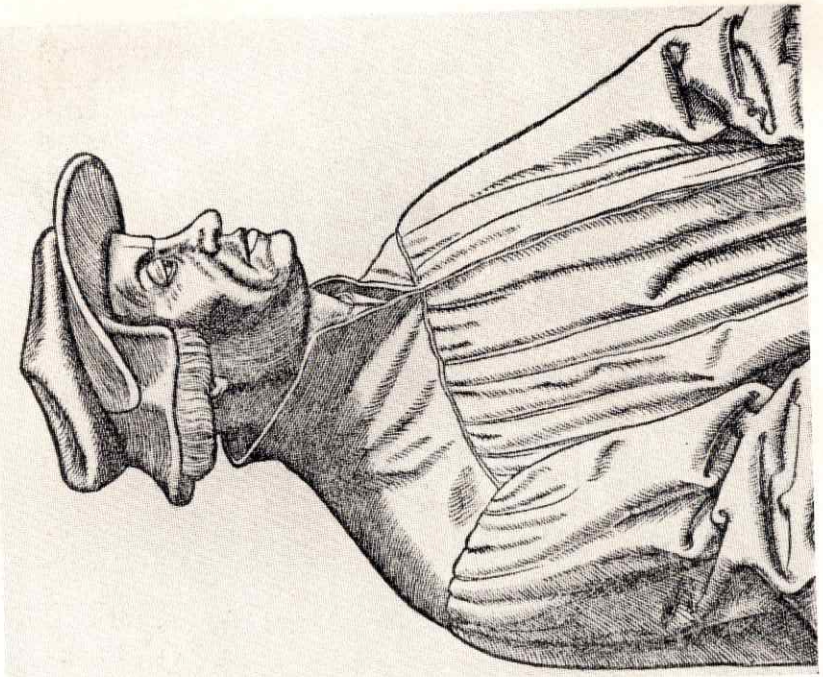

Huldreich Zwingli (1484—1531)

SPOR OKO PRIČESTI

Martin Luther (1483—1546): Est! Est! Est!

Sl. 43
Odmazda gospode u švapskom selu

autoriteta granulo stvaralačko proljeće umjetnosti. Bučno se vinula muzika; sa šume slikarskih kistova sijevnula je crvena, zelena i zlatna boja. Sve se sjatilo, da katoličkoj misi, da čudu *impanacije,* prijetvorbi Kristovoj u kruh podari ljepotu i dostojanstvo, koje ona dotada nije imala.

Ali su se, usred te ljepote, usred muzike nadzemaljskih zborova, kojoj su pridonijeli najveći muzičari sviju vremena, usred svjetlucanja monstrance, pokazale smetnje, koje nisu bile predviđene. U samostanima

i na sveučilištima javila se ljudska volja »da neovisno otkrije istinu«. Sada, kad je papa zabranio simbolično shvaćanje kao smrtni grijeh, pokazalo se, da transsupstancijaciju *otklanja* još veći dio obrazovanih, nego dosada, i da potajno pristaje uz zabranjeno. Da je sveta pričest bio čisti, na ćud sračunati čin podsjećanja, kojim se htjelo postići sjedinjenje s Kristom: to je, na primjer, učio Berengar iz Toursa, a učio je to velikom hrabrošću u vrijeme, kad je bilo vrlo opasno tako nešto naučavati. Razdražen lakoćom, kojom su, svakoga dana i na mnogim mjestima u isti mah, uprezali dragoga boga da čini čudo (»kao kad konj vuče kola«), uputio je on papi najoštrije riječi. Religiozna borbenost raspalila se u Berengara tako žestoko, da on papu nije više nazivao pontifeksom, već *pulpifeksom* (koji pravi meso). Rim je, reče, postao prijestolnica Sotone. Da su kruh i vino, u svojoj supstanciji, i nakon posvete svećenikove ostali, posve naravno, ono, što su i bili. Tome se, doduše, pridružilo nešto duhovno-uzvišeno — baš ta posveta —, ali nikakva ljudska riječ nije kadra da od supstancije pšeničnog kruha stvori realno Kristovo tijelo. Što se Berengar nije popeo na lomaču, može se objasniti samo tako, što je u ljutoj nevolji sve opozvao. Ali je u jednom kasnijem spisu opozvao i opoziv! Da nije tako nabrzo umro, bio bi i njega stigao plamen, kako je stigao njegovu braću. Taj »Berengarov duh« nije jenjao u Srednjem vijeku, on se pojačavao to više, što je više vrijeme prelazilo iz arsenala skolastike u elegantnije dvorane *humanizma*. Nikad realisti nisu simboličarima prkosili jače, nego pri zalasku Srednjega vijeka, na prekretnici između četrnaestog i petnaestog stoljeća. Simboličar je bio i najveći učenjak onoga doba, čuveni Erazmo Roterdamski (1466—1536). On nije bio tako surov kao što je prije mnogo godina bio Berengar iz Toursa. Erazmov je poljski top bila dosjetka — ali je on vjerovao isto ono, što i Berengar.

73

MEĐU POŠTOVAOCIMA ERAZMOVIM BIO JE U ZÜRICHU svećenik po imenu dr. Leo Juda. On je bio unuk nekog Židova, i u svojoj je dječačkoj dobi mnogo trpio zbog svoga imena, pa je stoga zamolio papu, da ga smije promijeniti u Leo Keller. Kasnije je prekinuo s Rimom, i — da Rimu ništa ne ostane dužan — nazvao se ponovo Juda. Bio je u prijateljstvu sa Huldreich Zwinglijem, švicarskim reformatorom, i nije samo pristajao uz njegovo mišljenje: on ga je u njegovu duhu zajedno s njim stvarao. Tome doktoru Judi dođoše 1523. dva stranca s pismom. U razgovoru se razabralo, da pripadaju »soju divokoza«: bili su otmjena ponašanja, ali plašljivi. Jednome je bilo ime Johann Rhodius, a drugome Georg Sagan, ali su molili i preklinjali, da mogu zatajiti svoja imena: jer bi onaj, tko nosaka takva pisma, mogao biti optužen zbog krivovjerja,

a možda i spaljen. Mislilo se, da pismo potječe od Erazma, ali je potjecalo od njegova zemljaka, Nizozemca Cornelius Hoena.

Pismo je, uostalom, bilo naštampano, ali štampar nije bio naznačen. U njemu je bilo govora o onoj stvari, koja je obrazovane ljude toga vremena najviše uzbuđivala: o pravom značenju pričesti. Svojim erazmičkolakim stilom razlagalo je pismo Cornelius Hoena, da svrha ustanove pričesti nije ništa drugo, nego jedna vrst potvrde. To je Isusov zalog, da se njegovi sljedbenici ne bi bilo kako pokolebali u vjeri. »Onako, kako zaručnik, koji bi htio da svoju zaručnicu oslobodi svake sumnje, daje zaručnici prsten govoreći: Uzmi, dajem ti sama sebe!« Tako je Isus zaista mislio, kad je svojim učenicima davao kruh. Ne treba se dati zaplašiti tim — kaže filološki fino Hoen —, što je Krist zaista rekao »taj kruh *je* moje tijelo«, jer da je on umjesto riječi »jest« (est) dao prednost izrazu »označuje« (significat), on bi svojoj usporedbi oduzeo svaku snagu. »*Est*« daje pravi smisao nekom činu mnogo snažnije, nego »*significat*«. Kad god Krist govori u usporedbama (a on to čini u svim prilikama), govori on u indikativu i nikad ne upotrebljava oblik »kao da«, koji bi slabio silinu usporedbe. U tom poredbenom načinu Krist je sebe označio čas kao stijenu, čas kao vrata, put, kamen, lozu. Ali nikome nije padalo na pamet da ustvrdi, da je Krist stvarno utjelovljen u vratima ili u nekom kamenu. A zašto, za ime božje, hoće rimska crkva da Spasitelja zatvori u hljeb kruha? Da je Krist »svakodnevnu impanaciju« — svoje obogovljenje u kruhu — htio staviti u ruke kojega mu drago svećenika, to bi on nesumnjivo bio i rekao. Ali on to *nije* rekao! Riječima »Ovo je tijelo moje« nije, dakle, Spasitelj nikad pretvorio taj kruh u sama sebe, već je htio da sebe dade u obliku kruha, kao što se, na primjer, kupcu, predajom štapa ili vlati slame, predaje posjed njive, i pritom kaže: »Evo ti njive!« Bog nije htio reći ništa drugo, nego: »Uzmite i jedite i ne podcjenjujte ga; jer to, što vam ovdje predajem, naime kruh, označuje moje tijelo: ali moje će tijelo biti izlomljeno kao kruh, i to će biti učinjeno zbog vas!« Tako je elegantno, tako elokventno govorilo Hoenovo pismo o tom teškom i po život opasnom pitanju.

Kad je Leo Juda čitao Holanđaninovo pismo, poigravalo mu je srce u grudima. Potrčao je u stan svoga prijatelja i našao ga gdje još leži u postelji. Zwingli je svojoj djeci običavao čitati priče, koje je kasnije htio štampati, da djetinjoj duši posvjedoči premudrost božju. Upravo je čitao: »Zar i sam mišji rod ne očituje mudrost božju? A kako se samo jež sa svojim bodljama spretno valja po palom voću, da bi ga odnio u svoju jamu! A tko je učio puhove da zgrću najmekše sijeno i da zatim jedni drugima služe kao kola tako, što jedan legne na leđa, i pušta da mu sijeno natovare na trbuh i prsa, pridržavajući ga svojim nožicama, dok drugi toga svoga druga uhvate za rep i odvlače kao neka teretna kola? Zar nisam nedavno vidio, kako vjeverica, uspravljena na dasci, plovi preko potoka, a svoj rep upotrebljava kao jedro? Tu se reformator prekinuo i upitao: »Leo, što mi donosiš?« Kad je pročitao pismo, oba se pri-

jatelja zagrliše. Tu je u literarnoj formi bilo rečeno ono, što su obojica već odavna znali, ali se nisu usudili objaviti s propovijedaonice. A to ipak treba učiniti! Dogma o transsupstancijaciji je bila *kriva!* Krist nije nikad bio kruh! Zwingli je sebi dao oduška u riječima, koje su otada bile ispovijed njegova života: »*Sisi adsit Jesus Christus, abhorrebimus a coena!*« (»Ako je Isus nazočan u kruhu, mi ćemo sa zgražanjem otkloniti, da ga jedemo!«) »*Habemus Lutherum!*« rekao je Leo. Bila im je velika utjeha, što je uz njih Luther, veliki njemački protivnik Rima — čovjek, kakva (tako je rekao Zwingli) »nije bilo već hiljadu godina«.

Ali su se oni ljuto varali. Luther je, istina, već prije mnogo godina (u svom spisu o »Babilonskom sužanjstvu crkve«) napao katoličku misu kao djelo vlasti i ljudi, ali se pokazalo, da je tome, što se Luther nakostriješio, više pridonijela »nedostojnost svećenika« nego »nauka o prijetvorbi«. Prijetvorba kruha bila je čudo; ali Luther nije zazirao od čuda po svojoj naravi. On je — kao što je jednom rekao neki čovjek bistra pogleda — bio čovjek katoličko-fratarskog karaktera, koji je svoj ustanak proveo samo zato, što se njemu papa činio odviše *poganskim:* taj papa, koji je pod grimiznim baldahinima, okružen mitološkim kipovima i sagovima, igrao ulogu nasljednika Petrova. Inače Martin Luther nije bio simboličar, već realist, ali to Zwingli i Juda nisu mogli znati, jer je to jedva znao i sam Luther. Kad je kasnije došlo vrijeme da se Luther opredijeli, on je tada rekao, da ne želi razumom dirati u pitanja, koja razumu posve izmiču.

Luther je prvi puta bio toga svijestan, kad se u njegovoj najvećoj blizini pojavio dr. Andreas Karlstadt, divlji, jetko-podrugljivi duh, koji je svukao propovjedničku halju i krstario zemljom kao seljak, jer je »seljak jedini pravednik«. On se uništujućom surovošću obarao na »prijevaru o pričesti«. Kao što su se buntovni seljaci smjeli pozivati na Luthera u političkom pogledu, tako je naizgled Karlstadt nastavio Lutherovu borbu u religijskom smislu. Tko je u Njemačkoj izveo prvi udarac protiv papinstva? Mržnju, koju je Luther posve razumljivo osjećao prema Andriji Karlstadtu, tom neželjenom savezniku, koji je pokrenuo otvorenu bunu u zemlji, tu je mržnju Luther prenio na Zwinglija i Judu. Oni su bili posve drukčiji od Karlstadta, obrazovani filozofi, koji su gotovo s ironijom govorili o »zloupotrebi sakramenta«. Ali je baš taj erazmički način gonio Luthera u plameni bijes. Njemu nije bilo lako, da o tome govori: njemu je bilo do najdublje stvaralačke dubine. On je upravo bio svojim Nijemcima darovao prijevod Biblije, najgenijalnije jedinstvo riječi i duha. I sad dolaze takvi »izopačitelji«, takvi »tumači« i »pametnjakovići« i brbljaju nešto o »significat«, gdje jasno stoji: *Est! Est! Est!* Luther je, ponesen svojom srdžbom (koju je on sam smatrao proročkom srdžbom, od boga poslanim elementom) počeo braniti nešto, što je u početku bilo od njega daleko, to jest, realnu prezenciju (nazočnost Isusovu) u pričesti. Dakako, realnu prezenciju ne stvaraju izreke svećenika, već »vjera vjernika« (a to ga je opet odvajalo od katolicizma).

Prijatelji Zwinglijevi uzdignutim su rukama molili dvoje: da se polemički spisi, koji se budu izmjenjivali, pišu samo na latinskom jeziku, e da se polemika o dogmama ne bi unijela u narod, i drugo, da se uopće ne čini ništa, što bi papi moglo donijeti koristi. Na obje se točke Luther nasmijao rekavši, da on piše za Nijemce, a ne za Latince, i drugo, da je istina istina; svejedno hoće li to biti od koristi đavlu, Turcima ili papi.

Tri godine valjala se polemika tamo amo. Rimski je svijet sa zadovoljstvom promatrao, kako su nesložni njegovi protivnici. Tada zamisli jedan mladi njemački knez da Luthera i Zwinglija pomiri. Bio je to landgraf Filip Hesenski (1504—1567). On je obojicu pozvao na pola puta — jednoga iz Saske, drugoga iz Züricha — u svoj dvorac u Marburgu, da se porazgovore i sastave ispravu, koja će dokrajčiti njihovu raspru. Htjelo se, da to ne izazove veliku buku; ali kad se pročulo o tome pozivu, hiljade su krenule u Marburg, da čuju Luthera i Zwinglija.

Luther je stigao u najvećoj potištenosti. Nije to bila obična depresija, koja ga je tako često obuzimala, ona manična melankolija, koja ga je mučila suzama i sumnjama. Bila je to mnogo prije duhovna bistrina: Luther je vidio, da nikada ne će moći pokolebati Zwinglijevo stanovište; jer je ono razdoblje mislilo kao i Zwingli. Tko je stajao izvan Rima i crkve — a tako su stajala njih obojica —, taj je zapravo mogao zastupati samo još simbolično shvaćanje. A zar se moglo stati na pola puta? ... Luther je to vidio. Ali kad je pogledao u sebe, onda je vidio, da je njegovo srce na najdjetinjiji način vjerovalo u čudo kruha — bogu i Kristu bilo je sve moguće, pa i isključenje prirodnih zakona. Usprkos tome nije mogao sumnjati, da je doba *laika*, kojemu je on sam pomogao da svane, bilo saveznik »razbožavatelja sakramenta«, i da će se i iduća razdoblja okrenuti protiv čuda. Samo dvije stotine godina kasnije rodit će se Lessing, koji će protestantima hvaliti spis Berengara iz Toursa »*De coena sacra* (O pričesti)«. I u tom će istom 18. stoljeću jedan Immanuel Kant govoriti o svetoj pričesti kao o »bratskoj gozbi kozmopolitsko-moralne zajednice« i, pod plaštem uma, razbiti posljednju misterijsku sadržinu kršćanske religije ... Je li Luther sve to naslućivao?

On je nedugo prije toga počinio najveću pogrešku svoga života. Ustao je protiv seljakâ, koji su Evanđelju poklonili svoje povjerenje; 130 000 ležalo ih je poklanih, evropska je povijest za stoljeća bila zaustavljena. Sada je stajao pred svojom drugom pogreškom. Landgraf Filip bio je čovjek, koji je namjeravao ostvariti veliki politički savez od Danske preko Francuske i Zapadne Njemačke sve do Švicarske. Ta je nova tvorevina moći trebala biti opozicija prema caru i papi, a protestantizam njezin spojni materijal. Preduvjet za to bilo je, da se *luterovci* i *cvinglijevci* slože u pitanju pričesti. To je Luther vrlo dobro vidio, ali — kakve li tragike! — on to nije mogao. On je, eto, vjerovao u čudo, koje se zbiva u pričesti: sada je trebalo, da tome vjerovanju izvojšti pobjedu!

To je bio razlog njegova očajanja i ozlojeđenosti zbog poziva na disputaciju. Njegova se osjećanja još jasnije odražavaju u držanju njegova famulusa. Taj čovjek, koji je od kuće nosio seljačko ime »Schwarz-Erde« (Zemlja-crnica), i to svoje ime zatim pogrštio u Melanchthon, pisao je pismo njihovu zajedničkom gospodaru, izbornom knezu saksonskom, i zamolio ga, da ni njegovu učitelju ni njemu samome ne dopusti da otputuju, »jer od toga razgovora o religiji ne može biti nikakva dobra! Učenje protivnika tako je dopadljivo, da će ga jedva itko moći uzdrmati«. Kad su ipak stigli na hesensku granicu, Luther je najprije čekao, dok mu Filip, vladar te zemlje, pošalje popratno pismo. »Što, zar on nama ne vjeruje?« ljutio se Filip. »Zwingli dolazi prijeko iz Švicarske bez našega jamstva za zdravlje i život. On nam, dakle vjeruje!« Kad su zatim Luther i Zwingli stigli u Marburg, pozva ih landgraf na svečani ručak. Ali zbliženje nije uspjelo. Obojica su sjedili u brigama i čeprkali po svom jelu.

Razgovori započeše u petak, 1. listopada 1529. Landgraf je sjedio za stolom u sredini; njemu slijeva Zwingli i Ökolampadius, zdesna Melanchton i Luther. Prije početka razgovora uzeo je Luther iz prsluka kredu i ogromnim slovima napisao na stolu: OVO JE TIJELO MOJE. Kažu da je rekao: »Činim to, da se mogu, kad mi ponestanu argumenti, uhvatiti za slova. Jer i slovo je od boga!«

Onima, koji su se tome nasmiješili, uskoro je smijeh prisjeo. Luther je znao, da se njegovi protivnici ubrajaju među »fine ljude«, kojima kršćanska vjera ima mnogošta zajedničko s estetikom. Ali je narod, to je on znao, volio prljavštinu, smrdljivu snagu. A na prigovor Ökolampadijev »da je krivo vjerovanje, da je Krist u kruhu — u tako ispraznoj stvari«, Luther je odmah vrlo osorno odgovorio. »Ako piše „ovo je tijelo moje“, onda je kruh baš tijelo božje! I kad to ne bi pisalo o kruhu, nego o potkovi, onda bismo morali i to prihvatiti! I kad bi meni bog zapovjedio da jedem trule jabuke ili nečist, ja bih ga i tada morao poslušati, a nipošto pitati, zašto to zapovijeda! Kristovo tijelo prebiva u kruhu kao što je mač u toku, ili pivo u peharu . . .« Tako se Luther poput bika borio protiv boljih, finijih, ali i tananijih razloga protivnika. Kažu, da ga je Zwingli tiho molio neka ne govori o trulim jabukama i nečisti: ali je »čovjeku na galeriji« ipak snažni Luther govorio iz duše u dušu. Sada je Zwingli imao glavni argument, da papino i Lutherovo učenje, prema kojemu je bog »u kruhu«, smatra za krivo učenje. Ta svaki kršćanin zna, da je Spasitelj nakon svoga uskrsnuća »uzašao na nebo i sjedi bogu zdesna«. Tko to pobija, taj nije kršćanin. Kako bi onda taj isti Krist mogao biti u kruhu, u isti čas u mnogim kruhovima i u isti mah na mnogim mjestima? Na taj se glavni prigovor Luther grohotom nasmijao: da neko tijelo, kad je ono na *jednom* mjestu, ne može biti i na nekom drugom mjestu, jest doduše geometrijski poučak, ali mi u religiji nemamo posla s matematikom, pa ni s prirodnim naukama, a ni sa filozofijom. Pa ako i jest protiv svakog zdravog razuma, što je Kristovo tijelo u nebu, a u

isti mah i u sakramentu, to stoga ipak nije nimalo manje *istinito!* — Uostalom, dodao je podrugljivo, on sam nije ništa manje mudar od gospodina Zwinglija. A što bi gospoda protivnici rekli, kad bi ih on podsjetio, da bog nipošto nije samo u nebu: da je njegovo svojstvo »ubiquitas«, to jest »posvudašnjost«? Ako je bog zaista posvudašnji, to je i njegova desna ruka posvuda, i Krist, koji je u blizini te ruke, *također* je posvuda . . . Tako on može biti i u kruhu! Gospoda vide, rugao se Luther, da njemu nikako nisu ponestali lažni argumenti logike. Ali bit će bolje, da se takvim pitanjima ne prilazi s logikom.

Tako su se borili po čitave dane i nisu se mogli složiti. Jer Luther, silno ljut, ostade na svom jedinom stajalištu, puštajući da protivnici kruže oko njega, a da on nije nimalo popustio. Kad je Filip trećega dana razabrao, da je sva ta prepirka beskorisna, a šteta sve veća i veća, opomene ih da razgovor prekinu. Zamolio je Luthera, da stavi na papir ono, u čemu se njegovo evanđeosko učenje poklapa s učenjem Zwinglijevim. Znalo se, da je tako gotovo u svim točkama, sve dok one nisu dirnule u pričest i ulogu kruha i vina. Luther (koji se kanda čudio, što je tako dobro prošao) učinio je to na prividno pomirljiv način. Ali kad je nakon predaje pismena Zwingli sa suzama u očima prišao Lutheru, pružio mu ruku i rekao: »Dragi brate! Ja na svijetu ne želim ništa žarče, nego da se s vama složim«, Luther bi opet osoran: »Čudim se, što me vi nazivate bratom! U vas je duh drukčiji od našega. I ako želite da se s nama složite, onda je to znak, da ni vi sami ne stojite čvrsto uz svoj nauk!« I tako se rastadoše u srcu nepomireni.

74

»POTOMSTVO ĆE SE SMIJATI SVADLJIVOSTI NAŠEGA STOljeća i nama samima, koji zbog znamenja sloge proživljavamo takav nemir«, pisao je tada humanist Capito. Potomstvo se nije smijalo, ono je *plakalo:* jer je ta svađa oko kruha raskinula već labavu posljednju vezu između protestantskih crkava. Njemačka evangelička i reformirana ženevska crkva Švicarske udaljivale su se jedna od druge to više, što je Calvin, ženevski reformator, prešao na stranu Zwinglija i proglasio za nemoguće, »da fizičko tijelo našega Gospodina bude u isto vrijeme na nebu i na mnogim mjestima zemlje«. On je učio: »Kruh i vino su simboli. Krist nam udahnjuje snagu. On nas hrani u duhovnom smislu — ali njegovo pravo meso i krv ne prelazi u naše tijelo. *Anglikanska vrhovna crkva* i *američke crkve* preuzeše to vjerovanje. Jer izjava Ženevljanina: da »ne smijemo Kristu pripisivati nešto, što je nespojivo s autentičnošću njegove ljudske naravi«, svidjela se engleskom načinu mišljenja. I tako je Elizabeta u svojih trideset i devet članaka za englesku naciju propisala:

»Transsupstancijacija se protivi Bibliji i ona je postala kobno vrelo mnogih praznovjerja.«

Dok je Luther u svojoj neshvatljivoj sljepoći klicao od radosti, jer je pomirenje propalo (»Ja sam sretan, što me oni nazivaju tvrdoglavcem!«), sam Zwingli nije nikad uzvratio mržnjom na mržnju čovjeka, koga je odviše duboko poštovao. On će živjeti još dvije godine; često je o tome govorio s dubokom žalošću. Godine 1531. došlo je do građanskog rata između protestantskih i katoličkih kantona Švicarske. Zwingli je kao ratni propovjednik pošao s protestantskom vojskom. Kad se opraštao, poplašio mu se konj: »On se ne će vratiti!« kriknuše njegova žena i prijatelji, koji su ostali kod kuće! Kod Kappela naišla je mala vojska na osam puta jačeg neprijatelja. Nasmrt ranjen, pao je Huldreich Zwingli među korijenje neke kruške. Uvečer se nad umirućim nagnuše protivnički pljačkaši i upitaše ga, hoće li da se ispovjedi: oni će mu dovesti svećenika. Nasmiješivši se, rekao je, da se on ne može ispovjediti: njegov je posrednik samo Isus, a nikako čovjek. Nato su mu smrskali glavu, odvukli njegovo tijelo, dali ga krvniku, da ga raščetvori i spali, i da mu pepeo pomiješa sa svinjskim pepelom, »da mu ne mogu iskazivati poštovanje«. Luther, koji je posve zaboravio, da protivnici ne bi ni s njim postupali drukčije, da su mogli na njega staviti ruku, bio je toliko slijep, da je mogao propast Zwinglijevu pozdraviti kao »sud božji«.

Adolf Harnack kaže o rasprama teologa o kruhu: »U sveopćoj povijesti religijâ zacijelo ne postoji još jedan primjer takve preobrazbe, obogaćenja, sužavanja i zadivljalosti neke jednostavne, svete ustanove!« Mi ćemo, dakako, osporiti, da je pričest bila nešto jednostavno. Ona je ipak bila misterij... Kako dolje, među tima »zapjenjenim veprovima nepomirljivosti«, sasvim drukčije zvuče Novalisove riječi:

Malo ih zna
tajnu od ljubavi,
ćute nenasitljivost
i vječnu žeđu.
Posljednje večere
božansko je značenje
zagonetka smrtnima...
Tko je od smrtnoga tijela
dokučio visoko znamenje?
Tko može reći,
da je spoznao krv?...
O, da bi ocean
već pocrvenio
i u miomirisnom mesu
izbila pećina!...

Kakva ljepota! Kakve li pjesničke misli: da će onkraj svih vremena Kozmos uzeti sakrament! — A to, što su, na pragu Novoga vijeka, sluge crkvene i vođe ljudske na mistici oštrili svoje bodeže, da bi jedan drugoga u srce ranjavali — da li je to u doba onakve nevolje bilo dopušteno? Uvijek se iznova moramo sjetiti, kako je ono vrijeme u fizičkom

Thomas Robert Malthus (1766—1834)

François Quesnay (1694—1774)

FILOZOFI KRUHA I EKONOMISTI

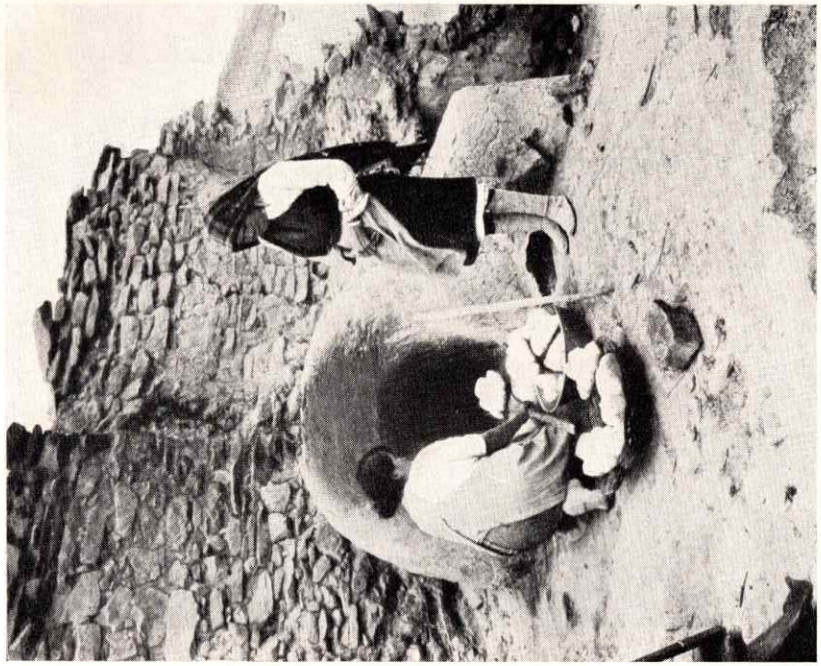

Primitivna pećnica za kukuruzni kruh današnjeg Meksika

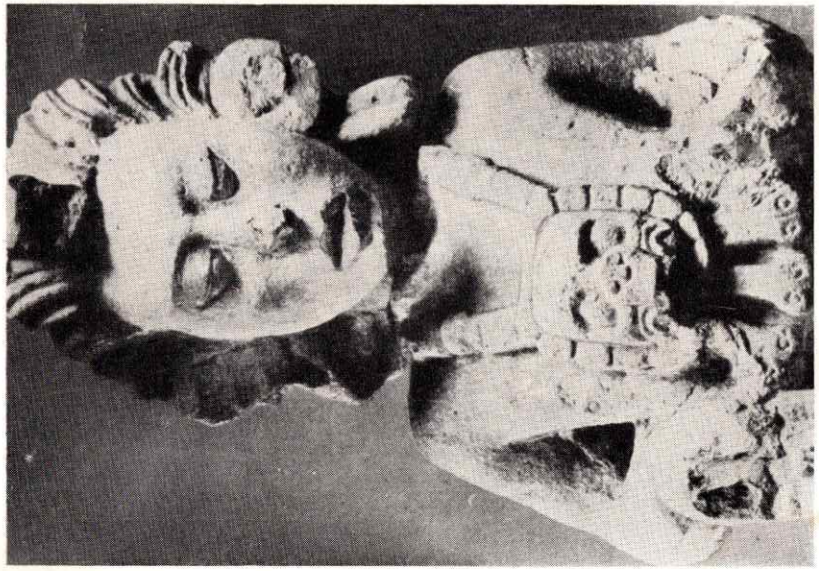

Bog kukuruza iz doba Maja

pogledu bilo ispunjeno patnjom. Kako se smjelo 16. stoljeće razdirati u apstrakcijama zbog materije, koje je ustvari jedva još bilo! Ta u to doba u prostranim stranama kršćanskog svijeta kruha više i nije bilo! Kao kose na glavi, tako je na zemlji nestalo žita, plugovi su u štagljevima propali od rđe, a mlinovi se rasuli na potocima. I onda, da li je kruh *bio* tijelo Kristovo ili ga je samo *označivao:* Zar ga nije ponajprije trebalo biti, pa da tek onda ljudi zbog njega jedan na drugoga bacaju prokletstvo? . . . Tada se zbilo, da se pojavio donosilac kruha, koji to, dakako, nije o sebi znao. Koji je smetenom kršćanskom svijetu zajamčio nastavak života, prepustivši mu na obrađivanje neiscrpljive zemlje, o kojima taj svijet nije nikad čuo, i nova cerealija, o kojima dotada nitko nije ništa ni slutio. Taj čovjek bio je utirač putova najveće agrarne revolucije sviju vremena, Kristof Kolumbo.

Kad je 1492. Kolumbo rastvorio stražnja vrata Evrope i isplovio u slobodu, tada, dabome, nije tako nešto htio. On je mislio, da čini nešto drugo. Htio je da ponovo pribavi španjolskom kralju zlato i srebro, koje su mu ukrali Turci, kad su sa svojim novim carstvom blokirali put u Indiju. Otkad je, godine 1453., Carigrad pao i bio u rukama muslimana, nije mogao više nijedan kršćanin putovati u Indiju. Ali je Kolumbo vrlo dobro znao, da je Zemlja kugla i da treba putovati na zapad, da bi se stiglo na istok. Mnogo toga ostaloga nije znao. Pa ni to, da će dulje od zlata, koje je sa sobom donio kući, živjeti neka neugledna stvar: *kukuruz.* Ni oni, koji su putovali poslije njega, nisu znali, da će *krumpir* preživjeti srebro, od kojih je oboje došlo iz Perua. Kad su evropski poraženi seljaci zaboravili, kako izgledaju plugovi i tegleća marva, tada se bog ražalio nad historijom: on im je poslao žitno sjeme, za koje nisu trebali teškog alata.

ČETVRTA KNJIGA

KRUH U RANOJ AMERICI

Stavite u zemlju zrno kalifornijskog zlata —
ono će tu ležati neprobuđeno za vijeke
vjekova, zemlja, na koju ono padne,
ne će biti nimalo beživotnija od takva
usjeva. Ali stavite zrno našega
zlata, stavite u zemlju jedno sveto zrno pšenice
— kakva li misterija!
Za nekoliko dana ono će omekšati
i nabubriti, šiknuti uvis — živo biće!

EDWARD EVERETT

Vjetar i kukuruz razgovaraju
i kiša koječim u to se miješa,
a i sunce i kukuruz
nemaju malo za razgovor.
Preko puta, vidiš li kuću na farmi?
Kako bijelo se blista! A prozor,
zeleni, eno se otvara.
»Da, toga ne će zatvoriti,
dok kukuruz ne unesemo«.
I farmer i njegova žena
imaju koječega za razgovor.

CARL SANDBURG

KUKURUZ, VELIKI PUTNIK

75

DA ĆE NAIĆI NA RIŽU, S TIM SU ONI RAČUNALI, JER JE ISTOK svijeta gajio rižu, kao što se to zna od prapamtivijeka — Kolumbo i njegovi ljudi su i mislili da plove na istok. Ali nisu naišli na rižu, već na nešto nikad viđeno. Na travu, koja je bila viša od svakoga žita, za koje se dosada čulo. Na nešto, što nije izrastalo u metlice ili klasove, već u klipove, zaštićene od sunca dugačkim listovima.

Bio je to kukuruz. Kolumbo ga prviput spominje 5. studenog 1492. Spominje ga u svom dnevniku i kaže, da je »ukusan i da svi ljudi u toj zemlji od njega žive«. Španjolci su se čudili. Po onome što su čuli, takva biljka potpuno izraste u devedeset dana. Mora da se gotovo vidi, kako raste. Svaka pojedina stabljika, gotova tvrđava. Njezin visoki, teški struk nije šupalj kao vlat pšenice ili raži, već ispunjen gustom srži. Dugački listovi ubrzo požute i budu suhi kao papir. Mliječno i staklasto zrnje, isprva plavkastobijelo i bezizražajno, postaje pod prstima sunca sve krupnije modelirano i zatim sjedi nabreklo jedno pokraj drugoga na klipu. To je izgledalo tuđe, a tuđe je i mirisalo, i Španjolci ga ne bi jeli, da nisu vidjeli, kako ga strastveno jedu urođenici. I to tako zahvalno i samo po sebi razumljivo kao Evropljani ondje prijeko pšenicu.

Način obrađivanja polja bio je tu drukčiji. Tu su žene Indijanke radile u polju mnogo više, nego one prijeko. Jer plug je ovdje bio nepoznat, a kukuruz ga i nije zahtijevao. Muškarci su ponajprije pripremili tlo pomoću jakih hrastovih kolaca, koji su pokatkad bili ušiljeni metalnim šiljkom. Zatim su žene u pravilnim razmacima iskopale rupe, brižljivo ubacile po dva zrna kukuruza, i rupe opet zasule. Kao što im nije bio potreban plug, tako im nije bila potrebna ni tegleća marva: jeftin život za sve ljude. Gnojivo su, dakako, morali imati, pa su tražili izmetine od šišmiša, koje su se mogle naći u velikim količinama; morali su samo motkama ostrugati stijene velikih stjenovitih spilja. Sabirali su i ljudske izmetine. Ali su u prvom redu donosili pepeo spaljenih šuma i rastresali ga po kukuruzištima. Kad su Španjolci 1519. došli u Mexiko, bili su začuđeni, što ni pedalj zemlje nije bio neobrađen. Njihov je vojskovođa Cortez pisao o tome kući. Jer španjolsko tlo ondje kod kuće nije više prehranjivalo svoje stanovništvo.

I ovdje je, kao i u Evropi, posjed zemlje bio raspodijeljen na krunu, plemstvo, svećenstvo i narod. Pritom su geografske karte igrale ulogu zemljišnih knjiga, u kojima su se posjedovni odnosi šepirili u raznim bojama: grimizna bila je zemlja krune, skerletna plemstva, plava svećenikâ i žuta puka. Kao u Mojsijevu zakonu, tako je i tu pomicanje kamena međaša važilo kao zločin, koji se kažnjava smrću. Zemlja plemstva bila je oproštena od poreza; za uzvrat bilo je ono obvezano na ratnu službu. »Narodna zemlja« bila je zajednički posjed; ali je nju dodjeljivala vlada pojedinim porodicama uz obvezu obrađivanja. Što god je tri godine ležalo na ugaru, vraćalo se državi, a vladar je to onda dao drugima. Takvo se agrarno uređenje pokazalo praktičnim. U Mexiku su gladi bile nepoznate.

Ti blagi ljudi okruglih očiju, koji su kanda bili više vrtlari nego ratari — koji nisu poznavali patnje pluga i volova —, imali su ipak navike, od kojih se Španjolcima ledila krv u žilama. Godina Meksikanaca nije se, kao kršćanska godina, sastojala od dvanaest, nego od osamnaest mjeseci. Točnije rečeno, od zareza, koji su svakih dvadeset dana bili zarovašeni u vegetacijsku godinu, a koji su bili obilježeni tako, što su se bogovima plodnosti, a prije svega božici mladog kukuruza, prinosile *ljudske žrtve.*

Jedan je katolički učenjak, franjevački fratar De Sahagun, oko 1577. vlastoručno zabilježio taj rítual žrtvovanja ljudi na azteškom i španjolskom jeziku, ma da mu je to španjolski kralj uzdišući zabranio. Htjelo se, da glas o tim strahotama ne dopre do potomstva. I to ne samo stoga, što su bile užasne — one su i sablažnjavale. Ta ti su obredi gotovo opovrgli pretpostavku o jedinstvu ljudskih osjećanja: oni su se pušili od krvi kao klaonica, a u isti mah odisali cvjetnom nedužnošću, kao tonovi s neke druge zvijezde.

Pomislite: između ratnih sužnjeva odabrali bi osobito lijepa mladića. Mnogo je stranica ispisano o tome, koje on sve pogreške ne smije imati. »Glava mu ne smije biti nalik na lovačku torbu, ne smije biti okrugla kao bundeva ili šiljata kao kolac, ona ne smije imati čeone bore ni odviše plosnate nozdrve« — ukratko, birali su brižno kao da biraju plemenita rasnog konja. Tada su saopćili narodu, da je pronađen *Vitzilopohtl,* »bog bogova«. Potom su mu čitavu godinu dana iskazivali božanske časti. Svećenici su ga u hramu odgajali, poučavali ga u elegantnom načinu govora, svirci u frulu, u pušenju cigara i u načinu, kako se na dar primaju mirisi cvijeća. Jelo i pilo donosili su mu mladići plemenita roda. Puštali su, da mu kosa poraste do ramena i u nju upletali bijela pijetlova pera. Sljepočice mu je obujimao vijenac od prženih kukuruznih klipova, drugi mu je vijenac opasivao bokove; s ušiju su mu zveckale tirkizne naušnice, a s nogu zvonili zlatni zvončići . . .

Kad je to dragim kamenjem ukrašeno biće prolazilo ulicama, svirajući u frulu, pušeći cigaru ili sišući mirise iz fiole, padao je puk pred

njim ničice: ljudi su uzdišući i sa suzama u očima uzimali u usta prašinu s njegovih cipela i mrmljali izjave pokornosti. Žene su istrčavale s dječicom na rukama i molile bogočovjeka, da ih blagoslovi.

Dvadeset dana prije žrtvovanja dovedoše mu četiri djevojke: *»božicu cvijeća«, »mladu božicu kukuruza«, »majku, koja živi u vodi«* i *»božicu žive soli«.* Vjenčali su ga s njima. Gozbe i plesovi u prisutnosti kraljevoj, koji su trajali više dana, dovedoše narodno slavlje do vrhunca. Posljednjeg dana ukrcali su mladića u pratnji žena i paževa u svečanu lađu i povezli ga preko jezera do nekog brežuljka. Taj su brežuljak nazivali »brdom rastanka«, jer su mu tu božanske supruge poželjele sretan put. Sada ostadoše pokraj njega samo paževi. Oni ga povedoše do vrha brežuljka, gdje je stajao mali, osamljeni hram u obliku piramide. Dok se mladić uspinjao stepenicama, razbijao je pri svakom koraku po jednu od frula, na kojima je svirao u danima sreće. Kad je stigao na vrhunac, uhvati ga skupina svećenika i u slijedećem trenutku povali poleđice na jedan kameni blok. Jedan od svećenika baci se poput munje na njega, rastvori mu kamenim nožem grudi, turne ruku u ranu, iščupa srce i podigne žrtvu prema suncu. Tijelo mrtvoga boga nisu, kao trupla običnih žrtava, gurnuli niz stepenice hrama, već su ga oprezno niz njih ponijeli. Tada mu u dvorištu odsjekoše glavu i natakoše je na koplje. To je bio propisani svršetak zamjenika najvišeg božanstva u meksikanskom panteonu.

I sve se to zbilo, da godina »ne bi umrla od staračke iznemoglosti, već u sjaju svoje ljepote i mladosti, u mladenačko doba plodnosti«. Nije se to zbilo za volju smrti, već da bi se iduće godine zemlja ponovno udostojala rastvoriti. Dvanaest milijuna smeđih ljudi — od kojih je svaki pojedini bio učtiv, ljubitelj cvijeća i spreman na pomoć — vjerovalo je, da se nastavak egzistencije kozmičkog i nacionalnog života ne može ostvariti drukčije, nego tom božanskom žrtvom. Oni su Španjolcima jako zamjerali, kad su njihovi fratri zapovjedili, da se to obustavi (a oni nisu ni razumjeli, što ih na to potiče). Azteki su se silno bojali, da bi godina mogla *zastati,* ako se »stanje kukuruza« ne bi ohrabrilo ljudskom krvlju. Takva pomoć rastenju nije se pružala samo u obliku žrtvovanja boga, koje se priređivalo jednom u godini, već i u mjesečnim žrtvama. Početkom godine bila su to djeca, koju su u girlandama i cvijeću prinosili božici kukuruza Xilotl. U kasnijim mjesecima, a za ljubav godine, koja je odmicala, žrtvovale su se mlade djevojke, i na kraju žene u dobi majki. Sve to s velikim svečanostima, u pijanstvu od palmova vina, u cvijeću i plesu: pritom se osjećao i dašak dobrovoljnosti, što se može objasniti samo nekom vrsti sugestije, kojom se djelovalo na žrtve.

Krik užasa odjeknuo je Evropom, kad se doznalo za te stvari. Zar tako nešto na zemlji petnaest stoljeća nakon Kristove smrti! A onamo su stari crkveni oci Klement Aleksandrijski, Makrobije i Arnobije razvalili usta od povike na Demetrine misterije u Eleusisu. Zbog nedužna

»slanja Perzefone u Had«, pri čemu kroz više od hiljadu godina nije prolivena ni kapljica krvi! U svemu, što su kulturni Grci prikazivali u Eleusisu, u »pasionskoj igri sjetvenog zrna«, u svetom teatru, nije bilo ništa strašno. A tu, u Meksičkom zaljevu, gnojile su hekatombe ljudi kukuruz svojom krvlju!

A što se svećenicima činilo najstrašnijim, i o čemu su se usuđivali samo drhćući govoriti: Azteki su u svojim obredima oponašali čak i presvetu *transsupstancijaciju*, prijetvorbu Kristovu u kruh i vino. Oni su naime održavali neku uskršnju svečanost, na kojoj su jeli neko pecivo od kukuruzna brašna i krvi. U najdubljoj potištenosti izjavljivali su ti prokletnici, da jedu sada svoga živoga boga ... Godine 1487. pojavio se u strahom potresenoj Evropi »Malleus Maleficarum«, »čarobnjački čekić«, odvratna knjiga, u kojoj je bio opisan zabranjeni saobraćaj ljudi sa silnicima pakla. Kad je trideset godina kasnije poslao Cortez Montezumino krunsko blago caru Karlu V., pitali su se pobožni Španjolci: »Odakle zapravo tome meksikanskom čudovištu toliko zlata i srebra?« i zaključiše, da je to đavolja plaća za ljudske žrtve Azteka! Ista ona španjolska nacija, kojoj su ruke bile još čađave od lomača Granade, od spaljivanja Židova i Maura, upotrebljavala je sada ime *Vitzilopohtla* kao sinonim za đavla.

76

BIO JE TO KUKURUZ, NA ŠTO SU NAIŠLI ŠPANJOLCI — I ŠTO su Indijanci smatrali za boga. A odakle im taj? Tko je njima donio kukuruz? Jer njima ga je netko morao donijeti. Nitko nije nikad vidio divlji kukuruz. Kao u Aziji pšenica, tako je u Americi morao biti kukuruz pretvoren u biljnu domaću životinju — ali o tome mi ne znamo ništa. Mi bismo o Americi znali više, kad bismo znali za porijeklo kukuruza! Brinton je 1867. napisao:

»Danas zna svaki botaničar, da je potreban dugotrajni proces kultivacije, ako se hoće oplemeniti neka biljka. Vrlo je zapleten put, na kojem se neka biljka prisiljava, da se odrekne svoje samosvojnosti, i da ubuduće nastavak svoje vrste povjeri samo ljudskoj ruci ... Koliko je samo vremena moralo proći, dok je čovjeku palo na um, da svijesno gaji pripitomljeni kukuruz? A koliko je vremena trebao kukuruz, da bi, uputivši se prema sjeveru i jugu, proputovao gotovo stotinu stupnjeva geografske dužine i izgubio svaku sličnost sa svojim praoblikom? Tko je toliko preuzetan, pa da na sva ta pitanja dade nedvouman odgovor?«

Do danas nije nitko na njih odgovorio. Sve kulture, koje su Španjolci zatekli u Srednjoj Americi, izrasle su iz toga po čovjeku pripitomljenog, zlatnožutog zrnja, koje se sve više i više množilo. Već su najmanje dvije hiljade godina živjeli ljudi i njihov kukuruz u sredini novog dijela svijeta, politički neujedinjeni, golemo carstvo plemenâ, što življahu jedno pokraj drugoga. Kad stigoše Španjolci, govorilo se samo u Meksiku 150 dijalekata. Devet stotina godina prije nego što su oni došli, vladali su tu Maje (oko 600 n. e.); oko 1000. pojaviše se Azteki. Kulture su se izmjenjivale i propadale, sistemi pisma i literature postajali nečitljivi, religije se hranile ljudskom krvlju i filozofski izumirale, astronomska i matematička znanja padala u zaborav: vječno ostade samo sunce, kiša i biljka kukuruza. S kukuruzom je u svakom času sve opet potencijalno počinjalo od početka.

Neizmjerna žuta polja! Ali što su Španjolci istraživali dalje prema jugu, to su običaji postajali pitomiji. Nije svuda bilo ljudskih žrtava. U mnogim se plemenima ranog doba pojavljivao poneki Abraham, koji je zabranjivao žrtvu Izakovu i učio, da se samo biljnim žrtvama — dakako, još i krvlju životinja — može izmoliti milost Zemlje. Životinja je, istina, bilo malo, velikih baš nikako. (Konji su bili tako nepoznati, da su se neki od tih smeđih ljudi od užasa ubijali, kad su Španjolci naokolo jahali na konjima: vjerovali su, da su to četvoronožni ljudi.) Samo je ptica bilo u izobilju, pa su prije sjetve sve obilnije žrtvovali ptice. A ptice su ponajviše bile i kradljivice. Skulpture, koje su našli Španjolci, pokazivale su boga kukuruza u borbi s pticama. Druge ga prikazuju, kako spava, i kako po njemu gmiže mnoštvo crvi. Bile su to obrambene vradžbine, koje su odgovarale stanju poznavanja prirode. Drugih neprijatelja, osim ptica i crvi, kukuruz zaista nema — i kad mi danas, na višem stupnju, sipamo životinjama štetočinjama otrov, onda je i to samo na kemičku preobraćena obrambena vračka.

Kad su Španjolci došli u Peru, naišli su i tu na svijet, koji je bio složen od kukuruznih klipova. Tlo je zapravo bilo neplodno: visoravan, strmo položena prema obali. Ona je, ovakva, mogla biti regulirana samo smionim sistemom navodnjavanja. Osvajači su zinuli, kad su vidjeli, što su ti ljudi — koji ustvari nisu živjeli u kameno doba — najprimitivnijim oruđem izmamili iz stijenja. Izgradili su umjetna jezera, koja su zapremala pedeset milijuna kubičnih metara, i preko dubokih dolina napeli dalekovodne akvedukte, koji ni u čemu nisu zaostajali za djelima Rimljana. Zlato i srebro, koje su posjedovali, služilo im je jedino kao nakit, a ne kao novac. Oni su ih kamenim dlijetima iskopali iz zemlje i nisu ni slutili, da se zbog njih ljudi u ostalim dijelovima svijeta ubijaju.

Sva je zemlja pod kukuruzom bila podijeljena na tri dijela. Jedan je dio pripadao bogu Sunca Inti; drugi Inki, vladaru; treći narodu. Narodu se priznavala prednost: ako se u nekom selu povećao broj ljudi, dodjeljivala se Sunčeva i Inkina zemlja novim naseljenicima. Dioba zemlje obnavljala se svake godine. Svaki je naseljenički par

dobio jedan tupu (60 ari), svaki sin još po jedan, a svaka kći još pola tupa. Obrađivanje tla nalikovalo je starom obrađivanju kopačicom, koje je u Evropi vladalo prije pronalaska pluga. Ljudi su se služili zašiljenim motkama s bočnim nastavcima, na koje se stavljala noga, ali su taj instrument usavršili. Grubo rovanje zemlje obavljali su muškarci, zatim dođoše na njivu žene i djeca, koji su mrvili grude i sijali. I gnojenje je bilo dobro poznato. U brdima je to činila izmet ljame, na obali se đubrilo guanom s ogromnih gomila ptičjih izmetina, što su se nakupile na njihovim gnijezdištima na otocima. Ta je tvar bila gospodarski tako važna, da se iskrcavanje na ptičje otoke za vrijeme sjedenja na jajima kažnjavalo smrtnom kaznom. Svatko je bio između svoje 25. i 60. godine obvezan na obrađivanje njiva, poslije 50. bio je oslobođen daća. Radna obaveza nije trajala godišnje više od dva do tri mjeseca. Kad bi netko stigao u neko peruansko selo, našao je ondje na škrtu tlu zadovoljne seljačke porodice. Na ulazu u selo stajao je hambar, gdje se sabiralo za slučaj loše žetve; na izlazu iz sela drugi hambar za Inku i dvor... A kako je posve drukčije rodilo egipatsko tlo! Ali je ono rađalo i tiraniju.

Peruanci su dobro znali, kako je nastao kukuruz. Nakon općeg potopa stvorio je bog podzemne vatre u utrobi zemlje ljude. Stvorio ih je od pocakljene gline, udahnuo im život, na tijelu im naslikao haljinu i stavio im u šaku desne ruke klip kukuruza. Zatim ih je pustio napolje kroz neki krater u blizini jezera Titicaca: četvoro braće i četiri sestre. Oni su odmah počeli sijati kukuruz.

Prema nekoj drugoj verziji nisu četiri para braće, koja su se međusobno poženila i poudavala, došla iz zemlje, nego iz vode: bili su drukčije boje puti, nego današnji Indijanci — bili su, kako priča hoće, Mongoli. Osim kukuruznih klipova imali su još i mnogo zlatnog oruđa i divno tkane haljine. Ljude su učili, kako da se mole Suncu, i da samo Sunce mora biti kralj, ako se hoće da zemlja dobro rodi.

Tako postade Inka »Sinom Sunca«. Čim je na početku godine zviježđe »Velikih Kola« granulo iznad nekog brežuljka, počeo je sam Inka sjetvu kukuruza. Upravo tako činio je i kineski car, koji je također bio »Sin Neba«. Ne stoga (kao što se pogrešno zaključilo), što je on »kao prvi sluga države htio potaknuti narod, da se povede za njim« — već naprotiv, što on uopće nije bio čovjek, nego zvijezda, i što je njivi trebao da preda blagoslov zviježđa. Izjednačivanje Inke sa suncem očitovalo se u jednom ceremonijalu, koji je za vladara bio mučan. On nije nikamo smio ići pješke, jer ni sunce nije išlo pješke, već su ga kao i sunce morali nositi u nosiljci. Ako bi se koji od nosača spotaknuo, i tako zviježđu zaprijetila opasnost, bio je taj nosač odmah ubijen. Da se sunce srušilo, zaostala bi godina, i kukuruz ne bi dalje rastao. Osim toga vladar Perua nije smio dotaći nijednu stvar dvaput: ni vrč, ni tkaninu, ni haljinu, ni ženu, »jer i sunce prolazi pokraj svojih stvorenja, a da ne zastaje«.

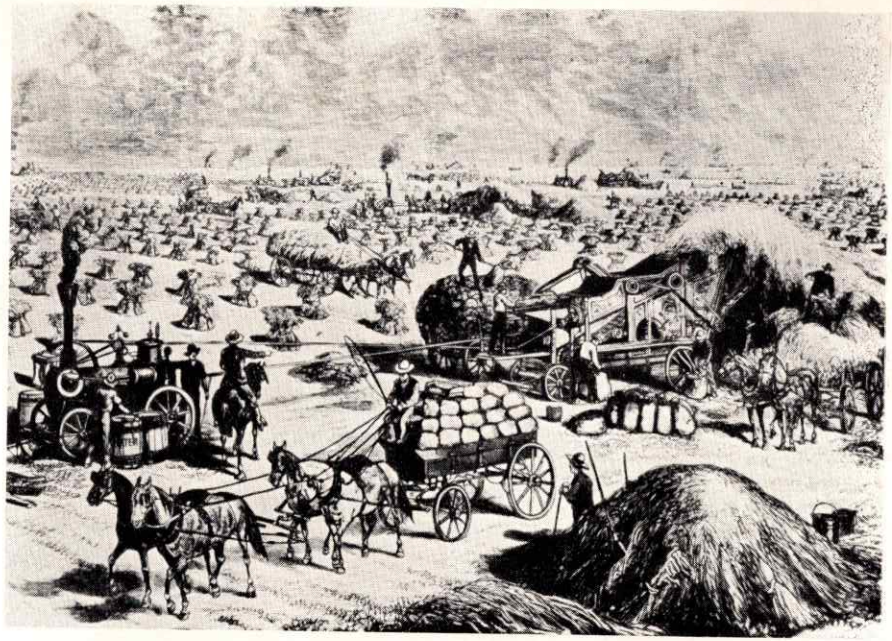

PŠENIČNI IMPERIJ AMERIKE

Gore: Parna vršalica (1885) — *Dolje:* Kanadski golemi silos (1930)

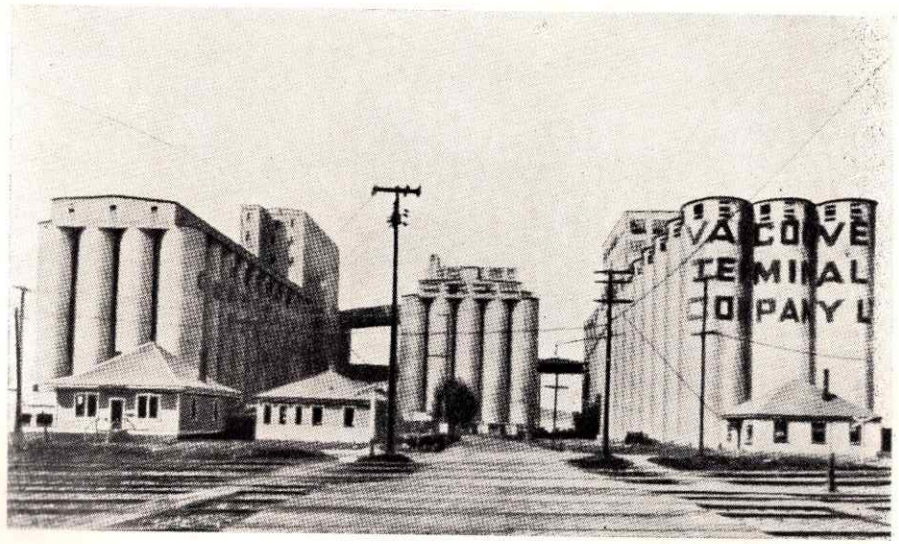

Chicago danas

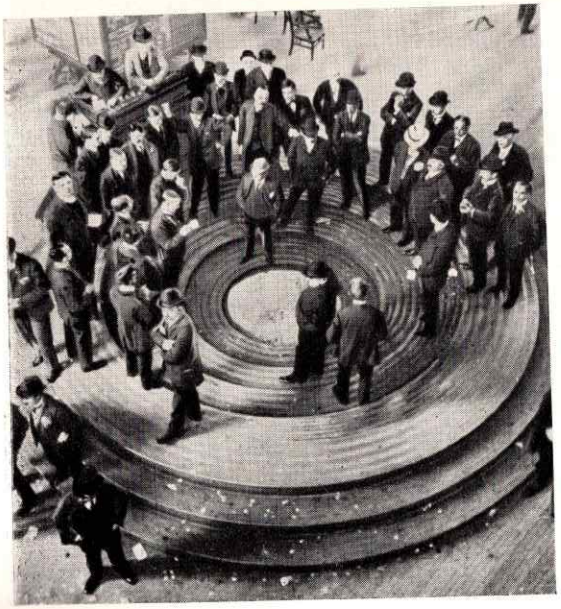

»The Pit«: Pšenična burza oko 1910.

GRAD
SA
ZLATNIM
ULIČNIM
UGLOVIMA

Bog »žitke zemljine utrobe« stvorio je doduše ljude i kukuruz, ali je s vremenom Inti, bog sunca, postao važniji, jer je održavao sve što je *nad zemljom*. On je na kraju u sebi utjelovljavao trojstvo: sunce, kukuruz i k tome još zlato. Njegov je zemaljski namjesnik bio Inka, kome su dovodili najljepše djevojke, »sunčane djevice«, koje su zatvarali u samostane, da služe bogu kao inoče. Njegova je zakonita žena kroz mnogo stoljeća bila Mamaquilla, »Majka Mjesec«, kojoj je bilo posvećeno srebro. Svećenici su Mamaquillini pokušavali da Mjesecu osiguraju moć nad vegetacijom i rastenjem kukuruza, koji je, — a vjerovali su, da to mogu i dokazati — noću rastao brže, nego danju. Došlo je do svećeničke borbe za prevlast između ta dva nebeska tijela — ali je slabiji Mjesec podlegao.

Sl. 44
Indijanski bog kukuruza, koji sije

Na »krušnu svečanost Sunčeve kulminacije« skupio se sav narod. Mjesto svečanosti oko hrama Sunca bilo je ukrašeno zelenim granjem, a mnogo hiljada ptica, koje su brbljale i dizale silnu graju, bilo je privezano među lišće. Zlatom okićeni niži knezovi donijeli su kipove nižih bogova, da ih bog Sunca blagoslovi. Na pozornici su se prikazivale svečane igre — kao u Eleusisu. Pod prijetnjom smrtne kazne bilo je zabranjeno paliti vatru na ognjištima. Posve razumljivo: nitko nije htio imati posla s unutrašnjošću Zemlje, Sunce je bilo vrhovni bog. Svi su morali postiti, »pripremiti se na *nebesku zdjelu kukuruza* koja je, pušeći se od zlata, plovila prema njima iznad bregova«. Nitko nije smio dirnuti ženu. Tada dopremiše u predvorje hrama Sunca zlato, drago kamenje i naročito lijepo izrasle ljame. Noću, uoči »svečanosti svetog izlaska«, obavljalo se sveto pečenje kukuruza. Pekle su ga »Sunčeve djevice«. Kruh su nazivali *sanku*, bio je okrugao kao jabuka; simbolizirao je sunčevu kuglu. Duboko uzbuđeni jeli su ljudi »Sunce, koje je bilo u svom najžešćem žaru«.

U praskozorje svetoga dana pojaviše se tajna društva, preobučena u životinje: u jaguare i druge velike mačke, a prije svega u bića s kondorovim krilima, koja »htjedoše poletjeti u susret Suncu«. Čim se na najvišem vrhuncu brda samo pomoliše zrake sunčanog izlaska, odjeknulo je silno klicanje milijuna ljudi. Rogovi od školjaka i bakrene trublje trubile su sve dotle, dok nije samo Sunce okruglim licem pogledalo odozgo u dolinu. Tada je sav narod pokleknuo na zemlju, šutio i poniknuo glavom u dlanove. Samo je Inka smio gledati u Sunce: on

se digao i pružio dva vrča kukuruzova vina, noću svarene *chice,* prema Suncu, da pije, što je ono sâmo stvorilo. Zatim je izlio jedan vrč u žlijeb, kome je kraj bio u hramskom dvorištu. Iz drugog vrča pio je sam i podijelio napitak kap po kap u zlatne vrčeve svoje pratnje. Tako je Sunce, koje su ljudi već jeli kao kruh, pruženo ljudima kao vino.

77

»COLUMBUS CAME LATE« (KOLUMBO JE DOŠAO PREKASNO) stavio je Gregory Mason kao naslov knjizi, u kojoj se oborio na »kompleks manje vrijednosti Američanâ«. Kad je Evropljanin Kolumbo došao, bio je kukuruz već posijan od južnog šiljka Perua do 50. stupnja sjeverne širine. A sve to rukom čovječjom:

»Kukuruz je bio hrana radnika, koji su gradili ceste i kamene brane Južne Amerike, srednjoameričke palače od kreča i lijepe hramove. Obilje kukuruza omogućilo je umjetnicima da pronađu divne tapete Perua i svoje lončarstvo; učenjacima Yucatana i Guatemale omogućilo je da riješe matematičke probleme, dok su još Rimljani bili teško zabavljeni time, da civilizaciju učine pristupačnom barbarima Zapadne Evrope i Britancima. Više od svega ostaloga jela, kukuruz je prehranjivao mnogobrojne narode Amerike prije dolaska bijelaca . . .«

Kako se Evropa, kontinent pšenice i raži, zobi i ječma, držala prema kukuruzu? U prvi mah nije ovdje nitko ništa ni slutio o agrarnoj revoluciji, koju će izazvati novo sjeme. Kolumbo je na kraju svoga prvog putovanja donio kući i pokazao španjolskom kraljevskom paru kukuruzne klipove samo kao botaničku znamenitost. Ako je kukuruz trideset godina kasnije bio gajen u Andaluziji, onda je zacijelo bio gajen samo kao krmivo za blago — ta u početku se protivilo ponosu domaćih Španjolaca, da tako nešto jedu. I ne samo ponosu. Čulo mirisa — često neshvatljivi stražar pri uzimanju hrane — odvraćalo je gentriju, koja se hranila pšenicom, od tuđih ulja kukuruzna zrna. Velik broj ljudi ne može podnijeti vonj svježega mlijeka, a nitko ne može reći, zašto. U ljudi pšeničara pobuđivala su odvratnost ulja, koja su se oslobađala pri prženju kukuruza. Kažu o Kolumbu, da on i njegova čeljad, kad su se, nakon nekoliko mjeseci, napola izgladnjeli glavinjajući iskrcali iz svojih lađa, nisu više znali, kakav je okus kruha: inače bi oni kukuruz smatrali za nešto korisno, ali ne i za »ukusno«.

Čudne su se stvari čule tada u Španiji, u domovini, o Americi, gdje se prostirala »Nova Španija«. Onamo odaslani kolonisti zaboravili su pšenicu; jeli su kukuruz, kao da su Indijanci! Car Karlo V., koji

Kukuruzni kruh u Madarskoj

Kukuruzna pogača u Meksiku

KUKURUZ, VELIKI PUTNIK

Gerard Dou: Večera

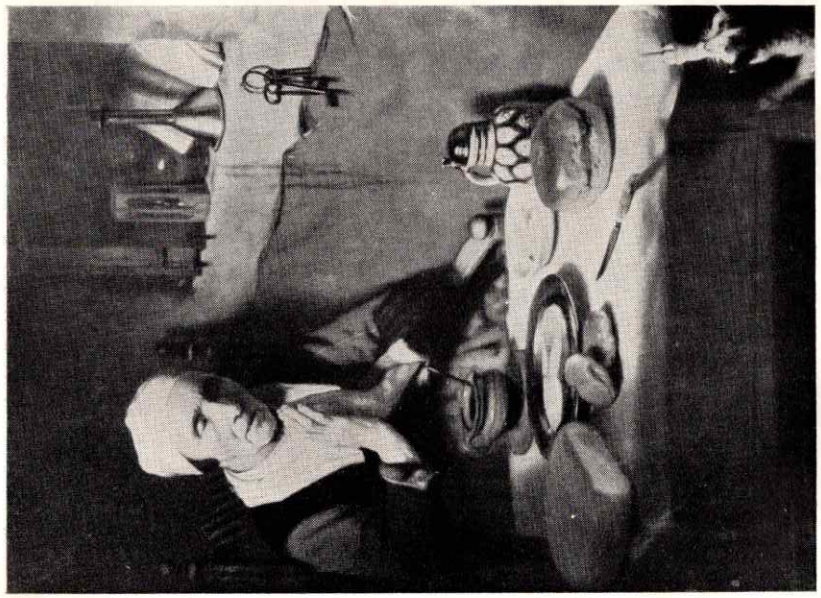

Nicolaus Maes: Žena za vrijeme molitve

KRUH U NIZOZEMSKOJ UMJETNOSTI

vjerojatno o tome i nije razmišljao, nejasno je osjećao, da takvo odvikavanje od Evrope ne priliči pobjedničkom narodu — ta ipak je kršćanskije jesti pšenicu, »historijski pričesni kruh Gospodnji«; stoga je odredio, da se iz državne blagajne isplaćuju nagrade naseljenicima: tko je u španjolskoj Americi odgajio toliko i toliko pšenice, dobio je 300 dukata. To je začudo slabo koristilo: i Garcilaso de la Vega priča, da je 1547. u Peruu doduše bilo pšenice, ali ne dovoljno, da se od nje peče kruh! — Danas mi sasvim dobro znamo, zašto. Ekonomski razlozi bili su mnogo jači od spomenutih smetnja ukusa. Žito, koje je raslo samo tri mjeseca, za čiju proizvodnju nisu bili potrebni ni plugovi, ni volovi, *moralo je* za sebe pridobiti Španjolce — baš tako, kao što je kasnije na sjeveru nužno učinilo kukuruzožderima koloniste Engleze.

Dok je, dakle, pšenica tada bila još vrlo daleko od Amerike, kukuruz se već spremao na skok u stari sredozemni svijet. Najprije je doplovio u španjolskim lađama; a onda ga je odmah preuzela trgovačka mornarica Mlečana, i to ne više kao stočnu hranu. Republika Venecija je shvatila, da narodima, oko basena Sredozemnog mora, što su stoljećima propadali zbog ratova i gladi, koji su živjeli u neshvatljivoj bijedi, treba osvježenje u ishrani. Tako je Venecija podigla plantaže kukuruza najprije na Kreti i prodavala žetvu na sve strane, pa čak i svojim smrtnim neprijateljima Turcima. Oni su ga prihvatili. Kukuruz, čiji je klip, uostalom, izgledao začudo muhamedovski — sa svojim ukrasom od komušina sličan lijepo smotanom turbanu —, bio je Turcima na veliko zadovoljstvo i postao je njihovom nacionalnom žitaricom.

78

TURCI SU BILI ISTO TAKO LOŠI SELJACI KAO I NARODI ZApada. Kad se Muhamed nakanio da iz knjiga židova i kršćana sastavi neku treću vjeru, naišao je na mnoge hvalospjeve ratarstvu. Kako nezgodno! Zar je on mogao svojim Arapima, koji su živjeli na hrptovima konja i deva, preporučiti tegobe obrađivanja njiva kao nešto, što je vrijedno da se poželi? On je te stvari posve zaobišao. Premda je i musliman jeo lepinje, iz Korana se ipak ne bjelasa nikakvo žitno polje. U toj religioznoj zemlji igraju veliku ulogu samo smeđa boja pustinje, zelenilo oaza, oluja, pijesak i vrela, žeđ i taženje žeđi. Pojedina poglavlja Korana nose, na primjer, naslove: »Vjetrom povijene pješčane dine« ili »Oluja, koja radi lopatom«. Nigdje pšeničnog klasa.

U čemu je Muhamedova ljubav?

Kod konja, koji zapjenjeni —
biju iskre iz kamena!
Jure brzo, s rumenilom zore

natječu se, prašine zastava
za njima stoji: naprijed jurišaju
i kopitom razdiru središte neprijatelja!

Konji, blago, pa i željezo »u kome prebiva silna moć i mogućnost upotrebe«: toga će svakako jednom biti u raju. Ali seljačkog rada? Jedva. U komentaru Korana priča kasnije Abu Hurairah: Jednom je neki Arapin sjedio pokraj Muhameda i pitao ga o raju. Muhamed mu je opisivao radosti, koje ondje očekuju pobožne: Život pod šatorom za blagovanje, neopisiva ljepota žena, a prije svega, svatko može da nastavi uživati u onome, što mu je na zemlji bilo najdraže.

»A kako bi se bog držao«, upitao je radoznali musliman, »kad bih ja htio gajiti žito?«

Na Muhamedovu licu razabiralo se čuđenje. »Ali bog će reći: „Ta zar nemaš sve, što želiš, božji čovječe? Zašto hoćeš da nešto siješ?“«

»Jest, istina je, sve je tu — ali moja radost je sijati!«

»Onda«, požuri se prorok, »tebi će dopustiti da siješ — i, prije nego trepneš okom, porast će usjev i dozreti do žetve, i bit će snopova kao brdo velikih!«

To zvuči kao šala, a opet je zbilja. U raju se ne radi. Nomadi, koji su se digli da vrtoglavom brzinom osvoje svijet, prezirali su ratarstvo. Koran ga je mimoišao, a kalif Omar već ga je zabranio. Arapska jahačka i viteška etika prepustila ga je podjarmljenim narodima. Abu Umama al Bahali vidje jednom lemeš i reče, da je čuo, kako je Muhamed rekao: »Takav alat ne ulazi u kuću muslimana, a da s njim ne uđe i smisao za bezvrijedno...« Arapi su se pojavljivali samo na »žetvi« — i srp je u njih bio u velikoj cijeni. U tolikoj cijeni, da su im mačevi nalikovali na žetveni srp.

Njima je, još prije nego što su išta znali o ratarstvu, bio drag lik srpa, koji je sjao na noćnom nebu. Narodi vruće klime polazili su na svoja putovanja noću. Danju nisu mogli putovati. I u borbi i u svemu bila je noć bolja od dana. »Mjesec je naše sunce«, kaže Schiller u svojoj pjesmi »Razbojnici«. Tako Arapi postadoše »Sinovima mjeseca« *(Beni Badr)*. Mjesec, koji je vladao »stadima zvijezda i pasao ih noću«, bio je prijatelj svakog zemaljskog djelovanja. Vidjeli su ga češće nego sunce, stoga su taj mjesec vezom vezli — u njegovu najnadobudnijem obliku, još kao mlađak — u svoje barjake.

A kako su se pobjednički Turci, kad su zauzeli Carigrad, začudili, što u Bizantinaca nailaze na svoj rođeni polumjesec. Polumjesec je bio drevni, sveti ratarski simbol Grka. Jer žito — Grci su to znali — raste brže noću, nego danju; i kad je bog kovačkog umijeća, Hefajst, htio Demetri odnijeti dar za njen žetveni rad, tada je velikom pomnjom odabrao oblik, koji je simbolički prikazivao plodonosno prijateljstvo Zemlje i Mjeseca. Bio je to *srp*.

Sada su muhamedovci, radosno kličući, vijali srpom. On im je bio odavna drag kao oblik mača. Sada su ga našli kao simbol žetve na

novcu istočnorimskih careva. Novcem carigradskog blaga kupovali su Turci kukuruzno sjeme od svojih neprijatelja Mlečana. Zar nije on nalikovao na onu rajsku biljku, o kojoj je prorok Muhamed razgovarao s onim budalastim seljakom? On je rastao brzinom »treptaja oka«, i za to nisu bili potrebni plug i volovi — pa ako on možda i nije bio tu u »snopovima poput bregova«, on je ipak izrastao viši od pšenice i ječma. A što je najglavnije: davao je dvije žetve u godini dana. Kukuruz je bio spas za Tursku! U podjarmljenih je naroda — na primjer u Perzijanaca, koji su, dok su još bili nezavisni, bili veliki zemljodjelci — katastrofa alata bila jedva manja od one u zapadnom svijetu. Plugovi su jedva još grebli tlo; stara znanja Orijenta o đubrenju i navodnjavanju bila su u prah zgažena; po riječima Prorokovim mogla se dika božja *(alsakina)* naći još samo u pastira. Ali je podjarmljenim seljacima kukuruz značio vrlo mnogo — i njemački je putnik Leonhard Rauhwolf našao 1574. pokraj Eufrata — dakle ondje, gdje je prema Bibliji nekoć bio raj — gotovo posvuda kukuruzna polja.

79

KAKAV LI JE PUTNIK TAJ KUKURUZ! VEĆ TAMO U AZTEKA i peruanskih Inka; onda atlantska pustolovina sa Španjolcima; odmah zatim trgovačka roba Mlečana; a sada on u plantažama prekriva zemlju turskih vilajeta... Ali tada se događa nešto smiješno: u eri, kad još uopće nije bilo novina, kad su se knjige, kao što znamo, bavile uvijek samo »duhovnim stvarima«, i kad se praktične činjenice nisu pismom dalje predavale, već se ponovo izgubio glas, da je kukuruz porijeklom baš iz Amerike. Talijani, koji su još donedavno prodavali kukuruz Turcima, kupovali su ga sada opet od njih i nazvali ga *»turskim žitom«*. Srbi i Mađari, koji su kasnije postali najveći proizvođači kukuruza, mislili su također, da »ta biljka potječe iz Turske«. Oko godine 1540. pisao je humanist Ruellius o porijeklu kukuruza, i rekao, »da je ta biljka još za vrijeme naših otaca donesena u Francusku iz Perzije«: on je očito pritom zamijenio kukuruz sa heljdom.

Drugi trgovci, Portugalci, prenijeli su kukuruz još oko 1496. na Javu, a 1516. u Kinu. Zacijelo kao »kolonijalno žito«, s namjerom da započnu nejednaku trgovačku borbu sa gajenjem riže. Glupo je, što sva žita teže za mono-kulturom, dok se naprotiv smatra za najveću sreću čovječanstva, što gotovo na svim tlima uspijeva više sorti žita, ili su ona barem voljna da rađaju više sorti, koje se mogu izmjenjivati, kad *jedna* iscrpe tlo... Dok još kukuruz u istočnoj Aziji nije uvelike napredovao, u jugoistočnoj se Evropi već probio žilavošću pučke hrane. Na talijanskom kopnu počeo se gajiti svakako vrlo kasno. Oko 1630. uspjeli su Benedetu

Miari u Bellunu osobito dobri sadovi: od ovih i od drugih, koje je 1650. uz donji Dunav osnovao rumunjski princ Cantacuzene, potječe sva kasnija kultura kukuruza u Italiji i na Balkanu.

U 17. vijeku se jugoistočna Evropa ne može više ni zamisliti bez kukuruza kao narodne hrane. Novo žito, koje se tako lako gaji, nije imalo ništa od samovolje pšenice i ono se ustalilo kao hranitelj siromašnih. Karakteristično je u sklonosti prema kukuruzu bilo svakako to, što su ljudi kod njega odustali od oblika hljeba, na koji su se kao kršćani bili navikli. Kukuruzno se brašno, mišljahu, nećka, opire se naviklom pečenju, pa su ga jeli u obliku »palente«, kaše. Povrh toga oni su još vjerovali, da je kukuruzna kaša, kad je tako zasitna, u neku ruku »panaceja«. Ona, rekoše, sjedinjava u sebi svojstva krušnog brašna, povrća i drugih vrsta hrane.

To je bila opasna zabluda. Da su ljudi jugoistočne Evrope poznavali tu biljku kao Indijanci, bili bi oprezniji. Meksikanci, Peruanci, Apaši i Irokezi nisu kao Talijani samo kuhali zrnje u kašu, već su naknadno kukuruznu kašu još brižljivo pržili i jeli je u obliku lepinja. Uostalom, nikad nisu jeli sam kukuruz. Oni su na obali miješali svoje kukuruzno brašno sa struganom ribom i od toga pekli pogače. Ako nije bilo ribe, miješali su kukuruz s brašnom od bundeva i graha ili s pepelom od peteljaka kidney-beansa. Jedva da su i jedno kukuruzno jelo kuhali bez zelena ili crvena papra; zaslađivali su ga javorovim sokom ili su svoj kukuruz kuhali u umaku od oraha. Stanovnici jugoistočne Evrope nisu, na svoju veliku štetu, ništa ni slutili o svim tim kuhinjskim tajnama.

80

GODINE 1730. OTKRIO JE LIJEČNIK CASAL U SJEVEROZApadnom kutu Španije neku novu bolest. Njeni su prvi znakovi bili neke promjene na koži, hrapavosti i upale, zbog čega su je nazivali *»pelle agra«* (hrapava koža) ili *»maldella rosa«* (milanska ruža). Drugi njen stadij sastojao se od smetnji želučano-crijevnog trakta. Kasnije bi se bolest ugnijezdila u kičmenoj moždini: pojavljivali su se teški živčani napadaji sve do ludila proganjanja. Liječniku Casalu, koji je tu bolest proučavao, rekoše stanovnici Asturije, da je oni poznaju već stotinu godina i da se zbog nje mnogo ne zabrinjavaju. Francuski liječnik Thierry, koji je tu bolest opisao 1755., pogrešno je, zbog obojenja kože, u toj bolesti vidio mješavinu skorbuta i gube. Tada sine neobična misao 1814. talijanskom liječniku Guerreschiju. On se, po nekoj sličnosti simptoma, sjetio na *glavničnu epidemiju Srednjega vijeka*. Postavio je teoriju, da onako, kako glavnična gljivica izaziva ergotizam u raži, da tako bakterije srodne glavničnoj gljivici djeluju u kukuruzu i prenose pojave pelagre na one, koji se hrane kukuruzom. To je otkriće (koje je, međutim, bilo više tvrdnja nego otkriće) bilo za nekoliko desetljeća zaboravljeno, sve dok širenje pelagre u Italiji

nije tamošnje istraživače izazvalo na mejdan, i dok liječnik Ballardini iz Brescije nije utvrdio ispravnost spomenute teorije. Kukuruz je, rekao je, biljka toplih, suhih predjela. Gajena oko Poa, u Južnom Tirolu, duž Dunava ili na Balkanu, mijenja, uslijed vlage, svoja kemijska svojstva: ona postaje otrovna, a pelagra je kronično *otrovanje kukuruzom*. U tome je najzanimljivija bila teorija, prema kojoj se kukuruz u Meksiku i na jugu Sjedinjenih država razvija klimatski zdravije, negoli u mnogo vlažnijoj južnoj Evropi.

Čuveni je Cesare Lombroso pošao tragom te bolesti u Italiji, pa je otkrio, da kukuruz na vlažnim položinama stvara ptomain, otrov, koji svojom nazočnošću izaziva bolest u ljudskom tijelu. On ga je nazvao pellagrozeinom; neki su drugi našli druge toksine. Stanovanje poljodjelskih radnika u močvarama, nezdrava voda, malarija, koja se diže iz komarnih trščaka, i pelagra od palente: bilo je to i odviše za mala čovjeka.

Polenta da fermenton,
acqua di fosso,
lavora tu, padron,
che io non posso.

Kaša od kukuruza
i voda, puna blata:
Majstore, daj radi!
Umor već me hvata.

Ove je stihove prepisao 1903. Italo Giglioli s usta naroda u mjestu Portici. Ma da je sve to bilo više problem loših skladišta, ipak se već posumnjalo, hoće li se kukuruz u Italiji moći održati. Izbio je sveopći bijeg od njegova »otrovnog djelovanja«. I iz južne Francuske izbaciše ga gotovo sasvim kao ljudsku hranu; to više, što je tada pšenica bila spremna da zauzme sve položaje, koje bi joj kukuruz prepustio. Francuski poslanik u Washingtonu, Jules Jusserand, mogao je kasnije na pitanje američkih liječnika ustvrditi: »Premda proizvodnja kukuruza u godišnjem prosjeku iznosi još uvijek 6 milijuna kvintala, mogu vam kao sigurno saopćiti, da se u Francuskoj troši samo posve mali dio te količine za ljudsku hranu; gotovo sve ide u stočnu hranu«. Zar da glavna hrana velikih američkih kultura, hrana, koja nije nikad silazila sa stola Benjamina Franklina, Washingtona i Lincolna, bude samo stočna hrana? Tu nešto nije bilo u redu! — U čemu je nepravda, koja je bila učinjena kukuruzu, otkrio je Kazimir Funk (rođen 1870. u Varšavi), glasoviti pronalazač vitamina. Opadanje beriberi bolesti u japanskoj mornarici — otkad je 1882. Takaki uz svakodnevnu rižu uveo miješanu dijetu s voćem i povrćem — dalo je mig Funku, da je i pelagra samo *bolest zbog nekog nedostatka*.

Krajem 19. vijeka pronašli su holandijski istraživači u Istočnoj Indiji, da se beriberi bolest širi svuda, gdje su moderni mašinski mlinovi zamijenili primitivne ručne žrvnjeve. Zrno riže sastoji se od dva sloja, vanj-

skog i unutrašnjeg. Stari urođenički mlinovi odstranjivali su vanjski sloj rižina zrna samo djelomično, moderni su ga potpuno ostrugali. Međutim, tako proizvedena visoko polirana riža nije sadržavala jednu važnu hranjivu tvar, pa su urođenici propadali od »pojava gladi«, koje u početku nije nitko mogao protumačiti, sve dok se nije razabralo, da se baš u otpadu nalazi prava hranjiva snaga riže. Za ta dušična, kristalinična tijela predložio je Funk naziv *vitamini*. Njihovo otkriće iskoristile su Sjedinjene države tako, što su na *Filipinima* zabranile potpuno poliranje riže. Nekoliko godina kasnije nestalo je beriberi bolesti.

Ništa bolje ne će proći ni pelagra. I pelagra je bolest zbog nedostatka, koja ne nastaje u drevnom kukuruznom zrnu, već u *modernom mlinu*, koji oljušti najbolje dijelove zrna i pravi brašno od njegovih lošijih dijelova. Ako se ispita zrno kukuruza, otkrit će se, da se u tvrdoj ljusci nalazi endosperm i klica. Dok zrno kukuruza u cijelosti sadrži 4,3 postotka masnoće, nalazimo je samo u klici 29,6 postotaka. Klica je prema tome najhranjiviji njegov dio! Ako se ona oljušti, javlja se nedostatak vitamina... Kad su u rodezijskoj tamnici zamijenili predobro samljeveni s ručno mljevenim kukuruzom, napisao je 1912. Roberts, da je »učinak nalikovao na neko čudo«.

Čudne li sudbine ljudske! Katastrofu alata Srednjega vijeka, nedostatak tehnike (ljudi su u brašnu jeli kamene strugotine!), slijedile su već u naše doba »štete od fine mehanike«: Mašine rade već takvom preciznošću, da meljući odbacuju životnu snagu... To nije krivica kukuruza, koji još uvijek postoji kao prijatelj ljudi, kakvim ga opisuje Everett:

»Naše blagoslovljeno biljno zlato šalje iz zemlje savijenu klicu smaragdno-zelene boje. Ne za nekoliko tjedana, ne, za nekoliko dana nastaje od toga snažna stabljika. Poigravajući i dišući na zraku i suncu i ljepša od Salomonove haljine, širi se zelena svila i pokazuje svoje srebrno ovješene gajtane. Svu je ispunjava plodna zlatna prašina; i na kraju zelena pređa izbacuje tri čudesna klipa, nabijena zrnjem — svako zrno nosi u sebi sve mogućnosti zdravlja i narodne sreće.«

KRUMPIR ZAPOČINJE SVOJE PUTOVANJE

81

KAD SU ŠPANJOLCI 1531. STIGLI U PERU, NAŠLI SU NA VIŠIM položajima prostrane povrtnjake. Tu je uspijevala jedna biljka, ljupko izrasla, sa cvjetovima, koji su bijelo, ružičasto i blijedo-ljubičasto virili iz čaške od pet listića. Biljke zelenih četvorobridih stabljika stajale su čudno razdaleko jedna od druge. Još je čudnije bilo, što su Indijanci

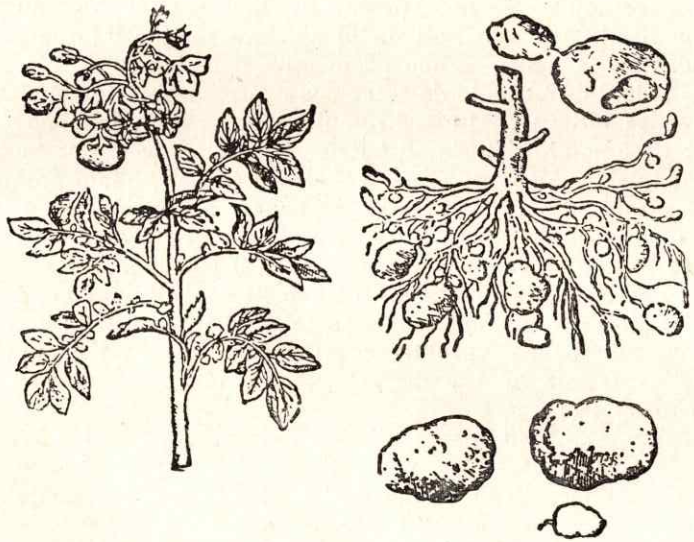

Sl. 45
Prvi crtež krumpirove biljke (1580)

oko svake biljke zgrnuli brežuljčić: »treba što veći dio stabljike udružiti sa zemljom«. Španjolcima to nije bilo razumljivo. Ta iz zemlje se hrani korijen, a ne stabljika, zar ne? A on je ionako u zemlji.

Plod u dozrijevanju bio je zelena mesnata bobica. Kad je neki Španjolac stavio tu bobicu u usta, dotrčao je lomeći ruke vrtlar, legao ispruženih ruku na zemlju, i pravio se kao da je mrtav te uvjeravao neiskusna čovjeka, da tu stvar mora opet ispljunuti. Zar je to bio otrov? Ta jest

ovi su divlji narodi umakali svoje strelice u taj otrov; oni su taj otrov trebali i za ribolov, da njime omame ribe i da ih onda hvataju rukama. Od njih se može svašta očekivati. Ali zar da nepregledne bašče pokrivaju monokulturom otrovnog bilja? Time bi se moglo potamaniti čitavo vicekraljevstvo Nove Španije. To ne može biti svrha ovih vrtova.

Iduće su večeri žene i djeca počupali bašče. Stranci nisu vjerovali rođenim očima. Sva je divota iščezla. Ali na podzemnom korijenu tih biljaka visjeli su gomolji, goleme nabrekline stabljike; to je bilo blago, koje su žeteoci spremali. Njima su se ovi blijedo-plavkasti dijelovi stabljike činili dragocjenošću. Sve ono nadzemno bilo je spaljeno.

»Što to znači?« pitali su Španjolci i pokazivali na odvratne gomolje.

»Papa!« rekoše oni.

»A čemu služe?«

Indijanci su pokazivali na usta. Španjolcima je bilo nevjerojatno, što su oni lijepu biljku, koja je očito bila otrovna, spaljivali, a njezin najružniji dio spremali, kao da se on može jesti... Ali su je onda i oni sami jeli, narezanu na ploštice, prženu ili cijelu u vodi skuhanu. Osjetili su da ima neodređen okus, ali da je nadasve zasitna. Možda ponešto i *prezasitna.* Ako je netko — kao na primjer ovi plemići — bio navikao, da mnogo jede, bilo bi bolje da je se čuva: pretrpavala je želudac.

Te »pape« bili su *potatoes,* krumpiri. Prozvaše ih tako po nesporazumu: jer riječ potato potječe od *batata.* A batate (sweet potatoes) uopće i nisu krumpiri, već rođaci vrste pomoćnicâ i nisu nimalo srodne onim gomoljima, koje su Indijanci nazivali »papa«. Nakon što su tako Španjolci to novo raslinje smatrali za batate, nazvali su ga Englezi potato. U Italiji se to ime iskvarilo u »tartuffoli,« a u Njemačkoj u »Kartoffel«. Francuzi su se od svega toga udaljili i gomolj nazvali »pomme de terre«, »jabukom, koja raste u zemlji«. Isto su tako postupili i Srbi: kad su jednoga dana čuli nekog »prokletog Nijemca«, kako taj gomolj naziva »Grundbirne« (»*pear of the ground*« — »zemna kruška«), prozvaše ga brzopleto *krumpirom.*

U početku, oko 1540., nema toga gomolja još nigdje ni u Francuskoj ni u današnjoj Jugoslaviji — morao je biti još prilično daleko. Negdje na visoravni Anda. Lijepo se može promatrati, kakvi su umjetnici tamošnji vrtlari. Kad su vunaste ljame donijele na farmu žetvene košare pune krumpira, sjeli su vrtlari na kredno-bijeloj mjesečini, koja brdske stijene čini tužnima, i mrmljajući odabirali sorte, koje će poslužiti za novu sadnju. Jer te se čudne biljke ne razmnožavaju pomoću sjemena, već pomoću gomolja, a ti se gomolji mogu brusiti i oplemenjivati. Svrha je toga postupka bila, »da se dobije krumpir, koji se može potpuno iskoristiti, bez otpadaka«. Treba s njim mnogo stotina godina praviti kojekakve pokuse i odgajivati ga. Nije to mala znanost.

PERUANSKI JE KRUMPIR JOŠ I DANAS PREDMET UMJETNOG obrta kao negdje drugdje gajenje ruža. Hyatt Verrill, koji je prije nekoliko godina vidio sajmove krumpira u Peruu, opisuje njihovu posebnu ljepotu: »Takav je peruanski sajam nešto nadasve čudno. Tu se gomolji krumpira sjaje u bijeloj, sivoj, ružičastoj i despikovoj boji; ima tu podvrsta smeđe, zelene i grimizne kože, pa drugih s narančastim i crnim prugama i takvih, koji se prelijevaju u duginim bojama; tu ima krumpira svakojakog oblika, koji se samo može zamisliti, neki nježni, čak prozračni kao rajčice, pa u obliku žabe sa bradavkama. Neke vrste nisu jestive, dok ne promrznu. Ima tu biljaka po četiri stope visokih i takvih, koje gmižu po zemlji, sa bijelim, grimiznim i ljubičastim cvjetovima — pa biljaka, koje se prilagođuju široko razvedenim klimama: jednako tropskom pojasu s njegovim kišama, koje sve preplavljuju, kao i umjetno navodnjenim pustinjama; one uspijevaju i u plodnim dolinama i na kamenim visoravnima i oporim, od oluja iskidanim Andama«.

Kad su Španjolci oko 1540. vidjeli vrtlare, kako spretnim kamenim noževima »operiraju« krumpire, prije nego što ih ponovo stave u zemlju, morali su pomisliti na kirurge, koji se bave dječjim glavama. I zaista, Peruanci su i sami vjerovali u neku vezu između glava i krumpira. Oni su posjedovali veliko kirurško znanje o operacijama lubanja. To je bilo vrlo važno u vrijeme, koje je uglavnom poznavalo kijače i oružje za udaranje, kad su se najčešće ratne ozljede očitovale u potresima moždana i lomovima lubanja. Pri lomu lubanje može mozak biti izložen velikom pritisku: stoga su Peruanci na ozlijeđenoj lubanji otvarali prozor, koji je propustio tekućinu da iscuri i pritisak krvi ponovo sveo na normalu. Bila je to »trepanacija«, koju su evropski liječnici otkrili tek kasnije. Prozor je tvorbom nove kosti zaista ponovo zarastao: u grobovima Inka našlo se vrlo mnogo lubanja s takvim prozorima, koji su uspješno zacijeljeli. Nije čudo, što su se Inke time ponosili! Djetinjasto je i tajanstveno bilo vjerovanje Indijanaca, da takvi čini — mijenjanje naravi neke ljudske glave — pokazuju svoje djelovanje u bilinskom svijetu. Krumpir je bio sličan ljudskoj glavi; i svakiput — tako su oni tvrdili —, kad uspije kakva trepanacija, pojavljuje se neka nova, lijepa, varirana sorta krumpira. U tome je bila neka magična veza.

Suvišno je reći, kako su španjolski osvajači prezirali takvo vjerovanje. Ali ma koliko se oni trudili da u Peruu prošire kršćanstvo, ipak magijska prareligija u toj zemlji nije bila nikad potpuno uklonjena. Krumpir je bio živo biće: budući da su Indijanci vjerovali u kamenje, oni su, na primjer, u njivu zakapali kamenje krumpirova oblika, i tako postigli najbolje žetve. Jezuit pater Arriaga saopćuje 1621. po prvi put priču o »krumpirovoj majci«. Te su »axo-mame«, krumpirovi blizanci, kanda jamčili plodnost. Kad su se prilikom iskopavanja našli srašteni krumpiri, brižljivo su ih objesili iznad polja, da se ostale biljke u njih

ugledaju. Svećenici su, dakako, bjesnili protiv te besmislice — ali uzalud. Još je u naše vrijeme vidio Nordenskjöld u Boliviji takve izvješene udvojene, čarobne krumpire: tada već, dakako, u obliku križa. Ljudi su mislili: staro i novo vjerovanje jače je, nego *jedno* vjerovanje samo.

»*Extirpation de la idolatria*« (iskorenjivanje idolopoklonstva) nije eto, Španjolcima nikad pošlo za rukom. Oni su u Evropi možda mogli iskorijeniti vjeru Maura i Židova, u prostranim područjima Amerike mogli su ostatke urođene prareligije u najboljem slučaju samo ugraditi u kršćanstvo. Kršćanstvo postade opet pogansko. A, što je još mnogo značajnije: kad su Španjolci krumpir uveli u Evropi, uveli su zajedno s njim, a da to nisu ni znali, i fino, nevidljivo korijenje indijanskog praznovjerja. Sve ono, što su vjerovali Indijanci, pojavilo se iznova u Evropi. Čak i ondje, gdje se nikad nije čulo o indijanskoj vjeri: Seljak je, na primjer, u sjevernoj Švedskoj zakopao u krumpirište isto onakvo homeopatsko kamenje i tako izvršio svoju vračku plodnosti. A u baltičkim pokrajinama vjeruje se do današnjeg dana u čvrstu povezanost između krumpira i ljudskih glava. Kad ondje seljačka porodica u proljeće jede prve krumpire, običaj traži, da članovi svojte oko stola jedan drugoga čvrsto povuku za kosu. Kosa je simbol dugačkog korijenja, koje raste na krumpirovim glavama — a smisao je toga običaja, da treba malo trpjeti, kad zubi melju plod. Tako su i Grka učili da jadikuje, kad muči i zakapa u zemlju sjetveno zrno. Treba od bogova prirode, kad ih ubijaju, izmoliti oproštenje. Jer oni opet uskrsavaju — jao nama, kad oni to *ne bi* činili.

83

KADA JE KRUMPIR STIGAO U EVROPU? — ČUDNO JE, ŠTO NE znamo taj datum. Ta mi znamo tolika data iz političke povijesti. Znamo za bitke i sklapanja mira. A tako važna data, na kojima se osniva povijest Irske, Francuske i Prusije, ne znamo. To dolazi otuda, što smo kroz hiljade godina smatrali jedino političku povijest za povijest čovječanstva. Unatrag 150 godina znamo, da je ona bila i povijest trgovine. Ali da je povijest čovječanstva bila povijest ratarstva, zna i danas vrlo malo ljudi.

Stoga i ne znamo ništa o zapanjivom učinku, što ga je izazvao prvi brodski tovar krumpira u nekoj španjolskoj luci! U Španiji se najbolje znalo, kako teško gladuje sirotinja. Otprilike osamdeset godina ranije bili su protjerani Mauri s poluotoka: — sada je španjolsko tlo zbog toga snosilo posljedice. Saraceni u Španiji — za razliku od Arapa i Turaka na istoku tadašnjeg sredozemnog svijeta — bili su sjajni ratari. Možda oni to nisu bili po svojoj naravi, ali budući da su na dvorovima Saracena vladali učenjaci, a ne samo vitezovi (vladar, kao što je bio Alhakem, posjedovao je biblioteku od 600 000 svezaka), mogli su Arapi lako na svoj

jezik prevesti velika naučna djela Antike. I od učenosti postade praksa. Posjedujući velike ratarske pisce, učila su sveučilišta po Columelli, Ksenofontu, Catonu i Terenciju Varru, što je to farma, i kako se pametno i korisno mogu ljudi baviti ratarstvom. Posebno maursko kemijsko znanje još je Antiku i nadopunilo. Arapi su došli iz pustinje i oni su prema tome znali, da voda za kulturu nije akcidens, već naprotiv prvi preduvjet. »Pred njihovim nogama«, piše William Prescott o »genijima vrtova« Granade, »ležala je "vega„, ravnica. Arapi su je poboljšavali pomoću svega svoga znanja i svim svojim umijećem. Oni su vodu Xenila proveli krajem pomoću hiljada kanala. Posljedica toga bila je neprestana žetva poljskih i voćnih plodova; tu su se kroz čitavu godinu susretali produkti najudaljenijih predjela.

Ali kad su kršćanski Španjolci oduzeli zemlju Maurima, pustili su nevješti da propadnu naprave za navodnjavanje; izbila je velika suša — i uskoro su »vrtovi Zapada« izgledali onako kao i ostala Španija. Kao Don Quijotova krajina, u kojoj ne raste ništa do ludosti i siromaštine«, u kojoj su krunski grandi posjedovali dobra, na kojima su pasle samo koze, i gradovi prema seljacima bili odviše neprijateljski raspoloženi, a da bi pomogli ublažiti alatnu katastrofu nizinskog kraja.

Kako je željno morao posegnuti seljak u Španiji za plodom, koji za svoje gajenje nije tražio ni pluga ni teglećeg blaga! Prvi spomen o krumpiru u španjolskoj literaturi nalazimo 1553. u djelu »*Chronica del Peru*«. U njemu ga pisac, Cieca de Leon, spominje sedam puta. Svijestan je, kakvu krumpir ulogu igra onkraj Atlantika. On, naravno, zna, da Indijanci gaje kukuruz, ali zna i to, da je konzervirani krumpir bolja pričuva za slučaj gladi. »Indijanci suše svoje krumpire na suncu i čuvaju ih od jedne do druge žetve. Oni nemaju umjetnog navodnjavanja: kad kiša izostane, izbila bi glad, da nemaju tih krumpira . . .«

Plod, o kome se tako govorilo, zacijelo nije bio neka poslastica. On je bio nešto za narodne mase, i Španjolci su to rano spoznali. Već je 1573. kupila gradska bolnica u Sevilli velike količine krumpira kao dio normalne opskrbe. Krumpir je bio određen za masovnu potrošnju i više ga nisu uvozili, nego su ga već sadili u okolici Seville. On, dakle, nije igrao ulogu »gomoljike«. Luksusna roba nije imala što da traži u bolnici.

Iz Španije je krumpir oklijevajući putovao dalje u Italiju, Austriju i Nizozemsku. Iz Švicarske je stigao u Francusku. ali je tu zastao i naišao na tako goleme psihološke teškoće, da je isprva bio ponovo zaboravljen.

Ali kako je krumpir došao u Englesku? Pisana povijest je dugo tvrdila, da su to bili Englezi, koji su taj plod prvi donijeli iz Amerike. Ne, to nije točno. Danas znamo, da je krumpir u Španiju stigao dvadeset godina prije, nego u Englesku. Ali je nešto drugo točno: da je Englez Francis Drake donio 1586. krumpir iz jedne Amerike, koju Španjolci uopće nisu poznavali. Naime iz Sjeverne Amerike.

U divnoj utakmici, koju je stvorio tek moderni svijet, u utakmici između Engleske i Španije, igra i krumpir svoju ulogu. Kraljica Eliza-

bęta, a još više njezini paladini, zavidjeli su Španjolcima na zlatom i srebrom natovarenim lađama, koje su svakog mjeseca stizale sa zapada. Englezi, istina, nisu napali Meksiko i južne države — za to nisu bili dovoljno jaki —, ali su govorili, da je kontinent ondje prijeko još uvijek velik. Sjever je mamio! Zar nije i ondje bilo zlata i bogatstva? Zar nije Amerika uopće bila obećanje bajoslovnog bogatstva?

Jedan pogled na Indijance Sjevera mogao je Engleze opomenuti na oprez. Tu nije bilo snažne kulture Azteka i srebrnog bogatstva Peruanaca. Tu su bile samo beskrajne šume, neizmjerna područja za lovce i ribolovce. Ali su Gilbert, Raleigh i Drake ipak pošli na sjever. Oni su u jednu ruku htjeli da na nekim točkama Amerike osnuju »tajna gnijezda morskih orlova, da otuda pljačkaju španjolske flote«, a u drugu ruku htjedoše, da za Englesku dočaraju vrijednosti i dobra iz samoga tla. Raleigh je umro od toga sna. Taj učenjak, humanist i pjesnik, bezobzirni pustahija i politički intrigant, bio je poslije Elizabetine smrti zapleten u unutrašnji engleski metež i od Stuartâ smaknut. (Kako li su Španjolci klicali od veselja, što su tada u Londonu skidali glave vlastitim imperijalistima!)

Taj je Walter Raleigh 1584. za »djevičansku kraljicu« zaposjeo obalu, koju je u njenu čast nazvav *Virginia*. Ali se 108 ljudi, koje je tu naselio, nije moglo održati. Nakon desetmjesečnog pokušaja doveo je Francis Drake izgladnjele ljude natrag kući. Kad su se ti naseljenici Virginije nakon preuranjena eksperimenta ponovo iskrcali u Engleskoj, imali su sa sobom krumpir. Možda su ga na kraju već i sami gajili na američkom tlu, a možda su ga u kakvom gusarskom pothvatu uzeli s neke španjolske lađe, koja je krstarila u blizini Virginije. Ukratko, Raleighovi ljudi su bili prvi Englezi, koji su vidjeli i jeli krumpir. U nedostatku drugih bogatstava unijeli su ga kao ukrasno bilje u londonske botaničke bašče. Poznavalac bilja John Gerarde spominje 1596., da ga ima u njegovoj bašči u Holbornu. Ali su Londonci već iduće godine gledali krumpir posve drugim očima. Pravim očima: krumpir se može jesti! On se brzo širio, lako se gajio, s malim zadovoljna biljna domaća životinja.

84

PARTER GLOBE-THEATRA ČUO JE JEDNOGA DANA UZVIK: »*Let the heaven rain potatoes!*« (»Pa makar padali krumpiri s neba!«) Bilo je to devet godina nakon Drakova povratka. Tekla je 1596. A taj je poklik uzviknuo Shakespearov *Falstaff* u »Veselim ženama vindsorskim«. Vidjelo se, kako od ljubavi mahniti trbonja ispada na scenu na ljubavni sastanak. U proljetnoj se noći bude vile i vilenjaci, a sam je on maskiran kao jelen. »*Let there come a tempest of provocation!*« viče on, »*I will shelter me here*« — Pa makar padali s neba krumpiri!

Londonski građani i zanatlije morali su, dakle, posve točno znati, što je to krumpir. Shakespeare, pjesnik pozornice, nije činio ništa, da bi propagirao rijetkost, koja je rasla u staklenicima. Dosjetka u komediji je munjevito sporazumijevanje govornika i slušalaca: sveopće poznata stvar nalazi novu primjenu ili novo tumačenje.

Sl. 46
Vincent van Gogh: Žena, koja ljušti krumpir

Ali dosjetke nekog velikog pjesnika ne služe samo za to, da izazovu grohotni smijeh. Ako se publika tu smijala, smijala se ona i na kalambur jedne biblijske paralele. Što je zapravo bilo to, što je moglo »padati s neba«? U 2. knjizi Mojsijevoj, u glavi 16., daje bog djeci Izraelovoj, koja gladuju, da im s neba pada mana: »Kad je ishlapila rosa, gle, ležalo

je u pustinji nešto okruglo i sitno, kao mraz na zemlji«. Ljudi su se smijali *tome*, što se ogromni krumpir, koji je poput kamene kugle izletio iz opsadnog mužara, uspoređuje sa sitnom manom. Mana je, po biblijskoj priči, 40 godina nadomještala kruh Židovima, koji na svom prijelazu preko pustinje nisu imali za jelo ni pšeničnog ni ječmenog brašna.

Tu se zapravo govori o krumpiru kao *surogatu kruha*, a što ga Shakespeare spominje, kad želi da se šali, to je za to upravo dokaz na temelju indicija. On ga zacijelo ne bi spominjao kao kolonijalni kuriozitet.

Zar je, dakle, londonski puk u elizabetinsko doba svoj kruh »produživao« krumpirom? U djelu William Harrisona »Description of England« spominje se, da bi se u razdobljima, kad žito narijetko raste, mogao kruhu pridodati grah, grašak, zob i žir. Krumpirovo brašno se ne spominje, ali one godine, kad je objavljena ta knjiga, 1577., krumpir nije bio poznat. Zašto krumpir ne bi mogao dvadeset godina kasnije kao »produžetak brašna« pristupiti krugu nadomjestaka? Devedesetih godina postaje to vjerojatnim. Nakon što su prve jeseni dale još dobru žetvu (pšenica se čak izvozila u Francusku), nastupila je u kasno ljeto 1596. odjednom glad. Žito se moralo kupovati u inozemstvu, pa je Teodor Ivanovič, »kralj i veliki knez sviju Rusa«, odredio, da se Engleska opskrbljuje žitom. Vidjet ćemo, da je nevolja morala biti strašna — i to baš u vrijeme, kad Shakespearov Falstaff iskazuje krumpiru čast kao »mani« —, kad pročitamo pismo, koje je 11. srpnja 1597. bilo iz Newcastla upućeno lordu Robert Cecilu: »U četvrtak se u našem gradu zdjela raži prodavala po 32 šilinga, i da nisu, po nekom nebeskom udesu, idućeg dana došli Holanđani sa svojim žitom (koje je raslo u bogzna kojoj zemlji) — ja ne znam, što bi se s nama dogodilo? Više od dvadeset dana nije više nitko imao ni korice kruha, da ga stavi među zube — i mnogi su polijegali po ulicama i na poljima, da umru«.

U toj je strašnoj nesreći *morao* pomoći krumpir. Pedeset godina kasnije rekao je engleski liječnik dr. Thomas Venner u »Via Recta ad Vitam Longam«: Krumpir doduše nadima, ali je brašnjava sastava i stoga više od svega zasitan — izvrsna narodna hrana. Godine 1664. ističe John Forster u knjizi »Blagostanje Engleske je poraslo zahvaljujući krumpiru«, da već gotovo sva Irska živi od njega, premda on potječe iz Zapadne Indije. On potiče engleske seljake, da se ugledaju u Irce.

ŠTO JE KRUMPIR RASTAO U IRSKOJ, I ŠTO OD NJEGA ŽIVI

čitava zemlja, nije za Irsku nipošto bila preporuka, već naprotiv zamjerka. Ta Englezi su mrzili Irce kao vječne »*trouble-makers*«, s kojima su iz religioznih i političkih razloga bili vječno na ratnoj nozi — a još su ih više mrzili kao siromašne ljude. U »utakmici žitnih sorta« igra veliku ulogu, da li je neki narod, kad nudi koje jelo, siromašan ili bogat. Ako su njegove životne prilike loše, onda to baca sjenu i na njegovu hranu. Ukus se — baš kao i moda — uvijek povodi za aristokratima.

Da je krumpir ustvari »nešto za siromašne ljude«, dakako, ponajprije hrana za životinje, bila je neiskorjenljiva predrasuda Engleza u 17. vijeku, ali se to može protumačiti i drukčije. Otkrivačka putovanja Španjolaca, Portugalaca i Holanđana nisu bila namijenjena samo zlatu, već isto toliko i mirodijama. Posjed Nizozemske Indije učinio je, na primjer, Holanđane najvećim mirodijskim milijunarima svijeta. Kao što priča H. E. Jacob u svojoj knjizi »Bajka o kavi i njezin pobjednički pohod«:

»Ti prvi Evropljani, koje je ugledao Arhipelag, nisu grabili samo klinčac. Njima je zamamno udario u nos čitav svijet palma i otoka; i kao što su na Zapadu Španjolci plovili prema »otocima zlata«, tako su na Istoku Portugalci stigli do »obale mirodija«. Tako zlato i mirodije postadoše jedno te isto. Papar se mogao prekovati u zlatni novac; ništa manje muskatovi orasi, koji su se na Molučkim otocima mogli nakupovati dvadeset puta jeftinije, nego u ostaloj Aziji.«

Uslijed pretjeranog uvoza mirodija postao je jezik bogatijih naroda zapadne Evrope gotovo neosjetljiv za sve blaže jestive nadražaje. Prije svega jezik Engleza! Kao što spominje Ezra Parmalee Prentice u knjizi »Glad i historija«, mogao je u 17. vijeku dr. Thomas Muffett napisati, da »lubenice, kruške i jabuke zapravo nemaju okus ni po čemu«. Sada se razumije, zašto je Ircima — koji su bili siromašni, te stoga sebi nisu mogli priuštiti skupi papar — izvrsno prijao blagi krumpir.

Engleskom pretjerano mirodijskom ukusu značio je krumpir malo. Ali za siromašne Irce postade on nacionalnom sudbinom. Kroz stoljeća je — to možemo reći mirne duše! — postojao stalni odnos između broja glava Zelenog Otoka i broja gomolja u zemlji. Sve dok je krumpirov gomolj ostao vjeran seljaku na poljima, a ženi u njenom pokućnom vrtiću, dotle su Irci mogli i živjeti i u »legalnom građanskom ratu« protiv Engleza čvrsto stajati na braniku. Od vremena Raleigha sedam je generacija u Irskoj gajilo i jelo krumpir. Tek kad se u 19. stoljeću krumpir iznevjerio Ircima, došlo je do one narodne katastrofe, koja se još ni danas ne može zaboraviti.

Već je 1822. jedna loša ljetina izazvala glad u Irskoj. Iznenada se na otoku pojavio novi neprijatelj, »*potato-blight*«. Neobjašnjiva bolest,

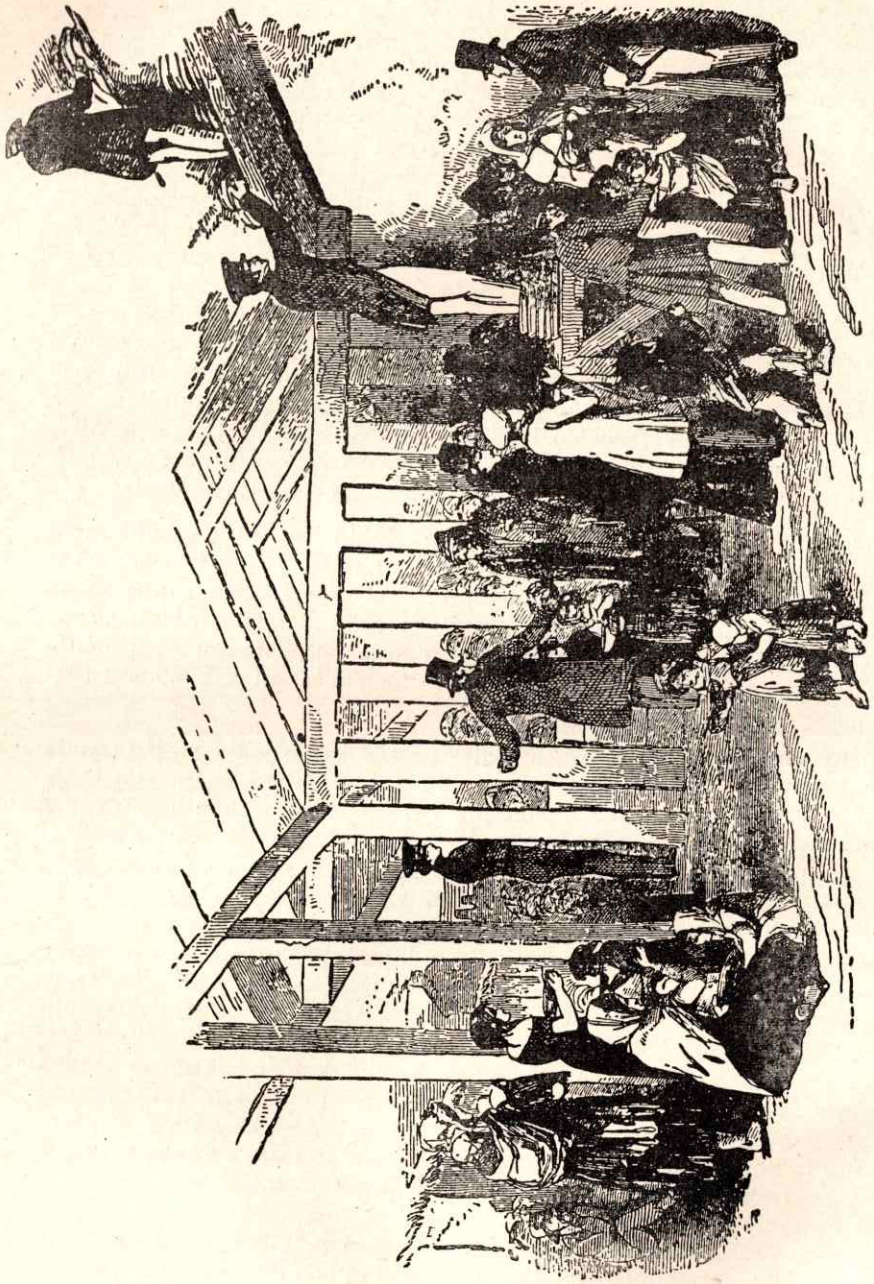

Sl. 47
Podjela kukuruza u vrijeme gladi u Irskoj godine 1847.

krumpirova snijet. Bila je nalik na medljiku. Botaničari, kao na primjer Chauncy Goodrich, tumačili su, da je životna snaga krumpira (već nekoliko stoljeća razmnožavao se krumpir pomoću gomolja, a ne pomoću sjemena) uslijed naopakog načina nespolnog razmnožavanja odviše oslabljena, a da bi se mogla oduprijeti bolestima. Vodila se naučna prepirka, ali u početku bez ikakve koristi. Bolest se širila. Ona više nije tištila samo Irsku. Njezin je otrovni dah pirio kroz Belgiju, Holandiju i Njemačku i dopro dolje sve do Ugarske; ali je samo u Irskoj u nekoliko dana pretvorila bogatu žetvu u gomilu biljaka, koje gnjiju. Nijedan irski kotar nije bio pošteđen. 27. srpnja 1846. putovao je Father Mathew iz Corka u Dublin: uza sve rubove cesta vidio je, kako u punom sjaju cvjeta i buja krumpir. Pri povratku 3. kolovoza vidio je u istom kraju vegetaciju, koja gnjije. Lomeći ruke i jadikujući sjedili su žitelji na plotovima svojih istrunulih bašča. Oni su bili Irci i stoga siromašni. A sada su se bojali, da će umrijeti — jer nisu gajili ništa drugo.

Engleska je zahvatila najvećom brzinom. Londonska je vlada poslala na Zeleni Otok kukuruza za 100 000 funti. Ali je stanovništvo primilo taj dar Robert Peela potmulim prkosom i nepovjerenjem. »*Should we eat the brimstone of Peel?* (Zar da jedemo Peelov sumpor?)« Mnogi su mislili, da ih žele potrovati; bilo je staro vjerovanje, da ljudi od kukuruzne hrane pocrne. A onda su ga na kraju ipak jeli. Umjesto da se, što bi bilo bolje, prostrane obradive površine u Irskoj odmah prebace na gajenje zobi i raži, pokušalo se da se izgladnjeli ljudi zadovolje za prvi čas: uvezene su ogromne količine prekomorskog kukuruza. Pojavila se čitava vojska onih, koji će ga dijeliti — govorilo se o 700 000 ljudi. Kako je Irskoj povrh toga nedostajalo ne samo mlinova za kukuruz, u kojima bi se taj plod zgnječio u kašu, već i posuđa za kuhanje, dovezene su iz Engleske parobrodima i jedrenjacima gomile mjedenih lonaca.

Ali ništa nije pomoglo. Glad je obilazila zemljom. Za glađu je došla influenca. U idućih pet godina umrlo je malne milijun ljudi: petina stanovništva.

Tada je, po prvi put u irskoj povijesti, odjeknuo krik masa: »Neka se spasi svatko, tko god može! Život je važniji od zemlje!« Već je prve godine gladi moralo 30 000 ljudi napustiti svoja sitna imanja. Nakon tih desetaka hiljada, koji su pobjegli u emigraciju, rasle su brojke kao bujica. U prvih deset mjeseci 1847. već se u Liverpoolu iskrcalo četvrt milijuna irskih brodolomaca. Polovica od toga pošla je odmah dalje — natrag onim putem, kojim je prije nekoliko stotina godina došao kukuruz: otplovili su u Sjevernu Ameriku. Bili su bolesni, skršeni i siromašni: nagruvani putnici potpalublja, koji su bili seljaci i vrtlari. Mnogi su od njih jedva skucali vozarinu. U početku su za vrijeme prijevoza umirale od gladi čitave obitelji; parobrodarska su društva tek kasnije bila obvezana da svoje putnike i prehranjuju.

Iskrcaše se. Stadoše se ogledati. Irci nisu s nepovjerenjem gledali samo zemlju svoje domovine, ne, gledali su tako svaku zemlju. Oni nisu,

kao na primjer Nijemci, pošli na zapad, gdje je bilo slobodne zemlje. Irci, koji su se naselili u New Yorku, New Jerseyu, Illinoisu i Pennsylvaniji, postadoše gradski stanovnici. Niti su imali novca za ratarska oruđa, niti volje i vremena da čekaju — a u ratarstvu treba čekati. Morali su se prihvatiti svakoga posla. Tako je došlo do velike preorijentacije: tokom nekoliko godina nisu više Irci u Americi bili evropski Irci. Tko nije gradio ceste i željeznice, sjedio je kao mali čovjek u gradu. Ali velik broj malih ljudi tvori na kraju moć. Irci su se kao krumpiri ukorijenili u tlu velikih svjetskih gradova. Godine 1850. bilo je od 25 milijuna stanovnika Sjedinjenih Država već 4 milijuna irskoga porijekla. A emigracija je neprestano rasla! Nevjera biljke miljenice, glad i neuspjelo gospodarenje prognalo ih je iz domovine, na licima im je bila zapisana nesreća. Neprijateljstvo, koje su susretali, kad su kao blijeda ljudska rijeka dolazili u dodir s Angloamerikanima, koji su se već odavna dobro smjestili, pojačalo je u njih irski klanski duh. Sada su još čvršće srasli, posvuda su nicale irske četvrti, centri političke moći.

Nikad nije iščezlo sjećanje na dom, na zeleni, modrim nebom presvedeni otok, na slamom pokrivenu seljačku kuću, na sirotinjsku zdjelu večere. Kruha nije bilo — ali su se s velikih krumpira dizali prema licu oblaci pare kao s vrućeg vulkanskog kamenja. To je prošlo... Irci su već odavna jeli kukuruzni kruh Amerikana (a da od toga ipak nisu pocrnili). I nikad više nije bilo onog mirisa gorke i vlažne svježine, koja se dizala iz krumpirišta... Ali su se tu, u tuđini, sjetili, da je nekoć krumpir davao seljacima žestoki, utješljivi alkohol. I oni postadoše, sada, u Americi, najjači prodavači alkohola; držali su većinu »saloona«. A saloni su tvrđave političkog upliva. U New Yorku su trideset godina vladali Irci u svim gradskim ustanovama. Tek je 1934. Talijan La Guardia sa svojim republikancima razbio glasačku većinu Tammany Halla, koju su držali Irci. (A kasnije je opet jedan Irac, O'Dwyer, bio gradonačelnik New Yorka.)

I tako je nestašica krumpira bilo ono, što je prije stotinu godina u dalekoj Evropi postalo regulatorom iseljivanja. Jedno je povrće odlučno djelovalo na povijest Amerike; ono je nacionalno i politički izmijenilo ljudsku osnovu gradova. Nešto bi se slično zacijelo moglo ponovo dogoditi svakog trenutka, jedna bi nova hrana mogla započeti međuigru na svjetskoj pozornici. Povijest narodâ je naime u najvećoj mjeri povijest agrikulture.

1763: Friedrich Veliki nadgleda žetvu krumpira

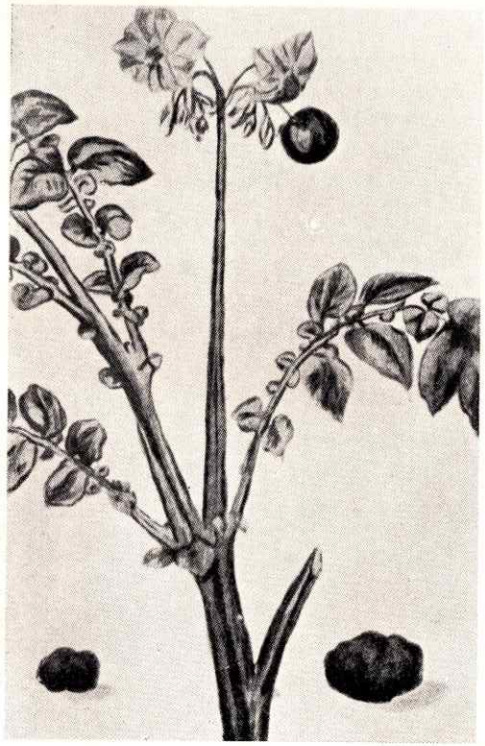

KRUMPIR ZAPOČINJE SVOJE PUTOVANJE

1588: Rani crtež krumpirove biljke, koji je Philip de Sivey poslao Clusiusu

Carine padaju.....

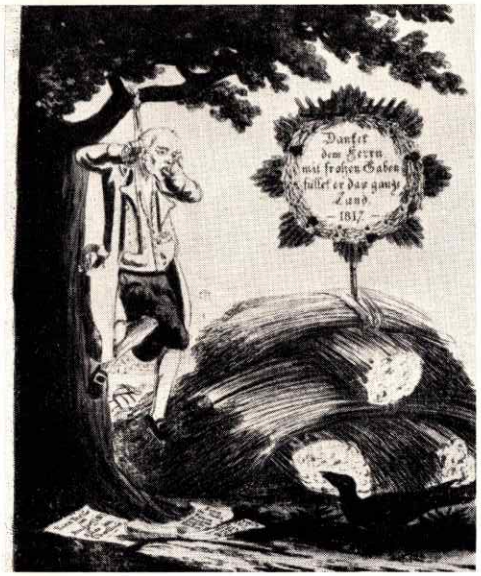

REVOLUCIJA
I
RESTAURACIJA

...ali lihvarenje žitom ostaje

IZMEĐU SQUANTA I OLIVER EVANSA

86

KOLUMBO JE STUPIO NA OBALU AMERIKE IPAK KAO svjetski čovjek, kao diplomat i učenjak. Po Fernandu Cortezu je lukavstvo, po braći Pizarro brutalnost osvojila golema područja svijeta. Engleski potkapetani sir Walter Raleigha trebali su u Virginiji samo oponašati Španjolce: morali su samo čvrsto vjerovati, da se središte svijeta naziva London, a ne Madrid — i njihova bi zavist stvorila nova carstva. A u što su vjerovali *pravi* osnivači »Sjedinjenih država«, *»oci hodočasnici«*, koji su se 21. prosinca 1620. iskrcali na mjestu današnjeg Plymoutha? Vjerovali su u boga.

Oni su napustili svoju domovinu Englesku — među tolikima, čini se, najbolju —, jer su se htjeli moliti bogu na svoj način. Vidjeli su, da odvajanje Engleske od katolicizma, koji su mrzili, nije značilo mnogo više od kompromisa. Činilo se, istina, da je papa iz Engleske protjeran, ali su oltari i ceremonije ustvari ostale. Kad je tada Jakob I. nastupio svoju vladavinu s izjavom, da onaj, tko ne pripada domaćoj crkvi, mora seliti iz zemlje, onda je nekoliko stotina ljudi shvatilo tu prijetnju doslovnije, nego što ju je shvatio monarh. Godine 1608. otputovali su ti separatisti u Holandiju, u jedinu zemlju, koja je jamčila za apsolutnu snošljivost u pitanjima vjere.

Ali oni nisu ostali ni u Holandiji. Njima se doduše svidjela vjerska sloboda, ali su uvidjeli da su upali u zemlju ekstremnog nacionalizma. Holanđani su bili trgovci pod kontrolom cehova, koji su priznavali pravo na rad samo holandskim državljanima. Tko je uza sve to dobio posla — ponajviše u industriji odjeće —, taj je uskoro razabrao, da čovjek, koji je za svega svoga života bio u Engleskoj seljak, nije sposoban da rukuje tkalačkim stanom ili iglom. Čak je i za holandsko pivarstvo bilo potrebno naročito razumijevanje. Rukotvorci u Nizozemskoj nisu već odavna bili seljaci, a to, čini se, i nije bilo potrebno: oni su Rusima prodavali svoje sukno, a u zamjenu na lađama dovozili njihovo žito. U utakmici s domaćima, engleski su sitni seljaci posvuda izvlačili kraći kraj, promjena zvanja nije im polazila za rukom, učenje holandskog jezika činilo im je poteškoće, i bijedni su emigranti nakon dvanaest godina truda bili tako malodušni, da su odlučili »živjeti radije u divljini, nego u industrijskim gradovima«.

Vjerovali su, da u svojim srcima čuju riječ apostola Pavla: »Izađite! I odijelite se od pogana! I ne dirajte stvari, koje su nečiste!« Oni su prilično bojažljivo pisali u London, onoj trgovačkoj kompaniji, koja je naselila Virginiju. Znali su, da je Amerika daleko, i da kralj Jakob ne namjerava, da tako daleke podanike vjerski uznemiruje. Vrlo obradovana, što će imati više naseljenika, Virginia-Company je pristala. Dobili su kredit, opremili »Mayflower« i otplovili.

Ekspedicija dječaka, koja danas želi izgraditi ljetni camp, latila bi se posla praktičnije. Njihovo je otkrivanje Amerike započelo time, što isprva uopće nisu našli zemlju Virginiju. Njihov ih je pilot iskrcao na sjeveru umjesto na jugu. Iskrcali su se kao pustolovi, doslovno »bez povelje i bez plana«: bez ikakva prava na zemlju ili bilo kakva ovlaštenja, da s njom raspolažu. Ali oni su djetinjom genijalnošću odmah sastavili svoju vlastitu vladu, koja s vladom kolonije Virginije nije imala nikakve veze. »Ovo je rješenje bilo izričito englesko, nijedan se Španjolac ne bi na tako što odvažio«, misli povjesničar John Truslow Adams. Ono će uskoro postati američko, jer svaki Anglosas ima u džepu *Charter of independence*.

Ta pobožna odrasla djeca stigoše usred puste zime. Oni su dobro znali, da će u početku morati živjeti od ribolova i lova. A imali su i puške i mreže. Ali kad su zakoračili na kopno i pogledali jedan drugome u lice, pokazalo se, da nijedan nije nikada ulovio ribu ili ubio neku divljač. Odmah u početku ustrijelili su pticu, koja je možda bila puran; ali oni su mislili, da je to orao, pa su je prezreli. Životinjske glasove, koje su čuli noću, držali su za »lavlju riku«; budući da u Engleskoj i Holandiji nije bilo lavova, učinilo im se vjerojatnim, da ih u Americi ima. Bili su potpuno nespremni za veliku pustolovinu, u koju su zapali. Sobom su ponijeli jedva nešto više od svoje evangeličke vjere, od zdravih, neistrošenih tijela, ljubavi prema svojim drugovima, te nešto zdrave pameti, strpljivosti i, prije svega, hrabrosti.

Glavni tovar njihovih lađa sastojao se od teških oklopa, pa čak i od topova — premda je samo jedan jedini čovjek, Miles Standish, znao njima baratati. Na svoje traganje po šikari i trnju ponijeli su svoje naoružanje, tako da su često padali, i prava je sreća, što nigdje nisu naišli na neprijatelja. Inače nisu imali ni vola, ni krave, ni koze, ni svinje, pa čak ni pluga — tek samo nekoliko sanduka s vrtlarskim alatom i sjemenom luka, graha i graška. Zaista neshvatljivo — jer u Engleskoj su svi oni bili seljaci. Ali se tu pokazalo, da im je duša ipak sposobna za jednu skrovitu misao: oni su doduše napustili Holandiju, da umaknu ispred industrije — ali su ipak neprimjetno bili toliko holandizirani, da su se nakanili živjeti od *trgovine*. Da, oni su stvorili odluku, da s Indijancima trguju krznom, da zatim robu pošalju u Englesku, a u zamjenu da nabave iz Evrope glavne živežne namirnice. Ali se u početku u Evropi nije uopće znalo, gdje se oni nalaze! I odmah naiđe glad. »Kako to«, piše Roland G. Usher, jedan od njihovih biografa, »da su u zemlji, u kojoj je bilo napretek divljači i riba, čije su obale bile pune puncate jastoga, jegulja, ostriga i školjaka, čije su šume i šikare bujale bobama, kako to, da su ti romari gotovo umirali od gladi? Možda su samo *mislili*, da moraju umrijeti, kad već jedu ostrige i jagode? Drugi su zamišljali, da ta čudna nevolja, u kojoj su se zatekli oci putnici, potječe od njihove nesposobnosti za hvatanje ribe i divljači — a to i jest pravo objašnjenje! Neshvatljivo je, ali je tako: njihove mreže nisu bile dovoljno čvrste, da na suho izvuku vahnje i druge velike morske stanovnike, a udice su im opet bile, da sprdnja bude veća, prevelike za sitnu priobalnu ribu. Oni su sami, doduše, došli iz zemlje, gdje se lovi i jede riba, ali se nisu nikad zanimali, kako se ona lovi — to je bila nevolja«.

I usred toga raja od jelâ, koja oni nisu ni dirnuli, odjednom se začuo *vapaj za kruhom*. Pobožni putnici nisu htjeli ništa nego kruha! Htjeli su, dakle nešto, što im nitko nije mogao dati. Ma da su ti hodočasnici bili Englezi, oni su ipak bili potomci one kulture Sredozemnog mora, koja se unatrag više hiljada godina hranila ponajviše kruhom: potomci Egipćana i Rimljana. Dvije trećine njihove hrane u Evropi sastojale su se od kruha. U Virginiji, koja je bila naseljena već nekoliko desetljeća, hodočasnici bi mogli imati kruha. Ovdje ne — i oni su vjerovali, da moraju umrijeti. Njihov vođa, William Bradford, nije im bez pobožna gnjeva u subotnje dane govorio riječi iz druge knjige Mojsijeve: »Čovjek ne živi samo od kruha, nego i od svake riječi, koja izlazi iz usta božjih«. Ali njima je zbog kruha bilo teško pri duši kao Židovima u pustinji. I odjednom je on bio tu. Kruh, zgrnut od providnosti, došao je tim gladnim kršćanima.

Neki im je Indijanac po imenu Squanto, čovjek vrlo inteligentan, koji je negdje od engleskih ribara naučio jezik hodočasnika, pokazao, kako se gaji *kukuruz*. Oni su već prije toga slučajno otkrili veliku zalihu zrnja, koje je bilo zakopano u zemlji: tu je nekad živjelo neko indijansko pleme, koje je zaboravilo to zrnje u zemlji kad je krenulo dalje — ili je možda to pleme izumrlo od neke pošasti? Iza te se stvari skrivala neka turobna romanca, šutljiva i nerješiva kao velike američke šume. Hodočasnici uzeše, što im je bog dao — a Squanto, koji je bio već vrlo star, živio je ipak još dvije pune godine: dovoljno, da im pokaže, kako se mora postupati s kukuruzom. Možda im je govorio riječima kukuruzna zrna, boga kukuruza Mondamina, koje je kasnije u pjesmu spjevao Longfellow:

..... Nada mnom ćete vi vladat',
a ja ću vam sluga biti.
Ležaj meni načinite,
da me teška kiša mije
i sunce me posjećuje.
Zelene i žute halje
svucite mi, perje šljema.
U zemlju me položite,
na meni da blago leži.

Pokrite me, da ne zebem!
Pazite, da ljudska ruka
ne dira moj sveti drijemež.
Ne pustite korov, crva
da me jade, ni gavrana
sa graktanjem da me muči:
A dođite, čekajte me,
dok se iz sna ne nasmiješim,
probudim se kao mladić,
i uzdignem ruke suncu!

Taj ih je stari Indijanac Squanto, čovjek izbrazdana lica i oštrih lovačkih očiju, sačuvao od gladi. Njihov se broj zimi od smrti i bolesti dobrano smanjio. Sada je trebalo za dvadeset i jednog muškarca, za njihove žene i šestoro djece, zasijati kukuruzom 20 akra. Mnogi su bili iznemogli od groznice, ali su ipak bez počinka bijesno kopali. Oni su, kako je to izračunao Goodwin, kopačicom i lopatom iskopali oko 100 000 jamica i u svaku su jamicu stavili po dva mala sleđa, *alewives,* kako ih je Squanto naučio. Morali su izvući iz vode možda četrdeset tona ribe i noću stajati s vatrom i štapovima na straži, da gladne životinjske pandže ne iskopaju ribu iz jama. Ali je pognojeno polje divno radilo za naseljenike. Glad je zauvijek bila protjerana. Još je samo jednom, nakon dvije godine, naišla strašna suša i zaprijetila da spali kukuruzišta. U lipnju i srpnju nije bilo kiše. Tada se muškarci skupiše u maloj skupnoj prostoriji Fort Hilla i moljahu se bez prestanka bogu, moljahu se sedam, osam i devet sati. Idućeg je jutra počela padati kiša. I sada su bili uvjereni, da ih je bog zaista blagoslovio!

Ostadoše na životu. Zbilja čudno: ti ljudi, potpuno nevješti da podnesu tu pustolovinu, postadoše tvrdi i preživješe bolest, glad i borbe s Indijancima. Sve dok im nakon prvih sedam godina nije stigla rijeka pomoći: alati, životinje nove radne ruke. Bio je to samo ispit. Oni su ga odlično položili s riječima Svetoga pisma u srcu: »U milosti si vodio narod svoj, snagom ga svojom izbavio i poveo u svoj sveti stan!«

87

KNJIGA PSALAMA, PUŠKA I KUKURUZ — TO BIJAHU TRI potpornja, s kojima je John Edicott i John Winthrop dalje pomagao puritancima. Engleski se narod u Americi množio. Isprijeka je tekla struja novih ljudi. Oko 1640. bilo ih je već 14 000 u Massachusettsu, 2000 u Connecticutu, 1800 u Hampshiru i Maineu, 1500 u Marylandu, 8000 u Virginiji. Sva obala, od Mainea, pa sve dolje do Caroline, postade engleska. Samo su u New Yorku sjedili Holanđani i nazivali grad New Amsterdam, a na rijeci Delaware govorilo se švedski. Ali su se i te narodne skupine pretočile u englesku rijeku.

Svi, koji dođoše u Ameriku, ostadoše pri kukuruzu. To je bilo čudno, jer su bili navikli na raž i pšenicu. Ali je kukuruz stavljao tako male zahtjeve na ljudsku ruku kao neko povrće. Rad oko kukuruza bio je idealan ženski rad, rad bez pluga. U staro doba Nove Engleske morala je žena u isti mah biti majka, vrtlar, liječnik, pekar, pivar, kuhar, konobar, pralja i krojač. Kako je bilo dobro, imati žito, kome treba samo malo pomoći, pa da se od njega primi velika pomoć. »Jedna rupa, četiri palca duboka, i četiri zrna kukuruza«, priča Dorothy Giles, »na to nasuho zgrnuti zemlju motikom, kojom se inače otvaraju školjke! Mjesec dana kasnije, i površina, na kojoj još leži gnojivo od pepela, njiše se na vjetru, sva u nježnozelenom lišću. Još jednom priskače upomoć motika. Dva mjeseca kasnije, i već poigravaju rese oko klipova, koji dozrijevaju. Uskoro će u našim željeznim loncima vreti slatki, mliječni kukuruzni smok. Kad se pun mjesec digne iz mora, obasjat će goleme košare, u kojima je nagomilano naše blago; tada će, ne manje zlatan od mjeseca, visjeti kukuruz s naših plotova . . .«

Brzo rastenje naseobina u Americi zaista je ovisilo o »brzini kukuruzne biljke«. »Zamislite«, raspredao je neki propovjednik u Tennesseeu oko 1900., »da su naši očevi sa svojim kruhom bili ovisni o *pšenici!* Oni bi trebali *stotinu godina više,* da stignu do Stjenjaka.

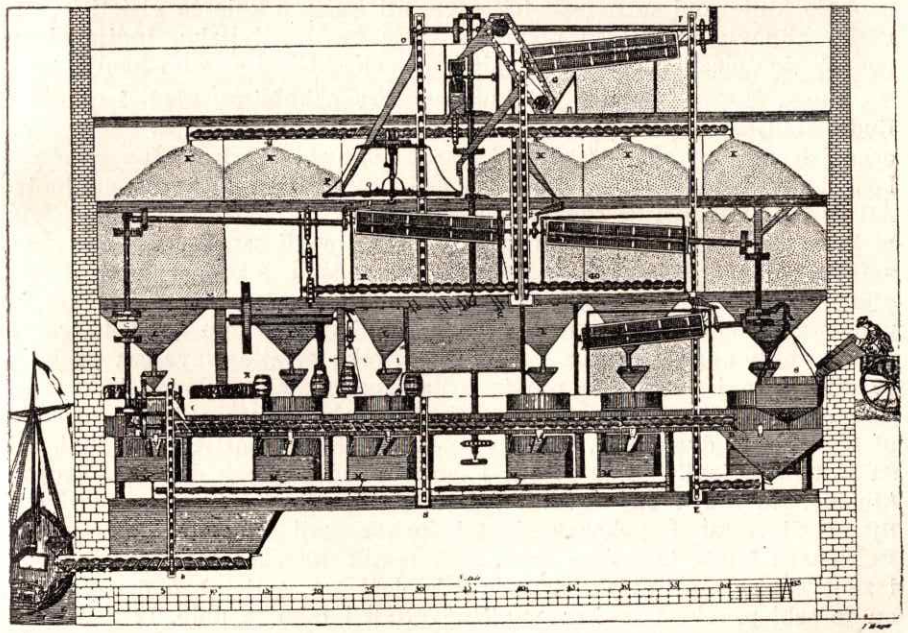

Sl. 48
KRUH I TEHNIKA: Evansov parni mlin na sedam katova (Philadelphia, 1790.)

Kukuruz daje četiri puta veći prinos od prinosa, što ga daje po hektaru pšenica, a zahtijeva samo desetinu sjemena i svega trećinu vremena između sjetve i žetve. Pšenica traži neprestano nadgledanje tla, ona mora biti ujesen posijana i devet mjeseci nadzirana, prije nego što se na kraju može požeti. I sada zamislite naše pionire, kako u dubini naših šuma čekaju na žetvu pšenice! Svaka je pojedina pionirska žena, sa svojom motikom za školjke, mogla oko svoje brvnare zasijati *kukuruzom* plohu zemlje — za to je bilo potrebno samo četvrt oke sjemena. Ako je to uradila u travnju, mogli su ona i njena djeca šest tjedana kasnije, u svibnju, jesti pečene klipove. I nije trebala ubrati više, nego što joj je bilo potrebno za jedan dan! Jer kukuruz se drži kroz čitavu zimu, dobro zaštićen svojim komušinama koje djeluju kao nepropusni kišni ogrtač. Bi li pšenica bila tako milostiva? Kad ona dozrije, mora se točno u određeni dan žeti, vršiti, čistiti i spremiti, ako se ne želi da istrune. Pa kad se sve to uradilo, bilo je još uvijek teško privoljeti je, da dade i kruh, ako čovjek možda nije imao mlina! U tome je kukuruz bio bolji prijatelj. Mala zaliha, osušena i strpana u lovačku torbu, bila je dovoljna za krstarenje od deset dana...«

Bila je to, dakle, laka obrada zemlje, na čijem je kraju stajao drveni mužar ili jednostavni »*samp mill*« — a ta je lakoća bila vrlo važna za ljude, koji su imali i drugoga posla, a ne da se kao seljaci naokolo kinje; oni su morali tek sagraditi kuću, s koje će visjeti kukuruzni klipovi; morali su podići palisade protiv divljaka. Indijanci su ponajčešće dolazili samo da se opiju, ali pokatkada i sa zlim namjerama.

Stoga što su i bijelci jeli kukuruz crvenokošci su gledali u njima ljude. Indijanci Sjeverne Amerike nisu posjedovali kulturu u državu organiziranih naroda Meksika i Perua. Bila su to siromašna plemena bez ikakva suviška koji bi se mogao pretvoriti u duhovne vrednote. Ali su i ti Indijanci za sve, što su imali, zahvaljivali kukuruzu — i kad bi ih netko upitao, odakle ga imaju, oni su mogli samo sa strahopoštovanjem odgovoriti, da su ga primili od bogova, s preporukom, da ga njeguju: divlji njegov oblik nije vidio nitko. U sjevernih i istočnih je plemena prošao zemljom neki ženski duh i za sobom ostavio u tragovima svojih nogu kukuruz i bundeve. Preko zemlje Navajosa preletio je div-puran i pustio, da mu iz krila ispadne klip plavog kukuruza. Ili je u teksaškom zaljevu na nekom obalnom brežuljku uzburkano more zadesilo dva brata. Već su se bojali, da će umrijeti od gladi, ali su se tada pojavile dvije papige i donosile im svakoga dana kukuruzne klipove. Na kraju su uhvatili jednu od tih ptica: ona se pretvorila u lijepu djevojku i pokazala im, kako se gaji kukuruz. U Seneca-Indijanaca imala je majka Zemlja, Ataensik, blizance, dobroga Joskeha i zlog Taviskaru. Taviskara ne htjede doći na svijet kao drugi ljudi: on je sebi probio put kroz majčine grudi i tako je ubio. Iz raskinuta tijela porastao je kukuruz, kojega je tada Joskeha posvetio. Zatim je dao da iz tijela mrtve majke izbiju i druge biljke: iz pupka joj izraste

squash (tikva), iz nogu kitnjasti grašak, iz ramena borovnica, iz glave duhan zbog čega njegov dim bistri misli. Taviskaru su ljutila čudesa toga stvaranja biljaka, što ih je izvršio njegov brat. Da bi sve to uništio sušom, stvorio je golemu žabu, koja je popila svu vodu na zemlji. Potom Joskeha probode žabi bok, vode se ponovo izliše, i on gurne brata u bujicu. Tek tada je Joskeha stvorio čovjeka.

Tako je gotovo svako pleme imalo neku drugu povijest stvaranja kukuruza. Ali važniji od tih mitova, koje su Indijanci ispričali začuđenim bijelcima, bijahu recepti. Bio je to vrlo ljekovit jelovnik! Kukuruz se mogao jesti kroz čitavu godinu, a da čovjeku ne dosadi, i da se od njega ne razboli. Bilo je dvadeset raznih vrsta jela. Tu je bio kukuruzni kruh s borovnicama, i još jedan recept, prema kome treba nezreli kukuruz zgnječiti u kašu i ispeći u njegovu vlastitom lišću. Jedan od prvih guvernera otaca hodočasnika, Carver, rekao je, »da nije jeo ništa ukusnije«. Neka su plemena tvrdila, da kukuruz treba saditi zajedno s grahom, jer su kukuruz i grah praiskonski ljubavnici: stoga se grah i ovija oko kukuruza. Bijelcima je to bilo jasno, i oni su rado jeli oboje zajedno.

A zar nitko od tih naseljenika nije pokušao da na novoj zemlji gaji stare žitarice. Neki su to pokušali, kad su isprijeka stigle životinje i plugovi. Ali uzalud! Odjednom bi se na pšenici pojavilo neko božje prokletstvo. U Novoj Engleskoj prešla je rđa sa žutike na pšenicu. Kolonisti to nisu znali; optužili su zato pšenicu i uskoro je prestali sijati. Da, na tom kontinentu, koji će u 19. stoljeću postati pšeničnim diktatorom, nije za kratko vrijeme raslo ni jedno jedino pšenično polje. Trudili su se samo oko raži. Domaćice su znale, da raženo brašno pri pečenju učvršćuje sipko kukuruzno brašno. Oba ta brašna, uzajamno izmiješana, dala su novoengleski kruh, kome su nadjeli ime »*rye and Injun* (Indijanska raž). Tko ga je jeo, jeo je zajedno s njim i sjećanje na Evropu.

Najbolje je na kukuruzu bilo to, što je mogao dobro poslužiti i za nešto drugo, a ne samo za jelo. Kukuruz je bio *zamjembeno dobro*. Kukuruz je ljudima pomagao u trgovini krznima. Već su 1633. trampili kukuruzom dabrova krzna za hiljadu funti. Svaki bušel šest šilinga, a svaka funta krzna dva bušela žita. Tako se čovjek mogao obogatiti — osobito, ako je zatim krzna s velikim dobitkom prodao u Evropi! Stoga za Boston i ostale napredne gradove istočne obale nije bilo ništa važnije od gradnje brodova. Može se reći, da su ti brodovi bili zapravo izgrađeni od kukuruza, koji se multiplicirao krznom.

BILI SU TO NOVI LJUDI, KOJIH IZRAZ LICA NIJE VIŠE IMAO nikakve sličnosti s licem njihovih rođaka ondje prijeko. Mi to znamo, premda godine 1700. još nije bila otkrivena fotografija.

Učinile su to dvije stvari. Ponajprije rad, što su ga obavljali *svi*. U jednom opisu Marylanda oko 1700. piše: »Sin u kući radi baš tako kao i sluga, tako da oni svoj kruh zajednički zasluže, prije nego što ga jedu«. A drugo: u toj prostranoj Americi nije vladala nestašica zemlje.

Ako je nekom seljaku u Evropi propala ljetina, onda je to bila osuda na smrt. U Americi je bilo drukčije: Ako bi se neko zemljište pokazalo kao loše mogao je farmer krenuti dalje, sjeći šumu, kao Indijanci, gnojiti drvnim pepelom i gajiti kukuruz. Zemlja, u koju je krenuo, nije bila doduše ničija zemlja. Ona je pripadala kralju ili engleskom društvu, 100 akra stajala su dva šilinga. Ali ako on i nije imao novca, vlast se čuvala da ga utjeruje od čovjeka, koji je puškom i sjekirom držao Indijance podalje od kolonijalnog zemljišta. — Tako se američki farmer kretao naokolo kao »putujući zemljoradnik« — nešto novo u povijesti čovječanstva! — onako, kako su činili odgajivači stoke: s lošijeg tla na bolje. Uvijek je najbolja zemlja bila ona, koja je ležala pokraj rijeke. Svaka je rijeka kao navodnjavač bila naseljenicima Eufrat — a osim toga, ona je bila još i trgovački put za njihove proizvode. Jer graditi ceste, bilo je vrlo skupo, a kola su stajala više od čamaca. Prodiranje farmera u divljinu bilo je u svakom slučaju uzrok brzog naseljavanja američkog kontinenta, a zabrana engleskog kralja, (1763), da se naseljavanje vrši dalje od Alleghanija, bila je uzrok američke revolucije. Brda nisu mogla prepriječiti farmersku težnju za seljenjem na bolju zemlju i za većom žetvom. Ta je težnja bila ujedno i težnja Amerike prema zapadu; ista ona težnja, koja je naseljenike dovela u Ameriku. Iz staroga svijeta, za suncem — mistični, neobjašnjeni nagon, koji se provlači čitavim kulturnim svijetom i koji nema ništa zajedničko s »težnjom prema jugu«, lako objašnjivom glađu za toplinom.

Sl. 49
Ručni mlin na Hebridima

U 17. i 18. stoljeću igrao je novac u Americi još ograničenu ulogu. Kapitalistički su mislili gradovi, koji su ležali na cvatućim istočnim obalama. Ali je novac u najvećem dijelu zemlje imao manju vrijednost od žita, vode, sjekire i oružja. Prije svega manju od ljudske ruke, koja se nije mogla nadomjestiti novcem. Život sa svojim tegobama i ličnim

opasnostima činio se tu težim od života u Engleskoj. Ali je u isti mah bio i lakši. Nije bilo velikih, nevidljivih zamki agrarnog kapitalizma i industrijskog gospodovanja, koje bi svakog časa mogle farmera izvlastiti i udaviti.

U Engleskoj je naime život postao strašan. Sredovječno naziranje lordova poprimilo je doduše novovjeku boju, ali se položaj sitnog seljaka ipak nije popravio. Opkoljavale su ga nove opasnosti. Kad je Engleska započela konkurirati nizozemskoj industriji sukna, osjetio je seljak, da mu prijeti zvijer, koja mu se činila krvoločnijom od lava. Bila je to *ovca*, i ona nije bila bezazlena. Ovce su se nevjerojatno razmnožile. Njima za ljubav postadoše plodna polja pašnjaci. Računajmo: oko godine 1700. srozala se, zbog pohlepe lordova za dobitkom, polovica ziratne zemlje Engleske i Wallesa na pašnjake za ovce, ili je bila ograđena za plantaže bilja, koje daje boju. Žetveni su se prinosi sve više smanjivali, a cijena je žitu neprestano rasla. Posjed zemlje bio je prema tome zbivanju posve ravnodušan, jer je jedno striženje ovaca donosilo više zlata, nego što bi ga donijelo pet žetava. Svakih dvadeset godina jurišao je očajni narod na omrznute ograde, rušio ih i palio. Tada se pucalo narod se razbježao, a čitave vojske ovaca, koje pasu, pomicale su se ponovo travnjacima; prava karikatura mira. To nije bilo doba janjeta, na koje je mislio Isus Krist.

Čitava su područja opustjela. Seljaci, koji su tu živjeli, bačeni su u gradove, u industriju odjeće. Oni postadoše robovi tkalačkih stanova. U isti mah su nabujale brojke stanovnika velikih gradova pojačale potražnju za žitom. Da je tu kralj posredovao, ili da je parlament zabranio »*enclosures*«, još bi se moglo odvratiti propadanje staleža sitnih seljaka. Umjesto toga dogodilo se nešto drugo, što je sitne seljake strašno pogodilo. Neka vrst »revolucije odozgo«, rođenje naučnog mišljenja, početak »nove agrikulture«.

Budući da ne htjedoše vratiti ratarstvu industrijsku zemlju, pašnjake za ovce i šafranova polja, i budući da je povika za agrarnim produktima neprestano rasla, rekoše bogati i lukavi, da treba ubuduće na zemlji racionalnije gospodariti. Jethro Tull (1674. do 1741.), pravni zastupnik, koji je napustio svoje zvanje, da bi mogao postati poljoprivrednik, izumio je prvi mehanički plug, kombiniran s napravom za sijanje: jedan je konj vukao preko tla niz kuka, a iza kuka stavljale su cijevi sjeme u brazde. Pobožni se seljaci prekrižiše ali su pametni vidjeli, da je to dobro. Ako se zrno stavlja *samo* u brazde (i to, prije svega, dosta duboko), umjesto da se naslijepo naokolo rasipa, onda će se sjeme bolje iskoristiti, a kradljive ptice neka rade što znaju. To je bio početak modernog ratarstva. Suvremenik Jethro Tulla, čuveni viscount Townshend (1674—1738) pronašao je nove metode isušivanja močvara i novo laporno gnojivo (mješavina kreča, gline i pijeska). Townshend je Englezima pokazao, da repa ne daje samo dobro krmivo, već i izvrsno tlo; on je svojim zemljacima dokazao vrijednost djeteline

kao tvorca dušika i uvećavača žetve sijena. Ali je njegov najveći doprinos bilo uvođenje četvorogodišnjeg ciklusa: konačno se svako polje moglo obraditi svake godine! Njegov ciklus — pšenica, repa, ječam, djetelina (umjesto posljednje dvije stvari moglo se sijati i zob ili grah) osigurao je plodnost tla bez preobilnog umjetnog gnojenja. To je starom tropoljnom i dvopoljnom gospodarstvu zadalo smrtni udarac, koji je ono zavrijedilo, i dokazalo tijesnu vezu između obrađivanja njiva i timarenja stoke, postignutu gajenjem jeftinog, suhog krmiva.

To nije bilo ništa manje nego predigra modernog ratarsko-kemijskog mišljenja, koje su u 19. stoljeću nastavili misliti Humphrey Davy i Liebig. Bez toga Tory Townshenda i bez njegova učenika Bakewella (1725—1795) Engleska bi možda doživjela revoluciju, koja bi bila strašnija od Francuske revolucije. A reforma ratarstva stvorila je zaista kruha za engleske gradove. Samo je bilo tragično, što je ta reforma u isti mah prignječila one, koji su dosada slabim alatom kopali kruh. Za seljake je bila katastrofa, što je stvar, poduzeta u korist sviju, očepila ponajprije *njih:* bilo je to uvođenje znanosti u ratarstvo... Sa starim načinom pluženja i sijanja ne bi više isprano tlo Engleske prehranilo Engleze. Trebalo je preorati dublje slojeve i temeljitije sijati, da bi se bolje želo; ali to su mogli samo mudri i bogati. Učenjaci, koji su to izmislili, mislili su »na čovječanstvo, ali ne i na čovjeka«. Jednostavne su duše bile iskupljene i gurnute ustranu. A ako su ipak ostale na grudi, nisu mogle konkurirati, pa su zaglibile u prljavštinu i neopisivo siromaštvo.

Literarni historičari pitaju pokatkad za vrela »sentimentalnosti«, koja su iz dviju snažnih literatura, kao što su engleska i njemačka, oko sredine 18. stoljeća stvorila rezervoare bolećivih suza zbog ispraznosti života. Jedno od tih vrela teče zacijelo iz ekonomskog doživljaja: pjesnici oplakuju propast sreće na ravnici — čak i onda, ako to sami i ne znaju. Tako George Crabbe (1754—1832), koji sa žalošću i gađenjem konstatira, da je sve, što je vidio u selu, odvratno i čovjeka nedostojno. Seljak je »kreatura, u kojoj ima manje života nego u mokrom grumenu zemlje«, a sam seoski život »odvratan prizor«. A Oliver Goldsmith piše u svojoj pjesmi »Napušteno selo« crne stihove:

Teško je zemlji, što je plijenom zla,
bogatstva rastu, seljak skapava.
Lordovi kako, kako knezovi
svejedno: vjetar diže ih i lovi.
Seljački stalež kada rasap stiže
Za zemlje spas se više ne diže.

Kako li se Amerika morala tada osjećati zaštićenom od ovakvih prilika! Protjerati orače s njihove zemlje i stjerati ih u gradove, činilo se čovjeku, kakav je bio Benjamin Franklin, koji je mrzio industriju, vrhuncem socijalnog zločinstva. Ocjenjujući stanje, koje je engleskim seljacima pribavila *vuna,* piše on 1760.:

»Nijedan čovjek, koji posjeduje samo komad zemlje, koji seljačkim radom prehranjuje svoju čeljad, nije dovoljno siromašan a da kao radnik kuluči za tvorničara. Zar nema dovoljno zemlje u Americi? Stoga kod nas ne će industrija nikad značiti nešto naročito.«

Možda on još i većom oštrinom izražava svoje ogorčenje prema onima, koji hoće da narod otkinu od njiva:

»Postoje, čini se, samo tri puta, kojima neka nacija može steći bogatstvo. Prvi, koji su odabrali Rimljani, jest rat: pljačkanje susjeda. Drugi je trgovina: dakle prijevara. Treći, jedini pošteni put, jest ratarstvo: čovjek dobiva prihod i kamate od usjeva, koji je bacio u zemlju — dar božji i najveće čudo!«

Tako misliti, nije bio put, kojim će kasnije poći Amerika. Ali je Franklinova tvrdoglavost ipak bila dobar barometar za ono, što je u američkim očima vrijedila Evropa. Ona je neprestano padala sve dublje. Kad su se brodovi iseljenika sa svojim Englezima, Škotima i Ircima usidrili u New Yorku i Bostonu, iz njih su se čuli uzdasi sreće. Američaninov ekonomski prezir prema Evropi nije se, međutim, očitovao samo u tome, što je on odbacivao loše stvari, koje su odanle stizale, već, začudo, i u tome, što nije htio preuzeti ni ono, što je bilo dobro. On je prema »pretvaranju ratarstva u znanost« bio isprva posve ravnodušan. Njegova je zemlja bila velika, tlo djevičansko, a sam on otkrivač, ali ne i izumitelj. Što će njemu tehnički napredak? Njega je mamila daljina, a ne dubina; vedrina neotkrivena života, a ne strogo i mučno mozganje, kako da se staro učini boljim. Kad je 1799. Thomas Jefferson, kasnije predsjednik Sjedinjenih država, sjeo i, kao učenjak ratarstva, počeo usavršavati farmerov plug, farmeri ga uopće nisu razumjeli i smatrali su to za igrariju. Ta što se na plugu može usavršiti? Još je u Dickensovo doba napisala Anglo-Francuskinja Harriet Martineau: da je veličina zemlje, težnja za daljinom, apetit za novom zemljom, »čini se, uzrok svakog djelovanja i lijek sviju zala«.

89

OSOBINA CIVILIZACIJE NOVOGA DIJELA SVIJETA BILA JE, da je u tom novom svijetu — kao i u Evropi — bilo i bogatih i siromašnih ljudi. Samo nečega, čini se, nije bilo: gladi. Jer je za stvaranje gladi, *fames europaeicae,* bilo potrebno 1000 godina loše vladavine ili iscrpljivanja tla, čega nije bilo u novom dijelu svijeta. U zemlji, gdje je nadničar imao malu kućicu sa baščom, nije siromaštvo bilo isto, što i glad.

Ali sve se to odnosilo na *mir*. A što, ako te ljude pritisne kušnja *rata?* Jedva da je ikoja zajednica za takvu pustolovinu bila oboružana slabije od onih trinaest republika, koje su 1773. nepobjedivom kolosu bacile u lice svoj izazov. Britansko svjetsko carstvo bilo je mnogo veće od rimskog carstva antike. Georg III. Engleski bio je u isti mah i veliki mogul Indije. Dijamanti i željezo, zlato i čelik, ugljen, vuna, platno, mirodije: tome je *jednom* čovjeku pripadalo ne samo bogatstvo sadašnjosti, nego i nerođeno bogatstvo budućnosti. A Amerika nije imala ništa, osim svojih žetava i svojih šuma.

Stotinu i pedeset godina imala je Amerika kruha, svake godine, u prvom redu kukuruza, zatim raži, pšenice gotovo ništa — svakiput baš toliko, koliko je ruci orača bilo potrebno da ga baci u vlastita usta i u usta najbližeg grada. No da li je to moglo biti dovoljno za tako strašan rat? Već se prvih mjeseci pokazalo, da su advokati i pisci, istina, rat duševno dobro pripremili, ali da su ga zanemarili u pogledu tehnike oružja. Puške su bile loše, topovi čudne mašine, momčad — odlična u bici — svadljiva i nedisciplinirana u ratu zamaranja i iscrpljivanja koji će sve pritiskati sedam godina i koji je toliko ljudi proklinjalo. Bilo bi mnogo bolje, da nisu u Bostonu kraljev čaj sasuli u more, i da su mu platili tu traženu carinu!

Ali gle čuda! Taj rat, što bi ga trgovci, koji bi se tako rado sporazumjeli, najradije prekinuli — taj rat nije bio izgubljen. Zahvaljujući jednostavnoj logici zemlje, koja je i dalje proizvodila kruh, zahvaljujući logici farmera, što su bili kičma rata. Inače posvuda seljak hoće mir, a trgovačkim poslovnicama prepušta korist od ratnih zapletaja; jer pobjeda je ono, što hrani trgovinu. U Americi je bilo drukčije. Američki je seljak možda mogao nešto malo dobiti, ali je mogao i sve izgubiti, ako bude izgubljen rat. Jer onda bi ponovo postao *evropski seljak:* on bi morao veleposjed, pred kojim je nekoć utekao, ponovo uzeti na svoja ramena, a s tim i evropsku glad u njenom engleskom ili francuskom obliku. To on nije htio. Stoga se borio.

Gradovi na istočnoj obali živjeli su ponajviše od ribe. To je prestalo, kad Englezi više nisu dopuštali nijednoj flotili da isplovi. Pa ipak nije bilo gladi. Gladi nije bilo, tako da se Washington, 1779., mogao odvažiti da razori četrdeset velikih indijanskih mjesta i da pritom spali 160 000 bušela kukuruza — opasno djelo, koje on međutim, ne bi mogao počiniti, da nije računao s povoljnom žetvom. Čini se, da je svakako bilo važnije otežati protivničkoj strani opskrbu, negoli osigurati kukuruz vlastitoj strani.

Strašne patnje vojnikâ nastale su zbog nedostatka kola i cesta. Žita je bilo dovoljno, ali je zimi bilo tehnički nemoguće žitom opskrbiti armiju. Godine 1780. piše vojnički liječnik Thacher: »Snijeg je sada visok četiri do šest stopa, a ceste su neprohodne, ne možemo dobiti nikakvih zaliha... Vojnici su zbog studeni i gladi preslabi, da izvrše svoje dužnosti...« Sam Washington hvali vojsku:

»Preostalo nam je da hrabrost i strpljivost stavimo na najtežu kušnju. Često je prošao i tjedan dana bez kruha ili mesa — katkad i bez obadvoje. Ponekad su vojnici jeli konjsku hranu. Kruh se pekao od heljde i kukuruza, ako ih je bilo. Naši su se vojnici odlikovali herojskom strpljivošću...«

Ali nije bila glad ono, zbog čega bi se morao prekinuti rat: to je bila kriza transporta. Nije bilo voznog parka, nije bilo sabirnih mjesta, ljudi su bili neiskusni u ratnom gospodarstvu. Ljudi, kakav je bio onaj Christopher Ludwick, pekar iz Filadelfije, koji je poduzeo sve, da bi proveo opskrbu pobunjeničke vojske, bili su rijetki... Istina, postojale su evropske ratno-gospodarske metode za opskrbljivanje vojske dovoljnim količinama kruha. Friedrich Veliki — o kome je Washington vjerojatno mnogo čuo od svoga pomoćnika, generala von Steubena — preporučio je na primjer, da se sve brašno smjesti u nekom »utvrđenom mjestu«, od kojega se vojska ne smije nikad udaljiti više od pet dana marša. Tako bi poljska pekarija ležala u sredini između tvrđave i vojske, a brašno bi se poljskoj pekariji dopremalo pod zaštitom konjice. Na taj se način ne bi bojna linija udaljila od poljske pekarije za više od dva do dva i po dana marša. Budući da je kruh ostajao svjež otprilike osam dana, bile su trupe osigurane od gladi. O tome piše Adolf Caspary u knjizi »Gospodarska strategija i vođenje rata«. Ali kad je kralj tako odredio, učinio je to u najboljoj maniri 18. stoljeća. To se, na nesreću, moglo primijeniti samo na Evropu, na onu Rokoko-Evropu, u kojoj su ratovi i marševi bili još nalik na neku šahovsku igru. Ali mlađa Amerika nije poznavala tu vrst rokoko-ratova. Kolonijalni ustanak, u kome se radilo o biti i ne biti — a takav je bio Washingtonov rat protiv Engleske —, nije se mogao provesti tako uredno i »geometrijski«.

Nema sumnje, da je engleski neprijatelj, budući da je bio bolje opskrbljen, vodio dabome, u početku svoj rat na zdravijim ekonomskim temeljima. Život u engleskom New Yorku bio je lakši od života u vojsci »buntovničkog vođe« Georga Washingtona. Ondje, gdje je sjedila engleska uprava, vladao je ponajprije najstroži red: tu su i pekari bili pod paskom; bilo je neophodno potrebno, da i vojnici i građani dobivaju dobar kruh po razumnoj cijeni. To je imao na pameti engleski zapovjednik, kad je obnovio predratni običaj, da se kruhu odredi stalna težina. Pritom je i pekaru bio dopušten određeni dobitak — ali se u tome svemu strogo postupalo. Godine 1777. bilo je određeno, da se hljeb kruha, težak tri funte i četvrt, mora prodavati po 14 penca. I nema toga pekara, koji bi se usudio smanjiti težinu kruha — on je morao u hljeb utisnuti svoje inicijale.

Na protivničkoj strani bila su skladišta prazna. Ali je od nestašice hrane mnogo više začuđivala nestašica cipela u zemlji, koja je bila bogata stadima i mogla je preraditi dovoljno kože. Ali je tada u Americi industrija bila nepoznata.

Da nije bilo prave nestašice hrane, dokazuje činjenica, što je Kongres godine 1779. mogao pozvati države, da vojsci pošalju brašno i kukuruz. Ta je zamisao napuštena — i umjesto krušnih tvari poslan je novac —, jer bi transport iz država, koje su bile znatno udaljene od fronte, učinio brašno i kukuruz skupljim od onoga, što se moglo kupiti na licu mjesta. U normalnim prilikama bilo bi nemoguće, da narod od više milijuna ljudi — od toga je bilo 90 postotaka ratara — ne bi s malim trudom prehranio tako malu vojsku. Ali je položaj bio zamršen. Teža od transportne krize i nestašice robe kao njene posljedice bila je druga jedna teška kušnja, koja je ozbiljno zaprijetila pobjedi: od neprijatelja, prijeko iz Londona, nametnuta inflacija. Godine 1780. pala je vrijednost američkog novca prema zlatu za 4 000 procenata. Cijene su rasle usprkos obilnim žetvama. Pismo, što ga je gospođa Adams uputila svome mužu Johnu Adamsu, kaže, da je bušel kukuruza stajao 25, a raži čak 30 dolara. Taj je nagli skok cijena pokvario prijateljski odnos između grada i sela. Farmere su, kao i svakoga, tko je imao nešto na prodaju, optuživali zbog lihve. Njima se zaprijetio i sam George Washington. U pismu, upućenom Warrenu i John P. Custisu, nagovješćuje on stroge mjere:

»Ako se neki ljudi ne budu držali razboritih cijena i ako se i nadalje budu ustručavali da dobavljaju za život važne stvari tako, da se one mogu kupiti. onda će nas veliki zakon samoodržanja prisiliti, da ih na to prisilimo.«

Ali kako je zbog inflacije porastao i proračun farmera, opravdana je sumnja, da li su tvorci kruha mogli zaista postići dobit. Naprotiv, sitni su se farmeri potkraj rata uznemirili: dokaz, da im nije išlo baš najbolje.

Bilo je već vrijeme, da nastane mir (1783). Oslobođenje nije izvojevalo samo američko oružje i tvrdokorna ustrajnost demokratskih farmera: tome je pridonijelo i držanje Francuske, starog neprijatelja Englezâ. Jedva što je bila izvojštena pobjeda, već se pojaviše novi, teški problemi mira. Zemlje *engleske krune*, ogromni *veleposjedi torijevaca* u Americi budu podijeljeni. Ratni veterani dobiše zemlje. Drugi su se, kao što je to uvijek bivalo, osjetili zapostavljenima. Za ratom je slijedila gospodarska depresija. Farmeri nisu mogli naći prođu za svoje produkte, a poreze i zakupnine, koje su se nagomilale, nisu mogli platiti. Neki otpušteni oficir, John Shay, skupio je nezadovoljne farmere i zasnovao urotu. Godine 1787. bio je ustanak ugušen, ali su svi učesnici bili pomilovani. Bila je to samo pojava groznice u narodu, koji je ozdravljivao. Nešto malo anarhije poslije rata — a ne ozbiljan potres u zemlji, u kojoj je, začudo, svatko imao kruha.

GOTOVO SAV KRUH DOLAZIO JE *SAMO* IZ ZEMLJE. TA TO je zahtijevao Franklin. Ali su ljudi počeli razmišljati. Jedan od sporova, koji je zahvatio duboko u život, sastojao se u idejnom sukobu između državnog sekretara Aleksandra Hamiltona i Jeffersona, ministra vanjskih poslova. Hamilton koji je shvatio, da je Amerika malne izgubila rat, jer nije imala industrije, želio je, da se Amerika preko noći obogati. Ona mora postati Nadevropa, zemlja bankarskih i parobrodarskih magnata. A Thomas Jefferson je mislio, da se novac ne može jesti, pa se htio osloniti samo na farmere. Rijetko se kad dogodilo, da su bili složni. U mlađim državnim tvorevinama (Amerika je bila još mladić) gaji zemlja nepovjerenje prema novcu, a financijski kapital prema zemlji. Svatko smatra sebe za jedini stup... Ali se jednom dogodilo, da su se industrija i zemlja ujedinile u simbol snage i američke budućnosti; bilo je to, kad je Oliver Evans sagradio svoj mlin u Philadelphiji. Sedmorokatni parni mlin! Toga nije bilo u Evropi, gdje su bili tako pronalažljivi, i gdje su živjeli tako mnogi tehničari.

Bio je to engleski pronalazak (u Americi se još nije ništa pronalazilo), i James Watt je bio taj genij, koji je svijet za 150 godina upregao pred svoju ideju. Para! Para! Bijesnu silu stlačene vodene pare sabiti iza klipa i iskoristiti njezinu ekspanziju, da bi se vodi i vjetru oduzeo diletantski rad: da li je to bilo moguće? Kad je 1641. Francuz Salomon de Caus izjavio, da se para može upotrebiti kao pogonska snaga, zatvorili su ga u ludnicu. Englezi nisu Watta zatvorili — ali kad je on pokraj Themse sagradio parni mlin, nadaše londonski mlinari dreku, i mlin je začas izgorio. Ponovo ga izgradiše: parne mašine Wattove stavile su sa 40 konjskih sila u pokret dvadeset pari mlinskih kamenova. Svaki je par mogao samljeti 10 bušela pšenice na sat. Konkurenti u okolici osiromašiše, i po drugi put bude *»Albion mills«* razoren (1791). Da li izvana ili iznutra, to se ne zna; vatrogasci, koji su htjeli gasiti, nisu se mogli probiti, jer su mjesto opsjeli ljudi, koji su krišom odobravali. Profiti mlinara staroga stila ponovo porastoše, princip parnih mlinova bio je kanda zaboravljen. Ali samo za neko vrijeme — prihvatio ga je Oliver Evans u Americi. Taj je čovjek iz Newporta (1756—1819) bio tehnički produktivni mozak, koji je pretekao tri generacije, Edisonovo doba.

James Watt je zapravo bio sanjar. Njega je u svojoj knjizi »Željezni anđeli« opisao Walther Kiaulehn tako, kao da bi on radije postao pripovjedač, nego pronalazač. Watta je na gradnju mašina nagnala samo nevolja. Za razliku od njega, čovjek, kakav je bio Oliver Evans, čini se kao trezvenjak: svrhovit mozak, koji ne producira ništa, osim tehnike.

Tehnički produktivnih mozgova jedva da je tada bilo u Americi. Ali je bilo mnogo prostora i smionosti. Amerika je prespavala mnogo

toga, što je u Evropi bilo dobro, jer se mislilo, da to nije potrebno. Druge neke stvari bile su adoptirane i premašene tropskom brzinom. Za ono, za što je negdje drugdje bilo potrebno 1 500 godina bilo je u Americi potrebno katkad samo 150 godina. Da, u mnogim stvarima su razdoblja srljala *jedno pokraj drugoga:* godine 1620. za tucanje kukuruza upotrebljavao se još primitivni i slikoviti mužar. Bio je napravljen

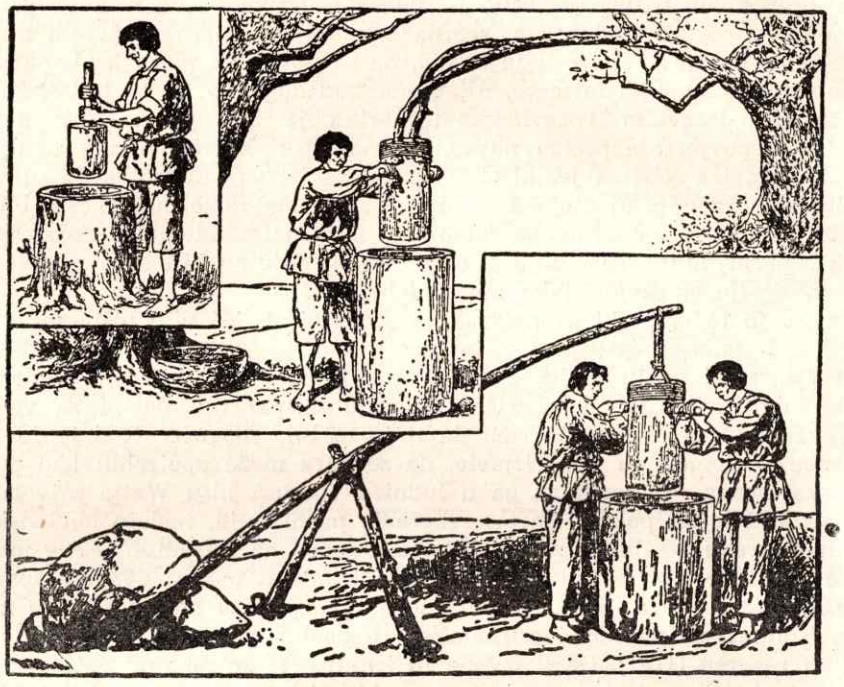

Sl. 50
Američki mužar za kukuruz iz 17. stoljeća

od izdubljene klade drveta, ili se za to upotrebio panj; tučak mužara bio je također od drveta, s ručicama na obje strane. Taj je udarač bio privezan o vrh grane mladog i osobito elastičnog stabla. Tako su ljudi osigurali snagu, koja je udarač svakiput, kad bi ga zbog udarca naglo privukli, opet podizala. To je bio glasoviti »mlin-mužar«.

Takav se mlin mogao čuti iz vrlo velike daljine, i kad iz tuđine ploveća lađa u maglama ispred Long Islanda nije mogla odmah naći pristanište, morala je samo zakormaniti onamo, odakle se čuo »tutanj kukuruznog mužara«. Ali je već 1621. guverner Yeardley podigao u Virginiji prvu holandsku vjetrenjaču. Ona je bila na užas Indijan-

cima. Njezine su dugačke ruke i zube, »koji su zrnje usitno mljeli«, kanda pokretali zli dusi. U tome se Indijanci nisu razlikovali od ljudstva Srednjega vijeka. Ali je ipak razlika bila u tome, što je ušur iznosio samo šestinu mliva, pa se nije pojavila mržnja na mlinare.

Prvi rimski mlin na vodu bio je sagrađen na američkom tlu nekoliko godina kasnije, 1631., u gradiću Dorchesteru. Mužar pradavnih vremena, vodeno mlinsko kolo staroga doba, pogon na vjetar Srednjega vijeka: svega je toga bilo jedno pokraj drugoga, sve dok nije Oliver Evans skočio ogromnim skokom naprijed. Dok Watt u suštini nije izmijenio ništa, osim pogona mlina, Američanin je revolucionirao njegovu unutrašnjost idejom, da svrha vanjskog pogona nije da on obavlja samo rad mljevenja, već da u isti mah obavlja i sve ostale radove. Mnogo toga, što je dosada morao obaviti sam mlinar, i to utroškom vrlo velike snage, to ima odsada da obavi mehanika. U tu svrhu pronašao je Evans »elevator«, pomičnu vrpcu, koja je na vanjskoj strani nosila vrčeve zaimače; »žitni transporter« s dva skadnja u obliku vijka, nasađena na trupac, koji se okretao; »raspodjeljivač brašna« s nizom uskih, tankih drvenih listova, koji su spiralno hvatali brašno. To je bio glasoviti »hopper-boy«, mehanički sluga: ruka, koja se horizontalno okreće i baca brašno ustranu, kad ono, još toplo, dođe s mlinskih kamenova. Zatim je ono, prikupljeno, padalo prema sredini, odakle je izljevnim žljebovima sipilo naniže, da bude u donjem katu prosijano. Beskonačni vijak s ugrađenim grabljama — to je bilo nešto novo! — gurao je brašno horizontalno pred sobom — kasnije je ono dalje padalo sâmo, uslijed svoje vlastite težine, da bude dalje obrađeno. A sve to mehaničkim putem! Sada je mlinar mogao sjesti i promatrati, kako mu mlin melje i kako cijevi samljeveno brašno bacaju u lađe, koje čekaju sa strane.

Već je 1791. primio *»Liverpool Advertiser«* iz Amerike izvještaj:

Oliver Evans, Američanin. darovao je svijetu genijalni model novog mlina za žito. Čudna konstrukcija: bez ikakve upotrebe ručnog rada diže se žito tuđom snagom u najviši sprat, gdje se ono najprije čisti. Zatim se spušta u mlinske lijevke, gdje se, kao i obično, melje; zatim brašno putuje ponovo gore, gdje se pomoću mudre i isto toliko jednostavne naprave razastire i hladi; potom se ono ponovo spušta i prolazi kroz proces prosijavanja. Taj je lanac novotarija na čast svome pronalazaču; on će s tim zaraditi čitav imutak, jer mu je Kongres Sjedinjenih Država zajamčio isključivo pravo na četrnaest godina. Po njegovim je planovima već izgrađen niz mlinova, koji izvrsno služe svojoj svrsi. Prisiliti neživu stvar da čovječanstvu daje ono, za što je inače potrebna ljudska radna snaga, to će baš za mladu zemlju, u kojoj nema dovoljno radnih ruku, biti od najvećeg značenja!«

Bilo je to osam godina nakon sklapanja mira — i »Liverpool Advertiser« je točno predviđao. Pri tom se pronalasku nije radilo samo

o olakšanju, kojim se okoristio mlinar. Pojava Oliver Evansa bila je tako epohalna i stoga, što je on pedeset godina prije drugih Amerikana razabrao ono, što je bez sumnje bilo temeljni problem ljudstvom siromašnog dijela svijeta: *mašina, koja je štedjela radnu snagu.*

Baš ondje, gdje je Squanto poučavao prijazne hodočasnike o tome, što je mužar, dizao se nakon pet generacija sedmorospratni parni mlin! Vrtoglava aparatura vodila je rijeku žita na gnječenje. O svemu je tome vodio brigu u kuću zatvoreni nevidljivi gigant. Para! Sa svojim ramenima od oblaka. Jači od mlinarskog roba Samsona, koga su zasužnjili Filisteji, da im melje žito; jači od rimske vode, od pompejskih mlinova na životinjski pogon ili od holandskog vjetra.

Toga u Evropi nije bilo. Ali možda u starome svijetu nije bilo sedmorospratnog mlina stoga što nije bilo toliko žita, da bi se u njemu mljelo. A što se u to isto vrijeme događalo u obožavanoj Francuskoj? Kako je izgledao kruh, koji je jela Francuska? I tko je ondje još uopće jeo kruh?

PETA KNJIGA

KRUH U 19. STOLJEĆU

La terre n'est pas labourée
Et le blé devrait, abondant,
Jaunir la zone tempérée.
Et, du pole au tropique ardent,
Déchirons le sein de la terre
Et, pour ce combat tout d'amour,
Changeons les armes de la guerre
En des instruments de labour.
On n'arrête pas le murmure
Du peuple quand il dit: J'ai faim,
Car c'est le cri de la nature:
IL FAUT DU PAIN. IL FAUT DU PAIN.

Neobrađena zemlja šuti,
A trebalo bi da od žitâ
Sva blaga zona se zažuti.
Razd'rimo zemlji njedra skrita
Od pola do pojása vruća,
I za tu ljubav, zbog te bitke,
Oružja bojna, sablje britke
U radna prekujmo oruđa.
Kad narod kaže: glad me mori,
Taj mrmor ne spriječi nitko,
Jer krik taj sama narav stvori:
O, treba kruha. Treba kruha!

PIERRE DUPONT
Muse populairé
(1850)

MOŽE LI NAUKA SPRIJEČITI REVOLUCIJE?

91

»OKO GODINE 1750.«, PIŠE VOLTAIRE, »POČELA JE NACIJA, prezasićena romanima i kazališnim komadima, razmišljati o žitu...«

Bilo je kasno. Zar već prekasno?

Renesansa i barok bili su 1750. već odavna uminuli. Sjećanje na pravdoljubivog kralja Henrika IV., koji htjede svakome Francuzu dati »njegovu kokoš u loncu«, bilo se rasplinulo. Naslijedi ga faraon Ljudevit XIV. U kakvu su stanju siromašnu Francusku za sobom ostavili njegov sunčani dvor, njegovi porezi i njegovi ratovi?

1689., puno stoljeće prije dana Francuske revolucije, napisao je gorki La Bruyère:

»Čovjek može u polju zapaziti dva bića divlja pogleda. Čini se, da su muško i žensko, crni su, suncem opaljeni; oni pripadaju tlu, u kome uporno prekapaju. Oni se kanda mogu oglasiti ljudskim glasom, i kad se usprave, izgledaju zaista kao ljudi. Ali, što ja govorim — to i jesu ljudi! Noću se povlače u svoja duplja, u kojima žive od nečega tamno-brašnenog, od vode i korijenja. Oni nama ostalima prištеđuju trud oko obrađivanja zemlje — zapravo bi se i njima moralo dopustiti da jedu kruh, koji gaje.«

Mravlje društvo, kojim se bavio Darwin, bilo je bez sumnje bolje organizirano: ono je *jelo* žito, koje je sâmo želo. U sjajno doba Ljudevita XIV. moglo se vidjeti, kako francusko seljaštvo u okolici Bloisa na pašnjacima ždere koprivu i strvinu. Na rubovima livada moglo se naći mrtvih žena i djece s ustima punim neprobavljiva zelenja. Na grobljima su čučali lučaci i glodali kosti mrtvaca. U okolici Angersa bilo je 1683. mnogo seljaka, koji su imali samo kruh od paprati. Tko ga je jeo, taj je umro. Godine 1698. javljaju izvještaji državne uprave, da Francuska počinje izumirati. Glad je vladala neograničeno. Oko 1715. izumrla je — kaže Taine — jedna trećina, šest milijuna stanovnika. Kakva li uvoda u 18. stoljeće, u najveće stoljeće Francuske i jedno od najvećih stoljeća svijeta!

»Prvi kralj Evrope«, pisao je St. Simon o Ljudevitu XIV., »velik je ponajviše kao kralj prosjaka. Čitavo je njegovo kraljevstvo jedna jedina bolnica, u kojoj umiru sramno pokradeni.« Jer oni su bili prosjaci baš

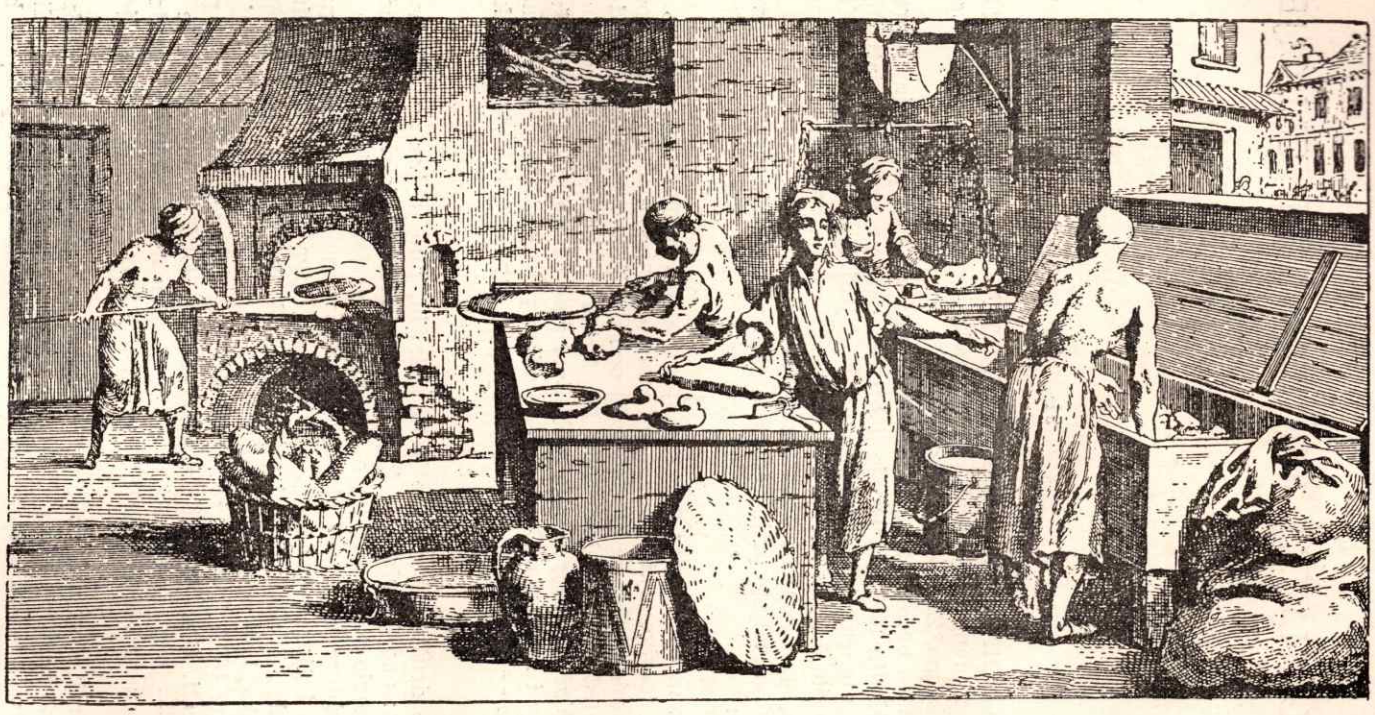

Sl. 51
Pariska pekarnica god. 1763.

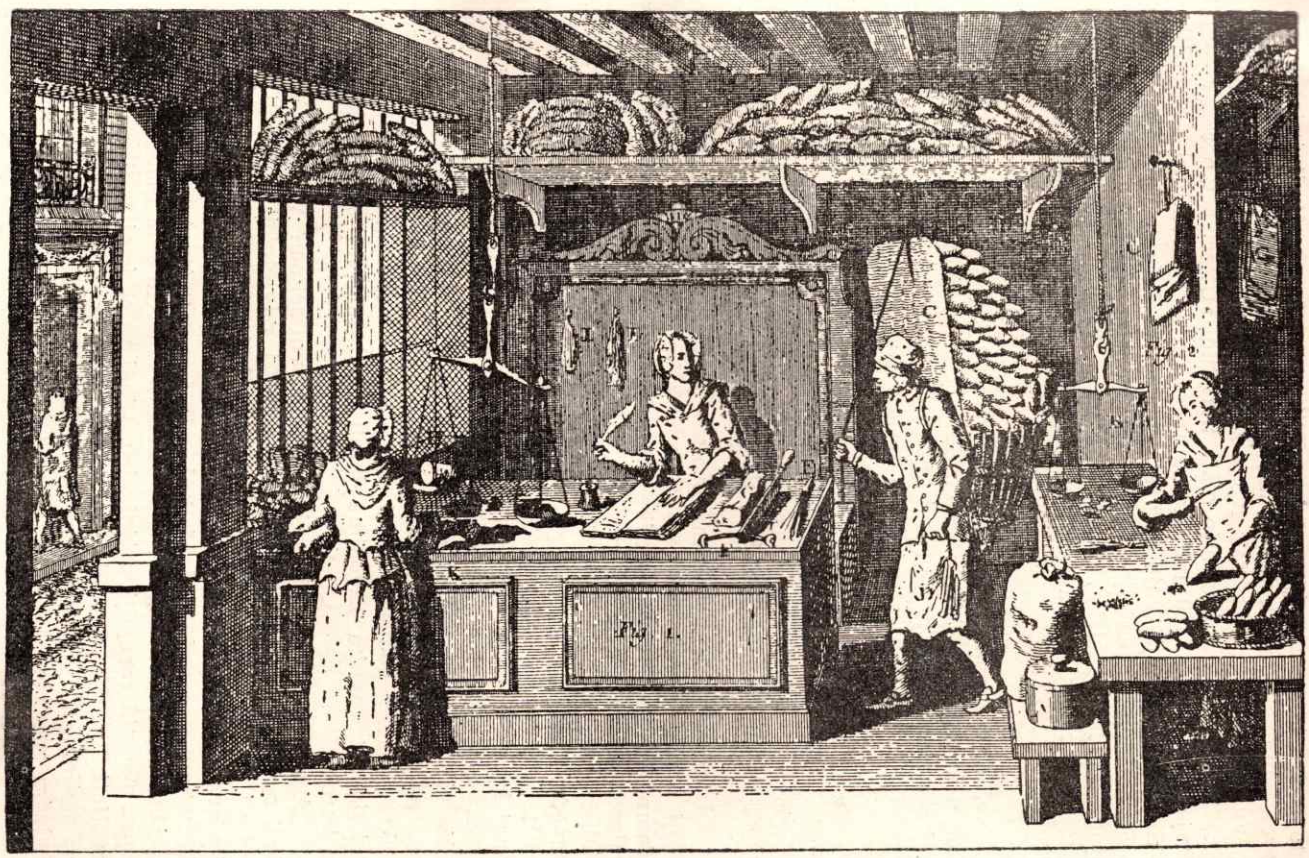

Sl. 52
Prodavaonica kruha u Parizu god. 1763.

stoga, što im je sve bilo oteto. »Prije nego što su ljudi jeli travu kao ovce i umirali kao muhe« (kako reče biskup šartreski), oni su ipak još pokušali da sakriju ostatak svoga žita ili svoj nedjeljni kaput ili jastuk, ako su ga imali. Ali to nije ništa koristilo. »Utjerivači poreza« — tako izvješćuje godine 1750. ministar d'Argenson — »provaljuju u pratnji seoskih bravara ondje, gdje su vrata možda zaključana, i plijene i prodaju stolce i stolove, posteljne okvire i radni alat seljaka. I što biva od tih ljudi? Rijeke prosjaka, povorke skitnica, vojske iskorijenjenih, koji su spopali Francusku od sjevera do juga. Jedan suvremenik, Letrosne, izvješćuje 1779.:

»Skitnice znače ovdje u zemlji strošnu kugu; oni se ponašaju gotovo kao neka neprijateljska vojska, koja se tumarajući po planu, hrani, kako joj se svidi: samo što ne raspisuju ratnu kontribuciju... U njih su oštre, vrebajuće oči, kojima ocjenjuju kuće i dvorišta; oni dobro poznaju stanovništvo, njihov broj i navike. Jao svima, za koje se misli, da imaju novca. Koliko se samo danas događa razbojstava i provala u Francuskoj! Koliko ima umorenih putnika, provaljenih vrata, spaljenih kuća! Kolju se svećenici, na muke udaraju vlastelini i udovice — samo radi toga, da se pronađe tobožnje ili zbiljsko blago!«

U potragu za zločincima puštena je silna policija, koje uzdržavanje stoji mnogo novca. Jednom je, jednog jedinog dana, pohvatano 50 000. Tamnice nisu dovoljno velike, njima se pune i bolnice. Vrlo razborita misao. Jer su mnogi od gladi poludjeli, pa su svoja nedjela počinjali u deliriju. Uz još veće troškove gradi kralj nekoliko čvrstih popravnih zavoda. Oni, koji mogu pridonijeti jamstva za svoje buduće ponašanje, puštaju se na slobodu. Većina ih, dakako, ne može to učiniti; jedan dio, onaj krepkiji, polazi na prisilni rad na galije, veći dio, iscrpeni i propali ljudi, spavaju više godina na državnoj slami. Uzdržavati takvo jadno biće vodom, kruhom i s dvije unce soljene slanine, stoji državu samo pet sua na dan. Ali kad pročitamo u računskim knjigama, da je kralj za tu »skrb« bacao godišnje cijeli milijun, onda možemo zamisliti, da su u takvim popravnim zavodima ležali ljudi nagusto složeni kao sleđevi u barci.

A zar su svi oni bili nekoć produktivni seljaci? Većim dijelom. Oni, koji su to promatrali — pisci, ekonomisti, odvjetnici — počeli su pitati sebe i druge, nije li se tim ljudima moglo korisnije pomoći, dok još nisu lipsavali. St. Simon nema nipošto pravo, kad kaže, da su tada ljudi svakodnevnu nepravdu podnašali »bez ikakva mrmljanja«. Četvrt tisućljeća nakon otkrića Amerike nije se Srednji vijek ni sam mogao smatrati za samu po sebi razumljivu činjenicu. Ljudi su se izmijenili, počeli su razmišljati. Naročito u gradu Parizu, gdje su ipak živjeli najpametniji ljudi na svijetu. Tu je, kao što nas podsjeća Voltaire, dobro društvo odjednom prestalo živjeti za ljubav i kazalište. Ono se počelo čuditi žitu — i to zbog njegove *odsutnosti.*

»RAZMIŠLJANJEM O ŽITU«, O KOJEMU JE GOVORIO VOLtaire, bavio se filozof Quesnay (1694—1774). Njegovi su se sljedbenici nazivali *fiziokratima.* Oni su zajedno sa svojim učiteljem držali, da »physis vlada svim«, da je zemlja i odnos ljudi prema njoj jedini odlučujući faktor. *»L'industrie ne multiplie pas les richesses, les agriculteurs seuls forment la classe productive; tous les citoyens occupés à d'autres travaux que ceux de l'agriculture forment, au contraire, la classe stérile* (Industrija ne povećava bogatstva; jedino ratari čine produktivnu klasu; svi građani, koji se bave nečim drugim, a ne ratarstvom, čine sterilnu klasu).« To je bila antička misao. Tu se Francuzima činilo kao da su im se još jednom vratili Demetra i Triptolem, pronalazač pluga. Gotovo iste argumente pričao je Solon svojim Atenjanima; a u Americi ih je pričao Američanima Benjamin Franklin, i on oduševljeni učenik Quesnayjev.

Quesnay je tražio, da se sudbina najsiromašnijih, dakle najmnogobrojnijih, popravi pomoću kredita, dok su oni još seljaci. On je porijeklo gladi vidio u tome, što najsiromašniji i najmnogobrojniji nisu posjedovali ni stoke ni plugova — jer je jedno odavna bilo poklano, a drugo polomljeno, i jer radna klasa stvarno radi golim rukama. Zar *otuda* mali prinosi? Da to je bilo posve točno... Ali su se na Quesnayjevu »Philosophie rurale« ljutili ostali filozofi: tvrdnju, da industrija služi samo luksusu, a ne naciji, držali su oni za ponešto luckastu. Napali su ga Voltaire i Grimm. Čudno je, što je to učinio i Voltaire, koji je upravo bio izrijekom čestitao naciji zbog njenog »razmišljanja o žitu«. Ali u tome je Voltaire bio prafrancuski karakter. On je spoznao potrebu ratarstva, ali je držao, da je ono dosadno. A obrt i industrija — e, to je nešto drugo, u tome se živo očituje duh nacije! Kao i većina pisaca, tako je i Voltaire posve nesvijesno davao gradskom radniku (kao presumptivnom čitaocu) prednost pred seljakom. Kasnije se smatralo za sudbinu Francuske, što Napoleon nije mislio drukčije, i što je iz hiljadu razloga bio industrijalist.

I tako su se mnogi izrugivali Quesnayju. Ali je s druge strane baš jednostranost i zanesenjačka emfaza, kojom je on govorio o seoskim stvarima, potakla ukus boljeg društva. Tome je pripomoglo, što je Rousseau u »Nouvelle Héloïse« (1761) tako lijepo govorio o ladanjskom životu. Radost za »zelenim napolju« pojačala se: bogataši su doduše posjedovali zemlju, ali nisu na zemlju nikad zakoračili, jer su se bojali blata i bijede. A sada je bilo moderno pripadati nekom od »societé d'agriculture«, koja je osnovao ministar Bertin, a subvencionirala država. Osnovano je nekoliko uzornih gospodarstava, isušivale se močvare, popravljale ceste. To nije nipošto bila pusta igrarija. Pa ipak su od 1705. cijene žitu naglo porasle. Pšenici i zobi isprva za četvrtinu, a ječmu za polovinu. Zbiljsko poboljšanje je bilo nemoguće, sve dok su postojali ti porezi, koji su seljaku oduzimali ne možda 50 postotaka, nego, u obliku »taille« i drugih

krvopijskih odredaba, čak 75 i 80 postotaka njegova priroda. Sve dok glavni zakupnici svojom politikom isisavanja oduzimaju malom čovjeku mogućnost produktivnog poljodjeljstva, dotle sve spoznaje filozofa i nacionalnih ekonoma imaju samo vrijednost tiskarskog crnila.

Ali su počeli lepršati leci, a nacija ih je počela čitati.

93

ZAJEDNO S NACIONALNIM EKONOMIMA ZAPOČE S DRUGE strane jedan ljudski soj svoj marš da Francuskoj dade jeftin kruh: prirodoznanci i kemičari, ali i oni bez praktična rezultata.

Godine 1787. nabrojio je veliki Lavoisier uzroke francuskih nedaća. Zašto je ratarstvo zastalo, i zašto nije zemlja prehranjivala narod? Odmah iza poreza i unutrašnjih carina optužio je on za to *»banalité des moulins«*. Lavoisier je bio prirodoznanac daleko više nego političar.

Kao što je poznato, narod je u Srednjem vijeku mrzio mlinare zbog toga, »što su kvarili brašno«. Svatko je vjerovao, da oni krišom u brašno miješaju pijesak i piljevinu. Stoga je mlinar bio izvan narodne zajednice. Ali je taj prigovor bio nepravedan. Što je u brašnu bilo pijeska i piljevine, za to nije bio kriv mlinar — već mlin.

Antička vodenica i sredovječna vjetrenjača nisu se usavršavale još otkad su bile pronađene. Prvi je moderni čovjek, Leonardo da Vinci, u svojim tehničkim crtežima doduše uporno zahtijevao poboljšanja, ali samo toliko, koliko se tiču mehanike; olakšanje i ubrzanje pogona — higijenska strana i finoća mliva nisu ni njega zanimale.

Bitno u mlinarstvu sastojalo se u staro doba u tome, da se »pšenica odijeli od pljeve« ili, još više, *brašno od mekinja*. To se činilo tako, da se žito smrvilo, koliko se najviše moglo. Tako se postiglo ono, što se zapravo nije htjelo. Naglom i oštrom meljavom nije se mekinje izlučilo, već se pretvaralo u posve sitni prah i izmiješalo sa brašnom. Mekinje se, kasnije, prosijavanjem nije više moglo ukloniti.

Nato je 1760. tvorničar kruha u Parizu Malisset izmislio drugi način mljevenja, koje je zrno *malo po malo* usitnjavalo i produkte mljevenja po veličini i obliku odjeljivalo jedan od drugoga, pa tek onda izlučilo posije. Za razliku od starijeg postupka mljelo se zrnje tako, što su mlinski kamenovi bili jedan od drugoga udaljeni najprije tri, zatim dva i na kraju jedan milimetar. Prvom meljavom bili su uklonjeni grublji dijelovi zrna (a da nisu bili samljeveni zajedno s ostalim dijelovima), a drugom srednji i tek je posljednja, oštra meljava davala pravo brašno. To je bila tehnička novost. A kakvu je vezu imao uspjeh toga postupka s prehranom francuskog naroda ili njegov neuspjeh s perpetuiranjem gladi? U tome, što ta novost isprva *nije* prodrla, što je 95 postotaka sviju

mlinova u Francuskoj proizvodilo loše brašno: u tome je Lavoisier četvrt stoljeća kasnije nazreo znak opasnosti.

Nije on, već je drugi jedan istraživač od imena, vojni apotekar Parmentier (1737—1813), izrekao 1776. u svojim *»Expériences et réflexions sur le blé et les farines«* ispravno opažanje, da zapravo stanje mlinova garantira ili sprečava daljnji život nacije:

LE PARFAIT

BOULANGER.

CHAPITRE PREMIER.

DU BLÉ.

ARTICLE PREMIER.

De l'origine du Blé.

52 - Titelseite eines Werkes von Parmentier über Mehl und Bäcker.

Sl. 53
Naslovna strana Parmentierova djela o brašnu i pekaru

»Mene je dugogodišnje iskustvo, a prije svega ono, što sam u doba rata vidio rođenim očima, osvjedočilo, da u planu svijeta nije korevina i drvovina biljaka bila određena da bude dio naše hrane. Baš te tvari, ukoliko se one pojavljuju u obliku žita, ne mogu nikako biti sastojine naše krušne hrane. Posije, drvenasti parentin, ovoj brašnene tvari, nije hranjiv, jer u njemu naprosto nema brašna! Vještina je mlinara u tome, da tu koru sa zrna ukloni — ali da je ne pretvori u prah, koji se naknadno više ne može izlučiti prosijavanjem. Oštro je mljevenje prema tome štetno. Nastojao sam da tu istinu dokažem, koliko god mogu sigurnije. Poduzeo sam niz eksperimenata, i budući da su oni po mom mišljenju mogli računati na veliko zanimanje, ja sam njihov konačni rezultat patriotski posvetio maršalu du Muyju.«

Bio je to francuski ministar rata. Možda je čudno, što se autor nije obratio ministru ratarstva. Ali Antoine Auguste Parmentier je ponajprije bio vojnik. On je »u doba rata mnogo vidio«, pa je znao — ne manje od Tolstoja u njegovu kapitalnom djelu »Rat i mir« —, da je mir bio nastavak rata. On je vidio, kako su u ratu gladni vojnici jeli koru s drveća. U miru je, krivnjom nepraktičnog i nenaučnog mlinarstva, sva nacija jela koru od žita, umjesto njegova brašna. I pritom je svijet sebi umišljao, da posije, time što brašno čine težim, čine brašno i hranjivijim. Taj je kruh od mekinja samo dočaravao sitost, a zatim ostavljao želudac gladnim.

DA ZDRAVLJE NACIJE OVISI O KAKVOĆI BRAŠNA, TO JE IZrekao i dokazao taj prvi moderni teoretičar ishrane. Parmentier je kao Francuz imao i drugih zasluga. On je u agrarne nedaće zahvatio kao praktičar tako, što je kao dopunsku hranu propagirao krumpir.

Za to nije bilo dovoljno tek nešto malo hrabrosti. Ne stoga, što je tada krumpir u Francuskoj bio gotovo nepoznat — Diderotova enciklopedija, na kojoj se osnivalo znanje toga vremena, govori o krumpiru tek kao o »egzotičnom plodu, čije gajenje u kolonijama možda ima neko značenje«. Krumpir je naime u narodnom osjećanju prošao kroz proces, koji mu je bio toliko nauštrb, da se o njemu radije nije ni mislilo. Ljudi su o krumpiru, koji je 1700. bio u Francusku uvezen iz Švicarske, mislili da je otrov.

U *utakmici žitnih sorta* igrala je ta optužba zbog otrovnosti u svim vremenima veliku, sudbonosnu ulogu. Ako je nekom zemljom ovladao ječam, pšenica, zob ili raž onda se svaka od tih sorta svim svojim silama branila od svake konkurencije. Otkad se zemlja obrađuje, svako žito teži za bezuvjetnom samovladom. Irci su, kao gajitelji krumpira, vjerovali, »da čovjek, koji jede kukuruz, pocrni«. Stoga su zemlje pšenice, kao na primjer Francuska 17. stoljeća, ili zemlja raži, kao Njemačka, vjerovale, da krumpir prouzrokuje gubu ... lepru! Prijetila je opasnost, da ondje, gdje ljudi jedu krumpir, ponovo zavlada strah Srednjega vijeka!

Ljudima, koji su mislili da je krumpirov gomolj otrovan, moglo se ispočetka lako oprostiti. Botaničari, kao na primjer veliki Clusius iz Beča, podržavali su takvo vjerovanje tako, što su krumpirovu biljku svrstali u vrstu solanuma. A pomoćnica je zaista bila otrovna. (Ostale biljke iz porodice pomoćnica jesu rajčica, duhan i petunija.) Ali su samo zeleni dijelovi biljke sadržavali solanin. Sam gomolj nije bio otrovan.

Parmentier se s tim gomoljem nije upoznao u Francuskoj, već u istočnoj Njemačkoj. Parmentier je naime u *Sedmogodišnjem ratu*, koji je Francuska na strani Austrije vodila protiv Friedricha Velikog, bio zarobljen. On je mnogo godina sjedio u pruskim logorima i tu upoznao vrijednost krumpira kao hrane od nužde: kroz mjesece i mjesece nije jeo ništa drugo. Kao što je saznao od stražara, s kojima je razgovarao, kralj Friedrich Veliki je *prisilio* narod, da gaji krumpir. Ljudi o tome nisu htjeli ni da čuju, jer da je krumpir pod vladavinom kraljeva djeda, »velikog izbornog kneza«, donio u zemlju kugu. Ogorčeni su ga ljudi iskapali i bacali svinjama. Ili su ga spaljivali. Kralj je morao postaviti po jednog vojnika pokraj svakog sada — i tako je to trajalo godine i godine. Ali kad je kralj jednoga dana u Wroclawu sjeo na neki balkon i javno jeo vruće krumpire, počeli su se Prusi čudom čuditi. Oni su to sada gledali drugim očima. I uskoro je krumpir dobio čak i Sedmogodišnji rat: Premda su Austrijanci i Rusi počeli sprečavati uvoz žita, pruske zemlje, koje su sadile krumpir, nisu ipak zbog toga trpjele nikakvu štetu.

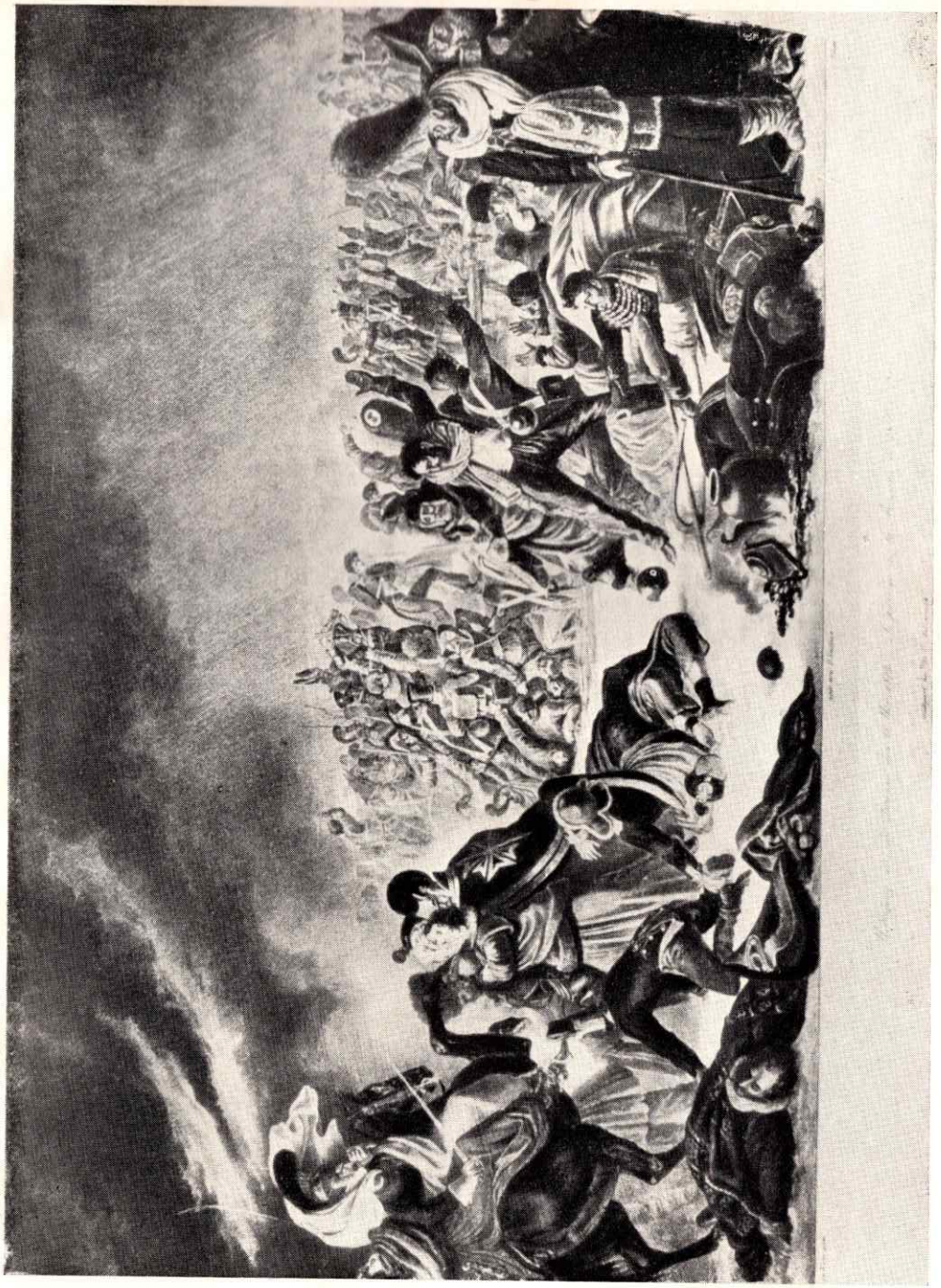

PRIJELAZ PREKO BEREZINE. Po slici Faber du Faura

ČAROBNA MOĆ KRUHA: WERTHEROVA LOTTA
Prema slici Wilhelma von Kaulbacha

Parmentier je upozoravao, da u Pruskoj nije umro nijedan čovjek stoga, što je jeo krumpir. On je Francuzima preporučivao krumpir ne samo zbog toga, što je bio zasitan, već prije svega stoga, što on naprosto čini nepotrebnom veliku ratarsku opremu (životinjsku snagu i plugove). Za nabavu te opreme zahtijevao je Quesnay novac, koji se nije mogao pribaviti. I usavršavanje mlinova, koje je ionako bilo skupo i koje je zahtijevalo čitavu vojsku tehničara, stavljeno je sada u pozadinu. Jedan krumpir nije zaista stajao više, nego jedan krumpir — i kada je Akademija Besançon uzbunjena sve većom nevoljom, raspisala nagradu za neku živežnu namirnicu, koja će u slučaju(!) gladi(!) odmah nadomjestiti žito, tada je tu nagradu dobio Parmentier. Kralj Ljudevit XVI. pozvao ga je preda se i milostivo mu dodijelio 50 jutara zemlje za eksperimentalno obrađivanje. Bilo je to malo i tek jedna šala, na kraju koje su kralj i dvor sebi u zapučak zadjeli krumpirove cvjetove. Pobrinuše se, da se odsada na dvorskom stolu češće pojavi krumpir. To nije bio Parmentierov cilj. Ali je ipak Ljudevitu sinulo u glavi nešto od onoga, što je učenjak htio. Prilikom druge neke audijencije kralj je rekao: »Francuska ne će zaboraviti, što ste pronašli hranu za njezinu sirotinju«. Jer Parmentier nije htio krumpir kao varivo, već kao *krušno brašno*.

Nakon dugotrajnog pregovaranja dobio je od ministarstva dopuštenje, da u Rue de la Grande-Truanderie otvori *»pekarsku akademiju«*. »Ako postoje škole za liječnike životinja koji sastavljaju hranu za konje, zašto da ne postoji škola za pekare, kojoj bi se povjerilo zdravlje nacije?« napisao je Parmentier u nekoj svojoj molbi. Program škole bavio se s *»nouvelles combinaisons de substances farineuses dont il serait possible dans des temps de famine de faire du pain* (novim kombinacijama brašnenih tvari, od kojih bi se u doba gladi mogao praviti kruh)«. To se mora obaviti naučno. Ne smije se dopustiti krivotvoriteljima, da brašno, ako ga nema, nadomjeste nečim, što je nezdravo. *»Seul le savant, le microscope en main, peut apercevoir la cause de ces maux* (Samo učenjak, s mikroskopom u ruci, može razabrati uzroke toga zla).«

Pekarska škola bila je otvorena 8. lipnja 1780. Direktori su joj bili kemičar Cadet de Vaux i Parmentier. U prisutnosti učene Francuske, kojoj se pridružio i poslanik Amerike Benjamin Franklin, bili su izvršeni pokusi s kruhom, i krumpirovo je brašno uvedeno kao spasilac u opskrbi žitaricama. »Krumpirovo brašno«, uzviknuo je Parmentier, »oduzima zobi ljutinu, kukuruzu suhoću, heljdi gorčinu . . .« Franklin je slušao vrlo pažljivo. Zatim je ustao među Francuzima, nepovezane nenaprašene kose i u šeširu od dabrovine. On je poznavao brige te zemlje — ali, što se njega samog ticalo, on nije osobito cijenio krumpir. U Bostonu, njegovu rodnom gradu, morali su obrtnici u svojim ugovorima staviti klauzulu, da svoje šegrte ne će hraniti krumpirom. Franklin je bio jelac kukuruza i toliko sentimentalan, da je htio i Francuze učiniti kukuruzožderima. Posljednje, što je napisao u Evropi, bile su *Observations on Mayz or Indian corn,* koje je za pouku poslao direktoru Cadet de Vauxu i njego-

voj pekarskoj školi. U njima je ispričao sve ono, što je od svoje najranije mladosti znao o pečenom, o kuhanom ili sušenom kukuruzu, o kukuruznom naglom pudingu, o kukuruznoj pogači, kukuruznom sirupu i kukuruznom likeru. (Sve to ostale su samo Franklinove čežnje. On se morao vratiti u Ameriku, da bi nešto od toga ponovo vidio.)

Dok se napolju — polako, polagacko — dizala nacija kao kvasno tijesto, pekarska je škola još uvijek pravila eksperimente sa živežnim namirnicama. Tako je, na primjer, Parmentier pokazivao osam godina stari biskvit, koji se još uvijek mogao jesti, a pekarski majstor Cole dobio je srebrnu medalju, jer je ponovo pronašao tajni postupak starih peruanskih Indijanaca za konzerviranje krumpira pomoću zaleđivanja. Bezazlena pekarska škola! Možda bi, dvije godine ranije, brzo uvedeno prisilno gajenje krumpira u svim francuskim provincijama moglo još zaustaviti revoluciju. Ali su se tada pojavili protivnici kao, na primjer, pisac Le Grand d'Aussy, koji je još na brzu ruku bacio svoje prokletstvo na krumpirovo brašno kao hranu: »Njegov okus po tijestu, njegova nepodražajnost, njegovo zdravlju štetno djelovanje — ono, kao i svaki nekuhani škrob, nadima i teško se probavlja — ne dopuštaju da se upotrebljava u dobro vođenu domaćinstvu. Na krumpir će se naviknuti samo grubi ukus i kožni želudac«. Time se on još i oštro izrugao nižim staležima, kojima je krumpir bio namijenjen za hranu; i — čudna li odjeka! — oni su piscu Grand d'Aussyju povlađivali i ljutili se na Parmentiera. Danas Parižani sade doduše svake godine krumpir na Parmentierovu grobu na Père Lachaisu, ali za njegova života nisu htjeli o krumpiru ni čuti. Kad je izišla njegova najvažnija knjiga, *Traité sur la culture et les usages de pommes de terre,* 1789., bilo je već kasno. Oluja je buknula. Tko se još brinuo o krumpiru?!

KRUH: GLUMAC REVOLUCIJE

95

U MJESECIMA PRIJE JURIŠA NA BASTILLU PARISKI SE narod ponovo pozdravljao podzemnim pozdravom jacquerije: *»Le pain se lève...«* Kakav kruh? Ta kruha nije bilo! Ali njegova vizija. Ponovo se osjetilo, kako ruka sudbine mijesi, kako otvara veliku peć...

Narod je amorfno tijesto. Svaki narodni vođa zna, da se u tijesto stavlja kvasac, prije nego što se ono digne. Taj kvasac su ideje: najbolje, jedna ideja. Neka činjenica ili glasina, koja sve prožima, koja diže na ustanak najmlitavije mozgove.

Ta činjenica, ta glasina je postojala. Nitko ne zna odakle je došla ta vijest — ali je većina Francuza vjerovala, da se nestašica žita mora osnivati na nekoj *zavjeri.* Ova glad, koja traje već nekoliko desetljeća, bila je nešto neprirodno! Tu su neki ljudi sebi uvrtjeli u glavu, *da Francuzi moraju izumrijeti!* Dvor, bogataši, aristokracija: kakva je njima korist od daljnjeg života tolikih ljudi, koji svi hoće da samo jedu?

Posve je sigurno, da se lihvarenjem pomoću žita tada zgrtalo vrlo mnogo novca (kao u vrijeme faraona i Augusta) — tek, što je svrha, koja se iza toga krila, bila da »Francuze treba pustiti da izumru«, i što je svatko vjerovao toj masovnoj tlapnji: to je bilo jedinstveno! Advokati i žurnalisti šapatom su pronosili uzbuđenom i od gladi iznemoglom gomilom, da već više od 70 godina postoji neko »tajno društvo«, neka banda trgovaca, koji su s državom sklopili *pacte de famine.* Bio je to *»sporazum da se stvori umjetna glad«. Zbog toga* nije bilo žita! Na tom je, kažu, užasnom komplotu, već Ljudevit XV. zaradio 10 milijuna funti.

Kakav je bio cilj toga trusta ubojica? Jeftino pokupovati sve francusko žito, a zatim ga izvesti iz zemlje, u inozemstvu ga ponovo pokupovati i sa desetorostrukim poskupljenjem dovesti natrag u domovinu. Mreža agenata, rekoše, prekrila je provincije. Svaki je nakupac bio potkupljen od toga kartela.

Ali sav je izvoz žita iz Francuske bio već 100 godina zabranjen. Nije, dakle, moglo biti posve lako, da se prebace ogromne količine žita, a još manje sva žetva. Ali i tu su se širitelji glasina snašli: »Tim se poslom bavi sam kralj! Njegova „žitna administracija" skuplja sve u skladištima i otprema pod vojničkom paskom na granicu!« Kako se to može tehnički obaviti, to nije znao nitko. Ljudi su dopuštali, da se to sadašnjem kralju,

Ljudevitu XVI., ne bi baš moglo pripisati. Ipak im se činilo, da je »lihvarska prodaja u inozemstvo« kraljevski regal. Ma da su se, dabome, glavna lica toga žitnog komplota u tih pola stoljeća često mijenjala, ipak su uvijek u tome sudjelovali ministri glavni zakupci i dvor.

Tko je zapravo prvi ispričao tu priču, to nitko nije znao. Ali je svatko u nju vjerovao, samo ako je netko spomenuo imena i brojke. Tako su se, na primjer, 28. kolovoza 1765. u Parizu navodno složila četiri čovjeka, da još jednom izvedu gušenje jedne generacije: inspektor francuskih šuma Le Ray de Chaumont, inspektor domena Rousseau, šef vojnih lazareta Perruchot i tvorničar kruha, posjednik mlinova i pronalazač Malisset. O toj se četvorici ljudi pričalo, da su, s dopuštenjem kraljevim, izvezli sve žito iz zemlje: žito da je spremljeno u ogromnim hambarima na engleskim otocima Jerseyju i Guernsyju na Kanalu, s namjerom, da ga, opterećena horendnim carinama, opet uvezu. Nešto je od toga bilo vjerojatno: u rujnu je na primjer, cijena kruhu trostruko porasla... Ali je li baš sve bilo *istina*? Odakle su doplovile lađe, koje su odvezle žito u hambare na engleskim otocima? Nakon tri godine pronašla je policija čovjeka, koji je sve to pričao: bio je to neki Prevost de Beaumont, mali činovnik, koji je zaista vidio račune s potvrdama o dobitku. On se odmah obreo u Bastilli, gdje je proboravio dvadeset godina. Bez procesa — u kojemu bi možda mogao dokazati istinu, ili barem neke dijelove istine. U Parizu se moglo nestati na temelju »uhapšenice«, i to odmah na dvadeset godina: ljudi su dobro razmislili, prije nego što su na ulicama i trgovima išta govorili o nekom *pacta de famine*. Ali su to tim više činili šapatom. Pronalazača Malisseta — kome je svijet zahvaljivao za znatno usavršenje mlinova — izbjegavali su poput gubavca, kao najvećeg neprijatelja i nitkova. On je — tako se govorilo — prodavao Francusku za 30 000 funti godišnje. Kad je umirao (njemu se pomutila pamet), neprestano je u posljednjim časovima govorio, da treba melo staviti na 3, pa na 2 milimetra i još tješnje, da bi se dobilo zdravo brašno. Umro je u tlapnji, da ga dave; uostalom, on nije završio kao bogataš; dugovao je državi 115 000 funti srebra. A gdje je nestao njegov dobitak?

14. srpnja 1789. narod se digao. Bio je umoran od »žitne urote«. Izvršio je juriš na Bastillu, u kojoj su sjedili poštenjaci i »otkrivači« Prevost de Beaumontova soja. Povjesničari pričaju, da na kaštel nisu pojurili samo s puškama i sjekirama; mnogi su, kažu bili okićeni kao za ples, kao za neku svečanost, i nosili u ruci žitno klasje. Teško je u to povjerovati. Jer odakle Parižanima žito? Ali je vrlo karakteristično, da su suvremenici, koji su o tome čuli pričati, osjetili jurišanje na Bastillu, rušenje omražene tamnice, kao neku vrst *žetvene svečanosti*. Kao neki agrarni završni čin u službi ratarske božice Cerere. Svijet je opet postajao antičan. Umorstvo tirana, narodna skupština, konvent: Ma da pariski demos nije nikad čuo o Heladi, život se sam od sebe preobukao u grčko-rimski kostim.

KAKO JE SVIJET OPET POSTAO PLEMENIT! KAO DA JE plemenitosti samo Bastilla stajala na putu. Blagi vjetar pomirenja piri svijetom. Staleži pružaju jedan drugome ruku: plemstvo se 4. kolovoza 1789., na prijedlog vikonta de Noaillesa i vojvode Chateleta, dobrovoljno odriče svojih prava.

Treba zamisliti, kao da milijarde ljudi više od hiljadu godina pritiskuju na zatvorena vrata — i da se ona odjednom sama od sebe otvaraju. Ona noć u narodnoj skupštini, noć između 4. i 5. kolovoza, ima u sebi nešto poput sna nezbiljsko. U dvoranu, osvijetljenu mnoštvom svijeća, prodire izvana sparina punog ljeta. U provincijama, kažu, vlada ustanak. Ovdje ne. Nema nikakve tutnjave, nema kopalja: aristokrati sami od sebe daju ono, za što se borilo 50 generacija. Na dušeku velikodušnosti donose ključeve seljačke slobode. Odjednom pada rabota, prinudni brak; sputanost uz grudu, »porez na smrt« nestaju kao dim. Plemstvo se odriče prava lova, a kler desetine. »Nama je samo *jedna* želja: da brzo uspostavite svoju slobodu!« dovikuje vojvoda od Mortemarta začuđenoj protivničkoj strani. Kao u nekoj priči. Sve sami stisci ruku, povici »živio« i mahanje šeširima! Oduševljenje i ljudska prava! Zgaženi mrtvi jacquerije, piramide seljačkih lubanja i more krvi od 1525. — sve je to zaboravljeno te noći. To se događa zbog *»disposition généréuse«*, kako to vrlo fino primjećuje Madame de Staël, *»disposition si bien française et alors par le besoin d'être applaudi«* (Od raspoloženja velikodušnosti, od pravog francuskog raspoloženja, da se ubere aplauz). I galerije su aplaudirale svu bogovetnu noć.

Zar je zbilja sve zaboravljeno? Dok se plemstvo ovdje odriče, pale mu ondje kod kuće njegove zamkove. A seljaci, koji to čine, ne mare za poljupce mira, koje njihovi poslanici u narodnoj skupštini izmjenjuju s posjednicima zemlje.

A kruh! Gdje je kruh? *»Il se n'agit pas de ça, coquins!«* više za vrijeme beskrajnih govora neka bijesna žena u dvoranu (O tome se ne govori, nitkovi!). *»Nous voulons du pain!«* urliče za njom zbor.

Bastilla je na juriš zauzeta — ali ima li sada pariski puk kruha? Ni govora! U Bastilli su se nalazili kukavci, sužnjevi, kakav je Prevost de Beaumont, ali žita ni za lijek. U danima nakon pada Bastille vlada čak velika nestašica brašna... Od revolucionarne slave ne može nitko biti sit. Zašto hljeb od četiri funte još uvijek stoji 12½ sua, a hljeb bijela kruha 14½? Uprava grada je žrtvovala sve, da pekari snize cijene. Ali od toga se zalihe nisu povećale. Narod je mrmljajući gubio dragocjeno vrijeme u čekanju pred pekarnicama... Parmentierov je kruh od krumpira bio, dakako, mnogo jeftiniji. Ali tko je još išta htio čuti o Parmentieru i njegovoj pekarskoj školi? To su bile prošle tričarije. Ta on je — tako se nepravedno govorilo — »eksperimentirao za bogataše, samo da narodu začepi gubicu«. Neka sam

ždere svoje krumpire! »Mi hoćemo kruha!« urlao je narod pred visokom školom — i 14. siječnja 1790. Cadet de Vaux i Parmentier prilično plašljivo izmoliše oružanu zaštitu oblasti, da »spase svoje pekarske peći«. Narod je visoku školu identificirao s pojmom »Ancien régime«.

97

U KOLOVOZU 1789. BILO JE NEPOGODA, TE SE ČINILO, KAO da se i nebo uortačilo s lihvarima. Nečovječna suša u Francuskoj, kakve nije bilo od pamtivijeka: prestalo je snabdijevanje vodom. Posljedica toga bila je kriza mlinova. Vjetrenjača je bilo samo u sjevernim francuskim provincijama. U sredini i na jugu sve se osnivalo na vodenicama. Sada se ni ono malo žita nije moglo samljeti! Ministar ratarstva je odmah izdao naredbu za gradnju mlinova na pogon konjima. Ali to nije išlo tako brzo. U rujnu je u Parizu bilo još manje kruha, a cijene su besramno rasle. U uzavrelim masama stvorila se slika, da dvor još uvijek ima žita! U Versaillesu: kralj, kraljica, svećenici, plemstvo u cipelama sa sponama, rojtama ukrašeni oficiri — a ne manje izabranici naroda, narodna skupština, koja je vjerojatno već odavna izdala narod. Oni su imali kruha! Stoga: *Na Versailles!*

U rano jutro 5. listopada bljuje Pariz u maglena polja svoje rijeke ljudstva. One marširaju s kopljima i kosama, mnogi bosi i u prnjama. Ali je ta jezgra od muškaraca okružena ženama i djecom. To je ono nešto novo: revolucija nosi suknje. Ono neugodno: nošeni vlastitom krikom valjaju se talasi žena prema Versaillesu. Pedeset hiljada, stotina hiljada. Čini se, kao da nitko nije ostao u Parizu. Monarhija će biti zdrobljena toga 5. i 6. listopada. Halucinacije lete iznad pobješnjele ljudske vojske:

»Jesi li vidjela kola s kruhom?«

»Da — kola kruha na horizontu!«

Kad su zatim stigli u Versailles, bili su umorni od duga puta. Zaprašeni, upaljenih očiju. Tu je park — ali to nije ono, o čemu su pričali oci, a očevima djedovi. Sve to odjednom nije više istina: više ne skaču vodoskoci, velike poskočljive fontane, koje se svjetlucaju kao duga i cvrkuću kao egzotične ptice. Kralj Ljudevit XVI. je već prije nekoliko tjedana dao zatvoriti vodu u parku: treba je za mlinove. Stoga, što vodoskoci u parku ne igraju, mogu sela oko Versaillesa jesti kruh. Za Pariz ga nema dovoljno. Odjednom razabiru ustanici, da ni kralj možda nema mnogo kruha, premda on ima drugih krasota, zlata i dragog kamenja. Krikovi žena za kruhom zanijemiše. One uzeše kralja i kraljicu u svoju sredinu i prisiliše ih, da se vrate u Pariz. Ali ih nitko nije ni prstom dirnuo.

Prolazi četrnaest gladnih dana. U predgrađima ima razbojstava, očišćeno je nekoliko bogatih stanova. »Pazite na pekare!« čuju se opomene. »Pekari su posakrivali brašno. Oni čekaju, da im skuplje platimo!« Pekar Denis François mora 20. listopada umirivati neku ženu, koja viče u njegovu dućanu. Dućan je blizu crkve Notre Dame, pokraj nadbiskupske palače, u kojoj zasjeda Narodna skupština, otkad je napustila Versailles: treba je držati na oku. Žena još uvijek viče. Denis François ispekao je šest garnitura kruha i priprema daljnju. Žena viče, da nije jučer dobila ništa, ni prekjučer ništa. On je poziva da uđe u pekarnicu, da vidi, ima li skrivena brašna. Ona ulazi, prolazi kroz pekarnicu u starčevu sobu i vidi, kako na stolu leže tri hljeba kruha. Kalfe su ga ispekle i sačuvale za sebe. Žena uzima jedan hljeb, domogne se vičući ulice i podjaruje narod: »Ovaj ima sakrivena brašna!« Narod provaljuje, demolira stan i do krvi premlaćuje starca. U nekom ormaru za odijela pronalaze šest tuceta malih, svježih kruščića: nesretni ih je pekar ispekao za poslanike parlamenta! Što! Sedamdeset i dvije žemičke za narodne zastupnike, dok sam narod gladuje? ... Čovjeka izvlače na ulicu. Čuje se urlik: »Objesite izdajicu!« Priskočiše vojnici parlamentarne straže, hapse pekara, htijući ga spasiti. Uzalud: narod im ote zarobljenika, odvlači ga na trg Grève i tu ga penje na vješala!

Narodna skupština zna, a i vlada zna — kralj ili republika: povješat će svaku vlast, koja ne riješi pitanje kruha! — Ali se pitanje kruha ne da riješiti. Čak ni onda, kad Narodna skupština odobrava 40 000 funti, da pomogne ratarstvu, čak ni onda se pitanje kruha ne može riješiti. Jer je u Francuskoj sve upropašteno: ceste, prijevozna sredstva, plugovi, životinje i razboritost naroda. A na granicama zemlje vrebaju lihvari i dižu cijene.

Gdje je kruh? Žita nestaje, baš kao u vrijeme despotizma, a pekarske su peći prazne. Još prije nego što je izbio rat s Evropom, pada sva Francuska žrtvom »opsadnog duha«. Trebalo bi se opskrbiti — ali kako? Trgovina nije popularna, trgovina je zapravo izdajstvo naroda, zločin protiv duha nacije, koja bi *morala* živjeti od ratarstva (a gdje su ti ratari?). Trgovački stručnjaci su varalice. Revolucija im prijeti smrću, premda ih zapravo treba — narodnjaci ne znaju ništa o trgovini. Grad Pariz je uz najveće troškove nakupovao žita u inozemstvu. Jednom prilikom — čudna li čuda! — bilo je odjednom 32 000 vreća u *École militaire*. A kakva mi je to brojka? U dobra je vremena Pariz bio navikao da godišnje pojede 650 000 vreća brašna. Dakako, brašna u obliku kruha ... Već stoljeća su Parižani monomani u trošenju kruha. Oni se ne će ni dotaći makarona, te talijanske izmišljotine, koja je tako štedna i zasitna. Kukuruzna kaša im ne miriše, a zob neka jedu konji. Oni hoće samo kruha — a kruha ima premalo.

I tada im vlast saopćuje, da će ga uskoro biti još manje. Jer 1792. izbija rat s Evropom. Rat, koji sve snabdijevanje kruhom koncentrira na francusku vojsku. Glavno je, da vojnici imaju dovoljno hrane! Voj-

nici, koji brane revoluciju protiv strašne urote rojalizma! Ali čak ni oni nemaju kruha — jer već iduće godine saznaje vlada, da njezini vlastiti generali, izdajice oko Dumourieza, odvlače žito sjeverne armije u neprijateljske linije. To će biti kraj republike! Kralju, kraljici i aristokratima se može odsjeći glava — a zar se iz srdaca građana ne može iščupati sebičnost? Kakve su to nemani, koje žive tu, usred naroda, i koje noću 7. kolovoza 1793. potajno odvlače iz Pariza 7 500 funti kruha, iz Pariza, koji gladuje, jer se nadaju, da će u provincijama, u kojima nema ograničenja cijena, moći kruh skuplje prodati? Opet *pacte de famine!* Zar zbog toga četiri godine revolucije?

Svi su krivci bili smaknuti. Za njima se javljaju novi zločinci. Neka gradovi gladuju i po nekoliko tjedana — samo kad armija ima što da jede! Konvent zaključuje da kazni smrću svakog čovjeka, koji zadrži tovar žita ili osujeti njegovu svrhu. Iz najudaljenijih provincija skupljeno je žito na hrpu i kolima bačeno na frontu; razbojnike i pljačkaše strijeljaju; jaka jedinica žitne policije osigurava transport za armiju. U listopadu dobiva i Pariz ponovo brašna. Tek što je Danton s tribine zagrmio, da »ujedinjena nacija mora imati jedinstvenu cijenu kruha«, kadli već i Pariz izdaje dekret, da se odsada smije u gradu peći samo jedna jedina vrst kruha. To je »*pain d'égalité*«. Kruh jednakosti, usred rata. U mlinara i pekara su konfiscirana sita za brašno, simbol finoće: brašno se više ne smije prosijavati. Jednako loš kruh za bogate i siromašne! Teško probavljive mekinje za sve: ali gordi to ne primjećuju, ili pak ne žele da primijete... 12. prosinca 1793. uvedene su *krušne karte,* a osamnaest mjeseci kasnije zaključuje komuna slobodnu raspodjelu: daje se funta i pô svakom radniku i svakoj glavi obitelji, ostali ljudi dobivaju po jednu funtu. — Ali uskoro ima kruha još samo na papiru! 1794. bila je žetva strašna, a 1795. je strahovita inflacija poput nekog plina nadula tijelo Francuske. »Cijena je srednjoj vreći pšenice već oko 9 000 franaka«, izvješćuje Mallet-Dupan u srpnju — a u nekim se provincijama Francuske kruh popeo toga ljeta na 80 i 100 sua. Ljudi jedan drugoga ubijaju zbog kruha.

Kruh postaje fata morgana. Što ga manje ima, to se više njegova slika i miris pojavljuju u zakonodavstvu konventa. »Svaki je Francuz«, bilježi Saint Just, »između svoje 25. i 50. godine obvezan na obrađivanje zemlje« — a muževi strave organiziraju jedne godine, kad su usjevi bili potpuno podbacili i kad je vladala sveopća glad, na pločnicima Pariza neku vrst svečanosti zahvalnice: Robespierre, u plavom fraku, ukočen i zamišljena lica, korača polako kroz Pariz za zapregom volova, »koja je posvećena božici ratarstva«; on nosi stručak klasja i makova cvijeta, ali ljudi misle, da je to samo atrapa...

Jer jedva je još itko mogao zamisliti, da još postoji *pravo* žitno klasje. Kruh kao krajnja želja žarko živi u srcima ljudi. On je potreban. On stvara metež. Ali se jedan od tih meteža susreće jednog dana sa

Sl. 54
KRUH I POLITIČKA REVOLUCIJA: Pohod pariških žena na Versailles 5. listopada 1789.

čudom ljudskoga karaktera — a taj sudar stvara jednu od najvećih scena svjetske povijesti:

Rulja podivljalih žena opet jednom opsjeda konvent. Odjekuju krikovi »kruha«, pogrdne riječi i prijetnje. Od tih »svećenica gladi« — a bilo ih je mnogo hiljada — odvojilo ih se nekoliko stotina i počelo se uspinjati stepenicama. Htjele su da uđu u skupštinsku dvoranu i u predvorju naiđoše na predsjednika skupštine, advokata Boissy d'Anglasa. Ljudi su ga poznavali: aristokrat, a ipak odan narodnoj stvari. Ali on je zauzimao visok položaj u snabdijevanju žitom, i stoga su ga naročito mrzili. Megere ga napadoše, stadoše ga navlačiti, gaziti i udarati. Pošlo mu je za rukom da se oslobodi i korakne u skupštinsku dvoranu, koje je vrata za sobom zatvorio i iznutra zamandalio. On je bio, kako to njegovi govori potvrđuju, učenik stoičke filozofije; napadaj nije značio ništa.

U tome trenutku otvore se druga vrata dvorane, kroz koja, izmamljen vikom, iziđe poslanik Feraud. »Što hoćete, žene?« viknuo je gromko. »*Respectez la loi!*« (Poštujte zakon!) U slijedećem trenutku bacile su se stotine žena na njega i udavile ga rukama i haljinama. Umirućeg su čovjeka nasmrt zgazile; zatim su ga odvukle u podrum i kuhinjskim mu nožem odrezale glavu. Konvent, ondje unutri, nije ništa primijetio.

Predsjednik Boissy d'Anglas popeo se do predsjedničke stolice. Otvorio je skupštinu i upravo sređivao svoje bilješke, kadli — posve neshvatljivo! — ugleda poslanika Ferauda, blijeda i ugaslih očiju, kako iz dvorišta zaviruje kroz prozor u dvoranu. Pogleda malko bolje i vidje, da pred prozorom, njemu sučelice, drže Feraudovu glavu nataknutu na koplje, niz koje je polako tekla krv. I sada se dogodilo nevjerojatno čudo hladnokrvnosti, kakvo se još nikad nije dogodilo: Boissy d'Anglas podiže desnu ruku na pozdrav i počast glavi umorena čovjeka i mirno nastavi sjednicu. Tako je osujetio paniku konventa i spriječio bijeg poslanika i provalu žena. Spasio je dragocjene minute: napolju je trkom dotrčala četa vojske i rastjerala buntovnice. Bile su to samo domaćice i kuharice, koje više nisu htjele ništa ni čuti o ratu — a ipak strašna nadmoć, jer bijahu majke i supruge.

Tako je Boissy d'Anglas sačuvao Pariz od revolta kruha, koji bi, usred rata, možda značio kraj sviju stvari. Taj je prizor bio klimaks. Silnom naprezanju nacije počela je s granica domahivati pobjeda. Austrijanci su bili potučeni. Iz Holandije i Švicarske javiše se znakovi, da se ti narodi žele pridružiti... Ali, dakako, Francuska nije vidjela kruha prije mira. Revolucija joj ga nije mogla stvoriti, a rat ga nije mogao raspodijeliti. Tek u doba direktorija, poslije 1796., kad su vojnici dobili dopust, pođoše oni ponovo na polja, koja sada više nisu pripadala zakupniku, već njima i njihovim porodicama, i počeše obrađivati njive.

Takva je bila uloga kruha u Francuskoj revoluciji. Kruh je bio veliki glumac, koga su, ukrašena trikolorom, partije stavile na scenu. Uloga se bila vinula do najviših vrhunaca patosa, krvi i tragedije i završila prizorom vesela igrokaza. Na kraju revolucije izbacila je pšenica iz Francuske sve ostalo žito. Zašto je to pšenica učinila? Dogodilo se to zbog »égalité«. U svojoj knjizi o povijesti cijena pšenice piše Jasny:

»*Nekoć je bijeli kruh bio kruh bogataša; ali ga je tada revolucija učinila kruhom za svakoga. Francuska je pšenica izbacila raž i iz Belgije, a u Holandiji je raž postala čak hranom za životinje. Jedan daljnji korak — i pšenica osvoji zapadnu Njemačku. Dolazeći s juga, iz Italije, zauzela je Švicarsku i pobjedonosno prodrla u južnu Njemačku*«.

Usporedo s bitkama čovječanstva, koje je svoja polja pognojilo hekatombama, odvijala se dalje »utakmica žita«, kao da ništa drugo nije važno. Pobijeđeni su ili neutralni narodi primili puni čuđenja žito pobjednika. Kad je Goethe 1792. na strani pruske vojske sudjelovao u »Kampanji u Francuskoj«, prikazao je punim pravom granicu između Njemačke i Francuske kao *granicu između pšenice i raži*. On se obradovao razlici: još jučer je »u gradiću naišao na crni kruh i bijele djevojke« — a danas, na francuskoj strani (dakle na starom tlu Rimljana), »djevojke su tamnoputе, a kruh bijel«.

Deset godina kasnije bio bi Goethe u zapadnoj Njemačkoj naišao na drukčija polja. Jer se za vrijeme Napoleona, toga rimskog imperatora, gajila, dakako, samo pšenica.

KRUH I NAPOLEONOV PAD

»Kruh je najveći saveznik, što ga može imati neka vojska: vojnik ne maršira dalje od svoga želuca.«

RUSKA POSLOVICA

98

ČUDESNA PETOLJETKA MIRA OD 1801. DO 1805. POVELA JE francuski narod natrag na njegove njive, i to, kao što je svatko mislio, zauvijek. Francuska je dobila rat — sada će, kad bude obrađivala svoja polja, dobiti mir. Inače je carstvo imalo dovoljno zlata, da kupi, što mu treba. Ako ne budu dostajale žetve Francuske, bit će na raspolaganju neiscrpiva žitna mora Rusije. Žito Ukrajine putovalo je preko Austrije uz Dunav do Strassburga i hranilo Francuze. Ili je žito iz sjeverne Rusije bilo u Danzigu utovareno u lađe i izvezeno u Le Havre.

Odakle Francuskoj toliki novac? On nije potjecao samo od blaga, što su ga vojske Republike nakrale u Holandiji, na Rajni, u Austriji i Veneciji, već iz jednog novog vrela nacionalnog bogatstva, iz *industrije*.

Napoleon je za svega svoga života vjerovao u moć industrije — baš onako, kako za svega svoga života nije vjerovao u ratarstvo. Ne smijemo sumnjati: on je poznavao sve, što su fiziokrati ikada napisali o »Zemlji i bogatstvu«; ali on u to nije vjerovao. Narod je morao imati kruha, voilà — ali je zemlja u svemu, što je značilo više od kruha, bila caru dobrano dosadna. Bogovi, koje je obožavao, nazivali su se *»activité«* i *»vitesse«*. Zemlja je bila posve sigurno aktivna, ali je radila odviše polako i premalo se bavila »duhom«. Duh je prebivao u mašinama, kojima se car neizrecivo divio. Njegov je džep bio otvoren za pronalazače, za one, koji su usavršavali velike industrijske procese. Već je godine 1801. gorućim očima promatrao industrijsku izložbu, priređenu u Parizu. U novom će stoljeću, tako je on osjećao, rat i mir živjeti samo od industrije. Kakvi su bili bijednici Robespierre i drugi članovi konventa! U svojoj beznadnoj ljubavi prema agrikulturi (a kruha *ipak* nisu imali!) koračali su u svečanim povorkama iza simboličkih kola, koja su vukle krave. Na to se čovjek mogao samo nasmijati. Kruh mora da ili tiho raste — ili ga treba, ako ga nije bilo, na tržište točno navrijeme i jeftino dobaviti pomoću trgovačkih ugovora iz inozemstva.

Ratarstvo ga nije zanimalo. A kad se rat ponovo rasplamsao, postojao je za njega, pokraj vojničkog problema, samo još *jedan* problem: da se engleski proizvodi industrije nadomjeste francuskim proizvodima. Problem surogatnih sirovina, kako u ratnoj industriji, tako i u kemiji živežnih namirnica, zaokuplja ga sve žarče. Ta valjda se sirovine, mirodije i boje, koje su dosada uvozile engleske lađe iz Indije, ipak mogu nekako nadomjestiti! »Naš svijet mijenja se neprestano«, dovikuje on 1806. pariskoj trgovačkoj komori:

»Nekoć smo, ako smo htjeli biti bogati, morali posjedovati kolonije, morali smo zasjesti u Indiji, na Antillima ili u Srednjoj Americi. To je zauvijek prošlo. Danas moramo biti tvorničari, moramo proizvoditi na vlastitom tlu ono, što smo inače dobivali iz drugih krajeva. Mi moramo — da kažem jasno! — proizvoditi svoj indigo, rižu i šećer. Danas je proizvodna industrija isto tako važna, kao što je nekoć bila trgovina. Dok se ja brinem da zadobijem gospodstvo onkraj mora, mora se razviti ili izgraditi francuska industrija!«

On, dakle, govori o suprotnosti između industrije i trgovine. O drugoj suprotnosti — onoj između *ratarstva i tvornice* — on ne govori: jer je na nju zaboravio. Prejednostavni tokovi misli ne uživaju njegovu ljubav. Car baca milijune franaka u kemijsku, u metalurgijsku industriju, u fabrikaciju tekstilija. U tome može nazreti pravu korist. Njegovo matematičko-tehničko oko može biti nazočno i nadgledati, kako se novac množi u retorti, kako niti prelijeću preko tkalačkog stana: kako se sve to pretvara u gospodarsko oružje protiv engleskog smrtnog neprijatelja.

Zemlja? I njoj je, dakako, dopušteno da u industriji igra svoju ulogu. Kad naime car jednoga dana kao ćušku za Englesku stvara odluku: »Pamuk ima da raste u Francuskoj!« onda on, naravno, treba pomoć zemlje. Car traži boje — i iz zemlje rastu biljke, koje daju boju. Njega počinju zanimati bašče. Što, neka francuski apotekari prestanu misliti na Indiju! Medicinske tvari neka rastu u Francuskoj! Sklonost prema baščama dovodi cara u vezu s Parmentierom, koji jadikuje za svojim krumpirovim farmama. Na te je glasove Napoleon oslušnuo. Ta i taj je čovjek nešto kao pronalazač. On mu je milostiv — jer je, na kraju krajeva, milostiv prema svim pronalazačima — i pribavlja mu visok položaj u državnoj službi, s kojega tada Parmentier zaista sadi po svoj Francuskoj krumpir. Sada se više nitko ne usuđuje da mu se smije — i monomanija starog vojnog apotekara kasnije uistinu spasava život milijunima.

Car se zanima za sve. I on to čini tim radije, što je neka stvar kompliciranija. A najveće njegovo priznanje iznudit će neka stvar, ako je korisna u dvostrukom smislu. Rekoše mu, da bi dobro učinio, kad bi na svim francuskim cestama, ako je ikako moguće, zasadio orahovo

drveće. On to čini i postiže tri stvari: sjenu za putnike, orahe i najglavnije: najbolje i najtvrđe drvo za kundake francuskih pješadijskih pušaka.

Samo se za posve jednostavne stvari ne brine rado. Kad je jurio u blistavim putničkim kolima po cestama, zasađenim orahovim stablima, bio bi zapravo morao vidjeti, da stanje na francuskim poljima opet nije najbolje. Seljaci su nekoliko godina nosili vojničku odoru i borili se kao junaci i grenadiri u Španiji, Pruskoj i Austriji. Zar je car mislio, da je žito isto tako samo po sebi razumljivo kao i zrak? Malo po malo počelo je da žita ponovo nedostaje. Sve to nije smetalo, dok se održavalo prijateljstvo s Rusijom. Ali kad se Aleksandar I. pridružio Napoleonovim protivnicima, izblijedio je san o jeftinu žitu, koji je Francuska smjela dugo snivati. A izblijedjela je i Napoleonova zvijezda. Neobično su teško i kanda klonulom rukom i plačnim vokalima napisane riječi, koje je Napoleon, kratko vrijeme prije svog odlaska Velikoj armiji, napisao svome ministru:

»Je veux que le peuple ait du pain, qu'il en ait beaucoup, du bon et du bon marché... Lorsque je serai loin de France, n'oubliez pas, Monsieur le Ministre, que le premier soin du pouvoir doit être d'assurer constamment la tranquilité publique et que les subsistances sont le principale mobile de cette tranquillité! (Ja želim, da narod ima kruha, da ima u izobilju dobrog i jeftinog kruha... Dok ja budem daleko od Francuske, ne zaboravite, gospodine ministre, da je prva briga vlade osiguranje javnog mira, a da je hrana najvažnije sredstvo za održavanje toga mira!)«

Jadni ministar. Što je on mogao učiniti? Seljaci su bili mobilizirani, žetva vrlo slaba, a istočna Evropa zatvorena. Careve su riječi zvučile tmurno, one su malne imale okus oporuke. Da li je znao, kako su bili prazni francuski hambari? Dok se golema Napoleonova vojska valjala kroz Poljsku prema Rusiji, glad je kod kuće kucala na vrata.

99

U FRANCUSKOM JE DRŽAVNOM GOSPODARSTVU GODINE 1812. davala tekstilna industrija 45,7 postotaka nacionalnog dohotka — gotovo polovicu! —; agrarna proizvodnja samo 13,7 postotaka: dakle nešto malo više od jedne sedmine. Čista vrijednost proizvodnje sviju poljoprivrednih proizvoda iznosila je okruglo 1 400 milijuna franaka, dok je eksploatacija rudnika iznosila gotovo dvostruko. Pritom moramo imati na umu, da se tada smatralo za agrarnu proizvodnju sve, što je raslo iz zemlje i što je sa zemljom imalo veze: na primjer vino, povrće, duhan, također i živa stoka i kože — a ne možda samo žitarice.

Iz toga je lako razabrati, da napoleonska Francuska nije nipošto bila agrarna zemlja. Francuska samoopskrba nije baš bila dobra. Prije bismo mogli reći, da je Francuska živjela od ostale Evrope: čak su i tako slabo obrađene zemlje, kakve su bile Njemačka i Italija, slale žito u Francusku.

Sve, što god je Francuska mogla zgrnuti, sve je to pošlo za vojskom na Istok. U ogromnim skladištima putovalo je žito za armijom, jedan niz kola za drugim. Pšenica i raž za ljude, a brda zobi za konje. Vojnički je kruh bio važna stvar — i prije nego što je u osvit zore sijevanje topovskih ždrijela obasjalo horizont, već su se kroz noć žarile pekarske peći. Napoleonova je vojska polazila u bitku ne samo sa sređenom municijom, već i sa sređenim želucem; »sappeurs blancs«, »brašneni pioniri« poljskih pekarija, pripremali su pobjedu baš kao i ljevači kugala i tokari bombi.

Vojnički je kruh bio dobar, a francuski je kruh bio bolji od kruha svake druge armije. On nije mirisao kiselo kao u Prusa i nije bio, kao austrijski, pripremljen sa sumnjivim mirodijama, kojima je bila svrha da priguše pljesniv okus brašna, što je dugo ležalo u skladištu. Osim toga bio je osobito bijel, s vrlo šupljikavom sredinom i tankom, elastičnom vanjskom korom: vidi se, da Malisset nije Francuze uzalud učio na »trostruku meljavu«. Prošlo je vrijeme, kada je jadnik Parmentier, s trorogim šeširom na glavi i naprašenim perčinom na zatiljku, pisao svoje predstavke: zašto francuski vojnik mora jesti posije umjesto kruha? Sada je jeo bolje nego ostali, dva dijela pšenice i jedan dio raži; otpad posija iznosio je 20 procenata. Vojnički bi kruh bio malne kruh za sladokusce, da mu nije, zbog žurbe pri pečenju, sadržina vode bila prevelika. Ali je kod Rusa ona bila još i veća: ruski je vojnik dnevno jeo hljeb kruha, koji je težio 1500 grama — količina, koja bi vjerojatno svakoga drugoga oborila. Taj je kruh bio željezne boje i loš. To se pokazalo već na bojnom polju: Francuzi su bili rođeni pekari. Vojska je uza se imala i biskvit, dvaput pečeni *»panes biscocti«*, francusko otkriće Srednjega vijeka, koje je mnogome pomorcu za vrijeme plovidbe spasilo život. Napuljska je pomoćna konjica Francuza naprotiv jela makarone. Za to se pobrinuo kralj Murat; čudan je bio prizor, vidjeti jahače prije bitke, kako im, kad su već sjedili na konjima, iz otvorenih usta visi još vruća tjestenina.

Napoleon je mnogo toga ponio sa sobom, i zaliha je bilo dovoljno sve do jeseni. Ali ako je car mislio, da će se na prostranim ravnicama Rusije svaka ispražnjena opskrbna kola odmah sama od sebe napuniti, onda se on ljuto prevario! Rusi su pri svom uzmaku u rujnu i listopadu ponijeli sa sobom svaki požeti klas. Zemlja, kroz koju su prolazili, nalikovala je na stepu. I kad je Moskva izgorjela, a car zapovjedio strateški uzmak u Poljsku, došlo je do najveće krušne katastrofe svekolike ratne povijesti.

Mi znamo: armiju je rasula manje studen nego *nestašica kruha*. Najprije se jelo konjsko meso i pila konjska krv, koja se još pušila. To je još bilo

najpametnije, jer konji ionako nisu mogli živjeti, kad je zob bila potrošena. Trajalo je ne četrnaest dana, već trideset, šezdeset i devedeset dana, dok francuska vojska nije kroz snijeg, led i polarne noći stigla u nastanjene predjele. Car se u saonicama brzo i nepovrijeđen povezao natrag — ali stotine hiljada ljudi, koji su bili bez konjâ i kolâ, bez pokrivačâ, bez krznâ (među njima mnogi iz južne Italije, koji nikad nisu vidjeli snijega), oni su se smrzavali na tome putu jada. Čas sprijeda, čas straga pojavljivali su se Kozaci i svojim dugim kopljima boli u bijednu ljudsku masu. Kad htjedoše na njih pucati, više ih nije bilo.

Podoficir Bourgogne opisao je u svojim uspomenama taj marš na povratku kao katastrofu kruha. Kad je pedesetog dana bio bez kruha, mislio je, da će poludjeti. Negdje su naišli na rakiju, ali je Bourgogne nije mogao gutati, jer mu se grlo osušilo od studeni. Nekoliko dana kasnije nađoše u nekoj kolibi kruha; odmah napolju odbaciše puške u snijeg i navališe na tu hranu proždrljivošću divljih životinja. Nekoliko se njegovih drugova, prije nego što im se mogla dozvati pomoć, udavilo velikim zalogajima, koje više nisu mogli povratiti. Bila je sreća bijednog Bourgogna, što su mu usne zbog studeni bile tako izranjene, da nije mogao širom otvoriti usta ... Miris toplog, svježeg kruha pretvarao je francuske vojnike u životinje još i onda, kad su već bili u Poljskoj. Sabljama su u sobama grebli između dasaka poda brašno ili ono za što su mislili da je brašno. Oni su zaprepaštenim stanovnicima davali po pet franaka za zalogaj kruha, i jedan je drugoga zbog toga zalogaja ubijao. Zbog tri na žaru pečena krumpira, nešto veća od oraha, došlo je do bitke među momčadi neke francuske čete.

Stanovnici Prusije stajali su okamenjeni od užasa, kad se vratila gomila ljudi upalih očiju, koji više nisu mogli govoriti, već su samo nijemim pokretima rukom pokazivali na usta. Poljske su seljakinje snabdjele Francuze suknjama i ženskim šeširima. Kao jadne sablasti, strašne u svojoj smiješnosti, prolazili su pobijeđeni nesigurna koraka. Gledaoci su skidali kape pred tolikim jadom i božjom kaznom. Kao što priča Gustav Freytag u svojim »Slikama iz njemačke prošlosti«, narod je u Prusiji gledao tada te događaje kao pokoru za golem zločin protiv kruha. »Njihova se glad ne da utažiti ni studen ukloniti iz njihovih tijela«, govorio je narod.

»Ako bi ih poveli u toplu sobu, silom su se gurali prema vrućoj peći, kao da se žele u nju uvući; uzalud su se domaćice trudile da ih zadrže podalje od ubitačnog žara. Pohlepno su gutali suhi kruh, neki nisu prestajali — i od toga su umirali. Sve do bitke kod Leipziga vladalo je uvjerenje, da ih je nebo kaznilo vječnom glađu. Još se i ondje događalo, da su zarobljenici u blizini svojih lazareta pekli komade uginulih konja, premda to više nije bilo potrebno, jer su dobivali uobičajenu hranu. Ali su građani tvrdili, da ta luđačka glad dolazi od boga: nekoć su bacali u vatru najljepše pšenične snopove, dobar su kruh izdubli, zablatili ga

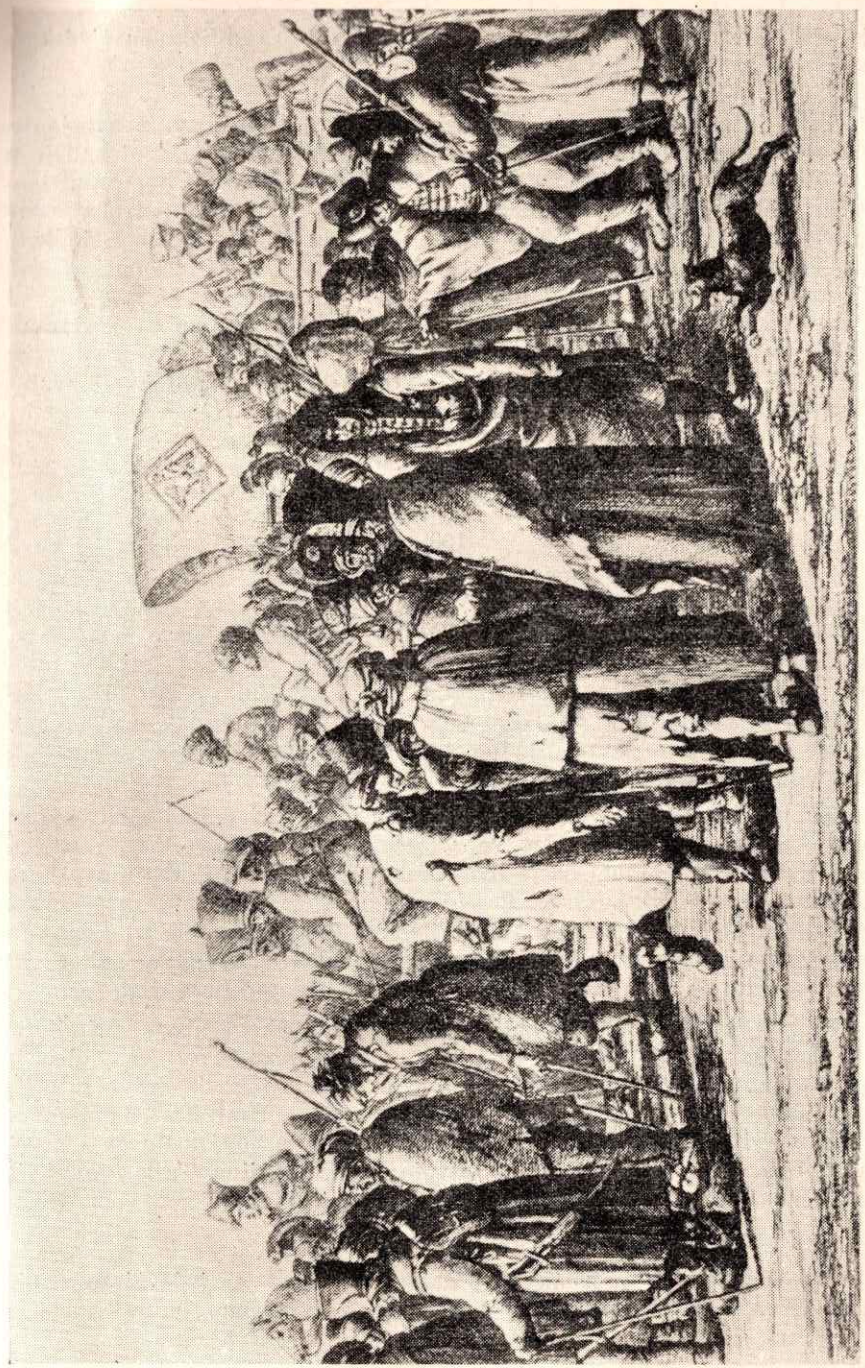

Sl. 55
Dolazak pobijeđene francuske vojske u Prusiju

i kotrljali po zemlji. Stoga su sada ukleti, da se nikakvom ljudskom hranom ne mogu nasititi.«

Tako je završio imperij, koji se više oslanjao na slavu i osvajanje, nego na darove vlastite zemlje. Kad se Napoleon vratio, zatekao je u Francuskoj glad. Sjetio se, da je neki učenjak Benjamin Thompson, teoretičar nauke o toplini, pronašao neku sirotinjsku juhu: treba stare otpatke kruha skuhati zajedno s povrćem i kostima. Napoleon je tada odredio, da se u cijeloj Francuskoj svakoga dana dijeli siromasima dva milijuna tanjira juhe, i to najprije kroz pet mjeseci (do žetve 1813). U tu je svrhu zaista izdao više od 20 milijuna franaka. Kad su za to doznali Englezi, znali su, da se približava kraj. »*The French now swallows dirt and bones* (Francuz sada guta blato i kosti!)« Oni su sami imali kruha. Obistinilo se ono: Tko ima kruha, ima i pobjedu.

100

ŠTO JE NAPOLEON USTVARI UČINIO ZA PROMICANJE kruha među Evropljanima? On je broj francuskih jelaca smanjio za 2 milijuna, a jelce svojih saveznika i protivnika još za daljnjih 6 milijuna. Osim toga je njive kontinenta pognojio kostima ... To je najviše, što povijest kruha može o njemu reći. Koliko je po svojim posljedicama važnije ono, što je devet godina nakon njegove smrti pošlo za rukom nekolicini nepoznatih ljudi: pronalazak *mlina na valjke.*

Godine 1830. stajao je u Zürichu noću pred ogledalom neki čovjek, koga je zanimala gradnja mlinova. Držao je u ruci svijeću i pažljivo gledao u svoja usta. Budući da je bio obrazovan čovjek, pale su mu pritom na pamet davne riječi Grka Poseidoniosa: »Prvi čovjek, koji je svoje kutnjake upotrebio za drobljenje hrane, već je zapravo bio prvi mlinar. On je samo morao iz djelovanja zubi, iz žvakanja, izvući pravilne zaključke.« Tim se duhovitim riječima morao inženjer nasmijati.

Kad je idućeg dana bio zbog liječenja kod nekog zubara, primijetio je u razgovoru, da su ljudska usta zapravo ingeniozna tvornica. Zubar je nato uzdahnuo i odgovorio: »Meni se usta ne čine tako ingeniozna. Prije svega, naprava zubi nije baš naročito vrijedna. Umjesto da oni mrve hranu, mrvi hrana njih. Možda za hiljadu godina čovjek uopće i ne će imati zuba. Tvar, od koje se oni sastoje, nije izdržljiva. Ta se tvar, koja malo po malo nestaje, mora već sada supstituirati metalom.«

»A kako dolazi do toga?« upita inženjer.

»To čini *kruh!*« reče zubar. »Otkad čovječanstvo jede žitno zrnje, zubi su sve lošiji i lošiji. To je počelo već u Egipćana ...«

Inženjer se zamišljen udaljio. Njemu je odjednom palo na pamet, da se u mlinarstvu već hiljade godina događa nešto slično. Zar se nije svaki mlinar tužio na svoje mlinsko kamenje? Na njegovu lomkost, na to, što ga često mora mijenjati? Pošlo se u potragu za čudesnim kamenom, koji će biti tvrđi od prijašnjeg, i vjerovalo se, da je takav kamen prije nekog vremena pronađen u Francuskoj, u kremenim kamenolomima u La Ferté-sous-Jouarre. Ali je prkosna pšenica razmrvila nakon nekoliko godina čak i taj kamen ... Zar se tu nije moglo ništa supstituirati, kako je rekao zubar? Ako bogu pri stvaranju čovjeka nije palo na pamet ništa bolje, nego da mu da takve zube, to za tehničara nije bio razlog, da pri tome i ostane... Sva je pogreška u mlinu i u ustima bila očigledno u tome, što su oni bili udešeni da hranu *drobe.* To nije uspijevalo kod žitnog zrnja; ono je ostalo tvrdo i na kraju je razdrobilo mlinsko kamenje i kutnjake. Kako bi bilo, kad se ubuduće žito ne bi više drobilo nego *rastiralo?* Kad bi se trlo, sve dok se ne bi razvuklo i raspucalo ... Ali to bi se, sanjario je inženjer, moglo obaviti samo željeznim valjcima, među koje bi se sipalo žito; valjcima, koji bi, kad bi se valjali jedan prema drugome u suprotnom pravcu, pravili stotine okretaja u minuti. Njih bi, dakako, prema uzoru Wattovu i Evansovu, trebala tjerati para. Crtao je dane i dane, kako je zamislio te valjke.

Ali za takve je stvari bio potreban novac. I desilo se, da je Švicarska imala novca. Švicarska je u Napoleonovim ratovima prošla začudo dobro. Tu nije bilo neprijatelja od 1800. godine. Za tehničke novosti zanimali su se švicarski gradovi gotovo isto toliko, koliko i Englezi. I tako je naš čovjek našao konzorcij, koji je predujmio za jedan mlin na valjke više stotina hiljada franaka (25 000 engleskih funti). On to zacijelo ne bi učinio, da inženjer nije tvrdio, kako je već u Varšavi, prije mnogo godina, posjedovao tri mlina na valjke. On je uopće mnogo govorio o Varšavi, i kako su njemu Rusi, u svojoj mržnji prema naprednoj Poljskoj, spalili mlinove. Na kraju je pokazao tiskane nacrte s uređajem takvih mlinova i ujedno brojkama dokazao, koliko se uštеđuje radne snage, i kako kapacitet tih valjaka nadmašuje kapacitet mlinskog kamenja! Od Züricha do Varšave bilo je jako daleko, a zbog ruske poštanske cenzure jedva da će se moći izmijeniti pisma. O svemu se tome nije nitko raspitao, i mlin bude sagrađen. Aparatura je bila bajoslovna i tako velika, da bi se u nju moglo usuti sve žito, koje je raslo u Švicarskoj. Mlin je imao pet spratova, i svaki je sprat bio ispunjen valjcima; započinjalo se »drobilicama« u petom spratu, a fine mašine u prvom spratu davale su konačni proizvod. Ali — strahote li! — pokazalo se, da mlin radi polaganije, da proizvodi manje brašna, a, dakako, i mnogo skuplje od staroga mlina na mlinsko kamenje. Došlo je do strašnog sukoba između pronalazača i akcionara, koji su mislili, da im je novac izgubljen; predbacivali su mu u lice, da nikad nije posjedovao mlinove; on nije mogao poreći taj prigovor, pa je, izgubivši povjerenje, nestao sa scene. Nestao je tako temeljito, da svijet nije više nikad ništa čuo o pronalazaču mlina na valjke.

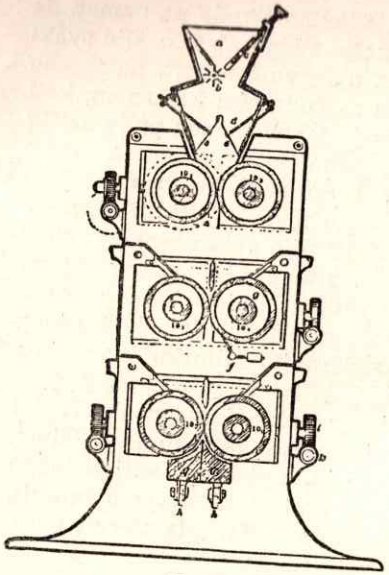

Sl. 56
Sulzbergerov švicarski mlin na valjke

Svijet zna samo toliko, da mu je prezime bilo Müller (što djeluje nekako smiješno); ali ime mu ne zna . . .

Rascviljeni su kapitalisti pozvali inženjera Jakoba Sulzbergera. On je bio »drugi«, kome je sve polazilo za rukom, premda nije bio stručnjak za mlinove. On je mlin preradio tako, što je dva para željeznih valjaka učvrstio u jednom okviru — jedan par iznad drugoga — i svaki pustio da radi samostalno. Valjci su bili u prvom spratu, iznad njih se nalazila samo laka mašinerija. Sada je sve radilo divno! Konzorcij je zarađivao, odgojio svoje graditelje i prodavao mlinove u inozemstvo.

Sulzbergerovi mlinovi postadoše glasoviti. Bilo je jasno, da im je mjesto u nizini, gdje je raslo najviše žita. Brdovita je Švicarska bila premala da dokraja iskoristi takve strojeve. Gotovo istoga časa prionula je Mađarska, zemlja, u kojoj je »vaczi«, pšenica, već odavna imala važnu riječ. Mlinska industrija u Mađarskoj postade, zahvaljujući onome švicarskom pronalasku, prva na kontinentu, a mađarsko brašno najtraženija izvozna roba.

Ljudi su već nekoliko hiljada godina bili ludi za naročito bijelim brašnom. Arhestratos, koji je u 4. stoljeću pr. n. e. Grcima poklonio kuharsku knjigu, priča u njoj, da je na otoku Lesbosu brašno bilo tako bijelo, te su bogovi zamolili Hermesa, da ga ondje i za njih nakupuje. Kao što je poznato, odviše bijelo brašno, preoštro mljeveno i prefino prosijano brašno i nije hranjivo, ali ono godi oku, aristokratskom osjećaju. Tom je činjenicom najveći posjednik mlinova Mađarske, grof Stefan Szechenyi, osvojio svjetsko tržište. Zahvaljujući tome bijelome brašnu vladala je Mađarska dugo vremena susjednom Austrijom: manja je, dakle, agrarna polovica habsburške dvojne monarhije vladala većom. Beč postade prvim upadnim otvorom za bijelo mađarsko brašno, koje je bilo finije mljeveno i bolje prosijano od brašna Francuza i Engleza. Beč postade, što se tiče pekarskih proizvoda, vodećim gradom Evrope; bečka »kajzerica« postade gotovo svjetski glasovita kao inače muzika Johann Straussa.

Američani su na bečkoj svjetskoj izložbi od 1873. prvi put kušali te pekarske proizvode i raspitali se o brašnu. I uskoro je s vodećim položajem mađarskih mlinova bilo svršeno, jer su ravnice Minnesote bile veće od ravnica Mađarske. Guverner Washburn je 1879. pozvao inženjere

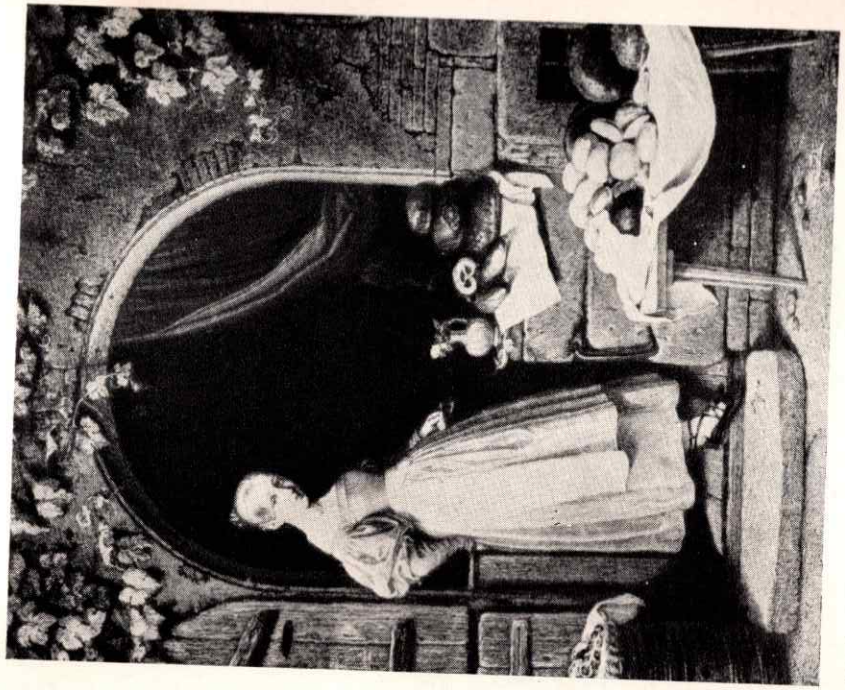

Sanjarska Berlinčanka

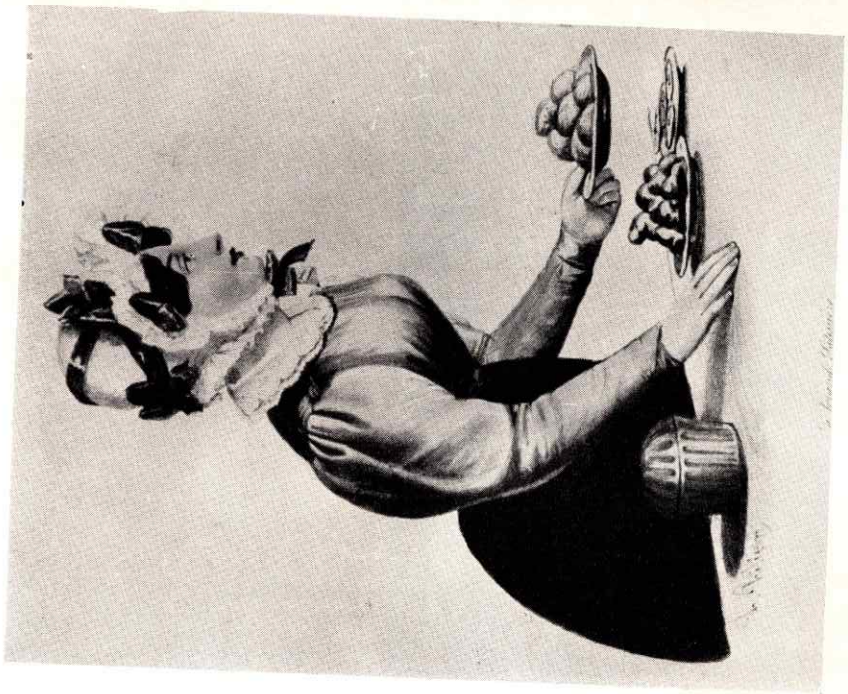

PECIVO I BIDERMAJER

Dražesna Parižanka

Lincoln govori na izbornoj skupštini

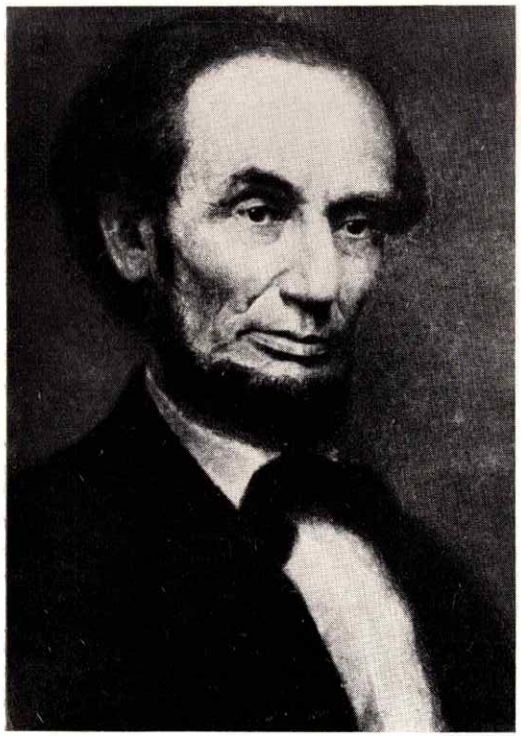

Abraham Lincoln (1809—1865)
Slika iz godine njegove smrti

KRUH JE BIO JAČI OD PAMUKA

iz Mađarske, koji su posvuda u Minnesoti dizali svoje mlinove na valjke. Žilavi je soj skandinavskih Američana, koji ondje živi, uzeo stvar u svoje ruke i pomogao pisati ono poglavlje, koje glasi »Brašno i svjetska gospodarska sila«.

LINCOLN: KRUH JE BIO JAČI OD PAMUKA

101

TKO JE IMAO KRUHA, IMAO JE I POBJEDU. TA SE VELIKA riječ u američkom građanskom ratu pokazala još istinitijom, nego pri Napoleonovu padu. Južne države izgubile su rat, jer je Sjever imao kruha, i jer se pamuk ne može jesti.

Izvršena su bezbrojna istraživanja o tome, zašto je došlo do toga rata. Zna se, da je preživjelost ropstva bio jedan od glavnih razloga. U Evropi se ropstvo srušilo kao kuća od karata. Onu francusku kolovošku noć od 1789. slijedio je u Pruskoj listopadski edikt od 1807., koji je oslobodio seljački stalež i dokinuo sve feudalne terete. Za njom su se povele Austrija, Italija i sve male države kontinenta. Seljak je čak i u Rusiji postao slobodan: 19. veljače 1861. oslobodio je car Aleksandar II. jednim jedinim potezom pera 23 milijuna robova zemlje.

Ali u Americi, koja se nazivala *»the land of progress«*, zemljom napretka, još uvijek je postojao rimski latifundium, povezan s ropstvom na zemlji. Radnici bijahu Crnci, koje su pohvatali u Africi, jer su bolje radili od Indijanaca i bijelaca. Borba za aboliciju i nije u suštini bila toliko borba za oslobođenje Crnaca kao rase, koliko za rušenje ropstva kao preživjelog oblika gospodarstva. Karakteristično je još i to, da nipošto nisu bili Crnci oni, od kojih je potekao pokret. Crnački su zemljodjelci otoka San Dominga, istina, digli ustanak 1789., u godini Francuske revolucije. Ti robovi francuskog kralja htjeli su tada također postati građani: oni su po pariskom običaju okljaštrili jednu palmu i pretvorili je u drvo slobode, natakli na nj frigijsku kapu, skupili oko svoga stabla topove i topovima ponajprije pobili sve bijelce. Ne stoga, što su bijelci bili druge rase, već zato, što su bili posjednici plantaža. Dugo je trajalo, dok Crnci nisu bili svladani. Ali su njihov ustanak i njihovo shvaćanje ljudskih prava ostali lokalni — i valja posumnjati, da li su Crnci američkog kopna, na primjer oni u Louisiani, o tome primili pouzdane vijesti.

Abolicija je potekla samo od bijelaca. Bijelcima Sjeverne Amerike — koji nisu imali crnačkih radnika — činilo se nemogućim, da bi na Jugu i nadalje moglo vladati gospodarstvo, koje u ostalom svijetu nije važilo već više od pedeset godina. Da je gospodarski oblik ropstva nepraktičan, to se, dabome, nije usudio nitko ustvrditi. Naprotiv, Jug je,

nakon što je izgubio rat, još kroz desetljeća jadikovao zbog gubitka svoga jeftinog načina proizvodnje.

Tako, dakle, jedni s pravom tvrde, da je to bio rat podjednako jakih, ali različitih gospodarskih sistema: rat slobodnih industrijskih radnika protiv radnika plantaža. Drugi kažu: do rata je moralo doći, jer svaki narod, koji živi na području mnogo stupnjeva geografske širine, mora jednoga dana odlučiti, hoće li svoju glavu smjestiti na sjeveru ili na jugu. Tako su se nekoć Francuzi odlučili, kad su svoj mozak stavili u Pariz, a ne u Marseille ili Bordeaux. Njemačka također, kad je dala prednost sjevernom glavnom gradu Berlinu pred gradovima juga. Rusija, kad je Moskvu i Lenjingrad učinila mozgom svoje države. Postoji zakon »geografske širine«, koji zabranjuje da se gradovi, koji odlučuju, smjeste predaleko na jugu. O tome antropološkom i geografskom sporu — hoće li vladati Sjever ili Jug — moralo se odlučiti i u Sjedinjenim državama, baš kao i u ostalom svijetu. Kad su, dakle, države Mississippi, Florida, Alabama, Louisiana, Georgia, Texas, Carolina i Virginia, da bi se »oslobodile nepodnošljivog tutorstva Sjevera«, htjele to pitanje riješiti secesijom, i kad im Sjever nije dopustio da se odijele, bilo je vrlo nejasno, tko će pobijediti. Danas znamo, da je uglavnom kruh (to jest činjenica, da je isključivi posjednik kruha bila *jedna* strana) pretegnuo Marsovu tezulju na svoju stranu.

102

JUG JE BIO BOGAT, PRIMAMLJIV I LIJEP, PA JE IMAO PRIjateljâ u čitavom svijetu. Imao je prijateljâ čak i u Sjevernim državama. Nije li ondje dolje zaista bila neka druga rasa Američana, i zar ih ne bi valjalo pustiti, da se odijele? Horace Greeley, izdavač »New York Tribune«, napisao je kratko vrijeme prije rata:

»Ako se pamučne zemlje žele odijeliti, treba ih pustiti, da se odijele! Ja ne bih htio živjeti ni u kojoj republici, u kojoj se misli, da se dijelovi mogu bajonetama pribiti uz cjelinu.«

Jug, »koji se borio za svoju slobodu, za svoje oltare i ognjišta... osam milijuna ljudi, ujedinjenih u svetoj stvari«, taj se Jug sam sebi činio nepobjedivim. Zar može biti drukčije? Ako je netko promotrio oba rvača, koji su se tu, pred cijelim svijetom spremali da se uhvate u smrtonosni zagrljaj, onda mu se Jug činio jačim. Dvije trećine svekolikog izvoza Sjedinjenih država sastojalo se od pamuka Južnih država: 125 od 197 milijuna dolara. Na Jugu se, dakako, prerađivalo samo tri posto toga pamuka — jer Jug nije bio industrijaliziran. Ali mu je baš taj izvoz sirovina pribavio simpatije: Engleska i Francuska morale su se odijevati

— a pamuk, što ga je slao Jug, bio je sirovina, koja je u Evropi održavala tvornice u pogonu. To su znali sadari Juga, a znali su i to, koliko su oni za svijet važni. »*Cotton is king!*« mislili su sadari. Ali nisu mislili na neizmjerno zamršeni proces samoupućenosti u tome kraljevstvu pamuka. Oni su mislili, da će, kako dosada, tako i u ratu, moći svoj pamuk tovariti na lađe i izvoziti. Ali su topovnjače Sjevera blokirale duge obale Juga i paljbom mu pamuk zapalile ili otele.

Odjednom su u Atlanti, u Charlestonu i New Orleansu počeli uviđati, da se pamuk — svejedno da li je prodan ili nije — ne može jesti ni u kakvim prilikama. Pametni su ljudi to već prije znali i opominjali. »Ograničiti sadnju pamuka!« kriknuo je siječna 1862. *Alabama Advertiser.* »Proizvodite vunu, pšenicu, povrće i hranu uopće!« A četiri tjedna kasnije pisao je u Georgiji *Savannah Republican:* »Kakva glupost, što naši sadari u Georgiji još uvijek hoće da sade pamuk. To znači izgladnjivati vojnike i tjerati ih s bojnog polja. Sijte kukuruz!« Premda još vojnički položaj nije ustvari bio loš, počele su se potkraj godine Južne države zaista bojati, da bi mogle izgubiti rat. Već je brašno u Richmondu stajalo blizu 25 dolara barilo. Riža se već, dakako, sijala, ali se često nije mogla žeti, jer su neprijateljske topovnjače tukle po močvarnim dolinama. Trgovci su počeli bestidno lihvariti s ono malo žita, koje je bilo posijano kod kuće — ta ljudi su bili zavidni za svako polje, na kome nije rastao duhan ili pamuk! — ili s onim, koje se krijumčarskim putovima dobavljalo iz inozemstva. Farmeri, gvireći na više cijene, još su žetvu i zadržavali: početkom godine 1863. predložio je ministar rata vođi Juga, predsjedniku Jefferson Davisu, da zaplijeni svu pšenicu. Jug bi, kad bi kako treba obradio zemlju, mogao prehraniti sav svijet. Sada je nešto nepoznato, to jest *glad,* zavirila u bijele seoske kuće, i sadioci-aristokrati počeše jesti tako loše, kako nikad nisu jeli njihovi Crnci. Hambari i zdjele isprazniše se. Uvjeti života zemlje postajahu od mjeseca do mjeseca sve gori; život je na kraju nalikovao na strahote nekog malog opsjednutog grada. Posvuda pljačkanje dućana; padanje i umiranje od gladi žena i djece na otvorenoj cesti; prinudne mjere: zapljena pšenice, kukuruza, sijena za vojsku. Bolesti, prekid prijevoza, mrvljenje otpora — i glad u lazaretima. Bradati konfederalci, koji su, blijedi, ispaćeni i neustrašivi, pucali na Shermanove vojnike, znali su, da brane najbogatije zemlje kontinenta. A sada su one zijevale od praznine! U rujnu je brašno u Richmondu stajalo već 35 dolara barilo, u listopadu 45 dolara, u studenom 70, u prosincu 110. A onda se nije više moglo dobiti ni po kakvoj cijeni. »Kako ćemo preživjeti taj rat?« pisao je *Savannah Republican.* »Brašno stoji 120 po barilu, a u našem se gradu ne može kupiti ni bušel kukuruza ili kaše . . .«

I Sjever je izvojštio pobjedu nad hrabrim četama Juga, koje su se pod izvrsnim vođama borile za svoje ideale: Abraham Lincoln je odnio pobjedu, jer na Sjeveru nije nitko gladovao. Ni u gradovima ni na selu, a prije svega u vojsci. Ljudi su se učili na pogreškama otaca u Ratu za

nezavisnost. Vojnicima se davao najbolji kruh. U glavnom pekarskom stanu, u gradu Alexandriji, sjedili su izvrsni stručnjaci, koji su čitali francuske kemičare Napoleonova vremena, prije svega starog Parmentiera. Tijesto se mijesilo temeljitije, nego u bilo kojoj drugoj vojsci, voda bolje izažimala, dodaci brižljivije odabirali, a prije svega polaganije se peklo. »To je oružje!« rekla je neka žena svome unuku, kad se čudio, što bi moglo biti u toliko jednakih kola . . . Kad je neki vozar odgrnuo ponjavu, vidjeli su, da su u kolima sjajno tamni hljebovi kruha od pet funti. »Zar to jedu topovi?« sumnjajući zapita dijete. »Ne, ali *ljudi!*« reče bijesno vojnik-pekar i nasmije se. I on je objasnio, da neprijatelji nemaju municije te vrsti. »To su topovske kugle Abe Lincolna. Moj otac i braća izvadili su ih iz zemlje, a ja sam ih ispekao u peći!«

Obrađivanje polja na Sjeveru nije za vrijeme rata zaostalo: ono se pojačalo. Države Ohio, Illinois, Indiana, Iowa i Wisconsin gotovo su podvostručile svoj prirod. Ljudi su znali, što to znači, i zahvaljivali su sudbini za žetvu. Kratko vrijeme prije konačne pobjede mogao je *New York Independent* (8. rujna 1864) napisati: »Najveća nesreća, koja bi naš narod mogla upravo sada zadesiti, bila bi loša žetva. Od toga se ne bismo nikad oporavili; održanje Unije, naš opstanak kao nacije, bio bi time uništen . . . Ma što se u ratu pred nama pojavilo, *naši su hambari puni!*«

103

A KAKO JE BAŠ TO BILO MOGUĆE? KAKO JE SJEVER UOPĆE mogao pojačati svoju proizvodnju žita, kad je velika većina žitelja s farma nosila uniformu i tukla se s Jugom? Ponajprije bile su to žene, koje su na poljima, pod suncem i vjetrom, zauzele mjesto odsutnih muževa. Žene su bez poteškoća ponovo prihvatile način života, koji im je u vrijeme kolonista bio sam po sebi razumljiv. Nadalje stigoše iz Evrope novi putnici: začudo, rat nije te ljude uplašio. Tko je htio da iseli, taj je to valjda morao učiniti. Stranac je vrlo lako mogao ispuniti jedinu svoju želju, da se ne miješa u čarke Sjevera i Juga: on je samo morao ostati na Sjeveru, na primjer u Illinoisu, i tu obrađivati zemlju. Veliku je privlačnu moć imala jeftinoća zemlje, koju tada vlada u Washingtonu samo što nije poklanjala. *Homesteadski zakon* je omogućio novim naseljenicima da gotovo besplatno osnivaju farme. Dok su na Jugu ljudi jedni druge malne jeli, dotle se Lincoln na Sjeveru pobrinuo, da se dva i po milijuna jutara zemlje podijeli useljenicima: to je značilo 20 000 farmi po stotinu i šezdeset jutara, i prirast stanovništva od blizu 100 000 ljudi. U korist stvari pobjedničkog Sjevera radile su ponajprije željeznice. Mississippi, još nedavno veličanstveni trgovački put između Zapada i Juga, bio je dugotrajnim borbama zatvoren. Sad su umjesto njega, željezničke pruge do-

vozile proizvode Zapada na Istok, a Jug je ostao praznih ruku. Prije toga je New Orleans sa Sjevera dobavljao 10 milijuna bušela žita i brašna godišnje; sada je New Orleans počeo oskudijevati, jer je sve to putovalo željeznicom na Istok, a Chicago postade središte svega. Chicago se, budući da je ležao na sjeveru, ratom obogatio i postao velik. Svake je ratne godine razašiljao 20 milijuna bušela pšenice i 25 milijuna bušela kukuruza. I sve je bilo jeftino, nitko nije oskudijevao. Kruh je dobio veliki rat.

Snabdijevanje vojske bilo je tako obilno, da su se vojnici iz obijesti mogli zbog toga čak i potužiti, ako je ono kroz dane i dane bilo jednolično. Neki je doktor C. B. Johnson još 1917., u svojim uspomenama na tadašnje vrijeme, napisao: »Naša je hrana zaista bila dosadna! Za zajutrak slanina, kruh i kava; za ručak kava, slanina i kruh; a za večeru kruh, kava i slanina.« Što bi siromašni vojnik Juga dao za takvu dnevnu opskrbu!

Ali je jadni sadar Juga doživio još jedno razočaranje. U drugoj polovici rata izgubio je sve simpatije svojih engleskih i francuskih prijatelja. Kako se to dogodilo? Ta on se borio za snabdijevanje svega svijeta pamukom. Ali se sada pojavilo nešto, s čim on nije računao, a bio je to politički odlučan činilac: pri izboru između odjeće i hrane imala je prednost *glad*. Jug je nudio na prodaju samo pamuk, Sjever kruh. Evropi je bio potreban američki kruh. Zato je ona morala svoje simpatije, isprva oklijevajući, a zatim odlučno, obratiti Sjeveru.

»Na jednoj su strani«, tako stvari sumira N. S. B. Gras, »stajali pamuk, robovski sistem Juga, engleski kapitalizam i njegovi prerađivački interesi. Na drugoj su se nalazili: pšenica, slobodni radnički sistem Sjevera i humano raspoloženi engleski tkaonički radnici, koji su bojkotirali proizvode ropstva, premda su time sebe lišavali rada... Engleskoj je bila pšenica Amerike potrebnija od pamuka. Pamuk je doduše održavao tvornice u pogonu, ali je pšenica držala na okupu tijelo i dušu. Pšenica je naprosto bila važnija! Tako se engleska vlada morala odriješiti od svoje simpatije za Jug — bilo joj to drago ili ne bilo. Velika je žetva Sjevera bila kao neko etičko mito, a njegov učinak, da su Englezi svoj uteg bacili na pliticu napretka...«

Ali povećanje produkcije u sjevernim državama ne bi mogao postići ni rad žena ni priliv stranaca iz Evrope, a niti držanje željeznica. Moralo je najprije nastupiti nešto, što su dugo i Sjever i Jug jednako zanemarivali: *mehanizacija poljodjelstva*. Rat je, dakako, morao dobiti onaj, tko je gajio kruh, a ne pamuk. Ali to ne bi ništa koristilo, da je stranka kruha, umjesto da puca, ostala na njivama. Što su mašine, koje štede ljude, djelovale istodobno s vojnicima, i što su one bile uvrštene u pozadinsku frontu, to nije donijelo odluku samo o ratu, već povrh toga i o sudbini Amerike za preostali dio stoljeća.

Jedna je od najvećih zagonetki (mi to sada ne vidimo prvi put), što je selo zapravo isključeno od tehničkog napretka, izmišljenog u gradu.

Sl. 57
Engleska poljska pekarija u Krimskom ratu

Pronalasci se namjenjuju industriji. Sam je pronalazač stanovnik grada. Njemu industrijalci i radnici propisuju ono, što će on na kraju pronaći. Tehničar se osjeća rođenim da *njihov* radni proces pojednostavi, olakša i racionalizira. On je brat i susjed tvornice — nikad brat i susjed njive. On uopće ništa i ne zna o ratarstvu. Nikad nije ni vidio životinju pred plugom, nikad kosca s kosom.

Napoleon, koji je mislio na toliko stvari, vezanih s gradom i mašinom, nije nikad pomislio, da bi jednoga dana za državu moglo biti od interesa, da se poljodjelstvo mehanizira. Lincoln, Stanton i njihovi ljudi su na to mislili, to je bila njihova zasluga, a u isti mah i baština u njihovoj američkoj krvi. Oni su bili duhovni potomci onoga Thomas Jeffersona, koji je rekao, da će Amerika biti zemlja najsretnijih, najboljih i

najmodernijih seljaka — ili je uopće ne će biti. I oni su, dabome, znali, tko je bio Oliver Evans.

Pa ipak je tvorcima Amerike bilo neizmjerno teško da u selo uvedu mašinu, jer seljaci nisu vikali, da im se ona dade. Navikli kroz hiljade godina da šutke obavljaju svoj posao po kiši i suncu (sretni, što ga u Americi mogu obavljati kao svoji vlastiti gospodari), slijegali su u početku ramenima. Kakvo dobro može njima doći iz grada, od inženjera? Ali seljake nije nitko ništa ni pitao. Kad se radilo o tome, da se usred rata nadomjesti gubitak radnih ruku, tada je mašina sama od sebe izbila na površinu.

McCORMICK: MAŠINA OSVAJA NJIVU

Iza svinja dolazi Jonathan sa svojim
lemešom, koji sve osvaja — neka i on
živi! Da nismo budale i licemjeri,
morali bismo priznati, da ni Atena ni
Heraklo, a ni bilo koji drugi mit nije
jednak današnjici... Jednom će se, samo
kad iz naših glava budu donekle isprašeni
Grci i Semiti i sva ostala paučina,
pojaviti zacijelo i pjesnik,
koji će nam ispričati naš mit.
Moramo, dabome, još malo čekati.

CARLYLE EMERSON

104

MJESECA TRAVNJA 1836. OBJAVIO JE EDGAR ALLAN POE svoj esej o *Mälzelovu igraču šaha.* Taj je igrač šaha bio automat, što ga je u 18. stoljeću izumio neki baron u Mađarskoj. Kasnije ga se domogao neki gospodin Mälzel. Poe ga je vidio u Americi.

Aparat je bio Turčin od lima, koji je sjedio na škrinji od orahovine i igrao šah sa svakim, tko bi ga na igru izazvao. Pri svakom pokretu figura čuli su se dijelovi stroja, koji su radili, i točkovi, koji su zujali. Mälzel je po želji pokazivao unutrašnjost aparature, bezbroj točkova; bilo je očigledno, da u njoj nema mjesta za čovjeka (pa ni za dijete). Na pitanje: »Radi li automat kao čista mašina ili nekako drukčije?« običavao je Mälzel da se nasmiješi: »O tome ne dajem nikakve izjave«. Na tome dvosmislenom odgovoru osnivala se njegova slava sedamdeset godina. Jedni su naime dolazili da dožive, dokle je doprla mehanika, a drugi iz detektivskih razloga: jer su se zaklinjali, da je u škrinji čovjek. Ovim posljednjima pripada i Poe.

Graditi automate i diviti im se, bila je osobina osamnaestog stoljeća. Francuski su enciklopedisti nijekali postojanje duše; jedan je, Lamettrie, u knjizi *L'homme machine,* dokazivao, da je život mehanizam. »Froisson« suvremenika sastojao se u tome, što je svatko u to vjerovao, ali nitko nije htio da to bude istina. Iz toga nesigurnog osjećaja rodile su se tehničke igrarije kao Mälzelov igrač šaha, i romantična literatura o životu automata. Ako je čovjek bio samo automat, onda je možda i automat bio neka vrst čovjeka? Da automat može razviti okultne sile, vje-

rovao je Nijemac E. T. A. Hoffmann — po jednoj izjavi Ricarde Huch bio je Hoffmann prvi moderni čovjek, koji se bojao stroja.

Slici devetnaestog vijeka jedva da je pristajala takva igrarija — i virdžinijski se farmer Robert McCormick činio gotovo zaostalim čovjekom, kad je u samotnim zimskim noćima *s jednog* splina, astronomije, prešao na drugi: da konstruira automat, koji će, nalik na Mälzelova igrača šaha, obavljati razborit posao — *žeti žito*. To je trebao biti čovjek od željeza i drva, koji će sagibajući se, uspravljajući, razmahujući i udarajući, rukovati kosom i grabljama. Svi su se susjedi tome smijali i Mc Cormicka smatrali za luđaka. Kakva to ima smisla? Zašto bi zdrav farmer dopustio automatu da mu oduzme posao? Zar zato, da dobije vremena za novo mozganje? To Biblija ne će.

Čemu umjetni žetelac? Majstori su hiljadu godina slikali žeteoca, kako se sagiba. Tako ga je slikao i Millet. I automat, koji bi se dovoljno bezbožno na njivi producirao, »bez znoja lica svoga«, zaista je propao. Robert McCormick se mučio sa svojim »umjetnim žeteocem«, počevši od 1816., petnaest godina, sve dok, umoran od toga posla, nije 1831. digao ruke. Ali je njegov dvadesetdvogodišnji sin bio posve drugi čovjek. On nije bio igrač kao njegov otac, već čovjek, koji misli tehnički ispravno. Nije se rodio u 18. vijeku, već u 19. Nije htio oponašati čovjeka, nije htio sagraditi robota od metala i drva, koji će sve oko sebe ili zabavljati ili plašiti — već naprotiv *mašinu*, koja će tehnički ispravno moći riješiti jedan gospodarski problem. Požeti žitna polja bez zamaranja mišićâ, brže i s manje ljudi, *bio* je naime gospodarski problem. Farmeri u njegovoj okolici bili su sami krivi, što to nisu vidjeli. Ali ako mašina bude izgledala kao neka kola, a ne više kao neki umjetni čovjek, oni će možda shvatiti, mislio je mladi Cyrus McCormick (1809—1884), i mi ćemo vidjeti, da je bio u pravu.

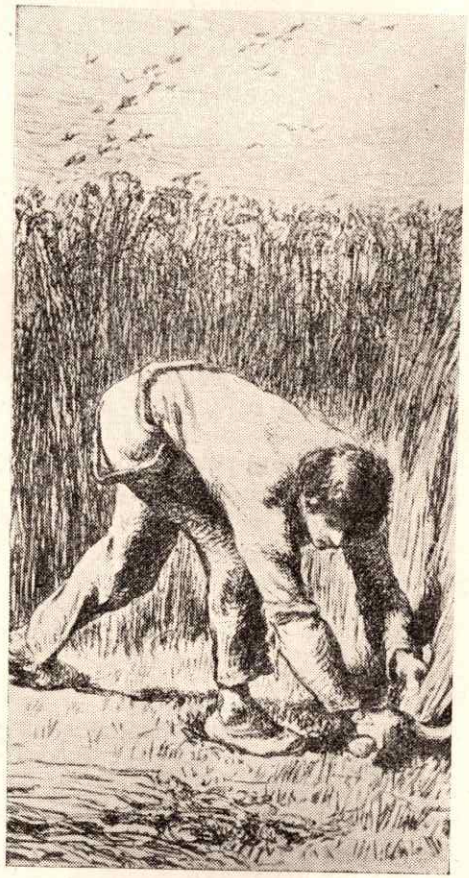

Sl. 58
Jean François Millet: Žetelac

Cyrus McCrmick nije znao, da su se 1826. u glavi škotskog svećenika Patrick Bella rodile slične misli. On je sastavio »kola-škare«, koja su, čim se potjeraju konji, automatski polijegala snopove ustranu i kosila ih. Činilo se, da nema ništa jednostavnije: sada je jedan jedini čovjek obavljao ono, za što su inače bila potrebna tuceta žetelaca. Neshvatljivo je, što kroz hiljade godina nije nitko mislio na takvo nešto . . . Uostalom, Perzijanci su kanda poznavali nešto slično. Jer, što su drugo bila »kola sa srpovima«, kojima je Darije zadro u vojsku Aleksandra Velikoga, nego mašina žetelica, koju je neki vojnički tehničar preinačio za rat? I Gali su prema Pliniju imali neku vrst mašine žetelice: vol je vukao kroz polja kola na dva točka, na čijoj je prednjoj strani bio zataknut dobro naoštreni nož. Pokraj njih je koračao čovjek i štapom udarao vlati pod nož: tako je klasje bilo posječeno i padalo je u kola; slama je ostala na polju za blago . . . Toj je mašini bila sudbina, da su je vrlo rano »zaboravili«. Mi ne znamo zašto. Možda je bilo nesimpatično njezino tehničko posluživanje, iako ono nije bilo teško. Možda su adaptirana kola bila preskupa. Ili su ona — a to je najvjerojatnije! — protuslovila religioznim običajima, koji su bili vezani sa žetvom? Ona se nisu mogla probiti u život . . . A, što je vrlo čudno, nisu se mogla probiti ni kola-škare Patrick Bella — ali iz posve drugih razloga. Kad su žeteoci u Engleskoj vidjeli, da će im izmaći zarada, jer je poluodrasli momčić s parom konja požeo u jednom danu više, nego gomila njih u znoju lica svoga srpovima, razbili su mašinu u komade i zaprijetili pronalazaču.

Cyrus McCormick je bio sretniji. Kad je dao da njegovu pokusnu mašinu izvuku četiri konja u polje, ona isprva nije radila dobro, jer je polje bilo vrlo neravno, i za njom je ostajala napola pokošena pšenica. Neki ga je susjed, koji je imao ravno polje, pozvao da prijeđe na njegovu zemlju: i sada je McCormickov reaper, »grabilo«, požeo šest jutara u jednom danu — šest puta više, nego što je ranije jedan čovjek mogao svladati ručnim radom. Taj je račun za ljude, koji su naokolo stajali, odlučio sudbinu reapera, »žeteoca žita«, — a s reaperom je bila odlučena sudbina američkog poljoprivrednog blagostanja u 19. vijeku.

105

»JEDNA JE OD NAJZAPANJIVIJIH ZAGONETAKA POVIJESTI«, kaže Herbert Casson, »što je agrikultura — premda je ona prva od svih industrija! — najkasnije bila pravilno razvijena. Hiljade i hiljade godina nisu inače najpametniji ljudi ništa htjeli znati o problemu obrađivanja zemlje. Seljak je ostao ili rob ili, u najboljem slučaju, zakupnik . On je bio nezgrapna tegleća životinja — pripadnik „ceha volova“«.

Egipćane, Židove, Grke i Rimljane nije ništa toliko zanimalo kao kruh. Samo što su oni mislili, da su njima do kruha otvoreni drugi pu-

tovi, negoli našem vremenu. Njihovi su putovi bili prije svega religija i politika. Ako su zaboravili, da tu ima glavnu riječ i tehnika, onda to nije bilo stoga, što su možda tehniku »prezirali« ili što je »nisu poznavali«, već iz nekog posve drugog razloga.

Antičke su civilizacije bile stavljene u epohu, koja se preko Srednjega vijeka protegnula daleko u 19. stoljeće, da se zatim odjednom prekine: u epohu »tehničkog mrtvila«. Uzrok toga »tehničkog mrtvila« treba tražiti naprosto u činjenici, što je prethistorija dala nekoliko genija, koji su zaista pronašli sve, što se čovjeku činilo poželjnim. Čovjek, koji je oko 8000. pr. n. e. izumio kola, ne može se uopće usporediti s nekim današnjim čovjekom, a ni s ikojim, koji će tek doći. Njegovo djelo, po kome se točak, koji se okreće, pušta da kao od šale svladava prostor, umjesto da se neki balvan bijedno vuče — to je djelo neizmjerljivo. A bio je tehnički gigant i čovjek, koji je pronašao taljenje gvožđa, umijeće tkanja ili lončarsko kolo. On je bio veći od Edisona, koji je dalje gradio na onome, što je već postojalo.

Antičke civilizacije, ako se usporede s pradavnim doba, nisu pronašle gotovo ništa. One su samo preuzele baštinu. A što su za to postale podesne, zahvaljujemo samo religijama. Tek su one učinile čovjeka sklonim da tu baštinu primi, i to time, što su je »religiozno-pravno zaštićivale«. One su smanjile razmak, koji je u pradoba postojao između pronalazačkog genija i gomile. One doduše nisu pronašle plug, ali su ga time, što su ga proglasile svetim, sačuvale od pijanstva gomile i njenog nagona za razaranjem.

Ali zašto je čovječanstvo pod gospodstvom velikih antičkih kulturnih religija odmah utonulo u »tehničko mrtvilo«? Zar možda zato, što su te religije bile prema tehnici neprijateljski raspoložene. Ta one su »zaštićivale njezine pronalaske«. Jest, ali je sva Antika vjerovala, »da je doba pronalazaka prošlo«. A prije svega ona nije vjerovala u napredak. Antika je sama sebi dostajala. »Mi ne trebamo više ništa!« To je temeljni osjećaj čovječanstva. »Kruh dobivamo iz zemlje, ako smo pobožni. A već dobiveni kruh dijeliti, to je sredstvo, pomoću kojega se vlada«. Nebeska i zemaljska vlada podijeliše, dakle, međuse ulogu, da ljudstvo antičkih kultura čine gladnim ili sitim. Tu nema mjesta za inženjera, ili je ono sasvim neznatno, kako to dokazuje pronalazak mlinarstva sa životinjskim pogonom ili pronalazak vodenica.

Jedva da bi ikoji antički filozof priznao, da ga pitanje kruha čini nesretnim — pa čak ni onda, ako je sam gladovao. Naročito se Isus Krist borio protiv bilo kakva »krušnog pesimizma«. On je, premda je živio u vrijeme, koje nije poznavalo nikakav »tehnički napredak«, vjerovao, da čovječanstvo zacijelo ne će propasti zbog nestašice kruha. Ptice bi nebeske i ljiljane u polju hranila milost nebeskog oca, ma da one niti siju, niti žanju. Katastrofa je zaprijetila tek onda, kad su barbari opustošili Antiku i razorili tehnička pomagala, plugove i mlinove. Tada se pokazalo ono strašno: religija je doduše već odavna bila sposobna da tehničko

blago čovječanstva zaštićuje, ali kad je ono bilo razbijeno, svećenici ga više nisu mogli zakrpiti. Oni su blagosiljali plugove ili mlinove, kojih zapravo više nije bilo — i sebe nepopravljivo kompromitirali.

Tehnički je duh još uvijek spavao. Tek onda, kad je bivalo sve gore i gore — kad je prema religiji, koja nije pomagala, izrasla mržnja, koju ona nije zavrijedila — tek tada je čovječanstvo odjednom pokušalo s tehničkim poboljšanjima. Nije se probudilo tek jedno, ne, probudiše se sva odjednom. Nakon mrtvila od četiri hiljade godina započela je mozgovna oluja. Ne jednom, već devet i deset puta pojavio se pronalazak jedne te iste stvari na raznim točkama Zemlje. Zar u istom desetljeću? Ne, već u jednoj istoj godini. Ukratko, »tehničko je mrtvilo« prestalo; i kao što su se u prijašnjim razdobljima čudili, »što ima ljudi, koji ne vide religijske činjenice«, tako su se tada čudili, što tehničke stvarnosti, koje su bile nadohvat ruke, nisu bile tako dugo razvijene.

106

A NI »ŽETEOCA ŽITA«, »REAPER«, NIJE PRONAŠAO SAMO Cyrus McCormick, već ga je u isto vrijeme pronašao i yankee Obed Hussey, koji se u jednom razgovoru na karakterističan način čudio, »što tako nešto već nije postojalo«. Pustolovni Hussey, »svaštar«, čije su ruke »pravile tehničke šetnje«, bio je neko vrijeme mornar. Kako bilo da bilo, on nije bio nimalo poljodjelac. Upravo je vršio pripreme oko stroja za ljevanje svijeća, kadli se, povodom nekog prijateljskog razgovora, odlučio za žetelicu. On je tako nastavio rad na kolima sa škarama škotskog svećenika Patrick Bella, ugradivši u njih oštrice zubi, koji su se pokretali tamo

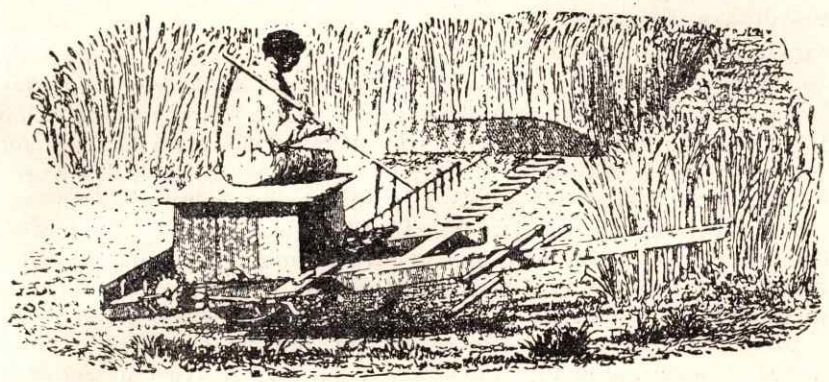

Sl. 59
Obed Hussey na svom reaperu

amo (kao u stroju za šišanje kose). Ta je zamisao bila tako izvrsna, da su je kasnije ugrađivali u sve kosilice i žetelice... Jedva što je Husseyjeva žetelica otkloparala u polje, već je započela prepirka o prioritetu s McCormickom, koji je proglasio kradljivcem svakoga, tko god bi se odvažio da gradi reaper.

Tko je bio prvi, a tko bolji? Već se umiješao treći i četvrti. Tvornićari kao John M. Manny gradili su također mašine žetelice. Kroz godine i godine pobijao je McCormick u patentnim procesima svoje protivnike, i o tome bi, daleko od zanimanja publike (ta jedan od njih na koncu mora pobijediti!), u arhivima trunula stručnjačka mišljenja, da među odvjetnicima nisu bili znameniti ljudi. Tako je jednoga dana odvjetnik Abraham Lincoln primio iz poslovnice tvrtke Manny ček na svotu od 500 dolara: daleko veći honorar od svih, koje je dotada vidio. On je trebao zastupati pravo te tvrtke na građenje mašina žetelica.

Ta stvar ga je silno zanimala, jer je bio porijeklom sa sela. To ga je sjećalo na one dane, kad je i sam s kosom polazio u polje, kad je od košenja dobivao žuljeve... Ali se otada pojavio reaper! I tako se Abraham Lincoln spremao da otputuje u Cincinnati, gdje je imala pasti odluka o tom spornom slučaju. Kad je, po običaju rastresen i nemarno odjeven, došetao u sudnicu, s debelim rukopisom u džepu, sa svim, što je on mislio o mašinama, kulturi i ratarstvu, tu je, kao zastupnik tvrtke Manny, već sjedio neki drugi odvjetnik, koji nije rado gledao pridošlicu. »Odakle taj dugoruki pavijan?« čulo se, kako je prilično glasno rekao. (Kasnije je učtivije pričao, da on Lincolna nije uspoređivao s majmunom, već s nekom drugom životinjom: »Ja sam samo rekao, da ću, ako ta žirafa nastupi u našoj stvari, baciti svoje zastupanje u koš!«) Samome Lincolnu je rekao: »Od nas dvojice može samo jedan govoriti!« Taj jedan nije bio Lincoln; i tako se zbilo, da je onaj drugi izgubio patentnu parnicu. Taj seriozno odjeveni i stasiti odvjetnik bio je kasnije ministar rata Sjedinjenih država, Edwin M. Stanton.

Husseyjeva žetelica bila je isprva mnogo popularnija od McCormickove. Radila je vrlo elegantno. Nju nisu poljem vukli konji upregnuti sprijeda, već sa strane. Umjetni su prsti privodili vlati dijelu s oštricama, koji ih je sjekao blizu tla. Padale su na jednu platformu i tu ih je kočijaš zgrtao na hrpu. Možda bi Husseyjev reaper doista dobio trku protiv McCormicka, da njegov pronalazač nije imao jednu čudnu osobinu. On je bio nalik na nekog od onih pronalazača staroga doba, koji su vjerovali: kad je neka stvar pronađena, ona se više ne može poboljšati. I tako je zanemario sva iskustva idućih dvadeset godina i tvrdoglavo ustrajao pri svom modelu... A okretni je McCormick učio na neuspjesima, radio i grozničavo poboljšavao zajedno sa svojom braćom i pobijedio svojom žilavošću, čije porijeklo nije bilo samo u tehničkoj, već i u trgovačkoj darovitosti. Godine 1847. podigao je svoju tvornicu u Chicagu, četiri godine kasnije već je bio sagradio i prodao 1 000 reapera, a deset godina

kasnije već 23 000 mašina i zaradio pri tom poslu više od jednog i po milijuna dolara.

»*The reaper is to the North what the slave is for the South* (Reaper je za Sjever ono, što je rob za Jug!)«, mogao je reći na početku rata Stanton, ministar rata. »On oslobađa naše mlade ljude za vojničku službu i u isti se mah brine za naš kruh!« Neka se ne misli, da je Edwin M. Stanton uzeo te riječi iz Lincolnova speecha, koji nije nikad održan. Tu raspravu nije on nikad čitao; kratko vrijeme nakon procesa u Cincinnatiju nestala je na tajanstven način u nekom čabru za otpatke. Ne, Stanton je to znao iz prakse... Predsjednik Sjedinjenih država — baš taj Lincoln! — pozvao je svakog trećeg muškarca pod zastavu — pa ipak su žetve rasle! Evropa nije htjela u to vjerovati. Kada se čulo, da je Sjeverna Amerika poslala u Englesku triput više žita, nego inače, klimali su ljudi glavama i smatrali to za reklamu, kojom se htjelo dobiti rat. Držalo se nemogućim, da Sjever prehrani dvije goleme armije i da u isto vrijeme proda u Evropu pšenice za 35 milijuna ljudi. Ali je to *bilo* moguće! A bilo je moguće još i više, to jest, da su se mali ili srednji gradovi Milwaukee i Minneapolis, Kansas City i Cincinnati, Des Moines, Omaha i St. Paul, koji su dotada spavali, probudili i odjednom vidjeli, da su veliki. Svi su oni, i stotinu drugih, ležali na obali rijeke pšenice, koju je mehanički reaper ošišao s poljâ i uputio u 14 000 mlinova. Dvanaest godina nakon jednog od najkrvavijih ratova, koje poznaje svjetska povijest: 1876., bila je Amerika najveći proizvođač žita na svijetu.

1868. sišao je Napoleon III. sa svoje kočije i pričvrstio križ legije časti na McCormickov kaput. Bilo je to usred jednog pšeničnog polja u blizini Pariza. Carski je nećak vidio, što stric nije vidio nikad: da mašine, poštovane i korisne u gradovima i u industrijama, mogu djelovati i na ladanju, i da mogu povećavati bogatstvo nacije. Kad je McCormick umro, staviše čovjeku, u čijoj su se glavi sve do posljednjeg časa kovitlale trgovačke brojke, snop pšenice na grudi. Čudno je to izgledalo u mrtvačkom kovčegu: mrtvac je tu ležao kao neki Grk, koji je vjerovao u Demetru.

— Čudna je bila smrt Obed Husseyja. Taj je McCormickov protivnik već odavna prodao sve patente i nije o žetelicama više ništa znao. Jednog je vrućeg ljetnog dana, u vlaku na stanici u Baltimoru, čuo, kako neka mala djevojčica plače za vodom. Bilo je to lijepo dijete, zlatnih uvojaka, a on uljudan čovjek s Juga. I stari mornar siđe i svojim mehaničarskim, smeđim rukama donese čašu: htijući da je vrati, pao je među točkove, koji su se već kotrljali. Žrtva doba mašinâ, kome je i sam pripomogao da svane. Upravo tako je kasnije poginuo pjesnik Verhaeren, i on na željezničkoj stanici, kao Orfej, koga su ubile životinje: raskidan od mašina, o kojima je tako često oduševljeno pjevao.

GODINE 1848. OPISAO JE JAMES FENNIMORE COOPER U SVOjoj knjizi *The Oak Openings*, kako je godinu dana prije u Južnom Michiganu vidio mašinu, vučenu od deset do dvadeset konja, koja je sa uspravnih vlati skidala klasove, vršila ih, čistila zrnje i sipala ga u vreće. Sve je bilo spremno za mlin, a da čovjek u taj posao nije umiješao svoju ruku ... Pjesnik je zinuo. Nije čudo: bio je to autor »Kožne čarape«, koji je opisao staru Ameriku Indijanaca i dubokih šuma, Ameriku tragaša i velikih osama. Sada je to prošlo: Silna je artiljerija mašinâ posvuda ulazila u krajinu i mijenjala sliku Amerike. 1848.: iste je godine Evropa buktjela od političkih revolucija. U Francuskoj, Prusiji i Austriji mlatili su se republikanci s monarhistima. Rezultat je bio neznatan. Ali je gospodarska revolucija, koju će kombinirana žetelica i vršalica svaliti na svijet, bila veća.

»Combine«, što ga je vidio Cooper, pronašao je Hiram Moore. On je požeo i spremio pšenicu sa 30 jutara u jednom danu! Za tu su mašinu farme u Michiganu tada bile još premale. Ona se isplatila istom u Kaliforniji, u novoj golemoj zemlji kraljeva pšenice na Zapadu. Što bi rekao James Fennimore Cooper, da je pedeset godina kasnije vidio benzinski motor, koji upravlja kombajnom kroz zatalasano, šuštavo more pšenice kao motornom jahtom. S dahom posljednjeg konja bilo je izbrisano slabo sjećanje na 5 000 godina poljodjelstva.

Bilo je izbrisano i drukčije. »Kako ste sijali, tako ćete i žeti« — mehaniziranom kraju poljodjelstva odgovarao je mehanizirani početak. Ali je vrlo karakteristično, da se umjetno oranje i sijanje moglo probiti tek nakon mehanizacije žetve. Oplođivanje i paranje zemlje bilo je čovjeku još mnogo svetije. On je zacijelo rado slušao pjevanje mašina, koje su mu govorile o dokolici, dostojanstvu čovjeka i slobodnijem životu. Pa ipak je nešto u njemu tugovalo; tugovalo je, što odbacuje usporedbe, u kojima mu je njegova stara Biblija govorila o oranju i sijanju.

Već je 1731. dokazao Jethro Tull iz Engleske u svojoj knjizi *Horse Hoing Husbandry*, da bi se, kako u bašči, tako i u polju, sjeme bolje iskoristilo, kad bi čovjek imao valjane brazde i kad bi ga samo *u njih* sijao, umjesto da ga naslijepo rasipa. Tako je pronašao kombinaciju pluga i sijačice: konj je po zemlji vukao niz kuka, iza kuka su cijevi stavljale sjeme u brazdu. Neki su se ljudi križali. Većina ih se smijala. Čemu to?

Odgovor na to dalo je 19. stoljeće. Godine 1842. prihvatiše ismijanu ideju Jethro Tulla braća Pennock, farmeri iz Pennsylvanije. Moderne mašine mogu odjednom izorati, jednu pokraj druge, osamnaest brazda; u isti mah stavljaju one u tlo sjeme i gnoj i potom pokrivaju brazdu grudama. Rotacioni plug ide još dalje: on siječe, trinaest palaca duboko, iz zemlje tanke plohe, mrvi ih, opet ih rasipa, reže brazde, sije, gnoji i ponovo poravnava ... Iza pluga i iznad njega sunce, vjetar i samoća. Nije orač, nije sijač, nije ga pratilac s branom poveo poljem. Tek je zelena kapljica benzina pokazivala, da je njivom prošla demonska čovječja volja.

Prije ulja činila je to para. U Engleskoj, domaji pare, pokušalo se oko sredine stoljeća, da se plug i parni stroj upregnu zajedno. Ali je parni plug bio težak, pa je propadao u tlo. Tada je u glavi John Fowlera sinula misao, da preteški parni stroj postavi izvan njive i da plug pomoću žičanog užeta izdaleka tegli oranicom. Ali kad su taj pronalazak htjeli prodati u Ameriku, pokazalo se, da su polja Amerike za tu »šetalicu« *prevelika:* bilo je potrebno odviše dugačko čelično uže ... Da, taj je gigantski dio svijeta mjerio svoje pokrete mišića drukčijom mjerom, nego Evropa. Kad se Amerika prenula iz »tehničkog mrtvila«, pronašla je traktorski plug na četiri točka, koji je bio lakši od parnog stroja ...

Čudesna Amerika! Lako je shvatljivo, što je Škot Carlyle (kad se zahvaljivao za vreću kukuruza, koju mu je preko oceana poslao R. W. Emerson) ponešto surovo poželio da se oslobodi grčko-semitske mitologije za volju jednog hvalospjeva »našem bratu Jonathanu s lemešom, koji sve osvaja«. I zaista, što su bili Triptolem i drugi misionari pluga starog doba prema generaciji yankeeja između 1800. i 1900.!

Misionari kulture pluga morali su se kroz desetke godina boriti, kao što se nekoć borio biblijski Kain s bratom Abelom. Ali je u Americi bio napadač Abel, pastir. Biblija nije nikad otkrila dublji uzrok, zašto je došlo do bratoubistva. Bio je to Talmud, koji je kasnije potpunije ispričao tu historiju. Talmud, koji je dobro poznavao psihologiju i ljubomorne čarke staleža, priča, kako je Abel, pastir stadâ, pustio svoje blago na Kainova žitna polja i narugao se znojem oblivenom bratu: »Tko se odijeva mojim kožama, taj mora dopustiti, da moje životinje gaze po njegovoj zemlji!« Prema tome je Kain bio u obrani, kad je u okršaju, koji je na to uslijedio, ubio svoga brata ... Borba, što su je orači u Americi morali kroz desetke godina voditi protiv »ranchers«, pastira u sedlima, i protiv njihovih oružanih prepada bila je svakako obrambena borba. »Plug se morao probijati kroz tuču ognja i olova!« pisao je tada, 1870., urednik Nathan C. Meeker u *New York Heraldu*. (Po nekoj tragici bio je to njegov posljednji uvodnik: njega je nekoliko tjedana kasnije ustrijelio neki razbješnjeli Sioux-Indijanac, koji nikako nije htio shvatiti, zašto se pod plug okreću djevičanske šume i predjeli pašnjaka.)

Tako su kugle letjele tamo amo. U glavnom se stanu, iza te ratarske fronte, sam plug stalno i neprestano usavršavao. Tu je Charles Newbold iz Burlingtona, koji pronalazi plug od livena željeza; koji farmerima u New Yerseyju pokazuje, da se takav plug ne troši, da biva to oštriji, što dublje ore, i da od toga dubljeg oranja ovisi sudbina hrane kontinenta. (U prvi čas klimaju farmeri glavom i misle, da plug od livena željeza truje tlo i sije korov.) Za željezom dolazi čelik. Kovač John Lane u Chicagu pričvršćuje 1833. zavrtnjima na svoj drveni plug traku elastičnog čelika za pile: taj lemeš siječe zemlju crnicu Illinoisa

kao maslac... Uskoro takve plugove gradi svaki seoski kovač. Jedan od njih, neki neuki kovač (preko noći je sav narod postao narod tehničara), pravi lemeš i dasku od *jednog* komada. Njemu je ime John Deere. Njegov je plug tako lagan — ili je Deere takav Herkul — da ga uzima na ramena i nosi ga, smijući se, u polje. Tu on čini čudesa. Mrgodna zemlja pokorno sluša zapovijedi čelika. Sav kontinent viče za čelikom. U Pittsburghu se visoke peći žare dan i noć, i jedva mogu zadovoljiti potražnju za plugovima.

Godine 1850. bilo je potrebno četiri i po sata rada, da se proizvede jedan bušel kukuruza; godine 1940. trebalo je za to samo šesnaest minuta... Što će čovječanstvo s tim uštedenim vremenom, to je dakako pitanje za sociologe i etičare. Ono je moglo započeti nešto dobro i moglo je rađati sretnije članove, kako to traži Walt Whitman, kad kaže: »Sva ljepota dolazi iz lijepe krvi i lijepa mozga«.

»No lavor-saving machine
no discovery have I made«

*»Nikakav stroj, što štedi rad,
a ni otkriće nisam učinio«*

govorio je o sebi skromno, ali su mu bili dragi juriš mašina, i ljudi, koji su ih otkrili.

A je li plug dovršen? Nije i ne će nikad biti. Sve dok čovječanstvo možda ne utone u neki drugi »tehnički san« — zbog nekog događaja, koji mi ne poznajemo —, plug će biti i dalje usavršavan. U poslovnicama čeličana, za crtačkim stolovima pronalazača, na visokim poljoprivrednim školama misle na to u ovom trenutku ljudi sviju rasa.

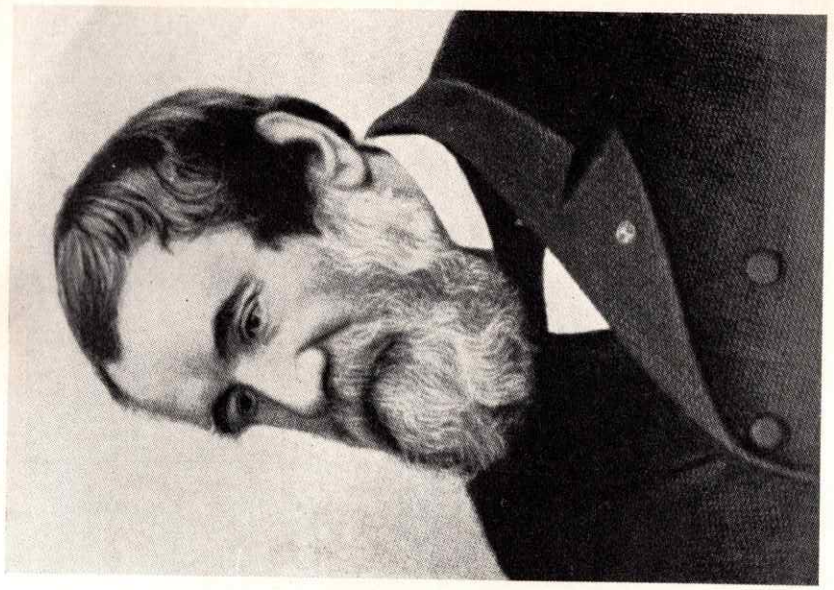

Cyrus Hall Mc Cormick (1809—1884)
pronalazač, mehaničar, reformator pluga

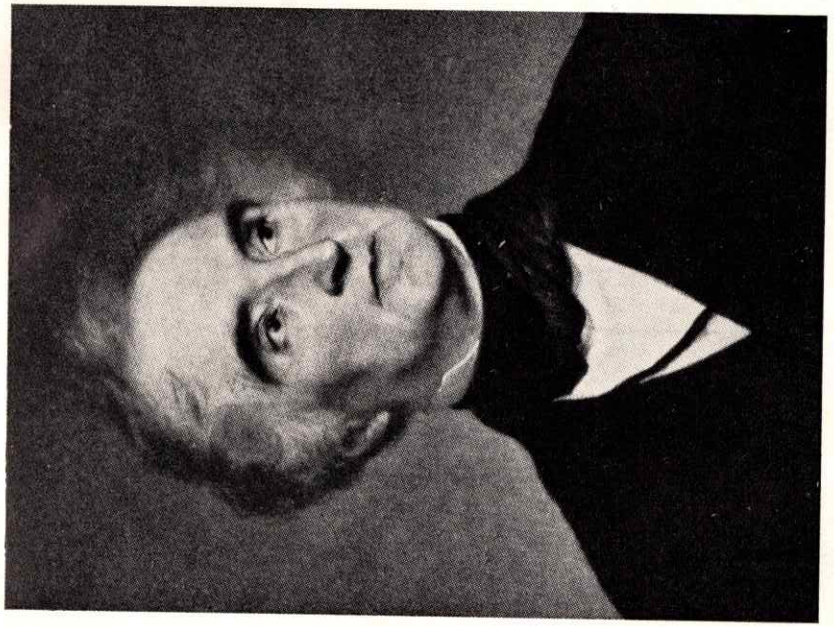

Justus von Liebig (1803—1873)
liječnik zemlje

REVOLUCIONARI RATARSTVA

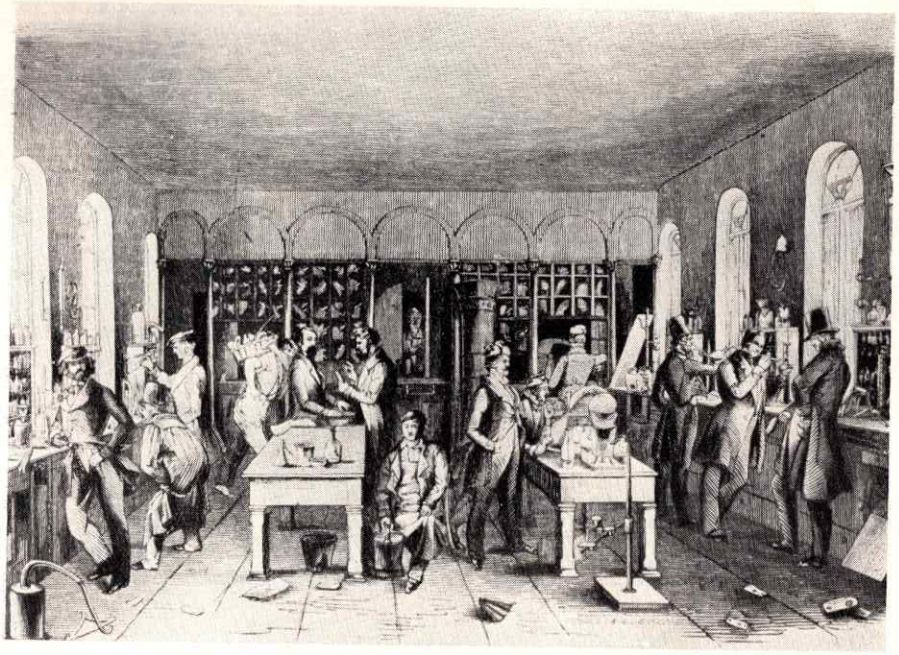

Liebigov laboratorij u Giessenu

PUT EVROPE I AMERIKE

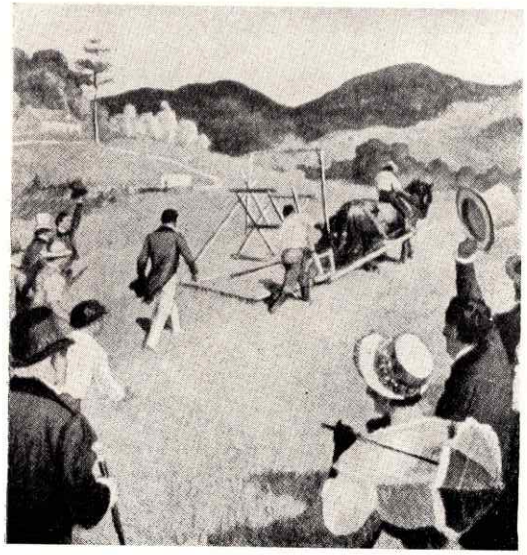

Mc Cormick izvodi svoj »reaper« u polje

LIEBIG: ZEMLJI JE POTREBAN LIJEČNIK

108

RAZVOJ RATARSKIH MAŠINA PREDVIDIO JE APOLLONIUS Rhodius (295—230 pr. n. e.), ravnatelj biblioteke u Alexandriji, kad je opisivao, kako je Demetru posjetio Hefajst, bog kovačke vještine i mehanike, koji joj je donio željezni srp. Mitovi nisu dokone igre. U njima se ne govori samo o tome, što je prošlo — oni proriču i budućnost. Ono, što se dogodilo u Americi, bilo je daljnje predenje toga mita: lemeš i srp, koji sami rade; predanost njive, njeno podvrgavanje tehnici.

I staro je doba imalo tehničkih ideja, ali samo kao igrariju, a ne kao potrebu... Ostvarenje takvih ideja nije iznudila ni masovna glad ni masovna korist. Ali ako je Horace Greeley (1811—1872) smio popratiti svoju knjigu »*Što znam o poljoprivredi*« posvetom:

Mužu našega vremena,
koji će prvi plug sagraditi,
tjeran od pare ili druge snage!
S njim će dnevno ne manje od deset jutara
u dubljini od dvije stope
skroz i naskroz da razdrobi
(i uz cijenu po dva dolara jutro!):
njemu, u divljenju, autor posvećuje knjigu.

onda su se milijuni Američana složili s njim u vjerovanju, da je ratarstvo *tehničko-ekonomski* problem. A to je vjerovanje bilo nešto posve novo.

A što je na to rekla Evropa? Baš u isto vrijeme kao i McCormick, tridesetih godina stoljeća, pokušala je Evropa da pođe drugim putem, koji je povezan s imenom Liebig. Bio je to put *u* koru zemaljsku, u unutrašnjost uvjeta, pod kojima raste sjemeno zrno. U Americi je stroj sebi podvrgao zemlju; u Evropi su kao pomagači njive bile upregnute *kemija* i *biologija tla*. Tu nije bilo osvrtanja na Hefajsta, već na Asklepija, boga umijeća liječenja, koji poznaje sokove.

Nekako u doba Napoleonove smrti postao je Pariz središtem prirodnih nauka. Tu je poučavao Gay-Lussac, »gospodar plinova«. Do njegovih je nogu godine 1821. sjedio i devetnaestgodišnji Nijemac lijepih očiju i tiha lica. On bi bio stvoren, da kao učenik Schellinga i romantike bude njemački prirodoslovac. Ali on nije htio da luta praznim pro-

storom. Mladi se Liebig divio trijeznoj praksi Francuza, koji su naučili da sve mjere. Da je broj temelj kemije, to se već često tvrdilo; ali čini se, da se to shvaćalo ozbiljno samo u Parizu. »Bez brojki sve je bezakonito! Bez brojki kemija je gomila nedokazanih i nesređenih činjenica . . .« »Meni je sinulo«, pisao je devetnaestgodišnjak, »da među svima kemijskim pojavama u mineralnom i biljnom carstvu postoji zakonit odnos . . .« Kad bi se samo moglo naučiti, kako se mjere ti odnosi!

Mladi se čovjek vratio u Njemačku, gdje je u Giessenu, a potom u Münchenu postao profesor i vodio mali kemijski laboratorij, u kome je mjerio i eksperimentirao. Ali je u 35. godini prividno napustio kemiju i sa svojim zanimanjem pošao na selo. A zapravo je on kemiju ponio sa sobom, u svom džepu, onako kao liječnik svoje liječničko umijeće, i razmotao je na njivi. Svima je seoskim gazdama svijeta doviknuo, da već hiljade i hiljade godina krivo obrađuju njivu. Oni je zapravo i nisu obrađivali, nego naprotiv *okrađivali*. Neka sada poslušaju njega, Liebiga, jer će on staviti prijedlog, kako se tlu kapital, onaj oteti kapital, može opet vratiti. Ako se to ne učini, uskoro će prestati teći kamate — i čovječanstvo će propasti od gladi. Odgovor na to bio je silan gnjev seoskih gazda u cijeloj Evropi. Što se taj kemičar miješa u njihov posao? Jedno je poljodjelstvo, a drugo kemija. Istina, u Engleskoj je već prije trideset godina živio sir Humphrey Davy (1778—1829), koji je u svojim predavanjima govorio o vezi kemije s fiziologijom bilja; to je ostala teorija. A pruski je ministar poljoprivrede, Albrecht von Thaer (1752—1828), velik čovjek, prvi klasificirao vrste tla, prikladne za gajenje pšenice. Ondje, gdje su u doba Rimljanâ poznavali samo dvije vrste, »lako i teško tlo«, tamo ih je on razlikovao jedanaest, od kojih je svaka posijanim biljkama stavljala drukčije uvjete. Thaer je učio, kako se ta tla prepoznavaju, iskorišćuju ili izbjegavaju.

Sl. 60
»Tijesto za kolač« (Crtež iz doba Biedermeiera)

Seoske su gazde isprva čule samo riječi. Oni vode pljačkaško gospodarstvo, rekao je Liebig. Što zapravo znači pljačkaško gospodarstvo. Svatko — tako su uzvraćali — svatko, tko kopa zlato i srebro, vodi također pljačkaško gospodarstvo, jer ne može udesiti, da to rudno blago

ponovo izraste. To je bilo posve ispravno, ali u isti mah i posve krivo: jer se zlato i srebro ne može jesti.

Dobro. Radi se o biljkama; a to je nešto drugo. Što, dakle, hoće Liebig? Što on predlaže? Treba zemlji nadoknaditi snagu, koju je ona predala biljnim klicama. Ali zar se to već odavna ne čini? Ta svaki je odrastao čovjek znao, da se biljka, dabome, ne hrani samo vodom i zrakom, već i organskim tvarima, koje trunu, gnojivima — stoga se i izvozi stočna balega na njivu. Liebig je ukočena lica rekao, da se svi odrasli ljudi varaju. Biljka se u zemlji ne hrani organskim tvarima, koje trunu, već anorganskim, koje, kao takve, uopće ne mogu trunuti. Važna su samo počela, bilo da ona dopiru do korijena u obliku životinjskih izmetina. bilo nekako drukčije. Kakva su to bila počela? Prema mnogobrojnim analizama tla dokazao je Liebig 1840., da su uglavnom važna četiri počela: dušik, kalij, kalcij i fosforna kiselina. Ondje, gdje treba da raste žito, moraju u zemlji njive biti prisutne te tvari. I to u određenom odnosu. Te su tvari međusobno jednako vrijedne; ali ako nedostaje samo jedna jedina, onda čak i najveće preobilje sviju ostalih ostaje bez djelovanja. »Prinos nekog polja«, učio je Liebig, »ovisan je o količini one hranjive tvari, koje ima najmanje«. To je »zakon minimuma«, a izjednačenje toga minimuma zadatak agrarne kemije.

Sada su ga ljudi počeli razumijevati. Ako se radi o one četiri tvari — o fosfornoj kiselini, kalciju, kaliju i dušiku — onda se zaista moralo priznati, da dotadašnji način gnojenja nije nimalo pazio na to, u kojem su odnosu nedostajale te tvari. Nadomještalo se nasreću, jer ljudi nisu osjećali, da se tu uopće nešto »nadomješta«. Ljudi su »naprosto gnojili«. Ali sada se počelo shvaćati, zašto su vrlo obilno gnojena polja često davala vrlo bijedne vlati.

Ljudi su uznemireno pitali Liebiga, kako se može razabrati, koja građa nedostaje nekoj biljci.

»To je posve jednostavno!« objašnjavao je Liebig skromnošću genija. »Da bi se znalo, što nedostaje nekom tlu, treba spaliti biljku, koja je na njemu izrasla. Mineralni dijelovi pepela, koji sadrže spomenute tvari, pokazat će, *gdje* je minimum. Već prema tome, što pokazuje analiza pepela, može se izjednačiti minimum upotrebom umjetnog gnojiva.«

Polazeći od te misli, kombinirao je Liebig na temelju mnogobrojnih analiza pepela čitav niz kemijskih mješavina, koje su sadržavale mineralne soli točno u onom odnosu, koji je pronađen za svaku pojedinu biljku. Biljka, koja prema nalazu analize treba za svoju izgradnju mnogo kalija, mora dobiti kalijem bogato gnojivo, druga, kojoj je potreban kalcij ili fosforna kiselina, neku drugu hranjivu tvar. Seoskim gazdama, koji su oklijevali da prihvate taj novi nauk, jer im je njegova primjena preskupa, dokazao je Liebig protivno. Već je hiljade godina gospodarstvo, osnovano na stajskom gnoju, na nepriličan način

prisiljavalo seoskog gospodara da velik dio svojih polja žrtvuje za gajenje krmnog bilja samo zato, da bi za preostali dio dobio potreban stajski gnoj. To će odjednom otpasti, ako se bude upotrebljavalo umjetno gnojivo. A prije svega će — ako se žetvom oduzeti kemijski sastojci budu tlu *potpuno* nadomjestili — za ugar opredijeljena godina ubuduće postati suvišna. Prestat će potreba izmjene usjeva: bit će moguće da se godinu za godinom na istom polju gaje iste plodine. Zemlja ne će više pokazivati znakove umornosti.

Prava evropska misao! Zemlja — rodilja! A tragedija čovječanstva bila je unatrag 60 stoljeća u tome, što je svaka žetva, čim je bila bogatija, činila rodilju za toliko siromašnijom. I sada je na njivu došao liječnik, izvršio je pretragu i propisao lijek. Spaljivanjem vlati žita mogao je po pepelu utvrditi, koliko je i kakve kemijske građe ta vlat otela tlu. Multiplikacija sviju vlati davala je otprilike ukupni gubitak. Ovim otkrićem Justus Liebiga — koje ništa ne gubi zbog toga, što je ono jednostavno — pružena je mogućnost, da se tlu nadomjesti ono, što mu je bilo oteto i po vrsti i po količini. Zbio se najfundamentalniji obrat u poljoprivredi. »Čudi tla«, Demetrine ćudi, nisu više značile neotklonjivu sudbinu. Čovjek je mogao na njih djelovati!

109

UZBUĐENJE, KOJE SE MOGLO RAZABRATI U NAJNAPREDNIjih seljaka, bilo je veliko. Njemačko je seljaštvo, otkad je bilo slobodno, podržavalo čvrste veze s kulturom i misaonim blagom gradova. Već su se odavna na poljoprivrednim visokim školama poučavali seljački sinovi. Liebigovo učenje, o kome se mnogo diskutiralo, raspirilo je na svakom imanju borbe, čiju je komičnu stranu opisao humorist Fritz Reuter ovako:

»Baš nekako u to doba koraknulo je vrijeme na području poljoprivrede velikim koracima naprijed, jer je profesor Liebig za gospodu seljake napisao knjigu neviđenu, u kojoj sve vrvi od kalija, salitre, sumpora, sadre, kalcija, salmijaka, hidrata i hidropata [hidrofosfata], da čovjek poludi! — A svi, koji teže za nečim višim i koji hoće da umoče prst u znanost, svi su oni nabavili tu knjigu, sjeli i stali čitati i čitati, dok im se od toga nije glava pušila, a kad se zatim sastadoše, počeše se prepirati, da li je sadra sredstvo za nadraživanje ili hrana — dakako za djetelinu, a ne za ljude — i da li to đubre zaudara zbog salmijaka ili zbog svoje vlastite smrdljive naravi«.

Iz ovog se opisivanja vidi, kako su Liebig i njegovi učenici brzo stvorili svoje kemičke tvornice gnojiva. Već je 1843. Lawes u Engleskoj

sastavio od kostiju i sumporne kiseline superfosfat, najdjelotvornijeg nosioca fosforne kiseline, koju je zahtijevao Liebig. *Kalcija,* što ga je tražio Liebig, bilo je posvuda dovoljno; *kalij* se dobivao sagorijevanjem morske trave ili sagorijevanjem drvnih sorta u obliku potaše. *Dušik* se dobivao s ogromnih ležišta ptičjih izmetina, kojima su već stari Peruanci gnojili svoj kukuruz. Ali baš je s tim guanom bilo teškoća. Admiral Moresby je 1853. sveukupne peruanske zalihe guana ocijenio sa 170 milijuna centi. Pri ogromnoj potrošnji Evrope (Liebig je to jasno prikazao), uz glad poljâ za dušikom, ne bi te nakupine dostajale ni za dvadeset godina, da se ta najvažnija sastojina gnojiva spasi za svjetsko ratarstvo. Treba namaknuti neki drugi dušik.

Kad je Liebig sedamdesetih godina umro, tada ovo pitanje još nije bilo riješeno. Ali je već onda Atwater u Middletownu (Connecticut) upozorio svoje učenike, da je najveći rezervoar dušika zrak, i da moraju postojati sredstva, pomoću kojih se dušik iz zraka ekstrahira i privodi tlu. Jednu takvu »tvornicu dušika« posjeduje djetelina: gdje se sije djetelina, tu tlo ne će biti iscrpeno, već naprotiv ojačano. Tu je slutnju potvrdio deset godina kasnije njemački istraživač Hellriegel. Zatim započeše, prvih godina dvadesetog stoljeća, Haberovi pokusi, da se dušik veže pomoću katalizatora, a kasnije mu je pošlo za rukom da atmosferski dušik veže s vodikom u amonijak. Otada Haber-Boschov postupak u svim zemljama reducira atmosferski dušik i stavlja ga u oranicu.

Veleofenziva protiv gladi, koja je postala moguća zahvaljujući iznenađujućim rezultatima agrokemije od vremena Justus von Liebiga, pojavila se u isti čas s navalom ratarske *tehnike:* time, što su sada mašine, koje štede vrijeme i radnu snagu, preuzele sjetvu i žetvu, bili su ratarstvu otvoreni novi veliki prostori. Agromehaničar nije doduše imao nikakve veze s agrokemičarom — prvi je ponajčešće bio Američanin, a drugi većinom Evropljanin. Kako je Amerika »imala previše zemlje«, morao je McCormick biti Američanin, a budući da je tlo Evrope bilo odviše isprano, morao je Liebig biti Evropljanin — pa ipak je to, što su se oni pojavili u isto vrijeme, mogla biti sreća za svijet. Sada bi se moglo ostvariti, da se najveće područje oranica sviju vremena ispuni najboljom zemljom. McCormick, orač, i Liebig, liječnik, mogli su se uzajamno nadopunjati. Ali za čudo, nije se radilo samo o tome, što oni nisu znali jedan za drugoga: kad su se agromehaničari i agrokemičari kasnije upoznali, počeli su slijegati ramenima. Stara uzajamna oholost Amerike i Evrope sprečavala je razmjenu iskustava. Ta se oholost razabirala u najmanju ruku na strani Američanâ. Premda je jedan farmer, Edmund Ruffin, napisao knjigu o gnojenju pomoću kalcija, ipak su farmeri, oholi zbog svoga »pluga, koji sve osvaja«, otklonili rezultate Liebigova učenja. Oni za to nisu imali vremena. Gnojenje je bilo polagano, oranje se vršilo brzo. Unuci tih farmera naučili su 1935., što je nastalo od prebrzog oranja.

KAD JE 1873. LIEBIG UMRO, NJEGOVA JE NAUKA U EVROPI tako odlučno pobijedila, da se već iznova moralo započeti s ispravljanjem njezinih rezultata. Zakon je samog napretka, da svaki napredak mora biti jednostran. U brzini, kojom je Liebig naprijed pokrenuo iskustvenu granicu, što se 6000 godina nije uopće pomakla, morale su mu se potkrasti pogreške.

Nakon što kroz šest tisućljeća nije bilo baš ništa učinjeno za jačanje tla, liebigovska je ortodoksija sada s *previše* kemikalija tlo zatrovala. Na mnogim su evropskim tlima odjednom izostali rezultati, koje je proračunao Liebig. Kemikalije se nisu rastopile, zemljino ih tijelo nije provarilo, ili su one učinile tlo prekiselim. Kako se to dogodilo? Zar je postojao neki faktor, kome Liebig nije posvetio pažnju? Važna je točka njegova nauka bila, da je zemlja retorta (nigdje s posve jednakim sadržajem), u kojoj sunčani oganj pokreće kemijske prijetvorbe. Stupanj i vrst te prijetvorbe morali su se dati kontrolirati; račun je morao osvanuti jasan i čist kao u nekom laboratorijskom pokusu. A sada se pokazalo, da je tlo njive ipak nešto posve drugo, nego kemijski laboratorij. Slično kao žitna klica, bila je i gruda njive komad života, grozd i simbioza bezbroja najsitnijih bića. Život u njivi, koju je Liebig u suštini smatrao za konglomerat anorganskih tvari, sačinjavale su milijarde mikroorganizama.

Opet je to bilo francusko istraživanje — i to po Louis Pasteuru otkriveno novo carstvo *bakteriologije* — koje je na susjednim područjima, kakvo je i agrikulturna kemija, zadobilo reformatorski upliv. Liebig nije znao, što se zapravo u humusu zbiva. Što je to humus? Zemlja u vrenju. A što je vrenje? Time smo opet stigli do pradavnog pitanja, do Egipta i pekarskih peći. Je li vrenje životni proces — ili je ono dekompozicija, razaranje staroga, kemijska smrt?

I eto, mi od Pasteurova vremena vjerujemo, da je vrenje životni proces. Divan miris, koji svi mi osjećamo, kad prolazimo oranicom, nije vonj smrti: to je, kad mu damo drugi smisao, šumni zvuk orgulja života. Dur danju, u toplo podne; puniji i šumniji noću, kad u nj kanda kaplju zvijezde... Kad pod mikroskopom promatramo mrvicu vrlo plodne zemlje, razabrat ćemo zaista čudesnu krajinu. Ponajprije sve ono, što je vidio Liebig, i što je njega gotovo jedino zanimalo: mineralne sastojine, zrnca kremena, posve sitne ljuščice tinjca, mrvice gline, olivin i kalcij. Zatim ostatke u kojima uvježbani pogled odmah nazire nešto nemineralno: iverčić atomizirana drveta, vlakno neke uginule biljke, pa čak i nekoliko većih ostataka hitinskog oklopa nekog kukca. Ali je bilo i nešto treće, što se jedva može protumačiti: mnoštvo najčistijih, kao nekim najfinijim strojem usitnjenih, crveno-smeđe obojenih mrvica zemlje. Odakle to? Tko ih je usitnio? Na to je pitanje odgovorila moderna biologija tla: *Humus je zemlja, koja je prošla kroz*

crijeva crvi; zemlja, koju su mikrobi pojeli i opet je izlučili. Samo je zemlja, koju su preparirale životinje, plodna, i samo ona pomaže biljci.

Darwin je bio prvi, koji je razabrao značenje gujavice za ratarsko tlo:

»Čini se, da gujavica jede zemlju, dakle anorgansku tvar. Ustvari ona guta organski život. Svjež ili rastvoren — to je svejedno. Taj organski život, pomiješan sa zemljom, putuje u probavni kanal crva, gdje se kemijski pretvara. Djelići zemlje, koji prolaze zajedno s njim, ne bivaju samo uzajamno mrvljeni; probavni sok pretvara izlučine u mineralno gnojivo, najbolje, što ga biljka može poželjeti.«

A Darwinov učenik Russel nastavlja:

»Kroz probavne kanale jedne jedine životinje prolaze često enormne količine zemllje. Laik vidi te »tragove crvi« ponajviše rano ujutro, u danima nakon kišnih noći. To je ustvari rad, koji traje kroz čitavu godinu. Na području jednog jutra izbacuje gujavica godišnje na sunčano svijetlo petinu palca dobre zemlje. Ona će, dakle, u 35 godina preorati tlo do dubine od 7 palaca, »obrnuti ga naglavce« i svaku tisućinku miligrama zemlje natopiti zrakom i svijetlom, masnoćom i kiselinom, kako je ne bi mogao natopiti nijedan ljudski kemičar.«

Ali se gujavica probijala i naprijed kao neko svrdlo ili tank: glavni posao nije obavila ona. Učinili su to mnogo manji crvi, vlasatnici, nematode, koturnjaci, bičari, amebe i oni najmanji, koje mikroskop više ne pokazuje, koje mi tek naslućujemo kao Mliječnu stazu bakterijskog života. Na malom komadiću oranice našlo se milijarde živih bića. Ona nisu tlo samo kemijski pripremila svojim sokovima, već su ga svojim pokretima i mehanički prorahlila. Njihovo je djelovanje mnogo veće, nego ono američkih plugova: bez stalnog pomicanja tih neumornih organizama naša bi zemlja sagnjila — i gdje tih organizama *nema* tu zemlja stvarno odumire. Promatrano s te osmatračnice, bilo je, dakle, opasno »preobilno mediciniranje«, koje je Liebig zemlji dobronamjerno namijenio. Previše kemije ubijalo je sitna bića. Za bolesna tla bila su, dakle, od kemikalija važnije *bakterijske kolonije*, koje se stavljaju u zemlju. Budući da je zemlja bila u biti produkt organskoga života, moralo joj se, čim je oskudijevala, privesti novih sitnoživa. Zar bi se, prema tome, trebalo bez razmišljanja vratiti starom đubrenju? Nikako. Po Liebigovu uzoru moralo se točno izračunati, koliko i kakvih bakterija nedostaje tlu. Što se oboljela zemlja može naučno *liječiti*, što je to otkriveno, ostaje njegova zasluga, kao i mijenjanje lijekova.

Liebig nalikuje na Sigmund Freuda, koji je osnovao novu nauku, psihoanalizu, u kojoj ga rezultatski može lako nadmašiti svaki od nje-

govih učenika i unuka. Tako je i s analizom tla: koloidna kemija, na primjer, koja danas osvjetljava »ljepkavu vezu« svekolike materije — koja objašnjava tajanstvena slova glb u riječi »gleba«, ono »ljepljivo« u grudi —, to još Liebigovom agrarnom kemijom nije bilo domašeno. Ali se Liebig, liječnik, spustio u podzemni svijet. On je u zemlji nazreo rodilju i spoznao, da je Demetri potreban liječnik.

MALTHUS: AGRARNI PESIMIZAM

111

RAD JUSTUS VON LIEBIGA, KAO I RAD SVIJU VELIKIH KRUhotvoraca, pripada i historiji duha. Kad praktična pomagala, koja je on predlagao, budu posve zastarjela, još će uvijek njegova filozofija povijesti važiti kao veliko djelo. Ta je filozofija povijesti sadržana u njegovim »Kemijskim pismima« (1840). Ona razotkriva širinu shvaćanja, od koje čovjeku još danas zastaje dah:

Sve su *katastrofe naroda* po Liebigu čiste *agrarne katastrofe*. Uništavanje plodnosti tla po čovjeku prvenstveno je odgovorno za propast sviju velikih država. »Pljačkaško gospodarstvo, koje je opustošilo zemlje, odvija se svakiput po zakonu historije ovako: U prvo vrijeme gaji poljodjelac na nekom djevičanskom tlu iz godine u godinu jedno te isto žito. Druga faza: Žetva biva sve lošija i lošija, on odlazi na susjedno polje. Treća: On ne nalazi više netaknutog tla i obdjelava staru površinu, ostavljajući je naizmjence na ugaru. Žetve neprestano slabe; da bi ih opet poboljšao, seljak upotrebljava mnogo gnojiva, koje mu daju prirodne livade. Četvrta faza: Budući da livadskog gnojiva nema trajno u dovoljnoj količini, započinje seljak proizvodnjom krmiva na jednom dijelu same oranice (naizmjenično gospodarstvo). On upotrebljava podlogu upravo onako kao i livadu, koja daje krmu, ispočetka bez prekidanja, zatim uklapanjem godina za ugar, zbog krmnog raslinja, koje daje gnojivo. Peta: Podloga je iscrpena; polja se opiru povrću. Najprije se pojavljuje bolest graška, zatim pogiba djetelina, repa i krumpir. Šesta: Ratarstvo prestaje; polje više ne prehranjuje čovjeka.«

A sedmo? — Kao sedmo slijedi *ubistvo*. Nakon ubistva tla dolazi ubistvo ljudi. Jer svaki nerazmjer između zaliha hrane i potreba sili stanovništvo nekog kraja zemlje, da uzajamno smanji svoj broj, da bi se ponovo uspostavila ravnoteža. »Tko za stolom društva ne može više naći mjesta, postaje ili kradljivac ili ubojica«, piše Liebig, »ili seli u masama, ili postaje osvajač. Osim tih triju mogućnosti ne postoji nikakva daljnja mogućnost. Ako čovjek ne zna da svoju zemlju održi u trajnoj plodnosti, onda je mora zaliti krvlju. To je historijski zakon . . .« Što se seljake ne odvaja od njiva, što ih se ne pretvara u vojnike — time, prema Liebigu, nije još ništa učinjeno. Mir ne prehranjuje, rat ne uništava stanovništvo neke zemlje; oba ta stanja vrše samo *prolazni*

upliv. Ono, što ljudsko društvo raspršava ili održava na okupu, to je u sva vremena bila samo zemlja... *Trajnost* njezine plodnosti.

Pljačkaško iskorištavanje tla — nenadomještanje oduzetih mu kemijskih tvari — razorilo je sva svjetska carstva, od rimskog do španjolskog. »Rađanjem i propašću nacija vlada isti prirodni zakon. Kad se zemljama otmu uvjeti njihove plodnosti, to znači njihovu propast; istodobno mora blijedjeti i njihova kultura. Kao što orač napušta zemlju, koja ga više ne hrani, tako se sa stanjem polja mijenja i odlazi kultura i civilizacija; narod nastaje i razvija se u odnosu prema plodnosti svoje zemlje; on kao da iščezava zajedno s njenom iscrpenošću. Samo duhovna dobra ne iščezavaju: ona samo — a to je utješljivo — mijenjaju mjesto.«

To je bila Liebigova filozofija povijesti, destilirana iz agrarnih iskustava. On je bio skroman. Pretpostavljao je, da je u posljednjih šest hiljada godina mnogi, koji je razmišljao o njivi, stekao po mrvu iskustva, koje nije mogao objasniti — on je poznavao i Quesnayja, sijevanje liebigovskih ideja u glavama francuskih agrarnih filozofa 18. stoljeća. Ali budući da je Liebig bio prvi, koji je u tome vidio povezanost, to je on iznio nešto posve nepoznato.

»U svojoj agrikulturnoj kemiji«, piše taj neumišljeni čovjek, »pokušao sam unijeti svijetlo u mračnu sobu. Sve je pokućtvo bilo tu. I oruđe i predmeti namijenjeni razonodi; ali sve te stvari nisu bile za društvo, koje je tu stanovalo, dosta jasno ili razgovijetno vidljive. Tapkajući i nasumce nailazio je netko na stolicu, netko na stol, a netko na postelju, i smjestio se, kako je najudobnije mogao; ali je sklad cjeline za većinu očiju ostao skriven. Nakon što je sada svaki predmet obasjao dio svijetla moje svjetiljke, povikaše mnogi, da svijetlo nije ništa bitno izmijenilo; netko je već poznavao, osjetio, opipao i naslutio jedno, a netko opet nešto drugo. Ništa zato. Agrikulturna kemija ne će se više kao luč moći bez štete iznijeti iz te prostorije. To je bila moja namjera: ja sam je ostvario.«

Filozofija povijesti kemičara Liebiga utjecala je na mnoge historičare. Ne poznavajući original, napisao je godine 1907. američki Rus Simkovič, profesor sveučilišta Columbia, svoj čuveni esej *»Propast Rima, iznova razmotrena«;* a Tenney Frank, profesor u Baltimoru, ne svodi, poput Plinija, u svojoj *»Gospodarskoj povijesti Rima«* propast Italije kao agrarne zemlje na latifundije, već na *»exhaustio soli«*, koju je otkrio Liebig: na iscrpenost italskog tla odviše intenzivnom kulturom. Za Liebiga, koji nije bio historičar, bila je prošlost samo opomena. On je svoj pogled upravio u budućnost. I bilo je prirodno, što je njegov nauk, koji je bio duboko optimističan, unakrstio oštricu s Malthusovim naukom. Ako je Liebig imao pravo — da čovjek može opet nadoknaditi tlu ono, što mu je ugrabio — onda je Malthus bio opovrgnut.

NARODNO GOSPODARSTVENO UČENJE MALTUZIJANIZMA stajalo je tik pred pobjedom. 1798. — devet godina poslije najoptimističnije revolucije sviju vremena, poslije Francuske revolucije — objavio je engleski župnik Thomas Robert Malthus (1760—1834) čovječanstvu prognozu, od koje se pesimističnija nije mogla zamisliti. Iz nje je govorila naoko neoboriva činjenica posljednjih desetljeća: strah od prenapučenosti. Dok su u prvoj polovici 18. vijeka države vidjele u povećanju broja ljudstva svoje najvažnije bogatstvo, dokazivao je Malthus u svom *Essay on population,* da čovječanstvo mora izginuti od gladi, čim se u budućnosti jednoj obitelji bude rađalo više od dvoje djece. Jer se, reče, polja mogu u najboljem slučaju zbrojiti, to jest: živežne se namirnice mogu množiti samo u aritmetičkoj progresiji — a čovječanstvo se množi u geometrijskoj, ono raste po računu multiplikacije. Zemlja, rekao je Malthus (kao i Liebig), osiromašuje sa svakom žetvom. Uskoro, dakle, ne će jedan dio čovječanstva imati mjesta na zemlji. Postoji samo *jedan* spas: »Djece ne više od smrtnih slučajeva!«

To je bilo strašno, ali uvjerljivo. Što se tome moglo suprotstaviti? Gdje je ostala Leibnizova teorija? Veliki je Leibniz (1646—1716) učio: *»Vera regni potestas in hominum numero consistit; ubi enim sunt homines, ibi substantiae et vires.* (Prava je snaga države u broju njezinih ljudi; jer gdje ima ljudi, tu ima dobara i snaga.) I Spinoza je bio spreman ljudi; jer gdje ima ljudi razabere moć države. Ali su na Malthusovoj strani, kako se činilo, bili bolje opažanje i magija točnih brojeva:

»Ako uzmemo, da sadašnje stanovništvo britanskog otoka broji 11 milijuna, a današnju proizvodnju kao dovoljnu za njihovo održavanje, onda bi se u idućoj četvrtini stoljeća stanovništvo popelo na 22 milijuna, a produkcija hrane ispočetka udvostručila — jedno bi s drugim bilo u ravnoteži. U daljnjih 25 godina poskočilo bi stanovništvo na 44 milijuna, dok bi sredstva za održavanje bila dovoljna samo za 33 milijuna. U idućem bi razdoblju broj ljudi iznosio 88 milijuna, ali bi oni primili hrane samo toliko, koliko njih 44 milijuna. Pri kraju stoljeća iznosilo bi stanovništvo 176 milijuna, a mogućnost opskrbe postojala bi samo za 55 milijuna — leaving a population of a 121 milions totally unprovided for (sa 121 milijun suviška usta, koja ne bi nitko hranio!)«

Totally unprovided for! Što se od tih ljudi moglo očekivati? Da pridonesu poroku i bijedi, da umnože ratove i boleštine. Bilo bi najbolje, da se sami uklone sa svijeta, zar ne? Ali je Biblija baš to zabranjivala. Tek, što Biblija nije zabranjivala, bilo je ograničenje rađanja. Riječ »Budite plodni i množite se!« teško bi se mogla shvatiti tako, da dojenčad, koja se rodila, mora odmah nakon stupanja u život uginuti od gladi! Malthus je vidio, kako se takvo stanje pomalja neumoljivom logikom. Filantrop, kakav je bio, zabilježio je uz tužno klimanje glavom:

»Tko se rodi u već zaposjednutu svijetu, taj nema, ako ne može životariti od baštine ili od rada, baš nikakvo pravo, da se hrani. On je na svijetu suvišan. Za njega na stolu prirode nije postavljen pribor za jelo. Njemu priroda zapovijeda da ide, i ona ne oklijeva da tu svoju zapovijed provede u djelo.«

Skrb za sirotinju? Dobrotvornost? Svaka socijalna politika, koja zanemaruje ograničenje rađanja, činila se Malthusu neprikladnim sredstvom za poboljšanje društvenih prilika: ona bi mogla nevolju samo još pogoršati.

Još se neumoljivijim činilo to stanje filozofu liberalizma, Malthusovu učeniku John Stuart Millu (1806—1873):

»Nema takve civilizacije, koja dopušta, da se veći broj ljudi opskrbi isto tako dobro kao neki mali broj. Kukavnost je prirode, njezina neshvatljivo prljava škrtost — a ne nepravda društva! —, što ona na prenapučenost odgovara kaznom gladovanja. Nejednaka raspodjela bogatstava nipošto ne pogoršava nevolju; nju ljudi, dakako, samo brže osjete.«

Zar da je socijalno pitanje *nevažno* pokraj *»niggardliness of natur«*, pokraj škrtosti prirode, koja svoju kesicu drži zatvorenu? Iz te ne baš mudre tvrdnje odjekuje gnjev liberala protiv agrarnog socijalizma, protiv »američkog Grakha« Henry Georga iz San Franciska, koji je 1871. u djelu »Naša zemlja i naša agrarna politika« tražio protiv gladi pravednu podjelu zemlje. Malthus, agrarni pesimist, bio je klasični nacionalni ekonom. A klasična je nacionalna ekonomija gledala u društvenom zbivanju — kako nas na to s pravom podsjeća Ernst Wagemann — djelovanje apsolutnih prirodnih zakona. Ona se u tome nesumnjivo varala. Jer ako su već za *prirodne nauke* prirodni zakoni nestalni — i ako je čovjek kova Henri Poincaréa genijalno iskovanim izrazom govorio o *relativnoj trajnosti sviju zakonitosti;* ako na kraju u juristočkom životu svatko smatra za samo po sebi razumljivo, što zakoni doduše i dalje postoje, ali se više ne primjenjuju, jer novo činjenično stanje zahtijeva novo vrednovanje: — koliko su onda tek *društveni zakoni* bili ovisni od gomile novih činjenica!

Ono, što Malthus i Mill, pesimisti, i George, optimist, nisu znali, bilo je u tome, što su Liebig i Pasteur, što su agrikulturna kemija i bakteriologija tla međutim već odavna čitavo pitanje gurnuli na jedan drugi kolosijek. Ako se snaga tla mogla *nadomjestiti*, ako su žetve ostale makar samo stacionarne, umjesto da se zbog iscrpenosti smanjuju, onda u prirastu stanovništva nema toliko strahote, koliko je bilo nekoć. A povrh toga, Amerika je upravo sada pomoću svojih mašina pokazala, koliko još ima nove zemlje za preoravanje — i to bez ljudske pomoći. Bilo je dakle moguće da se za vrlo mnogo ljudi proizvede vrlo mnogo kruha. Tko je onda još imao pravo da bude malodušan?

Po vrlo vjerojatnom računu bilo je u Kristovo doba četvrt milijarde ljudi, a na početku Novoga vijeka (usprkos sredovječnim pošastima, koje su pokosile najmanje četvrti dio stanovnika Zemlje), već ponovo pola milijarde. 1945. ima ih više od dvije milijarde. Prva je posljedica nestašice hrane silan pritisak stanovništva — i narodi, koji o Malthusu i o njegovu sistemu s dva djeteta ništa ne znaju, kao, na primjer, ljudstvom ispunjeni Japan, isijavaju svoj suvišak na kontinente, koji o Malthusu znaju previše, kao, primjerice, narijetko naseljena Australija i rijetko napučena Kanada. Ali danas zaista nijedan kontinent ne mora biti rijetko napučen, jer tehničko i kemijsko stanje ratarstva može stvarno prehranjivati dvije milijarde ljudi. Odviše rijetko naseljene zemlje mogu doduše neko vrijeme živjeti vrlo sretno — ali se one ne mogu braniti.

Ni u kojoj zemlji Evrope nije Malthusova teorija o porastu pučanstva prouzročila toliko nedaća kao u Francuskoj. U svom romanu »Fécondité« pokušao je Zola — koji sigurno nije poznavao Liebiga — da pobijedi te nedaće: pošlo mu je za rukom da napiše genijalnu knjigu, u kojoj je naporedo prikazao neiscrpnost biljnog i ljudskog sjemena. Tu je knjigu čitala čitava zemaljska kugla, ali je velik dio čovječanstva ustrajao u onom prigušenom pesimizmu: manje ljudi, više kruha. A to je ispravno trebalo da glasi: što više kruha za mnogo ljudi.

Mnogo kruha za vrlo mnogo ljudi bit će, čim se sastanu unuci Cyrus McCormicka s Liebigovim unucima. Oko sredine 19. stoljeća oni se još nisu sastali. Agrarna kemija i agrarna tehnika, Evropa i Amerika, nisu ništa znale o njihovim uspjesima. Prevladala je tehnika — i tako je Amerika mogla izgraditi svoj »imperij pšenice«, jednu od najčudnijih tvorevina moći, koju poznaje povijest čovječanstva.

AMERIČKI PŠENIČNI IMPERIJ

113

ZAŠTO »IMPERIJ PŠENICE«? ZAR AMERIKA NIJE BILA PODESNIJA, da bude kukuruzni diktator svijeta?

Ali da se samo pomoću pšenice može vladati svijetom kruhoždera, takva je sigurna spoznaja bila neposredna posljedica Francuske revolucije. Ona je značila pobjedu pšenice. Francuska je s Robespierrom isprva doduše gladovala — a Napoleon je odviše često bio zabavljen nečim drugim, a ne time, da polja budu obrađena. A kad su ona ipak bila ponovo obrađena, tada se pokazalo, da je granica raži potisnuta daleko prema Istoku. Sva je Evropa počela vjerovati u pšenicu. Nitko više nije htio jesti nešto drugo, nego »kruh francuskih gospodara«, koji su kao uzori tako dugo vladali evropskom kulturom. Dogodilo se kao u Imperium Romanumu, gdje su prije 2000 godina prezirali svaku krušaricu, ako to baš nije bila pšenica. Tako je u 1. stoljeću n. e. Plinije Stariji napisao: »Raž je manje vrijedna stvar; dobra je samo za taženje gladi. Njezin je klas doduše bogat zrnom i izvanredan po svojoj težini, ali je njezino brašno odvratno zbog svoje tamne boje. Pridodaje joj se pira, da joj se ublaži gorak okus, ali ona ipak ostaje za želudac neugodna«. A 100 godina kasnije pronašao je Galenus, da raž ima neugodan miris. Budući da te velike pisce nije »podmitio pšenični kapital da tako pišu«, oni su bez sumnje i vjerovali u ono, što su rekli. Raž nije Rimljanima prijala, zob su držali dostojnom životinja, a ječam im se odviše loše pekao — tako je eto, imperijalni ukus starih Rimljana 1800. s pobjedonosnom francuskom vojskom izbio kao diktat nad Evropom.

U Srednjem je vijeku raž Evropljanima prijala vrlo dobro. Jedan se dio Istočnih Germana nazivao *Rugii* (Jelcima raži), zacijelo stoga, da se ogradi od jelaca zobi, ljudi nižega reda. U Staroj se Engleskoj kolovoz nazivao »rugern«, mjesec, u kome se žela raž. Još je 1700. iznosio udio raži u svekolikom engleskom kruhu 40 postotaka; oko 1800. još samo 5 postotaka; oko 1930. piše Jasny: »U Engleskoj ima ljudi, koji nikad nisu čuli riječ raž . . .«

Gdje je raženi kruh bio doživljaj — u velikim dijelovima Njemačke i Rusije —, tu se on i održao. Liječnici i poljodjelci su tvrdili: tko je kroz stoljeća jeo crni kruh otaca, iz kojega se širio miris kao iz same grude, taj ne će biti sit od bijele mekote pšenična kruha. Upozoravalo se na tjelesnu građu Nijemaca i Rusa, koji su se hranili raži. Pšenica se

odužila govoreći, da raž čini ljude, koji se njome hrane, glupima i tupima. Jelci pšenice i jelci raži govorili su jedni o drugima kao vinopije o pivopijama. Stara se mržnja žitnih sorta, kojoj je porijeklo bilo u slojevima dubljim, nego što su kapitalističke tržišne kavge, rasplamsala u najžešću polemiku. Čule su se optužbe o trovanju, kakve su se često pojavljivale u posljednjim tisućljećima. Pšenični kruh dobiva svoju »hranjivu vrijednost iz zraka«, tvrdili su jelci ražena kruha.

Narodi, koji su od 1800. nadalje tako naprečac postali jelcima pšenice, nisu osjetili, da je pšenica zrak. Klasične zemlje raži, kao na primjer Švedska i Danska, obratiše se. U Škotskoj je pšenični kruh dugo vremena tako rijedak, da je samo u imućnih ljudi bio na stolu nedjeljom o podne. Ali oko 1850. nije ga poznavao samo srednji stalež, već i radnik. Poljska, koja je godine 1700. preko Danziga izvezla mnogo žita, među kojima je pšenica prema raži bila u odnosu 1 prema 3, izmijenila je taj odnos u obrnutom smislu i izvozila pšenice tri puta više, nego raži.

Ta promjena ukusa u Evropi bio je signal za Ameriku. U 18. stoljeću nije tu pšenica igrala nikakvu ulogu. Godine 1777. požete su u Tennesseeu i Kentuckyju prve žetve pšenice. Farmer George Washington je doduše gajio pšenicu na svojim poljima, ali tek kao privatni hobby; a žena državnika John Adamsa nije pšenicu uopće ni spomenula, kad je 1780. izvijestila muža o porastu cijena, jer pšenica nije bila pučka hrana. Ali je pobjeda Francuske revolucije posve instinktivno donijela odluku i o budućoj pobjedi pšenice u Americi. I to još u vrijeme, kad se na izvoz jedva i pomišljalo — kad je američki farmer sijao samo za sebe i za najbliži grad.

114

ODLUKA EVROPE, DA SE HRANI IZ AMERIČKIH ŽETAVA — da za svoje uvećano stanovništvo kupuje američku žetvu —, nije bila dobrovoljna odluka. Ali nije bila ni nedobrovoljna. Ta gospodarsko-povijesna činjenica bila je u isti mah i rezultat povijesti duha. I ta se odluka isprva činila kao neka harmonija između slobode i nužde.

Silni je prirast stanovništva nakon napoleonskih ratova stavio poljoprivredu u Evropi malo po malo pred zadatak, da prehranjuje mnogo više ljudi, nego dotada — a to je bio težak zadatak. Novi se višak nije sastojao od seljaka, već od stanovništva gradova, i to od industrijskih radnika. Trebalo je nove netaknute zemlje, da se prehrane te vojske radnika — Liebigova kemijska poboljšanja tla nisu za tu svrhu bila nipošto dovoljna —, a takve bi zemlje bilo, kad bi se pištaline, ledine i močvarne doline podvrgle plugu. Ali je američki brzi plug bio još nepoznat; i tako se činilo, da je lakše, jeftinije i probitačnije kupovati kruh s onu stranu mora. Ta kruh se mogao platiti izvozom evropske robe. To su bili gospodarski činioci. Ali je bilo i duhovnih.

Politički je barometar nakon obaranja Napoleona kanda nagoviještao mir za mnogo stotina godina. Nacionalizam je ustupio mjesto europeizmu, koji se nije kao filozofski europeizam 18. stoljeća pouzdavao u prazno »nebo kozmopolitizma«, već se temeljio na vrlo realnim nervima, na nervima svjetske trgovine. Počelo se vjerovati u Merkura kao ni u jednom razdoblju prije toga. Činilo se, kao da je Mars utopljen i pokopan za sva vremena. Najbolji i najpametniji Evropljani rekoše: »Darovi zemlje, kao što se lako može razabrati, nisu posvuda jednaki. Ali je Zemlja jedna cjelina. Jedan dio toga svijeta, koji pripada svima nama, nosi žito, drugi tvornice. Pustimo da se naši proizvodi razmjenjuju!« Tko ne razumije etičku svjetsku širinu te misli i tko u njoj vidi samo pohlepu za profitom, taj pogrešno prosuđuje čovječanstvo 1850. Taj ne razumije, zašto su, na primjer, pale engleske carine na žito.

U Engleskoj su pristalice slobodne trgovine propovijedale, da bogatstvo neke nacije ovisi o njezinoj trgovini; oni su dokazivali, da trgovinu sprečavaju carinske dažbine, da potrošač kupuje daleko skuplje, nego kad bi zaštitne carine pale, i da će mali čovjek smjesta moći nabaviti jeftinog kruha, čim se dokinu zakoni o žitu. Ako bi netko prigovorio, da su sve te carine potrebne radi održavanja flote i vojske, onda mu se moglo odgovoriti, da ni jedno ni drugo uskoro ne će biti potrebno. Slobodna će trgovina prisiliti sve narode, da otvore luke: tako bi nužno došlo do svjetskog mira i do razoružanja.

U Engleskoj vladajući torijevci bili su, dakako, pristalice zaštitnih carina. Njihovi protivnici, pristalice slobodne trgovine, koje je vodio Cobden, mislili su, da veleposjednici Engleske nisu zapravo već odavna vrijedni povlastica, koje su uživali. Njima je, prije mnogo stotina godina, bila zemlja podijeljena za velike ratne usluge. »Danas«, mislili su liberali, »ne mogu pokazati nikakva druga junaštva, osim masovnog pokolja fazana i šljuka«. Cobden i njegovi prijatelji nisu vidjeli, da carine na žito nipošto ne koriste samo lordovima, već da one koriste i sitnom seljaštvu. Kad bi otpala carinska zaštita domaćeg žita, ratarstvo bi, rekoše, prestalo postojati, posljednji bi ostatak seljačkog staleža iščezao, poljoprivredni bi radnici mahom pošli u grad, tu bi jedni drugima konkurirali i uzajamno se dokraja upropastili.

Tu je opasnost točno razabrala baš konzervativna stranka — pa ipak su carine morale pasti. Činilo se naime, da je mir radništva mnogo važniji od sudbine seljaštva. Gradovi, koji su silno rasli, htjeli su kruha, htjeli su *jeftina* kruha: i htjeli su da ga imaju odmah! Narodni opominjači rekoše: Ako se obradive površine Engleske budu i nadalje smanjivale, mogla bi neka ratna blokada Englesku strovaliti u potpunu glad u roku od 18 dana. (Tih 18 dana nije doduše odgovaralo stvarnosti — ali je njemački podmornički rat 1914. i 1939. dokazao, da se torijevci nisu varali.) Nitko se na to nije obazirao, mnogi su prvaci lordova, među njima i Disraeli, već bili prešli među pristalice slobodne trgovine. »Treba li žitne carine zadržati, ili ih treba skinuti?« To je pitanje sve snažnije

kucalo na vrata Donjega doma. Radnici su se skupljali u gomile. Socijalistički chartisti podjarivali su na ulicama na ustanak. Tučnjave u tvornicama. U ravnicama su gorjeli hambari. Istovremeno s neuspjehom englesko-škotske žetvene godine 1845. izbila je na irskom susjednom otoku velika krumpirska pogibija. Engleski industrijski gradovi miruju. Prva mjera, na koju se pomislilo: slobodan uvoz žita iz kolonija, nije zadovoljila. Kad je na to udruženje Anti-corn-law zemljom razbuktalo agitacijsku hajku, od koje je zapraskao još viši plamen, kad je vapaj za kru-

Sl. 61
Gornji dom mora protiv svoje volje dokinuti zaštitne carine na žito

hom izazvao prizore, kakve u Engleskoj poslije vremena kuge nije nitko doživio, tada je presedlala i sama vlada i vlastitim nacrtom zakona dokinula carine na žito.

Iz Amerike stiže pšenična vijavica. Ne odmah! Trajalo je malne dva decenija, dok Amerika nije shvatila, što se dogodilo u Engleskoj: da je otok, koji vlada svijetom — koji je *njoj* zapovijedao kroz stoljeća! — sada na milost i nemilost izručen veleprodukciji Sjedinjenih država. Amerika 1846. još uopće nije imala sredstava, kojima bi stišala glad Engleske i drugih evropskih država. Mašina je tada bila preorala tek jedan dio zapadnog kontinenta, a uz Pacifički je ocean jedva ponegdje raslo žito. Ali je uskoro bilo drukčije.

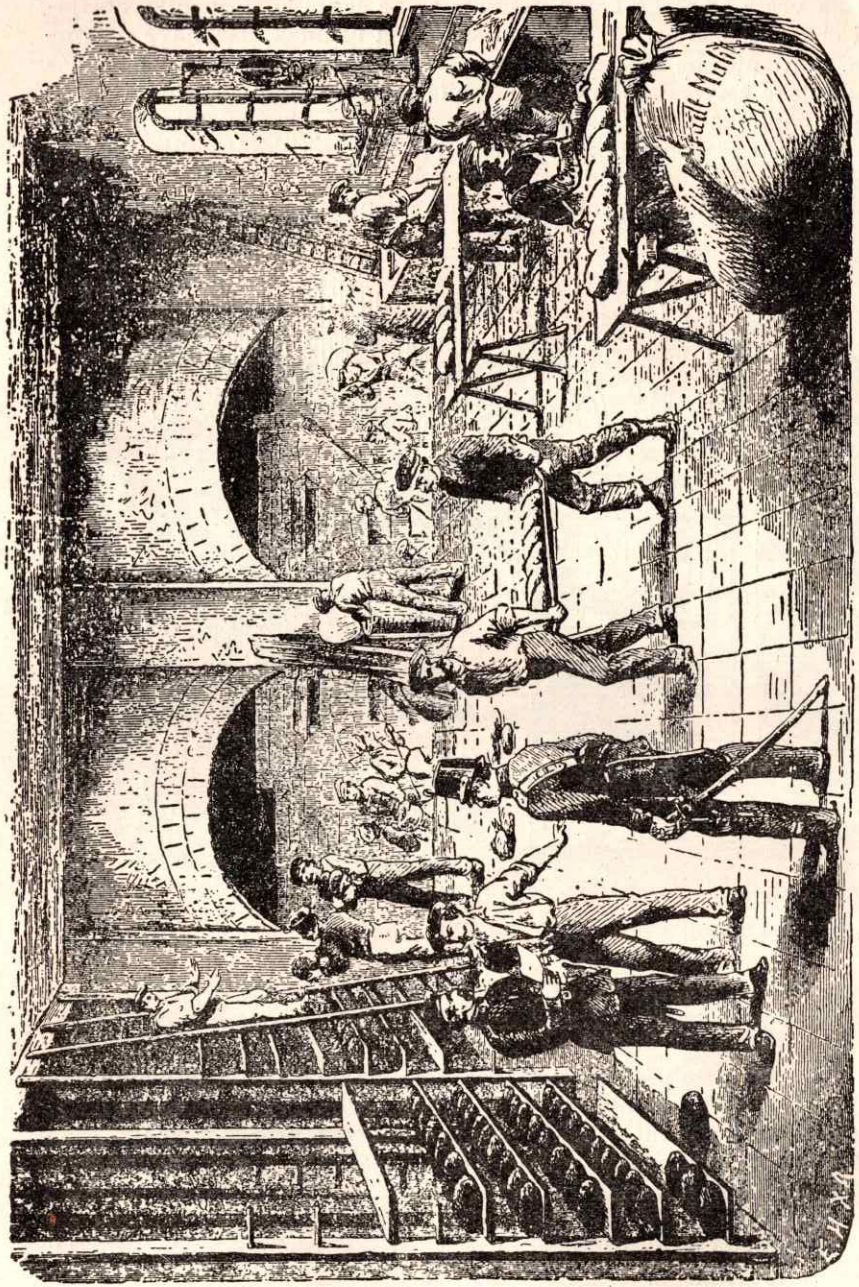

Sl. 62
Pruska vojnička pekarnica

Engleskoj se sve više pridruživala Francuska kao agrarna zemlja, koja trpi od nestašice. I Francuska je uperila svoje poglede u Ameriku. Budući da su vodeći intelektualni krugovi u Francuskoj, možda i više, nego u Engleskoj, vjerovali u »svjetsko građansko pravo trgovine«, u »prirodnu razmjenu dobara među kontinentima«, nije nitko uopće ni vidio opasnosti u tome, da se trajno živi od tuđih žetava. Isprva, poslije Napoleonova pada, priča doduše Francuzima najnovija nauka, agrarna kemija, da se pametnim postupkom može francusko tlo natjerati da proizvodi petorostruko. Učenjaci polaze na selo, i do 1845. raste francuska proizvodnja sviju vrsta krušarica. Ali 1846. počinje veliko, misteriozno umiranje krumpira; osim toga donosi ista ta godina lošu žetvu žitarica, koju 1847. prati skupoća. Tada dolazi godina revolucije, 1848., kad je seljak morao raditi nešto drugo, a ne obrađivati svoje njive; potom dođoše pokisle žetve 1853. do 1855., zatim vodi Napoleon III. cvijet seljaštva u Krimski rat, onda dolazi kolera, pa vojna protiv Austrije u Italiji (1859); zatim počinje veliki graditelj gradova Haussmann po Napoleonovoj želji pregrađivati Pariz, čime je zemlji oduzeta radna snaga. Više ne pomaže nikakva pomoć uvodnika i duhovnih ohrabrivanja protiv nestašice ljudskih ruku. Nastalo je raspoloženje, koje je Pierre Dupont, pjesnik bohemije, učenik Bérangerov, sačuvao u jednoj od svojih šansona:

On n'arrête pas le murmure
Du peuple quand il dit: J'ai faim,
Car c'est le cri de la nature:
Il faut du pain. Il faut du pain.

Poljoprivredni je urod oko 1860. tako slab, da se industrijska Francuska na kraju rado odlučila da živi od američkih žetava.

A Njemačka! — Njemačka je zemlja raži, i ona gaji svoju raž sama. Osim toga, Rusija je vrlo blizu; ondje se svaki višak može lako kupiti — dakako, višak raži —, ta Amerika ionako gaji samo pšenicu. Tako izgleda tadašnje stanje: ali tada zahvati promjena ukusa i Njemačku. Pojačana samosvijest gradskih stanovnika, Hamburžana, građana Berlina, ne će više da jede crni seljački kruh. Njemački industrijski radnik gleda preko granica i ne će da njemu bude gore, nego francuskom ili belgijskom radniku: on traži svoj pšenični kruh ili u najmanju ruku kruh, koji je umiješen od jednakih dijelova raži i pšenice. A gradovi, ti potrošači divovi, bujaju. Ono što zapovijedaju trgovina i industrija, to se u Njemačkoj mora izvršiti baš kao i u ostaloj Evropi — i granica bi otvorena žitu i protiv volje agraraca, vojnika i konzervativaca.

1865. dokidaju se zaštitne carine. To je za Ameriku signal, da svoju silnu rijeku pšenice skrene u Evropu.

OD GODINE 1865. TEČE TA RIJEKA ZLATNOG HRANJIVOG praha kao kompaktni most lađa od kontinenta do kontinenta. Rijeka pšenice, dakako, ta drugo neko žito narodi Evrope nisu htjeli da jedu. Ali je pšenica, da bi se mogla izvoziti, morala najprije kod kuće sklopiti jedan ugovor s kukuruzom, starijim nacionalnim žitom. Kukuruz nije za Američanina bio možda ono, što je raž bila za Evropljanina. Kukuruz nije bio samo »žito otaca«, s kojim je Američanin bio čvrsto povezan pomoću stotinu sjećanja okusnih živaca; on nije bio samo žito majki, baština indijanske kuhinje, koju je Američanin naslijedio i u mnogobrojnim oblicima uživao kroz svu godinu. Kukuruz je gospodarski značio mnogo više. On je bio životinjska hrana Amerike, bitna sastojina sviju volova i svinja, sviju kokoši, purana, pataka i gusaka. Tako su iz kukuruzove biljke rasli i emporiji trgovine mesom. Klaonice Cincinnatija i Chicaga, koje se puše od krvi, bile su zapravo izgrađene od kukuruznih klipova. Bezbrojne sporedne produkte, koje je davalo mrtvo životinjsko tijelo — masti i ulja, škrob i tutkalo, sapune i svijeće, sve je to darivao kukuruz. A pšenica je, naprotiv, davala »samo« kruh — i svatko će razumjeti, što je 1861., kad je Chicago prodao 24 milijuna bušela pšenice, brojka bušela kukuruza bila još za pola milijuna veća.

Za Ameriku bi monokultura pšenice bila prava nesreća. U početku žitnog prosperiteta pokušala je, dakako, ta nova veličina potisnuti kukuruz u pozadinu, te se na granici obaju carstava počeše pojasi kukuruza pretvarati u pšenična polja. Ali to je uskoro prestalo. Sve dok je kukuruz ostajao u zemlji i dok se nije miješao u izvozne funkcije pšenice, dotle se pšenica nije trebala bojati kukuruza kao konkurenta. Može se ustanoviti gotovo na dan točno, kad se taj odnos izmijenio. Kad je Charles R. Dodge na pariskoj svjetskoj izložbi od godine 1900. otvorio kukuruznu kuhinju i zapanjenim Francuzima pokazivao, kakva sve jela Američani mogu pripremiti od kukuruza — s istim onakvim neuspjehom, kakvim je stotinu i dvadeset godina ranije Benjamin Franklin hvalio kukuruz Francuzu Cadet de Vauxu —, tada je pšenica bila uvriježena. I odmah započeše borbe za zapadnoevropsko tržište, koje su završile posvemašnjim porazom kukuruznog brašna. Taj se rat vodio u laboratorijima — ne na američkom tlu, već u francuskim i talijanskim laboratorijima. Borba između pšeničnog i kukuruznog brašna maskirala se naime u spor između *makarona* i *palente* — u koji je zahvatio bezbroj liječnika, kao na primjer glasoviti Lombroso; u njemu su bile optužbe zbog otrovnosti, bacili i pelagra, statistika o mortalitetu i vitamini... Ali to je bio 20. vijek. Imperiji pšenice i kukuruza bili su još 1815. odijeljeni bez ikakve kavge. Štoviše, koliko je kukuruz bolje hranio američku unutrašnjost, toliko je pšenica sigurnije mogla nastupiti svoju interkontinentalnu svjetskotrgovačku vladavinu.

Ali da bi se pšenična rijeka stvorila, ojačala i kanalizirala, za to je bilo potrebno željezno zgrtalo, gigantska mreža sila, koja je kasnije bila razapeta širom zemlje. A ta mreža bijahu *željeznice*.

Godine 1840. nije bilo u Americi više od 4 000 kilometara željeznica — malo pa ništa. Lokomotiva i tračnice — jedva deset godina nakon njihova otkrića — bile su u najboljem slučaju stvar, koja je služila ljudskoj udobnosti i skraćivanju vremena pri putovanju. Ali odmah potom bile su one gospodarska potreba, a zamalo i gospodarski tirani. Prethistorijske tegleće životinje, koje su, čađave i daščući paru, urlikale za teretom: Čovječanstvo je vidjelo, kako se jednim jedinim željezničkim vlakom odvlači više robe, nego što su je ikad u nekoliko mjeseci zemljom vukle karavane kolâ s volujskom ili konjskom zapregom.

»Gradite željeznice!« odjekivalo je američkim poslovnicama. Posvuda je bilo poticano njihovo građenje. Godine 1848. bio je proglašen zakon, kojim je dvadeset i petorici ljudi bilo odobreno, da osnuju željezničko društvo, ako svaki pojedini od tih ljudi za svaku milju tračnica, koja će se izgraditi, upiše 1000 dolara. Uplatiti je trebalo u prvi čas samo 100 dolara. Budući da su troškovi građenja iznosili 35 000 po milji, a u gotovu je često bilo raspoloživo samo 2 500, bilo je zakonom dopušteno više stotina puta veće zaduženje. Tko je davao dio kredita, koji je nedostajao? Banke. A one su to i mogle — jer je tada iz Evrope u Ameriku pritjecao velik kapital. Ljudi su se od 1848. bojali revolucije, pa su novac prebacivali najprije u London, a odanle u Novi svijet. Tako je sama Evropa pomagala građenje goleme željezničke mreže, kojom se američka pšenica privozila do oceanskih lađa. Sada je radnik u Dublinu, Londonu, Parizu i Berlinu imao jeftin kruh, koji je toliko tražio. Ali je nastupilo nešto, na što nije pomišljao, i o čemu mu je samo malo političkih ekonoma moglo nešto unaprijed reći: zajedno sa cijenom kruha pala je posvuda u evropskoj industriji i radnička nadnica. Svijet je obuzelo nezadovoljstvo: kruh je bio jeftin, ali nije bilo novca.

Za to su vrijeme u Americi prerije i šume odjekivale od udaraca sjekire. Vojske radnika polagale su tračnice i željezom opasivale Istok i Zapad. Onih 4 000 kilometara iz 1840. pretvorilo se do šezdesetih godina u više od 60 000, a do kraja osamdesetih godina u 250 000 kilometara. Što je farmer unatrag stotinu godina gajio u malom mjerilu — za sebe i za najbliži grad — to su željeznice odjednom pretvorile u svjetsku robu. Država je preko noći željeznicama poklonila površine, koje nisu bile manje od evropskih kraljevstava. One su, kao neograničeni gospodari na tim površinama, mogle raspolagati zemljom i na njoj postići žetve, koje su konkurencijom rušile sva nastojanja malog čovjeka. Ta su društva, poput osionih slugu, bila gluha prema željama države, koja ih je učinila velikima. Njihove se tarife nisu brinule ni o dobru pojedinaca ni o dobru zajednice. Jedina lozinka bila im je obogaćenje. U Americi se pojavio veleposjed, koji je bio svemoćniji od rimskog ili engleskog veleposjeda — premda nije imao ni robova ni kmetova. Ali su armije nje-

govih mašina potjerale s poljâ svako sitno gospodarstvo, jer je ono bilo nerentabilno. Pšenica se propela do visine brda, brda su se rušila u željezničke vagone, željeznice su bljuvale brda u utrobe velikih lađa za Evropu. Svaki je grad, pokraj kojega je tekla rijeka pšenice, dobio ulične uglove od zlata: Chicago, ljudsko naselje srednje ruke, postade gradom milijunarâ.

Čudesni Chicago: još 1815., kad je Napoleon pao, bio je malo selo, koje su Indijanci nazivali *»wild onion place«*. Selište divljeg luka! Osamnaest godina kasnije sam se prozvao gradom, a 1840. nije još imao ni ciglih 5 000 stanovnika; ali zato mnogo više svinja, koje su se češale po svim kućnim zidovima i u čoporima zakrčivale ulice, te su ih morali rastjerivati. U tu je selendru 1847. došao McCormick. On je vidio, kako na Sjeverozapadu trunu na poljima žetve, jer srpovi i kose nisu bili dovoljno brzi, a nije bilo ni dovoljno ruku. On je svoju fabriku reapera premjestio na rub Sjeverozapada, u Chicago, i učinio svoje »mehaničko zgrtalo« simbolom i gradskim grbom Chicaga. Pet godina nakon njega stiže željeznica, drugo veliko zgrtalo, koje je bacalo žetve Srednjeg zapada u granarije grada. Po tračnicama je pristizala pšenica i kukuruz sve do podnožja elevatora, da se otpremi na vrh i izmjeri: sa stanja žita u Chicagu mogla se očitati svjetska tržna cijena. Što je Chicago zapovjedio, to se slušalo u Londonu, Parizu, Berlinu, Petrogradu i Shanghaju ... Što se dogodilo sa selom lŭka? Godine 1870. imalo je tri stotine hiljada stanovnika i raslo je svakog tjedna i svakog dana. Ljudi više nisu izgonili svinje kroz kućna vrata, već su ih hranili kukuruzom, klali i razašiljali njihovo meso. Kao što reče Carl Sandburg, američki Šveđanin, u svojim stihovima:

O ti krvniče svinja cijeloga svijeta,
graditelju alata i skupljaču pšenice,
igraču sa željeznicama i tovarima —
olujni, promukli, svadljivi
grade mišica i širokih ramena!

Milijunski su se imuci započinjali među širokim čikaškim ramenima i umnožavali do milijardnih bogatstava kraljeva željeznica, kraljeva mesa, kraljeva mašina i pšenice.

Sve je to poteklo od prvog klasa, od prve žitne vlati, koja je doputovala u grad u nadi, da će ondje naći mlin. Isprva je to žito stizalo u vrećama malog farmera, zatim u milijunima bušela u teretnom vlaku gavanovu. I svi oni postadoše bogatiji, samo je siromah postao mnogo siromašniji. On, koji je još prije nekoliko godina spremao svoje male ljetine, zapanjen je nadnosio desni dlan nad oči i gledao teretni vlak, kako pokraj njega nekud huji. Nedohvatne tarife sprečavale su malog čovjeka, da svoje žito odveze i proda. I kamo da ga odveze? Svjetska trgovina i burza — na kojoj su likovi kao na primjer Hutchinson i Joe Leiter stjecali bogatstva — bila je volapük, koji mu je smućivao pamet: jezik, koji

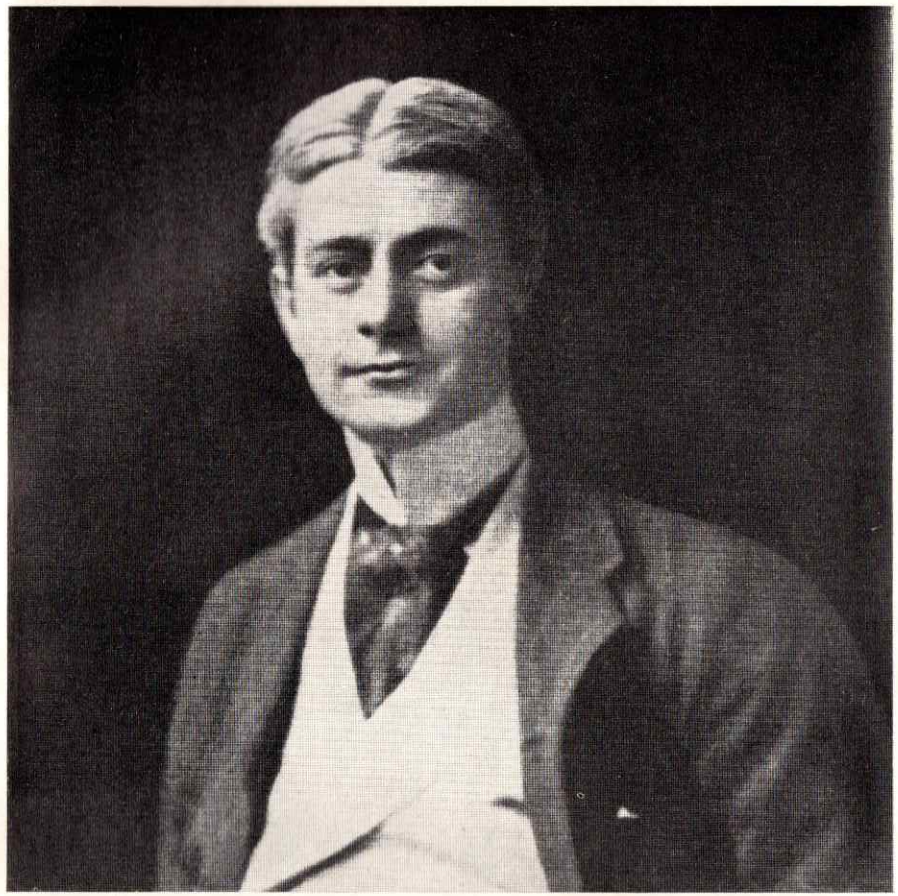

FRANK NORRIS (1870—1902)
Američki epičar pšenice

KULTURA RIŽE U JUGOISTOČNOJ AZIJI
Gore: Žetva riže i sabiranje rižine slame — *Dolje:* Tucanje brašna od riže na otoku Bali

on nikad nije razumio. Sjeo je na kamen i znao je, da je izgubljen. Ah, on nije mogao učiniti ništa drugo, nego da svoju zemlju proda silnicima! Pšenica, koja je prehranjivala čitave narode, koja je američke milijunare preko noći pretvarala u milijardere, nije više prehranjivala malog farmera.

116

TU JE BORBU SELJAKA PŠENICE S POLIPOM ŽELJEZNICE nenadmašivom jasnoćom opisao Frank Norris u svom »*Octopusu*«. To su dvije elementarne sile, dva giganta, koji se rvu: pšenica i željeznica. Oba se konačno ujedinjuju — ali čovjek među njima pada u propast.

Frank Norris (1870—1902), rođen u Chicagu, došao je kao posve mlad čovjek u Pariz, da bude slikar. Ali postade novinar. Vrativši se u Ameriku, učini iz dvoga treće. Zadržao je slikarski dar opažanja, od novina uzeo »potragu za novim« i postade romanopiscem Amerike. Kao čovjek od dvadeset i devet godina napisao je svom prijatelju ovo pismo:

»*Jedna mi ideja zuji u glavi: da napišem niz romana ... I neka to budu tri romana, koji kruže oko teme pšenica. Prvi se odigrava u Kaliforniji, dakle u zemlji proizvođača; drugi će se baviti Chicagom, dakle trgovinom i raspodjelom; treći će se odvijati u Evropi, — među potrošačima. I u svakoj od te tri knjige oživjet će jedna slika: Niagara pšenice, koja šumi sa Zapada na Istok. Ja takvu trilogiju smatram ne samo za moguću —, štoviše, vjerujem, da je ona od sveopće važnosti i skroz naskroz američka ... Jest, ta je misao tako velika, da pred njom katkada zadršćem! Pa ipak: ja hoću i moram da se toga latim ...*«

Ta je osnova, kao što kaže njegov biograf, »nadmašila sve, što je dosada Amerika pokušala na području romana«. Dotada je gospodarsko pitanje samo poput tanane sjene oblaka zasjenilo romane Novoga svijeta. Romanca nije bila nigdje pokvarena. Ali je Norris sebi postavio da oblikuje nešto izvanljudsko, što je postalo ljudskom sudbinom. Prirodna sila žita: »Ravnodušno, nezadrživo, gigantski otječe ona jarcima, koje joj je iskopao čovjek. Čovjek, Liliputanac, patuljak, vodi među njima svoje borbe, poigrava u sunčanom sjaju kao mušica, rađa se, umire i pada u zaborav; a pšenica neprestano raste i šumi kroz noć kao praiskonska rijeka«. Čovječanstvo je uplašeno naokolo vrvjelo između proizvodnje i potrošnje pšenice, gore dolje po žitnoj vlati, kao teksaški mrav Gideona Lincecuma. Ali je pjesnik gledao toga mrava kroz leću svoga suosjećanja, razumio njegovo rvanje i njegove nevolje i ponovo mu dao oblik čovjeka.

Pozadina Norrisova »*Octopusa*« bio je zbiljski događaj. Njegov biograf Franklin Walker priča:

Početkom sedamdesetih godina odvažiše se naseljenici da pođu u pustoš Mussel Slougha. Oni je za deset godina pretvoriše pomoću navodnjavanja i mukotrpnog rada u plodonosnu farmersku zemlju. Tko je njezin posjednik, to nije bilo posve jasno; jer Južna je pacifička željeznica (koja je izgradila jedan kolosijek kroz predjel, što joj ga je manje više poklonila vlada) svojatala desno i lijevo od tračnica ona jutra zemlje, koja su nosila lihe brojeve, dakle svaki drugi komad zemlje. Neka odredba Kongresa od 1868. podupirala je taj zahtjev, koji su, uostalom, i naseljenici lojalno priznavali. Oni su svakako vjerovali, da će im Željezničko društvo — čim oni samo budu mogli platiti — prodati neobrađeno jutro zemlje po cijeni od 2 dolara i 50 — što je tada bila općenito priznata cijena. Ali je željeznica odjednom objavila iznenađenim farmerima — dakle ljudima, koji su to područje tek pretvorili u plodno tlo — da zemlju može dobiti svatko, tko je voljan da plati 25 do 30 dolara po jutru. Ovu su odluku, koja je izazvala veliko negodovanje, farmeri, dakako, napali najvećim ogorčenjem. Osnovana je liga. Više od šest stotina njezinih članova uputilo je Kongresu Sjedinjenih Država peticiju. Otegnule su se skupe parnice, koje su trajale mnogo godina. Parnice je dobila željeznica, koja je bila lukavija i iskusnija u vještini potezanja političkih niti. Malo po malo postade stanje nepodnošljivo. Društvo farmera diglo je viku, da Željezničko društvo plaća potajne podstrekače — da je potkupilo štampu i da sprečava banke u podjeljivanju kredita farmerima, a prije svega, da visokim prijevoznim stopama onemogućuje svaki profit. Kriza je izbila, kad je 11. svibnja 1880. neki savezni visoki činovnik, u pratnji dvojice oružnika na konjima, ujahao u Hanfordu u skupštinu seljaka i zahtijevao da razgovara s predsjednikom. Pritom je po običaju pao jedan hitac. Nije se znalo tko ga je opalio — ali uzbuđeni oružnici počeše bijesno pucati oko sebe i ubiše na mjestu šestoricu farmera, a raniše još dvadeset drugih ...

To je bila balada, onakva, kakva se zaista dogodila. A oko nje je Norris porazmjestio kalifornijsko društvo osamdesetih godina, kakvo je on poznavao. Farmerskog prvaka Magnus Derricka, seljake švedske, engleske i njemačke krvi, te njihove žene i sinove: svi su oni, po riječima Horace Greeleyja »Pođi na Zapad, mladiću, i porasti zajedno sa svojom zemljom«, pošli sa sjekirom u divljinu. Ali trideset godina kasnije dođoše mudri, ljudi od željeznice: Predsjednik, koji je nakon pobjede svoga trusta objasnio nekom piscu, da ta pobjeda nije njegova zasluga, da je željeznica, kao i pšenica, elementarno biće s tendencijom da vječno raste ... Bio je to novinar Genslinger, koji također pristaje uz željeznicu: »Kad ćete, ljudi, konačno uvidjeti, da protiv željeznice ne možete uspjeti? I ja bih isto tako mogao isploviti u papirnom čamcu i bacati grašak na ratne lađe!« Tu su među dva tabora mnogobrojni likovi umiješani u veliku bitku: anarhisti, prebjezi, podmićenici i tvrdoglavci. Otpušteni željeznički inženjer, koji je prijateljevao s farmerima i koji je postao razbojnik i ubojica. Društvo San Franciska sa svojim estetima i bogatašima, sa svojim dobrotvornim komitetima i »Charity-Women«, koji opremaju žitne lađe za Indiju. I nezaboravni lik željezničkog agenta S. Behrmana, podvođe u toj borbi. Slika pravoga pobjednika, koga ne pogađa revolver protivnika, koga čak promašuje bomba, bačena u njegovu vilu:

Bio je to gojazan, miran čovjek, sa tvrdim slamnim šeširom, koji je pri govoru rado gurnuo na zatiljak, i u prsluku od bijela platna. Nikad se nije uzbuđivao: čim bi bio siguran u pobjedu, nasmiješio bi se svojim protivnicima i čak se udostojao da im dijeli dobre savjete. Sažaljevao ih je, kad bi izgubili ... Sve je to dolazilo od sigurnosti u moć od svijesti, da iza njega stoji nepobjediva organizacija, Željezničko društvo, koje je moglo sipati milijune, za razliku od »Lige farmera« s njenim obveznicama od hiljadu dolara. Liga je bila glasna, dizala je graju, svaki je seoski momak znao, što ona snuje. A željeznički je trust znao šutjeti, nitko nije unaprijed slutio, kojim će putem udariti. Publika je vidjela samo rezultate i osjećala poštovanje prema onome, što se svarilo u mraku. Izvršitelj i posrednik bio je tada uvijek S. Behrman — ni političar, ni jurist, ni vele-akcionar, a ipak od svega toga ponešto.

Ali i to čudovište od mira i hladne proračunanosti pogiba. To je jedan od najsnažnijih prizora američke literature: nepobjedivi Behrman umire, kad u luci nadzire lađu, koja izvozi pšenicu u Aziju. On se spotiče i pada u brodsku utrobu, u koju žitni elevator riga kataraktu pšenice:

»Ej, vi gore, na palubi!« urlao je Behrman, »tko bilo za ime božje!« Ali je neprekidna metalna tutnjava pšenice, koja se odozgo rušila, nadjačala njegov glas. U šumu toga slapa jedva je čuo samoga sebe ... A bilo je i nemoguće da ostane stojeći ispod okna: zrna pšenice prskala su u padu i bola mu lice kao ledene iglice, kad ih nosi vihor. Ništa ga manje nisu boljele ruke; pokušavao je da ih sakrije u kaputu, ali su mu ruke bile potrebne da njima zaštiti oči. Osjećao se kao da će oslijepiti. Tome se pridružilo, da su ga talasi, koji su se rušili sa humka ispod žlijeba, udarali u noge, potiskivali ga natrag i samo što ga nisu oborili.

Bio je prisiljen da se povlači sve dalje i dalje od okna. Zaustavljao se samo za trenutak, da viče iz svega grla. Uzalud. Njegov glas nije mogao nadglasati šum mase pšenice, koja je odozgo padala ... Zahvati ga luđački strah. Jezovit strah od smrti; kao oluja rogozom, potresao ga je užasni osjećaj, da je uhvaćen u zamku. Kad bi već utonuo do koljena, a malo zatim i do bokova, iščupao bi se iz toga zagrljaja i opet se, posrćući u hitnji, probio do okna. Ali se tada sapleo i pao baš pod samu struju, koja se rušila odozgo. Zrnje ga je pogađalo poput salva sačme. Već mu je sa čela tekla krv, miješala se sa zagušljivom prašinom u gustu masu i zalijepila mu oči. On je još uvijek mislio da urla, ali su mu usta bila puna prašine; ona mu se zalijepila na osušenim usnama. Žestoka mu je žeđ

mučila jezik, nepce i grlo ... A za sve to vrijeme, koje se osuđeniku činilo beskrajnim, padala je odozgo s otegnutim šumom, nesavladivo i neumoljivo, neprekidna rijeka pšenice.

Ali tu mora postojati neki izlaz! Ta ipak ne može biti, da čovjek dočeka svoj kraj u masi, koja nije ni čvrsta ni žitka?! — Otpuzao je, kao da pliva, u jedan kut, gdje je bila željezna stijena brodskoga trupa: ali ga sustigne snažni talas zrnja ... Ugasila mu se svijest. Omamljen tutnjavom, lišen glasa i oslijepljen prašinom od pljeve, prebacio se na leđa, ostao tako ležeći i tek se slabo trzao. More pšenice, koja je nezaustavljivo padala iz žlijeba, punilo mu je džepove kaputa, uvlačilo se u rukave i nogavice i dizalo se u njima pokrilo mu krupni, izbočeni trbuh, točilo se u sitnim mlazovima u širom rastvorena, iskrivljena usta i na kraju mu zalilo lice ... Još se nešto za trenutak pokrenulo: jedna je ugojena ruka kratkim prstima grčevito zagrabila u prazno i mlitavo klonula ... A onda se na površini pšenice nije micalo ništa do same pšenice.

To je antikno. To je smrt, kakvom je umro rimski vojskovođa Crasseo, koga su zarobili Parti, i kome su, da bi utažili njegovu pohlepu, nalili u grlo rastaljeno zlato.

Razmatrač i kroničar romana je pisac Presley. U njemu Norris portretira sebe, ali je utkao i neke crte pjesnika Edwin Markhama, koga je poznavao iz San Franciska. Markham je u siječnju 1899. u *San Francisco Examineru* objavio onu snažnu pjesmu »Čovjek s motikom«, koja opisuje patnje seljačkog staleža posljednjih nekoliko hiljada godina, i koja je možda dala poticaj za osnovu »Octopusu«. »Octopus« je autora preko noći učinio »američkim Zolom«. On je mnogo naučio od Zole, koga je obožavao: francuska je bujnost njegova stila, koja je u takvoj opreci s engleskom treznoćom. Kao što nisu nikad vidjeli Norissa bez kojega »od onih loše uvezanih, žutih, raščijanih svezaka«, s naslovom »Germinal« ili »La terre«, tako tada nisu vidjeli američku mladež bez »Octopusa«. Pojavila se nova literatura, uspjeh, koji se još i povećao, kad je objavljen drugi dio: *The pit* (Bojište).

U »Pitu« nije više junak vidljiva pšenica kalifornijskih polja, već nevidljiva pšenica kao brojka u burzovnoj igri: roba, na čiju se opstojnost i mogućnost dobave u određenom roku može sklapati burzovna oklada. Pit je borilište, gdje igrači, na skok i pad cijena mogu igrati za konačnu pobjedu; ona je »opasna kao lagum«. Veliki igrač romana, Curtis Jadwin, djeluje kao sin onoga Saccarda iz Zolina »Novca« — ali je porijeklom iz američkog života. To je historija Joseph Leitera. Norris je tu historiju pričao instinktom novinara, »dok se još pušila«. Taj je kralj burze, Leiter, pokupovao gotovo svu žetvu jedne loše godine, one 1896. On je mogao tržišnu cijenu odrediti po miloj volji, pa je iznudio 1 dolar 50 po bušelu. I nadalje je hametice kupovao, razaslao vojsku nakupaca na sjeverozapad, unajmio milje kolâ i čitave flote lađa; ako bude mogao održati cijenu na visini, koju odredi njegova volja, bit će

nakon prodaje svakako najbogatiji čovjek Sjedinjenih Država. Ali se tada, kao nekom čarobijom, pojavila na svjetskom tržištu pšenica sa svih strana, pšenica, koja je rasla negdje drugdje i koja nije pripadala Joseph Leiteru. Kanada je otvorila svoje žitnice, Argentina napunila svoje lađe, poplava divlje pšenice suzbijala je umjetno postignutu visoku cijenu robe, koju je Joseph Leiter držao pod zasunom. Leiter, »čovjek nevjerojatne srčanosti i neograničena samopouzdanja«, nije primjećivao te znakove ili ih nije htio primijetiti: on podržava cijenu, štoviše, on je i povisuje i sveudilj kupuje, premda je burza njušila nadolazeću baissu. Leiterov glavni protivnik bio je Philip Armour, tvorničar elevatora, kome je, dakako, zbog prođe njegovih mašina, bila potrebna jeftina pšenica. Usred zime dopremio je u Chicago šest milijuna bušela: stizala je s kanadske granice, i Armour je dao da se debeli led jezera Michigan lomi čeličnim plugovima, da bi žito dovukao u grad i na burzovno bojište ... Leiter je učinio nešto luđačko: umjesto da sada napusti borbu, kupio je svekoliko Armourovo žito za svoja skladišta i tim činom ponovo automatski digao cijenu. Njegova je zamisao bila, da svu pšenicu Amerike uz lihvarske cijene proda u Evropu. Amerika neka jede kukuruz kao u stara vremena, to nije važno. A glupi Evropljani — od kojih je i sam potjecao, jer se njegov otac rodio još u Evropi — sa svojom strašću prema pšeničnom kruhu, neka njega, tako on mišljaše, učine najbogatijim čovjekom svijeta. Ali se tada dogodilo nešto neočekivano. Lagum, koji nitko nije vidio, odletio je u zrak. Odjednom je izbio rat između Španije i Sjedinjenih Država. Evropa je — u praznovjernom strahu od snage španjolske flote, bojeći se zapletaja i zapljene na debelom moru — opozvala već podijeljene uvozne naloge za američku pšenicu. Onih pedeset milijuna bušela, što ih je pokupovao Leiter, zdrobilo je samoga svoga vlasnika, prije nego što ih je mogao prodati. Bio je upropašten: igrač je izgubio rundu protiv plodnosti pramajke prirode. Ona nije vodila brigu o tome, gdje će i kome će on prodati pšenicu. Što su za nju značila tržišta i cijene? Proklinjući Curtis Jadwina, velikog pšeničnog spekulanta, prikazuje to Norris u svom romanu ovako:

»On je svojim ljudskim prstima posegnuo za uspavanim stvaralaštvom. Ali se Zemlja, velika majka, — osjetivši posve tananu pređu, koju je ispreo čovjek-životinja — malo u snu pomakla. I ta posve laka kretnja usnule vječne roditeljke bila je dovoljna, da nađe i uništi uznemiritelja...«

Još nam je Frank Norris dugovao treći dio svoga pšeničnog epa: *The Wolf*, koji je trebao biti najvažniji. Vuk je simbol gladi, koja, zelenooka i iskešenih ralja, juri Evropom. U svim se dijelovima svijeta mnogo pisalo o pšenici; ali je Norris htio biti prvi, koji će pojedinačna iskustva interkontinentalno povezati. Neka s epom Amerike, oholog proizvođača, bude logično povezan ep potrošača, koji gladuje. Ali gdje? U kojoj zemlji da se prikaže glad? Norris i njegova žena htjedoše da,

putujući svijetom na nekom malom, sporom parobrodu, pronađu mjesto, na kome se zaista dramatski gladuje. »Mjesto, gdje će zatim glad biti zaista dramatski suzbijena pravodobnom pojavom triju golemih žitnih lađa, koje se pomaljaju na horizontu. Žito iz Amerike, daleko od kavgi između farmera i željeznica i daleko od svađe burzovnih mešetara, neka sada ispuni svoju sudbinu, da bude hranitelj narodâ«.

Ali je tada, gotovo već u samoj luci, Norris obolio. Bila je to gnojna upala slijepog crijeva, a on nije htio da je shvati ozbiljno. Što može njemu neki komadić truloga tkiva, koje nije bilo veće od libele — njemu, čovjeku od 32 godine, koji je upravo počeo svojim knjigama zarađivati novac? Čovjeku s tako velikim planovima? I tako je bio gotovo začuđen, kad je umro, kad ga je to smaklo sa svijeta, sa zemlje, koju je toliko volio i o čijoj je moći obnavljanja tako često pjevao.

117

TAJ JE »IMPERIJ PŠENICE« SVOJIM ATLANTSKIM KRILOM dosegnuo do Evrope, a pacifičkim do Azije. Bilo je zamišljeno, da eksportna pšenica Sjedinjenih Država obiljem i transportnim mogućnostima osvoji sav svijet. Ali je već s Istočnom Azijom bilo teškoća.

U pretežnom dijelu Istočne Azije vladala je već hiljade godina *riža* Za »rižu« i »hranu« upotrebljava kineski jezik isti temeljni izraz. Svjetska žetva riže iznosi godišnje 440 bilijuna funti; u Istočnoj Aziji gaji se njen najveći dio. »Ondje gdje vrije lonac s rižom, tu se ne jede kruh«, kaže jedna poslovica — i pravo kaže, bar koliko se tiče monsunskih zemalja, gdje ljudstvo tavori u močvari i žezi. Riža uspijeva u temperaturi, koju ne može izdržati nijedna krušarica. Klima i tlo čine čovjeka, njegove navike, shvaćanja i metafiziku njegovih običaja. Čulo okusa je samo krajnji cvijet na drvu ljudske egzistencije: ali se i ono teško mijenja. Japanac srednje klase, koji ništa ne zna o postojanju kruha, ponašat će se prema najfinijoj sorti pšenice kao u svoje vrijeme Rimljanin prema raži: ona će mu biti neobično kisela okusa. Bijelu je čovjeku kiselost kruha nešto, što oživljava: već prvi zalogaj skuplja slinu. Orijentalcu, naprotiv, pričinja blagi i svileno-meki okus rižina zrna posve druge senzacije.

Dobra je riža isto toliko bogata proteinom kao i dobra pšenica — pa ipak između ljudi, koji gaje monokulturu riže, i onih drugih, koji jedu kruh, jedva da ima razumijevanja. Pri nenadanoj rižinoj dijeti počinju takvi kruhožderi pokazivati znakove propadanja. Kad je nakon zauzeća Filipina (1942) neki visoki neutralni funkcionar upozorio Japance, da bi morali obilnije hraniti američke zarobljenike, odgovoriše oni, da zarobljenici dobivaju iste obroke kao i japanski vojnici. Zar to

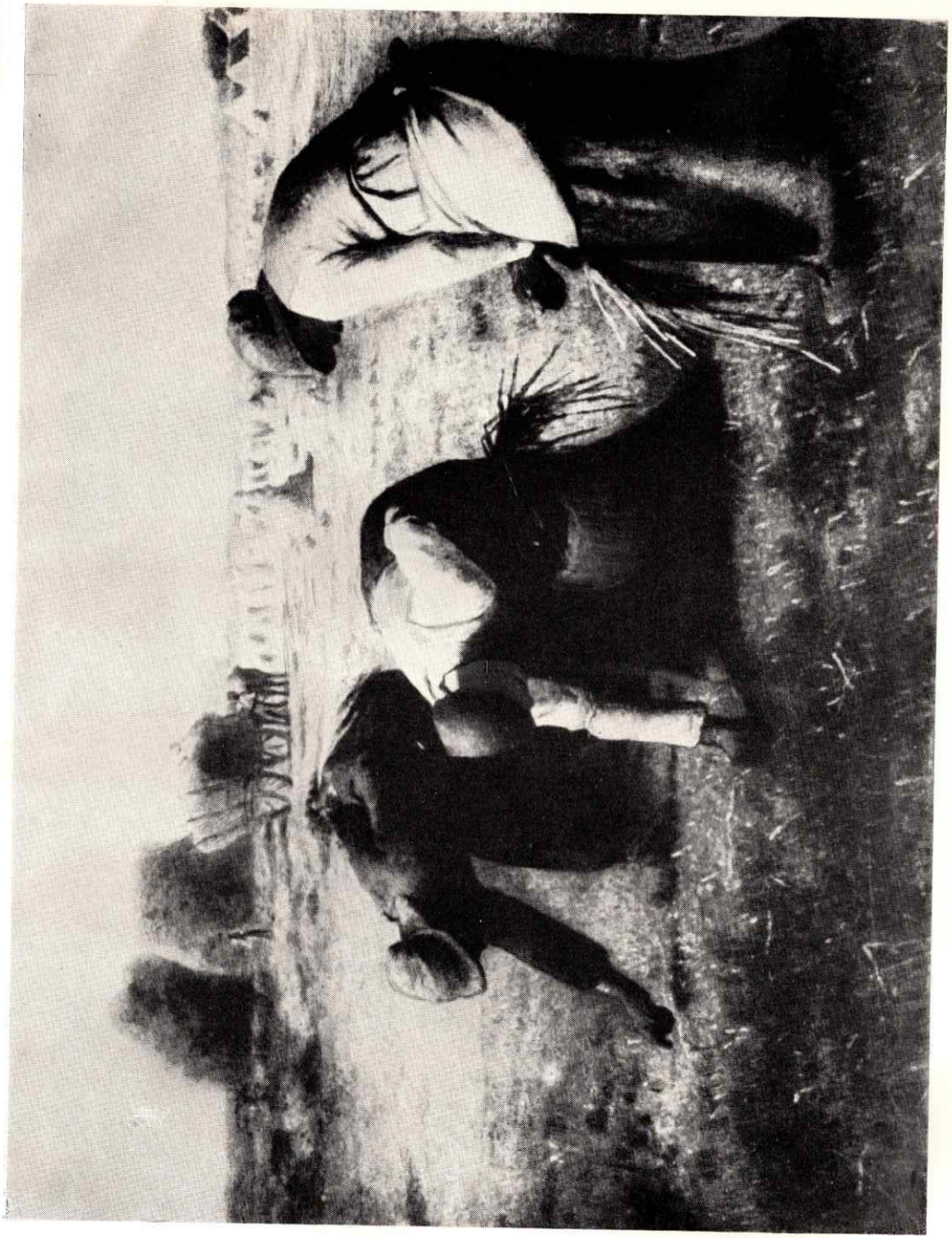

STARA UREMENA: PABIRČENJE. Po slici Jean François Milleta

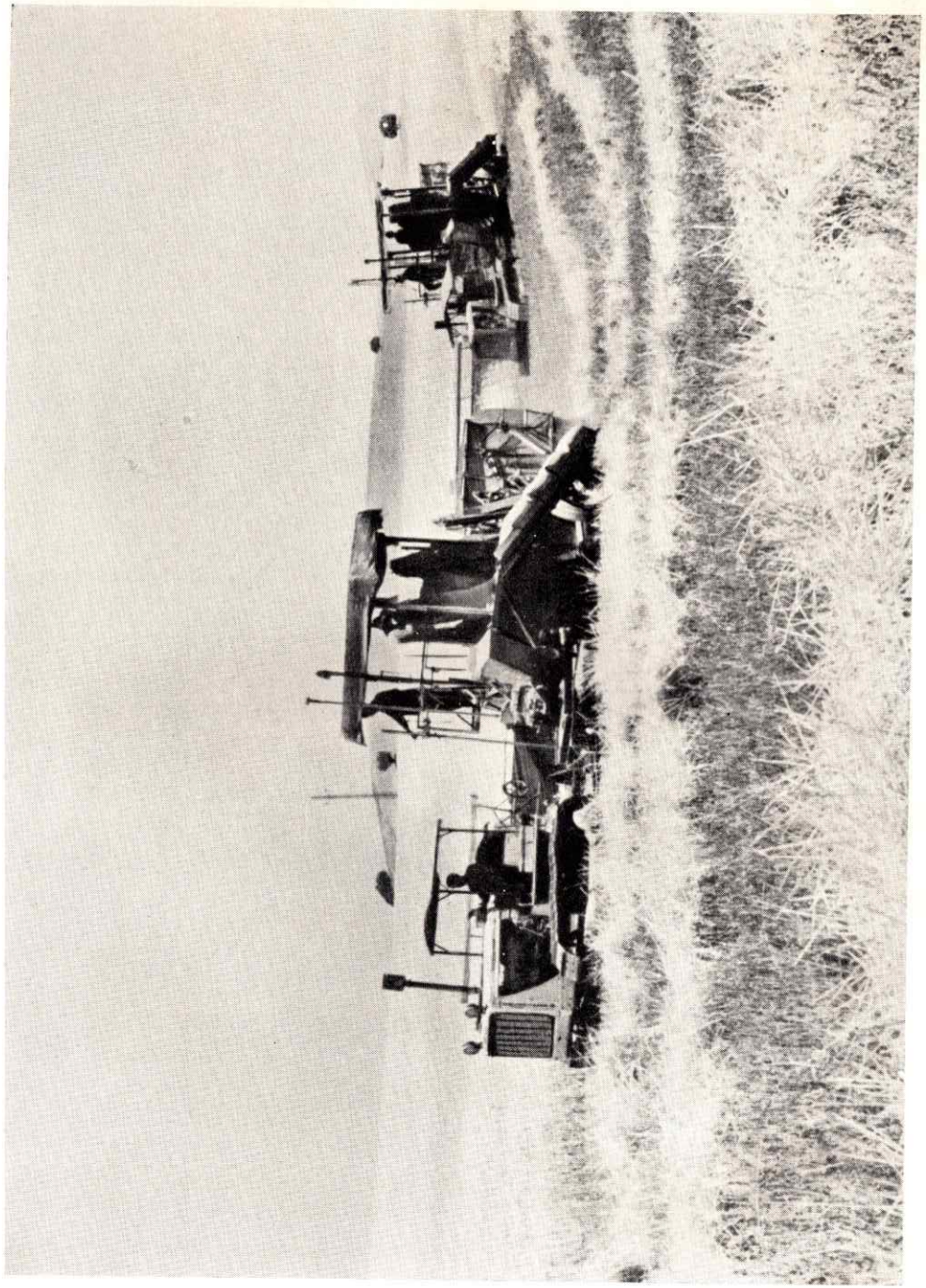

NOVO DOBA: Moderni kombajn u moru pšenice

nije dovoljno? Ali čovjek, koji već stotinu godina (osim mesa i kave) jede krušnu hranu, ne može se bez daljnjega staviti u prehrambeni trokut riža, riba, čaj!

Druga građa tijela, drugi običaji. Etnolog Paul Ehrenreich priča, da je u malajskim državama naišao na religioznu kulturu riže bez krvnih žrtava. I u najudaljenijih i najmanjih plemena bilo je vradžbine samo protiv majmuna, slonova i ptica; ali ona nisu niiednu životinju

Sl. 63
Vijanje kineske riže oko 1800.

ubijala i zemlju škropila krvlju. Tu su, za razliku od azteških svečanosti kukuruza, sipali, pri rižinim svečanostima zahvalnicama, djeci kuhano rižino zrnje u kosu: samim *podsjećanjem* treba u te djece i za najkasnije dane osigurati kontinuitet gajenja riže... Indijac Radhakamal Mukerdži, profesor u Lucknowu, pošao je u svom uspoređivanju pšenice i riže još dalje, kad je žito Zapada nazvao »žitom kapitalizma«, koje je svojom nečovječnom i radikalnom tendencijom rastenja, kako u Rimu tako i u Americi, počastilo »Larges Estates« — dok je riža kao »prijatelj malenih« ograničena na bašče, terase i močvare. — Ali neka nitko za taj razvoj ne okrivljuje pšenicu! U rukama veletrgovca je, naravno, i riža zgrtač kapitala.

Nesklonost stanovnika Jugoistočne Azije prema pšenici osjećala se, dakle, vrlo snažno. Ona, povrh svega, nije u nekim predjelima bila uvjetovana samo religijski i okusno-fiziološki, već i momentom kućne radinosti: pšenična slama nije tako izdržljiva kao rižina. U civilizaciji, gdje se krovovi, pregače, šeširi, hasure, sandale i sve vrste košara za hranu moraju izrađivati u kući, bira se, dakako, bolja sirovina: dakle rižina, umjesto pšenične slame.

S takvim su prilikama morali računati eksperti »pšeničnog imperija«, kad su sedamdesetih godina opipavali azijska tržišta. Ali su na sreću za izvoznu trgovinu te prilike važile ipak samo za vlažni i vrući Jugoistok — a ne za sjevernojapanske otoke ili za sjeveroistočnu Kinu. Ljudi su u umjerenoj klimi poznavali pšenicu. U sjevernoj Kini bilo je poznato »plodoredno obrađivanje polja«, pa se na istom polju gajila ozima pšenica i jara riža, a između njih lubenica i soja. Tu su izvoznici započeli svoj posao: kalifornijsko je žito stiglo u sjevernu Kinu — onamo, gdje su jezici već poznavali okus pšenice.

Da u sjevernoj Kini poznaju pšenicu, znale su zapadne zemlje već od godine 1300. (ili su to mogle znati). Tada je naime Marco Polo (1254—1324) izvršio svoje čuveno veliko putovanje Velikom kanu Tatarije. Tu je on u boljih staleža naišao na makarone kao uobičajenu hranu — na jelo od fino izrezana i smotana pšeničnog tijesta, — jelo, koje je kasnije preko Mletaka postalo talijanskom narodnom hranom. Ali da su stanovnici Pekinga poznavali egipatski moderni kvasni kruh, to iz Polova izvještaja ne proizlazi. Na takvu vrst upotrebe pšenice bile su šire mase u Kini navikle tek u 19. stoljeću.

Otkad je 1. siječnja 1867. iz San Franciska isplovila prva lađa, »Colorado«, prekrio se put u Shanghaj veličanstvenim oblacima dima. Lađa je pripadala društvu »Pacific Mail«. Samo je žito, ne obaziruć se na kavgu, koju su u poslovnicama San Franciska morala izboriti parobrodarska društva s kraljevima željeznica, u dubokim lađama putovalo u Istočnu Aziju. Govorilo se, da je tada svako zrno pšenice pripadalo »Velikoj četvorici«: Marc Hopkinsu, Charles Crockeru, Leland Stanfordu i onome Collins P. Huntingtonu, koji je među njima bio najjači. *»Of every three raindrops falling on Californian soil he owned two«*, glasila je poslovica o njemu: Od tri kapljice kiše u Kaliforniji pripadale su Mister Huntingtonu dvije. U borbi protiv konkurenata, protivnika i mnogih sitnih seljaka, nije bilo lako da netko postane bogat čovjek. Sada su cijene morale vratiti ono, što je kod kuće utrošeno na kavgu. Ali kad su Kinezi izjavili, da oni mogu ponovo jesti rižu, postala je pšenica odjednom vrlo jeftina.

Kruh je u svakom slučaju čarobnjak. Mnogi su se Kinezi lučkih gradova, koji su vidjeli dimnjake, iz kojih se dizao dim, mornare i žustri život na palubi, amerikanizirali. Obuzela ih je čežnja za daljinom. S parobrodima, koji su se iz Istočne Azije vraćali u San Francisco, došli su prijeko u Ameriku i mnogi nasmiješeni ljudi. Radnici u praonicama,

lučki radnici, restaurateri i nadničari; mnogi od njih i prodavaoci opiuma. Sivožuta, marljiva lica, sva u uzajamnom srodstvu. Zadovoljni, što mogu živjeti u prostranom, higijenskom i lijepom San Francisku. Samo nisu htjeli da tu budu mrtvi — jer se njima činilo, da je samo Kina bila vrijedna da čuva njihove kosti. Kad su bili mrtvi, pogrebni su ih umjetnici lijepo polirali; kosti i lubanju uronili su u brandy, i za putovanje spremili u sanduke. Ti su kineski ljesovi, brižno naslovljeni na domovinu, putovali zajedno sa svakom pošiljkom pšenice, koja je krenula iz pacifičkih luka, da hrani žive Kineze... Pšenični put i susretanje naroda! Migracija ljudi i žita! Tako je između »pšeničnog imperija« i kineskih sjevernih pokrajina došlo do trajne trgovine žitom, premda ona nije nikad poprimila ekscesivne i prenagljene oblike.

Ali su se uzajamno upoznali.

ŠESTA KNJIGA

KRUH U NAŠE DOBA

I on objavi kao svoje mišljenje: Tko samo
učini da izniknu dva klasa ondje,
gdje je prije toga stajao samo jedan, taj
biva za čovječanstvo, a naročito
za svoju domovinu, zaslužniji od svekolike
proklete rase političara zajedno.

JONATHAN SWIFT: GULLIVEROVA PUTOVANJA

ULOGA KRUHA U PRVOM SVJETSKOM RATU

118

KAKO TO, DA SU AMERIČANI PRI TOJ TRGOVINI JEDVA IKAD naišli na Ruse, kojima je iz Sibirije ipak bilo bliže do Kine? To potiskivanje ruskog carstva kao izvoznika žita bilo je stvarno nešto, što zapanjuje.

Do 1850. bila je Rusija jedini dobavljač Evrope. Ona je i 1900., da je htjela, mogla imati najveću površinu za gajenje pšenice na svijetu. Pa ipak je Amerika u toj rekordnoj godini, sa svojih 216 milijuna bušela, izvezla triput više pšenice, nego ruska carevina. Zašto? Rusija je bila uvjerena, da iz klimatskih razloga, a i razloga nacionalnog ukusa mora gajiti više raži, nego pšenice — a osim toga, njoj su nedostajale željeznice, koje bi izvoz pšenice najvećeg stila tek mogle omogućiti.

Za vrijeme rusko-japanskog rata, godine 1903., morao je jednom prilikom generalni štab, putujući na frontu, stati na otvorenoj pruzi: svi su ti visoki oficiri, sa svojim križevima sv. Đure i vezenim ovratnicima, morali na nekom sporednom kolosijeku čekati sve dotle, dok se prugom nije provezao vlak s američkim reaperima... Sav se svijet tome smijao, jer se činilo, da je u toj anegdoti važnost poljoprivrede izvojštila pobjedu nad ratom. U zbilji je to bilo drukčije: ona je pokazala, da je Rusija jednotračna i da će njezini poljoprivredni proizvodi zbog toga trebati vrlo mnogo vremena, dok stignu do svjetskih luka. Za izvoz određene količine nisu doduše same po sebi bile neznatne. Kad se u statistikama pročita, da je u toploj godini 1911. ruski izvoz iznosio 150 milijuna bušela, onda je to pače bilo začudo mnogo. Ali se veći dio žita mogao prevesti samo kratkim prugama u Odesu i Rigu, jedine dvije luke, u koje se iz unutrašnjosti još moglo stići donekle brzo. Hambari u Vladivostoku ostadoše prazni — jer sibirska željeznica nije bila kadra da Kineze opskrbljuje žitom. Pokraj praznih žitnica Vladivostoka sjeveroistočna Azija bi gladovala — da se iz »Golden Gate« nisu godinu za godinom otiskivale krcate američke lađe.

Tako su Rusi ostavljali po strani tržišta Istoka i svoje suviške i nadalje nudili Evropi — gdje su, naravno, također nailazili na Amerikane. Pri toj je trgovinskoj politici Rusima morala upasti u oči pojačana njemačka potražnja za žitom. Zašto je njemački susjed trebao takve enormne količine ječma? Rusi se nisu mnogo brinuli o svrsi. Između 1909. i 1914. prodavali su oni Njemačkoj svake godine polovicu svoje ječmene žetve. Zar su Nijemci zaista namjeravali povećati svoju

potrošnju piva? Godine 1913. kupili su Nijemci od Rusa 227 milijuna pudi ječma, a povrh toga, iste te godine, još i silnu količinu zobi. Kako to?

Nijemci su namjeravali nešto drugo. Oni su se, s pravom ili s nepravom, osjećali ugroženima od rusko-francuskog saveza. A kad je u prvim tjednima kolovoza godine 1914. prekasalo preko ruske granice more kavaljerijskih švadrona, onda se znalo, zašto su Nijemci kupovali toliko zobi i ječma.

119

RAT, KAKAV JE NJEMAČKA ZAMISLILA, TREBAO JE TRAJATI okruglo godinu dana. Pa neka traje i podrug godine. U Njemačkoj su poznavali samo kratke ratove. Ratovi 19. stoljeća protiv Danske, Austrije i Francuske, svi su bili još i kraći... Pa čak ako bi engleska blokada u međuvremenu Nijemcima i pohvatala američko eksportno žito, Njemačka ipak ne bi morala gladovati. Kruh za ljude i životinje bio je tu: i vlastiti i nakupljeni. — Ali kad se ta prognoza nije obistinila — kad njemačke početne pobjede nisu htjele da donesu odluku u svjetskom ratu — tada se pokazalo, da »onaj, tko ne sije dovoljno, kao da uopće i ne sije«. Prema vani se činilo kao da Nijemci vode pobjedonosni pokretni rat. Prema unutra nalikovala je Njemačka — prije nego što je to ona i sama znala — na opsjednutu tvrđavu.

Ponajprije, Nijemci su ušli u rat s izvanredno dobrom žetvom. Četiri i po centi krušnog brašna po glavi — od toga je narod mogao živjeti. Engleska je žetva izgledala lošije — ali je Njemačka ipak uskoro gladovala, jer je Nijemcima vrlo brzo ponestalo hrane za svinje i krave, pa su zbog toga za životinjsku hranu trošili krušno žito. Seljacima su svinje bile preče od opskrbe gradova. Kad je godine 1915. provedena državna konfiskacija žitnih zaliha, bilo je već prekasno: najveći dio žetve bio je sadržan u profitima mesara. A kako je sada engleska blokada podvezala američku dobavu pšenice, bila je uskoro tu i njemačka krušna kriza.

Takvo su stanje isprva prikrila silna osvajanja zemlje, koja je njemačka vojska izvršila godine 1915. Ta je osvojena zemlja bila naime istočna agrarna zemlja, i naglo napredovanje nije je upropastilo kao francusko tlo, koje su pritiskali trajni bojevi. Iza njemačkih vojnika pošli su u Poljsku i Rusiju agrarni tehničari i zauzimali za njemačke želuce prostrane ravnice. To je kanda neko vrijeme uspijevalo; ali se 1916. i 1917. razabralo, da su Nijemci za iskorištavanje zemlje upotrebili doduše mozak, ali ne i ruke. Podjarmljeni nisu ni pomišljali, da tempo, kojim su posluživali cara, pospješe za kajzera. Budući da je povrh toga

veći dio seljaka služio u ruskoj vojsci, nedostajale su za to i ruke. Tada nije bilo mehanizirano ni njemačko ni rusko ratarstvo. Rad ratnih zarobljenika nije bio dovoljan. A prije svega je uskoro zakazao i saobraćaj.

Njemačke su željeznice, ma da su imale prednost »unutrašnjih linija« i ma da su svoj vozni park prebacivale lakše, nego protivnik svoj »materijal na točkovima«, ipak malaksavale, jer je mogućnost da se taj materijal krpi bila sve manja i manja. Budući da su vojnički transporti bili važniji, nije kruh, koji se nalazio na Istoku, mogao na vrijeme stizati na Zapad. Nijemci su već gladovali za vrijeme velikih francuskih bitaka iz godine 1916. Pruski general Marx priča, »da su se njegovi ljudi radovali, što će ući u strahovitu bitku za Verdun, jer su čuli, da se ondje ne daje uobičajena mršava, već „veleofenzivna opskrba". Smrt je, dakle, bila manje zlo od vječne nestašice kruha...« I odjednom je u travnju 1918., zapeo u napredovanju šiljak njemačke vojske u južnoj Belgiji. O tome priča jedan oficir:

»Napad je na naše čudo zapeo, premda britanska protunavala nije zaustavila napadače. Što se dogodilo? U obilnim opskrbnim skladištima, u rovovima, koje je neprijatelj napustio, raspala se njemačka disciplina. Više se nije slušala nikakva zapovijed. Vojnici, izgladnjeli u nedaćama, koje su trajale nekoliko godina, nisu više mogli izdržati pogled na skladišta zaliha. Navalili su na njih. Oni su usred bitke pomoću bajoneta otvarali engleske vreće s kruhom i američke kutije od konzerva i prejedali se do davljenja. Gluhi na svaku molbu, gluhi na svaku prijetnju, prekinuli su paljbu i jeli kao životinje... Ne, kao ljudi — kao bijedni ljudi, kakvi su i bili! Htjeli su samo da opet jednom budu siti, pa makar odmah umrli. Ti su njemački vojnici tjedne i tjedne ležali na kiši; zatim su, bez mrmljanja, sa svojim licima upalih očiju pošli na premoćnu tvornicu mašinskih pušaka, mina i granata, kojom je upravljao neprijatelj. Željezna ih tuča artiljerije nije zaustavila — ali sada, kad ugledaše hljebove bijela kruha i kutije corned beefa, ostadoše ležati...«

Njemački je čovjek osim toga bio neizmjerno ogorčen zbog uvjeravanja prehrambeno-tehničkih laboratorija, da se kroz hiljade i hiljade godina preobilno i posve pogrešno jelo. Da kruh ne mora biti od raži, pšenice i drugih cerealija; njegove se osnovne tvari mogu bez štete supstituirati.

Mi znamo: U doba velikih gladi pokušavao je čovjek prevariti želudac. Izgladnjeli ljudi Srednjega vijeka pekli su u svom kruhu ono, na što su naišli. Ali tada nije nitko tvrdio, da je primorska ražuljica dobra ili bolja od zobi, i da *»naučno prerađena« slama može nadomjestiti protein klasa.* Takvo nešto ostavljeno je za naše doba, za »razdoblje nauke«. Otkad naime čovjek posjeduje biologiju, kemiju i laboratorij, može i znanstvenije lagati. Justus von Liebig se čudom čudio, kako su londonski pekari oko 1840. znali ingeniozno patvoriti svoje brašno: da bi

mu dali bjelji izgled, upotrebljavali su jednu kemikaliju, koju prijašnja vremena nisu poznavala.

Njemačka je prehrambena znanost morala vidjeti slom, u koji je od 1916. njemački narod sve dublje srljao — ali joj je patriotizam začepio usta. 2 000 kalorija dnevno za tijelo odrasla čovjeka, rekoše, i 60 grama proteina — zar se to ne može pribaviti! I podjarena se volja za pobjedom uputila na ceste, u šumu i u polje u lov na supstitute. Hans Friedenthal (Berlin) preporučivao je svom ozbiljnošću kruh od slame, Gräbner (Dahlem) kruh od sitka. Farmakolog sveučilišta u Tübingenu, Jacobi, htio je da se u kruh peče islandska mahovina, a profesor Kobert u Rostocku, pravi autoritet, eksperimentirao je u istu svrhu sa životinjskom krvlju kao surogatom u kruhu. Harry Snyder, američki stručnjak za mlinove iz Minneapolisa, koji je i sam bio porijeklom Nijemac, saopćuje o toj tragediji:

»Izvršeni su mnogobrojni pokusi obrađivanja piljevine, da bi ona dala ljudsku hranu: trebalo je, dakle, da se od celuloze dobiju ugljični hidrati. Jest. točno je, da u kalorimetru u pepeo spaljena funta piljevine daje baš toliko kalorija, koliko ih daje funta pšeničnog brašna. Ali piljevina ostaje ono, što ona jest: neprobavljiva — ona ne predaje svoje kalorije ljudskom ili životinjskom tijelu. Potrebno je nešto više od samih »kalorija«, da se stvori probavljiva hrana . . .«

A prava hranjiva tvar žitnoga klasa, protein, koji je već Homer — ma da mu nije znao imena — nazvao »moždinom muževa«, zar se on zaista nije mogao pribaviti? Ta na kraju krajeva postoje ipak sintetičke i biokemičke metode. Bilo je poznato, da se, na primjer, od kvasca može dobiti protein, ako se njegovi ugljični hidrati spoje s atmosferskim dušikom — i ta je činjenica imala u Njemačkoj riješiti pitanje onih, koji su gladovali. Kemičar Delbrück je tvrdio, da je otkrio metodu, pomoću koje se iz 100 funti šećera može dobiti 76 funti hranjive tvari, koja sadrži 50 postotaka proteina; a Hayduck, profesor poljoprivrede, vidio je upravo sjajne rezultate, dobivene hranjenjem »krava, svinja et cetera, takvim prvorazrednim proteinskim proizvodom«. Nije li ono et cetera značilo gladni njemački narod? Ta je hrana, tvrdili su njezini pronalazači, triput bogatija proteinom od beefsteaka, a ipak je stajala samo 3 feniga po funti. Bila je to čarobija! — Ali je Harry Snyder imao pravo, kad je 1919. o toj čarobnoj hrani napisao: »Ta je proteinsko-kvasna sljeparija bila samo nezgrapna kamuflaža, kojoj je bila svrha da prestraši Ententu. To je trebalo značiti, da je Njemačka riješila prehrambeno pitanje . . . Ali, nažalost, od toga nije bila istinita ni jedna jedina riječ. Kvasac ne sadrži ustvari više od 12 postotaka proteina. A nije poznata nijedna biljka, koja bi mogla dati 50 postotaka . . . Zar je prema tome bila pogrešna kemijska formula, koju je za produženje života naroda postavila prehrambena znanost? A da je ona sama po sebi i bila teo-

RIMSKI VOJNIK I KRUH

Gore: U doba cara Trajana. Reljef sa Trajanova stupa u Rimu. — *Dolje:* Godine 1917. Plastika Eugenia Baronija.

Moskovska buržoazija prodaje predmete iz kućanstva za hranu

LICE GLADI

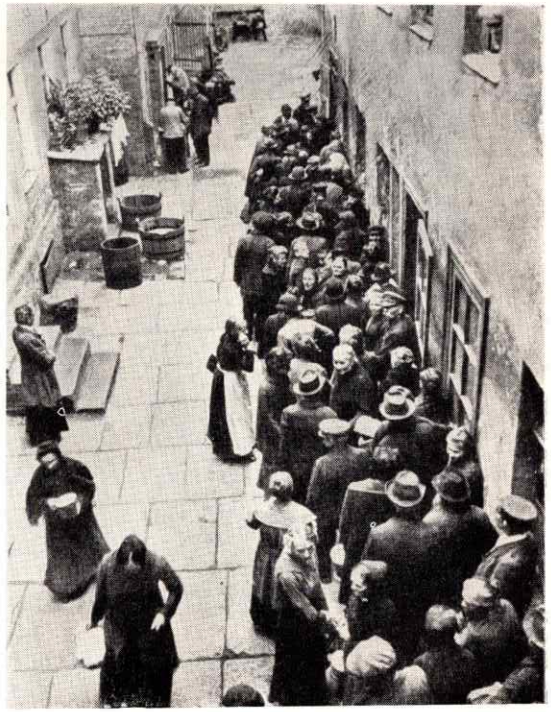

Berlinčani pred svojom pučkom kuhinjom

retski ispravna: u praksi je bila promašena, jer nije postojala mogućnost, da se teorija pretvori u praksu. Ali kako je ona bila pogrešna, bila je u isti mah još i nešto drugo... to jest etički zločin«, piše Nijemcima skloni Američanin. Da je naime laik tada znao, da je ta prehrambena formula bila lažna, on se ni bi dalje borio. On bi možda u tom izgubljenom ratu položio oružje već pune dvije godine ranije, i čovječanstvo bi bilo pošteđeno od rijeke krvi. A Nijemci bi bili pošteđeni i od teškog biološkog gubitka — i povrh toga od poslijeratne histerije, od želje za natkompenzacijom, od Hitlera i od Drugog svjetskog rata.

120

NA SVEMU JE SVIJETU SVJETSKI RAT ZA PROIZVOĐAČE i potrošače kruha stvorio stanje, kome nema ravna. Dotada su se ratovi vodili između zemalja, a nikad između kontinenata. I Sedmogodišnji rat u 18. stoljeću bio je neka vrst svjetskog rata; Francuska i Engleska borile su se jedna protiv druge na raznim kontinentima — ali je ovo posljednje zapravo bilo slučajno. Oba ta ratna poprišta, na kojima su se one borile, i Evropa i Amerika, nisu imale, što se opskrbnih baza tiče, baš ništa zajedničko... 4. je kolovoz 1914. naprotiv stvorio po prvi put činjenicu *globalnog rata.*

Sjedinjene su Države bile doduše neutralne, ali budući da je »imperij pšenice« morao trgovati s obje strane, Amerika je odmah osjetila povratni udarac evropskog rata. Na oružje je bilo pozvano više od 70 milijuna Evropljana. Otkinuti od svoga produktivnog rada, posvetili su svoje sile bilo borbi na bojištu, bilo proizvodnji oružja. Žene i mladež pokušali su da nestale muževe zamijene na poljskim radovima, ali s nedovoljnim učinkom. Nedostajala su prijevozna sredstva, tegleće životinje, a i umjetno gnojivo.

Te su rupe u agrarnoj proizvodnji Evrope učinile, dakako, nužnim pojačani uvoz. Još nikad nisu za Evropu bile američke žetve tako važne. Ali se pokazalo, da zaraćene sile nisu nimalo sklone da svojim protivnicima dopuste upotrebu tih žetava. Ne, neprijatelji neka *skapaju od gladi!* Englezi nisu dopuštali, da pšenica teče preko slobodnog oceana u Njemačku i Austro-Ugarsku. A Nijemci — koji su nato kasnije bez opomene torpedima iz podmornica bacali u zrak lađe neutralnih zemalja — također su htjeli, da Englezi i Francuzi pod prijetnjom gladi u svojim kućama prekinu rat. Amerika je u početku smatrala, da je stav Saveznika i Nijemaca upravo barbarski. Rat je, tako se uvijek govorilo, bila stvar vojske, a ne civilnog pučanstva. Sada su evropski suparnici pomoću blokade i kontrablokade zadavali jedni drugima boksačke udarce u bolne želuce. Ali su ti dalekosežni udarci pogađali američki izvoz. Nitko u Americi nije to shvaćao. Američani su bili ogorčeni kao trgovci, ali i

kao kršćani. Osjećaj, da Evropa mora jesti, a da Amerika mora prodavati svoj suvišak pšenice u Evropu, gdje je kruh bio potreban, bio je jednodušni osjećaj sviju.

Budući da su bili ugroženi uobičajeni putovi, kojima je dotada žito putovalo u zaraćene zemlje, trebalo je naći nove. Amerika je tada za svoj izvoz velikom tehničkom vještinom otvorila zaobilazne linije: u neutralnu Nizozemsku i Španiju te u onda još neutralnu Italiju ... Ali to nije bila jedina prosjeklina, kroz koju se američka pšenica ubrizgavala u gladujuću Evropu. Ne, još je smioniji pokušaj bila *američka pomoć Belgiji*. Kad se u prvim tjednima rata čitalo, kako je Belgija bila pregažena, i kad se čulo o okolnostima, u kojima se to dogodilo, to jest, da su ta zemlja i taj narod po svaku cijenu željeli da ostanu neutralni, pojavila se u Americi s prvim valom protunjemačkog osjećanja i volja, da se ne dopusti da belgijski narod gine od gladi. Javno je sabiranje pribavilo novac. I najmanji je farmer Missourija pridonio svoj obol, baš kao i novčar palače Walt-Streeta. Na čelu raspodjele stali su belgijski bankar Emile Francqui i Američanin Herbert Clark Hoover.

Hoover, vrlo poduzetan čovjek, bio je rudarski inženjer, koji je dotada uglavnom organizirao poslovna društva u Kini i Australiji. On je važio kao dobar organizator — ali su se već u trenutku, kad je Hoover u zaposjednutoj Belgiji započeo američkom pomoćnom akcijom, digli u Londonu glasovi, da je on u agrarnim stvarima zapravo diletant i da Nijemci od njega prave budalu. Zašto je u Belgiji vladala glad? Belgija se, kao jedva ikoja zemlja u Evropi, sve do rata opskrbljivala iz vlastite poljoprivrede. Uvoz žita antverpenske luke, izražen visokom brojkom, bio je oduvijek samo optička varka: Antwerpen je uvijek bio tranzitna luka za Francusku ili Njemačku. Ne, Belgija uopće nije trebala Amerike! Više od 60 postotaka njezine površine bilo je najintenzivnije obrađeno i ona je redovito proizvodila dovoljno kruha. Na porodicu od šest glava otpadalo je u Belgiji 4—6 funti kruha dnevno ... Prema tome, kao što se dokazivalo u Londonu, nije moglo biti ni govora o gladi. A zašto se onda Hoover dao varati? Možda stoga, što je gledao u budućnost. Možda stoga, što je unaprijed znao, da Njemačka carevina, koja se borila za svoju egzistenciju, ne će poštovati haške zakone, koji su osvajačima propisivali, da moraju *prehranjivati okupiranu zemlju*. Njemačka će, naprotiv, Belgiju lišiti i njenih zaliha žita, čim one budu potrebne njemačkom želucu. Američani su to razabrali prije, nego Englezi. Oni su osim toga bili neutralni; imali su pravo da trpe, što njemačka uprava stvarno pušta, da tu zemlju hrani Amerika, a da žito izraslo u Belgiji plijeni za njemačku potrošnju. Tragična je bila dilema, u koju su upali Američani. Bez američke pšenice, koja je Nijemcima tim putovima pritjecala, Nijemci bi možda *zaista* u kasnu jesen 1916. (prije nego što im je s osvojenjem Rumunjske i s njezinim zalihama pšenice bio pripao novi rok spasenja) prekinuli rat zbog nestašice kruha. Ulazak Amerike u rat, u travnju 1917., bio je, osim ostaloga, plaćanje računa za »propust iz čovječnosti«,

zbog toga, što je Amerika pokušavala da *obje* zaraćene strane snabdijeva »žbukom života«, dok se god bude moglo.

Ali je svjetski rat bio ustvari odlučen u času, kad se Amerika priklonila *jednoj strani*, kad je »pšenični imperij« svoje ciljeve ujedinio sa ciljevima Entente. Bilo je to ono nadasve opasno proljeće 1917., koje je sa sobom donijelo američku objavu rata — isto ono nadasve opasno vrijeme, kad se rusko carstvo počelo ljuljati i kruniti iz karike njemačkih neprijatelja. U tu je rupu sada prodrla ne samo bajoneta, nego i vreća pšenice. »Pobjeda pomoću pšenice«: taj je program predsjednik Wilson stavio u ruke Herbertu Hooveru, i on je time dobio moć, kakvu možda već 150 godina nije posjedovao nijedan Američanin. Hooverova prva reakcija u javnosti: usrdno je molio, da ga ne nazivaju prehrambenim »diktatorom«, već »upraviteljem«. On je poznavao svoje zemljake.

Da je Frank Norris doživio ono, što je tada nadošlo, on bi se u nevjerici čudom čudio. Vanjska trgovina žitom bila je *podržavljena*, to jest, povjerena od države kontroliranom »Žitnom trgovačkom društvu«. Drugo, u unutrašnjosti su bile dekretirane maksimalne cijene, i treće, svaka spekulacija na burzama pšenice bila je zabranjena. Naročito je ovo posljednje bio zahvat, o kakvom Washington ili Lincoln u *svojim* ratovima nisu smjeli ni sanjati: zahvat u slobodu trgovaca. U normalnim su vremenima spekulativne tendencije, ako su se skromno očitovale, mogle doduše značiti poticaj za mlinare i trgovce, one su mogle povećati dopuštene profite, a riziko smanjiti, ali sada, u uvjetima rata, postade spekulacija žitom ne samo opasnom prijetnjom za proizvođače i potrošače, već i nacionalnom opasnošću. I Hoover je morao tu opasnost isključiti.

Saveznici su — prema proračunu Frank M. Surfaca —, u času, kad je Amerika ušla u rat, trebali 600 milijuna bušela žita — a iz Rusije ili Rumunjske nije se mogao dobiti ni jedan jedini snop. Ruski su »černozem« poklopile armije cara Vilima, a ništa manje i rumunjski. Nijemci su, uostalom, glasno objavili, da Amerika ne će biti kadra pomoći svojim saveznicima, jer su tada njemačke podmornice posijale morsko dno rekordnim brojem tona neprijateljskog brodskog prostora.

Stanje je, dakle, bilo nadasve opasno; ono je za Ententu bilo zapravo iz mjeseca u mjesec sve opasnije. Da se njime ovlada i da se rijeka pšenice skrene savezničkom svijetu, nije bila dječja igra. Za to su bili potrebni ljudi, koji pokraj iskustva posjeduju i dobrano dara predviđanja. Nekoliko krivih ili nemarnih koraka huverovske »žitne uprave« u zimskim mjesecima 1917. na 1918. mogli bi saveznicima prouzrokovati gubitak rata i u jednom odlučnom trenutku izmijeniti smjer povijesti svijeta.

Već su 1916. strahom i glađu potreseni evropski neutralci — a i same države Entente — ponudili američkim trgovcima pšenice svaku cijenu za njihovu robu. Katastrofalna je nestašica brodskog prostora još i povećala cijene. Bez Hoovera i njegova biroa one bi se popele do neba. Da cijena izvozne pšenice nije bila sa strane države prigušena, ona bi bacila svoju sjenu i na domaće cijene: zavladala bi lihva i glad, i rat se

ne bi mogao voditi! U lipnju 1917., dakle cigla dva mjeseca prije žetve, umirio je Hooverov zamjenik, Julius Barnes, sumnjičavce u Washingtonu, da će »od časa podvezivanja spekulacije na tržištu pšenicom saveznici dobiti svaki suvišak žita, koji budu trebali. Da američki domaći mlinovi mogu biti sigurni za neprekidni priliv, i da je kupovanje žita sa strane neutralnih zemalja (koje bi na svaki način htjele snabdijevati neprijatelja) pod željeznom kontrolom«. Kako je to obećanje bilo provedeno — kako su u granicama mogućnosti, a zapravo i daleko izvan njih, savezničke i neutralne države (pa i vlade u progonstvu, Srbi, Poljaci, Čehoslovaci) zaista dobile svoju pšenicu — to je stvar »žitne historije Svjetskog rata«, koju bi tek trebalo napisati, i koja bi bila prava nadopuna vojne historije. »Vojska maršira na svom želucu!« rekao je Napoleon — bilo je to teško provesti, kad se pomisli, da se odnedavna armija nalazila u Evropi, a njezin kruh u Americi. Ali je to ostvareno. Poznija će vremena otkriti, kako je »pobjeda visjela na pšeničnoj vlati«. Nasmrt ranjena Italija bila bi nakon poraza kod Caporretta (listopad 1917) izglavinjala iz rata, da huverska pšenica nije stajala uz Ententu. Kad je potom, nakon rata, bio dokinut državni monopol za žito, primio je upravitelj žita Hoover dar pun simbolike. Talijanski ministar prehrane Attolico poslao mu je kopiju starorimskog novca iz napuljskog muzeja. Na njemu je bio lik božice žita, Annone, okružen znamenjima lađa i klasova. Attolico je uz to napisao, »da je američki pšenični imperij *zamijenio* rimski, ali da je u isti mah svojim darovima spasio i majku zemlju latinske civilizacije«.

Bilo je to dan nakon primirja. »Jest, jest!« uzdahnuo je Hoover preda se. »Ali sada se moramo latiti posla, da našim žitom prehranimo ne samo naše zemlje saveznice, već i svu Evropu, pa čak i *naše neprijatelje!*«

On je bio quaker. Bilo mu je teško pri duši.

121

DVA TJEDNA NAKON PRIMIRJA, U STUDENOM 1918., UTABORIO se Hoover u Parizu, isprva s nekoliko veličina, koje su prijeko već za njega radile; nakon nekoliko tjedana okruživao ga je štab od 1500 pomagača. Na »karti gladi«, koju je sam izradio, na karti država, koje oskudijevaju, vidjela se ponajprije »neutralna skupina šestoro njih« (Danska, Nizozemska, Norveška, Španija, Švedska i Švicarska) sa 43 milijuna ljudi: one su sebi same pomagale vlastitim lađama i vlastitim novcem. Zatim »skupina petoro saveznika« (Engleska, Francuska, Italija, Grčka i Portugal), 132 milijuna, kojih je snabdijevanje već izgledalo lošije. Kao treća, »skupina neprijatelja«, četiriju srušenih država (Bugarska, Njemačka, Austro-Ugarska i Turska), 102 milijuna ljudi; i na kraju trinaest »oslobođenih država« (Albanija, Armenija, Azerbejdžan, Belgija, Estonija, Finska, Letonija, Litvanija, Jugoslavija, Georgija, Poljska, Rumunjska, Čehoslovačka), 98 milijuna ljudi. To znači 28 nacija ili okruglo 375 milijuna ljudskih bića, sva ne baš ugrožena, ali ipak gladna i oskudna u raznim stupnjevima.

Dok mi je to Hoover pričao, gledali su pokatkad u njegov njujorški hotel policajci u ljetnoj tunici, s revolverskim torbicama za pojasom. Oni su ga čuvali — ne baš na njegovu radost. (On je na kraju krajeva nekoć bio predsjednik Sjedinjenih Država.) Bila je 1943. Drugi je strašni rat polegao po kugli zemaljskoj. »Čovjek mira«, koji je već jednom, kao nekoć Josip u Egiptu, otvorio »žitne hambare«, bit će nakon Drugog svjetskog rata možda ponovo potreban, da sredi »pitanje kruha na zemlji«.

Pričao je o 1918., o velikoj ofenzivi pomoći u evropskim područjima gladi. Ofenziva je morala zapeti samo ondje, gdje je građanski rat omrazio raspodjeljivače kruha i odjeće — bilo je to u Rusiji! Tako je više mjeseci bilo nemoguće kruhom snabdjeti gladne Mađare. U vrijeme, kad su to Američani pokušavali, bila je Mađarska četiri puta potresena revolucijom. »Dijeljenje kruha je umjetnost. Mogu vas i udariti po rukama«, pričao je Hoover u paraboli, »a onda se kruh kotrlja po zemlji . . .« A bilo je i drugih nedaća. »Mi smo se, dakako, morali sporazumijevati sa činovništvom — ali je tada većina nekadašnjih činovnika bila istjerana iz svojih kancelarija. A novi su činovnici htjeli sav kruh i odjeću odjednom. Oni nisu mogli zamisliti, da će Amerika biti dovoljno bogata, da svoja obećanja točno ispuni . . .« Što se išlo dalje na Istok, to su problemi bili strašniji. Srozavanje četiriju carstava dovelo je većinu područja do potpune anarhije. Svatko, tko god je mogao, pljačkao je seljake i prodavao na gradskim krijumčarskim tržištima. Tako se dogodilo, da je gradskoj sirotinji bilo gore, nego što joj je bilo prije primirja, kad je u zaraćenim državama vladala oštra kontrola nad živežnim namirnicama. Nova ministarstva poljoprivrede u novoosnovanim državama bila su popunjena činovnicima, koji su svoja oskudna iskustva prikrivali ideološkim i političkim gledištima. Američanima je bilo teško da ih priuče praktičnom radu.

Čudne su se stvari dešavale u Poljskoj. Ponovo su, kao u Srednjem vijeku, glad i ludilo bili najbliži susjedi: Na Uskrs 1919. primio je Hoover u svom pariskom hotelu vijest iz Poljske, da su izbili pogromi, i to u vezi s velikom američkom podjelom pomoći u pšenici. On nije vjerovao rođenim očima — ali je u Pinsku zaista bilo umoreno trideset i sedam Židova, »koje su prisluškivali, kad su se na nekom tajnom sastanku dogovarali o upotrebi pšenice za kruh pashe«. To nije mogao biti razlog, ali je možda bilo opasno pripremanje nekvasnog kruha u zemlji, u kojoj su mase gladovale, i gdje su obilazila sredovječna strahovanja, optužbe zbog grijeha protiv krvi i strepnja za spas vlastite duše? . . . Hoover je udario šakom po stolu, zahtijevao da odmah govori s Ignacom Paderew-

Sl. 64
Hooverova karta gladi u Evropi (1918)

Područja gladi

Područja najteže nestašice hrane, bliske gladi

Područja ozbiljne nestašice hrane

Područja slabijeg snabdijevanja, ali ozbiljne budućnosti

Područja, koja već primaju američku pomoć

Stanje nepoznato

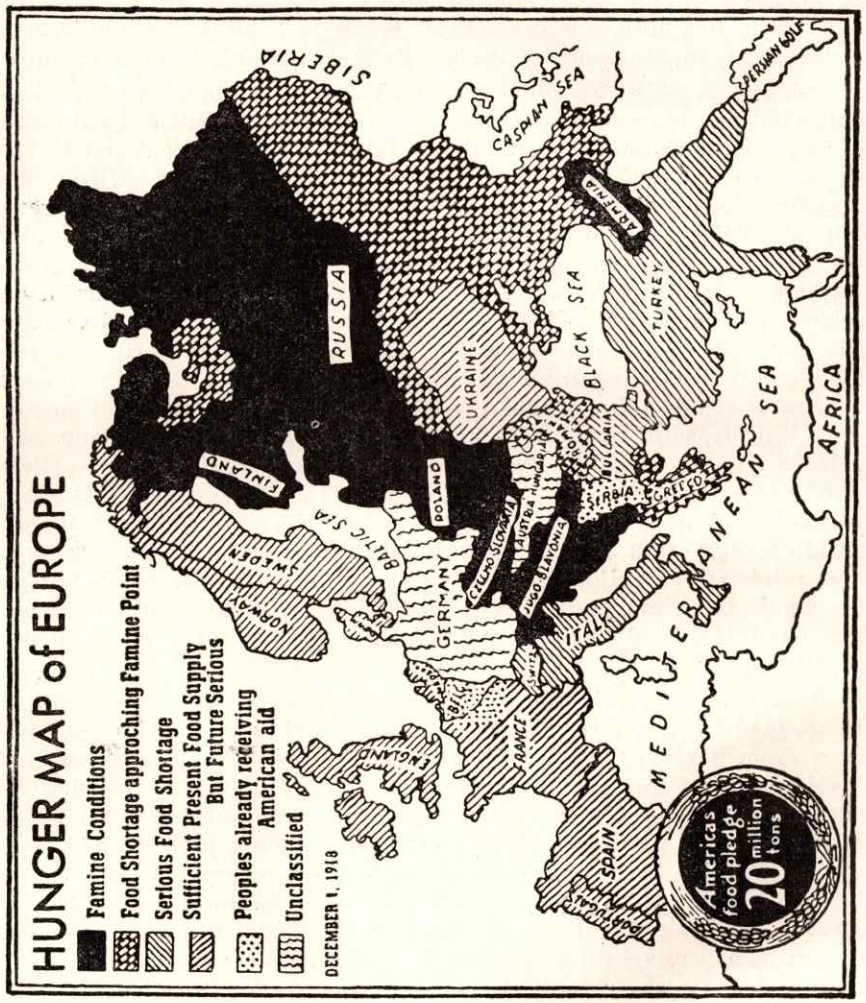

skim, ljubaznim klavirskim virtuozom, koji je tada vladao slobodnom državom Poljskom, ogradio se odsječno od svakog objašnjenja, »da su ti Židovi po svoj prilici bili komunisti«, i iznudio, da smjesta prestane od gladi rođena rasna hajka.

Prostrani su predjeli bili tada preplavljeni ne samo glađu, već u isti mah i ludilom. Čitao sam u Holitscheru, njemačkom piscu — da je on 1922., putujući niz gladujuću Volgu, susreo ljudoždere. Oni su u punoj naivnosti prethistorijskih bića jeli svoje umrle drugove — i živjeli dalje. Ali da li je sjećanje na to moglo izblijedjeti? — Gdje stanuje glad, tu niče ludilo. U Dresdenu je 1919. izbila krušna revolta. Tada je ministar bio neki socijalist. Gomila je provalila u ministarstvo, izvukla nedavno po vlastitoj želji izabranog ministra na most preko Elbe, bacila ga u rijeku i ustrijelila, dok se utapao. Kad su pohvatali nekoliko od tih nejudi, oni su se opravdavali, da su »zaboravili, da je Saksonija republika, i da su vjerovali, da se tu radi o predrevolucionom ministru Saskog kralja, generalu d'Elsi, koga su već bili prognali . . .«

Dobre su plave oči Hooverove vrebale, dok sam mu to pričao. »*We'll have to feed the world again* — morat ćemo ponovo ishraniti svijet«, mrmljao je proročanski, nadajući se svršetku Drugog svjetskog rata, koji je 1943. bio još vrlo daleko. Ali se ipak radije u sjećanju vraćao na uspjehe iz godine 1920. On je tada uporno i energično sklanjao s puta financijske teškoće, i teškoće s brodskim prostorom: školske i druge javne zgrade (»Čitanje i pisanje nije sada tako važno«) pretvorio je u kuhinje i blagovaonice, prehranjivao 15 milijuna evropske gladujuće djece i podijelio 175 000 tona odjevnih predmeta. Vrijednost američkog spasavalačkog pohoda premašila je 235 milijuna dolara.

Samo je u *jednom* slučaju Hoover pretrpio poraz. Dakako, u jednoj odlučnoj stvari — i još je četvrt stoljeća kasnije, usred strahote Drugog svjetskog rata, o tome govorio zapinjući i šapćući. Nije mu pošlo za rukom, da odmah nakon sklopljenog primirja digne blokadu protiv Njemačke. Tu je naišao na željeznu volju maršala Focha i ostalih vojnika. Hoover je znao, kakva opasnost prijeti Nijemcima i njihovom potomstvu, ako se blokada produži. Ali mu nije pošlo za rukom da o tome uvjeri Saveznike. Oni su upravo bili dopustili, da se neutralcima i »oslobođenima« dobavi kruha. Fochov diktat u kompienjskoj šumi, koji je glasio »Blokada se nastavlja«, bio je doduše ublažen odredbom, da će se »snabdijevanjem Njemačke započeti, čim to bude potrebno«. Ali je ta odredba bila samo na papiru. Sve do zaključenja mira, do 28. lipnja 1919., blokada se stvarno nastavila. Ali da će ista ta kompienjska šuma, koja je 1918. čula Fochov diktat, dvadeset i dvije godine kasnije čuti drugi diktat — to tada nije nitko predviđao. Hooverovu kvekersku borbu protiv onomadne blokade, onda, kad je već samo oružje mirovalo, opisali su nedavno na 800 stranica Suda L. Bane i Ralph H. Lutz. Taj sag pisama, telegrama, memoranda i konferencija — uspjelih i neuspjelih — pripada otada povijesti kruha.

RUSKI KRUH - 1917.

122

WILHELM II. HTIO SE SPASITI POMOĆU UKRAJINSKIH HLJEBova kruha. Ali kad je tamošnje žito ostalo nepožeto, a pekarske peći prazne, tada se njegova država srozala. »Jer«, kao što kaže ruska poslovica, »Kruh je najjači saveznik; vojnik maršira baš tako daleko kao i njegov želudac«. Ali ni čovjek, kome su ti hljebovi pripadali, nije više vladao.

Nikolaj II., posljednji car, slutio je čitav jedan život, da on, ako želi ostati car, mora biti seljački car. Usred sve većeg neprijateljstva, koje su prema njegovoj vladavini pokazivali građanski stalež i radništvo, liberali i socijalisti, nisu seljaci nalikovali na njegove neprijatelje. Oni su sačinjavali osnovu njegove armije. S njima se, strpljivima i tupima, od svojih popova odgojenima u navikloj pokornosti, postupalo nekršćanski već stotine godina — pa ipak su u dubini duše bili uvjereni, da su oni pravi »kršćanski stalež«. Aleksandar II. ih je 1861. »oslobodio«. Kmetstvo je bilo dokinuto; ali ostadoše loše oranje, bijeda i nestašica strojeva. Oni su s nepovjerenjem gledali sve, što je dolazilo iz grada — agitaciju studenata i tvornica. Kad su mladi ljudi pošli u selo da seljacima objasne, kako oni nipošto nisu oslobođeni, premda posjeduju svoju vlastitu zemlju — da je još uvijek seljak onaj, koji kao vojnik i platac poreza podržava dvor — onda su oni mrmljali protiv stranaca u selu i izručivali te »narodniki« svezane vlastima. Car je računao s tupom vjernošću i jednostavnošću takvih ljudi.

Taj posljednji Romanov bio je čovjek mlitave duše. U svojoj dječačkoj dobi čuo je, kako mu dadilja pjeva pjesmu:

Tamo, gdje kraljica hodi,
ondje i raž rodi.
Tamo, gdje mjesec sije,
ondje i zob se smije.
Rastite, rastite
ražu i zobi!
U obilju cvatite,
oče i sine!

Car se htio osloniti na seljačku bezazlenost — stoga je učinio nešto, što njegov otac i djed ne bi nikad učinili: obukao je rubašku. Po starom je psihičkom iskustvu na ljude djelovala odjeća: car je tu maskeradu shvatio ozbiljno. On je sam u sebi vidio seljaka, koji za obrađivanje zemlje nema vremena, jer mora upravljati državom.

Car nije nikad u svom životu razgovarao s pravim seljakom. On nije znao, da su deputacije, koje su mu pristupale na poljoprivrednim izložbama, dijelom odabrane, dijelom kostimirane. On je samo znao, da ga seljaci ne mrze: oni, koji su, sa svojim patrijarhalnim bradama i licima kao od kore, uživali carevu romantičnu ljubav, nisu bili sposobni za istinsko osjećanje takvih razmjera.

Rusko je selo tištila neopisiva bijeda, koja se jednostavnom posjedovnom promjenom nije mogla izmijeniti. Seljaku je doduše pripadao komad zemlje; ponajčešće je ona pripadala svima zajedno kao u nekom »seoskom komunizmu«: »mir« je upravljao zajedničkom zemljom. Ali budući da »mir« nije imao ni novca ni marve, da bi zemlju mogao obrađivati, uzimao ih je na posudbu u *gospoštije*. A kako seljak nije nikad mogao nešto vratiti, pojavilo se već nekoliko godina nakon ukidanja ropstva stanje, koje je, iako ne juristički, a ono ipak ekonomski, nalikovalo prijašnjem stanju kao jaje jajetu. Radove, koje nisu mogli obaviti ni sam seljak ni njegova stoka, natovario je na svoju ženu. Zna se iz Gorkoga, iz Nekrasova, Saltikova-Ščedrina i bezbroja drugih pisaca, da ženi nije bilo nigdje tako teško kao u seljačkoj Rusiji.

Stalna glad zapadne Evrope između 9. i 14. stoljeća, još je oko godine 1900. u Rusiji svakidašnja stvar. Američke su se komisije snebivale, »zašto ti ljudi još žive«. »Neki bi Englez«, ocjenjuje Novikov u svom opisivanju ruskog sela, »umro, kad bi samo tjedan dana jeo hranu ruskog seljaka«. Vodenastu juhu s kupusovim lišćem, obojenu mlijekom; prosenu kašu ili heljdinu krupicu; zatim kiseli crni kruh, nekoliko krumpira, krastavce ljeti i ujesen. Čudno je, primjećuje Novikov, što je sva ta hrana bila kisela: možda bi ruski narod inače bio propao od skorbuta.

A to je gladujuće seljačko carstvo posjedovalo pokrajine s najboljom zemljom, »černozemske gubernije«, koje su rodile preobiljem pšenice i raži, — ali samo za eksport. A što se nije još i više izvozilo, za to je, kao što znamo, kriv nedostatak luka i željeznica. *Željeznice!* Otkad je car shvatio, da Amerika za sve zahvaljuje željeznicama, počeo je sanjariti o sibirskoj pruzi: kroz dotada bezvrijednu Sibiriju, kroz prezrenu kolonijalnu zemlju s njenim šumama, močvarama i tundrama, neka teče trgovačka žila, koja će sisati zlato u srce carstva. Samo kad bi željeznica dosegla do Pacifika! Samo kad bi se jednom mogao najbržim putem Istočnoazijatima prodavati žitni eksport evropskih gubernija! Bili bi bogati. Od godine 1893. grozničavo se gradnja pruge gurala naprijed. Evropski seljaci, koji su nekoć bježali u Sibiriju — pred glađu; koji ne htjedoše više biti seljaci, već lovci i drvosječe —, primiše od svoje vlade na svoje najveće čudo oprosna pismena, novac i velika obećanja, ako samo ushtjednu da negostoljubivu Sibiriju obrade *bar toliko* da ona prehrani radnike, koji grade željeznicu. Na nešto drugo — da Sibirija možda i sama jednom postane žitnica — nije se mislilo. Mislilo se na oskudnu

obradu, koja će pospješiti gradnju pruge. Kad pruga bude jednom tu, bit će Rusija bogata — to je pokazivao američki primjer! Ali kako da se stvori žito u posve djevičanskom tlu, bez stručnjaka za odvodnjavanje močvara, bez i najmanjeg poznavanja melioracije tla, a prije svega bez poljoprivrednih strojeva: to ostade tajnom i tragikomedijom caristička vlade. Kad je pruga konačno dosegla Istok, naišla je manje na kupce ruskih proizvoda, a više na mržnju uznemirenih *Japanaca*. Na ekspanziju prema Pacifiku nije kao odgovor slijedio novac, već krv i vojnički poraz (1904).

U osvetničkoj revoluciji od 1905. nisu sudjelovali seljaci, premda su oni pretrpjeli najveće gubitke, već samo radnici i stanovnici gradova. Seljaštvo i crkva kao da je i nadalje bilo jedino utočište, koje je preostalo caru usred paklenih mašina i revolvera. Oba ta staleža treba ojačati. Crkva je dobila bogate dotacije. A za seljake se odjednom počelo raspravljati o ozbiljnim reformama. Ministar predsjednik Stolipin (1863—1911) uvjerio je cara, da samo imućno seljaštvo može spriječiti ponovni povratak revolucije. Kao i u zapadnoj Evropi, treba seljaka, koji je u suštini konzervativan, zainteresirati za *umjereni kapitalizam* i za mogućnost obogaćenja. Slabo sudjelovanje seljaka u posljednoj revoluciji intelektualaca i radnika pokazalo je, da je taj stalež uistinu državotvoran: treba ga osloboditi ispod tutorstva veleposjednika. Državna seljačka banka neka uzajmi seljacima novac, jer inače oni ne će nikad biti samostalni. Osim toga mora sama država, da bi oslabila veleposjednike, kupovati zemlju i dati je seljacima na poklon. Ne, dakako, seoskom »miru«, koji je, prema Stolipinovu uvjerenju, drugi *neprijatelj napretka* — seoski se komunizam brinuo za to, »da nevrijedni seljak jede isto toliko, koliko i valjani« —, već »pouzdanom, modernom seljaku, koji će i sebe i svoj kraj obogatiti«. 1906. bude usprkos otporu moćnih velikokneževskih krugova zaključena reformna politika, pet godina rasli su prinosi ruske poljoprivrede; već su novine slavile Stolipina kao »ruskog Solona«; uto je on 14. rujna 1911. ustrijeljen u gradskom kazalištu Kijeva, pred očima svoga gospodara. *Socijalni revolucionari* — koji su sa Stolipinom imali da izglade neki drugi račun — osudili su ga na smrt.

»Gosudar v rubaške« već je više puta pomislio, da od Stolipina ne može biti nikakva blagoslova. Njemu su se seljaci činili pobožnom djecom. Htjeti seljake učiniti odraslima, značilo bi možda samo ispuniti ih nemirom. Nikolaj je bio uvjeren, da su seljaci vječni kao zemlja i da iz njih izbija neka mistična snaga, koja svladava svako zlo (prije svega, dakle, »revoluciju«). Što zapravo nedostaje seljaku, ako on vjeruje u boga i cara? Tada htjede careva kob, da se namjerio na čovjeka, koji mu je dokazao ono, što je on sam tek nejasno naslućivao: da je seljak samo onda nesretan, ako mu se oduzme njegova nedužnost, kad mu se priđe s reformama, da je seljak »kaluđer zemlje«, i da se njegova služba naplaćuje sama o sebi.

Rusko je društvo već odavna bilo zrelo za šarlatana najvećeg formata. U Dostojevskoga majstorskom djelu »Braća Karamazovi« jedan je od junaka fasciniran Schillerovim stihovima o Eleusisu. Divlji Dimitrij Karamazov, inteligentnostrasni čovjek, slavi čudo agrikulture. U jecajima citira on Schillerove stihove:

Da čovjekom čovjek bude
vječni vez on napravi
s pobožnošću rodne grude,
s tom majčicom uglavi.

Ali se odjednom prekida — ta on je oficir i dijete grada! — i pita razborito: »A — kako da učinim, da sklopim vječni savez sa zemljom? Moram li za to postati ratar ili da postanem pastir?« Nije, dakako, mogao ni jedno ni drugo.

U to je, dakle, društvo ušao tada novi Cagliostro, koji se pravio, kao da je sklopio svoj lični savez s »ruskom zemljom«. Grigorij Rasputin bio je čovjek, koji je jednako savršeno glumio dvije uloge: ulogu seljaka i ulogu kaluđera. U zbilji nije on bio ni jedno ni drugo, već veliki hipnotizer, neograničeno pohlepan za vlašću i sladostrasnik. Taj je »ruski Demetrin svećenik«, došavši iz puste neimaštine, donio u državnu dumu i u petrogradske salone dah parfimiranog đubreta i mistično značenje crkvenoslavenske riječi »hljeb« (koja je u isti mah značila i kruh i grudu). Bradat, blijed, životinjske snage, nalikovao je na neko staro božanstvo njive. Sitnim, duboko tamnomodrim očima prodirao je u duše nevjernika. Zahtijevajući plodnost od zemlje i žena, koje je susretao, pun erotičnog hiperapetita, demonski rasipnik sjemena, prisilio je ogorčenu opoziciju da vjeruje u moć njegove seljačke rubaške i u njegove seljačke čizme. Liberali uskoro zanijemiše na dvoru. Bezbroj je ljudi vjerovalo u Rasputinovu mističnu moć kod boga, u njegovu zagovorničku snagu u korist Rusije. On je mogao njive učiniti plodnijima i zaustaviti krv carevićevu — kao što je gotovo prije 2 000 godina Krist zaustavio krv žene — a ipak sve to samo na pozornici! Ostajući ledeno hladan u svemu pijanstvu, koje je oko sebe izazvao, odigrao je taj »lažni seljak« svoju posljednju scenu godine 1917., kad je usred rata bio ustrijeljen od dvorskog društva, koje se pred zapadnim saveznicima stidjelo.

Rasputin je otišao. Njegovo proročanstvo, da ga car ne će preživjeti, ispunilo se. Već nakon nekoliko tjedana bio je drugi »lažni seljak« svrgnut s prijestolja, a godinu dana kasnije umoren. Talasi Ruske revolucije protutnjili su preko njihove uspomene. To nije bila revolucija seljaka, već revolucija radnika. Ona postade seljačkom revolucijom tek onda, kad su radnici u borbi sa snagama na uzmaku, 7. studenog 1917., objavili dekret, kojim se zemlja proglašava narodnom svojinom. Seljaci su bili pozvani, da posvuda osnivaju seoske sovjete, da zaplijene crkvena i krunska dobra, veleposjede plemstva, a i sva sredstva proizvodnje. Dekret je bio pripremljen takvom žurbom, da čak nije bio ni umnožen pisaćim stro-

jem: Lenjin je s tribine Kongresa sovjeta čitao taj jedini primjerak u njegovu nedotjeranom obliku, s bilježaka, ispisanih olovkom. Kao što saopćuju Suhanov i Trocki, bio je on »tako loše ispisan, da je Lenjin prilikom čitanja zapinjao, da se nije mogao snaći i da je na kraju čitanje prekinuo. Priskočio mu je u pomoć netko iz gomile, koja se sabila oko njega. Lenjin je drage volje tome čovjeku ustupio mjesto na tribini i nečitljivi papir«. To je bilo zlo znamenje! Boljševici, koji su u nekoliko tjedana za sebe pridobili armiju i gradsko stanovništvo, nisu imali vremena da opipaju bilo seljaštva. Da su to učinili, primijetili bi, da su seljaci tek nesigurni saveznici. Revoluciju je tada spasilo, što je dekret bio *nejasan*. Bilo je proglašeno, da sva konfiscirana dobra pripadaju narodnoj imovini. A kome pripada narodna imovina? Pripada li ona svima ili državi? A naročito, tko *njom upravlja*?

To je bilo krvavo pitanje revolucije. Ono je još drijemalo u pozadini. Onog su 7. studenog, staležu, koji pravi kruh, gurnuli u ruku nešto, na što su njegovi očevi i starija braća jedva ikad i pomislili; to ga je pridobilo za revoluciju. Vrlo velik dio seljaštva nije ni sada na to mislio. *Državni socijalizam* u selu? Prije nekoliko je mjeseci Lenjin s priznanjem napisao: »Seljaci žele da zadrže svoje *sitno gospodarstvo* ... Neka im bude! Zbog toga se nijedan pametni socijalist ne će svađati sa seljačkom sirotinjom.« Ali je on u istom članku dodao: »Kad zemlja bude jednom konfiscirana ... tada će, nakon prijelaza političke moći na proletarijat, ostalo diktirati sama praksa«. Kako će ta praksa izgledati, o tome nisu ništa znali seljaci, koji su idućih novembarskih tjedana pokuljali na gospoštijska dobra i uz oganj i pljačku upriličili gorostasnu pučku svečanost. Gdje nisu sve spalili, ondje su tako temeljito gospodarili, da su odnosili čak i vrata i prozore. Događalo se to iz instinktivne želje, »da neprijatelj nikad više tu ne zasjedne«. Seljaci su naime naivno vjerovali, da protivnik — kao u Srednjem vijeku — ima tvrde gradove, u kojima stanuje, i koji mu u isti mah služe i kao obrambeni bedemi. Oni nisu znali, da je agrarni kapital nešto nevidljivo, što prebiva na papiru, ispunjenu brojkama, ili u gradskim bankovnim tresorima. Da im *stanovnici gradova* — koji su znali čitati i pisati! — još uvijek nisu skloni, razabrali su po tome, što su pokatkad, kad su se vraćali s nekog pljačkanja, odnekale izniknuli bataljoni oboružanih radnika s vojničkim kapama i oduzimali im lijepe sagove, porculan i vino s primjedbom, da sve to ne pripada njima, nego državi!

O UNIŠTENJU TOLIKO STARIH NEPRIJATELJA I O POJAVLJIvanju toliko novih, nije seljaštvo prije toga novembra moglo zaista ni u snu snivati. Sveta Rusijo — što se to dogodilo! U Tolstojevu vječnom romanu »Uskrsnuće«, u toj »summi« svega znanja o ruskom seljaštvu, vozi se junak romana, knez Nehljudov, opijen engleskim idejama, na svoja imanja. On hoće da dokrajči stanje, koje smatra nečasnim: on hoće da likvidira svoj posjed, to jest, da ga gospoštijskim seljacima dade u zakup s tako niskom zakupninom, da to bude nalik na poklanjanje:

Kad se Nehljudov približio sakupljenim seljacima i kad su se razotkrile plavokose, kovrčave, ćelave i sijede glave, bio je knez isprva tako zbunjen, da nije mogao progovoriti ni riječi. Kiša je nastavila da rominja sitnim kapljicama, koje su se hvatale u brade i grube kapute. Seljaci su gledali u vlastelina i čekali, što će im reći. Ali je on bio odviše smeten, a da bi mogao progovoriti. Mučnu je šutnju prekinuo upravitelj, snažni, preutovljeni Nijemac, koji je, budući da je korektno govorio ruski, smatrao sebe za vrlo dobrog poznavaoca ruske seljačke duše:

»Eto, knez želi da vam iskaže dobročinstvo, da vam dade zemlju!« Seljaci su bili zapanjeni.

»Ja sam vas, kao što je rečeno, pozvao, jer bih htio da svu zemlju podijelim među vas«, otpoče na kraju Nehljudov bojažljivo.

Seljaci su šutjeli i gledali ga kao da ne razumiju, ili kao da ne vjeruju.

Nekolicina sporomislih i opreznih upitaše kneza, što se ima razumjeti pod »podijeliti«. Stvar je njima sama po sebi simpatična (»mi živimo od majčice zemlje ...«). Knez im objasni, i cijene i rokovi plaćanja budu utvrđeni. I tada, kad je već sve bilo obavljeno, diže se iz srdaca seljaka sumnja i zamagli glave. Kako — *njima* hoće da učine nešto dobro? Zašto? Ne može biti dobro ono, što im se nudi na poklon. »Nehljudov je«, piše Tolstoj, »očekivao, da će njegov prijedlog biti prihvaćen s velikim veseljem. Ali se u skupu nije moglo razabrati ni traga veselja.« Seljaci se tek počeše svađati, hoće li novu zemlju preuzeti čitava zajednica (»mir«) ili nekolicina pojedinaca; jedni su bili za »mir«, a drugi htjedoše, kako priča Tolstoj, loše i slabe platiše isključiti iz zakupa. »Seljaci su bili nezadovoljni, a nezadovoljan se udaljio i Nehljudov.« Stotine godina, hiljade godina stari zločin — misli, ali ne kaže Tolstoj — ne može se okajati jednim takvim činom, u komadu, u kojem su seljaci sudjelovali samo oklijevajući.

Ali kad je jedan ljudski vijek kasnije došlo do »godišnjice osvete«, bio je to *njihov* komad, komad u kojem su glumili seljaci. Krv loših tekla je zajedno s krvlju dobrih zemljoposjednika. Seljacima, koji su se u Tolstojevu prikazivanju »ironijom slabih« branili protiv takva poklona, pala je odjednom u krilo silna baština ruske zemlje i kruha. Novembarski ih je dekret ovlastio na socijalizaciju zemlje. I tako su najprije po-

sjekli šume i nosili ih na kuhinjska ognjišta i u peći: jer još je uvijek trajao rat s Nijemcima, i Rusija nije imala ugljena. Inače htjedoše da uzoru zemlju, da siju i da sami žive od žetve. Ali se tada razabralo, da su gradovi shvatili socijalizam drukčije, nego seljaci. Radnici u gradovima nisu gajili žito, ali su ga htjeli jesti. »Pa dobro, neka budu kupci!«, mišljahu seljaci. Ali radnici nisu imali novca, jer su industrije mirovale. »Što se to nas tiče?« rekoše seljaci. »Nama nije potrebna industrija, mi sebi naše ovčje kožuhe i likove opanke pravimo sami.« Ako se seljacima pusti da rade što hoće, gradovi će početi gladovati. Sve su to predvidjeli teoretičari marksizma. Karl Marx nije nikad bio prijatelj seljačkog gospodarskog samoopredjeljenja. »Izjednačujuća raspodjela zemlje«, piše Rosa Luxemburg, »nema ništa zajedničko sa socijalizmom! Ako se pak učini po volji gradskom stanovništvu, koje je trebalo kruha, ali ga nije moglo platiti, onda će seljaci, koji su dotada radili za cara i plemstvo, morati osiguravati život građana svojim radom ... Kako da se to mirno izgladi? Revolucija je bila u opasnosti! Samo je *jedno* bilo sigurno: da se car i velikaši ne će vratiti, jer im je bila oduzeta osnova moći. Inače nije bilo ništa sigurno.

Lenjin se bio odvažio da u grbu nove ruske države unakrsti čekić sa srpom. Ali se pokazalo jedva godinu dana kasnije, 4. kolovoza 1918., da se donekle izjalovilo to križanje. »Besklasno društvo« nije se ostvarilo u tako kratko vrijeme. Još je uvijek bilo »radnika« i »seljaka«, čiji su interesi, više nego ikad, stajali jedni prema drugima u borbenom stavu. Radnici su se mogli pozivati na to, da je »čekić« bio taj, koji je oslobodio »srpove«. Bez zaglušnih udaraca čekića ne bi seljak posjedovao toliko zemlje, koliko je sada obrađivao. A seljak za hvalu pušta da građani gladuju? I dođe kolovoz, i dođe rujan, a žetva nije stizala u grad. Tada pođoše radnici u selo. *»Kruha ili smrt!«* glasila je lozinka. I opet su gorjela sela i hambari. Demobilizirani seljaci ponijeli su svoje puške sa sobom u selo: branili su svaku vreću žita. U narodu od stotinu i osamdeset milijuna ljudi praskao je gerilski rat. Istih onih dana i tjedana, kada je američka vojska iz zapadne Evrope napredovala prema Rajni, »s pet vreća dobre kanadske pšenice iza svake bajonete«, započe na Istoku rat gladi između *crvene i zelene fronte*, koji je poprimio sve oblike od krvoprolića i paleža do sabotaže i štrajka s hranom. Bio je to onaj pradavni rat između grada i sela: nikad se dotada nije vodio tako bijesno. Kao što su 1798. seoski kantoni Švicarske sipali svoje žito u potoke i radije razarali svoje plugove, nego da hrane revolucionarnu armiju Francuza, tako je sada radio i ruski seljak. U nekim je gubernijama radije pojeo i posljednjeg vola ispred pluga, nego da i nadalje obrađuje zemlju i hrani stanovnike gradova. Podrugljivo je dokazivao komesarima, da ne može i zašto ne može orati. Nihilistička radost samoubistva: samo ako pritom i zli susjed odleti u zrak!

Pojedinačne bitke toga rata morao je seljak izgubiti, jer su gradski radnici, ma da su i gladovali, bili bolje oboružani i bolje organizirani. Ali je Lenjin nakon trogodišnje borbe uvidio, da se nova država ne će

OD JEDNE
KRUŠNE KARTE
DO DRUGE

1915—1928—1939

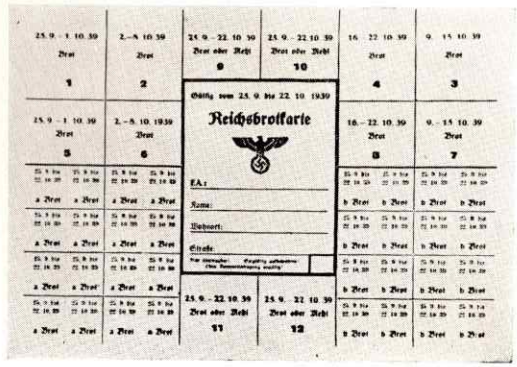

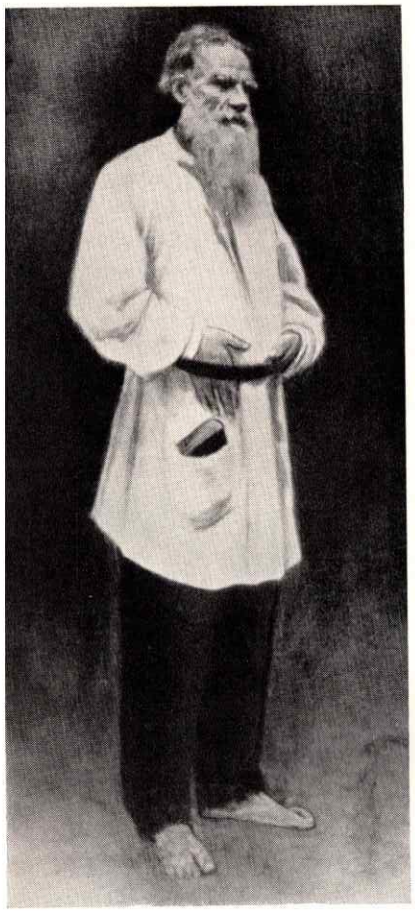

Lav Nikolajevič Tolstoj (1828—1910)

PRAVI I
LAŽNI SELJAK

Grigorij Rasputin (1871—1916)

moći održati na opustošenoj seljačkoj zemlji. Seljaci su iznenada postigli ekonomsko-političku pobjedu: 21. ožujka 1921. odrekla se država sovjeta *monopola na hranu*. Seljak je morao državi plaćati još samo naturalni porez; ono, što mu je nakon isporuke preostalo, smio je opet slobodno prodavati.

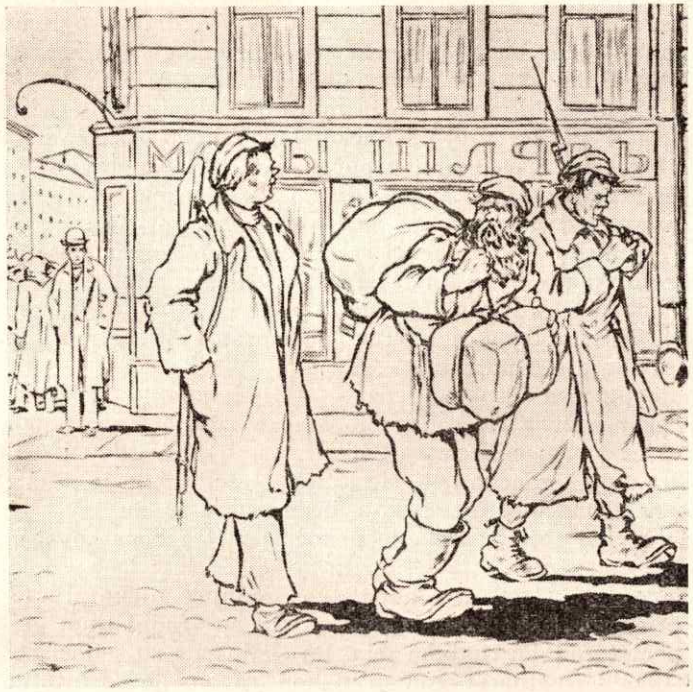

Sl. 65 — Vojnici Crvene armije s uhvaćenim ruskim seljakom, zatečenim u zakutnoj trgovini

Na taj se poticaj agrarna proizvodnja ponovo podigla, nestalo je gladi u selu i u gradu. Naiđoše nove bitke i rušenja, kad je pod Lenjinovim nasljednikom Staljinom Rusija odlučila da od agrarne postane *industrijska država* — pa, ako bude moguće, i najveća na svijetu. To je imalo u mase gradova ubrizgati novu samosvijest, a oslabiti seosku. Komunistička je država 1928. dekretirala kraj svakog privatnog vlasništva na zemlji. Svaki seljak treba da pristupi nekom »kolhozu«, nekom »kolektivnom velepogonu«. Pradavna se čežnja svakog seljaka za vlastitim komadićem zemlje (koja je bila posve nešto drugo, nego što je pusta sentimentalnost) time rasula u prašinu. Sada je taj komadić zemlje posjedovala »Majčica Rusija« — ili bolje: »Majčica država«. Ali je (tako je objašnjeno seljacima) isto tako sada i svaki pojedini mužik posjedovao svu rusku ze-

mlju... 1938. bilo je već 243 000 državnih kolektivnih imanja. U tim je kolektivima bila zahvaćena zemlja, koja je nekoć pripadala 39 milijuna pojedinačnih vlasnika.

»Ma kakva bila cijena«, piše *Life* kasnije, 1943. (dakle u »medenom mjesecu« američko-ruskog ratnog savezništva), »ma kakva bila cijena kolektivizacije u ljudskim životima i individualnoj slobodi: činjenica je, da je eksperiment uspio. Tek time, što je ruska država ogromne površine zemlje preuzela pod svoju upravu, bila je omogućena agrarna mehanizacija, koja je udvostručila proizvodnju žita između 1917. i 1937. I tako je zapravo »kolhoz« bilo ono, što je milijune poljodjelskih radnika oslobodilo za gradsku industriju, i seljačko stanovništvo, koje je dotada sačinjavalo 77 procenata sveukupnog pučanstva, dovelo u ravnotežu sa stanovništvom gradova. U nikad neviđenim razmjerima bio je tada jedan seljački narod predan u ruke gradu i njegovoj industriji.

A što je mislio seljak? Kako se on osjećao? To sam pitanje godine 1930. postavio Anatoliju V. Lunačarskom, velikom ministru nastave starijeg revolucionarnog razdoblja. On je u prvi čas šutio. A zatim je, ne dižući očiju s tla, odgovorio: »Tako je moralo biti. Mi pritom nismo mogli misliti na sreću pojedinaca...«

Tako je plaćena visoka cijena. — Uvijek je bilo dovoljno seljaka, kojima se isprva život na selu činio mnogo lakšim, nego dotada. *Pravi* interesi čekića i srpa nisu morali biti nepomirljivi. Budući da je industrijalizacija uvijek značila isto, što i mehanizacija, bilo je sada ratarstvo mehanizirano pomoću strojeva, koji štede radnu snagu.

Prema grčkoj priči susrela je nekoć Demetra boga-kovača, čađavomrgodnog Hefajsta. Izmolila je, da je nečim dariva: i on joj je pomoću čekića iskovao srp. Građansko zanatstvo Srednjeg vijeka nije iz oholosti i nehata priskočilo u pomoć plugu. Ovajput su »radni ljudi grada« priskočili u pomoć radnim ljudima sela. Po »kolhozu« su seljaci posjedovali strojeve. 1932. — petnaest godina nakon revolucije — tutnjilo je već 200 000 traktorskih plugova starom ruskom zemljom. Na šoferskom mjestu sjedio je seljak i smijao se, jer je preko noći postao mehaničar... U njegovu je smijehu bilo nešto nenaviklo — to nije bio nevoljko zbunjeni smiješak obdarena Tolstojevog seljaka — već opasno čuđenje, koje je došlo iz daleka: s krajnjeg Istoka, gdje se, daleko iza Pacifika, prostirala čudna zemlja — Amerika. Jer iz Amerike, iz radionica McCormickovih, dođoše prvi plugovi, prije nego što je ruski grad Staljingrad naučio da ih sam gradi.

Ta je Amerika bila, dakako, i zemlja individualizma. Zemlja, u kojoj su vrlo mnogi ljudi sumnjali u neograničena prava države. Hoće li svemoćna država uvijek biti vlasnik traktora, na kojemu se ruski seljak izvozi na rad? Hoće li ondje uvijek biti »diktat«, koliko svatko mora uzorati i požeti, da ga ne smatraju »državnim neprijateljem«?... I tako danas ne može nitko znati, kakve su sve nesvijesne, mikrobijski sitne slobodarske ideje, zajedno sa strojem, koji sam ore, tada doputovale preko oceana u Rusiju...

BOTANIČARI MIJENJAJU ZEMLJOVID

124

ALI PROBLEM RUSKE GLADI NIJE NIKAD BIO SAMO PROBLEM mehanizacije, rotorskih plugova i željeznica. Ruski je problem prije svega bila *klima*. Unatrag hiljadu godina obrađivala je Rusija svoja ražena polja samo ondje, gdje se klica u zemlji nije smrzavala — i stoga pšenicu, posve razumljivo, gajila samo u černozemnim gubernijama Ukrajine i Krima, kamo je čuvena »sredozemna klima« pružila svoje izdanke. Kao unučetu Egipta bila je pšenici potrebna sredozemna klima... Kad su kneza Hilkova, ruskog ministra saobraćaja, godine 1896. u nekom petrogradskom društvo upitali o mogućnostima Sibirije u agrarnoj opskrbi Rusije, slegnuo je ramenima: »Sibirija nije i ne će nikada proizvoditi dovoljno pšenice i raži, da bi sama sebe prehranila.« A godinu dana kasnije ponovio je tu tvrdnju Kropotkin!

Ako su, dakle, Rusi htjeli ozbiljno povećati svoje obradive površine, onda im za to nisu bile dovoljne željezničke pruge i brzi plugovi — oni bi morali izmijeniti klimu. Izmijeniti klimu! A može li se to? Uskoro je morala pogledati tome pitanju u lice i Kanada, zemlja tako hladna, da je samo njezin četvrti dio dolazio u obzir za ratarstvo. Što je ondje uopće išta i raslo, bio je samo sretni slučaj, koji je stručnjak za pšenicu sir William Crookes 1897. opisao ovako:

Zimi se kanadsko tlo smrzava do znatne dubljine. Čim se od toga otope 3 centimetra, u travnju, sijemo pšenicu. Kratko ljeto s vrućim suncem čini katkad da ona brzo poraste — naročito stoga, što njezino korijenje vlaži voda od otopljenog leda. S druge strane, ljeta su prekratka, da otapanje izvedu temeljito. — Stupovi dovratnika kapije ili drugi kakvi komadi drveta, koji se ujesen iskopaju iz zemlje, još su uvijek na donjem kraju smrznuti...

Takav prigodni poklon prirodnog navodnjavanja — otopljeni dubinski led — nije se ponavljao iz godine u godinu. Činilo se, da Kanada nema pravu pšeničnu budućnost. Crookes nije tome dominionu za idućih dvanaest godina predvidio više od 6 milijuna jutara zemlje.

Kako bi se, dakle, Kanada mogla odvažiti da se upusti u utakmicu s rajski plodnom ravnicom Kalifornije? Ali se Kanada odvažila — i, gle! tri pšenične provincije, Alberta, Saskatchewan i Manitoba, koje godine

1901. nisu još bile obradile ni 7 milijuna jutara, dotjerale su dvadeset godina kasnije već do 75 milijuna i do rekordnih žetava, koje su dale 250 milijuna bušela. Kako to? Tada su u Winnipeg putovala takva brda pšenice, da su se pod njezinom težinom godine 1910. rušile željezničke pruge, i pšenica je pokraj tračnica ležala sve dotle, dok nije sagnjila. Tako intenzivna kultura u zemlji, koja iz opravdanih razloga nije nikad bila zemlja pšenice, imala je još i drugih uzroka, osim »pluga, koji sve osvaja«, što ga je kanadski lovac na krzna kupio od Ujaka Sama ... Tu se zacijelo pridružio neki *nepoznati faktor*. Ali koji? Je li čovjek izmijenio klimu?

— Ne, čovjek ne može izmijeniti klimu. Klima je sudbina. Jesi li se rodio između obratnikâ, na ekvatoru ili iznad Polarnog kruga? Zemlja ima pet velikih klimata: oni uvjetuju tvoje mišljenje i djelovanje, tvoju hranu i tvoje navike, broj pučanstva, politiku, narodno gospodarstvo, položaj glavnoga grada. O klimi ovisi sve. Ako tvoji glavni gradovi povrijede »klimatski optimum«, ako oni leže predaleko na sjeveru ili jugu, moraš ih skinuti s prijestola: Madrid je odavna odstupio svoje gospodstvo Barceloni, jer nema »radnu klimu«, a Milano je važniji od Rima. Klima je ono, što vlada svima stvarima; protiv toga ne pomaže nikakav otpor.

Već je šest hiljada godina držala klima pšenicu zarobljenu u suptropskoj ili umjerenoj zoni. Ako se popela dalje gore, morala se smrznuti. Ako se kretala prema ekvatoru, bila je sažežena. To je bio zakon. Ali ako je taj zakon bio nešto vječno — zašto je onda pšenica, počevši od 1900., ipak rasla u Kanadi, a, nekoliko desetljeća kasnije, u Sibiriji, u blizini tundra? Zašto se pšenica nije smrzla?

Jer je na pozornicu stupio novi soj ljudi, koji nije dopustio da se ona smrzne. Tip, koji prije stotinu godina još nije postojao; koji se pojavio u času, kad je bio potreban. Taj je tip bio nalik na neko biće, koje se nekoć nazivalo »botaničar«. To je ponajviše bio tih čovjek s naočarima, koji se nepraktično bavio klasifikacijom svojih biljaka miljenica ... Sada je on preko noći dobio neki drugi lik i stekao veliko praktično značenje. Jest, imperij pšenice, koji je stvorio kraljeve željeznica, barune pluga i burzanske sultane, stvorio je i žitnog eksperimentatora, odgajivača pšenice, koji je pomoću botanike, matematike i nauke o nasljeđivanju izvršio svoja čudesna djela.

U 18. STOLJEĆU STAVILA JE PRUSKA AKADEMIJA NAUKA U Berlinu pitanje: »*Ima li križanja u carstvu biljaka?*« Posve besmisleno pitanje; jer svaki je vrtlar znao, da ih ima. Baš je u 18. stoljeću cvjetala rokoko-igra, kojoj je bila svrha da društvo razveseljava križanim sortama voća i raznolikim ukrasnim džbunjem. Samo što nitko od mnogih hiljada, koji su na to trošili svoje vrijeme, nije znao, da u bastardiranju ne vlada igra slučaja, već strogi zakon održanja vrste.

Čovjek, koji je otkrio taj zakon, bio je svećenik Gregor Mendel (1828—1884), u Brnu, glavnom gradu Moravske, potomak starih njemačkih seljaka. Kad je 1850. njemački, austrijski ili češki imigrant počeo u Americi orati, nije znao nitko od tih pionira — što su se hrabrošću, koja nikad nije malaksala, borili protiv suše, skakavaca, mećava, ciklona, samoće i ubitačnog korova —, da u zemlji, koju su napustili, pravi jedan svećenik i siromašni seljački sin pokuse križanja biljaka, eksperimente nasljeđivanja, pomoću kojih će se jednog dana možda moći obogatiti njihovi unuci.

Zar je bilo čudno, što je baš svećenik otkrio mendelovske zakone? U pradavno doba bili su veliki promatrači svega, što raste, svećenici, jer nisu morali raditi. Oni su ženi, dok je još bila jedina čuvarica polja, pomažući i savjetujući je, stajali uz bok. Oni su njoj, zaboravljivoj, objašnjavali cikluse godišnjeg doba, dobre i loše dane za sjetvu, ulogu sunca i kiše, davali joj »dobro sjeme«, koje je mnogostruko rodilo, a loše uništavali. Odakle njima dobro sjeme? To je bila svećenička tajna odgajivanja, koju su svećenici brižno čuvali, jer oni nisu bili samo oplemenjivači, već i trgovci sjemenom.

Svećenik, koji je oko 1860. počeo oplemenjivati sjeme biljaka, nije bio trgovac, već čovjek, koji je, sve što je činio, činio u slavu božju i na čast nauci. Tada se jedne mrazno-hladne februarske večeri uputilo neko malo društvo u brnsku realnu gimnaziju. Ondje se svakih četrnaest dana sastajalo jedno zabavno-naučno društvo. Jedan od članova, taj svećenik Mendel, diletant i botaničar, govorio je o križanju biljaka, o pokusima, koje je već nekoliko godina vršio u svom samostanskom vrtiću. Predavanje se bavilo isključivo biljkom graška i njezinim ponašanjem, kad se podvrgne križanju. To baš nije bilo zanimljivo. Da je slušaocima, gimnazijskim profesorima i ljekarnicima, netko rekao, da prisustvuju rađanju jedne nove nauke, *nauke o nasljeđivanju*, oni bi se čudili.

Predavanje nije bilo samo dosadno; ono se služilo stranim pomagalima, koja u botanici nisu bila uobičajena. Većim se dijelom sastojalo od brojaka (tu čovjek mora pomisliti na Liebiga, koji je čitav svijet razljutio, jer je na njivu donio brojke). Mendel je sa svojom graškovom biljkom izvršio četiri stotine pokusa: i sada se iz rukopisa slila na slušaoce rijeka brojaka. Spominjao je brojke prašnika, pestića, latica i listića čaške i dijelio i množio. Ali ono, što je iz toga proizišlo, bio je isprva

grašak i opet grašak. Profesori matematike čudili su se, što će matematika, statistika i račun vjerojatnosti u botanici. A koliko su se tek čudili botaničari. Prije dva tjedna održao je neki drugi gradski uglednik predavanje o Darwinu, o »varijaciji vrsta«, i izazvao veliko odobravanje. Kakvu je smionu tvorevinu duha pokazao Darwin: fantastičnu igru prirodnih sila, prilagođivanje u životnoj borbi, u kojoj se život, čarobnjački kao u Ovidija, neprestano preobražavao, da bi izmakao smrti... Slu-

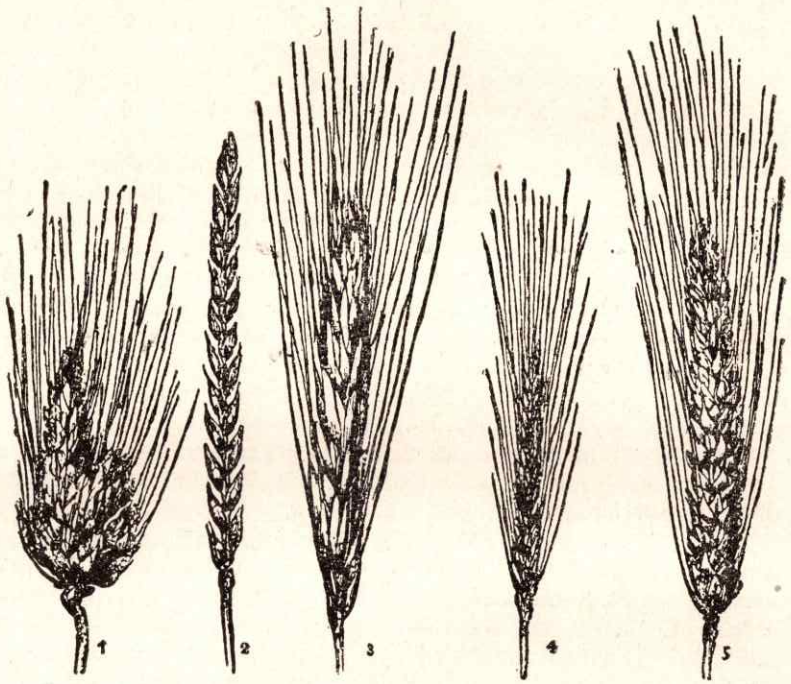

Sl. 66 — Sorte pšenice

šaoci ovajput nisu primijetili, da je Mendel — nimalo manji od Darwina! — govorio o stalnosti vrste i o nerazorivom nasljednom karakteru svega života. Što god živi, nosi naslijeđe.

Mendelovi genijalno jednostavni pokusi započeli su vrlo sretno sa spoznajom, da je besmisleno poduzimati križanje *udaljenih* biljaka, koje se, budući da nisu u srodstvu, međusobno razlikuju po mnogobrojnim osobinama. Od toga je morao nastati kaos, na koji se nije moglo utjecati, neko prividno bezakonje; i Balzac je s pravom rekao: Nasljeđivanje je labirint, u kome nauka zapada u pometnju. Stoga je Mendel najprije

eksperimentirao s muškom i ženskom biljkom, koje su bile tako blisko srodne, da su se jedna od druge razlikovale samo u jednoj osobini: s graškom crvenih i s graškom bijelih cvjetova. Prva filijalna generacija dala je ružičaste cvjetove; po incestu dobivena je jedna četvrtina biljaka s crvenim, jedna četvrtina s bijelim i polovina s ružičastim cvjetovima. Isto se tako ponio i drugi raznoliki par, ali neovisno o prvome, tako da je jednostavna multiplikacija dala procentni broj za sve moguće kombinacije. Uskoro je Mendel otkrio i to, da je kod nekih parova, koje je križao, prevladala *jedna* osobina — to jest bila »dominantna«, kako je on to nazvao, a druga potisnuta (»recesivna«): ali se tada dogodilo — a to je bilo ono nešto novo! — da su se pri daljnjem oplođivanju, u djece i unučadi, u istom tom brojčanom odnosu besmrtno opet pojavljivale *potisnute* osobine.

Postojao je, dakle, kao što je Mendelov nasljednik, Sir Francis Galton 1897. dokazao, *zakon nasljeđivanja predaka:* doprinos roditelja u nasljednim osobinama djece iznosi jednu polovinu, četvoro praroditelja jednu četvrtinu, osmoro prapraroditelja jednu osminu osobina, tako da se doprinos sviju predaka u nasljednim osobinama može izraziti aritmetičkim redom 1/2 plus 1/4 plus 1/8 plus... $(1/2)^n$. Sve je to bilo nalik na pustu matematiku, ali je bilo od osnovne praktične vrijednosti. Ako pri nasljeđivanju nije ništa *bilo slučaj,* onda pomoću križanja možemo na nasljednu masu djelovati tako, da dobijemo baš one egzemplare, koje tražimo i koje hoćemo da dobijemo.

Tu praktičnu vrijednost Mendelova otkrića nije shvatio ni jedan jedini čovjek. Njegovu malu raspravu, u kojoj je postavio temelj sreće sadilaca i umnožavanja kruha, pokrila je u bibliotekama prašina. Nijedno ga sveučilište nije pozvalo u svoj profesorski zbor, nijedna akademija, da joj bude dopisni član. Samo su ga braća njegova reda izabrala za opata svoga samostana — a to je za toga tihog čovjeka urodilo vrlo čudnim posljedicama. Ako mendelska pravila kažu, da se ni nakon stoljeća ne gube nasljedne osobine, to je sada i njegovo vlastito držanje potvrdilo potpunu ispravnost tih pravila. Odmah nakon njegova pohoda u Rim, gdje je posjetio papu, zapleo se taj snošljivi Mendel u kavgu s državom: mali je opat uskratio Austriji samostanske poreze! U njemu su se kanda »pomendelile« pradavne osobine: seljački prkos njegovih predaka i svećenička mržnja prema svjetovnoj vrhovnoj vlasti. U to je vrijeme dao izraditi svoju sliku, koja njega, malog, skromnog opata divno prkosna čela, prikazuje pokraj savijene biskupske palice i biskupske mitre. On se »zabunio u stoljeću«, kako to pokazuje neuspjeh njegova djelovanja (samostan je ipak morao platiti porez!), ali je »ostao vjeran svojoj nasljednoj masi«.

PRIJE 1900. NISU LJUDI HTJELI PRIZNATI VRIJEDNOST ZLATU, koje je svijetu poklonio Mendel. Ali kad je Šveđanin Nilsson-Ehle ustanovio, da su Mendelova pravila o *križanju pšeničnih biljaka* ispravna, počeše skromnom patru podizati spomenike u knjizi i kamenu. Jer sada je odjednom svaki laik shvatio narodnogospodarstvenu važnost stvari. U Švedskoj nije pšenica htjela nikad uspijevati iz klimatskih razloga. Pokušalo se najprije gajiti vrstu, koja je imala osobito mnogo zrnja: ali je ona premrzla u zimskom tlu. Zatim su gajili protiv zime otpornu pšenicu: ona je preživjela, ali je broj zrnja u klasu bio malen. Ali kad su se, kao Nilsson-Ehle, ipak vratili na Mendelove pokuse, doživjeli su, da su obje vrste, koje su međusobno križali, dočaravale osobito plodan klas na vlati otpornoj prema zimi. Sada više Švedskoj nije bio potreban uvoz tuđe pšenice. Pšenična je klica preživjela zimu kao neka životinja, koja ima krzno. Botaničar je dobio bitku protiv neprijazne klime.

Sve do Mendela ljudi su pri gajenju žita možda još vodili brigu o »dobroj zemlji«, ali ne i o dobru »sjemenu«. Ono je, dakako, moralo biti zdravo, klijavo; na to se pazilo. Ali inače: zar se može vidjeti, kakvo je sjeme *iznutra*? Kako da se sazna, hoće li zrno, koje je potpuno nalik na svako drugo zrno, roditi plodnim klasom, a ono susjedno ostati jalovo? Jedna je stabljika bila otporna, druga je polegla i uginula: Ta to je zacijelo bila samo igra slučaja, na koju se nije moglo djelovati.

Ali je slučaj pokatkad bio i milostiv. Pažljivi su farmeri, dabome, mogli imati iskustva, koja je djed ostavljao unuku u naslijeđe, kao onaj škotski farmer Fife, koji je 1842. dobio iz Rusije crvenkastu pšenicu i posijao je u proljeće. Budući da Fife nije znao, da je to zimska pšenica, sve je propalo prije zrelosti: održala se samo jedna jedina stabljika, pramajka kasnijeg tvrdog žita ... Tu vidimo ruku slučaja. Takvim se stvaralačkim slučajevima molio poljodjelski svijet 6 000 godina i pobožno stavljao slučaj na srce Izidi, Demetri i Kristu — ali je ipak ostalo slučajem, hoće li sjeme »hiljadustruko roditi«, ili će usahnuti prije zrelosti.

»Pogledaj dva pšenična klasa!« piše zamišljeno Luther Burbank, veliki američki odgajivač. »Možeš li reći, da su oni potpuno jednaki? Pogledaj bolje! Jedan od njih ima više zrnja nego drugi. Ali mu zrnje ima nepravilan oblik; možda je ono iznutra šuplje. Neka je stabljika dugačka, druga opet kraća, a treća djeluje među njima kao patuljak ...« Kako to ili, bolje, kako je došlo do toga, da je kroz hiljade godina na pšeničnom polju svaka stabljika bila samo slučajni pogodak ili promašaj? To se dogodilo tako, što se prije Mendela nije znalo, da se željene osobine botaničko-matematičkim putem mogu u djeci, unučadi i praunučadi odgajiti. Možda su zaista seljaci u Perzijanaca, o kojima Herodot priča, da su im polja rodila »šeststotinostruko«, znali nešto o nasljeđivanju — možda su njima Serduštovi svećenici prodali križano sjeme — ali se to znanje ponovo izgubilo, kad su Grci osvojili Istok. Nijedan se Grk ili

Gregor Mendel (1822—1884)

Nikolaj Vavilov (1887—1943)

BOTANIČARI I BIOLOZI

Ivan Mičurin (1855—1935)

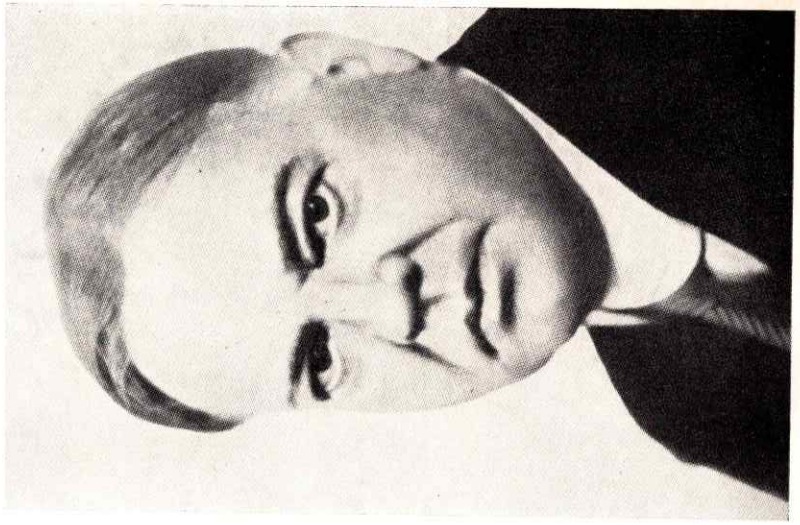

Herbert Clark Hoover, šef evropske pomoći, predsjednik Sjedinjenih država (1928—1932)

KRUH I DRŽAVNICI

Henry Aggard Wallace, ministar poljoprivrede, potpredsjednik Sjedinjenih država (1933—1944)

Rimljanin nije odgajivački bavio žitom i pomoću eksperimentiranja dobio nove sorte.

To se moglo činiti tek po Mendelovu primjeru. A to je, uz McCormickove mašine, odlučilo o uspjehu »pšeničnog imperija«. Plodnost, bujnost, brojnost sjemena, to su znakovi južnih biljaka. Tvrdoća, otpornost i siromaštvo sjemenom vladaju sjeverom. Sve do posljednje mijene stoljeća jedva da se u Kanadi ili Sibiriji moglo naći pšenice. Ne zbog uvjeta tla; tlo je bilo dobro. Ne, biljka je zakržljala, jer je njeno sjeme unatrag deset hiljada godina bilo naviklo na zime, koje nisu odviše hladne i na vruća ljeta. A sada je Kanađanin Charles Saunders križanjem pronašao čudesnog potomka snažnih rasa, svoju »marquis-pšenicu«, koja je bila tvrda kao neka sjeverna biljka, otporna protiv zime, bogata zrnjem kao neka južnjačka biljka, a dozrijevala je za tri mjeseca. Sada su se provincije Saskatchewana, Alberte i Manitobe odjednom prekrile talasavim pšeničnim poljima. Kao neki žuti plamen šiknulo je žito od Atlantika do Pacifika. Kanada je, još donedavna dominion šuma, lovaca na krzna i ribarskog naroda, u nekoliko godina gotovo posve izmijenila svoje lice — jer je u Brnu mali, tvrdoglavi svećenik Mendel ustrajao u tome, da se željene osobine mogu u biljnom svijetu nasljeđivanjem dalje prenositi.

Drugi su opet pronašli sjeme, koje je bilo neosjetljivo prema bolesti, prema rđi, mikrobima i insektima. Oko godine 1770. morali su farmeri u New-Englandu napustiti svoje posljednje pšenične farme, jer se u blizini njihovih polja nalazio grm žutike. Na njemu je sjedio neprijatelj, a oni to nisu znali. Ali u 20. stoljeću — osobito poslije Marc Carletona — nije pšenična rđa više nikakav problem. Život sviju tih muževa, koji su, da bi stvorili »zdravo sjeme«, proveli desetljeća između mikroskopa i polja, između vrtova i eksperimenata, život tih »boraca protiv gladi«, koji su imali toliko posla, da su spavali u svojim odijelima, opisao je književnik Paul de Kruif. Opisao je njihove zablude i pobjede, sitne njihove hobies i njihovu veliku borbu za jedan sretniji svijet. Njihova su imena Charles i William Saunders, Angus Mackay, Marc Carleton, Georg H. Shull i William Beal. Nije posljednji među njima Henry A. Wallace, nekadašnji potpredsjednik Sjedinjenih Država, koji je nakon mnogobrojnih pokusa dao kukuruznom sjemenu ono, što su drugi dali pšenici: jači urod na manjim poljima. Jer je od velikih polja važniji broj zrna u klasu.

»SUDBINA TIH MUŽEVA, KOJI SU U SNU I NA JAVI SUZBIJALI glad, bila je da uminu bez imena«. Te riječi Paul de Kruifa važe samo za drevne odgajivače žita, a ne za današnje vrijeme. Svaki laboratorij ima svoj kanal do novina; jedva da ikoji još mora nepoznat umrijeti. Tu je čuveni Trofim Lisenko, »tvorac arktičkog žita«: Njega već njegovi suvremenici uspoređuju s onim konkvistadorima, koji su nekoć osvajali Sibiriju za cara i krst časni. Lisenko je za pšenicu osvojio prostrane zamrznute stepe.

Kao veliki pšenični stručnjak Rusije dugo je važio Nikolaj Vavilov, predsjednik Svesaveznog instituta za gajenje bilja u Lenjingradu. Taj je biljni geograf, kao što se sjećamo, malo poslije 1920. »otkrio kolijevku poluboga pšenice«. Slijedeći osnovno pravilo, da je »neka biljka morala niknuti ondje, gdje ima najviše njezinih podvrsta«, poduzeo je on s mnogobrojnim štabom istraživača daleke ekspedicije u Afriku i Aziju. Vavilov je pretpostavio, da su primitivni ratari Kamenog doba, čim su zbog iscrpenosti tla morali krenuti dalje, uzimali svoje žito sa sobom. I što ih je njihovo putovanje dalje vodilo, to se broj mnogih varijacija smanjivao, jer su napuštali one, koje u novoj okolini nisu uspijevale. Nakon što je Vavilov, strpljivo brojeći, izviđajući i promatrajući, proputovao kontinente, počeo je zaokruživati područje, u kojem se broj podvrsta pšenice *nije više mogao premašiti:* bile su to brdske doline Abesinije. I tako je Vavilov nužno stvorio zaključak, da je tu ono mjesto, gdje se nekoć, po slučaju ili uz pomoć čovječje ruke, iz neke divlje trave digla prva pšenica.

Ovo je otkriće tom istraživaču pribavilo svjetsku slavu; činilo se da mu već izdaleka domahuje Nobelova nagrada. Ali se tada iz njegove uže domovine odjednom začuo glas bijesne opozicije. Ona nije bila uperena protiv biljnog geografa, o čijem se uspjehu nije sumnjalo —, već protiv strpljivog i ortodoksnog mendelijanca, koji je u svom laboratoriju izvršio 25 000 pokusa s križanjem pšenice. Koji je svojoj vladi obećao, »da će se jednoga dana doprijeti dotle, te će se pšenicom moći zasijati i vruća turkmenska stepa i hladna sibirska tundra«. Te su pšenične sorte već tu, samo, kaže, nema dovoljno sjemena. Treba se strpjeti još nekoliko godina, dok ne bude dovoljno zrnja. To je bila razborita riječ: ni onda, kad netko ima par rasnih konja, ne mogu se iz njihovih tijela u jednoj sezoni dočarati djeca, unuci i praunuci.

Ovo »treba se strpjeti« izazvalo je srdit smijeh u Lisenka, predsjednika sovjetsko-ruske Akademije poljoprivredne nauke. »Botanika možda ima vremena. *Mi ne!* Ja mislim, da smo mi u Rusiji izvršili revoluciju. Neka se samo sva ta mendelovska nauka o nasljeđivanju sa svojim rasnim obilježjima i neuništivim karakterima toliko ne nadima. Ja mislim, da smo mi ipak marksisti. Marksist ne može vjerovati, da su potrebne generacije, da bi se izmijenilo neko živo biće. Po Lamarcku i

Darwinu okolina je ono, što mijenja živa bića. Novi uvjeti, novi oblici! Kod ljudi smo to doživjeli — dopustite da vidimo, jesu li biljke reakcionarnije od ljudi!« Budući da je Vavilovljevu štabu pripadalo i nekoliko Lisenkovih đaka, oni su o tome Vavilovu pričali, a on se za uzvrat izrugao: »Ako se mi biološki mijenjamo samo pod uplivom svoje okoline, onda neka samo Lisenko izvoli odnijeti kakvo mu drago sjeme u sibirsku tundru i čitavu ravnicu neka grije, da se sjeme ne bi smrzlo. Ali on ne će naći toliko drva!«

Ali se podrugljivac Vavilov prevario u Lisenku, koji je bio mnogo više, nego pusti »političar«. Lisenkovi su roditelji bili seljaci. On je kao seljački sin primijetio, da o tome, kad će neka biljka početi cvjetati, uvijek odlučuju dva faktora okoline: *duljina dana i temperatura.* Sada je otkrio, da je korisno, kad se oni po volji variraju.

Dvojica Američana, Garner i Allard, već su prije njega pronašli, da ima »biljaka kratkih dana« i »biljaka dugih dana«. Tropske su biljke »kratkodnevne«, jer ih svijetlo iz godine u godinu obasjava po dvanaest sati, a polarne »dugodnevne«, jer ondje po nekoliko mjeseci nema noći. Ako se nekoj polarnoj biljci daje svijetlo kroz kraće vrijeme, ona ne cvjeta. Ako se, obrnuto, tropske biljke izlože danjem svijetlu dulje od 12 sati, onda i one ostaju sterilne.

Ako je to bilo točno — a točno je bilo! —, onda su sada svjetiljke za zračenje, toplici i naprave za hlađenje s pravom postale Lisenkovim oruđem. Njemu je uz bok stajao čovjek koji je tada sasvim sigurno bio prestar, da se upušta u hipoteze, to jest praktičar Ivan Mičurin (1855—1925). Obojica otkriše, da je pri nižoj temperaturi isklijalo sjemeno zrnje raslo brzo. Obrnuto, da biljke, koje su započele proces klijanja pri visokim temperaturama, venu. To se poklapalo sa činjenicama, koje je praktički seljak znao: Ako se ozima pšenica kasno sije i ako ona isklija prije nego što zahladni, onda će ona u proljeće normalno napredovati. Ali ako zbog suše proces klijanja započne tek u proljeće, ona ne će uroditi plodom. Iz toga je Lisenko zaključio, da zimska hladnoća djeluje doduše *na isklijalo, ali ne i na uspavano sjeme.* To je otkriće, koje je bilo potrebno, da bi se usjevima prekrile arktičke ravni! Za sjetvu se upotrebljavalo samo ono sjeme, koje je prethodno bilo po Lisenku izloženo posve određenom svjetlosnom i toplinskom postupku. Sada više nije bilo važno »križanje očinske i materinske biljke«, već »*postupak s klicom u njenom djetinjstvu*«, tako da ona bude u najranijem, polusvijesnom stadiju pripremljena na sve nepogode, koje je mogu zadesiti kasnije. Bio je to velik zadatak. On je izvršen uspješno: sjeme, koje su u laboratoriju navikli na klimatske faktore njegova kasnijeg prebivališta, pustilo je korijenje na dalekom Sjeveru i dalo kruh za milijune ljudi. Najvažnije ruske krušne provincije bile su dotada na zapadu, u blizini njemačke i poljske granice: Rusima je bilo važno znati, da oni ne moraju gladovati ni onda, ako njihove zapadne zemlje neprijatelj preplavi: njima je i hladni sjever davao kruha.

Spor između Vavilova i Lisenka dokrajčila je međutim strašna ljudska tragedija. Ma da je zapravo Mendelova teorija o nasljeđivanju samo teoretski protuslovila službenoj novoj dogmi o »utjecaju okoline« (obje su se praktički tako nadopunjavale, da su na svoj zemaljskoj kugli mogle živjeti jedna pokraj druge), ipak je veliki Vavilov, kao širitelj neprijateljskih — u ovom slučaju protumarksističkih — učenja, bio lišen svih svojih dužnosti i odvučen u neki sibirski logor, gdje je umro 1942. ili 1943.

U starom njemačkom državnom ustavu bilo je ukotvljeno načelo: »Nauka i njene teorije su slobodne!« *Slobodne!* Uspjeh je dao pravo Lisenku. Ali je nasilno udaljivanje njegova protivnika s »borilišta diskusije« naknadno još ukaljalo taj uspjeh. Jer nikakav praktični uspjeh ne može čovječanstvo pomiriti s porijeklom toga uspjeha iz neslobodnih načela.

128

ALI, BEZ OBZIRA NA TO, DA LI SE GLAD S LICA ZEMLJE UKLAnja križanjem ponajboljih rasa pšenice po Mendelu, ili se po Lisenku vjeruje, da se prethodnim postupkom može pšenična klica prilagoditi svakoj okolini: klima, pradavni neprijatelj, bila je pobijeđena! Otuda je slava botaničara slavu tehničara i agrokemičara još i nadmašila.

Botaničari, tehničari i kemičari su u jedva jednom ljudskom vijeku izmijenili žitni zemljovid! Oni su započeli jednu revoluciju, od koje su obrađivanje Kanade i Sibirije samo dijelovi eposa.

Tu su umjereni pojasi *Indije,* koji, — premda siromašni Indijac živi od riže — daju godišnje izdašnu žetvu eksportne pšenice. Nekoć se nešto takvo nije moglo ni zamisliti; ali je otkrivena jedna sorta pšenice, koja podnosi tropsko sunce. Tu je i čudesna *Australija,* koja je zbog svoje pustinjske suše nekoć bila gotovo neobradiva. Velik otok, koji pliva u Južnom moru, izoliran kroz čitavu jednu vječnost, obilježen oblicima biljaka, kakvih inače nema ni na kojem kontinentu — što je tek *ona* mogla pridonijeti za svoju vlastitu prehranu i za prehranu svijeta? Tome se još pridružuje i njezino siromaštvo u ljudstvu. Sudbina je Australaca bila: živjeti na arealu, koji je bio gotovo tako velik kao površina Sjedinjenih Država, ali samo sa osamnaestinom stanovništva! No oni su baš tu sudbinu prekovali u spoznaju, da sve radne ruke, koje im nedostaju, moraju nadomjestiti strojevima. Jedan od prvih kombajna, koji su bili upotrebljeni u Australiji, nije došao iz Amerike: bio je to domaći pronalazak. I Australci su danas možda »najameričkiji« ljudi. Na više od 60 postotaka obradivog tla raste pšenica, a još bi je više raslo, kad bi se »mogla praviti kiša«.Ali je najsuše kopno i tako uz pomoć znanosti i marljivosti izvojštilo vlagu tla i ono živi od svoga izvoza pšenice, koja u lađama odlazi iz Melbourna i Sidneyja. Od toga ide 40 postotaka u

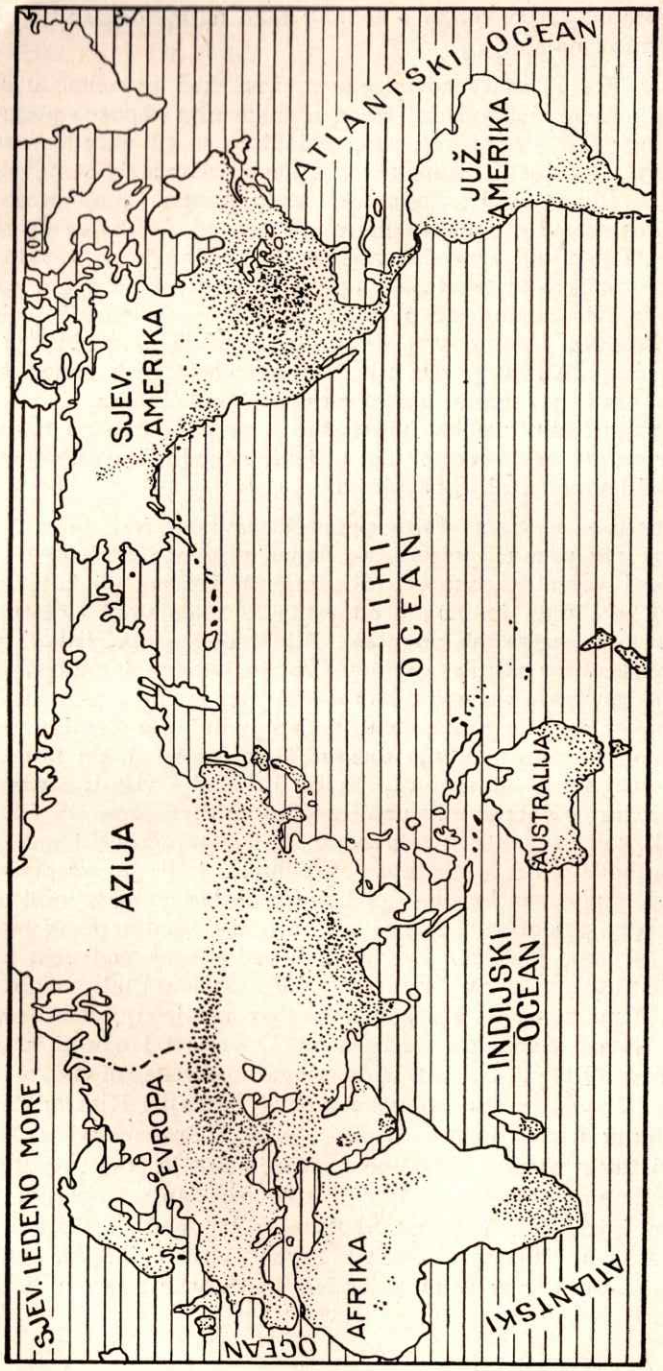

Sl. 67
Rasprostranjenost pšenice u svijetu

Englesku, a više od 30 postotaka u Egipat: tako najmlađa zemlja pšenice odstupa svoj višak najstarijoj.

Argentina! Tko je inače spominjao to ime, kad je nekoć u svijetu trebalo kruha? Tu prvi bojažljivi izvoz pšenice nije započeo prije 1890. Kratko vrijeme prije Prvog svjetskog rata bilo je tu obrađeno već 20 milijuna jutara. Provincije zapadno od Buenos Airesa bile su, čini se, najplodnije; obrađivanje se polako pokrenulo prema jugu, da se onda odjednom udvostruči. Na prostranim ravnicama od Atlantika pa sve do Anda uspijevala je pšenica neočekivano dobro; jedno jutro davalo je 40 bušela. Ali za razliku od Australije, gajio je Argentinac svoju pšenicu još uvijek ponajviše za domaću potrebu: njegova je pšenica bila naime, zbog pjeskovitog tla, osobito tvrdo raslinje i manje prikladno za kruh nego za tjesteninu. Ali, stoj, zar nije Italija trebala makarona? Argentina je mogla slati baš makarone u najvećim količinama — i tako se gospodarsko prijateljstvo uskoro pretvorilo u prijateljstvo po nazoru na svijet, koje se možda ne bi rodilo, kad bi jedino Sjedinjene Države držale monopol snabdijevanja Italije pšenicom.

Frank Norris je u svom »Pitu« prikazao čovjeka, koji je iz Chicaga htio »cornern« svu pšenicu svijeta. To danas više uopće ne bi bilo moguće! Neosporni »pšenični imperij« Sjedinjenih Država — koje su bile navikle, da u sebi vide jedinog producenta, a u ostalom svijetu samo kupca — oborio je napredak znanosti. Nije moguće, da *jedna* zemlja posjeduje monokulturu pšenice svijeta. Čim je jednom isključena klima kao osnovni faktor, onda kao gospodarska činjenica nužno slijedi, da »imperij pšenice« ne može više posjedovati jedan jedini dio Zemlje. Imperij postoji još samo u odnosu prema drugim žitaricama, ali on nije nigdje lokaliziran, i više nema imperatorâ. Poslije 1910. nije više u Sjedinjenim Državama nijedan pšenični milijunar postao milijarderom. Veliki pšenični magnati, koji su nekoć u »slobodnoj igri sila« zgnječili malog farmera — i njihova slika i prilika, burzijanac, koji je onomad svoje takmace pomeo s poprišta borbe —, svi su oni sada izvana primili udarac od »igre slobodne utakmice«. Danas više nijedna zemlja nema monopol proizvodnje i prodaje pšenice. U svijetu su proizvodna područja pšenice odviše rasprostranjena, a da bi im bilo koja šačica ljudi mogla sama zapovijedati. Nema mjeseca bez žetve pšenice: u siječnju dozrijeva ona u Australiji, Novom Seelandu i Argentini. U veljači i ožujku u Indiji, Braziliji i Uruguayju. U travnju ima sjevernoafričke, meksičke i perzijske pšenice. U svibnju ona zrijeva u južnoj Španiji i Kini, u Floridi i Texasu. U lipnju u Kaliforniji, Italiji, južnoj Francuskoj i Japanu. Srpanj donosi žetvu pšenice Ukrajine i srednje Rusije, kao i Sjedinjenih Država, i sveukupnu kanadsku žetvu. U kolovozu žanju Engleska Švedska, Norveška, Njemačka, u rujnu Škotska, u listopadu prostrani predjeli Rusije, studeni izbacuje pšenicu Perua i Južne Afrike, prosinac žetve Abesinije. Od tih su zemalja, istina, samo vrlo malo njih produ-

centi za svjetsko tržište. Pa ipak, taj pšenični kalendar objašnjava, da danas više ne može jedna jedina zemlja kontrolirati količinu i cijenu pšenice kako se to događalo između 1870. i 1910. Države su većim dijelom ponovo uspostavile zaštitne carine, da pomognu svojoj poljoprivredi. Tehnika, kemija tla i botanika su im spasonosno pokazale, kako treba proizvoditi, da se pokriju vlastite potrebe. Budući da od godine 1914. nije više nijedna država vjerovala u svjetski mir, to nijedna više nije mogla vjerovati ni u nesmetanu mogućnost uvoza kruha.

SPASAVANJE FARMERA

Dobro obrađivanje polja, razborito mišljenje, ispravan život: to je zapravo jedno te isto.

HENRY A. WALLACE

129

POČETAK LJETNE OFENZIVE, KOJA JE GODINE 1918. ODLUčila sudbinom svjetskog rata, vremenski se poklapa sa žetvom kanadske ozime pšenice. Dvadesetgodišnji Američanin, (»*the bread-fed man is the wellfed man:* biti kruhom ishranjen znači isto, što i biti dobro ishranjen«), koji su s bajonetom u ruci izbili iz šuma Château—Thierryja, bili su sinovi istih onih farmera, koji su u godini rođenja tih dječaka donekle s pravom posumnjali, hoće li ih američka zemlja i nadalje hraniti. Jer to je bila zemlja, koja je prehranjivala trustove i oktopuse. Ali je samoupravljajuća snaga, koja prividno prebiva u žitu, na kraju pomogla farmerima — i ponovo ih učinila onim, što su nekoć bili: vodećim staležom nacije.

Država im je tek neznatno pomogla. Američanin se odlikuje respektom prema poduzetničkom duhu, a stješnjavanje toga duha protivi se slovu ustava. Trgovina je bila trgovina. Snažna je i baštinjena ljubav prema idealu lične slobode (ona katkad može postati fetišem) zabranjivala, da se za ljubav poljoprivredi zapostave trgovci. Thomas Jefferson i Franklin bili bi to zacijelo učinili; ali Sjedinjene su Države postale zemlja trgovaca, zemlja Hamiltona. Pri osnivanju veličine i svjetskog značenja Unije pripomogle su željeznice. Zar da sada država, za ljubav farmerima, trči za lokomotivama i baca laso oko njihovih dimnjaka? Uže bi vjerojatno puklo... Pa ipak je predsjednik Cleveland već krajem osamdesetih godina započeo borbu. U Washingtonu su bile stvorene maksimalne tarife za tovare, ali su one ostale na papiru; jedno ih je sudište proglasilo nezakonitima: tako je tada veći dio javnog mišljenja snažno propagirao »slobodu djelovanja poduzetnika«. Na kraju je Cleveland, neprijatelj željeznica, bio prisiljen da prilikom štrajka, uperenog protiv kralja željeznica Pullmana, upotrebi vojsku i uhapsi vođu socijalista Debsa, koji je svojim pristalicama savjetovao, da se ne služe Pullmanovom prugom.

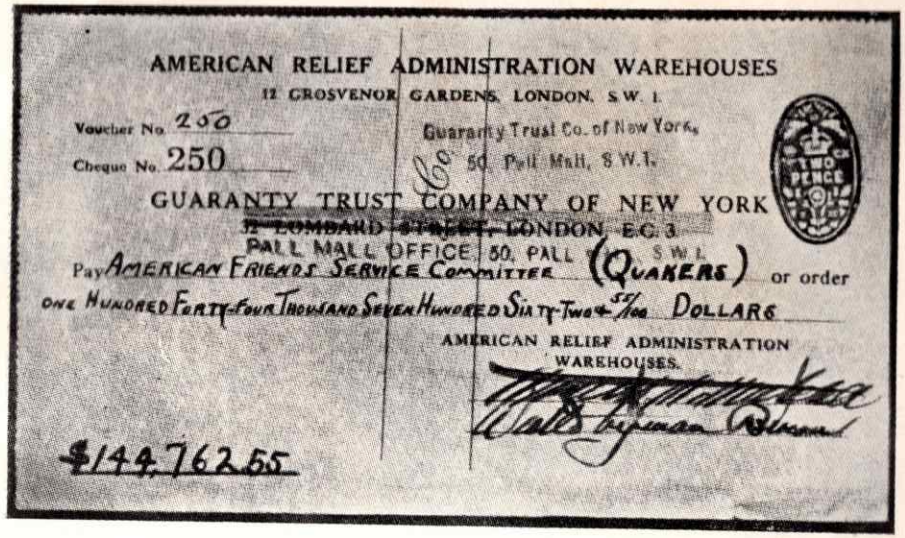
AMERICAN RELIEF ADMINISTRATION WAREHOUSES
12 GROSVENOR GARDENS, LONDON, S.W. 1.
Voucher No. 250
Cheque No. 250
Guaranty Trust Co. of New York,
60 50 Pall Mall, S.W.1.
GUARANTY TRUST COMPANY OF NEW YORK
32 LOMBARD STREET, LONDON E.C.3
PALL MALL OFFICE, 50, PALL [illegible] S.W.1.
Pay AMERICAN FRIENDS SERVICE COMMITTEE (QUAKERS) or order
ONE HUNDRED FORTY-FOUR THOUSAND SEVEN HUNDRED SIXTY-TWO & 57/100 DOLLARS
AMERICAN RELIEF ADMINISTRATION WAREHOUSES.
$144,762.65

AMERIČKA POMOĆ

Gore: Kverski ček (Američka pomoć nakon Prvog svjetskog rata) — *Dolje:* Lađa s američkom pšenicom po svršetku Drugog svjetskog rata

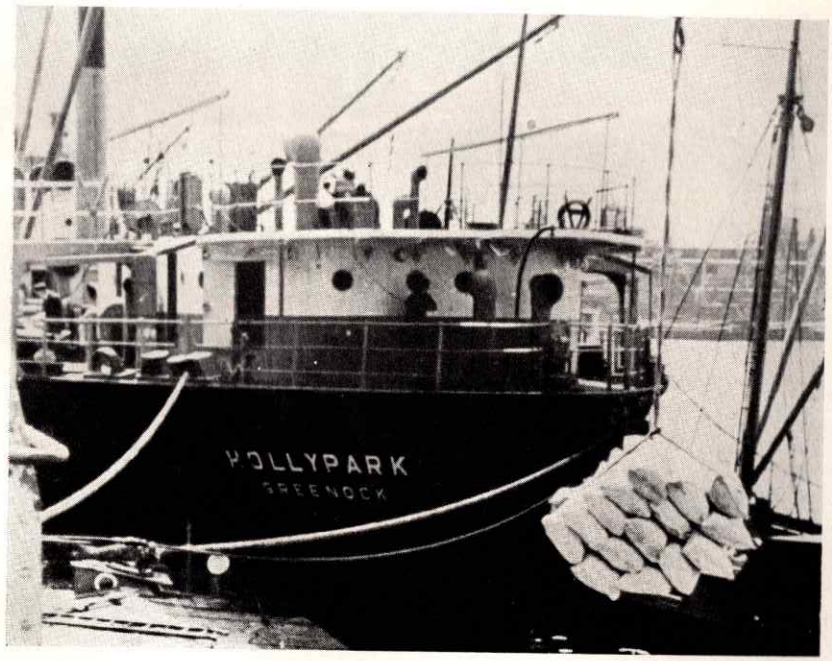

ŽBUKA ŽIVOTA
Gore: Prosijavanje brašna — *Dolje:* Stroj za miješanje tijesta

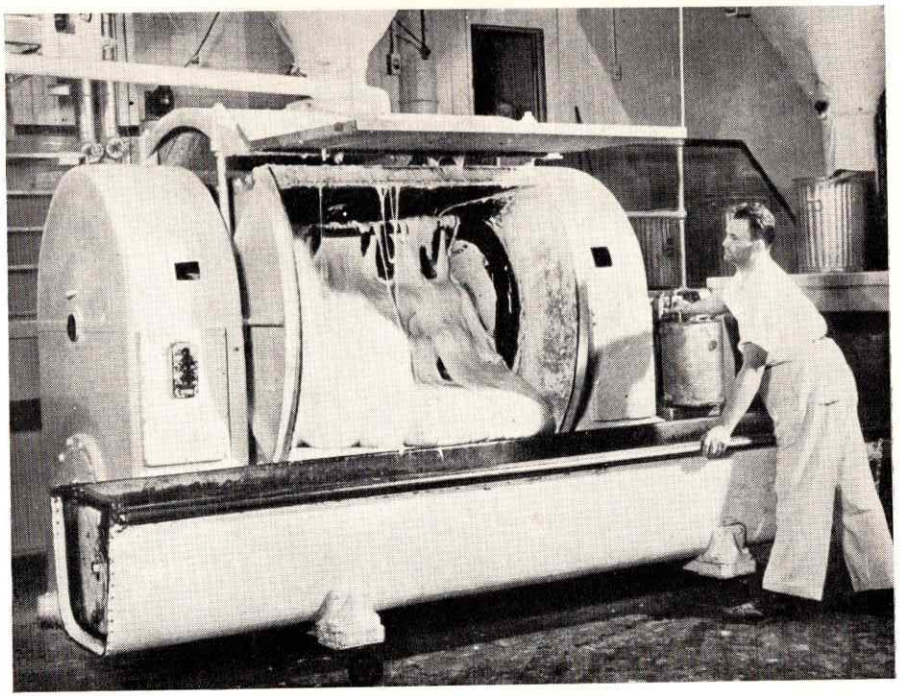

Ne, malim zemljodjelcima nije nitko pomogao. Oni su bili opkoljeni neprijateljima; željeznice su bile samo *jedan* od njihovih neprijatelja. San malih farmera bio je, postići što veću i što jeftiniju produkciju, i prodavati što je moguće skuplje. Budući da su farmeri u utakmici s velikim magnatima zemlje vidjeli, kakvu ulogu igraju mašine, uzeli su hipoteke na svoju zemlju, da ih uzmognu kupiti. A da bi ih mogli otplatiti, trebali su novca i opet novca. Oni su mašine upotrebili, da urod povećaju do najveće visine, ali što su veći bili viškovi, što su mahnitije rasla brda žetve, to su dublje padale cijene. Usred zlatne plime pšenice zarađivalo se sve manje i manje. Pojaviše se nove žitne burze — da se, kako rekoše, spase cijene pšenice. Ali su farmeri vidjeli, da je umjesto toga na tržišne cijene pšenice djelovala spekulacija: postojala je, dakle, za spekulante mogućnost, da igraju na veličinu iduće žetve — a baš to je bilo ono neshvatljivo.

Već i sama legalna trgovina žitom — zar nije ona ustvari neunosna? Zar nisu već odiskona najbolji duhovi utvrdili, da kruh, baš kao i voda i zrak, ne bi smio pojedincima odbacivati korist? Upravo osamdesetih godina, pod dojmom pšeničnog poleta, zahtijevaju ljudi i stranke čitavog svijeta, među kojima inače nema ništa zajedničko, podržavljenje trgovine žitom. U francuskom se parlamentu, u rujnu 1887., diže Jean Jaurès i stavlja prijedlog: *»L'état a seul le droit d'importer les blés, étrangers et les farines étrangères. Il les revendra à un prix fixé tous les ans par une lois«.* (Država ima isključivo pravo da uvozi strano žito i brašno. Ona će ga ponovo prodavati po stalnoj cijeni, koja će se svake godine odrediti zakonom.) Ovaj će prijedlog gotovo doslovno ponoviti u njemačkom Reichstagu ultrakonzervativni poslanik grof Kanitz, jer se sav svijet pobojava makinacija trgovine žitom. Liberalna je Amerika podupire. Zar da se mučki napadne poduzetnički duh? To ne bi bilo američki. Zar državni monopol za trgovinu žitom? To je kasnije, u svjetskom ratu, bilo moguće za neko vrlo kratko vrijeme, ali je uskoro bilo ukinuto. To bi većini Američana nalikovalo na lice faraona ili Ljudevita XIV.: tko zna, tko će sutra biti država?

Što se burze tiče, farmere su uvjeravali, da one služe znanstvenoj standardizaciji proizvoda, procjenjivanju količina žita i prethodnom osiguranju njegova raspačavanja. Umjesto toga su farmeri vidjeli, da je krug trgovaca, koji je od njih kupovao, sklopio sporazum, da nijedan ne će ponuditi više od drugoga, dok su naprotiv spekulanti podržavali promjenljive tržišne cijene. Stari neprijatelj, željeznice, sve je više nabijao prijevozne stope i po mogućnosti prevozio samo ono žito, koje je pripadalo gospodarima željeznica. Kad su se farmeri obratili bankama za pomoć u kreditima, saznali su, da je zakonom zabranjeno pozajmljivanje na agrarne hipoteke. Tako su na farme došli lihvari, davali novac i odmah ustezali jednu četvrtinu. Novim novcem htjedoše farmeri kupiti mašine, koje su se svakih deset godina obnavljale i usavršavale. Ali su one bile preskupe! Zar je, dakle, bilo svršeno s farmerskim staležom,

s potomcima patriota koji su najprije Ameriku naselili, a zatim za Sjeverne države dobili rat za nezavisnost i na kraju veliki građanski rat? Dok su se naizgled protiv njih urotili svi faktori privrede, sinula je farmerima u glavi misao o udruživanju. Nije se skupilo njih nekoliko stotina s peticijama ili revolverima u ruci, da dožive novi poraz, kao oni iz Mussel Slougha. Bilo je stotine hiljada takvih, koji su postali svijesni svoje snage — snage, koja se sastojala u tome, što su ti mnogi »bili u isti mah i kupci i prodavaoci«. To, što je farmerima donijelo pobjedu, bila je novovjeka misao: »gospodarska kooperativa«.

Bio je to »grange«, majur, koji im je kao preko noći pomogao. Majur je bio gospodarski oblik, što je u Srednjem vijeku i najmanju jedinicu učinio samostalnom i autarhičnom. Sredovječni je sitni posjed proizvodio sve sam, i on nije dopustio, da ga trgovci i spekulanti uklope u »svjetsko gospodarstvo«, koje je njihovim proizvodima smanjivalo vrijednost i poskupljivalo im život. Za američke farmere bila je riječ »grange« u posljednjoj trećini stoljeća, dabome, samo usporedba — ali je to bila dobra usporedba: gdje god je neka od njihovih skupina započela organizirati zajedničku kupnju i prodaju strojeva i žita, tu je kičma staleža ojačala. Pojedini su se granges uskoro udružili po distriktima i na kraju po državama. Svaki je distrikt uzeo u službu agente, koji su proizvode distrikta prodavali po najboljoj mogućoj cijeni, a tvorničare prisilili da skupini prodaju jeftinije. U tome je Iowa prednjačila svima državama. Već 1872. bilo je odatle, uz zaobilaženje posredničke trgovine, otpremljeno u Chicago 5 milijuna bušela žita; a pri kupovini mašina uštedjeli su članovi granga već 400 000 dolara. Politiku udruživanja farmera poprimile su s promjenljivom srećom i ostale države. Obilno su se osnivale nabavne kuće, tvornice strojeva i banke; one su dijelom propadale, ali su u mnogo slučajeva iznijele i pobjedu. Misao kooperativa održala se usprkos mnogim protuudarcima i nije se više mogla umrtviti. Oko 1900. bilo je hiljadu, oko 1920. već preko jedanaest hiljada kooperativa — od kojih je, dakako, samo jedan dio, ali ipak njihov znatniji dio, bio namijenjen žitu.

»Samopomoć«: otkad je Samuel Smiles (1812—1904) objavio knjigu pod tim naslovom, svaki je Anglosas mislio, da sudbina pomaže valjanome. Sada je nacija i država, daleko izvan kruga seljakâ, spoznala vrijednost agrarnog udruživanja. Još prije nego što je Theodore Roosevelt, predsjednik pripadnika srednjeg staleža, kroz svoje sjajno zubalo izgovorio apokrifne riječi, da će svakog jutra pojesti za zajutrak po jedan trust, prešlo je javno mišljenje premoćno na stranu farmera. Tu je postojala organizacija, koja se osnivala na dogovoru a ne na sili — i koja je stoga bila snažna. Tu je bio najbolji amerikanizam. Tu su se, bez prolijevanja krvi, oslobodili ljudi iz hvataljki modernog gospodarstva — onako, kako su se oci hodočasnici oslobodili Old Englanda. Kad je zatim 1914. *došlo zakonodavstvo protiv trustova* — i kad su veliki ne baš s nepravom ustvrdili, da je već odavna i savez farma nešto nalik na trust —, bili

su kooperativi ipak isključeni iz ograničenjâ, kojima se zakon oborio na trustove. Tako se seljački stalež zakonodavcima činio općekorisnim. A dobitak, što ga je u ratu i nakon rata ubirao svatko, tko je mogao gajiti i prodavati žito, nije bio na korist samo trustovima. Zarađivali su svi, pa i farmeri.

Od toga je vremena jedva itko vršio na američko zakonodavstvo veći upliv od kruhotvornog staleža. Premda neovisni farmer nije zbog svojih interesa osnovao vlastitu političku stranku. — poput njegova rođaka u Evropi, gdje je, na primjer, u starom njemačkom Reichstagu postojao »Savez poljodjelaca« — ipak je taj neovisni farmer neobično snažno djelovao na demokrate i republikance. Posebna »stranka kruha« ne bi, iz razumljivih razloga, mogla vršiti takav upliv: uvijek se gospodarski interesi mogu bolje izboriti iz pozadine. U svakom bi slučaju William Saunders i O. H. Kelley, koji su u »teškim danima« osnovali »National grange«, izbuljili oči, kad bi vidjeli, što su na gospodarsko-političkom polju postigli njihovi unuci.

Nepotrebno je govoriti, da je u borbama američkog farmerskog staleža sudjelovao i duhovni faktor. U većini je agrarnih klubova, kad su se njihovi članovi u njima skupljali, ležala na stolu otvorena Biblija. I, zaista, ima li još koja knjiga, u kojoj je bilo toliko toga napisano o stvarima, koje se tiču ratarstva, o paranju brazde i o nevolji od skakavaca? Građani države Minnesota rado pričaju, da je njihov guverner Washburn 1877. odredio, da se s govornice čita 91. psalam — protiv »kuge, što ide po mraku, i pomora, što mori o podne«: našto su, kažu, skakavci nestali. Ali mi s nekim čuđenjem čitamo u jednoj knjizi Wesley McCuna, da su »Patrons of Husbandry (dakle »više seljaštvo«) stvorili »Novi Eleusis«: s jednim vrhovnim svećenikom, nadglednikom, kapelanom rizničarom, tajnikom, čuvarom na vratima i učiteljem misterija, s tri dame pomoćnice, koje su na svečanostima nastupale kao Cerera, Pomona i Flora. Možda je taj »Eleusis u Americi« i bilo kostimirano društvo — ipak je u njemu po načinu, kako su se u tim ložama podsjećali na stare agrarne religije, postojao pobožni odnos prema kulturi. Kao što konstatira Louis Taber, koji je dva desetljeća bio »vrhovni svećenik« toga reda, »još se uvijek, kao u doba Izide i Demetre, traži od njegovih članova šutnja«. Ali nisu šutjeli svi »grangers«. I tako saznadosmo za lijep običaj, da je svaki od tih agrarnih slobodnih zidara uza se nosio nož, da »biljku ili granu ne lomi, već da je blago posiječe, da je ne bi ozlijedio«. Nož i tajno bratstvo! Zamislite samo, što bi diktature učinile s članovima takvih redova...

SVAKI ZAKON, KOJI SE DANAS PROPISUJE U KORIST FARmerskog staleža, uživa premoćnu moralnu potporu sviju! To je čudno, jer se veći dio javnosti ne sastoji od seljakâ. Ekonomska suprotnost između sela i grada, suprotnost između proizvođača i potrošača — nije ništa manja u Americi, nego što je bila ma gdje poslije Atene i Rima. Pa ipak naklonost stanovnika velegradova pripada u svemu seljaku.

Američki program farmâ nastoji da za poljoprivredne proizvode postigne takozvanu »paritetnu cijenu«. To znači: neka farmer zarađuje, da može kupiti ono, što njemu treba — pa čak i onda, ako godine inflacije i krize potjeraju u vis cijene svega, što on želi da kupi. Između 1909. i početka Prvog svjetskog rata zarađivao je farmer osobito mnogo. Ako je tada za 100 bušela pšenice ubrao 100 dolara i za te dolarske novčanice kupio sebi novu peć i odijelo, a ženi haljinu, neka on danas — kaže blok farma — sa svojih 100 bušela uzmogne kupiti ista ta dobra. A što kaže gradski proleter, trgovac prekomorskom robom i vlasnik praonice na tu politiku farmerskog bloka? Ne kaže li on: »Što je s *mojom* peći i s *mojim* odijelima?« Začudo, on to ne kaže. Njemu neko viteštvo dopušta da potapše farmerovo rame: »Ti si važniji, dragoviću... Ja to uviđam!«

Takvo razumijevanje za probleme sela u velegradovima Amerike iznenađuje nas toliko stoga, što gradovima ipak mora biti jasno, — ako kandidat, koga oni biraju (bio on demokrat ili republikanac), pripada »agrarnom bloku« — da će taj kandidat vrlo vjerojatno gradskim kupcima podići cijenu kruha, mlijeka i jaja. Ali njima je to svejedno! Prosječni se Američanin raduje, kad u svojim novinama pročita, što je stopostotni agrarac, kakav je onaj čuveni Bob La Follette, nekoliko puta rekao u senatu: »Problem seoskog radnika star je kao civilizacija i mlad kao današnje jutarnje novine...« On potpuno svijesno zaboravlja, da se to njega zapravo ništa ne tiče. Ta je velikodušnost gradske većine prema seoskoj manjini nešto u suštini sjajno, i ona je naskroz američka. Kako je evropski građanin još prije nekoliko godina mislio o evropskom seljaku? Čovjek, kakav je bio Friedrich Veliki, mogao je, dakako, staviti na papir: »Agrikultura je prva od svih umjetnosti. Bez nje ne bi bilo ni trgovaca, ni poeta, ni filozofa« — ali je takva izjava mirisala na »razgovor za stolom prosvijetljenih ljudi«. Ono, što tada nije ni izdaleka pošlo za rukom nijednom od filozofa, pošlo je, začudo, za rukom nekoj drugoj moći.

To je *djelo literature!* Još malo, pa bi se moć literature mogla usporediti s moću, koju je nekada posjedovala religija. I literatura je, kao nekoć religija, potpuno suverena. Možda se samo čini, da je načas vodi na uzici politika ili ekonomija, ali njoj odjednom prodre u svijest, da je slobodna, pa raspali jedan snažan udarac u podbradak službenom gospodarskom sistemu, koji upravo vlada. Budući da u demokratskoj

državi zaista vlada sloboda mišljenja, to je moć literature neograničena. Literatura mobilizira sve što postoji, od idealista do snoba, od ganuća do radoznalosti, samo da pobijedi. Ona nagoni dobar dio nacije, da konzumira romane i kazališne komade, koji se toga dijela nacije... ništa ne tiču? To bi bilo premalo! Koji i samu socijalnu podlogu čitaoca stavljaju u pitanje! Kad netko, tko posjeduje bankovnu knjižicu, polazi na *Duhanski put* Erskina Caldwella (a taj se seosko-proleterski komad davao više od dvanaest godina na Broadwayju, u gradskoj žili kucavici Amerike), onda on radi protiv svojih interesa, kao francusko aristokratsko društvo, koje je u 18. stoljeću polazilo na Beaumarchaisova *Figara*.

To je moć literature. Ona je u američkom osjećanju između 1910. i 1940. stvorila golemu razliku. Čovjek ne osjeća, da je u tom razdoblju živjela samo *jedna* generacija. Ako se ogledamo u knjigama, razabrat ćemo, da više nije na životu nijedan ideal »merkantilnog doba«. Danas se više nitko ne bi mogao oduševljavati za »gospodarske pionire«, za »cezarske likove, koji su utemeljili sreću svojih sugrađana«. Lik, kakav je Vanderbilt, ne bi zaista danas više mogao biti junak američkog romana. Možda neki prvak privrede još uvijek vlada, u politici i u realnosti. Ali u duhovnom životu nacije on je »sine arte et littera«; nikakvo umjetničko djelo ne otkriva crtu, koja simpatično objašnjava njegovu egzistenciju.

Američki vodeći romani su agrarni romani, i oni su posvećeni malom čovjeku. U proznoj poeziji Pearl Buckove stoji između strpljivog seljaka i njegove »dobre zemlje« poplava, revolucija, suša, zaraza i kuga; na kraju krajeva pobjeđuje on sve protivnike. I u Evropi su već odavna uvidjeli važnost dobrih seoskih romana, ali kad su ti romani stigli u Evropu, probijali su se tek vrlo polako. Uzrok te bojažljivosti bio je u samoj povijesti kontinenta i u psihologiji obrazovanih... Može se reći, da svi seoski romani poslije Francuske revolucije potječu od dvaju velikih Švicaraca. Jedan je od njih bio sentimentalac, a drugi realist: Jean Jacques Rousseau, koji je pisao francuski (1712—1778), Jeremias Gotthelf, koji je pisao njemački (1797—1854). Oni su postavili temeljni kamen jedne zgrade, ali ona nije bila izgrađena. Švicarci nisu mogli baš zbog svoje krajine dati seoskom romanu snažni impuls. Švicarska je zemlja seljaka stočara. Tu je mogao rasti »ep mlijeka«, a nikako ep žita. U »Atlasu švicarske etnografije« bavi se Richard Weiss vrlo opširno rijetkošću kruha u nekim dolinama Švicarske. »Kad je netko u Arthu, tipičnom pastirskom kraju, oko 1860. do 1870. nosio kući hljeb kruha, pitali bi ga: *Händ ir öpper chrank dihäim?* (Zar imate u kući bolesnika?). — Stoga su kruh ponajčešće skrivali ispod pregače«. A čime se još i danas u nekim kantonima povećava nedovoljna količina krušnog brašna? Sušenim kruškama i orasima, dakle dragocjenošću, do koje se u Švicarskoj, zemlji voća, često dolazi lakše, nego do žita.

Pjesnici žita ne rađaju se među brdskim livadama, već u dubokim dolinama. Tokom 19. vijeka zastirao je u Francuskoj i Njemačkoj indu-

strijski dim seljačkom romanu sunčano svijetlo, koje mu je bilo potrebno za razvoj. Za Norvežane bi Knut Hamsun postao narodni pripovjedač, da je pjevao o bogatstvu rudnika, šuma i ribolova. Umjesto toga pisao je *Blagoslov zemlje,* agrarni roman, koji se kod kuće spominje s velikim poštovanjem, ali se mnogo ne čita. Dogodilo se na Istoku, u nizinama Poljske i u beskrajnoj Rusiji, da je seljački roman postao svjetskom literaturom. Tu se rodio, pokraj Tolstojevih i Gorkijevih djela, roman u četiri sveska Poljaka Wladyslaw Reymonta *Chlopi* (»Seljaci«). Bio je to epos seljaka sviju vremena.

Bezvremenost i prostranost zemlje morale su i u Americi stvoriti velike agrarne epose. Tu, gdje su gradovi bili gradskiji, nego bilo gdje u ostalom svijetu, ostalo je selo još uvijek seosko. Tu su ljudi živjeli jedni pokraj drugih u mješavini mnogih razdoblja; pokraj nagomilanih industrija, kojima se iz neboderskih poslovnica upravlja pomoću telefona, postojala su mjesta, dva dana putovanja daleko, gdje je još uvijek trajala pradavna borba između ratara i pastira, između farmera i ranchera — drevna borba, kakva se u Evropi ugasila još prije 2 000 godina.

To, što se agrarni roman mogao baviti »dnevnim problemima«, baš to mu je u Americi dalo snažni polet. Svi ti romani veličaju »neustrašivog malog čovjeka«. Tko poznaje mijene literature, taj zna, da je i to moda, koja će možda već za nekoliko godina ustupiti mjesto drugoj nekoj modi. Pa ipak je fenomenalno, što milijuni ljudi — koji nikad u svom životu nisu čuli o Liebigu ili o viscountu Townsendu — odjednom znadu iz svojih omiljelih romana, što je to »iscrpenost tla«, »plodnost«, »ozima pšenica« i »suzbijanje štetočinja«. Tako je izniklo sjeme, koje su 1899. posijali Frank Norris i Edwin Markham. Tome se naoko protivi, što propitkivanje u pučkim knjižnicama pokazuje, da se »Octopus« jedva još čita. Ali se zato čitaju Norrisovi sljedbenici, koji su za njim pošli na selo i pustili korijenje u probleme farme i kruha: Caldwelli William Faulkner, John Steinbeck. Postoje za to valjani razlozi. Oni su američkoj grudi bliži, nego što je bio Frank Norris. Taj je utirač putova pisao odviše francuski. U njega se vršak ideje i riječ oblikovala s odviše klasičnom lakoćom. Tu se kao u nekom procesu i kao u Zole rješavaju svi računi: Norrisovi farmeri, bili prijatelji ili neprijatelji, svi su govorili kao advokati. Naprotiv obitelj Joad, junakinja Steinbeckovih *Plodova gnjeva,* zapravo uopće i ne zna govoriti; a tek obitelj Jeeter, koja korača *Duhanskom cestom,* ona odaje, kad hoće da kaže, što želi, neko životinjsko mucanje, jedva nešto vrednije od fizičkog. To je suprotni pol od onoga, kako su u romanima govorili prije četrdeset godina seljaci, kad se činilo kao da su upravo čitali Henry Georga. Današnja moda (to *jest* moda) podsjeća opet na ono vrijeme, kad »seljak nije imao usta«; na ona vremena Srednjega vijeka, kad on zbog svoga nemušta govora nije mogao pred njemačkim carem iznijeti svoje jade. Sada eto, jadikuju za njega pjesnici. I oni to čine *tako,* da misli ne izriču oni sami, već puštaju da ih izreknu okolina i prilike. »*Jou'll lose*

it if you talk about it (vi ćete to izgubiti, ako budete o tome govorili)« rekao je jednom prilikom Hemingway, a vrhunac je estetike Ford Madox Forda u zahtjevu (koji već sutra ponovo ne će važiti): Glavni je cilj romanopisca, da čitalac zaboravi, da autor uopće i postoji; štoviše, da zaboravi, da uopće i čita neku knjigu.

Okolina i prilike seljaka! Pjesnici nisu uvijek pomni sabirači — i baš su Steinbeckovi protivnici neumorni u predbacivanju, da on okolnosti i činjenice nije prikupljao kako treba. Takvih odnosa, kakve on opisuje, nema, kažu, u Oklahomi i Kaliforniji! Steinbeck je, vele, poput Beecher-Stowove u *Čiča Tominoj kolibi,* u svemu pretjerivao ... Ali da li je on dobro pogodio zbilju ili nije: ima jedan stupanj istinitosti, koji kao nebitno zanemaruje pitanje, »da li se nešto moglo u zbilji tako odigrati«. I tako romani agrarnog realizma i njihovi mnogobrojni derivati na pozornici i u filmu s pravom zadržavaju svoju popularnost; pa čak i onda, ako se pokaže, da njihov realizam možda i nije tako realističan, kako to misle njihovi autori i čitaoci. *Etika* je ono, što je važno.

131

ETIKA. SVE TE KNJIGE OPISUJU HRABRE MALE LJUDE. BILI oni sretni ili nesretni: samo onaj, tko zna, što taj hrabri mali čovjek znači za Ameriku, samo taj razumije Ameriku. Amerci su potrebni uzori. Lice srednjeg farmera, koje s lulom u ustima gleda iz filma; ruka na brzinskoj poluzi malih kola, koja tandrču u obližnji grad, da izvrše svoje nabavke, lik s malim zadovoljnog sitnog seljaka, punog humora i poštenja: to su slike, koje su narodu drage. Veleposjednik je naime (onaj, koji je u Evropi kroz stoljeća zapovijedao kulturi) ostao u Americi anoniman. Njega nije nitko vidio ... Pšenični se magnat nije nigdje na Zapadu razvio u neku vrst seoskog plemstva — onako, kako se prije dvije stotine godina razvio gajilac duhana i pamuka na Jugu. Možda uglavnom stoga, što pšenični magnat u lovu prema Zapadu nije postao pravi sjedilac. Veleprofit od gajenja pšenice ovisio je o odviše mnogo faktora, a zemljišni je magnat bio svijestan da se ne će dugo održati. Njegova bezobzirno iskorištavana velefarma bila je ubrzo iscrpena, on je za nekoliko godina putovao dalje. (Bila je to drevna pastirska manira, stara 5 000 godina, premda danas više nije putovala stoka, već usjev sa svojim traktorima.) Tu se, dakle, kultura nije rodila — čak ni ona aristokratska: jer milijarder nije pomišljao na to, da sebi negdje sagradi zamak, s društvenim središtem, s poslugom, glazbenicima i seoskim učenjacima — onako, kako su zemljišni magnati Ugarske u 17. i 18. stoljeću imali svoje dvorove, na kojima je mogao živjeti jedan Haydn. Novac, koji mu je donosila zemlja, nije bogataš trošio na selu, nego u velegradu ili na francuskoj rivijeri, baš onako, kako je to činio veleposjednik u antičkom Rimu.

Za stopama putujućeg pšeničnog kapitalizma zemlja bi — sa svojim napuštenim kolibama, sa svojim ruševnim seoskim crkvama i propalim školskim zgradama — ogrezla u rugobi, da nije bilo *majura*, duha sitnih ljudi, koji su hrabro ostali na grudi. Knjige, koje Veliki nije čitao, ponijeli su oni do zimskog ognjišta, svoju su djecu slali u školu, čuo se radio, glas zemlje oživio je od prijaznih slika. Istina, naišle su krize, teške krize. Ono, što je zaprijetilo farmerskom staležu (1928) bilo je prije svega nazadovanje sveukupnog gospodarskog stanja; srozao se lažni prosperitet, posljedica dobivenog rata; pojavila se hiperprodukcija, kriza raspodjele, kriza banaka. Ali su, ponajviše u pravi čas, iz sredine kulturnog staleža izniknuli političari, koji su znali, kako tu treba pomoći: na primjer McNary, koji je 1927. predložio nacrt zakona o subvencijama, kome je bila svrha da spriječi pad cijene agrarnih proizvoda ispod nekog minimuma. Ili potpredsjednik Sjedinjenih Država Henry A. Wallace, koji je predložio, da vlada zakupi i od obrađivanja *isključi* dovoljno zemlje, tako da se nazadovanje produkcije seoskih gospodarstava uskladi s nazadovanjem industrijske proizvodnje. Ljudi su u čudu gledali, kako se odjednom opet vraća engleska *»enclosure«;* ali ako je ona nekoć u Engleskoj izrasla u nacionalnu katastrofu, jer se obrađivalo premalo zemlje, djelovala je u Americi u smislu nacionalne koristi, jer je zaustavila hiperprodukciju. Ta je Wallacova mjera podržala cijene i dala zraka farmerskom staležu. Početkom tridesetih godina mogla je Amerika zaista o sebi reći, da je razumjela *Demetrinu opomenu.* Opomenu, kojom je ratarstvo već 6 000 godina opominjala povijest. Svejedno, je li to Sotona, Mojsije, Quesnay ili Liebig; iz različitih zvukova njihovih misli čulo se uvijek jedno te isto: samo slobodni i sretni seljački stalež čini da nacija dalje živi.

»Pa neka bude još i više kriza: mi ćemo svaku svladati. Ostat ćemo na zemlji, ponašat ćemo se kao ratari, a ne kao pastiri, koji gone stoku.« Farmer, koji je izrekao te riječi, obrađuje svoje sitno gospodarstvo sam; žena i djeca su njegovi pomagači, inače su njegove sluge samo mašine. On pripada klasi ljudi, koji ne jure luđački za dolarom; o njemu i o njemu sličnima ovisi četrdeset milijuna ljudi. O njegovu djelu pjevao je pjesnik Joaquin Miller, kad je bradat, u potkovanim cipelama krstario ulicama San Franciska:

Who harvests what his hand hath sown
Does more for God, for man, his own
dares more than all mad heroes dare.

Tko žanje, što u polju sije,
više čini Bogu, sebi, svijetu —
više nego ludi junak smije.

USTANAK ZEMLJE

132

ZA TO JE POTREBNO PRIJATELJSTVO PREMA ZEMLJI. SVA nas povijest obrađivanja zemlje uči: između čovjeka i zemlje mora postojati prijateljstvo, ako se hoće, da njiva čovjeku rodi. Samom vlašću nije učinjeno ništa. Baš naprotiv: prirodne katastrofe od 1934. mogle su pokazati, da je odnos između čovjeka i zemlje još odviše nalikovao na krivi odnos između gospodara i sluge. I buknula je buna zemlje.

Atenske su zanatlije, kažu, imali na svom grbu dva božanstva: Atenu, božicu mudrosti i boga kovačke vatre, Hefajsta. Kad se udruže mudrost i tehnika, kliče Platon, nastaje industrija i narodna sreća.

A što će biti, kad se tehnika više ne bude slagala s mudrošću? Kad ona pretjera u svojoj ulozi? Legenda priča, da je bog kovača počeo napastovati djevičansku božicu Atenu. Proganjao ju je izvan grada, vitlao je oko bedema u polje i htio je silovati. Čađavi, hromi mužjak bio je snažan: on je obuhvatio božicu straga, ali njoj pođe za rukom da se iščupa i da ga petom udari ispod pojasa. On se srušio u brazdu, muška mu se snaga odapela, i Zemlja mu rodi Erihthoniosa.

Dobri je bog kovačke vatre, pronalazač mnogih umjetničkih predmeta, mogao, dakle, biti i razvratnik. To nas uči ova dubokoumna legenda. I 2 000 godina kasnije shvatio je i američki pjesnik John Steinbeck tehničara Hefajsta kao nasilnika. Premda je Steinbeck znao, da bez oranja — dubokog oranja! — nema kruha, on je ipak u oranju vidio akt sile:

Čovjek, koji je tu sjedio u svom željeznom sjedalu, nije uopće ni izgledao kao čovjek. U rukavicama, s naočarima, s gumenom maskom preko nosa i usta, bio je samo jedan dio mašine, monstruozni, umjetni robot. Grmljavina mašinskih cilindara tutnjila je zemljom; ona se već bila ujedinila sa zrakom i zemljom, koja je kanda od straha treperila zajedno s njom... Čovjek se možda divio tome traktoru... njegovoj blistavoj površini, silnom naletu njegovih motora i orljavi eksplozija; pa ipak on nije pripadao njemu. On je sjedio visoko na stroju, koji nije sam stvorio — a iza traktora kotrljale su se ploče, koje su zemlju sjekle noževima. To više nije bilo oranje; to je izgledalo kao neka kirurška operacija, koja je bila zemlji nametnuta, kad je, već jednom rasporena, bila prebačena udesno, gdje ju je drugi red ploča i noževa ponovo dočekivao, sjekao i bacao ulijevo... A za noževima je dolazila mehanizirana brana i češljala je i češljala željeznim zubima, tako da su se i najmanji grumeni zemlje još jednom drobili i pretvarali u prašinu.

Za branom dođoše dugački oplođivači — mehanizirani oplođivači, dvanaest svinutih spolnih uda nemani, koja je bila izlivena u željezari: njihov je orgazam bio čisti mehanički orgazam, oni su silovali metodički, ali su svoj akt obavljali bez slasti. Vozač je stolovao visoko na svom sjedalu i bio, dabome, ponosan na ravnu ravcatu brazdu, koju je parao, a kojoj on ipak nije ništa pridonio. Ponosan na traktor, koji nije bio njegov i koji nije mogao voljeti; ponosan na moć, koju uopće nije posjedovao... Žito je šiknulo u vlat i bilo požeto, a da ni on ni itko drugi nije držao u ruci grumen od sunca tople zemlje, niti ga ijednom zamišljeno razmrvio. Nitko nije taknuo sjeme, koje je tu bilo poniklo. Ljudi su jeli, ali nisu više imali nikakav dodir sa svojim kruhom. Zemlja je rađala — ali pod prijetnjom željeza. A pod željezom je i smalaksavala. Više nije, kao nekoć, sudjelovala u ljubavi i mržnji, u kletvama i molitvama. Zamorila se, i malo po malo umirala.

Zemlja je male plugove, koje su vukli volovi, lako podnosila. Ali kad je sada Demetra na sebi osjetila teret mašina od mnogo milijuna funti, počela se ljutiti. Kao što se nekoć iz zagrljaja tehnike otela božica mudrosti, tako se sada protiv tehnike počela dizati američka zemlja.

Lađe, koje su oko polovice ožujka 1934. brodile prema Virginiji, vidjele su nešto neobjašnjivo. Usprkos jasnom sunčanom sjaju bila je obala Amerike zastrta crnim velom, kao da su se milijarde tona ugljena raspršile u atome i zgusnule zrak kilometre visoko. Taj je crni medium letio velikom brzinom od sjevera prema jugu. Kad su lađe došle bliže, skupila se prašina oko njihovih dimnjaka i oko brodske ograde; ne siva i žuta, već crna prašina. Bila je to zemlja Amerike, koja se popela poput brda visoko, koja je nekud poigravala zrakom; koja je mornarima i putnicima na moru prodirala u pluća, nagonila ih na kašalj i osljepljivala. Kakva je to katastrofa zadesila kontinent sreće?

Da, bila je to *prirodna katastrofa* — koja je u svojim gospodarskim razmjerima bila mnogo teža od katastrofe Pompeja. Ali to, što se ispraznilo na nedužne ljude, nije bila sila podzemnih duhova, kao ono 79. godine n. e., već je grešni čovjek sebi sam stvorio tu katastrofu. Već su ga pedeset godina opominjali, da pretemeljito i preduboko usitnjavanje zemljine površine pomoću gorostasnih plugova oduzima grudi njezinu čvrstinu i masnu težinu. »Glavno je, da gruda meni rodi!« rekao je on, smijući se tvrdoglavo, i orao dalje. Traktorski su plugovi grmjeli sve dalje, kroz djevičansku zemlju, preko travom obrasle prerije. »Zemlja, koju orem, pripada meni. Nitko mi je ne može oteti!« Ali je sada netko došao i zemlju mu odnio. Bio je to vjetar, drevni dušmanin. Vjetar je uzeo smrvljenu zemlju i ponio je stotinu milja daleko.

Prema statistikama nije vjetar 1934. puhao žešće nego prijašnjih godina Bio je to dobri ekvinokcijalni vjetar, koji je potrajao nekoliko dana, i ništa više. Ali je nekoliko godina prije toga vladala *suša;* u atome smrvljena, naročito suha zemlja izgubila je zbog nedostatka vlage još

više od svoje težine: vihor ju je poduhvatio — i farmeri su čas kasnije vidjeli, kako u crni veo zavijena Demetra leti nekud do neba visoko.

Kakve li tragedije! Tu je grudu Američanin u tri kruta stoljeća isprkosio od šuma i prerija. Toj su grudi posvećivali svoje misli Squanto i oci romari, Oliver Evans, Washington, Thomas Jefferson i Lincoln, zbog nje je granica bila pomaknuta dalje na zapad, zbog nje su preprćena brda i sasječene nove šume. Zbog njive su Edward Everett i Theodor Roosevelt držali govore, zbog nje su farmeri vodili bitke, Pittsburgh je zbog nje gradio svoje čelične plugove, zbog nje su, radi suzbijanja štetočinja, mobilizirani kemija i otrovi. Španjolci su, kako pripovijeda Varro, godine 40. pr. n. e. molili Augusta, da im pošalje vojnike protiv najezde divljih kunića, ali je žito bilo izjedeno prije nego što su došli vojnici. U Americi nije nitko morao moliti. Uvijek je bilo zaklada, univerziteta i novca. Polja je opasivao sanitarni kordon; tu nije smjela nekažnjeno ući nijedna hesenska mušica ni ijedan žižak; protiv stotinu ličinaka insekata napisano je stotinu različitih doktorskih radova. Nisu to bili Evropljani, koji su dotada bili čuveni i razvikani zbog svoje temeljitosti, već su to kanda bili Američani, koji su, kao učenjaci na polju ratarstva, natkrilili sav svijet. I sve to sada uzalud? Kakva katastrofa — tlo je sâmo otkazalo službu!

Koprena prašine, koja je hujila preko kontinenta, zavijala je u maglu gradove i prodirala u ljudske organe za disanje. Posljedica toga bile su upale pluća; prvi su umirali dojenčad i starci. U stajama i na pašnjacima plašilo se blago, provaljivalo iz njih i ugibalo u divljini. Prašina je prodirala svakamo; ona je gušila i zatrpavala mlade usjeve. Nekoliko mjeseci kasnije navalili su silni prolomi oblaka i izazvali novu veliku katastrofu sjetvene zemlje. Što je ostavio vihor, podleglo je eroziji uslijed vode. »Pšenične oluje i poplave«, reče tada Paul B. Sears, poljoprivredni ekspert u Oklahomi, »samo su prividne suprotnosti. Uzrok im je jedan te isti: tlo je uništilo *izrabljivačko obrađivanje.* Kad udari suša, leti mekota s njiva. Kada pada kiša, nema spužve, koja bi u humusu zadržala dragocjenu vlagu. Ona otječe, nosi sa sobom humus... Voda se ne smije obuhvatiti nasipima tek onda, kad već stvara bujice! Svaka se kapljica mora iskoristiti za vegetaciju. To bi moglo učiniti samo spužvasto, tamno tijesto, gornji sloj svake dobre zemlje... Njega sada više nema!« — »Pješčane oluje i poplave samo su predznaci sila, koje se sabiru protiv nas«, opominjao je Sears, »još je vrijeme, da naše poljoprivredne metode uskladimo s onima u Evropi, da zemlju njegujemo, umjesto da je izrabljujemo!«

Što je Sears mislio pod *»evropskim metodama«*? Veliki i mali farmeri nisu još uvijek primjenjivali »godišnji plodored«, što su ga u 18. vijeku preporučivali Englezi (ma da su ga Američani već odavna učili u svim seminarima). Nije samo bezobzirno oranje, i trajna je monokultura jedne te iste žitne sorte isušivala grudu i tako išla naruku eroziji. F. Miller i Krusekopf su još prije 1934. izračunali za državu Mis-

souri, da su ondje, gdje se na evropski način naizmjence sijala pšenica, kukuruz i djetelina, propadale uslijed otplavljivanja prosječno samo tri tone zemlje godišnje, dok je ondje, gdje se gajila samo pšenica, upropaštavala erozija deset, a gdje se gajio kukuruz čak dvadest tona zemlje. Statistike su izračunale, da će pri pravodobnoj izmjeni plodina dobra zemlja Missourija djelovati kao dobavljač žetava još 365 godina, pri jednostranom davanju prednosti pšenici još samo 100, a pri trajnom gajenju kukuruza samo 50 godina.

Kad su u 18. stoljeću Arthur Young i ostali reformatori preporučivali »plodored«, oni su to zacijelo činili samo stoga, da pojačaju plodnost. Ali je taj plodored čuvao (što se tada uopće nije znalo) zajedno s kemijskim osobinama i *fizikalne* osobine tla! Plodored je bilo ono, što je sprečavalo, da se gruda ne raspada. U Missouriju je, kao što je dokazao Hans Jenny, stručnjak porijeklom iz Švicarske, opala humusna i dušična sadržina zemlje za 35 postotaka — ona je za poljoprivredu izgubila vrijednost! —, kad je vjetar počeo da je odnaša... A kako ovdje, tako se to dogodilo i ponegdje drugdje: trećina kultiviranog tla bila je na putu da postane bezvrijedna...

Drugi jedan stručnjak, I. N. Darling, vidio je to još oštrije: »Budemo li u idućih 35 godina eksploatirali tlo kao dosada, naći ćemo se u Americi pred nacijom gladnih usta i pred propašću civilizacije. Krivulja gustoće stanovništva sjeći će 1960. padajuću krivulju obradive zemlje. Svaki će Američanin imati za vlastitu ishranu po jedan hektar zemlje. To će onda biti kineske prilike: jer Kinezi baš zbog toga i gladuju. Mi Američani radimo već 100 godina na tome, da intenzivnom poljoprivredom upropastimo svoju zemlju«.

133

JOŠ SU DUHALE CRNE BURE, JOŠ JE POPLAVA ODNAŠALA sjetvenu zemlju, još su jadikovali stručnjaci, kad je visoko uzdignuta ovratnika izišao iz ministarstva poljoprivrede u Washingtonu neki čovjek i u to trostruko mahnitanje viknuo »Stoj!« Taj je čovjek bio ministar poljoprivrede Henry A. Wallace, sin farmera, koji je ujedno bio i teolog. Otuda je u toj obitelji bilo uobičajeno, da se usprkos svemu zemaljskom bavljenju s poljoprivredom i prodajom žita, nisu zanemarivali veliki kršćanski aspekti i činjenice.

U to vrijeme Henry Wallace nije više bio isti onaj čovjek dvadesetih godina s bojnim poklikom »Bolji prirod na manjim poljima!« — kakvim ga je Paul de Kruif svijetu prikazao u svojim *Borcima protiv gladi*. Ne, pastorskom sinu Henry A. Wallacu, praktičaru i majstoru odgajivaču, postalo je otada jasno, da je nad zemljom počinjeno nešto, što Biblija naziva grijehom. Puštalo se, da zemlja radi kao radom pre-

opterećeni sluga i nije joj se davala subota. Wallace i njegovi prijatelji bili su već odavna za to, da se u Americi ratarstvo *ograniči*, pa su izvojštili zakon, koji je u sve većim brojkama izuzimao zemlju iz proizvodnje. Više se ne isplaćuje, rekao je Wallace još prije više godina, da farmer izvlači iz umorne zemlje i posljednji bušel. Pravilo opadajućeg priroda počinje se već osjećati; treba troškove proizvodnje smanjiti pomoću manje intenzivnih metoda. Ministarstvo poljoprivrede objavilo je 1934., da će još u tekućoj godini pretvoriti 2,5 milijuna hektara oranica u livade. To nisu više bile misli čovjeka, koji se nakanio da suzbija hiperprodukciju, da bi mogao zaštiti cijene; tu je već duh, koji dobro razabire, što se zbiva, uzeo u obzir velike fizikalne činjenice.

Wallace je farmerima, koji su bili voljni da svoja polja opet pretvore u pašnjake, obećao državnu pomoć. Dakle vraćanje žitnih predjela u predjele livada i šuma! — A zašto? Jer livadska trava zemlju veže. Jer vihor takvu zemlju ne može odnijeti i kao ubitačni živi pijesak sasuti na susjednu livadu. Izuzimanje čitavih predjela iz obrađivanja bio je dotada čisto ekonomski zahtjev; sada su fizikalni razlozi od toga stvorili poljoprivredni program. Neka korijenje trava i drveća — prije svega šume! — drži zemlju na okupu i zaštićuje je od vode i vjetra. Svako žitno polje treba smjestiti u neki zaštitni pojas. Gdje se to već moglo vidjeti? Ljudi, koji su poznavali Evropu, pogledali su jedni drugima u oči i rekli: »Dopustimo, da se u Americi stvore evropski krajolici!«

Zašto čovjeka pri pogledu na miješane krajolike obuzima tako duboko zadovoljstvo? Tu se steru jezera, šume i brežuljci, žitna se ravnica svjetluca vodotocima, između njih se vijugaju ceste i tamna tresetišta... Zašto je to tako, i zašto je to lijepo? Svaki će slikar na to odgovoriti: »To mora tako biti, jer tako *jest!*« Možda slikar sluti, da je »lijepa krajina« već hiljade godina uvijek skladna mješavina biološki zdravih faktora. Demetrino je žitno polje, najmlađa krajina, koju su stvorili ljudi, moralo bez sumnje nastati na račun starijih formacija, na račun šume, jezera i stepe. Ali kako je smjelo jedno da siluje i otjera drugo? Na sceni zemlje stoje čudno suočeni glumci: drveće, džbunje, livade i vodotoci.

Kad u dnevnicima Leonarda da Vincija čitamo, da je Zemlja živo biće, stijene kosti, bilje kosa, voda krv, onda moderni čovjek pomišlja na pjesničko pretjerivanje, a liječnik čak na paranoidne ideje. A kako je to realistično! Zemlja je organsko tijelo, kroz koje kruže zajednički sokovi. Sve se uhvatilo u jedno kolo. Sve, što na zemlji raste, sve je to povezano zemljom i zrakom, a i pod zemljom i nad njom, klimom i podzemnim vodama. Sve se jedno s drugim bori ili se uzajamno pomaže. Onim tajanstvenim načinom — koji umjetnički smisao odviše plitko naziva »harmonijom«, a bit će mnogo bolje, ako se kaže ravnoteža — po kome jedno bez drugoga ne može da opstoji.

Nijedan oblik krajine, pa ni žitno polje, ne smije kvariti ostalo domaćinstvo zemlje. — Zar posjeći šumu, da Pompej dobije ratne lađe

za progon gusara (a gusare treba progoniti, jer oni sprečavaju dovoz kruha) — ili posjeći šumu, da New York može 1950. čitati više novina?! Sjeći šume zločin je protiv domaćinstva prirode, u svim okolnostima, jer šuma gradi atmosferu. Iz gorostasnih pluća lišća dobiva zrak svoju vlagu, a samo u vlažnoj klimi može zemlja rađati žetvama. To se zna... ali se mnogo toga ne zna! Tu je, na primjer, ono, što šalje močvara. »Što daje močvara, osim malarije? Dalje, dakle, s tim ostatkom!« dekretira tehničko doba. Ali — razmišlja švicarski poljoprivrednik Ehrenfried Pfeiffer u svojoj knjizi o plodnosti i održavanju tla — možda je baš ta močvara dobavljač vlage u zraku za svu okolišnu ravnicu. Možda tek ta močvara omogućuje stvaranje rose u sušno vrijeme. Što dobivamo, ako prema idealu tehničkog doba te močvare pretvorimo u nekoliko hektolitara (sic.?!) plodnog tla — a što gubimo? To treba ocijeniti.

Za život cjeline ima sve biološko značenje. I kao što u Bibliji piše: »Svaka stvar ima svoje vrijeme«, tako svaka stvar ima i svoje mjesto, s kojega se ona ne smije iščupati. Tu ona dobro stoji! Neka stoji prerijska trava, i neka nitko preko nje ne vuče plug. To su Američane naučile velike pješčane oluje i poplave. Demetra, sjetimo se, nije samo božica žita, već božica raslinja uopće. Ona zaštićuje Svoje i opominje narode.

134

ONO, ŠTO JE AMERIČANIN MORAO UČITI, BILE SU POSVE nove stvari — ali je Američanin rado učio. Isprva se stanovnik gradova samo čudio, kad je na jeziku očutio čulnu činjenicu crne prašine. Zatim je saznao za njene uzroke i pokazao želju da ih isključi. Država je širila poznavanje uzroka i brojke ondje, gdje se učilo po službenoj dužnosti: u školama. Već su i najmanja djeca znala, da Mississippi godišnje u nepovrat nosi 300 milijuna tona plodne zemlje u Ocean. Što je bilo bliže, nego da se grade gorostasni nasipi? Roditelji te djece slali su ministarstvu poljoprivrede pisma — i »Borba protiv erozije!« postade tada nacionalnom lozinkom. Narod u Sjedinjenim Državama zasukao je rukave. Milijuni ljudi izgubili su sve, što su imali, ali su volja muskula i nepobjedivi optimizam pokazali katastrofi zube. Zar u sretnoj Americi područja gladi? Novac je tu, razumijevanje je tu — zašto da se, dakle, pomoću nove, bolje tehnike ne izglade grijesi stare tehnike? I bi osnovan vladin ured za *»Soil Conservation«*, za održavanje tla — a to je bio više nego običan ured. Kao što se u rimskom konklavu kardinali ne udaljuju, dok nisu izabrali novoga papu, tako se ovdje stručnjaci jedni drugima zakleše, da će otkriti novu tehniku, koja će zauvijek zaustaviti smrtonosnu eroziju.

Ta će tehnika postati važna za sav svijet. Srednja i Južna Amerika su danas — kako je to međutim objasnio William Vogt u *Road tu Survival* (»Zemlja se osvećuje«) — mnogo jače ugrožene od sjevera. Tu je, na primjer Mexiko. Kruh je ondje sitnome seljaku nešto nepoznato; on se hrani ponajviše »tortillom«, plosnato pečenom kukuruznom pogačom. Ali baš je taj »vječni kukuruz« ono, što prouzrokuje raspadanje njegove grude. Kukuruz nije prije 500 godina samo Aztekima nametnuo krvne žrtve: ne, danas je on glavni krivac, što vihor pretvara u pustinju sve više sjetvene zemlje. Kao što ne sluti većina Južno-Američana, tako ni jugoistočni Azijati ne slute opasnost, kojom im prijeti erozija. U tim siromašnim, ali prenapučenim zemljama nema prije svega novca, kojim bi se, pomoću radne snage i naučnih metoda, djelovalo protiv raspadanja dragocjenog tla. »Već je čak i Afrika ugrožena. Ona zbog vjetra i plahih olujnih kiša gubi i ono malo plodne zemlje, što je posjeduje«, piše Jean Paul Harroy 1944. u svojoj knjizi *Afrique, terre qui meurt*.

Schiller se jednom u dva distiha čudio, kako je čovjek ustvari slabo sposoban za »predviđanje«. On može planirati za deset mjeseci unaprijed; to dokazuje ratarstvo; jer čovjek para brazde i sije. Zatim Schiller nastavlja, čudeći se: »... a skanjuješ se da u brazdu *vremena* baciš djela, koja će, mudrošću posijana, tiho cvjetati u vječnost?« Čovjek, dakle, naginje ravnodušnosti prema onome, što će se dogoditi za dvije stotine godina. S druge strane, njega draška — kad je već jednom prosvijećen, — da s punom odgovornošću djeluje za budućnost. Baš Amerikanin s lakoćom priznaje pogreške, čim stvori odluku, da ih se kloni. On je 1934. izgubio svoju prvu rundu protiv pješčanih oluja, koje su ustvari bile »ustanak zemlje«. Protivnik ga je pregazio. Kad je 1947. poplava Missourija otplavila više od 115 milijuna tona plodne zemlje i upropastila jednu četvrtinu svekolike žitorodne zemlje Iowe, tada farmeri više nisu bili tako bespomoćni, jer je međutim predsjednik Franklin D. Roosevelt u Washingtonu prodrmao kongres. U svom velikom historijskom govoru od 3. lipnja 1937. uzviknuo je opominjući: »Priroda nam je toliko puta upućivala svoje opomene i pouke, koje nismo poslušali kako treba. Pješčane oluje, poplave i suše traže, da sada djelujemo bez oklijevanja, ako želimo da našem potomstvu spasimo prirodne izvore dobara... Mi moramo gledati daleko u budućnost! Ta priroda je nas naučila, da nije više voljna trpjeti, da je zlostavljaju ljudske ruke...«

On je kanda govorio o pogreškama prošlosti. U zbilji se »zlostavljanje zemlje« nije moglo posvema obustaviti preko noći... Ali se zajedno s osjećajem odgovornosti probudio i novac i rad. Već su rasle šume i šiprag ondje, gdje ih nikad nije bilo. Iskopane su terase, da ublaže otjecanje vode. Čovjek je sijao travno sjeme; zemljom je hitalo zelenilo, najveći od svih osvajača, o kome je Carl Sandburg pjevao: »Ja sam trava; ja pokrivam sve«. Milijunska vojska mozgova i lopata dala se na posao, da zemlju ponovo sputa uz staro tlo.

KRUH, ZDRAVLJE, POSAO I LJUDSKA DUŠA

»Kruh ima razum«

TALIJANSKA POSLOVICA

135

ZLOUPOTREBA PRIRODNIH DOBARA U DOBA MODERNE MAšine nije se zbivala samo u ratarstvu, već i na drugim mjestima gorostasne prehrambene fronte. Počelo se govoriti o šteti, koju je narodnom zdravlju nanio moderni mlin.

A što je moglo biti loše na mlinu? Čovjek među svim svojim oruđem nije naišao na boljeg prijatelja od svoga mlina, pokretanog pogonskom silom, i on ima obilje razloga, da potpiše ove Verhaerenove stihove:

Chaque meule est dard et couteau
Contre ce qui tord, use ou casse.
Contre les poings du gel et les griffes de l'eau
Et les grands vents trouant l'espace.

Svaki mlin je nož, ko koplje bode
protiv sveg, što hoće da nas obori;
protiv hladnoće, protiv vira vode
i oluje, što sve kida, razori.

Tako je to bilo! Pa ipak je mlin mrvio i stvari, koje se nisu smjele mrviti.

Brzina, kojom se u Americi šire naučna mišljenja, jest nešto, što začuđuje. Ona je nalik na brzinu, kojom se u evropskom Srednjem vijeku širilo praznovjerje... Čim u Americi netko razglasi: »Mi loše jedemo!« ili »Mi se krivo hranimo!« (kao što su to, na primjer, učinili Kallet i Schlinck 1930. u jednoj amizantno-srditoj knjizi *Stotinu milijuna pokusnih kunića*), onda to odmah slušaju milijuni. Golemi kapitali prehrambene industrije stvaraju doduše dnevno svoje kamate, a s tim i nove kapitale, ali s druge strane kao sporedni produkt i *nepovjerenje*, koje svakog dana sve više raste... Milijuni jelaca bivaju u isti mah i milijuni sumnjičavih stražara. Današnji čovjek (a to je nešto novo!) ne želi da sa svakim obrokom bude samo sitiji, već i *zdraviji*.

Jednom je liječniku, Sylvester Grahamu, već prije stotinu godina lebdio pred očima »zdravstveni kruh«, koji je po njemu prozvan Grahamov kruh. Ali se poslije Prvog svjetskog rata prije svega Američanin sukobio s njegovim kruhom. Kakav je on kruh zapravo jeo? Pa, kruh, koji je kao fata morgana lebdio pred očima Parmentiera: kruh bez mekinja. To, što takvog kruha nije bilo, skrivilo je po Parmentierovu mišljenju socijalnu i političku bijedu prije Francuske revolucije. Ljudi su jeli mekinje umjesto kruha, i što su ga više jeli, to su više gladovali. A mekinje su morali jesti, jer nije bilo strojeva, koji bi iz kruha izlučili mekinje. (O *»banalité des moulins«* govorio je Lavoisier.)

Tada su u Švicarskoj Müller i Sulzberger godine 1830. pronašli novi mlin. Umjesto mlinskih kamenova sastavili su sedam redova porculanskih i čeličnih valjaka. Razmaci među valjcima prvoga reda bili su prilično široki; oni su samo razbijali pšeničnu jezgru. Pritom su se klice i ulje oslobodili i izdvojili iz brašna. Drugi su valjci ljuštili srednji dio. Na kraju su osobito tijesno postavljeni valjci mrvili sadržinu jezgre u bijelo brašno. Nestajanjem klice, koja je brže trunula, i mekinja, koje je prebrzo navlačilo vlagu, ostajalo je brašno, nema sumnje, duže svježe. Taj novi mlinarski postupak, »švicarski« ili »mađarski«, revolucionirao je osamdesetih godina mlinski sistem Minneapolisa. Tada je društvo Washburn i Pillsbury preplavilo zemlju bijelim brašnom... Dotada se mogla mljeti samo mekana pšenica; ozima pšenica sjevera nije se mogla mljeti, jer je bila pretvrda: pod njom se kršilo mlinsko kamenje — sada je to bilo moguće! Veliki mlinari zahtijevali su građenje željeznice prema istoku, gdje su živjeli njihovi potrošači i prema zapadu, u područje pšenice. A od 1903. složno se pomicao jedan dio mlinarskih tvrtki prema Buffalu. Što ih je mamilo? Možda *Niagara*? Jesu li htjeli njezine vodene mase iskoristiti kao Filisteji Samsona? Kao mlinarske robove? Jest, to se htjelo — čovjek je daleko dotjerao. Otkad je 1875. Charles B. Gaskil prviput priključio jedan žitni mlin na hidraulični sistem, koji je izgradio otkrivač Niagare, Horace H. Day, bilo je tu pet milijuna konja, čija je bjelogriva ataka, pretvorena u titranje elektriciteta, mogla samljeti svu pšenicu Amerike. U Pompejima su se oko svakog mlina vrzla po dva konjića — čovjek je daleko dotjerao!

Kvantitete, kvantitete. A kako je bilo s kvalitetom? Mlinovi su još bili na pohodu prema velikom davaocu snage Niagari, kad se 1920. začuo prvi glas: »Vi ste umorili pšenično zrno!« Djedovi su pričali svojoj unučadi: »Dok je još kamen mljeo brašno, bilo je sve, što je u zrnu — mekinje, škrob, klijava tvar — zajedno samljeveno. Ali napredno mlinarstvo uklanja ono najbolje!« — »Kako može takav kruh biti sladak?« upade odjednom stotinu liječnika, »kad, eto, mekinje sadrže minerale, a klica za život važni vitamin B_1!«

Kruh je, istina, bio bogat kalorijama. Usprkos svima tehničkim postupcima ostala je energija u kruhu, što se kalorija tiče, ista: 1 200 kalorija na funtu i 75 kalorija na uncu (što u Njemačkoj odgovara težini od 28,35 grama). Kruh je, osim toga, bio jeftin: nemoguće je takav broj kalorija dobiti u obliku jednog zalogaja kruha uz manje troškove.

Današnja je nauka potvrdila, što su Mojsije i Krist, Solon, Platon i mnogi učitelji Starog doba znali, premda nisu bili učenjaci: da je kruh bolji zasititelj i tvorac energije od bilo koje druge hrane. Pa ipak se potrošnja kruha u Americi oko 1920. smanjila najmanje za jednu petinu. Kako to? Sve se bacilo na povrće, voće i sokove, koji su bili po sadržini bogatiji vitaminima — a to je napuštanje kruha bilo omogućeno bučnom propagandom protiv fino rafiniranog, preoštro mljevenog brašna.

Mnogi je oprezni Američanin počeo tada jesti »*Whole Wheat Bread*«: punovrijedni pšenični kruh Zašto je to činio? Zato što ga je novinska kampanja poučila, da je taj punovrijedni kruh jednako vrijedan kao »među mlinskim kamenovima samljeveno brašno djedova«, za koje se tvrdilo, da je sačuvalo 60 postotaka thiamina pšeničnog zrna. Ali za kratko vrijeme počeo je bijeli kruh (punovrijedni je pšenični kruh, kako znamo, smeđaste boje) ponovo osvajati svoj stari položaj. Ako su mlinari bili pošli opasnim putem sada dođoše pekari, da tu cestu »poprave«. Nova mlinska aparatura, koja je stajala milijarde, nije se mogla ukloniti preko noći. I tako se inteligencija pekara složila s inteligencijom kemičara, da ponovo prokrijumčari u tijesto izgubljeni thiamin. Henry Clapp Sherman, ekspert za prehrambene tvari Columbia sveučilišta, nabrojio je sve putove, kojima je kemija pokušala da priskoči u pomoć kruhu: u prah pretvoreno mršavo mlijeko, vraćanje pšenične klice u brašno, cijepljenje kvasca i tijesta vitaminima i mineralnim solima. Sve se to već trinaest godina zbiva u 15 bilijuna hljebova, koji se godišnje ispeku i pojedu u Sjedinjenim Državama. Prema stručnom časopisu *Baker's Weekly* »obogatili« su pekari u jesen 1941. oko 30 procenata bijelog kruha, u lipnju 1942. 55 procenata; godine 1949. već 75 procenata, a kasnije, kad je vlada u Washingtonu kao važnu ratnu mjeru propisala obogaćivanje *svakog* hljeba bijelog kruha, 100 procenata.

To sada više nije dalo spavati »pristalicama punovrijednog kruha«. Oni su upozoravali, da *njihov* kruh uopće i ne treba obogaćivati tek iz retorte! Osim toga bio je pronađen jedan novi proces mljevenja — u tome je začudo sudjelovala jedna velika pekarska tvornica — Earlov proces, koji još uvijek ljušti vanjsku pšeničnu ljusku i bar ublažava gorki okus punovrijednog brašna. Tako se, rekoše, može u brašnu prirodnim putem sačuvati tri četvrtine vitamina. To nije bila ćuška samo svemu punovrijednom kruhu, koji nije prošao kroz Earlov proces; to je čak povrijedilo i interese kvasca. Tako je tekla ratna krika — a tako teče ona i dalje. Poslovno-naučna bitka između punovrijednog kruha i onog bijelog kruha, koji je »umjetno« obogaćen — rat, u koji su se od nekog vremena uvukle još i bojne linije »bezazlenih izbljeđivača brašna« i njihovih protivnika —, taj se rat nije nikad stišao. On se u Evropi i dalje vodi i širi svoje valove kako u Švedskoj, tako i u »Njemačkim pekarskim novinama«. Korisnik u toj svađi je potrošač: sporne stranke se otimaju za njegovu milost. Otkad je parisko sveučilište 1673. započelo »kvasnu raspru« (ispitivanje, da li je »*pain mollet*« pogodniji od kompaktnog sel-

jačkog kruha), bio je uvijek korisnik potrošač, jer su parbenici bolje pekli. U Parizu iz doba vlasulja pojavila su se tada velike poeme; u Americi se borba vodi pomoću oglasa.

136

GODINE IZMEĐU OBA SVJETSKA RATA NAZVAT ĆE SE U HIstoriji kruha »decenijima higijene«. To zvuči kao gorka ironija. Jer ako je godinu dana poslije Rooseveltova govora o budućnosti poljoprivrede u Americi Hitler mogao napasti Evropu i izazvati umjetnu glad — kakva onda korist od svega onoga, što je dotada tehnika učinila ili propustila učiniti za čistoću kruha? Ali, kao što je jednom rekao Liebig: »ratovi su epizode«. Razvitak ih zaobilazi. Od 1918. je baš za higijenu kruha dobiveno nešto, što se nikad više ne će izgubiti.

Higijena kruha — što to znači? Zar čistoća i kruh ne idu ruku o ruku, otkad su otkriveni? Nipošto! Godine 1886. spjevao je Verhaeren u svom prvencu *Flamandes* realistični prikaz pečenja kruha u Belgiji, kako ga je on vidio:

Les servantes faisaient le pain pour les dimanches,
Avec le meilleur lait, avec le meilleur grain,
Le front courbé, le coude en pointe hors des manches,
La sueur les mouillant et coulant au pétrin.

Leurs mains, leurs doigts, leur corps entier fumait de hâte.
Leur gorge remuait dans les corsages pleins.
Leurs poings enfarinés pataugeaient dans la pâte
Et la moulaient en ronds comme la chair des seins.

Une chaleur montait: les braises étaient rouges.
Et deux par deux, du bout d'une planche, les gouges
Sous les dômes des fours engouffraient les pains mous.

Mais les flammes soudainement, s'ouvrant passage,
Comme une meute énorme et chaude de chiens roux,
Sautaient en rigissant leur mordre le visage.

Što je mislio belgijski pjesnik?

Služavke vidjeh: spremahu kruh za nedjelju.
Uzeše najbolje mlijeko i uzeše najbolje brašno.
Čelo bijaše im pognuto, iz rukava iskočili laktovi.
Rukavi pili su znoj i loj se lio u naćve.

Prsti i ruke su žurili, od rada se parilo tijelo.
Grlo je lupalo, stiješnjeno punim korzetom.
Brašnjave ruke su hvatale, divlje gnječile tijesto,
kô meso na grudima žena zaobliše ga okruglo.

Kakva nasta vrućina! Mangal se crveno žario.
Dva po dva je kruha slala daska u pećnicu,
koja ih skupa proguta. — Najednom! Kao psi
iz rupe plameni jezici, ogromni crveni,
frktali su po zraku i zagrizoše u lica.

Higijena i kruh nisu jedno te isto. Verhaerenove Belgijanke pekle su svoj kruh onako, kako su ga prije nekoliko hiljada godina pekle grčke služavke. (To pokazuje terakota u Louvru.) Bez obzira na to, što je prema Bibliji znoj ljudskog lica pratilac svakog rada, čini se, da je on dobar akcidens i u pripremanju tijesta. U ljudskom znoju ima sodiumklorida u raznom sastavu, zatim mokraćevine i mliječne i mravlje kiseline. Sve te kiseline i masti, kojih vonj podsjeća na krave, maslac, koze i termite, izlučuje ljudsko tijelo pri podražaju transpiracije. One su bile mnogo hiljada godina nazočne u pekarnici — i kruh ljudi nije imao loš okus.

Ali oko 1920. nisu u gradovima Zemlje pekli kao u doba mladog Verhaerena. Mašina je zakoračila u prostoriju pekarnice i ljudsku ruku gurnula u stranu. Kako je potkraj Prvog svjetskog rata izgledala američka velepekarnica? U svojoj je pripovijeci *Bread* opisuje Joseph Hergesheimer ovako:

Idućeg jutra odvezao je August Turnbull svoja kola u tvornicu Turnbull. To je bila gorostasna četvorina od opeka i poslovnica je bila s prednjeg pročelja, a dvorište je tutnjilo od teretnih kola, od neugašenih motora. Sva su ta vozila, koja je August vidio, nosila uvijek nove plakate, koji su hvalili novi ratni kruh; među njima i jedan patriotski slogan, koji je, kao neka rikard-vagnerovska aliteracija, pružao odjednom četiri W-a: ‚Win the War with Wheat' (Dobi rat pšeničnim kruhom). On je kao i uvijek, bio fasciniran mamutskom cestom hljebova, što su jedan za drugim pritjecali u kola enormnom strujom supstancije, koju kao da je proizveo sam on i njegova djelotvorna energija. Svaki je hljeb bio nepropusno zatvoren u svojoj higijenskoj papirnoj vrećici; popularno je praznovjerje »higijena« pridonijelo Augustovu neobičnom uspjehu baš toliko, koliko i druge stvari. Njemu je godilo, da svoju osobu zamišlja kao veliku snagu, kao žitnicu, o kojoj je ovisio život čitavog grada — a sutra možda život čitave zemlje. Njega je pomalo zabavljalo da zamisli hiljade i hiljade ljudi — muškarce, žene i djecu —, kako čekaju na njegov kruh, pa, ako je moguće, da čak i pate, kad ga ne mogu kupiti.

Ironija ovih redaka tiče se pojave junaka, koji je »neugodan svat«. (On je kasnije prošao prilično loše.) Ali »*popular superstition, sanitation*« (narodno praznovjerje o higijeni) nipošto ne zaslužuje ironiju. Jer dokle se došlo bez higijene, pokazale su bune u 1913., kad je jedna gradska komisija izvršila pregled pekarnica u New Yorku. Od tih je pekarnica, zbog jeftinih najamnina, bilo gotovo 2 400 smješteno u podrumima. Pod vodstvom dr. C. M. Price-a pregledalo je šest liječnika 800 pekara, zapo-

PUT MEHANIZACIJE

Gore: Pariški pekar iz godine 1906. — *Dolje:* Pekarska peć bez ljudske ruke (1930, Ward Backing Corporation, New-York)

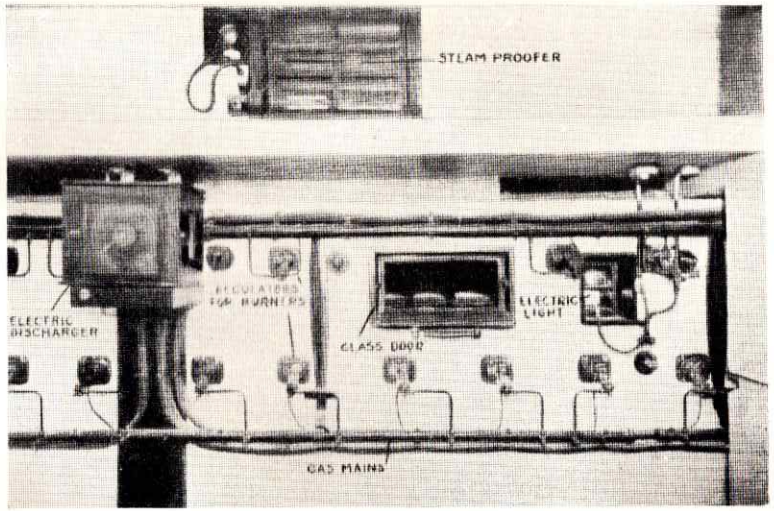

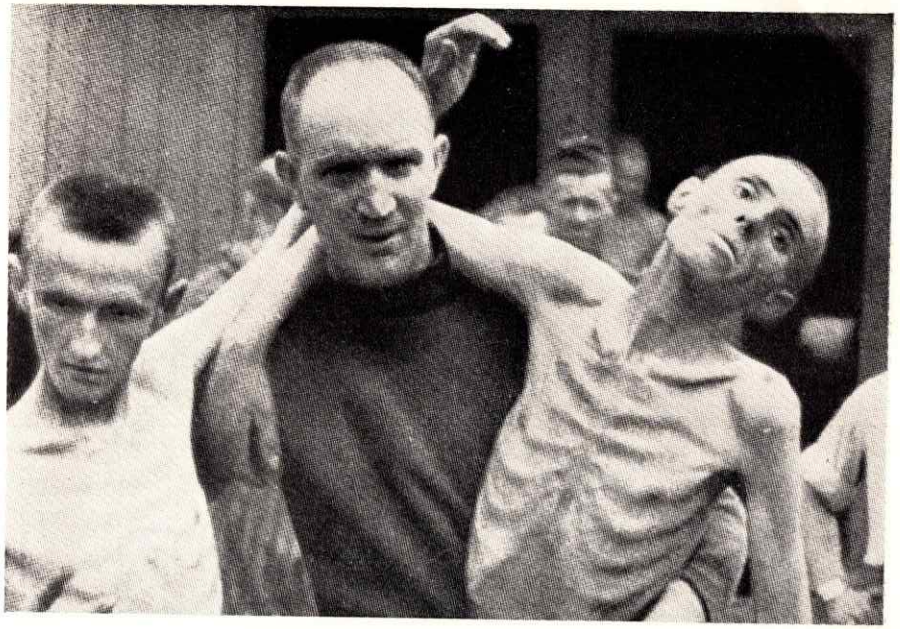

IZ GODINA APOKALIPSE

Gore: »Preživjeli« iz Buchenwalda. — *Dolje:* Razoreni njemački grad

slenih u podrumima. Otkrilo se, da su 453 bolesna. I to, da ih 32 posto boluje od tuberkuloze, reume, malokrvnosti i veneričnih bolesti; 26 posto od kroničnih katara; 12 posto od bolesti očiju, a 7 posto imalo je »pekarski osip«, ekcem, koji je bio poznat već u Srednjem vijeku i koji napada samo i jedino pekare. Takvo je stanje vapilo za pomoć. Budući da je u naravi *»sweat shop-a«* — koji je više »škrinja za znojenje«, nego radna prostorija —, da se ne osvrće na higijenu, mogao je potrebne promjene stvoriti samo velepogon.

Dakako, nije bila »čistoća« ono, što je iznudilo osnivanje velepogona, već ekonomska logika. Isti onaj ekonomsko-politički zakon, koji je mnoštvu od dvadeset hiljada sitnih ugljenika zabranio da jedan pokraj drugoga kopaju ugljen, jer nisu bili sposobni da utaže glad 100 milijuna ljudi za ugljenom, očitovao je konačno svoje zahtjeve i u pogledu pekarske djelatnosti. Ne baš posve s pravom. Kroz hiljade godina bilo je pečenje kruha zanat. U selima i malim gradovima još i danas nekoliko valjanih pekara, koji znaju dobro organizirati posao, izvrsno prehranjuje svoju okolicu. Ali u milijunskim gradovima njujorškog, londonskog i lenjingradskog reda — pa čak i u Stockholmu, Hamburgu i Amsterdamu, koji nisu mamutske naseobine — tvornice kruha u sve većoj mjeri potiskuju privatne pekarnice. Kruh ne dolazi više od obrtnika, već od tvorničara, koji ga pomoću goleme flote kola svakog jutra prebacuju u prodavaonice.

O potrošnji kruha današnjih velegradova nema laik nikakve predodžbe. Već prije trideset godina trošilo je stotinu i šest tvornica kruha Continental Baking Corporation godišnje preko 3 milijuna tona brašna, 60 milijuna funti šećera, 10 milijuna jaja, 25 milijuna litara mlijeka, 11 milijuna funti soli, 1 2/3 milijuna funti praška za pečenje i 9 milijuna funti kvasca. Ta je gorostasna proizvodnja prouzrokovala sada svijetu brige, za koje zanatlija nije ni znao: ekonomski gubitak od sasušenog ili prestarjelog kruha. Kruh je lako pokvarljiva hrana, jednako s fizikalnog kao i s komercijalnog gledišta. Potrošač pretpostavlja, dabome, svježi kruh starome. Ali tvorničar ne može ni jedan jedini dan u godini unaprijed izračunati, koliko će rastržiti hljebova. Stancliffe Davis i Wilfried Eldred ispitali su 1923. za »Food Research Institute« stanfordskog sveučilišta gubitke uslijed prestarjelog kruha. Obojica su u tvornicama pronašla dnevni gubitak od 10 procenata kao najnižu donju granicu; u nekim se slučajevima taj gubitak penjao sve do 25 procenata! Situaciju je kompliciralo, što je većina tvorničara kruha sklopila sa dućanima, koji su prodavali kruh, samo komisioni ugovor: ono što se nije prodalo, vraćalo se u tvornicu. Tako se uvriježilo ludilo, da pod takvim uvjetima goleme količine prestarjelog, ali inače posve zdravog kruha, nisu putovale u ljudska usta, već u zagrijane kotlove, da se iz njih ponovo ispeče kruh! U studenom 1917. procijenio je Hoover, »car prehrane«, godišnju rijeku starog kruha, koji se vraćao u pekarnice na više od 600 000 barila brašna. Milijunski gubitak! Jedna od prvih odredaba u Drugom svjet-

skom ratu bila je zabrana zloupotrebe starog kruha. Vlada je objavila dekret, da se kruh mora bezuvjetno konzumirati, bio on svjež ili ne bio; svaka je druga praktika grijeh, i ekonomski i etički.

Naša djeca možda uopće i ne će shvatiti, što je to briga zbog starog kruha. Ona ne će znati, što je to »stari kruh«; a ne će više ni razumjeti priču »Škrtac u Mainzu«, koga je u Srednjem vijeku odnio đavo: škrtac je imao vreću suhog kruha — kruha, što ga je propustio pokloniti siro-tinji, dok je još bio svjež... Jer starenje je kemijsko pitanje, koje će se, prije ili kasnije, zacijelo riješiti s lakoćom. U prijašnja se vremena vje-

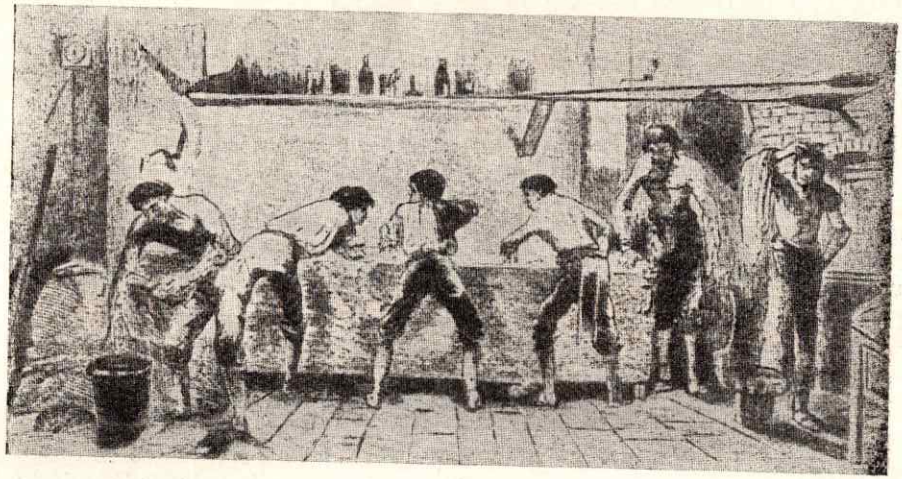

Sl. 68
Podrumska pekarnica u starom Londonu

rovalo, da je gubitak vlage glavni uzrok starenja; ali se nakon pokusa Wilhelma Ostwalda (1919) smatralo, da je od gubitka vlage važniji uzrok starenja pretvaranje škroba. Danas kemija može — ona je to već često učinila! — neki proces »vratiti u prijašnje stanje«, čim pronađe, koji su postupci doveli do prvog rezultata. Ostwald je otkrio, da se škrob, koji je prožet želatinom naglo vraća u prijašnje stanje, čim se zagrije — to je bilo važno otkriće. Ali industrija kruha nije uviđala, da iz toga mora povući nužne konzekvence. Kao i lozinka svake industrije, tako je i njezina lozinka bila: »Brži promet«. Stoga njeni interesi nisu zahtijevali, da od kruha napravi *neku vrst konzerve* — robu, koja vrlo dugo ostaje svježa. Ali što nije učinio Merkur, iznudit će po svoj prilici Mars. Kao što se u Napoleonovo doba, 1810., pojavio Švicarac Nikolaus Appert, koji je začuđenom svijetu pokazao, da se voće može konzervirati, ako se prokuha i hermetički zatvori, tako će se zacijelo pojaviti i čovjek, koji će armiju učiniti neovisnom od njezine nezgodne poljske pekarnice, koja

u džungli i u pustinji (gdje je zrak ili odviše vlažan ili odviše suh) ionako ne funkcionira.

A možda je taj čovjek bio već tu — samo što su na njega posve zaboravili? U studenom 1942. čitale su se u Americi *stories:* u nekolicine njemačkih zarobljenika, koje je engleska Osma armija zarobila kod El Alamaina, pronađen je »svjež kruh, koji je bio ispečen još prije nekoliko mjeseci u Münchenu«... Dakle krušna konzerva?! Kud god su tada telefonirali, nitko nije o tome znao nešto pobliže i nitko nije htio u to vjerovati.

Ali je ta priča ipak bila istinita! — Kad sam ujesen 1953. stigao iz New Yorka u Hamburg, pokazali su mi u pekarskoj tvornici potrošačke zadruge »Produktion« kruh njemačkog ratnog pohoda u Africi. Nakon dugog traženja bio je pronađen jedan jedini muzealni komad: kutija konzerve od nekalaisanog lima koja je bila nalik na ručnu granatu. Kad smo je polako otvorili, malo smo problijedjeli. Zar je u njoj mogla biti neka kruhu slična tvar, koja daje život? Nije li se ona osušila u mumiju? Nije, samo joj je vanjsku koru pokrila plijesan. »Da smo tada imali bijelog lima, bio bi svježiji«, rekao mi je oklijevajući jedan od namještenika. Kruh je bio neobično težak. Načeli smo ga — još je imao svoj okus, ali kiseo i gorak. Kad smo ga odnijeli u laboratorij i započeli njegovo ispitivanje, pokazalo se, da je u tom »kruhu« bilo 43 postotka vode (stoga je, dakle, bio tako težak!), 5,2 postotka mliječne kiseline i vrlo mnogo mineralnog pepela. Bio je to »kruh od El Alamaina«: stoga je imao okus po suzama i pijesku.

137

PRVI, KOJI JE U KRUHU AMERIKE RAZABRAO MASOVNU robu, bio je tvorničar W. B. Ward. Taj istinski utemeljitelj američke industrije kruha, »Napoleon pekarskog zanata«, pošao je u svojim planovima vrlo daleko. Njegov je otac 1849. započeo s jednom malom tvornicom u New Yorku; već 1912. kontrolirala je porodica Ward čitavu vojsku pekarnica Istoka i Srednjeg zapada u vrijednosti od 30 milijuna dolara. 1924. osnovao je W. B. Ward veliku Continental Baking Corporation, koja je odmah pokupovala akcije ostalih kompanija, i to akcije dvadeset njih već u prvoj polovici godine. Tada se Continental Baking Corporation imala spojiti s General Baking Corporation u velepoduzeće, za koje je Ward pribavio kapital od dvije milijarde (!). Svrha toga mamut-poduzeća bila je ujedinjenje svekolike industrije kruha u jednim rukama. »Žbuka života!« — kao što reče programski spis William B. Warda: »sa ciljem, da narod Amerike dobije zdrav kruh po zdravoj cijeni«, a osim toga: »da svako zdravo-rođeno dijete uživa pravo da zdravo doživi školsku dob i da postane tjelesno i duševno zdrav američki građanin«.

To je zvučilo vrlo lijepo. Ali se tada uplela država. Jer tu je bez sumnje bio na vidiku jedan trust. A zakoni protiv trustova prinuđuju američku državu, da ne dopusti tvorevine, koje guše konkurenciju.

Kad je Ward umro (1927), pokazalo se, da su njegovi planovi, premda nisu bili ostvareni, uznemirili velike mlinare. Da je naširoko zamišljena akumulacija kontroliranog kapitala ujedinila sveukupnu pekarsku industriju u jednoj ruci, mlinarska bi industrija bila prisiljena da svoj vlastiti konačni proizvod, to jest brašno, prodaje po svakoj cijeni. Da bi predusreli događaje budućnosti, počeše se sada mlinari gurati u pekarsku industriju. Gold Dust Corporation i Standard Milling Company učiniše 1931. nešto, na što se već gotovo dvije hiljade godina nije pomišljalo: one su financijski povezale svoje interese s interesima pekarskog zanata. Mlinari i pekari bili su odijeljeni od vremena rimskih careva. Sada su pokušali da se opet ujedine.

U Wardovu je programu bilo zanimljivo, da se danas u Americi (a i u ostalom dijelu Zemlje) ne može propagirati ništa, što nije u vezi sa »zdravljem«. Misliti, da je to licemjerstvo, znači veliki stupanj gluposti. »Higijena« je sporedni produkt, i to vrlo važni sporedni produkt današnjeg industrijskog razvoja. Taj industrijski razvoj kao da svojim nastojanjem oko poboljšanja zdravlja u neku ruku moli, da mu se oprosti vlastita egzistencija. U industriji kruha slogan glasi: »Odjeljivanje brašna od ljudske ruke!« Pod tom zastavom bile su iz industrije isključene mnoge samostalne egzistencije — ali sama lozinka na zastavi nije loša.

Ideja vodilja bila je, da ljudska ruka ne dirne brašno u stadiju »između mlina i usta«. Ona je, to jest ta ideja, provedena prilično temeljito, jer je danas sav proces pečenja mehaničan. Prvu je mehaničku mijesilicu prikazao Francuskoj akademiji 1850. čuveni Arago. Bio je to prilično mali bubanj, u kojemu su kanda radili patuljci. Danas je mijesilica mašina, u kojoj snažne čelične ruke miješaju tijesto neshvatljivom brzinom — a sve to tako, da se pritom nitko ne znoji. Danas pekarnice, baš kao i agrikultura, imaju svoje »željezne sluge«: naprave za prosijavanje, miješalice i mijesilice, o kojima prijašnja vremena nisu znala ništa.

Dok je pekar bio zanatlija, imao je proces pečenja svoje ćudi. Otkad je mašina ušla u prostoriju pekarnice i zamijenila jednostavni alat, sve je drukčije. Svaki je hljeb kruha danas zapravo normiran i već po tome različit od kruha zanatlije i domaćice, u kojih je rijetkokad jedan hljeb bio jednak drugome. U mašinskoj pekarnici automatska vaga unaprijed važe sastojine. Pojedinačno i u točnom slijedu sipa ih jedna ruka, koja nije ljudska ruka, u miješalicu, gdje se mješavina vrti i vitla sve dotle, dok se kao rezultat ne postigne željena konzistencija i ispravna temperatura. Zatim se tijesto istovaruje u velike naćve i vozi u ugrijanu prostoriju, gdje prolazi kroz proces »dizanja«, prije nego što kroz strmi žlijeb poteče do mašina za vaganje, rezanje i komadanje. Iz mašine za komadanje prelaze točno izvagani komadi tijesta pokraj mehaničkog »ispitivača« u čelične ruke »modelatora«, koji naglim kiparskim pokretima daje

grudama tijesta, prije nego što padnu na tave za pečenje, oblik hljeba. Potom tave još jednom klize pokraj »naprave za ispitivanje«, koja »nedovoljno razvijenom« hljebu daje priliku za ponovno dizanje — i na kraju ulijeću velike tave u gorostasne peći, u kojima dan i noć vladaju temperature do 500 stupnjeva Fahrenheita. Kad hljebovi budu ispečeni, izbacuje ih peć opet napolje i istovaruje na stalke, gdje se hlade, prije nego što započne mehanička procedura »sanitarnog zamatanja«.

Nije ih taknula ljudska ruka niti ih je zapahnuo nečiji dah. Tek sada ih može dobiti trgovac . . .

138

PEKARSKA PEĆ — AUTOMAT!

Čovjek snuždeno stoji pred monstrumom, što ga je poslao Cincinnati, pred velikom glatkom stijenom, načičkanom kontrolnim satovima, koje može očitati samo inženjer. Posvuda se blistaju poluge i prekidači, pred kojima je laiku tjeskobno pri duši. Tko da razumije tu »grčku engleštinu«? Tu je *termostat, minute minder* i *hood exhauster switch* . . . Možda će već sutra — ne, možda već danas — stajati potomci tih div-peći u Stuttgartu, Parizu i Londonu. — Je li to zaista pekarska peć? Je li to kuća u kojoj stanuju božice, recimo, Fornax i Ishtar? To jest pekarska peć, ali automat.

Zar je, dakle, prestalo ono, što čovjeka zanima već od pradavnih vremena: mistični pir i prijetvorba tvari, tajna stvaranja kruha? To nije nipošto prestalo — ono živi dalje u folkloru, u snima, a prije svega ondje, kamo ne dopire mehanizam gradova: u selima evropskog Istoka.

U tvornicama kruha Amerike zaposleni su radnici Poljaci, kojima kruh nije možda ništa drugo, nego tvornička roba. Ali oni su sinovi emigranata i rođaci seljaka, što su ostali kod kuće, kojima je kruh bio posve nešto drugo. Ondje su naćve za tijesto i korita za vrenje nasljedstvom prelazila na sinove i unučad, jer su navikla na vrenje i jer se zna, kako tijesto u njima živi. Ako je u poljskom selu netko morao nabaviti nove naćve, jer su se stare raspucale, onda se koritaru dobro utuvilo, da požuri s poslom: radinost koritarova prenosi se naime na tijesto, koje će potom biti »marljivo« i brzo se dizati. Svako je korito za tijesto važilo kao živo biće, i ono je imalo svoje navike: jednome je bila draga toplina, drugome hladnoća; neka su tražila tišinu, drugima buka nije značila ništa . . . Nijedna porodica nije posuđivala naćve, jer kad su ih vratili, poprimile su vonj i navike tuđih ljudi. Kad su bile pune tijesta, postupali su s njima najvećom brižljivošću, pokrivali ih ovčjim kožusima ili stavljali pod blazine od perja. U njima je naime bilo živo biće: kruh, koji se rađa, tražio je nježnost kao dijete, koje se ne smije prehladiti.

Doba mašina je samo jedno gospodarsko stanje — ali takvo, u kome se ne gase prijašnja duševna stanja razvoja. Još se uvijek peče — u svih naroda, u kojih ima brašna — *kruh s likovima.* Kao što se u Heineovoj pjesmi »Hodočašće u Kevlaar« prolijevaju žrtve ljevanice od voska, tako pekari prave za svečane i obične dane pecivo, u kome su sadržane želje, zavjeti, zaklinjanja i bajanja protiv zla. Zavjete kose, koji se kao pecivo zaodijevaju u lik ženskih pletenica; krugove sunca za uskršnje doba, mjesečeve srpove, koje poznajemo pod imenom »Kipfel«. Švicarci u kantonu Tessin peku »golubicu« (colomba), a Hrvati svinjsku glavu, »horbu«. Bez obzira na to, da li je — kako misli Max Höfler — u većini tih likova sačuvan religiozni običaj, ili možda još i danas rukama pekara vlada radost kiparskog stvaranja: za tako nešto mašina ne bi bila sposobna.

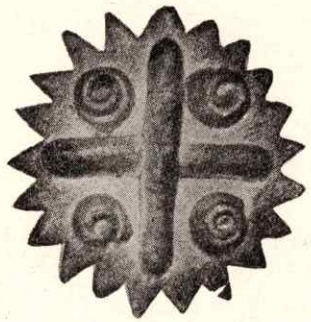

Sl. 69
Kruh s likom, za zimski solsticij

Civilizacija je, ako je bolje promotrimo, samo varljiva pojava: u zbilji proživljava čovječanstvo sva svoja razdoblja *istodobno* i neprestano ih ponavlja. Tako pisac Fülöp-Miller priča priču iz svoga rumunjskog djetinjstva:

Jednom mi se noću prisnilo, da na stolu za zajutrak leži gorostasni hljeb kruha. Majka se baš spremala, da hljeb načne, kadli je netko zovne da iziđe. Čim je bila napolju, rastvorila se kora od kruha, a iz bijele sredine iziđe Ida, pekarica. Od kruha nije preostalo ništa: mekota se pretvorila u Idino tijelo, a kora u njezinu kosu. Njen je topli miris ispunio svu sobu, a bio je tako jak, da je nova dadilja odmah pala bez svijesti sa stolca. Tada mi Ida reče: »Ja sam to učinila samo da znaš, da sam ja ona, koja svakog jutra dolazi k vama u hljebu kruha. Ali to ne smiješ nikome reći.« — Odmah zatim pretvori se njezino tijelo opet u mekotu, a njena kosa u koru i zatvori bijelu sredinu. Kad je majka ušla, ponovo je na stolu ležao nenačeti hljeb kruha. — Sjećanje na san, u kome je Ida izišla iz kruha, bilo je otada u meni tako živo, da sam, kad god je majka načela hljeb, vidio pred sobom Idu, kao da je živa. A kad sam zatim jeo od toga kruha, mislio sam potajno: to što jedem, to je Ida!

Erotičnu čarobnu moć kruha, koju ovdje doživljava dijete našega vremena, poznavala je nekoć većina naroda, jer je obla krušna peć bila simbol ženskog krila. Krušna je peć bila čak i ljubomorna: u otočanâ otočja Marquesas nije smio čovjek, koji je pekao brašno od banana, iste noći dirnuti svoju ženu... Ono što se voli, »stavlja se u krušnu peć«. »Vraćanje u majčinu utrobu«, skrivanje muževa i sinova u krušnoj peći, kad dolaze neprijatelji, javlja se u mnogim starim pričama. Poslije Sedmogodišnjeg rata pričala je neka seljakinja, da je jednom prilikom u

svojoj krušnoj peći sakrila pred progoniteljima Austrijancima Friedricha Velikog. Da odvrati potragu, stavila je dva zemljana lonca s izmetinama —, ispred krušne peći i iza nje... Da je Siegmund Freud poznavao folklor i simboliku pečenja kruha, bio bi mnogošta iskoristio za svoju nauku o ispunjenju želja. Veliki švicarski kulturni filozof, koji je u 19 vijeku osnovao teoriju »matrijarhata« — to jest, da je prije muškarca na svijetu dugo vladala žena — zvao se začudo Bachofen: tako se, što se nerijetko događa, susrela simbolika jednog imena s jednim životnim djelom.

Kruh nije izgubio ništa od svojih moći, otkad se on pravi pomoću mašina. Dvojica švicarskih plemića na konjima nađoše 1452., kad je godina bila vrlo plodna, među klasjem neko usnulo dijete, koje je bilo tako teško, da ga nitko nije mogao dići. Kad su pozvali u pomoć seljake, vilinsko je dijete nestalo, ali je čitav kraj bio pun mirisa od kruha. Ta se drevna priča ponovo čuje 1940. u Istočnoj Evropi: u ratom pregaženim zemljama javlja se ona kao mit čežnje. Tko je onamo donio tu priču? Nitko. Narod je proizvodi nanovo. »Kruh ima razum«, kaže Talijan. — Još više, on je vrebač i lovac i može izvesti stvari, za koje nije dovoljna prirodna sila. Američki vojnici, koji su 1942., za vrijeme rata, došli u Englesku, saznali su na svoje veliko čudo, da mnogi Englezi zaista vjeruju, »da kruh može pronaći utopljenika«. Ako se nešto žive (simbol nemira) ispeče u kruhu (simbol mira), i taj kruh baci na površinu vode, on će tako manevrirati, da će privući mrtvaca, i on će se pojaviti na danjem svijetlu! Kad Američani nisu Englezima vjerovali, ovi su ih uvjeravali, da je 18. prosinca 1885. taj pokus bio izvršen pred možda deset hiljada ljudi u mjestu Stamfordu (Lincolnshire), i da je zaista uspio. Sada su rat i mnogi brodolomi ponovo izvukli iz zaborava to staro vjerovanje, kome je možda izvor ono nerazumljivo mjesto u Bibliji: »Pusti svoj kruh da pliva na vodi, i ti ćeš ga naći nakon duga vremena!«

I kao što nije mrtva magija kruha, tako nisu ni religije, te velike sabirne posude narodnog vjerovanja i predaje, ništa izgubile od svoga vjerovanja u svetu moć kruha. Kad su se godine 1942. američki vojnici iskrcali u Maroku, saznali su iz neke knjižice, koje su im dali na put, da nikad ne smiju nožem rezati kruh, kad ih gledaju muhamedovci. Vrlo čudno, jer Muhamed sigurno nije mislio, da je kruh živo biće, koje zaslužuje naročito poštovanje. Ali religije rastu! U svijetu, u kome je kršćanstvo pridavalo kruhu značenje, kakvo nije pridavalo nijednoj drugoj stvari, morao je na kraju krajeva i islam korigirati svoju ravnodušnost. Tako su Američani naučili svoj kruh lomiti, umjesto da ga režu, da ne bi nikoga ozlojedili. Nekoliko mjeseci kasnije vidjeli su isti ti Američani, kako su Židovi u Tunisu prinosili na oltar svome Jehovi kruh obličja: četvorouglo oblikovani hljebovi bili su naslagani jedni povrh drugih, a male su zlatne cijevi dovodile među njih svježi zrak. Tako su (što Židovi drugdje nisu poznavali) hljebovi obličja bili hlađeni kao nekim lepezama, da se bogu ne bi dalo nešto pljesnivo: običaj, koji je prije nekoliko tisućljeća opisao Josephus Flavius... Nijedan se običaj u vezi s kruhom

nije ugasio. Puna ih je Zemlja. Značajnije nego ikada odjeknula je 1943., usred ratnog pustošenja, u Petrovoj crkvi u Rimu, u prisuću pape Pia XII., velika himna kruhu, koju je sastavio Toma Akvinski:

Ecce panis angelorum!
Factus cibus viatorum.
Vere panis filiorum!

Evo kruha andjeoskog!
To je kruh svih putnika.
Evo kruha vjernikâ!

»*Sumunt boni, sumunt mali*«, kaže Toma Akvinski. Uzimaju ga dobri, uzimaju ga zli! Euharistija je dijelila milost svima: Neshvatljivo čudo duha. Svećenik uči katoličko dijete, da hostiju nikad ne prihvaća zubima, već da je guta cijelu, a on kaže djetetu i zašto: bog se smije gutati, ali ne i gristi.

Sumunt boni, sumunt mali! Mnogi osporavaju, da uzimanje sakramenta može koristiti nevjernicima. Drugi misle posve drukčije. Prije nekoliko desetljeća napisao je pjesnik Guillaume Apollinaire raspravu o tome, da li crkveni miš, koji pojede komadić hostije, stječe viši život. To zvuči kao šala, ali nije tako i mišljeno. To je pitanje francuska literatura za vrijeme skolastike često obrađivala.

Kršćanske se sekte više ne prepiru o pojmu, koji svaka od njih ima o kruhu. Ali svaka ostaje pri svom mišljenju. Rulon S. Howells sastavio je pregled, prema kome danas u Americi živi deset kršćanskih crkava, koje vrlo raznoliko misle o kruhu kao tijelu Kristovu: bilo simbolično, bilo realistično. Sve te crkve cvjetaju i pružaju vjernicima svoj kruh. Ali ga one bez rasprave daju i susjedu, ako ih on zamoli. Kad je svećenik na bojištima svjetskih ratova umirućima davao utjehu, onda je tu imala riječ samo ljubav, a ne dogma.

139

I TAKO MI DANAS ŽIVIMO SIMULTANO, SUVREMENICI SMO mnogih doba, a kruh je važniji, nego ikada. Kao što se čini, u posve materijalnom smislu. Ali se to zaista samo tako čini. Jer trgovina nije nipošto samo dijagram materijalnih sila. Naprotiv, često materija izvojšti pobjedu u duhovnim bitkama: katkad se baš duh služi mračnim silama, koje o njemu ništa ne znaju. Splet novca i duha u kome ne mora uvijek pobijediti novac — susrećemo ne baš rijetko u historiji kruha 20. vijeka.

Godine 1899. izbio je u Americi spor oko praška za pečenje — oko onog nedužnog proizvoda, što ga je Liebig poklonio njemačkim domaćicama, da im se tijesto lakše digne. Nije bilo ništa novo, što dvije suparničke tvrtke — American Baking Powder Association i Royal Baking Powder Company — procesima kidišu jedna na drugu. Ali je novo u tom spornom slučaju bio odjek u javnosti. Počelo je kao i obično tako, što je financijalno jača strana proizvod slabije strane označila u novinama kao »otrov«. Godinu dana kasnije pretvorio se spor oko praška za pečenje

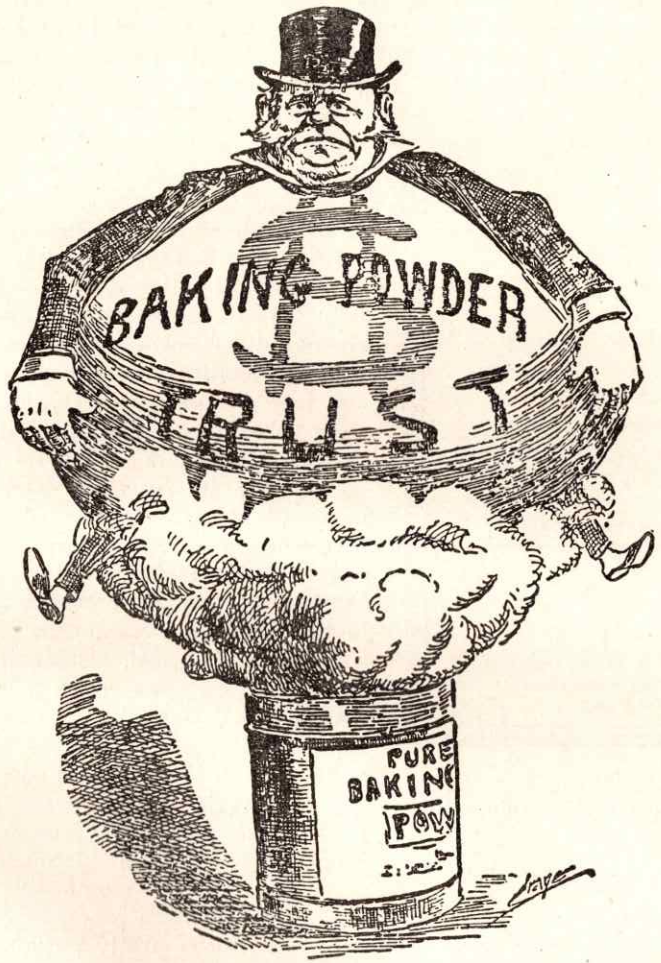

Sl. 70
Kad je trust praška za pečenje eksplodirao (američka karikatura)

u pravi rat tih prašaka, koji su besprimjernom žestinom vodile ne samo tvrtke, već i ljudi na ulici. Radilo se o pitanju: da li aluminijev sulfat, što ga sadrži prašak za pečenje, ugrožava ljudsko zdravlje. Da li se od

toga umire? Bilo je to, dakle, čisto stručno pitanje, koje bi mogli riješiti samo tako glasoviti ljudi, kakav je, na primjer, Harvey W. Wiley (1844—1930), vodeći američki kemičar i zakleti neprijatelj sviju patvorina. Umjesto toga sve je urlalo »Izdaja« i »Tko je koga ovdje potkupio?« Posljedice su bile gomilanje naroda, izborne parole, ulični okršaji. Svađa zbog jednog prehrambenog sredstva zasjenila je svojim velikim slovima u američkim novinama čitav rusko-japanski rat. Kad je prašak za pečenje eksplodirao, »zamračile su prašina i krhotine čak i zakonodavstvo države Missouri«. U Washingtonu, u predsobljima Kongresa, došlo je do tučnjave. Već je odavna u stvar zahvatio državni pravobranilac i optužio niz senatora zbog podmitljivosti. Slijedili su udari kapi i samoubistva. Raskidali su se brakovi, prijatelji i braća postadoše neprijatelji. Zdravlje nacije: je li to bilo vjera ili fetiš? Krivci — je li bilo krivaca? — oni su ili bježali na sve strane ili su postali svjedoci optužbe protiv vlastitih poslovnih ortaka. Položen je čitav niz lažnih zakletava. Ljudi su u zabačenim selima razbijali jedni drugima glave zbog zdravlja Amerike.

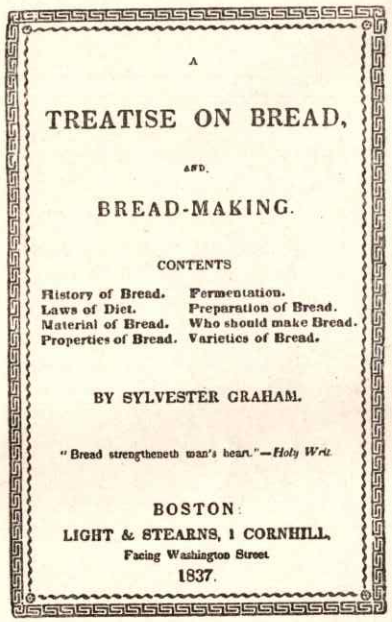
A

TREATISE ON BREAD,

AND

BREAD-MAKING.

CONTENTS

History of Bread. Fermentation.
Laws of Diet. Preparation of Bread.
Material of Bread. Who should make Bread.
Properties of Bread. Varieties of Bread.

BY SYLVESTER GRAHAM.

"Bread strengtheneth man's heart."—*Holy Writ.*

BOSTON:
LIGHT & STEARNS, 1 CORNHILL,
Facing Washington Street.
1837.

Sl. 71
Knjiga reformatora kruha Grahama

Kasnije je Abraham Morrison sabrao optužbe, mišljenja stručnjaka, izjave i osude u dva sveska, i na više od dvije hiljade stranica! Stvar su započele dvije suparničke tvrtke — isprva je bila u pitanju samo čistoća kruha, a zatim, preko noći, čistoća javnog života. Sve zajedno bilo je neobično amerikanski. Dogodilo se to u narodu sumnjičavih promatrača i neobično budnih ljudi. U vrijeme, kada je Theodor Roosevelt »bacio svoju kobasicu kroz prozor, kad je u romanu Upton Sinclaira o čikaškim klaonicama pročitao, čega bi sve *moglo* biti u kobasicama«. Bilo je to vrijeme, kad je Kongres na štetu mnogobrojnih interesenata iznudio *Pure Food and Drug Act* (zakon protiv patvorenja prehrambene robe i lijekova), i kad je mnogi mlinar morao u zatvor, jer je svoje brašno bijelio pomoću kiselina, koje su bile štetne po zdravlje.

Je li način, na koji se nacija kruhoždera borila za »zdravlje tijela« bio »krajnji materijalizam«? Bio je svakako vrlo zapadnjački. Za to je vrijeme u svijetu Istoka, dakle u carskoj Rusiji — iste one 1899. godine, kad je počela borba oko praška za pečenje — nanovo izbio duhovni

rat zbog »zdravlja *duše*«. Ni sa Zwinglijevih švicarskih oltara, ni u elizabetinskoj Engleskoj, ni u uličnim neredima Francuske revolucije nisu nauku o transsupstancijaciji, nauku o prijetvorbi Kristovoj u kruh, tako žestoko napadali, kao što ju je napao Lav Nikolajevič Tolstoj u svom romanu *Uskrsnuće*.

Dakako, Tolstoj ne izgovara nijednu oštru riječ, za to je on odviše velik umjetnik. Čini se, kao da opisuje samo jedan događaj:

Pobožnost je započela. Jedan je svećenik, koji se bio zaodjeo neobično neudobnom, zlatom krcatom odeždom, najprije izlomio i poredao komadiće kruha na tasi i potom ih sasuo u pehar za vino, pri čemu je zazivao sveta imena. Za to je vrijeme đakon čitao molitve na starom crkvenoslavenskom jeziku, koje su ljudi teško mogli razumjeti, i koje su na kraju postale posve nerazumljive, jer ih je čitao vrlo brzo.

Jezgra svega bogosluženja sastojala se u pretpostavci, da se kruh, što ga je svećenik izlomio i bacio u vino, pomoću ritmičkih manipulacija i molitava, koje su pritom izgovarane, pretvara u meso i krv Gospodovu.

Ritmička manipulacija sastojala se u tome, što je svećenik, jako ometan zlatnom rizom, u određenim vremenskim razmacima dizao i širio ruke; što se zatim spustio na koljena i poljubio stol i ono, što se na njemu nalazilo; a ponajviše u tome, što je epitrahilj uzeo za dva njegova kraja i s njime nježno prelazio iznad srebrnog pladnja i zlatnog kaleža. U tom trenutku — tako se mislilo — postade od kruha i vina meso i krv; stoga je taj dio celebriran najvećom dostojanstvenošću.

Nitko od prisutnih nije kanda shvaćao, da je sve, što se tu zbivalo, bila najveća blasfemija, uvreda istog onog Krista, u čije se ime sve to činilo ... Svećenik nije ni sam vjerovao, da se kruh pretvara u tijelo ... U to nije mogao vjerovati nitko — pa ipak je svećenik mislio, da u to mora vjerovati svatko. Ono što je njega podržavalo u tom mišljenju, bila je činjenica, da je on — ispunjavajući crkvene zapovijedi — u posljednjih osamnaest godina ubirao prihode, od kojih je njegova obitelj mogla pošteno živjeti.

Zbog toga »ismijavanja sakramenta« (ali to je bilo ne toliko ismijavanje, koliko prikaz psihologa, po svem svijetu čuvenog romanopisca) bio je Tolstoj 1901. izbačen iz rusko-pravoslavne crkve. Sile, koje su stajale iza toga isključenja, bile su vrlo materijalne: onaj, tko je napadao rusko bogosluženje, napadao je u isti mah carski dom, taj je zajedno s oltarom napadao prijestolje, poredak i građansku sigurnost ... Ali nije li ono, što je Tolstoj protiv sebe podjario, bilo prije svega nešto spiritualno? Najviši crkveni službenik Rusije, Konstantin Pobjedonoscev »vrhovni prokurator Svetoga sinoda«, nije doduše plamenu predao Tolstojevo tijelo, ali mu je predao njegovu dušu. Historičara ne zanima, da li je smrtni čovjek, Pobjedonoscev, posjedovao moć, da tako nešto isposluje — mnogo se važnijim čini pitanje, da li je Tolstoj postigao ono, za čim je težio. — A za čim je on zapravo težio? Da kriterijem očinjeg vida po-

novi događaj, koji oko ne će možda nikada uhvatiti? »Ništa nas ne može prevariti kao naše oko«, uzdiše turobno neka budhistička izreka.

Jedno je sigurno: on do većeg dijela ruskih vjernika nije uopće mogao doprijeti. — Za rimokatolički svijet mogao je papa Leon XIII. (1878—1903), čovjek velik kao političar, mislilac i psiholog, ustvrditi, da će »kruh euharistije biti u 20. stoljeću činjenica od najvećeg značenja«. Otada je prošlo šezdeset godina. On baš nije imao krivo. Za vrijeme Drugog svjetskog rata i poslije njega igra rimokatolička crkva, a s njom i središte njezine liturgije, prijetvorba kruha — značajniju ulogu, nego ikad.

„ALI SE TADA ĐAVO . . .“

Čujte, starci, i slušajte, svi stanovnici zemlje, da li se tako što dogodilo u vaše dane ili u dane vaših otaca!

Pričajte o tome djeci svojoj, a djeca vaša neka pričaju svojoj djeci, a ova potomcima svojim:

»Što ostade od gusjenica, izjedoše skakavci, što ostade od skakavaca, izjedoše kukci, a što ostaviše kukci, to izjede pogan . . .

Opustjelo je polje, uvenula njiva!«

JOEL

140

TKO JE BIO PROROK JOEL, JEDVA DA ITKO ZNA. NJEGOVE riječi, u Starom zavjetu, govore o gladi kao posljedici najezde skakavaca. Ta je nevolja bila prostorno ograničena. Ali njegove riječi: »Da li se tako što dogodilo u vaše dane ili u dane vaših otaca?« zvuče uzvišeno i legendarno.

No još su moćnije odjeknule riječi, koje je 1944. sa propovjedaonice izgovarao neki njemački propovjednik, nedjelju za nedjeljom, sve dok ga nisu izvukli iz njegove crkve i bacili u *»logor gladi«*, da nauči »što znači glad«. Nama nije poznato njegovo ime. Njegove će kosti ostati bezimene. Bio je to neki evangelički kršćanin. Katolički svećenik, koji je o tome pričao, običavao je pitati, ne bi li i povijest posljednjeg vremena — kao i početke povijesti — trebalo pričati u obliku legende. Jer za nekoliko stotina godina ne će nitko htjeti vjerovati u ono, što se dogodilo u naše vrijeme. Ona »zavjera protiv kruha«, ona umjetno organizirana glad. Ali bi legenda morala započeti riječima: »A tada se dogodilo, da se đavo domogao kruha . . .«

141

DA, MI ŽIVIMO U VREMENU, KOJE JOŠ JEDVA POIMA SVOJE vlastito jučer. Ali prije nego što ono posve umine i uđe u carstvo snova, moramo mi, historičari, sebi posve jasno predočiti, što se i kako se sve zbilo:

Ni o čemu se u Evropi između oba svjetska rata nije govorilo s toliko ponosa kao o napretku u agrikulturi. Usavršenje kombajna, pokusi s križanjima pšenice ili rekord u žetvi luka, bili bi prije Prvog svjetskog

rata teško našli put u novine. Ali su te stvari poslije 1920. zauzele tako širok prostor kao nekad političke ili, recimo, spiritualne stvari. Za to su postojali valjani razlozi: Upravo u toj točki pretrpjela je samosvijest Evrope osjetljiv udarac. Evropa se za svjetskog rata ne samo nije mogla prehraniti, već je malne skapala od gladi. Sada je htjela pokazati svojim hraniteljima, moćnim Američanima, da je više ne može zadesiti onakva glad, kakva ju je zadesila 1917.... Proračuni gotovo sviju država dokazuju, da je Evropa u tom pogledu mislila ozbiljno. Dakako, vojni su proračuni premašili agrarne, a drukčije i nije moglo biti: Ako 1942. ministar poljoprivrede jugoslavenske izbjegličke vlade otkriva, da u njegovoj domovini ima još 500 000 drvenih plugova, onda mi naslućujemo, da je ta brojka bila u vezi s puščanim cijevima, koje se, dakako, nisu mogle praviti od drveta.

Samoopskrba Evrope bila je uglavnom dobro izgrađena, a naročito ona njemačka. Već prvog dana Drugog svjetskog rata započelo je Hitlerovo ministarstvo poljoprivrede svojom propagandom u korist raži: »Jedite raženi kruh! Hranjivost ne uvjetuje boja. Od kruha ražena, lica su rumena.« Nitko u Berlinu nije mogao znati, kako dugo će trajati rat. Ali se iz prošlog svjetskog rata znalo, da vlastita pšenica ne će biti dovoljna, a da američka ne će stići preko oceana. Stoga su vrlo vješto pripremali narod na crni kruh. Kroz njemačke mlinove (bilo ih je oko 28 000) prošlo je 1936. 9 milijuna tona žita: 4,8 milijuna tona raži i 4,2 milijuna tona pšenice. Na svaku glavu stanovništva dolazilo je, dakle, 135 kilograma krušarica. Početkom Drugog svjetskog rata izmijenio se, dabome, odnos između raži i pšenice — ali se isprva nije izmijenila brojka potrošnje brašna, jer je njemački zakon o kruhu iz svibnja 1935. dopuštao, da se 10 postotaka upotrebljenog krušnog brašna može sastojati od krumpirova škroba. Što! U domovini raži 10 postotaka krumpirova brašna? Pa ipak, raženo se brašno moralo dopuniti — ministarstvo poljoprivrede je već 1935. naslutilo, kakva je osnova ratnog ministarstva. Njemačka je pri stupanju u rat imala zalihe krumpira veće, nego ikada: 53 milijuna tona, otprilike petinu svjetskog uroda. Od toga se gomolja moglo praviti sve, osim masti i bjelančevine.

U svakom slučaju, krumpir je od vremena Friedricha Velikog, to jest, otkad je stari kralj pokazao narodu, kako se jede krumpir, bio Nijemcima za srce prirastao. I nacionalsocijalistima i njihovom ministru poljoprivrede Darréu nije moglo pasti na pamet ništa bolje, nego da u prvim danima rata proture kroz svu zemlju vijest: »Engleski su avioni bacili iz zraka ličinke krumpirove zlatice!« To lažno ugrožavanje njemačkog gajenja krumpira oružjem bakterijskog ratovanja uzbudilo je njemačko seljaštvo više, nego ikakve druge vijesti o ratnim grozotama. U taj se engleski zločin protiv krumpira vjerovalo: to je njemačkom seljaku nagovijestilo, s kakvim se bezbožnim protivnikom borio.

HITLEROVA »LJUBAV PREMA SELJAŠTVU« NIJE BILA ISkrena. Kako je drukčije moglo i biti? Kao sin malih ljudi, navikao je da gleda uvis, a ne prema dolje. Već se u vilhelmskoj Njemačkoj slabo cijenio prehrambeni stalež. »Car, kralj, plemić, građanin, seljak, prosjak« — to je doduše bio stih, na kome se djeca uče brojati i koji je do nas stigao iz Srednjeg vijeka, ali je to ipak bio hijerarhijski red, u kome je kruhotvorni stalež bio svrstan neposredno prije prosjaka. To nije bila toliko stvar velegrada, gdje se o seljaku nije znalo ništa, koliko njemačkog malog gradića, gdje se o seljaku znalo i previše. Njemački je ideal života oblikovao mali gradić. Tu, gdje je krčmar pivotoča vodio glavnu riječ, gdje je on svoje prostorije stavljao na raspolaganje uglednicima gradića, gdje je i najmanji poštanski službenik bio slika i prilika careva, jer je nosio uniformu: tu su seljaka duboko prezirali. Tu se zlim okom gledalo na čovjeka, koji je amo ulazio oznojen i vonjajući na đubre.

Svjetski je rat to čudno izmijenio. Dodir s pravim seljačkim narodima, s Rusima i Srbima, probudio je u njemačkim malograđanima nostalgiju za posjedovanjem zemlje. Oni su u bubnjarskoj vatri mutno naslućivali, da komadić vlastite grude daje najbolji protuotrov protiv militarizma i nacionalizma. Da, taj je strašni rat njemačkog čovjeka doveo u vezu s neobičnim narodima. Eto, na primjer, s Bugarima. Berlinski se generalštab nemalo začudio, kad su u proljeću 1918. bugarski vojnici proricali, da će 15. rujna iste te godine krenuti kući. Hindenburg, koji o tome izvješćuje, okrivio je zbog toga Ententinu propagandu i njezine mogućnosti na dugi rok. Carski Berlin nije znao, da na jugoistoku Evrope već nekoliko hiljada godina započinje na dan 15. rujna »eleuzijski tjedan«, kad se sjetveno zrno »vraća u Zemlju«: početak ozime sjetve. Točno 15. rujna svukli su bugarski seljaci svoje uniforme, napustili solunski front i počeli obrađivati polja.

Gajiti vlastiti kruh, peći vlastiti kruh: to postade časnim njemačkim snom godine 1919. Kad je Hindenburg u studenom 1918. vodio kući potučenu vojsku, progovorio joj je ovim riječima:

»Drugovi! U toku su predradnje za akciju kolonizacije velikih razmjera; njeno provođenje započet će odmah. Ratnici, koji se vraćaju svojim kućama, prvi su na redu, da prime tu zahvalnost domovine... Na jeftino stečenoj zemlji, s jeftinim državnim novcem osnovat će se za zemljodjelce, vrtlare i zanatlije stotine hiljada mjesta... Veliko je djelo već započelo. Dok se ono završi, proći će niz godina... Samo se još malo strpite! Pomozite svojoj ranjenoj domovini da prebrodi najteže vrijeme, spasite je još jednom njemačkom disciplinom i njemačkim smislom za red: tako ćete osigurati svoju vlastitu budućnost, svoju vlastitu sreću!«

Ta je Hindenburgova proklamacija bila predigra agrarnog programa nove Njemačke Republike. U kolovozu 1919. odredio je državni zakon o

naseljavanju jednu trećinu njemačkih veleposjeda za kolonizaciju. Da li se po njemu postupilo?

Kad je 1941. umro svrgnuti car, bio je još uvijek posjednik 240 000 hektara zemlje. Mnogo siromašniji nisu bili ni knez od Plessa, ni Hohenlohovci i porodica Hohenzollern-Sigmaringen. Da je njemačko seljaštvo imalo prave novine, moglo bi u njima pročitati, da je podjela veleposjeda u Masarykovoj Čehoslovačkoj, u Srbiji kralja Aleksandra i u Narutowiczovoj Poljskoj daleko uznapredovala. Novine, međutim, koje je čitao seljak, bavile su se »nekulturnošću« novoosnovanih slavenskih država... A što je radila Njemačka Republika? Ona je imenovala komisije za proučavanje agrarnog pitanja, prije nego što se išta bude moglo učiniti. Kad je izvještaj bio dovršen, bila se volja za promjenama već ugasila i prilika je bila promašena.

143

DOK JE HITLER JOŠ »UČIO« — U POSLIJERATNOM SVIJETU dvadesetih godina — on je vrlo dobro vidio, da taj poslijeratni svijet (visoko industrijaliziran, kakav je bio) zapravo i ne može biti ništa drugo, nego fašistički ili komunistički svijet. Seljak nije bio sposoban da vlada... Nigdje! Ako je Hitlerova najbliža okolina neko vrijeme i bila drugog mišljenja, bila je strašnim svršetkom Stambolijskoga najoštrije opomenuta.

Aleksandar Stambolijski (1879—1923), bugarski diktator, pokušao je da svojom zemljom vlada samo preko seljaštva. Kao vođa agrarnih masa oborio se na protusrpsku politiku Ferdinanda Koburga: »Nama ne treba balkanski rat; narod seljaka, kakav je naš, može živjeti u miru sa svima susjedima!« Kad je potom u Prvom svjetskom ratu Bugarska podlegla, i kad je car Ferdinand morao bježati, morao je Boris, njegov nasljednik, ustupiti svu vlast Stambolijskome, čovjeku širokih ramena, divljeg lica i strašnih očiju, kose crne kao gavranovo krilo. Tri godine vladao je Stambolijski Bugarskom pomoću željeznog lemeša. Taj čovjek, porijeklom iz prošlog stoljeća, rado je govorio biblijskim riječima: »Sofija, koja ne poštuje kruh, nestat će kao Sodoma i Gomora... i nitko ne će za njom plakati!« Četiri petine naroda stajale su zbijene iza agrarne diktature, jer su svi bili seljaci. Ali se preostalih dvadeset postotaka, sa džepovima punim talijanskog novca, digoše u lipnju 1923. u noćnom ustanku i ustrijeliše Stambolijskoga. Kažu, da je njegov posljednji krik bio: »Zelena internacionalo sviju zemalja, osveti moju smrt!«

Ali nešto kao »Zelena internacionala« ili »Svjetsko seljaštvo« nije uopće postojalo. Hitler, koji se tada — u studenom 1923. — spremao na svoj minhenski puč, bio je duboko impresioniran Stambolijskovim svršetkom. On je iz njega naučio, da je fašizam bio mnogo moćniji od ideje

KOREJA 1953: Korejanka peče pogače od riže

seljačke sloge. Tko teži za realnom moći, neka se radije ne oslanja na plug.

Dabome, Hitler nije bio diletant. Njemu su, usprkos svemu, bili potrebni glasovi seljakâ. Kad je stupio na vlast, nije doduše dao seljacima obećanu pustolinu — koju bi tek morao oduzeti junkerima i konzervativcima, historijskom »viteškom staležu« —, ali im je zato dao »zakon o nasljednom selištu« od 29. rujna 1933. Taj je zakon odredio, da se inokosna gospodarstva do 125 hektara zaštite kao nasljedna selišta. Zabrana hipotekarnog kreditiranja, izuzimanje zemlje iz igre prometa dobara, bila je korisna mjera za vrlo mnogo seljaka i njihovih porodica: ona je isključivala prinudno dražbovanje. Uminula Njemačka Republika počinila je najveću ludost, što je loše postupala sa seljacima Sjeverne Marke ili što ih je ostavila bez zaštite u nedaćama gospodarskog života. Zaduženje seljačkog imanja, plakati »Založeno!«, koji su se često mogli vidjeti pokraj spremljene ljetine: to je, eto, Hitler dokinuo. Ali ono, što on seljacima nije dao — a što bi bilo najvažnije! — bile su poljodjelske mašine: mašine za olakšanje i pojačanje proizvodnje. Kad je nacionalsocijalizam bio već šest godina u sedlu, morao je novi ministar poljoprivrede Herbert Backe priznati, da je manje od 2 postotka seljačkih imanja posjedovalo traktore.

Njemački je seljak vrlo dugo vjerovao Hitlerovim obećanjima, da će on biti »seljački kancelar«. Pritom mu je moralo pasti u oči, da je isti onaj megafon, koji je obećavao gospodarski raj na zemlji »malom čovjeku na selu«, dvadeset kilometara dalje isto to obećavao »malom čovjeku u gradu« — dakle prodavaocu žita, seljaku osobito visoke, a kupcu građaninu osobito niske cijene. Bilo je jasno kao sunce, da se to ne može ispuniti. Seljak nije čak shvatio, da jedan te isti izaslanik nacionalsocijalističke klike obećava njemu samome podjelu veleposjeda, a riterskom veleposjedniku oružanu zaštitu protiv svakog agrarnog preokreta. Još nikad, otkad historija pamti, nisu sve klase nekog naroda bile temeljitije prevarene.

Kad je 1939. stalež kruhotvoraca ušao u rat, tada seljak nije bio bogatiji, nego inače. On je sjedio na svom »nasljednom selištu«, znojio se, a cijene su bile slabe. Viteški je veleposjednik, kao i za vrijeme Wilhelma II., bio opet oficir i vozakao se zemljom u automobilu... 1932., godinu dana prije Hitlerova skoka na vlast, bilo je ipak stvoreno 9 000 novih seljačkih imanja sa 102 000 hektara novine. 1937., pod vladavinom »seljačkog kancelara«, bila je kolonistima, gladnima zemlje, podijeljena jedva jedna trećina te površine. Kako se mogla izvršiti takva prijevara? Hitlerov ministar Walter Darré bio je prisiljen da 1938., na poljoprivrednoj skupštini u Goslaru, izmišlja isprike, što njemački seljak živi tako teško: gubitak više od tri četvrtine milijuna poljodjelskih radnika, koji su preselili u grad... pretovarivanje seljačke žene radom, koji je sprečava da u zdravlju odgoji svoju djecu... zakono-

davstvo u korist seljaka u opasnosti... seljak još uvijek stenje u »okovima kapitalizma«.

Ono, o čemu je Darré morao šutjeti, bilo je, da njemačke seljake ne upropaštavaju »okovi kapitalizma«, već njegovo »vojničko zarobljivanje«. Sve jača proizvodnja oružja gonila je poljoprivredne radnike u grad — a da nije dalekosežni mašinski sistem nadoknadio gubitak seljačkih ruku kao u Rusiji ili Americi. Od 1935. je svaka misao njemačkih vođa bila posvećena ratu, koji je bio na vidiku. Više od 600 000 hektara plodnih oranica isključeno je od obrađivanja, da se osigura mjesto za barake, uzletišta i vojnička vježbališta. Taj je gubitak premašio sav vrtni areal, kojim je Reich raspolagao.

I dođe 1. rujan 1939. Rat! I tada se drznuše da kažu seljaku, da je to rat za zemlju, na kojoj će se izvršiti kolonizacija! Njemački će seljak oduzeti zemlju poljskom seljaku, koji je ne zna obrađivati... I tada će u Njemačkoj biti kraj hiljadugodišnjoj seljačkoj nevolji i neutaženoj gladi za zemljom.

I, za dvadeset dana pade Poljska. Prije nekoliko tjedana spremljena ljetina bila je netaknuta. Pola godine kasnije domogla se nacistička šaka nizozemske, belgijske i francuske plodne zemlje. Gorostasne zalihe pšenice, koje su kroz nekoliko godina bile nagomilavane u Zapadnoj Evropi, slile su se u tren oka u Njemačku. Savez s Mađarskom i Rumunjskom još je upotpunio poljski i zapadnoevropski plijen. Krušna katastrofa, kakva je bila ona od godine 1917., ne će zadesiti Njemačku: to je objavilo njemačko ratno vodstvo — i svijet je imao razloga da mu povjeruje. Jer »Rat hrani rat«; tek, ne zna se, kako dugo.

144

EVROPSKA JE SAMOOPSKRBA BILA IZGRAĐENA VRLO DOBRO. Ali je tim tragičnija bila njezina potpuna propast godine 1940. Ona je bila dinamitirana — eto, tako je to bilo! Nacisti su pokraj svakog prehrambenog gospodarstva narodâ, koje su zarobili, stavili tempiranu bombu.

S kakvom su to namjerom činili? — Glad je sama po sebi pojava, u kojoj ima nešto neumitno, kao polarna hladnoća ili vulkanski plamen, kojima čovjek ne može upravljati. To pokazuje pjesma Laurence Binyona, koju je u prosincu 1918. objavila londonska »Nation«:

Od naroda narodu poput sjene klizim,
na svačijoj ćeš strani naći tihu mene.
Nitko me ne vidi. Samo se zaglédaju,
spuštaju glave, i znaju: Tu sam.
Moja šutnja šuti kao plima,
koja briše igralište djece.
Kao što zima raste u noći, što se spušta,
kad ovdje leže male ptice smrznute.

Armije tabanaju, stupaju, razaraju.
Iz zemlje i zraka riču meci njihovi.
A ja sam od armije strašniji
boje me se više od topova.
Kralj i kancelar zapovijedaju —
iz mojih usta zapovijed ne izlazi.
Ali me više slušaju, negoli kralja
ili govornika, najstrastvenijeg.
Pred mojim licem nevidljivim
padaju prisege zastavi i djela.
Poznaju me nerođeni i mrtvaci,
prvi i posljednji. — Ja Glad sam.

Tu je glad element, koji čovjek ne može gatom zagatiti, ali ni razbuktati... Nacistima je, međutim, prvima pošlo za rukom, da taj element svijesno učine ratnim oružjem, da njime upravljaju kao plinom i čelikom. Neutralni švedski kralj Gustav V. nazvao je jednom prilikom, u povjerljivom krugu, Hitlera »Chef-inženjerom evropske gladi«. Nacisti su stvarno pucali glađu — i oni su njeno djelovanje proračunali kao putanju granate.

Hranjen će biti samo onaj, tko služi osvajačkom narodu. Svi ostali mogu skapati od gladi. Brže ili polaganije, prema svom tjelesnom ustroju... To je bio pravi *»pacte de famine«*, kakav su Francuzi u snu snivali, kad su u 18. vijeku vjerovali, da je za dvor i plemstvo od koristi, ako se istrijebi pučanstvo opasne Francuske. To je bio nesmisao. Ali se po Hitleru nesmisao pretvorio u smisao. Ono, za što nije bio sposoban organizatorski talent »Ancien Régima«, pokušala je da učini organizatorska moć nacista igrajući se i gotovo bez buke, to jest da istrijebi *evropsko pučanstvo umjetnom glađu.*

Da se pomoću kruha sklapaju, otkazuju ili podržavaju savezi, to nije bilo ništa novo: već su se rimski carevi ugledali u primjer, koji im je dao veliki August. Kad Hindenburg u svojoj knjizi saopćuje, da bi Turska 1917. otpala od Njemačke, da je u posljednji čas misu umirili rumunjskom pšenicom, onda on govori o jednoj ratnoj mjeri, koja je bila posve prirodna. Svatko radije hrani svoga prijatelja, nego svoga neprijatelja. Ali kad mala klika ljudi, koja sjedi iza zatvorenih vrata, pomoću sitno izmudrena sistema rekvizicije i zakidanja osuđuje na polaganu smrt od gladi svakoga, tko ne surađuje, — pa čak i ravnodušne, a ne samo neprijatelje režima, onda je to posve nešto novo u povijesti čovječanstva.

Hitlerov *»pacte de famine«* bila je ponajprije ratna mjera, kojom je zaplijenjeno 75 postotaka belgijske proizvodnje ugljena i 80 postotaka tekstilnih izrađevina i proizvoda kožne industrije. A robovi rada? Oni su prikupljeni pomoću dodatnih krušnih karata. A sam kruh — kako je izgledao kruh? Crn, vlažan, siromašan brašnom — nož bi se okliznuo, kad bi ga netko htio načeti. Samo onaj, tko je proizvodio nešto za rat važno, dobivao je, počevši od studenog 1941., pokraj kruha, krumpira i kostiju, još po jedan dnevni dopunski obrok od pet i pô grama ma-

slaca, sedam grama margarina, pet i pô grama riže, dva i četvrt grama šećera i pet i pô grama sušenog povrća (ako je uopće bilo takvih zaliha!). Je li to »jestvenik za cvrčka«, upitao je učtivo nadbiskup od Canterburyja onamo preko Kanala. A ipak je to bio jestvenik za odrasla čovjeka.

Ne, Hitlerov *»pacte de famine«* nije bila samo ratna mjera. On je sebi utuvio, da brojke pučanstva Evrope mora izmijeniti u korist vlastitog naroda. On je vrlo jasno rekao Rauschningu: Istrebljenje pučanstva je znanost. I on je to istrebljivanje provodio — kao chef-inženjer! — na Zapadu još ponešto plašljivo (jer je englesko oko bilo blizu), ali na Istoku i u Jugoistočnoj Evropi posve poslovno i bez stida.

Glad na naučnoj osnovi! Svijet nije dugo znao — jer se to događalo iza zatvorenih vrata! — da su odgovorni, prije nego što su pokrenuli svoj »umjetni rat glađu«, posve točno proučili *akta Društva naroda.* Nalaze, koji su se bavili suzbijanjem nedovoljne ishrane i odgovorom, koji daje tijelo, kad mu se uskrate hranjive tvari, koje obnavljaju stanice. To medicinsko znanje su zatim upotrebili kao bat, čim su se nakanili da »germaniziraju«. Dakako, u tome je bilo i razlika. Bilo je istočnih naroda kojima je bila namijenjena sluganska sudbina, kao na primjer Poljacima. Drugi su opet imali potpuno nestati s lica Zemlje, kao na primjer Židovi. Čim Nijemci dobiju, recimo, 100 postotaka potrebnih kalorija, dobit će Poljaci 65, a Židovi 21 postotak. Pri sveopćoj nestašici masti dobivali su je Nijemci još uvijek 77, Poljaci 18, a Židovi 0,32 postotka.

Iz velike točnosti, kojom je sve to bilo zabilježeno, proizlazi, da su u planu bile tri rase: dobro utovljena gospodujuća rasa, radni narod, preslab za pobunu, i, konačno, rasa mrtvih. Ali su u Hitlerovu sistemu izgladnjivanja ostala otvorena vrata i »pesimizmu svršetka«. Ako na kraju krajeva pođe sve po zlu, i ako nacionalsocijalizam izgubi rat, onda će poput bogova Edde napustiti svijet u uzvišenom uvjerenju, da se rezultat isplatio. Nakon toliko godina znanstveno i spretno aplicirane gladi bit će u Istočnoj Evropi odnos između Nijemaca i Slavena zauvijek izmijenjen.

Tko je smio dalje živjeti? Tko je morao umrijeti? — Kad bi se Dante danas vratio, da svom »najdubljem krugu pakla« doda još jedno pjevanje, onda bi možda odabrao »poslovnicu«, u kojoj se prave akta: dakle posve higijensku pozornicu, gdje će bića, s licima nalik na ljudska lica, izvršavati sve, što im se zapovijedi. Tom će pisarnicom upravljati Glad, o kojoj govori pjesma Laurence Binyona, — treći jahač Apokalipse. Ali on ne će sjediti na konju, i nju ne će nitko vidjeti. Čut će se samo tiho kuckanje brzih strojeva za pisanje, koji u zatvorenim kancelarijskim sobama izrađuju smrtne dekrete...

Ne će je vidjeti? Ona je u hiljadu prišteva postala vidljiva na tijelu Evrope, kad su pobjednički Saveznici 1945. proveli svoje armije kroz logore gladi. Tu su ležali stanovnici tih logora poslagani jedni povrh drugih kao klade za ogrjev, u nikad viđenoj mršavosti. Snopovi

mrtvih, a među njima skeletirani živi. Ležalo ih je tu stotine hiljada. Ne samo »tuđi narodi« i umoreni Židovi. Bilo je tu i njemačkih ljudi: radnika, seljaka, svećenika, oficira, koji se htjedoše oduprijeti đavlu. Ništa se takvo, s toliko brižljivosti gajeno kao ti »vrtovi gladi i kostiju«, nije vidjelo u historijsko vrijeme, pa ni u vremenima Srednjega vijeka, u doba lišeno svake organizacije. »Naši su ulazili tiho«, pisao je tada francuski pisac Claude Pressigny. »Bilo je to nešto posve nestvarno, i Englezi i Američani su se također kretali kao da idu na prstima. Nije se uopće čuo nikakav glas, osim škljocanja fotografskih aparata...«

Bilo je to nešto posve nezbiljsko! Objašnjenje neobjašnjivog, vezni tekst tih slika našao se tek u ormarima za spise srušene đavolje vladavine. Ali gle čuda! Kad se prišlo poslu, da se ono, što se dogodilo, da se viđeno ali nikad shvaćeno, usporedi s pločama, koje su te prizore imale sačuvati, onda su slike počele otkazivati službu. Bilo je tri stotine »mlinova smrti« — ali su svi filmovi i sve fotografije, snimljene na tim mjestima, čudno nejasne. Činilo se, kao da se s tih mjesta grozote diže neka tanana magla, koja zastire optičke svjedoke...

Iako tu i nije bilo ništa metafizičko, bilo je ipak nešto metaetičko. »Brdo krivnje«, koje se tu kočilo, nadmašilo je sve dimenzije, da ga nijedno oko nije u cijelosti obuhvatilo, da ga nikakav moral nije shvatio, i da mu nijedna osuda iz ljudskih usta nije mogla biti »primjerena«. Ubojice, ukoliko su bile uhvaćene, mogle su ionako samo jedamput umrijeti: i tako njihova smrt nije bilo ispaštanje. Ona je bila samo formalnost. A vojnički sudski službenici, koji su im sudili, bili su također smrtni ljudi — kako su oni mogli izreći osudu za grijehe, koji su počinjeni ne samo protiv ljudskog roda, već i protiv samoga boga? Čovjek ne može suditi đavlu — ni u koje vrijeme, pa ni u naše. Tu će biti potreban netko DRUGI, o kome se u DIES IRAE kaže: »Kada sudac sudit stane, sve će tajne biti znane, sve grehote okajane«.

JUDEX ERGO CUM SEDEBIT
QUIDQUID LATET APPAREBIT
NIL INULTUM REMANEBIT

EPILOG

1953. — KAKVI SE TO UDARCI ČUJU U LJETNOM VJETRU? To su batovi, koji padaju po željeznom limu. Nešto se gradi. Luka. Trupovi lađa, koji su bili izrešetani. Kranovi, koji su bili razoreni. Dižu se tovari, istovaruje blago. Čuje se lupa u jutarnjem vjetru. A stotinu metara dalje slika isti zvuk istu sliku.

U unutrašnjosti zemlje stoje zidari na skelama. Ponegdje vijori zeleni vijenac. Sve do horizonta dižu se iz zemlje lazila, što dalje, to filigranskija, kao neko drveće. Zar je zemlja sve zaboravila? Zar je obnovna snaga rastenja progutala sve grozote? 1953! Gdje sam zapravo? Možda je to Atena i Pirej. Ili Ostia Rimljana. Ili štokholmska luka Chicago, New York ili Lenjingrad — ili ma koje mjesto, gdje sam pisao ovu knjigu.

Ali ja sam u Hamburgu — a to je čudno. Osam godina nakon propasti svijeta takmiče se poslovnice, brodski mešetari, brodovlasnici, prijevoznici: »Što želite? Želite li šećera ili cementa? Sve je to jučer stiglo«. Plutajući su ekshaustori cjevastim sisaljkama, nalik na surle, istovarili za nepun dan 9 000 tona žita.

A noću, kad ne odjekuju udarci batova, mrak u njemačkim gradovima, u Hamburgu, Münchenu, Frankfurtu i Kölnu ne znači više odsutnost svijetla. Ima dovoljno neonskih svjetiljaka, ali one gledaju na razvaline. A plavičaste stepe između kuća pune su osame i tuge.

Sablasni Darmstadt! Humci ruševina, kojima je Mjesec izvadio drob. Između betonskih gromada gmižu biljke sa cvjetovima u boji gnoja od ranâ; s kosmatim krznom, kakvo nitko nije nikad vidio u tim geografskim širinama. Sa čaškama, koje kanda, nareckane i nazubljene, oponašaju kratere granata. Zrak se udiše teško kao otrov. Vojska povijuša i trnja čuči kao da čuva mrtvačku stražu nad urušenim kućama, oko kojih se skupljaju i leleču mrtvi i traže, da ih se pusti u njihove stanove. Ljudi, nekoć odvučeni i udavljeni, i drugi, koji su ubijeni kasnije, kad se nebo prolamalo od gvožđa. Nekrivi i krivi, od Loire do Rajne i od Švapskih Jura do Poljske. To su mrtvi bez doma, kojih je pepeo kostiju usisao vjetar, i koji se vraćaju s kišom...

Ali je u jutarnjem svijetlu sve to drukčije. Tada nas grije kruh u pekarnicama. U svim su njemačkim gradovima pekari izgradili svoje hrabre dućane odmah pokraj ruševina. Dućani s modnim stvarima, s nakitom, automobilima i fajansom, koje vole novi bogataši, oni su daleko odavde. A kruh se naselio odmah tu, pokraj ruševina.

— Evangelički crkveni tjedan u Hamburgu. Zastave, vrpce s izrekama, skupovi. Neki pastor čita na otvorenoj ulici iz Lutherova »Malog katekizma«: ŠTO ZNAČI KRUH SVAKIDAŠNJI? I odgovor: »Sve, što se ubraja u hranu i potrebe tijela, kao jelo, pilo, odjeća, obuća, kuća, dvor, njiva, blago, novac, imanje, dobar muž, dobra djeca, dobra čeljad, dobri i vjerni gospodari, dobra vlada, dobro vrijeme, mir, zdravlje, stega, čast, dobri prijatelji, vjerni susjedi i tome slično.«

Koliko istine! Ono, što mi ljudi nazivamo kruhom, nije već odavna samo kruh. Kruh je ono, na čemu počiva sve ostalo. To je rekao Matthias Claudius. A da bih u sebi sve to potkrijepio, idem napolje u Wandsbek. Svaki od njegovih dobrih stihova bio je »vandsbeški glasnik« poslan u svijet — a prije svega među njegove Nijemce... On spava iza Kristove crkve, na tihom, usamljenom groblju. A trg, koji počinje odmah pokraj njega, koji se šareni od ljetnog cvijeća, i na kome ima svega, pa i starih tava i jeftinih kućnih potreba, on je kao neka slika i prilika trga života. Sada bi i sam Claudius mogao doći, s mirisnim kruhom u ruci. Ponešto neuredno odjeven; oko njega se osjeća i malo mirisa od burmuta. On ide i gleda kroza me, u njegovim je dobrim očima pomiješano slobodoumlje i kršćanstvo i veliko znanje o kruhu.

Čovjek ne smije govoriti o sitnim stvarima ako je još čas prije bio s Claudiusom. Ali ni zadružna pekarnica u Eifferstrasse, koja svakog jutra opskrbljuje nekoliko desetaka hiljada Hamburžana kruhom, nije mala stvar. Ona mu ne samo služi, ona se i *naziva* »konzum«. Kao i svaki Nijemac (na svaku glavu svekolikog pučanstva dolazi godišnje gotovo stotinu kilograma krušnog žita), tako je Hamburžanin veliki kruhožder. Dok se na zapadu pšenica odnosi prema raži kao 50 prema 50, Hamburg je još uvijek bastion raži. Tihim kanalom plovi brašno u širokim lađama u pekarnicu, prolazi kroz pripremni proces po američkom uzoru, dolazi u veliku, mamutsku pekarsku peć, koja ovajput nije konstruirana u Cincinnatiju, već u Stuttgartu. Više od dvadeset vrsti peciva ispunjava kuću svojim mirisom, prije nego što ga flota automobila odveze u nekoliko stotina prodavaonica.

— I opet se čovjek pita, kad se noću probudi: U kojem sam zapravo gradu? Jesam li otputovao u Minnesotu, s Hooverovim preporučnim pismom u džepu, da vidim nove mlinove...? Ne, ja sam pošao u Evropu. Ali mi se još uvijek čini kao da u snu vidim prostrana talasava pšenična polja Alberte i Saskatchewana.

Noću se mnogo toga skuplja; ali se mnogo toga i širi. Lice neke stare žene, koja u Koreji peče pogače od riže, širi se i u meni pretvara u »mir«. Moj Ja leti u mnoga mjesta, u kojima je već jednom bio. Zatim se brzinom zrake svijetla uvlači natrag u tijelo.

Nisam li još čas prije bio u New Yorku? Vidio sam ljude u bijelim kapama, kako dugačkim motkama pomiču goleme žute zavjese. To su bili stolnjaci od pšeničnog tijesta u Goodmanovoj tvornici makarona, gdje se za njujorške Talijane pravi njihovo omiljelo jelo. Otkad je prije

sedam stotina godina Marco Polo putovao u Kinu i donio vijest o tome, kako ondje Veliki kan Tatarije postupa s pšeničnim tijestom, otada Talijani, jedući makarone, ne prestaju slaviti najvećeg putnika, »preteču Kolumbova« ... Ali ja sam u Hamburgu, a ne u New Yorku. Ujutro će se ondje sastati nacije ispred svojih prodavaonica peciva: američki će Francuz kupiti svoj pariski bijeli kruh, »lagan kao oblak na ljetnome nebu«, američki Nijemac jest će svoj omiljeli raženi kruh, a oni, koji su porijeklom iz Skandinavije, svoj lako valoviti Knäcke-Brot. Sva su se ta blaga, koja su u Evropi za vrijeme propasti svijeta postala sjene riječi, mogla ondje prijeko uvijek kupiti. I svatko ih je uzimao kao nešto posve razumljivo. Pače, kao nešto *odviše* razumljivo. *»It is difficult for our people«*, rekao mi je onomad Herbert Hoover, *»to picture widespread hunger or starvation* (naš narod zapravo ne može sebi stvoriti predodžbu o masovnoj gladi). *We have not had such a thing in America since the time of the Pilgrim fathers.* (Tako nešto nezamislivo nismo imali u Americi, otkad su se ovdje iskrcali naši očevi) ...«

Ali ja to sebi mogu zamisliti. Ja sam to naime doživio. U koncentracionom logoru Buchenwald nismo zapravo ni imali kruha: ono, što se tako nazivalo, bila je mješavina od krumpira, graška i piljevine. Kora mu je imala boju olova, sredina je izgledala kao željezo, a imala je i okus po njemu. Znojilo se vodom kao čelo izmučena čovjeka ... Pa ipak smo to nazivali kruhom, sjećajući se pravog kruha, koji smo nekoć jeli. Voljeli smo ga i jedva smo dočekali čas, da nam ga podijele.

Mnogi su umrli, a da nikad više nisu kušali pravi kruh. Ja živim. Meni se čini kao neko čudo, što jedem pravi kruh ... Kruh je svet. Kruh je profan. Najčudnije mi je tada, kad ga ima za *sve:* Na putu dugom šest hiljada godina, kojim su zajedno išli čovjek i kruh, bilo je zaista časova, kad nijedno od božjih stvorenja nije oskudijevalo. »I oni bijahu siti«, kaže Biblija. Nikad nisu napisane četiri jednostavnije riječi u znak zadovoljstva i zahvalnosti.

U znak zadovoljstva i zahvalnosti.

BILJEŠKE

O AUTORU I NJEGOVU DJELU

Prije pronalaska štampe, kad su knjiga i biblioteka bili rijetki, skupocjeni, a često i nepristupačni instrumenti obrazovanja, mogao je darovit i imućan čovjek, koji se posvetio knjizi, u relativno kratkom ljudskom vijeku obuhvatiti i usvojiti sve pisano znanje svoga vremena. Sada, kad se na svijetu svake godine štampa na stotine hiljada knjiga u nekoliko milijardi primjeraka, knjiga je i biblioteka lako pristupačna svakome, ali je teško, pa čak i nemoguće, steći potpuni pregled ljudskog znanja i umijeća, kondenziranog u toj mećavi literarne produkcije. Velik dio današnjih milijunskih biblioteka predstavlja mrtvi kapital, jer se na stara brda knjiga nagomilavaju nove naslage, koje se i same jedva mogu sagledati u bibliografskim pregledima i profilima. To, dakako, važi i za historiografiju sviju smjerova, pa Frédéric Loliée s rezignacijom konstatira: »Historiografija mora biti brza. Njen je posao svakog dana sve teži; ona ne raspolaže ni potrebnim vremenom ni dovoljnim prostorom, da sve rekne i sačuva. Brzim korakom ona prilazi najočiglednijim činjenicama, najvažnijim imenima, najzbijenim sintezama. Ona potkresava, reže i rešeta i ostavlja za sobom gomile otpadaka.«

Tako je ustvari postupio i autor ove knjige, tek, on se nije žurio. U svom dvadesetgodišnjem radu na tom djelu poslužio se H. E. Jacob čitavom bibliotekom od 4 000 svezaka iz područja raznih nauka, koje ma samo i periferičnim dijelom svoga područja dodiruju njegov djelokrug, »sve od botanike do usporedbene nauke o religiji, od političke ekonomije do medicine, od filozofije do politike, od sociologije do filozofije, od pravnih nauka do teologije, od folklora do povijesti književnosti, od agrokemije do tehnologije mljevenja i pečenja«. Od toga on na kraju knjige spominje samo jednu desetinu, oko 400 knjiga najprominentnijih autora. Konzultirao je naučne institucije i biblioteke u Parizu, Rimu, Londonu, Amsterdamu, Zürichu, Lenjingradu i Stockholmu, a ponajviše one u New Yorku i Washingtonu, rezao je, sjekao, rešetao i spremio čisto zrno, a za sobom ostavio gomile pljeve, sve ono, i samo ono, što nije zavrijedilo da se spomene. Pa ipak Jacobova »Historija kruha« nije sušta kompilacija. Ona je mnogo više nego mehaničko sumiranje sviju relevantnih činjenica i podataka, daleko više od fenomena akribije. To

je pragmatička povijest svijeta sui generis, pisana s posebnim aspektom na kruh kao kauzalni neksus i osnovnu materijalnu podlogu civilizacije. Takvom su je učinili kozmopolitski duh, humani smisao i enciklopedijsko znanje autora, koji je sve te historijske činjenice i pročišćenu predaju poput kvasca oživio, povezao i ispekao u organsku cjelinu. Dok je čitamo, odvija se pred nama u osnovnim crtama uzročni slijed svega duhovnog i ekonomskog zbivanja od pametara do današnjega dana. Ona će udovoljiti i svakom literarnom ukusu u umjetničkom smislu, jer su pojedini njeni odlomci napisani pjesničkim zanosom i dramatskom silinom kao, na primjer, opis eleuzijskih misterija i prikaz provale Zapadnih Gota u Grčku pod vodstvom kralja Alariha, njegov jednodnevni boravak u Ateni, te razorenje Eleuzisa, grada i svetišta božice kruha Demetre.

S kruhom u bilo kojem obliku, kao s nečim po sebi razumljivim, susrećemo se svakog dana po nekoliko puta, nalazimo ga na svom stolu pri svakom obroku, ali nam nikad nije bilo ni na kraj pameti, da bi se o njemu mogla napisati omašna knjiga. »To je pravo otkriće«, kaže Thomas Mann. »Ta će mi knjiga biti dragi i vrijedni pratilac«. A Hendrik van Loon, možda i ne bez trunka zavisti, uzvikuje: »Zašto to meni nije palo na pamet?« Igra je slučaja, koju bi praznovjerni čovjek lako mogao protumačiti kao prst sudbine, što se ta misao rodila u glavi H. E. Jacoba, koji je kasnije, u Dachau-u i Buchenwaldu, gorko iskusio, što znači, ne imati kruha.

»6000 godina kruha« djelo je, koje će svatko pročitati s velikim zanimanjem. Ono će u mnogom čitaocu potaknuti misao, da je čitanje mnogih drugih knjiga bilo suvišno, i da ta knjiga u njegovoj biblioteci može zamijeniti mnoštvo drugih knjiga, koje na drugi način ili s drugog gledišta obrađuju sličnu tematiku.

*

Heinrich Eduard Jacob rodio se 7. X. 1889. u Berlinu. U svom je rodnom gradu studirao povijest, književnost i muziku. Bio je član Kleistove zaklade i jedan od dramaturških savjetnika Reinhardtova Njemačkog teatra. Do 1933. vodio je u Beču srednjoevropski biro »Berliner Tagesblatta«. Nakon godine dana patnji u Dachau-u i Buchenwaldu, pošao je 1939. u Sjevernu Ameriku, gdje se iskrcao sa svega pola dolara u džepu. Kasnije je primio državljanstvo Sjedinjenih Država. U svojoj je novoj domovini nastavio književnim radom. Tu je g. 1944. objavio englesku verziju svoga djela »6000 godina kruha« pod naslovom »Six thousand years of bread«, koje je kasnije preveo na njemački i nakon svog povratka u Evropu (1953), objavio ga 1954. kod Rowohlt Verlaga u Hamburgu. Njemačka je verzija popunjena događajima između 1944. i 1954. godine, koji su još jednom potvrdili riječi bivšeg predsjednika Sjedinjenih Država Herberta Hoovera, »Prehrambenog diktatora« Evrope poslije Prvog svjetskog rata, da »prvu riječ u ratu govore to-

povi, a posljednju uvijek kruh«. Djelo je pobudilo veliku pažnju, te je u velikim nakladama prevedeno na francuski, holandski, španjolski, portugalski i hebrejski, a sada i na hrvatsko-srpski jezik.

Osim »6000 godina kruha« objavio je H. E. Jacob još i ova svoja djela:

Zbirku novela pod naslovom: »Pogreb Emme Ebrije«, 1912.; dnevnik »Putovanje kroz belgijski rat«, 1915.; idile »Dar lijepe zemlje«, 1918.; roman »Dvadesetgodišnji«, 1918.; dramu »Beaumarchais i Sonnenfels«, 1919., te dijalog »Sirakuški fizičari«, 1920. i igrokaz »Zločin tulipanâ«, 1920. Sva tri ova dramatska djela prikazivala su se u njemačkim, austrijskim i švicarskim kazalištima. Zatim drugu zbirku novela pod naslovom »Duvački koncert razuma«, 1923.; antologiju »Stihovi Živih«, 1923.; novelu »Jetra generala Bonaparte«, 1924.; treću zbirku novela »Demoni i luđaci«, 1927.; roman »Jakelina i Japanci«, 1928.; romane »Krv i celuloid«, 1929.; »Djevojka iz Aachena«, 1930.; »Ljubav u Üskübu«, 1931. i »Jedan se državnik spotiče«, 1932.; četvrtu zbirku novela »Staklenik Južne Amerike«, 1934.; kulturnohistorijsku monografiju »Priča o kavi i njezin trijumfalni pohod«, 1934. u jednoj, a 1952. u drugoj verziji; roman »Grincinški bekrija«, 1935., romansirane biografije »Svijet Emme Lazarus« (The world of Emma Lazarus), 1949.; »Joseph Haydn, njegova umjetnost, njegovo doba i slava« (Joseph Haydn, his art, times and glory), 1951. i 1953., kojoj je predgovor napisao Thomas Mann; roman iz tropskih krajeva »Estrangeiro«, 1951. i kulturnohistorijski roman »Johann Strauss, otac i sin«, 1953., koji je preveden na jedanaest jezika. Nakon »6000 godina kruha« publicirao je Mozartovu biografiju, a sada radi na daljnjim svojim kulturnohistorijskim djelima. U svemu, dakle, preko 40 vrijednih djela u 44 godine književnog rada.

U posljednje vrijeme živi H. E. Jacob u Švicarskoj.

Zagreb, 15. rujna 1956. D. Perković

REGISTAR IMENA I STVARI

A

Abel, lik Starog zavjeta 59, 321
Abesinija 22, 29, 36, 384, 388
Abigail, žena kralja Davida 51
Abraham, bibl. praotac Židova 50, 235
Abu Hurairah, komentator Korana 240
Abu Umama al Bahali 240
Adam, bibl. praotac 15, 57, 208, 218
Adams John, predsjednik U. S. A. 50, 270
Adams, žena John Adamsa 270, 337
Adams, John Truslow, amer. historičar 258
Adonis, Afroditin ljubavnik 124
Aemilius Paullus, Lucius, rimski vojskovođa 96
Afrika 103
Afrodita (Aphrodite), grč. božica ljubavi 81
Agrarna kemija 323—332, 335—336
Agrarni romani 394—397
Agrarni komunizam 132, 180, 368—369, 371—375, 426
Agrarni sistem u Babiloniji 60
Agrarni sistem u starom Egiptu 39—41, 60
Agrarni zakoni braće Grakha 99—101
Agrarni zakoni Mojsijevi 59—62
Agrarni zakoni Solonovi 65—66
Agrozofi 109
Ahuramazda 58, 124
Alah, islam. bog 56
Alarih, kralj Zapadnih Gota 89, 90
Aleksandar I., rus. car 298
Aleksandar II., rus. car 306, 368
Aleksandar I., srp. kralj 426
Aleksandar Veliki, kralj makedonski 101, 104, 198, 315
Aleksandrija 108, 323
Alfred Veliki, engl. kralj 134
Alhakem, arap. vladar 248
Alkibijad, aten. državnik 87
Allan, student u Chaucerovoj pjesmi 155—156
Allard 385
Aln-Eddin, arap. učenjak 43
Amenofis III., egipat. faraon T III.
Ammianus Marcellinus, rim. historičar 104
Amos, židov. prorok 53, 61
Andrija, učenik Isusov 108
Annona, rim. božica žita 106, 364

Antonije (Marcus Antonius), rim. državnik i vojskovođa 104
Antun Padovanski 144—145, 178
»Antunov oganj« 145
Apollinaire, Guillaume, franc. pjesnik 418
Apollonius Rhodius, grč. pjesnik 323
Apollonius od Perge, grč. matematičar 118—119
Apollonius iz Tyane, kasnogrč. filozof i magičar 114
Apolon (Apollo), grčki bog svijetla i umjetnosti 79, 81
Appert, Nikolaus 412
Arapi 56, 240—241
Arago, François, franc. fizičar 414
Argenson, René Louis, Marquis d', franc. ministar 280
Argentina 388
Arhestratos, grč. pisac 304
Ariovist, kralj Sueva 132
Aristandar (Aristandros), Demetrin svećenik 198
Aristotel iz Stagire, grč. filozof i polihistor 72
Arkadije (Arcadius), istočnorim. car 89
Armour Philip, amer. tvorničar strojeva i spekulant sa žitom 349
Arnobije (Arnobius), kršć. retor (Numiđanin) 233
Arriaga, isusovac 247
Ars pistorica, pekarska umjetnost 96
Artus, britski kralj iz 5. i 6. stoljeća, centralna ličnost mnogih priča 201
Asklepije, Eskulap (Asklepios) grč. bog liječništva 323
Asterius 81
Astrologija 108
Ataensik, indijanska božica Zemlje 262
Atena (grad) 63, 65—67, 87, 90, 110, 394, 432
Atena, Palada, grč. božica mudrosti 83, 90, 399
Athenaeus (Athenaios) iz Neukratisa, aleksandrijski pisac 95
Attolico, talij. ministar prehrane 364
Atwater, amer. prirodoslovac 327
Augija (Augias), grč. mitski kralj 64
Augsburg 162, 170—171
August (Augustus Caesar Octavianus), rim. car 87, 102, 104, 105, 112, 129, 131, 287, 401, 429 T VII
Augustin (Augustinus, Aurelius), svetac, crkveni otac 188, 203
Aurelijan (Aurelianus, Lucius Domitius), rim. car 106
Aurelije, Marko (Marcus Aurelius Antoninus), rim. car 87
Australija 386, 388
Austrija 296, 298, 299, 304, 306, 320, 341, 365
Azteki 232—235, 241, 250, 405

B

Babilon 21, 28, 60, 108, 120, 124
Bachofen, Johann Jakob, švicar. kulturni filozof 417
Bacillus prodigiosus Cohn 199
Backe, Herbert, nacionalsoc. ministar poljoprivrede 427
»Bajka o kavi i njezin pobjednički pohod« (H. E. Jacob) 253
Bakewell, Robert, engl. odgajivač stoke 266
Bakho (Bacchus, Jacchus, Dionysos), grčko-rimski bog vina 74—75, 84—85, 109, 115, 121, 124
Balkan 242
Ball, John, engl. svećenik i seljački vođa 208
Ballardini, talij. liječnik 243
Balzac, Honoré de, franc. pisac 216, 380

Bane, Suda L., amer. pisac 367
Barnes, Julius, amer. političar 364
Baroni, Eugenio, talij. kipar, T XXXV
Beal, William, engl. agrikult. istraživač 383
Beaumarchais, Pierre Caron de, franc. književnik 395
Beckmann, John (Johann), osnivač tehnologije 149
Beecher-Stowe, Harriet, amer. književnica 397
Beč 304
Behaim (Beham), Hans Sebald, njem. bakrorezac i drvorezac 202
Behrman, S., amer. željeznički agent (Norrisov literar. lik) 347
Belgija 104, 168, 255, 295, 362, 428—429
Bell, Patrick, svećenik, Škot, 315, 317
Bellay, René de, franc. nadbiskup 173
Bennett, H. S., engl. ekonomist 186
Béranger, Pierre Jean de, franc. pjesnik 341
Berengar iz Toursa, skolastik 220, 223
Beriberi 243—244
Berlichingen, Götz von, njem. vitez, vođa seljaka u seljačkoj buni 213
Berlin 198—199, 307, 344, 424, 425
Berthold Regensburški, franjevac, propovjednik 166, 203
Bertin, franc. ministar 281
Bethe, biolog 17
Beth-Lehem 109
Biblija, passim
Biblijski Židovi 50—62, 108—109, 112—123
Binyon, Laurence, engl. pjesnik 428, 430
Biologija tla 328—330
»Blagoslov zemlje« (Hamsun) 396
Bloch, Ernst, njem. historičar 210
Boissy d' Anglas, predsjednik franc. konventa 294
Borchardt, Ludwig, njem. egiptolog 46
»Borci protiv gladi« (Paul de Kruif) 402
Boris III., bugar. kralj 426
Boris Godunov, rus. car 208
Bosch, Karl, njem. kemičar i industr. magnat 327
Bourgogne, franc. kapral i pisac memoara 300
Bradford, William, vođa »otaca hodočasnika« 259
Brant, Sebastian, njem. humanist 202
Brašno, passim
Brašno od žira 173
Brinton, Daniel, američki etnolog 234
Browning, Robert, engl. pjesnik 66, 76
Bubrostis, sirijska božica gladi 110
Buch, Leopold, njem. putnik istraživač 131
Buchenwald, njem. logor 434, T XLIV
Bücher, Karl, njem. ekonomist 180
Buck, Pearl S., amer. književnica 395
Budha, Gotama, indijski osnivač religije 58
Budhizam 58—59, 72—73, 422
Buenos Aires 388
Bugari 182, 364, 425, 426
Burbank, Luther, amer. oplemenjivač pšenice 382
Burns, Robert, škot. pjesnik 74
Butler, Samuel, engl. filozof 71

C

Cade, Jack, engl. seljački vođa 204, 205
Cadet de Vaux, franc. kemičar 285, 290, 342
Cadix 102, 158
Caesar, Gajus Julius, rim. vojskovođa i diktator 73, 100, 101, 102, 104, 106, 130, 131, 142, 144
Cagliostro, Alessandro, »grof« (Giuseppe Balsamo) talij. pustolov 371
Caldwell, Erskine, amer. književnik 395, 396
Calvin, Johannes, vjerski reformator 225
Cantacuzene, rumunj. odgajivač kukuruza 242
Capito, Wolfgang Fabricius, crkveni reformator 225
Carigrad, 227, 241
Carleton, Marc, amer. odgajivač pšenice 383
Carlyle, Thomas, engl. historičar i pisac 313, 321
Carver, guverner »otaca hodočasnika« 263
Casal, španj. liječnik 242
Casaubon, Isaac, švic. filolog 81
Caspari, Adolf, njem. književnik 269
Casson, Herbert N., amer. književnik 315
Cato major, Marcus Portius, rim. državnik i pisac 27, 64, 95, 135, 167, 249
Caus, Salomon de, franc. inženjer 271
Cecil, Lord Robert, engl. državnik 252
Celsus, Aulus Cornelius, rim. medic. pisac 96
Centar gena, teorija o c. g. 29, 384
Ceres (Cerera), rim. božica plodnosti (vidi i Demetra) 87, 99—100, 106, 121, 141—142, 173, 177, 288, 393
Cervantes Saaveđra, Miguel, španj. pjesnik (»Don Quijote«) 151
Champion, franc. historičar i ekonomist 186
Chatelet, vojvoda, franc. staležnik 289
Chaucer, Geoffrey, engl. pjesnik 155, 156
Chemia, egipat. božica »crne zemlje« 36, 42
Chicago 310, 318, 344, 432, T XXXIII
»Chlopi«, »Seljaci« (Reymont) 396
Cicero, Marcus Tulius, rim. državnik, govornik i pisac 70, 103, 121, 190
Cieca de Leon, španj. kroničar 249
Cijena kruha 111, 163—165, 296
Cincinnati 318, 319, 415
Ciprijan, svetac i crkveni otac 113
Claude Lorrain, franc. slikar 161
Claudius, Mathias, njem. religiozni lirik 433
Cleveland, Grover, predsjednik U. S. A. 390
Clusius (Charles de Lecluse), franc. liječnik i botaničar 284, T XXI
Cobden, Richard, engl. liberal. političar 338
Cohn, Ferdinand Julius, botaničar i bakteriolog 197, 199
Cole, pariski pekar 286
Columella, L. Junius Moderatus, rim. agrikulturni pisac 64, 142, 144, 167, 249
»Continental Baking Corporation« 413
Cooper, James Fennimore, amer. pisac 320
Cortez, Fernando, španj. osvajač 231, 234, 257
Coulton, George G., engl. kulturni historičar 201
Crabbe, George, engl. pjesnik 266
Cranach, Lukas, njem. slikar T XVIII
Crasso (Crassus, Marcus Licinius), rim. državnik i vojskovođa 348
Crkvena država 82
Crna zemlja, crnica 36, 42, 104, 224, 321, 363, 369, 377
Crocker Charles, amer. spekulant s pšenicom 352
Crookes, Sir William, kanad. prirodoslovac i stručnjak za pšenicu

Č

Čaranje, čarobnjaci, čini 43, 45, 108, 136—139, 192—193, 235
Češka, Čehoslovačka, Česi 182, 208—209, 364, 365, 426
»Čiča Tomina koliba« (Beecher-Stowe) 397
»Čovjek s motikom« (Markham) 186, 206, 216 T XIV

D

Dalmacija 101, 130
Danska 174, 364
Dante Alighieri, talij. pjesnik 151, 166, 176, 430
Danton, Georges, ministar za vrijeme Francuske revolucije 292
Danzig 296
Darije, perz. kralj 315
Darling, J. N., amer. agronomski stručnjak 402
Darmaraksha, kineski biograf Buđhe 58
Darmstadt 432
Barré, Richard Walter, nacionalsocijalistički ministar poljoprivrede 424, 427, 428
Darwin, Charles, engl. prirodoslovac i biolog 15—18, 277, 329, 380, 385
David, kralj Izraela 51, 53, 112, 123
Davis, Jefferson, predsjednik amer. Južnih Država 308
Davis, J. Stancliffe, amer. univerzit. profesor 411
Davy, Sir Humphrey, engl. prirodoslovac 266, 324
Day, Horace H., amer. inženjer 407
Debs, Eugene, amer. vođa socijalista 390
Dedi, egipat. junak pričâ 46
Deere, John, amer. kovač 322
De Kruif, Paul, amer. liječnik i pisac 383, 384, 402
Delbrück, Max, kemičar i istraživač vrenja 360
Delfi (Delphi), grad u Grčkoj s Apolonovim hramom i Pitijinim proročištem 66, 80
Demaratos, spartanski kralj 67
Demetra (Demeter), grčka božica plodnosti (»Majka Zemlja«) 57, 66, 68—70, 75—82, 85—87, 89, 91, 99, 106, 124, 139, 141, 166, 177, 233, 240, 281, 319, 323, 326, 330, 376, 382, 393, 398, 400, 401, 403, 404, T V, VI, X (vidi i Ceres)
Demofon-Triptolem (Demophon-Triptolemos) grč. heros pluga 68, 76, 77, 79, 85, 87, 89, 99, 110, 139, 281, 321 T VI
Demonax, grč. filozof 87
»De natura deorum« (Cicero) 121
Denis-François, pariski pekar 291
Derrick, Magnus, amer. vođa farmera (knjiž. lik Norrisa) 346
Dickens, Charles (»Boz«), engl. romanopisac 267
Didahé, starokršćanski spis 123
Diderot, Denis, franc. filozof i pisac 284
Dikaios, atenski političar 67
Diodor (Diodorus Siculus), grčko-rimski historičar 43
Dioklecijan (Diocletianus, Gajus Aurelius Valerius), rim. car 27, 43, 97, 101, 129, 130
Disraeli, Benjamin, Earl of Beaconsfield, engl. državnik 338
Dodge, Charles R., amer. stručnjak za kukuruz 342
Donar (Thor), germ. bog gromovnik 136, 137, 147
Don Quijote de la Mancha, junak Cervantesova romana 152, 249
Dostojevski, Fjodor Mihajlovič, rus. književnik 112, 127, 371

Dosza György, mađar. seljački vođa 213
Dou, Gerard, holand. slikar T XX
Drake, Sir Francis, engl. pomorac 249, 250
Dresden 367
Dryden, John, engl. pjesnik i prevodilac 16
Du Bois-Reymond, Emil, njem. prirodoslovac i fiziolog 20
Dumouriez, Charles François, general u Francuskoj revoluciji 292
Dupont, Pierre, franc. narodni pjesnik 275, 341
Dürer, Albrecht, njem. slikar 202
Dvorska pekarija kralja Ramzesa 45—46
Dvostruka narav pojava 113—114

E

»Ecce panis angelorum« (Toma Akvinski) 418
Eckermann, Johann Peter, literarni pomoćnik Goethea 88
Edison, Thomas Alva, amer. izumitelj 271, 316
Eduard I., engl. kralj 155
Egipat 10, 28, 35—49, 50, 63, 101, 104, 105, 108, 124, 131, 135, 159, 302, 315, 388
Ehetlios, grč. polubog 66, 139
Ehrenberg, Christian Gottfried, njem. prirodoslovac 197—199
Ehrenreich, Paul, njem. etnolog i putnik istraživač 351
Eisler, Robert, historičar religije 73
El Alamain, bitka kod El A. 413
Eldređ, Wilfried, amer. sveučilišni profesor 411
Eleusis 57, 67, 77, 79, 81—85, 87, 89, 90, 110, 119, 123, 141, 190, 233—234, 371, 393, 425
Eleuzijske misterije, vidi Eleusis
Elizabeta I., engl. kraljica 225, 249, 250, 421
Elsa, d', general i ministar (Saska) 367
Emerson, Ralph Waldo, amer. pisac 313, 321
Emerska pšenica 29
Encke, Johann Franz, astronom 199
Endicott, John, amer. puritanac 260
»Enejida«, »Aeneis«, (Vergil) 16
Engleska 30, 101, 104, 124, 130, 152, 166, 167, 169, 179, 180, 182, 206, 239, 249, 252, 257—258, 264, 302, 307, 315, 336, 338—339, 341, 358, 361, 364, 388, 417, 424, 431
Epaminonda (Epaminondas), tebanski vojskovođa 87
Epiktet (Epiktetos), grč. filozof 218
Epikur (Epikuros), grč. filozof 108
Erazmo Roterdamski, Desiderius, humanist 220
Erehtej (Erehtheus, Erihthonios), atenski mitski kralj 83, 399
Ergotizam, vidi Ražena snijet
Erihthonios, vidi Erehtej
Erozija 399—405
Eshil (Aishylos), grč. dramatičar 90
»Essay on population« (Malthus) 333
Ethelbert, kralj Kenta 156
Euklid (Eukleides), grč. matematičar 101
Eulenspiegel, obješenjak, lik njem. pučke pripovijetke (Petrica Kerempuh) 48
Eurysaces, Vergilius, rim. pekar. majstor 96, T VIII
Eva, biblijska pramajka 57, 208
Evans, Oliver, amer. inženjer i graditelj mlinova 257, 261, 271, 273, 274, 303, 312, 401 T XXIV
Everett, Edward, amer. političar 229, 244, 401
Ezekijel, židov. prorok 174
Ezdra, židov. prorok, pisac biblijske knjige »Esdra« 51

F

Faber du Faur, Otto, njem. slikar T XXIII
Fabius Pictor, rim. pravni pisac i analist 107
Fabre, Henri, franc. entomolog 13
Falstaff, Sir John, lik engl. drame 250, 252
Farmeri, američki 259—264, 267—274, 309—310, 312, 327, 337, 344—347, 350 388—398, 402—403
Farnell, Lewis R., engl. historičar 80
Farsitus, Hugo, sredovječni kroničar 143
Faulkner, William, amer. književnik 396
»Fécondité«, Zolin roman 335
Féraud, poslanik franc. konventa 294
Ferdinand I., bugar. kralj 426
Ferrero, Guglielmo, talij. historičar 97
Fife, škot. farmer 382
Figaro (Beaumarchais), lik franc. komedije 395
Filipini 244, 350
Filip I., Velikodušni, Landgrof hesenski 223, 225
Finska 365
Firmicus Maternus, starokršćanski pisac 81, 89
Fiziokrati 281
Flamen cerealis 107
Flamen dialis, Jupitrov vrhovni svećenik 55
Flavije (Josephus Flavius), grčko-židovski historiograf 51, 417
Flora, rim. božica proljeća 393
Foch, Fernand, franc. maršal 367
Ford, Madox Ford, amer. književnik 397
Forel, Auguste, švic. liječnik, istraživač područja seksusa 17
Fornax, rim. božica ognjišta 57, 95, 415
Forster, John, engl. agronom 252
Fo-Sho-Hing-Tsam-King (Darmaraksha) 58
Foucart, Paul, franc. istraživač religije 79
Fowler, John, engl. graditelj mašina i izumitelj 321
Franačka država 142—143, 167—168
Francqui, Emile, belg. bankar 362
Francuska 30, 103, 104, 150, 152, 166, 167, 173, 174, 180, 194, 206, 209, 241, 243, 246, 248, 252, 274, 277—302 ,307, 320, 336, 341, 361, 364, 395, 428
Francuska revolucija 266—295, 306, 407, 421
Frank, Tenney, amer. historičar 332
Franklin, Benjamin, amer. državnik i izumitelj 243, 266, 267, 271, 281, 285, 286, 342, 390
Franjo I., franc. kralj 173
Frazer, Sir James George, engl. etnolog 56
Freud, Sigmund, austrij. liječnik, osnivač psihoanalize 329, 417
Freyja, germ. božica oblaka i plodnosti 136, 141
Freytag, Gustav, njem. književnik 300
Friedenthal, Hans 360
Friedrich Veliki, prus. kralj 269, 284, 394, 417, 424, T XXI
Froissart, Jean, franc. historičar i pjesnik 170, 206
Fülöp-Miller, René, austrij. književnik 416
Funk, Kazimir, polj. učenjak, pronalazač vitamina 243

G

Gajitelji, odgajivači bilja 25—26, 28, 30, 234, 246—247, 379, 399—401
Galenus, Galen, grč. liječnik, medic. autoritet 96, 336
Gali 103, 129, 172, 315

Galton, Sir Francis, engl. prirodoslovac 381
Garcilaso de la Vega, španj. pomorac 239
Garner 385
Gaskill, Charles B., amer. inženjer 407
Gay-Lussac, Louis Joseph, franc. kemičar i istraživač 37, 323
»Gazda Helmbrecht« (Wernher der Gartenär) 204
Gedeon, židov. vojskovođa 28
»General Baking Corporation« 413
Genoveva Pariska, svetica 143
Genslinger, žurnalist (Norrisov literarni lik) 346
Georg III., engl. kralj 268
George, Henry, amer. agrarni novator 62, 216, 334, 396
»Georgica« (Vergil) 173
Gerarde, John, engl. botaničar 250
Germani 10, 41, 101, 129, 130—142, 146—148, 158
Gertruda Nivelska, mišja svetica 143
Geyer von Geyersberg, Florian, vitez i seljački vođa 213
Gibbon, Edward, engl. historičar 97
Giglioli, Italo, talij. književnik 243
Gilbert, William, liječnik i fizičar 250
Giles, Dorothy, amer. književnica 261
Gilgameš, junak babilonskog epa »G«. 120
Giordano, Luca, talij. slikar T VI
Glaber, Rodulfus, kroničar ranog Srednjeg vijeka 175
Glad 21, 107, 109, 110, 111, 130, 166—179, 205, 253—255, 259—260, 267—268, 275—280, 289—294, 299—302, 308, 359—367, 369, 374, 422, 424, 428—431
Gleba 181, 330, 371
Glotz, Gustave, franc. historičar 97
Gnojenje zemlje 26, 64, 236, 241, 265, 320, 325—328
Goethe, Johann Wolfgang 88, 156, 158, 188, 197, 213, 295
Goetsch, Ferdinand, prirodoslovac i putnik istraživač 18
Gogh, Vincent van, holand.-francuski slikar 251
Goldberg, Oskar, filozof religije 51
Goldsmith, Oliver, engl. pjesnik 266
Goodman, amer. tvorničar makarona 433
Goodrich, Chauncy, engl. botaničar 255
Goodwin 260
Gordon, Charles George, brit. general i guverner 27
Gorki, Maksim, rus. književnik 369, 396
»Gospodarska strategija i vođenje rata« (Caspary) 269
Goti 89, 133
Gottfried Viterbski, sredovječni kroničar 167
Gotthelf, Jeremias (Albert Bitzius), švic. pjesnik 395
Gradovi, njihovo neprijateljstvo prema seljacima 200—203, 373—374
Gradski (lokalni) patriotizam u Srednjem vijeku 157—160
Graebner, Peter Paul, njem. botaničar 360
Graham, Sylvester, engl. kemičar i liječnik 406, 407
Grakho (Gracchus, Gajus Sempronius), rim. pučki tribun 59, 99, 100
Grakho (Tiberius Sempronius), rim. pučki tribun 59, 99, 100, 110
Grčka 28, 31, 63—91, 114, 120, 315, 364
Granada 234, 249
Grange 392—393
Gras, N. S. B, amer. historičar 310
Greeley, Horace, amer. žurnalist i novinski magnat 307, 323, 346
Gregor Nisanski, svetac, biskup 189
Grimm, braća, njem. filolozi i skupljači njem. narodnog blaga 171
Grimm, Friedrich Melchior, njem.-franc. diplomat i pisac 281

Grimm, Jakob, njem. filolog i istraživač nar. blaga 153, 182, 199
»Grof od Habsburga« (Schiller) 193
Gudula, svetica 196
Guerreschi, talij. liječnik 242
Gujavica, njezina uloga u poboljšanju tla 329
»Guliverova putovanja« (Swift) 355
Gumpert, Martin, amer. književnik 428
Gundlinger, augsburški građanin 170
Gustav V., šved. kralj 429

H

Haber, Fritz, njem. kemičar 327
Had (Hades), grč. bog i podzemni svijet 76, 78, 84, 234
Hadiš, anđeo Zarathustrina nauka 58
Hale, engl. rizničar 206
Hallam, engl. historičar 142
Hamburg 162, 432—434
Hamilton, Alexander, amer. ministar financija i organizator države 271, 390
»Hamlet« (Shakespeare) 171
Hammurabi, babil. kralj i zakonodavac 60
Hamsun, Knut, norv. pisac 396
Hans Gerstenkorn (Burnsov pjesnički lik) 74, 75
Harnack, Adolf, istraživač religije i kulturni filozof 226
Harrison, William 252
Harroy, Jean Paul 405
Hator, egipat. božica radosti 49
Hauptmann, Gerhart, njem. dramatičar i pripovjedač 213
Haussmann, George Eugène, franc. političar i državnik 341
Hayđn, Joseph, austrijski kompozitor 397
Hayduck, profesor agronomije 360
Hecker, njem. historičar 179
Hefajst (Hephaistos), grč. bog vatre i kovačkog umijeća 240, 323, 376, 399
Heilbronn 213
Heiler, Friedrich, teolog 57
Heine, Heinrich, njem. pjesnik 416
Heinrich iz Herforda, dominikanac, povjesničar 179
Hekata (Hekate), grč. božica sablasti i čarolija 76
Hekataios Miletski, grč. povjesni pisac i državnik 36, 46
Helbling, Seifried, austrijski satiričar 181
Helfenstein, Ludwig, njem. vitez 213
»Heliand«, starosaski junački epos 125
Helios, grč. bog sunca 76, 77
Hellriegel, Hermann, njem. agrokemičar 327
Helmholtz, Hermann, njem. fiziolog, anatom i fizičar 129
Hemingway, Ernest, amer. pisac 397
Henrik III., engl. kralj 164
Henrik IV., franc. kralj 277
»Henrik VI.« (Shakespeare) 204
Heraklo (Herakles), grč. polubog 64, 108
Hergesheimer, Joseph, amer. književnik 410
Hermes, grč. bog trgovine i božanski glasnik 77, 78, 136, 304
Herodot (Herodotos), grč. pisac povijesti 36, 41, 45, 67, 99, 382
Heziod (Hesiodos), grč. epičar 23, 64
Hildebrandt, Richard 180
Hilkov, rus. ministar 377
Hillel, Hassaken, židov. učenjak i učitelj prava (rabi) 72

Hindenburg, Paul von Benekendorff u., njem. generalfeldmaršal i predsjednik republike 425, 429
Hiperbola 119, 120, 122, 124
Hipokrat (Hippokrates), grč. liječnik i filozof 136
Hitler, Adolf, njem. političar i diktator 361, 409, 424—427, 429, 430
Hlaefdigge 134
Hlaford 134
Hljeb, vidi Gleba
»Hodočašće u Kevlaar« (Heine) 416
Hoen, Cornelius, holand. humanist 221
Hoffmann, Ernst Theodor Amadeus, njem. pjesnik, slikar, kompozitor romantike 314
Höfler, Max, njem. etnograf 416
Holitscher, Arthur, njem. književnik 367
Homa 124
Homer (Homeros), grč. epičar 27, 28, 64, 65, 71, 78, 90, 175, 360
Homesteadski zakon 309
Honorije (Honorius), zapadnorim. car 130
Hoover, Herbert, Clark, amer. državnik, predsjednik USA 362, 363, 365, 367, 411, 433, 434 XL
Hopkins, Marc, amer. pšenični magnat 352
Horacije (Horatius Flaccus, Quintus), rim. pjesnik 16, 61, 92
Horba 416
Howells, Rulon S., amer. stručnjak za crkvena pitanja 418
Hrizostom, svetac i propovjednik 189, 190
Hubmaier, Balthasar, sudjelovao u sastavljanju seljačkog manifesta 212
Huch, Ricarda, njem. književnica 314
Hugh, Lincoln, engl. vitez 185
Humbert II., franc. dauphin 170
Humboldt, Alexander, njem. prirodoslovac i putnik istraživač 197
Huntington, C. P., amer. pšenični magnat 352
Hus, Jan, (Jan iz Husinca), češ. vjerski reformator 209
Hussey, Obed, amer. pronalazač 317, 318, 319
Hutchinson, amer. spekulant sa pšenicom 344
Hutten, Ulrich, njem. humanist 157

I

Ibsen, Henrik, norv. pisac 29
»Ilijada« (Homer) 90
Inama-Sternegg, ekonom. historičar 159
Indija 22, 28, 101, 124, 268 ,297, 386, 388
Inka, namjesnik boga Sunca, vladajuća kasta u državi Inka, ime vladara 235, 236, 237, 241, 247
Inocent III., papa 218
Inti, peruan. bog Sunca 235, 237
Irida (Iris), grč. glasnica bogova 77
Irska, Irci 22, 252—256, 267, 284, 339
Iscrpenost, iscrpljenje tla 64, 110, 323—332, 334—335
Ishtar (Ištar), sumer. božica 124, 415
Islam 239—241, 417
Istovremenost raznih razdoblja 272
Istrebljivanje pučanstva kao znanost (Hitler) 428—431
Isus Krist 31, 72, 74, 99, 107, 108, 109, 111—114, 117—119, 120—125, 133, 141, 142, 147, 172, 177, 188—192, 196, 203, 221, 222, 224, 316, 371, 382, 408, 421, T VI, XV
Italija, Talijani 27, 98, 99, 180, 193, 208, 241, 242, 243, 256, 299, 306, 364, 388
Ivan, evanđelist 111, 116, 118, 119, 122, 189, 203

Ivan Krstitelj 108, 115
Izak, bibl. praotac Židova, sin Abrahama i Sare 235
Izida (Isis), egipat. božica 42, 68, 92, 105, 177, 382, 393
Izidor Peluzijski 141
Izrael 28, 50—62, 111, T IV

J

Jacob, Heinrich Eduard, njem.-amer. pisac 9, 253
Jacobi, Karl Gustav Jakob, njem. matematičar 199
Jacobi, njem. farmakolog 360
Jacques, porugljiv naziv za franc. seljaka 206
»Jadikovka starog konja« 94
Jaďwin, lik spekulanta u Norrisa 348, 349
Jakob I., engl. kralj 257, 258
Jambe-Baubo, Metaneirina služavka 77, 84
Japan 350, 357, 370, 388
Jasny, Naum 295, 336
Jaurès, Jean, franc. političar 391
Jasion (Jasion), sin Zeusa i Elektre, Demetrin ljubavnik 23, 64, 83
Jazon, grč. mitski junak 63
Ječam 26—28, 30, 41, 51, 63, 64, 74, 168, 174, 238, 241, 281, 284, 357
Jefferson, Thomas, predsjednik USA 267, 271, 311, 390, 401
Jehova (Jehovah — Jahve), židov. ime boga 51, 52, 54, 55, 74, 122, 417
Jenny, Hans, amer. agronom. stručnjak 402
Jentzenstein, praški nadbiskup 208
Jeronim (Hieronimus, Eusebius Sophronius), svetac i crkveni otac 27
Jeruzalem 51
Joel, židov. prorok 423
Johann Bez Zemlje, engl. kralj 163
Johannes od Beke 174
Johannes Saaski, češ.-njem. pjesnik 203
John, student, lik u Chaucerovim »Canterbury Tales« 155—156
Johnson, C. B., amer. liječnik 310
Johnson, engl. enciklopedist 27
Jonathan, »Brat J.«, nadimak za Sjeverno-Amerićanina u USA 313, 321
Josip Egipatski, sin Jakobov, egip. državnik 40, 50, 74, 365
Josip, Isusov otac 109, 118
Joskeha, indijanski bog rastenja 262, 263
Jubilarna godina Grka 65
Jubilarna godina Židova 61—62
Juda, Leo (Leo Keller), švic. vjerski reformator 220, 221, 222
Judeja, isprva provincija u Palestini, kasnije cijela Palestina, vidi Izrael
»Judex ergo cum sedebit . . .« (Dies irae) 431
Jugoslavija 246, 365, 424
Jupiter, vrhovni bog Rimljana (Zeus) 55
Jusserand, Jules, franc. diplomat 243

K

Kafarnaum 118, 122
Kain, lik Starog zavjeta 59, 321
Kalifornija 320, 346—347, 388, 397
Kalimah (Kallimahos), grč. polemarh (vojskovođa) 66
Kallet, amer. pisac 406
»Kampanja u Francuskoj« (Goethe) 295

Kanada 29, 377, 378, 383, 386
Kanitz, Hans Wilhelm, njem. političar 391
Kant, Immanuel, njem. filozof 223
Karamazov, Dimitrij, lik u romanu Dostojevskoga 371
Karlo Veliki, germ. car 167
Karlo V., njem. car i španj. kralj 234, 238
Karlstadt, Andreas, vjerski reformator, idoloklast 215, 222
Kartažani 56, 99, 102
Kaspar, lik iz opere »Strijelac vilenjak« (K. M. Weber) 193
»Katabasis eis Haidon« 80
Katastrofa alata 186, 201, 241, 244, 249
Kaulbach, Wilhelm, njem. slikar 162, T XXIV
Kava 253, 310, 351
Kazimir V., polj. kralj 196
Keleos, eleuzijski kralj 76, 77, 79, 85
Kelley, O. H., amer. stručnjak za žito i vođa farmera 393
»Kemijska pisma« (Liebig) 331—332
Kiaulehn, Walther, njem. pisac 271
Kina 22, 23, 49, 101, 236, 241, 350, 352, 353, 357, 388
Klaudije (Claudius, Tiberius Germanicus), rim. car 87
Klement Aleksandrijski (Clemens Alexandrinus, Titus Flavius) crkveni otac, pisac 81, 233
Kleopatra, egipat. kraljica 104
Klima 307, 350, 377, 378, 384—385
Klock, Kaspar, nirnberški jurist 151
Knapp, Seamann A., amer. agronom 110
Kobert, njem. kemičar 360
Kola sa srpovima 315
Kola-škare 315
Kolumbo (Columbus Christoph), otkrivač Amerike 26, 227, 231, 238, 257, 434
Kombinacija pluga i sijačice (Combine) 320
Konstantin Veliki, rim. car 130, 133
Koran 239, 240—241
Koreja 433, T XLV
Korint 63
Kraljevstvo obilja 109, 117
Kreta 69, 239
Krolewitz, Johann, sredovječni pjesnik 74
Kropotkin, knez Petar, rus. revolucionar 377
Kruh, passim
Kruh, cijena 111, 163, 296
Kruh, folklor 171, 172
Kruh, higijena 415—418
Kruh, koji krvari, vidi Zločin protiv hostije
Kruh, magija 417, 415—418
»Kruh obličja«, hramski, ritualni kruh 57, 122, 417
Kruh, otkriće 30—31, 41—43
Kruh, poslovice 30, 165, 296, 406,
Kruh, prestarjeli kao gosp. gubitak 411—412
Kruh s likovima i kruh raznih oblika 48, 49, 52, 95, 416
Kruif, Paul de 383, 384, 402
Krumpir 173, 227, 245—253, 284—286, 289—290, 297, 341, 424
Krusekopf 401
Krušna konzerva 412—413
Ksenofont (Xenophon), grč. historičar 64, 249
Kuga 177, 178, 180

Kukuruz 25, 227, 229, 231—244, 254, 255, 259—263, 285—286, 291, 308, 321, 336, 342, 344, 349
Kult riže 351
Kuneš Trebovelski, praški kanonik 209
Kuntzmann 197
Kvalkvašandi, arap. učenjak 43
Kvasac 30, 41—42, 53, 159, 166, 287, 360, 408, 411
Kvasno tijesto 41-42, 52—57, 191—192
Kybela, prednjoazijska božica prirode i kulture 68

L

La Bruyère, Jean de, franc. pisac 277
La Follette, Bob, amer. senator 394
La Guardia, načelnik grada New Yorka 256
Laib, kruh 182
Laib, taktilsko porijeklo riječi L. 182
Lamarck, Jean Baptiste, franc. prirodoslovac 384
Lamettrie, Julien Offray, franc. filozof 313
Lane, John, amer. kovač 321
Langland, William, sredovječni engl. pjesnik 203
Lateranski diktat, vidi Transsupstancijacija 188, 190, 191, 218
Laukmaat, litavska božica Zemlje 137
Laukpatis, litavski bog oluje 137
Lavoisier, Antoine, franc. kemičar 282, 283, 407
Leeuwenhoek, Antony, van, nizozem. prirodoslovac (mikroskopist) 42
Legrain 28
Le Grand d' Aussy, franc. pisac 286
Lehem panim 122
Leibniz, Gottfried Wilhelm, univerzalni učenjak i diplomat 333
Leiter, Joseph, amer. spekulant sa pšenicom 344, 348, 349
Leiter, Levy, otac Josepha L. 349
Le Jeune, franc. slikar T IV
Lenjin, Vladimir Iljič Uljanov, rus. političar i državnik 372, 374
Lenjingrad 307, 432
Leon XIII., papa 422
Leonardo da Vinci, umjetnik, učenjak, inženjer 63, 181, 282, 403
Lepinja 28, 41, 51, 53, 174, 242
Le Ray de Chaumont, inspektor franc. šuma 288
Lessing, Gotthold Ephraim, njem. pjesnik i publicist 223
Letrosne, franc. pisac 280
»L'homme machine« (Lamettrie) 313
Liebig, Justus, kemičar 167, 266, 323—335, 337, 359, 379, 396, 398, 409, 418 T XXVII XXVIII
Lihvarenje žitom 107, 109, 270, 287—288, 308 T XXV
Lihva sa zemljom 60—62, 97—100, 265, 346
Lincecum, Gideon, amer. liječnik 15—19, 345
Lincoln Abraham, predsjednik USA 243, 308, 309, 311, 318, 319, 363 T XXVI
Linné, Karl, šved. prirodoslovac 15
Lipson, engl. ekonomist 159
Lisenko, Trofim, rus. prirodoslovac 384—386
Livingstone, David, engl. istraživač Afrike 10
Lizija (Lysias), atenski govornik 109
Lombroso, Cesare, talij. liječnik psihijatar 243, 342
London 206—208, 250, 252, 257—258, 344, 359
Longfellow, Henry Wadsworth, amer. pjesnik 259
Lonicer, botaničar 145
Lot, biblijsko lice, nećak Noin 53

Lotzer, Sebastian, sudjelovao pri sastavljanju 12 seljačkih točaka 212
Lubbock, Sir John, engl. prirodoslovac, proučavao mrave 17
Lübeck 179
Ludwick, Christopher, amer. pekarski majstor 269
Luka, evanđelist 112, 116, 123, 189, 190
Lukul (Lucullus Licinius), rim. državnik i vojskovođa 168
Lunačarski, Anatolij V., rus. pisac i političar 376
Luther, Martin, njem. vjer. reformator 210, 215, 222, 223, 225, 226, 433 XVI
Lutz, Ralph H., amer. pisac 367
Luxemburg, Rosa, njem. komunistkinja i spisateljica 374

Lj

Ljudevit XI., franc. kralj 160
Ljudevit XIV., franc. kralj 277, 391
Ljudevit XV., franc. kralj 287
Ljudevit XVI., franc. kralj 285, 288, 290
Ljudevit Bavarski, njem. car 161
Ljudožderstvo 175, 176, 367

M

Mackay, Angus 383
Macoy, historičar Slobodnog zidarstva 88
Mađarska (Ugarska) 103, 174, 213, 215, 241, 304, 305, 428 T XIX
Maes, Nicolaus, holand. slikar T XX
Magija, vidi čaranje
Magija kruha, vidi kruh
Makaroni 299, 342, 352, 388, 434
»Mahlzwang« u Srednjem vijeku 166, 168, 169, 152, 154, 155, 186
Maja (Maya) 235, T XVIII
Majna 213
Makedonija 96, 101
Makrobije (Macrobius, Ambrosius Theodosius), kasnorim. pisac 233
Maksimijan (Maximianus), Dioklecijanov suvladar 130
Maksimilijan I., njem. car 185, 213
Malisset, franc. tvorničar kruha i pronalazač 282, 288, 299
Mallet-Dupan 292
Malthus, Thomas Robert, engl. ekonomist, postavio teoriju o porastu stanovništva 331—335, T XVII
Mälzel (Mälzl), Johann Nepomuk, austrij. izumitelj 313, 314
Mamaquilla, peruan. božica Mjeseca 237
Mana 52, 111, 250—252
Manny, John M., amer. tvorničar strojeva 318
Maraton, bitka kod M. 66, 99, 100
Marburg 223, 224
Marcijal, svetac 142, 144
Marco Polo 352, 434
Marija, Majka Isusova 78, 109, 124, 141, T X
Marije (Gajus Marius), rim. državnik i vojskovođa 100
Markham, Edwin, amer. pjesnik 216. 348, 396
Marko Aurelije (Marcus Aurelius Antoninus), rim. car 87, 158
Marko, evanđelist 108, 116, 117, 118, 123, 189
Maroko 102
Mars, rim. bog rata 307, 338, 412
Marseille 144, 307
Martin iz Opave 174
Martin iz Toursa 139
Martineau, Harriet, engl. književnica 267
Marx, Karl, njem. filozof i sociolog 374
Marx, njem. general 359

Masaryk, Tomaš, češ. političar i predsjednik republike 426
Masson, Gregory, amer. književnik 238
Masye, prvi čovjek po Zarathustrinoj nauci 58
Matej, evanđelist 111, 122, 123, 189, 203
Mathew, engl. fratar 255
Matrijarhat 69, 417
Maupassant, Guy de, franc. pisac 216
Mauri 239—249
Maurizio, Adam, švic. pisac 121
Mazzoth 53—57
McCook, Henry S., amer. entomolog 18
McCormick, Cyrus Hall, sin Robertov, amer. pronalazač, mehaničar, reformator pluga 163, 181, 314, 315, 317, 318, 319, 323, 327, 335, 344, 375, 383 T XXVII, XXVIII
McCormick, Robert, farmer i pronalazač 314
McCune, Wesley, amer. pisac 393
McNary, amer. političar 398
Meeker, Nathan C., amer. redaktor 321
Mehanizacija, vidi Ratarstvo, Pekarska peć, Mlin, Plug
Mekinje 282, 292, 299, 407
Meksiko 231, 234, 242, 250, 262, 405 T XVIII, XIX
Mellanchton, Philipp, humanist i teolog 224
Mena (Menes), egipat. faraon, osnivač Stare države 39
Mendel, Gregor, augustinski opat u Brnu, otkrio zakone nasljeđivanja 26, 29, 379—382, 386, T XXXIX
Merkur (Mercurius), rim. bog trgovine (i Hermes) 136, 338, 412
Metaneira, eleuzijska kraljica 76, 77, 86
Miari, Benedetto, talij. gajitelj kukuruza 242
Mičurin, Ivan, rus. agronom 385, T XXXIX
Mijesilica, mehanička 414
Miješani krajolici 403
Mill, John Stuart, engl. filozof i ekonomist 334
Miller, Joaquin, amer. pjesnik 398
Miller, M. F. 401
Millet, Jean François, franc. slikar 186, 187, 206, 216, 314 T XIII, XXXIII
Miltijad (Miltijađes), grč. vojskovođa 67
Milton, John, engl. pjesnik 111, 112, 127
Milwaukee 319
Min, egipat. bog njivâ 38
Minnesota 304, 305, 433
Mir 208, 369, 370, 373
Mississippi 404
Missouri 402, 405, 420
Misterijske religije, vidi Isus Krist, Demetra, Eleusis, Tajna, Transsupstancijacija
Mit o pokajanju, vidi Nečista savjest
Mitra (Mithras), perz. bog svijetla 125, 190
Mitscherlich, Eilhard, njem. kemičar 199
Mlin, električni 407
Mlin, folklor 241—242
Mlin, na pogon ljudskom snagom 264, T XI
Mlin, na pogon životinjskom snagom 95—96, 149, 274, 290, 316, T VII
Mlin, na valjke 302—304
Mlin, na vjetar 149—151, 272, 282, 290
Mlin, na vodu 95, 146—148, 153, 273, 282, 290, 316, T XI
Mlin, parni 271, 273, 274, T XXIV
Mlin, pompejski 94—95, 407, T VIII

Mlin, seksualna simbolika 155—156
Mlin, štetan za zdravlje zbog fine mehanike 406—408
Mlinari, u Srednjem vijeku 146, 147, 152
Mlinari, u Staro doba 70, 94, 96, 414
Mlinarski koncerni, američki 406—408, 414
Mojsije, židov. zakonodavac 52, 57, 59—62, 111, 112, 118, 120, 210, 232, 251, 259, 398, 408
Mommsen, Theodor, njem. historičar 97
Mondamin, indijanski bog kukuruza 259
Monremart 289
Montezuma, meksik. vladar 234
Moore, Hiram, amer. pronalazač 320
Moresby, amer. admiral 327
Morrison, Abraham, amer. pisac 420
Moskva 192, 299, 307
Motika 21, 22, 236
Mravi 15, 16, 17, 277, 345
Mržnja na mlinare 152—156, 186, 273, 282
Mržnja na pekare 161—165, 186
Muffett, Thomas, engl. liječnik 253
Muhamed, osnivač islama 56, 239, 241, 417
Muhamedovci 56, 227, 239—241, 417
»Mühlenbann«, zabrana građenja mlina u Sred. vijeku 152
Muka sjetvenog zrna, vidi Isus, Demetra, Eleusis, Perzefona, Mit o pokajanju
Mukerdži, Radhakamal, indijski ekonomist 351
Müller (ime nepoznato), švic. pronalazač mlina 304, 407
München 153, 160, 413, 426
Münzer, Thomas, vjerski i socijalni reformator, seljački vođa 211, 212, 215
Murat, Joachim, franc. maršal, kralj Napulja 299
Muy, du, franc. maršal i ministar rata 283
Mužar za kukuruz 272

N

Nadomjesci, patvorine 172—175, 252—253, 359—361
Napoleon I., franc. car 48, 281, 295—299, 302, 303, 306, 309, 311, 323, 336, 338, 341, 344, 364, 412
Napoleon III., franc. car 319, 341
Napulj 299
»Napušteno selo« (Oliver Goldsmith) 266
Narutowicz, polj. političar 426
Natan, židov. prorok Starog zavjeta 53
Neckar 211
Nečista savjest, njezina uloga u ritusima i religijama 73, 74, 136, 147, 200, 247—248
Nehemija, židov, prorok Starog zavjeta 51
Nehljudov, knez, lik u Tolstojevu »Uskrsnuću« 373
Neidhardt von Reuental, njem. pjesnik 202
Nekrasov, Nikolaj, rus. pjesnik 369
Nepot (Cornelius Nepos), rim. pisac 198
Nero, Claudius Caesar, rim. car 102
Nestor, grč. kralj, Homerov lik u Ilijadi 64
Nestorios, grč. filozof i posljednji eleuzijski vrhovni svećenik 91
Newbold, Charles, amer. pronalazač 321
New York 256, 260, 365, 410, 432, 433
Niagara 407
Nikolaj II., rus. car 368, 370

Nil 23, 35, 36, 40—41, 104, 105
Nilsson-Ehle, šved. prirodoslovac 382
Nizozemska (Holandija) 42, 104, 150, 206, 253, 257, 258, 295, 296, 364, 428
Noa, lik Starog zavjeta 50
Noailles, vicomte de 289
Nomadi 50—51, 53—55, 64, 69, 102, 131—132, 239—241, 321, 397—398
Norris, Frank, amer. pisac 345, 348—350, 363, 388, 396 T XXXI
Norveška 63, 364, 388, 396
Notker Balbulus, benediktinac, sredovječni pjesnik i muzičar 148
»Nouvelle Héloïse« (Rousseau) 281
Novalis (Friedrich v. Hardenberg), njem. pjesnik 226
Novgorod 179
Novikov-Priboj, Aleksej, rus. novelist 369
Novi zavjet, passim
Numa Pompilije (Pompilius), drugi rim. kralj 95
Nürnberg 151

Nj

Njemačka 166, 174, 180, 182, 209, 213, 214, 215, 295, 299, 341, 357—367, 388, 395 422—434
Njemačke narodne priče (Grimm) 171

O

»Oci hodočasnici«, američki 257—263, 392, 434
»Octopus« (Frank Norris) 345, 348, 396
Odesa 158, 357
Odin (Wodan), vrhovni germ. bog 135, 136, 138, 139, 141, 142, 167
Odisej, grč. kralj, junak Homerove Odiseje 64, 71
»Odiseja« (Homer) 71, 79, 90, 175
»O dužnostima« (Cicero) 121
O'Dwyer, načelnik grada New Yorka 256
Ökolampadius, Johannes, njem.-švic. vjerski reformator 224
Omar, drugi kalif 240
Orcagna, Andrea, talij. slikar, kipar i arhitekt 151
Origen (Origenes), ranokršćanski crkveni pisac i filozof 188
Ostwald, Wilhelm, njem. kemičar i filozof 412
Ošasnina, pravo na o. 185, 212
Otto von Freising, sredovječni historičar 175
Ovidije (Publius Ovidius Naso), rim. pjesnik 108, 380
Ozej, žid. prorok 51
Oziris, egipat. bog 42, 124

P

Pacte de famine 287, 288, 292, 429, 430
Paderewsky, Ignacy Jan, klavirski virtuoz, predsjednik Republike Poljske 365
Padova 158, 197
Pain d'egalité 292
Palenta 197, 242, 243, 342
Pandaro (Pandaros), Trojanac, Shakespearov lit. lik 33
Panis quotidianus, kruh svakidašnji 113
Papias, prakršćanski pisac, biskup 117
Paquius, Proculus, pekar, načelnik grada Pompeji 97
Parabola 109, 114, 118, 119
Pariz 196, 280, 290, 291, 292, 307, 319, 344, 364, 434

Parmentier Antoine Augustin, franc. vojni ljekarnik i teoretičar prehrane 47, 283—286, 289, 290, 297, 299, 309, 406
»Parzival« (Wolfram von Eschenbach) 201
Pasha, žid. blagdan uoči 1. proljet. uštapa 53, 55, 192, 365
Passau 195, 196
Pasteur, Louis, franc. kemičar i bakteriolog 328, 334
Pauzanija (Pausanias), grč. putopisac 66, 85
Pavao, apostol 79, 121, 123, 125, 203, 258
Pečenje, peći, passim
Peel, Sir Robert, engl. ministar predsjednik 255
»Peer Gynt« (Ibsen) 29
Pekari pasteta 95
Pekarska peć, Egipćana 42—43
Pekarska peć, Grka 50—51
Pekarska peć, mehanizacija 414—415, 433—434
Pekarska peć, njeno obožavanje 57, 95, 172, 415
Pekarska peć, pompejska 94—95 T IX
Pekarska peć, seksualna simbolika 42—43, 95, 416
Pekarska peć, Židova 50
Pekarske bolesti 162, 163, 410—411
Pekarski stalež u Izraelu 51
Pekarski stalež u Novom svijetu 269
Pekarski stalež u Srednjem vijeku 157—165
Pekarski stalež u starom Rimu 95—97, 105—106 T IX.
Pelagra 242, 243, 244, 342
Pennock, braća, amer. farmeri 320
Periklo (Perikles), grč. državnik 90
Perruchot, šef franc. lazareta 288
Persius Flacuus, Aulus, rim. satiričar 172
Peru 235, 236, 238, 245, 246, 250, 262, 286, 388
Perzefona (Persephone), grč. božica, kći Demetrina 75—78, 81, 84, 85, 124, 141 190, 234 T VI
Perzijanci 66, 67, 99, 108, 114, 124, 129, 135, 241, 315, 382
Perzijski ratovi 66—68, 82
Petar, apostol, svetac 79, 153
Petronije, Petronius Arbiter, Gajus, rim. pisac 170
Pfeiffer, Ehrenfried, švic. agronom 404
Philios, Demetrios, rukovodilac iskapanja u Eleusisu 110
Piccolomini, Aenea Silvio (vidi Pio II.)
»Piers Plowman« (Langland) 203,
Pindar (Pindaros), grč. pjesnik 65, 81
Pitak (Pittakos), tiranin u Mitileni 71
Pittarello, talij. seljak 197
Pittsburgh 322, 401
Pio II., (Aenea Silvio Piccolomini), papa 215
Pio IX., papa 197
Pio XII., papa 418
Pira 51
Piramide 43—47
Pivo 18, 41—42, 46, 47, 159, 182, 337, 358
Pizarro, braća Francisco i Gonzalo, španj. otkrivači i osvajači 257
Platon, grč. filozof i pisac 64, 69, 80, 90, 217, 399, 408
Plebs frumentaria 105
Plinije Stariji (Plinius Secundus major, Gajus), rim. pisac 41, 97, 315, 332, 336
»Plodovi gnjeva« (Steinbeck) 396, 399—400
Plug, američki 311, 321—322, 375, 399—400
Plug, folklor 23, 136—137, 321—322

Plug, grčki 64
Plug, kineski 23
Plug, misionarska misao 23, 69, 79, 83, 99, 322
Plug, pronalazak 20—24
Plug (ralo), egipatski 37—38
Plug, seksualna simbolika 22—33
Plutarh (Plutarhos), grč. pisac 23, 42, 70, 98
Pobjedonoscev, Konstantin, vrhovni prokurator Sv. Sinoda 421
Poe, Edgar Allan, amer. pisac 313
Poincaré, Henri, franc. matematičar 334
Pollux, Julius, grč.-rim. dramatičar 95
Polifem (Polyphemos), Kiklop u grč. mitu 175
Polignot 80
Polo, Marko, sredovječni svjetski putnik 352, 434
»Poljodjelac iz Češke« (Johannes Saaski) 203
Poljska 182, 196, 300, 358, 364, 365, 396, 415, 426, 428, 430
Poljska pekarija 269, 299, 300, 311, 340, 412
Pomona, rim. božica voća 393
Pompej, (Pompejus, Gnejus), rim. državnik i vojskovođa 403
Pompeji 92, 97, 400, 407 T VII, VIII
»Ponovo stečeni raj« (Milton) 111—112
Portugal 241, 253, 364
Poseidonios, grč. stoički filozof 302
Poslovice o mlinarima 153
Poznań 196
Praefectus annonae 105, 106
Prag 208, 209
Pravo mlinarenja i podizanja mlinova u Srednjem vijeku 150—154
Prentice, Ezra Parmelee, amer. pisac 168, 253
Prescott, William Hickling, amer. historičar 249
Pressigny, Claude, franc. pisac 431
Prevost de Beaumont, franc. činovnik 288, 289
Price, C. M., amer. liječnik 410
Proces mljevenja, francuski 282—283
Prokletstvo rada, biblijsko 57—59, 132—134
Pronalasci, novovjeki, vidi i Ratarstvo, Plug, Mehanizacija
Pronalasci, prethistorijski 24, 315—317
Pronalasci, prije pojave čovjeka 15—17, 35, 36
Pronalasci, vjerska zaštita 24, 316
Proso 21, 26, 174, 186, 369
Prusija 248, 298, 299, 301, 306, 320
Pšenica 25, 26, 28—30, 64, 73, 168, 172—174, 220, 229, 231, 234, 238—241, 242, 252, 262, 263, 268, 281, 284, 295, 299, 305, 308, 319, 336—353, 357, 360, 363—364, 374, 377, 382—383, 386, 388—389, 424
Ptah, egipat. bog stvoritelj svijeta 105
Pullman, George Mortimer, amer. željeznički magnat 390
Punovrijedni pšenični kruh 408—409

Q

Quaker 364 XLI
Quesnay, François, franc. fiziokrat i liječnik 281, 285, 332, 398, T XVII

R

Rajna 30, 35, 168, 213, 296
Raleigh, Sir Walter, engl. pomorac i političar 250, 253, 257
Ralo, vidi Plug
Ramzes III., egipat. faraon Nove države 47

Ramzes IX., egipat. faraon Nove države 47
Rasputin, Grigorij, rus. monah 317, T XXXVIII
Ratarske religije, vidi Isus Krist, Demetra, Mojsije
Ratarstvo, passim
Ratarstvo, mehanizacija 310—322, 375, 376, 391, 399—405, 427
»Rat i mir« (Tolstoj) 283
Rat prašaka za pečenje 418—420
Rat za nezavisnost, američki 268—270
Rauhwolf, Leonhard, njem. putnik istraživač 241
Rauschning, Hermann 430
Raž 26, 138, 168, 172, 231, 238, 255, 263, 268, 284, 295, 299, 336—337, 341, 350, 357, 359, 424, 433
Ražena snijet, vidi Ergotizam
»Ražena vještica« 138, 142, 143
Realisti, vidi Transsupstancijacija
Reaper 315—319, 344, 357
Reformacija 208—215, 220—226
»Relativna trajnost sviju zakonitosti« (Poincaré) 334
Religija kukuruza, indijanska 232—238
Reuter, Fritz, pjesnik donjonjem. narječja 326
Reymont, Wladislaw S., polj. pisac 396
Rhodius Apollonius 323
Rhodius, Johannes, holand. humanist 221
Rhône 35
Riga 357
Rikard II. 206, 207
Riley, engl. pisac 163
Rim 87, 96, 100—103, 110, 130, 192, 201, 220, 238
Rimsko carstvo 10, 27, 30, 92—125, 129, 130, 131, 146, 267, 315, 394
Rimsko pravo 152, 209
Riža 231, 243—244, 350, 351, 352
Roberts 244
Robespierre, Maximilien Marie Isidore de, franc. rev. diktator 292, 296, 336
Romanes, George J., engl. mirmekolog 17
Roosevelt, Franklin D., predsjednik USA 405, 409
Roosevelt, Theodor, predsjednik USA 392, 401, 420
Rostovcev, rus-amer. historičar 97
Rotterdam 220
Rousseau, Jean Jacques, franc. filozof i književnik 281, 395
Rousseau, franc. inspektor domena 288
Ruellius, humanist 241
Ruffin, Edmund, amer. farmer 327
Rumunjska 362, 363, 365, 428, 429
Rusija, Rus 29, 63, 129, 179, 296, 299, 300, 303, 306, 307, 357—359, 365, 368—376, 377, 384, 385—386, 396, 425
Ruska revolucija 68—376
Rusko-japanski rat 357, 370, 420
Rusko-pravoslavna crkva 81, 192
Russel, Edward J., engl. prirodoslovac 329
Ruta, bibl. pramajka kuće Davidove 51

S

Saccard, franc, spekulant (Zolin liter. lik) 348
Sachs, Hans, cipelar, njem. pjesnik 153, 160
Sagan, Georg, holand. humanist 220
Sahagun, De, španj. učenjak 239

Saint-Just, Antoine, franc. jakobinac 292
Saint-Simon, Louis de Rouvroy, franc. pisac 277, 280
Salamina, bitka kod S. 67, 100
Salomon, izrael. kralj 16, 60
Saltikov-Ščedrin, rus. pisac 369
Salustije (Salustius Crispus, Gajus), rim. historičar 105
Samson, lik Starog zavjeta 274, 407
Sandburg, Carl, šved.-amer. književnik 229, 344, 405
San Francisco 216, 347, 352
Saunders, Charles, kanad. odgajivač pšenice 383
Saunders, William, kanad. odgajivač pšenice 383, 393
Schelling, Friedrich Wilhelm, njem. filozof 323
Schiller, Johann Cristoph Friedrich, njem. pjesnik 69, 193, 240, 371, 405
Schlinck, amer. pisac 406
Schnor Carolsfed, Julius, njem. slikar 115
Schongauer, Martin, njem. slikar 150, 202, 205
Schweinfurth, Georg, njem. botaničar, putnik istraživač 10, 28
Schwenckfeld, Kaspar, njem. sektaš 145
Scipio Aemilianus Africanus minor., rim. vojskovođa 99
Scott, Sir Walter, škot. pjesnik i romanopisac 157
Sears, Paul B., amer. agronom 401
Secesijski rat, američki 306—312
Seisahteja 65
Seljaci, passim
Seljački karakter 200, 202, 216
Seljačke bune 212—217
Seneca, Lucius Annaeus, rim. filozof 113, 114, 121, 168
Sesostris III. Veliki, egipat. faraon Srednje države 40
Sette, Vicenzo, talij. liječnik 197—199
Sevilla 249
Shakespeare, William, engl. dramatičar 33, 87, 156, 171, 204—206, 250—252
Shanghai 344, 352
Shaw, Georg Bernard, engl.-irski dramatičar 73
Shay, John, amer. oficir 270
Sherman, Henry Clapp, amer. sveuč. profesor 408
Sherman, William Tecumseh, general USA 308
Shull, Georg H. 383
Sibilinske knjige 99
Sibirija 30, 357, 369, 377, 378, 383, 384, 386
Sicilija 63, 70, 101, 102, 131, 141, 177
Sigismund, njem. car 159
Simboličari, vidi Transsupstancijacija
Simkovič, rus.-amer. historičar 332
Simon, Isusov učenik 108
Simon, nadbiskup od Canterburyja 206, 207
Simon, mlinar, Chaucerov lit. lik 155—156
Sinclair, Upton, amer. pisac 420
Sirija 21, 28, 110, 149
Sivey, Philip de T XXI
Sjedinjene Države Amerike (zemlja i narod) 243, 255, 256, 257, 274, 285—286, 304—305, 306—312, 313—322, 327, 336—353, 357, 361—367, 376, 382—383, 388—409, 410—415, 417—420, 424, 431, 433—434
Slobodni zidari 85, 88, 89
Smiles, Samuel, engl. pisac 392
Smirna 110
Smith, Robertson 56
Smith, Russel, engl. etnolog 173

Snyder, Harry, amer. stručnjak za mlinove 360
Sofoklo (Sophokles), grč. dramatičar 81,
Sokrat (Sokrates), grč. filozof 51, 87
Solon, aten. zakonodavac, pjesnik i filozof 59, 65, 281, 398, 408
Sorte žita 253, 350, 380
Sparta 63
Speyer 150
Spinoza, Benedictus de, holand. filozof 333
Squanto, Indijanac 257, 259, 260, 274, 401
Srbi 182, 241, 246, 364, 425
Staël-Holstein, Germaine de, franc. književnica 289
Staljin, Josif Visarionovič (Džugašvili), rus. diktator 375
Stambolijski, Aleksandar, bugar. diktator, seljački voda 426
Standish, Miles, »otac hodočasnik« 258
Stanford, Leland, amer. stručnjak za pšenicu 352
Stanton, Edwin Mac Masters, amer. državnik 311, 318, 319
Stari zavjet, passim
Steinbeck, John, amer. pisac 396, 397, 399
Steinen, Karl von den, njem. putnik istraživač 25
Steuben, Friedrich Wilhelm, prusko-amer. general 269
Stockholm 432
Stolipin, Petar Arkadjevič, rus. državnik 370
»Stotinu milijuna pokusnih kunića« (Kallet i Schlink) 406
Strabon 40, 107, 102, 131
Strassburg 296
Strauss, Johann, austrij. kompozitor 304
»Strijelac vilenjak« (Weber K. M.) 185, 193
Stuttgart 215, 433
Suarez, Francisco, jezuit, španj. moral. teolog 191
Suetonije (Suetonius, Tranquillus Gajus), rim. historičar 106
Suhanov, rus. političar 372
Suidas, bizant. leksikograf 43
Sulzberger, Jakob, švic. inženjer 304, 407
Surface, Frank M. 363
Sveci ratarstva 139
»Sveza« 30
Svjetski rat, Drugi 423—434
Svjetski rat, Prvi 358—367, 371, 423—425, 428—429
Swift, Jonathan, engl. pisac 355
Symphilein 73
Szechenyi, Stefan, grof, mađar. magnat pšenice 304

Š

Šaduf 36
Škotska 27, 70, 129, 337, 388
Španija 101, 102, 129, 135, 152, 153, 193, 209, 231, 234, 238, 241, 242, 245, 246, 248—249, 253, 298, 364
Štakori 177
Švedska 174, 248, 364, 388, 429
Švicarska 28, 41, 124, 295, 303—304, 364, 374, 395, 407, 417

T

Taber, Louis, vel. svećenik amer. lože »Novi Eleusis« 393
Tabu-zabrana 55, 56
Tacit (Tacitus, Publius Cornelius), rim. historičar 158
Tajna, njezino značenje u kulturi 78, 84—90

Takaki, japan. liječnik 243
Tales (Thales) Miletski, grč. filozof, hilozoist 28, 36
Talmud 218, 321
Tammuz, sumer. bog proljeća 124
Tarde, Gustav, franc. sociolog 20
Tauler, Johannes, dominikanac, njem. mističar 203
Taviskara, indijan. bog prirode 262, 263
»Tehnički san«, »Tehničko mrtvilo« 316, 321, 322
Templari 89
Tertulijan (Tertullianus, Quintus Septimus Florens), crkveni otac 188
Tessera frumentaria 106, 118
Težnja prema zapadu 264
Temistoklo (Themistokles), grč. političar i vojskovođa 67
Teodor Ivanovič, rus. car 252
Teopomp (Theopompus), grč. govornik i historičar 36
Thacher, James, amer. voj. liječnik 268
Thaer, Albrecht, prus. agrar. novator 324
Thierry, Amédée, franc. liječnik 242
Thomas, Northcote W., engl. antropolog 55
Thompson, Benjamin, engl. fizičar, teor. topline 302
Thor (Donar), germ. bog oluje 136, 137, 139
Thot, egipat. bog Mjeseca 43
Thüringen 174
»Timaios« (Platon) 90
Timotej, pratilac apostola Pavla 203
»Tobacco road« (Caldwell) 395
Tolstoj, Lav Nikolajevič, rus. pisac 216, 283, 373, 376, 396, 421 T XXXVIII
Toma Akvinski, svetac, skolastik 191, 418
Townshend, Viscount, reformator melioracije tla i poljoprivrede 265, 266, 396
Trajan (Trajanus, Marcus Ulpius), rim. car T XXXV
Traktor, vidi Plug
Transsupstancijacija 108, 121—125, 188—193, 218—227, 234, 421—423
Trendelenburg, Friedrich Adolf, njem. filozof 199
Trgovina žitom 9, 25, 61—64, 82, 100—106, 163, 165, 167—168, 241, 252, 287—288, 291, 319, 336—353, 357—358, 361—362, 363—364, 391
Trimalhion (Trimalhio), lik razmetljivca u Petronija Arbitra 168, 170
Triptolem (Triptolemos), »Trojaki orač« (vidi Demofon-T.)
Trocki, Lav, rus. političar 372
»Troilo i Kresida« (Shakespeare) 33
Truchsess von Waldburg, Georg, carski vojskovođa u seljačkom ratu 213
Trustovi, zakonodavstvo protiv 414—415
Tull, Jethro, engl. odvjetnik, poljoprivrednik, pronalazač 265, 320
Tunis 102, 417
Turci 215, 227, 239, 240, 241, 365, 429
Twain, Marc, amer. pisac 17
Tyr 198

U

Ugarska, vidi Mađarska
Ugolino della Gherhardesca, grof, lik u Danteovu »Paklu« 176
»Ukleti Holanđanin« (Richard Wagner) 136
Ukrajina 30, 296, 368, 377, 388
Urlich, virtemberški vojvoda 185
Unger, austrij. egiptolog 28
USA vidi Sjedinjene Države Amerike
Usher, Roland G., amer. historičar 258
»Uskrsnuće« (Tolstoj) 373, 421

Valencije (Valens), rim. car 160
Valentinijan (Valentinianus), rim. car 160
Vanderbilt, Cornelius, amer. željeznički magnat 395
Varro, Marcus Terentius, rim. učenjak 135, 249, 401
Varšava 303
Vavilov, Nikolaj, rus. prirodoslovac 29, 384, 385, 386 T XXXIX
Veleposjednici 39—40, 60—61, 65—66, 97—98, 179—180, 183—185, 213—215, 265, 268, 270, 306, 338, 343, 351, 370, 425—426
Venecija, Mleci, Mlečani 150, 239, 241
Venner, Thomas, engl. liječnik 252
Verena, svetica 148
Vergil (Vergilius Maro, Publius), rim. pjesnik 16, 109, 173
Vergilius Eurysaces, rim. pekarski majstor 96, T IX
Verhaeren, Emile, belg.-franc. pjesnik 70,319, 406, 409, 410
Verinder, Frederick, amer. pisac 61
Verona 158
Verrill, Hyatt, amer. pisac 247
Versailles 290—293
»Vesele žene vindsorske« (Shakespeare) 250
Vespazijan (Vespasianus, Titus Flavius), rim. car 105
Vesta, rim. božica kućnog ognjišta 142
Vilim II., (Wilhelm II.), njem. car 363, 368, 425, 427
Vino 73—74, 84, 115, 117, 122—124, 220, 225, 234, 238, 337
Virginia 250, 257, 258, 259, 272, 400
Vitamini 244, 408
Viteški epos 175, 201
Vitruvije (Vitruvius, Pollio), rim. graditelj, učitelj graditeljstva i pisac 146
Vitzilophotl, meksik. bog 232, 234
»Vizuelno osjećanje« 72—73
Vjetar, vjerovanje u v. 23, 25, 135—139, 150—151, 167
Vjetrenjača, vidi Mlin na vjetar
Vladivostok 357
Vodenica, vidi Mlin na vodu
Vogt, William A., amer. pisac 405
Voltaire, François Marie de, franc. filozof, historičar, pjesnik 277, 280, 281
Vrenje 18, 41—43, 56, 328

W

Wackerbold, pekar u Zürichu 162
Wagemann Ernst, njem. istraživač konjunktura i statistike 334
Wagner, J. J. 72
Wagner, Richard, njem. kompozitor 136, 410
Walford, Cornelius 166
Walker, Franklin, amer. pisac 345
Wallace, Henry Aggard, amer. državnik 383, 390, 398, 402, 403, T XL
Walworth. Sir William, načelnik grada Londona 207, 208
Ward, W. B., amer. tvorničar kruha 413, 414 XLIII
Warthmüller, Robert, njem. slikar T XXIII
Washburn, amer. guverner 304, 393
Washington, George osnivač i predsjednik USA 243, 268, 269, 270, 337, 363, 401
Wasmann, Erich, svećenik, biolog 17
Wat Tyler, engl. seljački vođa 206—208
Watt, James, engl. inženjer, izumitelj parnog stroja 271, 273, 303
Weber, Carl Maria, njem. kompozitor 185, 193
Weinsberg 213
Weiss, Richard, švic. etnolog 395
Wernher der Gärtner, njem. pjesnik 204
Wheeler, W. M. 17
White, W. Farren, amer. svećenik 18
Whitman, Walt, amer. pjesnik 322
Wiclef, Johannes, engl. reformator 208, 209
Willey, Harvey W., amer. kemičar 420
Wilhelm II., vidi Vilim II.
Willam, engl. liječnik 163
Wilson, Woodrow, predsjednik USA 363
Winthrop, John, amer. puritanac 260
Wodan (vidi Odin)
Wolfram von Eschenbach, njem. pjesnik 201

X

Xilotl, meksik. bog kukuruza 233

Y

Yarrel 154
Yeardley, amer. guverner 272
Young, Arthur, amer. agron. reformator 402

Z

Zakon o nasljednom selištu 427
Zarathustra-Serdušt (Zoroaster), perz. prorok i osnivač mazdaističke vjere 50, 58, 382
Zemlja kao hrana 174
»Zemlja se osvećuje« (William Vogt) 405
Zeus 23, 71, 76, 77, 78, 79, 81, 83
Zimmermann, Wilhelm, njem. historiograf 215
Zinser, Hans, amer. bakteriolog 177
Zločin protiv hostije 192—199
Zločin protiv kruha 171, 300
Zola, Emile, franc. pisac 216, 335, 348, 396
Zürich 162, 302, 303
Zwingli, Huldreich, švic. vjerski reformator 220—226, 421, T XVI

Ž

»Žluka života«, vidi Brašno T XLII
»Željezni anđeli«, (Kiaulhn) 271
Ženeva 81, 225
Žetveni običaji 38, 57, 136—141, 232—234, 237—238
Židovi, proganjanje u Trećem Reichu 430, 431
Židovi u Srednjem vijeku 178, 196—199
Žir, brašno od ž. 103—104, 142, 173, 252
»Žitna vještica« 138, 143
Žitne sorte, vidi Sorte žita
Žrvanj, ručni 70—71, 154, 186

SADRŽAJ

PROLOG 9

I. KNJIGA — KRUH I PRETHISTORIJSKI ČOVJEK 13
Mravlja zagonetka 15
Legenda o pronalasku pluga 20
Borba žitnih sorta za prevlast 25

II. KNJIGA — KRUH U ANTIČKOM SVIJETU 33
Egipat: Otkriće pečenja 35
Izrael: »U znoju lica svoga...« 50
Helada: Patnja sjemenog zrna 63
Helada: Eleuzijska crkva kruha 76
Rim: Kruh u politici 92
Rim: Bog kruha Isus Krist 107

III. KNJIGA — KRUH U SREDNJEM VIJEKU 127
Novi narodi na starom tlu 129
Fratri, seljaci i demoni 135
Mlinar je bio zao čovjek 146
I pekar je puštao da skapavamo 157
Stoljeća gladi 166
Čovjek s motikom 180
Kruh, koji krvari 188
»Le pain se lève« — Seljak se diže 200
Spor oko pričesti 218

IV. KNJIGA — KRUH U RANOJ AMERICI 229
Kukuruz, veliki putnik 231
Krumpir započinje svoje putovanje 245
Između Squanta i Oliver Evansa 257

V. KNJIGA — KRUH U 19. VIJEKU 275
Može li nauka spriječiti revolucije? 277
Kruh: glumac revolucije 287
Kruh i Napoleonov pad 296
Lincoln: Kruh je bio jači od pamuka 306
McCormick: Mašina osvaja njivu 313
Liebig: Zemlji je potreban liječnik 323
Malthus: Agrarni pesimizam 331
Američki pšenični imperij 336

VI. KNJIGA — KRUH U NAŠE DOBA 355
Uloga kruha u Prvom svjetskom ratu 357
Ruski kruh — 1917 368
Botaničari mijenjaju zemljovid 377
Spasavanje farmera 390
Ustanak zemlje 399
Kruh, zdravlje, posao i ljudska duša 406
»Ali se tada đavo...« 423

EPILOG 432
BILJEŠKE O PISCU 435
REGISTAR IMENA I STVARI 439

H. E. JACOB
ŠEST HILJADA GODINA KRUHA

*

Preveo
DRAGUTIN PERKOVIĆ

*

Korektor
DANICA VISKOVIĆ

*

Štampanje ove knjige završeno je mjeseca marta 1957. godine
u Grafičkom zavodu Hrvatske u Zagrebu